

1359
KÖNYVTÁR
SZÉCHÉNYI

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. évfolyam

1979

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. ÉVF. 1979/1. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekció visszaküldésével egy időben.

~~JU. 015~~
HA 1.739

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1979.

XCV. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HÁVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN,
TABNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

JUHÁSZ MÁRTA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis.....	231
<i>Benda Kálmán</i> : „Egy lengyel királyi tanácsos levele” 1710.....	252
<i>Buzinkay Géza</i> : A Vasárnapi Újság a dualizmus első felében (1867—1890).....	25
<i>Dán Róbert</i> : Erdélyi könyvek és John Dee.....	225
<i>Havasi Zoltán</i> : Kultúránk frott és nyomtatott emlékeinek kutatása.....	347
<i>József Farkas</i> : A Nyugat és a magyar forradalmak.....	266
<i>Kiss József</i> : A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig.....	43
<i>Lakatos Éva</i> : Lapkiadás mint üzlet.....	140
<i>Lengyel András</i> : A Mentor Könyvkereskedés történetéhez.....	164
<i>Nagy Katalin, V.</i> : Gaál Gábor és a Korunk.....	327
<i>Papp László</i> : Ismeretlen 15. századi kódex a Piarista Könyvtárban.....	113
<i>Szemző Piroska, D.</i> : A „Nővilág” megszűnési körülményei.....	126
<i>Szörényi László</i> : Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló.....	1

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bitskey István</i> : A német barokk irodalom magyarországi recepciójáról.....	183
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Vitéz János ismeretlen levele egy 1471 körül keletkezett kéziratban.....	369
<i>Dán Róbert</i> : Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) College-nak.....	382
<i>Fried István</i> : Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez.....	288
<i>Geréb Zsófia</i> : Bíró Mihály könyvdíszei.....	384
<i>Gömöri, György</i> : Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről.....	62
<i>Gömöri, György</i> : Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben.....	372
<i>Királyföldi Erika</i> : „Urania” című ismeretterjesztő folyóirat (1900—1925).....	297
<i>Kókay György</i> : Horányi Elek „Memoria Hungarorum”-ának németországi visszhangjához.....	65
<i>Kozocsa Sándor</i> : Türr István exlibrise.....	193
<i>Lengyel András</i> : Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésének történetéhez.....	72
<i>Lengyel András</i> : József Attila az Új Magyar Föld szerkesztője?.....	389
<i>Markovits Györgyi</i> : Francia művek magyarul a második világháború idején.....	76
<i>Markovits Györgyi</i> : A Kanadai Magyar Munkás 1944-ben.....	193
<i>Markovits Györgyi</i> : A bécsi Világosságról.....	301
<i>Pintér Gábor</i> : „Vadosfai újság”. Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század közepéről.....	284
<i>Szemző Piroska, D.</i> : Az Egyetemi Nyomda fejlődéstörténetéhez.....	191
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai „Békaegérharc”-ának ismeretlen illusztrált kiadása a múlt századból.....	67
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Toldy Csokonai-kiadásának történetéhez.....	188
<i>Tóth Béla</i> : Debreceni könyvkereskedő a 18. században.....	187
<i>Tóth István</i> : Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára.....	272
<i>Varga Imre</i> : Balassa Bálint gróf újabban előkerült alkotásairól.....	378

IV

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Barcza József</i> : Siderius kátéjának ismeretlen debreceni kiadása (1618).....	408
<i>Borsa Gedeon</i> : Az 1593. évi kolozsvári perikopás-könyv.....	82
<i>Borsa Gedeon</i> : Budai délkörre készült újabb falinaptár az 1495. évre.....	202
<i>Borsa Gedeon</i> : Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról.....	309
<i>Borsa Gedeon</i> : Bakócz Tamás újabb, nyomtatott búcsúlevele.....	400
<i>Czellárné Csiba Judit</i> : Pathai István ismeretlen műve 1617-ből.....	308
<i>Csapodi Csaba</i> : Magyarországi kódexek a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban	391
<i>Szelestei N. László</i> : Adatok a debreceni nyomda történetéhez.....	310
<i>Téglásy Imre</i> : Egy XVII. századi értekezés a latin próza stílusáról.....	91
<i>Vízkelety András</i> : Ismeretlen, magyar vonatkozású kódexek Münchenben.....	198

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : A GW VIII. kötete.....	313
<i>Borsos Zsuzsanna</i> : Madách Könyvtár.....	316
<i>Dán Róbert</i> : Hungarika az oxfordi Bodleianában.....	212
<i>Fried István</i> : Horváth János- emlékkiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban	214
<i>Havasi Zoltán</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár és a „hungarika-program”.....	96
<i>Kókay György</i> : A hazai egyházi könyvtárak kéziratkatalogusainak kiadása.....	215
<i>Pető Gábor Pál</i> : Egy elveszett kiadás nyomában.....	315
<i>Szathmári István</i> : Kiss István (1922–1978).....	95
<i>Varga József</i> : Károlyi Mihály levelezése.....	211
<i>Várhidi Klára</i> : A Széchényi Könyvtár legelső otthona.....	100
[<i>Végh Ferenc</i>] V. F.: Az akadémiai könyvkiadás jubileuma.....	99

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1978-ban. Összeáll. *Szelestei N. László*..... 412

SZEMLE

Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Bratislava, 1977. (<i>Fried István</i>).....	221
Bibliographie juristischer Festschriften und Festschriftenreihe 1967–1974. Bielefeld, 1977. (<i>Nagy Lajos</i>).....	223
Bibliography of the Writings of Gershom G. Scholam. Jerusalem, 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>).....	110
Bokadorova, H. Ju.: Tekstologija. Moszkva, 1976. (<i>Róka Jolán</i>).....	109
Botta István: Melius Péter ifjúsága. Bp. 1978. (<i>Dán Róbert</i>).....	105
Catalogue de la Bibliothèque de Jean-Baptiste Massilon. Clermont–Ferrand, 1977. (<i>Hopp Lajos</i>).....	108
Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene. Bp. 1978. (<i>Holl Béla</i>)	217
Dévaványa története. Dévaványa, 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	219
Documenta artis Paulinorum 3. Bp. 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	324
Eesti kirjandus võõrkeltes. Bibliografianimestik. Talinn, 1978. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	220
Études sur la presse au XVIII ^e siècle. Lyon, 1978. (<i>Hopp Lajos</i>).....	222
Györfy György: István király és műve. Bp. 1977. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>).....	104
Katalog für bedeutende hebräische und samaritanische Handschriften. London, 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>).....	428
Két új faksimile sorozat. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	422
Kollin Ferenc: A Prager könyvkiadó története. Bp. 1977. (<i>Käfer István</i>).....	424
Költő és próféta. (A magyar sajtó Tolsztojról.) Bp. 1978. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>).....	106
Könyv és könyvtár XI. Debrecen, 1977. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>).....	219
Lansky, Ralph: Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer. Hamburg, 1977. (<i>Nagy Lajos</i>).....	110
Opuscula classica mediaevalique in honorem J. Horváth ... Bp. 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	107

Ögg, Franz: Personenregister zum Fackel von Karl Kraus. München, 1977. (<i>Lengyel Béla</i>)	429
Pogány Péter: A ponyva tüköre. Bp. 1979. (<i>Holl Béla</i>)	321
Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Szerk. Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán. Bp. 1978. (<i>Fülöp Géza</i>)	420
Régiségeink – Ritkaságaink. Kiállítási katalógus. Győr, 1978. (<i>Heltai János</i>)	108
Szabó Ervin levelezése. I–II. Bp. 1977–1978. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	321
Szegleti Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860–1920. Veszprém, 1978. (<i>Mészárosné Varga Mária</i>)	323
Szónyi György Endre: Titkos tudományok és babonák. (A 15–17. sz. művelődéstörténetének kérdéseihöz.) Bp. 1978. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	322
A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből. (1903–1949). Szerk. Szabó Ferenc. (<i>Lengyel András</i>)	426
Tien jaar finoeegristiek in Groningen 1966–1976. Groningen, 1978. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	325
Ukrainszkie knigi kirillovszkoj pecsati XVI–XVIII. vv. Moszkva, 1976. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	427
Yerushalmi, Y. H.: Leaves from the Oldest Illustrated Printed Haggadah. Philadelphia, 1974. (<i>Scheiber Sándor</i>)	222
Zenei írások a Nyugatban. Szerk. Breuer János. Bp. 1978. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	423

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel 252
 Abandinus 199
 Aba-Novák 178
 Aben Esra vel Abraham Avenar 397
 Abláncy György 221
 Abonyi Lajos 128
 Abott, George 226
 Ábrányi Kornél, ifj. 36
 Ábrányi Lajos 34
 d'Acour, Barbier 7
 Ács Mihály 184, 186
 Ádám György 195
 Adami János 64
 Addobrandinus de Tuscanella 400
 Adelung 6, 9, 12, 13, 21
 Adler, E. N. 223
 Adorján Imréné 417
 Ady Endre 194, 214, 215, 266, 300, 302,
 304, 416, 429
 Aigidius Columna 394
 Aeneas Gzaeus 392
 Ágai Adolf 34, 128, 156
 Agárdi Péter 73, 75
 Agócs Dániel 276, 281
 Ágost, II. 259—261, 263
 Ágoston, Szent (Augustinus Aurelius) 117,
 274, 280, 392, 396, 397
 Aigner (Abafi) Lajos 57, 58
 Alanus de Insulis 241, 246, 396
 Alciatus, Andrea 276, 282
 Áldor Imre 126
 Alpár Gitta 429
 Alpári Gyula 78
 Alszeghy Zsolt 3, 19
 Altenberg, Peter 158
 Altenburger 189
 Althan Mihály 4
 Amade (László) 378, 379
 Amalarius 393
 Ambrosius 274, 279, 392
 Ambrosius de Senthgwrgh 396
 Ambrus Zoltán 153
 Amberbach, Johann 203
 Anasztáz (érsek) 104
 Anday Piroska 429
 Andor Leon 301
 András, II. 325
 Andrassy Gyula, ifj. 211
 Andreas Constantinopolitanus 399
 Angyal Dávid 184
 Angyal Endre 288
 Angyalosi István 383
 Anonymus 66, 201, 392, 422
 Anstruther, Robert 378
 Antal Sándor 304
 Antalffy Endre 18
 Antalffy (Lazztessinus) Mihály 233
 Antonius de Butiro 397
 Antonius de S. Petro 399
 Apáczai Csere János 62, 183
 Apollinaire, Guillaume 78
 Appianos 392
 Apponyi Albert 36
 Apponyi Sándor 254, 257, 364, 366
 Apulleius, Lucius 273, 281
 Aquila Romanus 392
 Arady Kálmán 194
 Aragon, Louis 78
 Arany János 19, 28, 44—47, 49, 58, 155,
 194, 219, 318, 322
 Aranyossi Pál 78
 Arató Antal 416
 Arató Ferenc 417
 Ardrey, Robert 316, 317
 Aretinus, Leonardus Brunus 371, 372,
 392
 Arghezi, Tudor 340
 Aristophanes 400
 Aristoteles 273, 276, 279, 392, 395, 396,
 399, 400
 Armbruster 293
 Arndt, Johann 184, 186, 187
 Artner Edgár 1
 Asbóth János 36, 289
 Ascher Oszkár 170, 175
 Asconius Pedianus 392
 Asszonypataki István 198—202
 Astruc b. Jicchák b. Selómó Adret 428
 Asztalos István 341
 Athanasius 393
 Attila 11
 Aubry, Jean 234—238, 240, 248
 Augurelli, G. A. 242
 Augustinus, Aurelius I. Ágoston
 Augustinus Dati 395
 Avicenna 396

- Babits Mihály 78, 171, 215, 267, 269, 270,
 274, 336
 Bach (Johann Sebastian) 17
 Bacher Vilmos 429
 Bachofen, Johann Casper 218
 Bachrach Imre 291
 Bacsó (Béla) 304, 306
 Badalié, Josip 90
 Baditz Ottó 59
 Barnkopf Ignác 103
 Bahil Mátyás 18, 22
 Baitai, Anton L. B. 102
 Bajza Jenő 128, 129, 131, 132, 138
 Bajza József 128, 131
 Bajza-Heckenast Aladár 132
 Bajza-Heckenast Ilona 132
 Bakó Elemér 365
 Bakócz Tamás 400—408
 Baksay Sándor 28
 Baký Marica 317
 Balanyi György 116
 Balassa Antal 378, 380, 381
 Balassa Bálint 378—381
 Balassi Antal 379
 Balassi Bálint 226, 274, 275, 378, 381
 Balázs Béla 159, 195, 270, 306, 333, 339,
 429
 Balázs Éva, H. 290, 292
 Balázs Ferenc 337
 Baldus de Ubaldis 276, 279, 282
 Baleczky Emil 228
 Bálent, Boris 202
 Bálint György 148, 429
 Bálint Imre 175
 Bálint Lajos 180
 Balla Ernő 80
 Ballagi Aladár 11, 28, 40, 365
 Ballard, Thomas 64
 Baló Elemér 167—169, 175
 Balogh Ádám 259
 Balogh Edgár 147, 158, 331, 332, 334, 335,
 337, 342
 Balogh Jolán 209, 370
 Balogh József 195
 Balogh Vilma 164, 182
 Balzac 78, 81
 Bán Imre 183
 Bancroft, Richard 226
 Bánfihunyadi János 63, 414
 Bánki Donát 298
 Banner János 426
 Bányai Imre 339, 340
 Bányai László 340
 Baranyai Decsi János 423
 Baranyai Zoltán 365
 Baráth Ferenc 28, 29
 Barbeyrac, Jean 20
 Barbier, Alex. 15
 Barbier, Ant. 15
 Barbusse 301
 Barcza Imre 356
 Barcza József 408—411, 413
 Bárd Oszkár 333
 Bardócz Antal 418
 Barkan, Pierre 81
 Barkóczy Ferenc (érsek) 2, 4
 Barlay Magda 251
 Barlay Ö. Szabolcs 104, 105, 231—251,
 322, 323, 423, 424
 Barlow, Thomas 64
 Baróthy Pál 73, 76
 Baróti György 169
 Baróti Lajos 56, 57, 59
 Bársony Anna, Ikladi 405
 Bársony Balázs, Ikladi 405, 406
 Bársony Boldizsár, Berényi 406
 Bársony Boldizsár, Csigleri 406
 Bársony Boldizsár, Ikladi 405—407
 Bársony Boldizsár, Tabajdi 406
 Bársony Brigitta, Ikladi 405
 Bársony Gáspár, Ikladi 405
 Bársony György, Ikladi 407
 Bársony János 407
 Bársony Katalin, Ikladi 405
 Bársony Margit, Ikladi 405
 Bársony Mátyás, Kuldói 406
 Bársony Orsolya, Ikladi 405
 Bársony Tamás, Kuldói 406
 Barta András 416
 Barta Lajos 195, 267, 270, 306
 Bartalus István 275
 Bartholomaeus Brixiensis 398
 Bartholomaeus de Glanvilla sive Anglicus
 395
 Bartók Béla 337, 390, 424
 Bartók Lajos 34, 37
 Barton, Edward 213
 Bartoniek Emma 276, 354
 Basch Árpád 146
 Basilides Mária 167
 Basilius (Magnus, Sanctus) 280, 400, 413
 Basire, Isaac 62—65
 Batári Gyula 415
 Báthory István 233
 Báthory Zsigmond 213
 Bátky József 286
 Batsányi (János) 328
 Batthyány Boldizsár 226, 231—251, 323
 Batthyány Ferencné 242
 Batthyány Kristóf 232, 242
 Baudelaire 81
 Bauer, Otto 305
 Bauhaus 164
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 6, 7, 15
 Baumgarten, Siegmund Jakob 15
 Baxter, Richard 6, 20
 Bayer József 317, 319
 Bayle 13, 222
 Beatrice (I. Mátyás felesége, Beatrix)
 208
 Beck, Jakob Christoph 9, 217—219, 418
 Beckensloer, Johannes 395
 Becquerel 299
 Beda Venerabilis 395
 Beethoven 336
 Beham, Hans Sebald 84, 85, 89, 90

VIII

- Békés József 412
 Beksics Gusztáv 146
 Beksics Gusztávné 146
 Bél Mátyás 66, 102, 185
 Béla, IV. 66
 Bellarmino, Roberto 108, 377
 Bembo, Pietro 91, 274
 Benczur Gyula 59
 Benda Kálmán 69, 188, 252–265, 312
 Bendefy László 417
 Bene Ede 7
 Benedek Elek 141, 148, 415
 Benedek Lajos 325
 Benedek Marcell 78–81, 169, 173, 182
 Beneš, Eduard 425
 Bengel, Johann Albrecht 8, 22
 Beniczky Ferenc 131
 Beniczkyné Bajza Lenke 128–132, 146
 Benkő Ferenc 418
 Benkő József 295
 Bentz, Hans Villi 363
 Bényei Józsefné 219, 418
 Beöthy László 128
 Beöthy Zsolt 28, 51
 Beöythe, Emerioi 308
 Bercsényi Miklós 186, 259, 260, 261
 Berczeli Károlyné 412
 Berczik Árpád 128
 Berde Mária 148
 Berezki Zsigmond 220
 Beregi Tivadar 306
 Berényi Bársony Boldizsár 1. Bársony
 Boldizsár
 Bergson 331
 Berlász Jenő 215, 417
 Berlász Piroska 411
 Bernardinus de Senis 397
 Bernardus Claravallensis 392, 397, 398
 Bernardus de Parentinis 396
 Bernardus Silvestris (Pseudo-) 199
 Bernhardus 393, 397
 Bernstein, Eduard 321
 Bertram, Johann Friedrich 15
 Bertrandus de Turre 398
 Bertuch, F. J. 291
 Berzeviczy Gergely 288, 289, 291–296
 Bessenyei György 77, 322, 418
 Bethlen Gábor 212, 376–378, 414
 Bethlen János 64
 Bethlen Kata, Apafiné 184
 Bethlen Miklós 62–64
 Bethlen Farkas 102, 212
 Beyreuther, E. 9
 Beythe, Andr(eas) 102
 Beythe István 308
 Bèze, Theodore de (Beza) 10, 21, 106,
 283
 Birkenmajer, A. 198
 Bíró Ferenc 9
 Bíró Lajos 270
 Bíró Mihály 384–389
 Bismarck 33, 39
 Bisterfeld 64
 Bitskey István 183–187
 Blattner Géza 171
 Bleyer Jakab 17, 365
 Blumauer 67
 Boccaccio 392
 Bocskai 212, 214
 Bod Péter 311, 383, 414
 Boda Miklós 415
 Bódi László 315
 Bodmer 7
 Boëthius 394, 395
 Bogdán István 412
 Bogza, Geo 340
 Bohatta, Hans 10
 Bolgár Ágnes 118
 Bollók János 107
 Bolyai Gábor (álnév) 342
 Bolyai Zoltán (álnév) 342
 Bonaventura 280, 281
 Bonfini 313, 262, 279, 351, 394
 Bongars, Jacques 376
 Bonhomius, Franciscus 282, 283
 Bonifacius VIII. (pápa) 393, 398
 Bónis György 406
 Bonneval (márki) 11
 Bontempi, G. A. 253
 Born, Ignatius 66, 102
 Bornemisza Péter 275, 308
 Boromissza Tibor 170
 Boronkai Iván 107
 Bors Tihamér (álnév) 301
 Borsa Gedeon 82–90, 202–210, 309, 310,
 313–315, 352, 356, 360, 400–408, 411–
 413
 Borsányi László 417
 Borsos István 6, 9, 12, 13, 17, 19, 21
 Borsos Márton 295
 Borsos Zsuzsanna 316–320
 Borsy Károly 414
 Bortnyik Sándor 174, 176, 182
 Boschovich, Roger 102
 Botka Ferenc 416
 Botta István 105, 106
 Bouhours, Dominique 7
 Bouveret, Bénédictins de 124
 Böhm Vilmos 306, 307
 Bölöni György 81, 389
 Bözögi György 338
 Brancas hercegek 15
 Brassai Sámuel 28
 Braun Róbert 337
 Brázay Emil 158, 159
 Brecht, Bertolt 429
 Brechtold Ferenc (püspök) 4
 Brenner Domokos 254–265
 Brenner Márton 255
 Brentius 279, 281, 282
 Bresztovszky Ernő 266
 Breuer János 423, 424
 Brewer 90, 312
 Bright, John 29
 Brinck, Ernst 373
 Briquet 201

- Brockdorff, Cay von 6, 13
 Bródy Imre 174
 Bródy László 169
 Bródy Sándor 159
 Brown, Thomas 23
 Brunner Emőd 5, 13
 Bruno (Sankt Gallen-i) 104
 Bruno, Giordano 323
 Buckle 30
 Budai Ézsaiás 119
 Buddle, Johann Franz 14, 22
 Budny, Simon 229
 Buganagy János 273, 282
 Bullinger 232
 Buridanus, Iohannes 399
 Burnet 6
 Burton, William 227
 Busa Margit 357
 Busby 63
 Busto, Pietro 213
 Buttky László 169
 Buzinkay Géza 25–42, 412
 Büchner, Ludwig 29
 Büttner Lina 28
 Byrnes, Robert Francois 365
- Camerarius, Ludovicus 247, 377
 Canisius, Peter 84, 274, 279
 Cant, G. 226
 Canz, Israel Gottlieb 6
 Capek, Karel 429
 Capet Erzsébet 133, 134
 Caraffa 293
 Carapcea, Florica 82
 Carl, Joseph 3
 Carlisle, A. T. 12
 Carolus (Károlyi) Péter 225, 226, 230
 Casaubon, M. 229
 Cassiodorus 399
 Castell, Edmund 63
 Castiglione, Giovanni 370, 372
 Catane, Moshe 110
 Cathemius, Ambrosius 273, 282
 Centgraf Károly 417
 Cesnaková-Michalková, Milena 414
 Chalcidius 394
 Champeaux, Gérard de 123
 Chapelle, Jean de la 255
 Cheney, C. R. 378
 Cholnoky Viktor 159
 Chrysostomus 279, 397, 400
 Chythraeus, D. (Kochhafe) 262
 Cicero 91–93, 279, 395
 Cicero (Pseudo-) 395
 Clajus 184
 Claudel Paul 317, 319
 Clemens Romanus (Pseudo-) 393
 Clusius, Carolus (Charles de L'Escluse) 231, 234, 235, 247
 Cocea, Nicolae Dumitru 340
 Cocteau, Jean 80, 81, 169, 174
 Codarcea, Corneliu 340
 Codreani, Sorina 82
- Coelius Pannonius (Gyöngyösi Gergely) 275, 280
 Columnis, Guido de 198, 201
 Comestor, Petrus 117, 212
 Comte 30
 Copinger 313–315
 Corday, Charlotte 135
 Cornides Dániel 102, 254, 255
 Corily-Nitschmann Sámuel 6
 Corvinus, Elias 233, 238–246, 247, 323
 Cotrus, Aron 339, 340
 Cras (álnév) 301
 Crenius, Thomas 21
 Creussner, Friedrich 207
 Cromwell, Oliver 11, 20
 Cromwell, Richard 11
 Crusius, Thomas Theodorus 21
 Csaba (királyfi) 8
 Csajághy Júlia 131
 Csajághy Laura 131
 Csáky Albinné 151
 Csáky Károly 415
 Csáky Piroska 358
 Csánki Dezső 370, 406
 Csapodi Csaba 201, 354, 355, 360, 391–400, 412
 Csapodiné Gárdonyi Klára 354, 355, 361, 369–372, 391
 Csáth Géza 424
 Csehi Gyula 339, 340
 Csendes László 417
 Csene Péter I. Szenci Csene Péter
 Csengery Antal 72
 Csépan István 19
 Cserépfalvi Imre 80, 81
 Csigleri Bársony Boldizsár I. Bársony Boldizsár
 Csóka Istvánné 187
 Csokonai Vitéz Mihály 67–72, 101, 188–191
 Csomasz Tóth Kálmán 217, 218
 Csontos János 391, 392, 395
 Csorba Mária, borsai 407
 Csóregyh Gyula 140
 Csurdi Sándor 416
 Csurgay Kálmán 416
 Csurgay László 46
 Csűrös Ferenc 311
 Csűrű István 219, 417
 Curie, Eve 78
 Curie-házaspár 299
 Curie, Madame 78
 Cybulski, Radoslaw 166
 Cyprian, Ernst Salamon 18
 Cyprianus 281, 392, 393, 397
 Cyrus 392
 Czákó Ambró 164, 182, 195, 197
 Czákó Elemér 191
 Czeglédi István 212
 Czellárné Csiba Judit 308, 309
 Czigány Lóránt 366
 Czigány Magda 363
 Czikann, J. J. 289

- Czuczor László 425
 Czudor József 220
 Czukor Károly 173
 Czwittinger Dávid 65, 102, 212
- Dalmady Győző 28, 34, 37, 128
 Dalmady Viktor 138
 Dalos László 319
 Damasus 393
 Dán Róbert 105, 106, 212–214, 225–230,
 377, 382–384, 417
 Dániel Arnold 337
 Daniel Gábor 254, 256
 Daniel István 256
 Daniel, Nathalia 200
 Daniss Győző 417
 Dapsy László 28–30
 Darjes, Joachim Georg 13
 Darnel, W. N. 62
 Darnyik János 306
 Darrel 23
 Darvas József 316, 338
 Darvas Lili 167
 Darwin 29
 Dau, Helmut 223
 Daudet Alphonse 34
 Dávid (király) 373
 David ben Jakob ha-Kohen 214
 Dávid Ferenc 106, 225, 229, 382, 383
 Dávid Mihály 167
 Deacon, R. 228
 Deák Farkas 28
 Deák Ferenc 35, 39, 156
 Debreceni Ember Pál 12, 213
 Décsényi (Schönherr) Gyula 200
 Décsi Imre 174
 Dee, John 226–230, 248, 323
 De Gerando Attila 40
 Deleanu, Liviu 340
 Demeter Tibor 363, 364
 Demosthenes 108
 Demosthenes (Pseudo-) 370, 372
 Dénes István Zoltán 416
 Denis, Michael 202
 Deréky, Pál 414
 Dérer, Ivan 425
 Derkovits Gyula 164, 178–180, 182
 Derkovits Gyuláné 179
 Dersi Tamás 149, 150
 Déry Tibor 81, 170, 176, 270, 338
 Déryné 317, 319
 Derzsi Károly 384
 Descartes 78
 Dési Huber István 164, 180, 182, 337
 Dési Huber Istvánné 164
 Deslys 128
 Desmoulins, Lucile 135
 Deső Benedek (nótárius) 273, 284
 Dessewffy Aurél 416
 Dévai Bíró Mátyás 12, 66, 286, 423
 Dezsényi Béla 141, 142, 144, 150, 151, 357
 Dézsi Lajos 183, 201, 364, 378–380
 Dickens 28
- Diderot 78, 222
 Dienes László 211, 212, 327, 330, 333, 345,
 346
 Dienes Valéria 174, 182
 Diesch 11
 Dietrich-cég 291
 Diener-Dénes József 306
 Dinnyés Árpád 159
 Dinus Rossoni de Mugello sive Mugellanus
 399
 Diodoros 400
 Dionysius Alexandrinus 393
 Dionysius Areopagita 392
 Disraeli 29
 Dobai Székely Sámuel 258
 Dobay György Sámuel 22
 Dobó Ferenc 221
 Dobossy László 76, 425
 Dobozi István, ifj. 255
 Dobrogeanu-Cherea 340
 Dóczy Lajos 429
 Dohnál Gábor 414
 Donatus 119, 207, 395
 Donáth Regina 1, 2, 5, 7, 10, 11
 Dostalova, R. 229
 Dosztojevszkij 34
 Dózsa (György) 400, 402
 Dömötör János 28, 29
 Dörre Tivadar 34
 Drankmeister, Albrecht 7, 9
 Dselalzáde Musztafa 272
 Dubos, Jean Baptiste 108
 Dudith András 213, 226, 376
 Duhamel 78, 80
 Dukkonné Ágnes 413
 Dulong, M. 198
 Dumas père 128
 Duns Scotus 393
 Durrell, John 63
 Du Ryer, André 13
- Éber Pál 275, 281
 Eckhardt Sándor 233, 235, 236, 378, 381
 Ecsedy Judit, V. 413
 Éder György 283
 Efraim ha-Kohen 214
 Egessipus (Aigesippi, Egesippi) 276, 279
 Egger Mária 318
 Ehrard, Jean 108
 Ehrenburg, Ilja 195
 Eichhorn, J. G. 291
 Einstein 195, 299
 Elek Artúr 180
 Elek László 414, 427
 Elischer Boldizsár 131
 Ellebodius 233
 Eller Károly 145
 Éluard, Paul 78
 Ember Ernő 219
 Ember Ervin 168
 Ember Mária 316
 Emericus Pannonius 212
 Emich Gusztáv 43–50, 56–58, 61, 415

- Emich Gusztáv, ifj. 50
 Eminescu 339
 Enczi Endre 168
 Engel János Keresztély 291, 294
 Enyedi György 382, 383
 Enyedi R. Gáspár 63
 Eötvös Károly 28, 38, 58
 Eötvös Lajos 28
 Eperjesi Kálmán 365
 Erasmus, Rotterdami 91, 92, 274, 275, 283
 Eratus, Thomas 227, 247
 Erdei Ferenc 195, 339
 Erdélyi Árpád 180
 Erdélyi Gyula 145
 Erdélyi Ilona 418
 Erdélyi János 414, 418
 Erdélyi József 171
 Erdélyi Pál 275
 Erdődi Bakócz Tamás I. Bakócz Tamás
 Erdődi József 422, 423
 Erdős Lajos 180
 Erdős René 168, 171
 Erdélyhelyi Menyhért 370
 Erg Ágoston 73, 74
 Erki Edit 73, 416
 Ermlcutner (Ermlcutner), Valentin 273, 284
 Erődi Béla 28
 Erős Péter (álnév) 305
 Ersch, J. S. 292
 Érszegi Géza 107
 Erzsébet, I. 11, 226, 228, 230
 Essex 318
 Esze Tamás 255—258, 260, 264, 265, 311
 Eszterházy (Antal) 259
 Eszterházy Miklós 7, 14
 Euripides 400
 Eusebius Caesariensis 314
 Eusebius Cremonensis (Pseudo-) 314
 Evans, Robert J. W. 212, 214, 231, 232, 238, 239, 382
 Elypheus 396

 Fábrián Dániel 389, 390
 Fábrián István 284, 286—288
 Fábri Gergely 285, 286
 Fabricius Bálint 91—94
 Fábry Zoltán 332, 333, 344
 Faddy Bálint 233
 Fáti István 195
 Fajsek Magda 363
 Fallenbüchl Zoltán 114
 Faller Jenő 365
 Faludi Ferenc 1—24, 102, 189
 Faludy György 79, 80
 Falvy Zoltán 357
 Fáncsi Antal 231
 Faragó Simon 150
 Farkas Antal 302, 303
 Farkas Zoltán 81
 Farneze, Francesco 213
 Fassmann, David 10, 11, 22
 Fazakas József 311, 414

 Fazekas Árpád 416
 Fáy András 131
 Féja Géza 339
 Fejér Judit 357
 Fejérpataky László 232
 Fejérváry-kormány 299, 300
 Fejes István 28
 Fekete András 233
 Fekete József 151
 Fekete Tivadar 339
 Feleky Géza 164
 Felhő Ibolya 2
 Felkai Ferenc 316, 317
 Feller, Jakob 8
 Fénelon 11
 Fényes László 304—306
 Fényes Samu 306
 Fenyő László 171
 Fenyő Miksa 270
 Fenyő Rózsi 167, 170
 Ferdinánd, I. 66, 272
 Ferdinánd, II. 315
 Ferdinánd, III. 114, 185
 Ferdinánd, V. 53
 Ferenc, I. (francia király) 11
 Ferenc, I. (magyar király) 100—103
 Ferenc, II. (német—római császár) 102, 233
 Ferenc József, I. 27, 156
 Ferenczfi Lőrinc 373
 Ferenczi László 80
 Ferenczy Zoltán 49, 55, 60
 Ferenczy János 292
 Ferenczy József 422
 Ferus, Joannes 280, 282
 Feyl, Othmar 185
 Féval 128
 Ficino, Marsilio 108, 274, 276, 280
 Fiedler, Joseph 254
 Fináczy Ernő 13
 Findlow, B. 383
 Fink 195
 Fitz József 208, 209, 214
 Fjodorov, Ivan 427, 428
 Flamingó (álnév) 301
 Flaubert, Gustav 78, 80, 81
 Fleming 184
 Fodor Ferenc 357
 Fodor István 147, 148
 Foester, R. 198
 Fógel József 405
 Fontana, Francesco 370
 Fontane, Theodor 315
 Fontenelle 11
 Forgách Fran(ciscus) 102
 Forgács Anna 169
 Formentin 13
 Fornacon, S. 17
 Földes Pál 306
 Fraknói Vilmos 347, 370, 402, 404, 418
 France, Anatole 81, 167, 304
 Françeschini, Ae. 198
 Francischinus de Montescilicia 400

- Franciscus Mayronius 392
 Franciscus de Zabarellis 399
 Franck, Johann 20, 24, 186
 Franck, Sebastian 21
 Francke, August Hermann 15, 19, 22,
 185—187
 Francken, Christian 226, 228
 Frangepán Ferenc 253
 Frank, Leonhard 302
 Frank Tibor 416
 Frankenburg Adolf 46, 128
 Franner, Tobias 8
 Franyó Zoltán 159
 Fráter Zoltán 416
 Fränkel György 180
 French, P. J. 226
 Fresenius, Philipp Johann 10, 22
 Freud 164, 331
 Freytingshausen, Johann Anastasius 15,
 22, 186
 Fried Géza 170
 Fried István 214, 215, 221, 222, 288—297,
 413, 415
 Friedreich Andre 115, 116
 Friedrich Ildikó 414
 Frigyes, I. (porosz király) 11
 Frigyes, II. (Nagy) 11, 17
 Frigyes, III. (császár) 208, 372
 Frölich Dávid 64
 Fuker 66
 Fülep Lajos 269
 Fülöp, II. 11
 Fülöp Géza 143, 219, 419, 420—422
 Fűredi János 116
 Fürst (Sándor) 306, 307, 429
 Füst Milán 170, 270
 Fűves Ödön 414
- Gaál Gábor 143, 327—346
 Gaál Gáborné Zánszky Margit 343
 Gaál Jenő 292
 Gaál József 219
 Gabányi Árpád 146
 Gábor Andor 194, 195
 Gachot, François 416
 Gál István 321, 390
 Gál Kelemen 382
 Galambos Ferenc 363, 418
 Galeotto Martio Narnensis 395
 Galíc, Pavao 418
 Galilei 373
 Gáll Ernő 339, 340, 341
 Gallebart, Johannes 5
 Gálos Gáborné 113
 Gálos Rezső 2
 Garami Ernő 266, 305
 Garay Ákos 153
 Garay (János) 38
 Garázda Péter 392
 Garbai Sándor 301, 303, 304
 Gárdonyi Albert 191
 Gárdos Mariska 305
 Gárdos Nelly 169, 175
- Gardy, Frédéric 10
 Garibaldi 155, 194
 Gasc, M. 222
 Gáspár Andre 306
 Gasparinus Bergomensis 395
 Gatterer, Johann Christoph 65
 Gauguin 300
 Gedő Simon 173
 Géfin Gyula 2
 Geier, Martin 6
 Geisberg, Max 84, 85, 89, 90
 Geleji Katona István 212
 Gellért Hugó 417
 Gelli, Jacopo 194
 Gellius, Aulus 274, 281
 Gémes Ani 169
 Genersich, Christian 289
 Genersich, Johann 289
 Georgievits, Bartholomaeus 105
 Géraldy, Paul 80, 81
 Gerdes, Daniel 17
 Geréb Zsófia 384—389
 Gereblyés László 76
 Gergely, XIII. I. Gregorius, XIII. (pápa)
 Gergely Sándor 164, 195
 Gerhard, Johann 184—187
 Gerhard, Paul 20, 186
 Gerics József 107
 Gerő György (álnév) 342
 Géza (fejedelem) 104
 Géza, II. 200
 Gide, André 80, 81
 Giraudoux 81
 Gladkov 164
 Glaser Lajos 365
 Glover, Thomas 213
 Godwin, Thomas 13
 Goethe, J. W. 28, 128, 130, 131, 300
 Gogol 128
 Goldziher Ignác 110
 Goll, Ivan 169, 174
 Gombáné Lábos Olga 219
 Gombocz István 357
 Gombos Imre 189—191
 Gondos Ernő 416
 Gorkij 79, 300
 Gorzó Gellért 255
 Gottsched, Johann Christoph 7, 11, 16, 17,
 22
 Goudimel, Claude 217
 Göböl Gáspár 21
 Gömbös Gyula 306, 429
 Gömöri, György 62—65, 372—378, 382,
 414
 Görög Demeter 417
 Gragger, Robert 183, 184, 364
 Gratianus 394, 399
 Gravisset, René 376
 Green, Robert 227
 Gregorius, I. Magnus (pápa) 393
 Gregorius, IX. (pápa) 394, 397, 399
 Gregorius, XII. 399
 Gregorius, XIII. 272

- Gregorius Nazianzennus 362
 Greguss Ágost 50—54, 61
 Greguss János 32
 Grellmann, H. M. G. 290, 291
 Grente, Georges 7, 13, 14
 Griffin, Nathaniel Edward 198, 201
 Grimmelshausen 184
 Griseus, Ulricus l. Ulricus
 Grofft János 287
 Grosart, A. B. 227
 Grossenbacker, Ernst 166
 Grossgebauer, Theophil 15
 Grósz Károly 416
 Grotius, Hugo 252, 262, 263, 265
 Gruber, J. G. 292
 Grüneisen, H. 372
 Grünwald Imre 151
 Gryphius 184
 Gualtherus (Waltherus), Wolfgang Marcus 373
 Guarinus, Baptista 392
 Guillelmus Altissiodorensis 393
 Guillelmus de Lanicea 396
 Guise hercegek 233
 Guistinelli, Pietro (Justinellus, Petrus) 309
 Gulyás József 68
 Gulyás Pál 214, 363
 Gunda Béla 390
 Gunzo (olmützi püspök) 399
 Gussmann, Rudolf 130
 Guszeva, A. A. 427
 Gusztáv Adolf 11
 Guttmann, Julius 110
 Gyárfás Tihámér 2, 5
 Gyarmathy Zsigané 34
 Gyáros László 195, 416
 Gyenis Vilmos 21
 Gyéressy Béla 324, 325
 Gyergyai Albert, 77, 78, 80, 175
 Gyetvai Nagy János 194
 Gyöngyösi László 212
 Gyöngyösi, Steph(anus) 102
 Györffy György 104, 105
 György Aladár 27, 28
 György Endre 28, 29
 Györy Dezső 426
 Györy Vilmos 28
 Gyulai Pál 27, 28, 49, 51—55, 68, 215, 219
 Gyurikovics György 295
- Haan Lajos 426
 Habermann, A. M. 223
 Hadrovics László 369
 Haebler 207
 Hafenreffer 186
 Haiman György 413—415, 417
 Hain 313—315
 Hajnóczy József 418
 Halas 425
 Halász Gábor 81
 Halász Imre 36
 Haller, Ladisl(aus) G. 102
 Halmos Béla 390
 Halmos Valéria 169
 Haltsonen, Sulo 221
 Haly Aberudiam 394
 Hammond, Matthew 227, 230
 Hamsun, Knut 158
 Hanacius Ferenc 115, 116, 125
 Hannemann, Ambrosius 21
 Haraszti Erika Ágnes 108
 Haraszti Sándor 341, 345
 Haraszty Mici 168
 Harden, Maximilian 345
 Hardy, Thomas 300
 Harmatta János 108
 Harsányi István 68
 Harte, Bret 28
 Hartenberg (ezredes) 22
 Hartleben Konrád Adolf 44, 188—191
 Hase, Th. 12
 Hatin, Eugène 16
 Hatvany Lajos 270, 306, 328—330, 333, 338, 339, 341, 343, 346, 416
 Hausman, Gottfried 22
 Havas Adolf 43, 45, 48, 52, 56, 57, 59, 61
 Havas Endre 195
 Havas Géza 305—307
 Havas Györgyike 167
 Havasi Zoltán 96—99, 347—368, 417, 418
 Hawthorne, Nathaniel 28
 Háy Gyula 78
 Háy Károly László 181
 Hazard, Paul 12, 265
 Hearius, Joannes 15
 Hébelt Ede 164
 Heckenast Aladár 129
 Heckenast Gusztáv 126—133, 135, 139, 417
 Heckenastné Lovász Teréz 128, 129
 Hegedüs Sándor 30
 Hegel 331
 Hegendorff 423
 Hegyi Ferenc 418
 Hegyi Rózsi 167—169
 Heine, Heinrich 34, 79, 128, 302
 Heineceius, J. G. 188
 Heinrich, Nicolaus 310
 Helder-Jastrzebska, Jolanta 326
 Hell, Maxim(i)lian 102
 Hellebrant Árpád 362
 Helmeczi István 213
 Heltai Gáspár 83, 84, 89, 90, 308, 423
 Heltai János 108, 413
 Heltai Jenő 153, 158
 Helvét 105, 106
 Hennius, H. C. 395
 Henricus de Hall 399
 Henricus de Hassia 398
 Henricus de Marburg (Hainricus de Marburg) 398
 Henrik, VIII. 11
 Hentaller Elma 34
 Herberstein, Felician 239
 Herczeg Ferenc 305, 429
 Herczeg Mihály 415

- Hericus de Frimaria 396
 Herman Ottó 28
 Hermann Egyed 1
 Hernádi Istvánné 419
 Heron 400
 Herrad, Landsberg-i 121
 Herrgott, Hans 84
 Herrmann, H. J. 391
 Hervay Ferenc 324, 325, 356
 Hesiodos 400
 Hess András 276, 413
 Hettner, Hermann 17
 Hevenessy, Gabr(iel) 102
 Heverde László 416
 Hevesi András 79–81
 Hevesi József 146, 151, 152
 Hevesi Sándor 318
 Hevesy Iván 164, 166, 168, 170, 172, 173,
 175, 179, 182, 337
 Heyne, Chr. G. 291
 Hieronymus I. Jeromos
 Hiersemann, Anton 313
 Hilarius Pictaviensis 393
 Hiller, Erhardt 248, 249
 Hiller, Gottlieb 289
 Hiller István 415, 418
 Hincz Gyula 68, 80
 Hippocrates 395
 Hitler 307
 Hmelynickij, Bogdan 427
 Hobbes 6
 Hock János 307
 Hodža, Milan 425
 Hoeven, A. M. van der 325
 Hoffhalter Rudolf 90
 Hoffmeister, Joannes 280, 282, 283
 Hofhalter Ráfael 274
 Hofmann, Johann Jacob 12
 Hoffmannsthal 429
 Hohlwein, L. H. 9
 Hoitsy Pál 28, 34
 Holborch, Guilelmus 397
 Holl Béla 217, 218, 321, 322, 414, 417
 Holliwell, J. O. 226
 Holló Ferenc 415
 Holló Klári 170
 Hollstein, F. W. H. 84
 Holzmann, Michael 10
 Homelius, J. 246, 247, 250
 Homeros 400
 Hondius 213
 Honorius, III. (pápa) 325
 Innocentius Augustodunensis 118
 Hont Ferenc 197, 319
 Hopp Lajos 108, 109, 222, 256, 258, 415
 Horányi Elek 65, 66
 Horatius 34
 Horn, Georg 8, 22, 262
 Hornyák János 195
 Horog Pál 310
 Horthy Miklós 306, 429
 Horvát István 14, 292
 Horváth Cyrill 275
 Horváth György 164, 180
 Horváth István 206, 287, 347
 Horváth István, ifj. 316, 319
 Horváth János 20, 107, 108, 118, 124, 214,
 215, 372
 Horváth, Joh. Bapt. 102
 Horváth József 11
 Horváth Tibor Antal 247
 Horváth Viktor 416, 418
 Horváth Zoltán 80, 301, 321
 Horváthné Pereszlenyi Éva 415
 Howel, James 64
 Hőke Lajos 34
 Hölvényi György 413
 Hrabovszky György 286
 Hrenkó Pál 413, 417
 Hronský 425
 Hubay Ilona 209, 365
 Huber Kálmánné 415
 Hugo, Victor 34, 39, 81, 128
 Huizinga 80, 122
 Hunger, Friedrich Wilhelm Tobias 234, 235
 Hunnius Aegidius 186
 Hunyadi (Antal) 22
 Hunyadi János 65
 Hunyadi László 48
 Hunyady Sándor 336
 Husz János 202, 274, 282
 Huszák Sámuel 12
 Huszár Gál 105, 106, 218, 413
 Huszti Dénes 292
 Huszti István 184, 311
 Iacobus de Cessolis 396
 Iacobus Zocchi 397
 Ibsen 316, 317
 Igaz Sámuel 295
 Ignotus Pál 175, 176, 267
 Ikladi Bársony Boldizsár I. Bársony
 Boldizsár
 Illés László 73, 157, 416
 Illés Tibor 79
 Illésházy János 1
 Illésházy József 5
 Illésy János 114
 Illyés Bálint 28
 Illyés Gyula 77–81, 170, 176, 195, 337
 Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra 77
 Imre István 412
 Imre Sándor 31, 32
 Inczédi József 184, 185
 Indali György 417, 418
 Innocentius III. (pápa) 397, 398
 Ioannes Andreae 393, 398
 Iohannes de Calderini 399
 Iohannes de Deo 399
 Iohannes de Erfordia 396
 Iohannes Eschuid 397
 Iohannes Gerson 398, 399
 Iohannes Ianuensis de Balbis 394
 Iohannes de Otting (soproni főesperes) 398
 Iohannes Prutenus (császári kanonok) 399,
 400

- Iohannes de S. Sophia 395
 Iohannes de Turrecremata 399
 Iohannes de Vsk 398
 Iohannes de Westfalia 399
 Ipolyi Arnold 28
 Ipolyi Tamás (álnév) 304
 Irinyi József 72
 Irinyi Károly 69, 188, 312
 Isaac, Frank 405
 Isidorus Hispalensis 397
 Isokrates 392
 István I. (király) 19, 104, 200, 252
 István (kalocsai érsek) 370, 371
 Istvánffy, Nicol(aus) 102
 Iszlavin, Vlagyimir 423
 Iván Ede 180
 Ivanich Pál 107
 Iványi Béla 191, 232, 233, 237–240, 242,
 248–250
 Izsák László 340
 Izsó Miklós 38
- Iacobus Szaniszló 423
 Jakab Béla 183
 Jakab Elek, 275, 384
 Jakab György 258
 Jakó Zsigmond 414
 Jakubovich (Emil) 395
 Jammes, Francis 81
 Jankai József 305
 Jankó János 26, 34, 52
 Jankovich Ferenc 79
 Jankovich Miklós 19, 295, 378–380
 Jankovics József 414
 János (deák) 232
 Janovics Nóra 180
 Janszoon, Laurens 119
 Janus Pannonius 102, 213, 275, 282, 370,
 372, 392, 400
 Jászberényi (P.) Pál 62–64, 212
 Jászi Oszkár 195, 211
 Jaurès 306
 Jávor Jenő 220, 221
 Jehuda ben David ha-Kohen 214
 Jékely Zoltán 78
 Jeromos, Szent (Hieronymus) 17, 279, 396,
 397, 400
 Jeszenszky Danó 46
 Jeszenszky Géza 415
 Jewel, John 19
 Jilemnický, Peter 424, 425
 Joachimus Vadianus 405
 Joannes (Sanctus) 280
 Johannes XXII. (pápa) 399
 Johannes Hispanus 198
 Johnson, Hewlett 105
 Joinville, Jean de 122
 Jókai Mór 28, 34, 50, 51, 54–56, 58, 133,
 144–146, 155
 Jónás Károly 418
 Jordáky Lajos 340
 Josephus Flavius 276, 279
 Jósika Miklós 128
- Jósika-Podmaniczky Júlia 128, 129
 Jouvét, Louis 81, 317, 319
 József, I. (császár) 219
 József, II. 101, 296, 384
 József (nádor) 350
 József Attila 78, 79, 164, 165, 171, 176,
 182, 194, 215, 338, 339, 389, 390
 József Farkas 266–271
 Jöcher 6, 9, 11–14, 17, 20, 21
 Juhász Erzsébet, B. 106, 107, 219, 321, 417
 Juhász Gergely 8
 Juhász Gyula 78, 159
 Julius Caesar 2, 12, 136
 Junius Brutus 33
 Justh Zsigmond 426
 Justinianus 276, 394
 Justus Pál 176
 Jügel, Karl-Heinz 185
- Kachelofen, Konrad 209
 Kádár Béla 177
 Kádár Endre 158
 Kádár Imre 339
 Kadosa Pál 168
 Kafka, Franz 300
 Kahána Mózes 335, 339
 Káldi 183
 Kállay Béni 36
 Kállay István 416
 Kállay Lili 169
 Kálmán Klára 315
 Kalmár (őrnagy-hadbíró) 135, 136
 Kalmár Henrik 305
 Kalmár Péter 412
 Kálvin 373, 377
 Kameneva, T. N. 427
 Kamermayer Károly 192
 Kanefuss, C. 11
 Kant 6, 331
 Kapitánffy István 107
 Karancsi György 310, 311
 Kardos Albert 59
 Kárdy János 406
 Karinthy Frigyes 153, 157–159
 Karly Ágost 168
 Kármán János 12
 Kármán József 189–191
 Károly, I. (angol király) 11, 62
 Károly, I. (Nagy) 105
 Károly, V. (német–római császár) 11
 Károly, VII. (francia király) 371
 Károlyi Ádám 195
 Károlyi (Antal) 22
 Károlyi Boldi Sebestyén 105
 Károlyi István 316–318
 Károlyi Mihály 79, 195, 197, 211, 212,
 304–306, 337, 429
 Kárpáti Aurél 80
 Karpinszkij 195
 Kass János 315
 Kassai Pál 312
 Kassák Lajos 170, 176, 181, 182, 306, 334,
 335, 337

- Kathona Géza 63
 Katona Imre 232
 Kautsky 304
 Kazai György 187
 Kazár Emil 28
 Kazinczy Gábor 256
 Kazinczy Ferenc 67, 288, 292, 294, 295
 Kázmér, IV. (lengyel király) 209
 Kazzay Sámuel 310, 311, 418
 Käfer István 424–426
 Keckermann, Bartholomeo 91
 Kecskeméthy Csapó Dániel 45, 68, 188
 Kecskeméti György 175
 Kelemen, XIII. (pápa) 5
 Kelemen Mór 128
 Kelemföldy (álnév) 68, 188
 Keleti Gusztáv 26
 Keleti Márton 169
 Keleti Österreicher Lajos 146
 Keller, Chr. 188
 Kellner György 195
 Kelly, Edward 228–230
 Kemény Gábor 338
 Kemény G. Gábor 357, 425
 Kemény György 357
 Kemény János 376
 Kemény Zsigmond 50, 51
 Kempelen 22
 Kempelen Róza 128
 Kenessey Albert 28
 Kenéz Győző 1
 Kepes Imre 195
 Kepp Mária 290, 291
 Kerchelich, Balth(asar) 102
 Kerekes Sámuel 417
 Kerényi Ferenc 418
 Kereszturi Pál 63, 64
 Keresztury Dezső 78, 351
 Kereszty István 357
 Kéri Pál 304–307
 Kernstock Károly 164, 182
 Kerr, Alfred 158
 Kertbeny Károly 47, 362, 365
 Kéry Gyula 46
 Keszler Ede 76
 Kett, Francis 227, 230
 Kibédi Sándor 339
 Kibre, P. 199
 Kicsi Sándor 389
 Kindlová, Hana 425
 Király Péter 413
 Királyföldi Erika 297–301
 Kirchner, Joachim 200
 Kirchner, Johann Georg 15
 Kis Hajnal 152
 Kis János 189–191
 Kisasszonyi Éva 419
 Kisfaludy Balázs 285
 Kisfaludy Károly 189
 Kisfaludy Sándor 189
 Kiss Áron 274
 Kiss Ferenc 168, 170
 Kiss Gyula 416
 Kiss István 95, 96
 Kiss József 43–61
 Kiss Vilma 178
 Kiszlingstein Sándor 356
 Klabund 158
 Klaniczay Tibor 247, 274, 276
 Klaus Mihály 3, 4
 Klein Mihály 19, 21
 Klement János Mihály 255, 258–260, 264
 Klesch, Daniel 184
 Klimó György 2, 3, 5, 13, 14, 21, 23
 Klopstock 7, 8
 Klöss 90
 Klupathy Jenő 299
 Kmetty János 178
 Knauer, Moritz 15
 Kner Imre 426
 Knibbe, David 21
 Kniezsa István 428
 Kóber Leó 153, 158
 Koberger 207
 Kóbor Tamás 158
 Kodály Zoltán 424
 Kodolányi János 171, 337, 390
 Kohlreiff, Gottfried 21
 Kohn Hillel 334
 Kohn Sámuel 383
 Kókay György 65, 66, 215, 216, 415, 418, 420, 421
 Kollányi Ferenc 418
 Kollár Demeter 14
 Kollár Ferenc 338
 Koller József 1, 272
 Kollin Ferenc 424–426
 Kolosváry-Borcsa Mihály 79
 Kolozsi Tibor 162
 Komáromi Csipkés György 64, 414
 Komáromy Lajos 29, 31
 Komját Irén 416
 Komjáthy Miklósné 352, 356, 360
 Komlós Aladár 126, 133, 166, 171, 175, 176, 182, 266
 Komor András 175
 Komor Ilona 183
 Kont Ignác 254, 257, 365
 Korda Sándor 328, 429
 Kormos László 413
 Korompainé Szalacsi Rác Mária 162
 Korvin Sándor 339, 340
 Korzenszky Richárd 9
 Kosáry Domokos 100, 293
 Kosch, Wilhelm 7, 11
 Kosel (grófné) 260
 Kossuth Lajos 39, 43, 156, 196, 197, 325
 Koster (Küster) Lórintz I. Janszoon
 Kosztolányi Dezső 153, 159, 170, 176, 269, 270, 300
 Kovács Imre 339
 Kovács I. Gábor 414
 Kovács Kálmán 175
 Kovács Károly 338
 Kovács Katona Jenő 338, 340
 Kovács Máté 2

- Kovács Sándor Iván 93
 Kovács Sándor, V. 219, 220, 324, 325, 413,
 422, 423
 Kovalcsik Pál (álnév) 342
 Kozocsa Sándor 193, 194, 356
 Kó (álnév) 301
 Kó Antal 287
 Kóhalmi Béla 211, 301, 302
 Kőnczöl Imre 418
 König, Johann Friedrich 186
 Könyves Tóth Kálmán 28, 39
 Köpeczi Béla 100, 254—256, 413
 Körmendi Péter 63
 Körmendy Ferenc 172
 Körmendy József 418
 Környei Attila 413
 Kőrösi József 164
 Kőrösi Uri János 214
 Körtvényesi János 255, 261
 Kővári Imre 416
 Kőváry Gyula 168
 Kövesházy Ágnes 170
 Kralowanszky, Andreas 289
 Kraus, David 309, 310
 Kraus, H. P. 313
 Kraus, Karl 429, 345, 387
 Krén Katalin 166
 Kreutz 259
 Kristeller, P. O. 370
 Krisztina (királynő) 11
 Kropf Lajos 62, 65, 213
 Krúdy Gyula 145, 269, 270, 300, 416
 Kubán Endre id. 153
 Kubán Endre, ifj. 153
 Kubinyi Mária 354
 Kudelka Károlyné 164—166, 178, 179, 182
 Kukolja, S. Bozena 369
 Kulcsár Péter 93, 354, 414
 Kuldói Bársony Mátyás I. Bársony Mátyás
 Kuldói Bársony Tamás I. Bársony Tamás
 Kultsár István 144
 Kun Béla 270
 Kuncz (Aladár) 330
 Kunfi Zsigmond 301—304, 307
 Kupferstein Mór 307
 Kurcz Ágnes 414
 Kuthassi János 273, 284
 Küllös Imola 414
 Kyburtz, Johann Heinrich 218
 Kylstra, A. D. 325, 326
 Kvassay Jenő 29
 Kvassay József 1
- Labrosse, Claude 222
 Lacombe, G. 198
 Lactantius 392
 Laczkó Géza 80, 174, 182, 317
 Ladiver Illés 184
 La Fayette, Mme de 7, 24
 La Fontaine 81
 Lajos, II. (magyar király) 276, 397, 405
 Lajos, XIV. 11, 414
 Lajos Iván 78
- Lakatos Éva 140—163
 Lakatos Péter Pál 390
 Lakner Kálmán 413
 Lambeck 392
 Lambert, St. Omer-i 121
 Lampe, Fr. Ad. 12, 213
 Lampel 59
 Landerer 417
 Lang István 115, 124, 125
 Láng Lajos 52
 Lange, Samuel Gotthold 13
 Langerl (Langetl) Ignác I
 Langius, Joachim 188
 Langosch, Karl 124
 Lansky, Ralph 110—111
 Lányi Sarolta 270
 Lányi Viktor 81, 424
 Lapus de Castillionchio 397
 Larbaud 316, 320
 Laski, Albert 227—229
 Laskói Csókás Péter 212
 László, I. (Szent) 199, 201
 László, V. (magyar király) 274, 371, 372
 Lászlóffy Pál 114, 125
 Lau, F. 14
 Laucsek Jónás 286, 288
 Lauka Gusztáv 128
 Lauko Károly 46
 Laurentius Aquilegiensis 396
 Laurentius capellanus 399
 La Valière hercegnő 11
 Lavater, Ludwig 12
 Lavater, Rudolf 376
 Lawrence, W. H. 195
 Lázár János 19
 Lázár Vilmos 164—166, 172, 178, 182
 Lazarević 200
 Leberecht 221
 Le Corbusier 164
 Leffler Béla 363
 Lehel (vezér) 45, 47
 Lelkes Ede 168
 Lembach, Bernhard von 248
 Lenin 304
 Lenau 28, 128
 Lengyel András 72—76, 164—182, 389,
 390, 416, 426, 427
 Lengyel Béla 429, 430
 Lengyel Dániel 128
 Lengyel Imre 9, 17, 20, 21, 188, 219, 418
 Lengyel Menyhért 158, 197
 Lenkei Henrik 147
 Leó, X. (pápa) 400
 Léonard, Émile G. 14, 17, 20
 Leopardi 34
 Leopoldus 239
 Leopoldus de Austria 397
 Lépes 183
 Lesage 81
 Lessing 7
 Lethenyi István 308
 Leval, André 365
 Lévay József 45, 47

XVIII

- L'Hospital, Michel de 235
 Liebermann 177
 Ligeti Ernő 337
 Ligeti Pál 164, 167, 168, 172
 Lincoln, Abraham 194
 Lindmayer (ügyész) 73, 76
 Lipsius, Justus 91, 93
 Liptay Pál 29
 Lipót, I. 11, 12, 23, 101
 Liszt Ferenc 429
 Litván György 211, 321, 418
 Livius 392, 394, 399
 Lobwasser 183
 Longfellow 28, 34
 Longuet 307
 Lontai Sándor Antal 415
 Lorántffy Zsuzsanna 114
 Loserth, J. 239
 Losonczy László 128
 Lotz Károly 32, 38, 50
 Löffler A. Pál 338
 Löffler, Carl 131
 Löhreke, Christoph 15
 Löscher 18
 Lövész György 128
 Lövész Teréz 1. Heckenastné Lövész
 Teréz
 Löw Immanuel 110
 Lubbertus, Sibrandus 377
 Luby Gyula 34
 Ludolphus de Saxonia 117, 118
 Ludovicus I. II. Lajos
 Lueken, W. 15
 Lugosi Béla 197
 Lukács György 107, 270, 299, 300, 339
 Lukács Pál 168
 Lukianosz 11
 Lupus, Rutilius 392
 Luther Márton 6, 14, 15, 84, 106, 109, 274,
 280–283, 285, 286
 Lutsch Mihály 91
 Luttor, Franz J. 117
 Lutz, J. 117, 118, 120, 122
 Lyka Károly 179
- Macarius Bódog József 105
 Machiavelli 237
 Mackay 304
 MacLachan, H. J. 227
 Madách Imre 316, 317, 319
 Madarász Márton 185
 Madariaga, Salvador de 11
 Máday, David 102
 Maeterlink, Maurice 169
 Magyar Arnold 232
 Májmúni 428
 Majláth Béla 274
 Majtényi Izidor 36
 Makay Erzsébet 179
 Maksay Ferenc 255
 Malebranche 6
 Malraux 81
 Mályusz Elemér 107
- Manet 300
 Mankó József 170
 Manlius, Joannes 90
 Mann, Thomas 77, 79, 300, 315
 Manuilszkij 195
 Manutius, Aldus 108
 Márai Sándor 159, 336
 Marceziányi György 34, 37
 Margit, Szent 212
 Mária Terézia 2, 4, 5, 13, 16, 285–287
 Máriássy József 292, 293
 Marie-Antoinette 133
 Marie-Laurentia 177
 Marivaux 222
 Márk Viktor (álnév) 342
 Márki Sándor 255
 Markos Béla 356
 Markos György 179
 Markos Gyula 150, 159, 160
 Markovits Györgyi 73, 76–81, 157, 171,
 195–197, 301–307, 413, 416
 Márkus László 415, 416
 Márkus Mihály 414
 Marlowe, Christopher 227
 Marmontel 256
 Marne 237
 Maróthi György 9, 12, 17, 20, 21, 188,
 217–219, 414
 Marschalkó Rózsi 168
 Marschall László 76
 Martin du Gard, Roger 79
 Martinus de Hungaria 400
 Martinus Polonus 393
 Martinuzzi 154
 Márton József 67–69, 72, 417
 Märuntelu, Ion 82
 Marx 75, 304, 307, 331, 417
 Masaryk 425
 Masefield, John 197
 Massillon 20, 108, 109
 Masznyik Endre 18, 19
 Mata János 68, 72
 Matkovics Lajos 159, 160
 Matkovics Pál 128, 129
 Mátray János 123
 Matthaëus (Sanctus) 398
 Máttis-Teutsch 177
 Matucsinaí-család 370
 Matucsinaí Gábor 370
 Matucsinaí Lőrinc 370, 372
 Mátyás, I. (magyar király) 3, 108, 208, 209,
 254, 276, 347, 350, 351, 370, 371, 391,
 404
 Mauer, Koostanud M. 220, 221
 Mauriac 78
 Maurois 78, 79
 Maupassant 78
 Mayar, Johann Friedrich 18, 22
 Mazarin 11
 Medgyaszay Vilma 168
 Medgyes Lajos 128
 Medgyes Sándor 195
 Medgyesi Simon 386

- Medve Miklós (álnév) 342
 Mehner Vilmos 145
 Meier, Georg Friedrich 6, 7, 12
 Meisner, Balthasar 14, 17, 185
 Melanchton, Philipp 106, 233, 274, 281
 Melius Juhász Péter 105, 106, 250, 308
 Méliusz József 339—342
 Meltzl Hugó 52, 55
 Melzer, Jakob 292
 Merarius 395
 Merimée, Prosper 34
 Merker, P. 11
 Mészáros István 414
 Mészárosné Varga Mária 323, 324
 Mészöly Dezső 81
 Metellus 241
 Meyer, A. 262
 Mezey László 100, 118, 354, 355, 368
 Mezey Zoltán (álnév) 342
 Mezger, M. 8
 Michael, Raph(ael) 373
 Miélot, Jean 118
 Mihály vajda (Vitéz) 295
 Mihályi Ernő 286, 288
 Mikes Lajos 81
 Miklós Ilona 174
 Miklóssy János 126—130, 415
 Miklovics 108
 Mikola Sándor 299
 Mikszáth Kálmán 34, 147
 Mill, John Stuart 27, 29
 Miller Jakab Ferdinánd 101
 Milotai (Melotai) Nyilas István 219, 308
 Milton 6, 78
 Miskolczi Csulyak Ferenc 312
 Misocaeus, Wilhelm 423
 Mittay László 172, 174
 Mizaldus 241
 Modrusi Miklós (Modrusiensis, Nicolaus)
 370, 372
 Módy György 171
 Moholy Nagy László 337
 Mokcsay Júlia 142, 152, 159
 Mokus Gyula 308
 Molière 11, 81, 316
 Molino 65
 Molnár Antal 424
 Molnár Erik 339
 Molnár Ferenc 153, 429
 Molnár Ferenc, A. 220, 221, 325, 326
 Molnár János 291
 Molnár József 422, 423
 Molnár Márta 180
 Molnár Sándor 302
 Molnár Viktor 299
 Mona Ilona 359
 Monet 300
 Monoslói András 272
 Montaigne 80
 Montesquieu 109, 222
 Montherlant 80
 Moór Péter 195
 Moór Sári 175
 Moravcsik Gyula 325
 More, Thomas 128
 Morelli Gusztáv 34
 Mori, Gustav 413
 Móric (hesseni fejedelem) 376
 Móricz Virág 268
 Móricz Zsigmond 148, 159, 267—270, 300,
 336
 Morvay László 415
 Moscheim, Johann Lorenz von 12, 20, 22
 Mossóczy Zakariás 274, 276
 Mossóczy-Institoris Mihály 22
 Möller, Johann Joachim 12
 Msztislavec, Pjotr 428
 Muncker, Franz 13
 Muntz, Johannes 202—204
 Muosz Gusztáv 299
 Murányi Ármin 140, 149, 150
 Murányi Zsuzsa 322
 Murányi-Kovács Endre 76
 Musper, H. Theodor 119
 Musschenbroek, Pieter 188
 Musset 128
 Müller, Johannes 1
 Müsser (Muessert) Kristóf 2
 Mütterferrika 414
 Nádai Pál 388
 Nadányi János 63, 64
 Nádas Sándor 157
 Nádasdy-család 11, 105, 284
 Nádasdy Ferenc 253, 309, 310
 Nádas József 176, 306
 Nadler, Paul 289
 Nagl Antal 22
 Nagy Gyula 273—275
 Nagy István 338, 341
 Nagy István (septemvir) 255, 258
 Nagy Iván 1, 22, 28, 114, 407
 Nagy Júlia 417
 Nagy Katalin, V. 327—346
 Nagy Kovács István 195
 Nagy Lajos (1883—1954) 337
 Nagy Lajos 110, 111, 159, 176, 223
 Nagy Miklós 25—27, 33, 36, 42, 52
 Nagy Péter 268
 Nagyajtai Kovács István 382—384
 Napoleon 41, 293, 414
 Nemes György 143
 Nemeskürty Harriet 184
 Nemesné M. Márta 176
 Nemes-Nágel Lajos 416
 Németh Andor 76, 173, 306
 Németh Antal 174, 176, 182
 Németh Béla 145
 Németh G. Béla 148, 150, 415
 Németh László 71, 107, 147, 336, 339,
 344
 Németh Mária 357
 Németh S. Katalin 413
 Néró 317
 Neruda, Pablo 77
 Neubauer Adolf 214

- Neumeister, Erdmann 17, 18
 Neuser, Adam 225
 Newton, Isaac 19
 Nicephorus (Nikephoros) 279, 400
 Nickel, Holder 202, 204
 Nicolai, Johannes 8, 22
 Nicolaus de Dinckelspül (Dünckelspühl)
 396, 398
 Nicolaus de Lyra 396
 Nicolaus de Merienwerder 396
 Nicolaus Modrusiensis l. Modrusi Miklós
 Nicolaus de S. Sophia 395
 Niederhauser Emil 350
 Nyéki 183
 Nyerki Géza 195
- Obsopoeus 108
 Occam, Ioannes 394
 Odofredus Beneventanus 399
 Ódry Árpád 167
 Oelmacher Anna 389
 Oetinger 8
 Ognyev, Nyikolaj 333
 Ojtozi Eszter 219, 417, 427, 428
 Okolicsányi Gyula 69
 Oláh Gábor 408
 Oláh Miklós 102, 105, 106, 273, 274, 280
 Oltványi Ambrus 415, 420, 421
 Opitz Márton 183, 184
 Oppanos 400
 Oppenheim 411
 Orbán Balázs 28, 148
 Ormándy Bertalan 128
 Ormos Éde 301
 Orosz Antal 418
 Ország Tivadar 167
 Osterwald 9, 217
 Osvát Ernő 146, 170, 176, 267, 269, 270,
 345
 Osváth Albert 30
 Osztovcis Ágnes 106, 107
 Ottó, I. (császár) 105
 Otto (pécsi kanonok) 392
 Otwinowska, Barbara 93
 Oursel, Raymond 123
 Ovidius 392, 395
 Ögg, Franz 429, 430
 Ötvös János 12, 17
- Paget, John 382
 Pagnol, Marcel 80
 Painter Mihály 2
 Pajorin Klára 418
 Pákh Albert 25, 42, 138
 Pál (Paulus, Sanctus) 396, 397
 Palasovszky Ödön 168, 170, 171
 Paleologus, Jacobus 229, 383
 Pálffy-család 115, 116
 Pálffy János (nádor) 116
 Pálffy Jenő 160
 Pálffy Pál (nádor) 115, 116, 125
 Pálffy Tamás 233
 Pálinskás László 365
- Pallaghy Sándorné 220
 Pálóczy László 371
 Pálóczy György 396
 Pálóczy Mátyus 396
 Palomar, Iohannes 399
 Pálvölgyi Endre 412
 Pan, George-Demetru 340
 Pap László 255
 Pap Zoltán 146
 Pápai Páriz Ferenc 102, 185
 Papp Géza 186
 Papp János 426, 427
 Papp László 113–125
 Paracelsus 241
 Pareus, Johannes Ph. 213
 Pastinszky Móríc 415
 Patai (Patavinus) Tatár Mihály 373
 Pataki László 417
 Pathai István 308, 309, 411
 Patkó 178
 Pátzay Pál 81, 173, 182
 Pauler Gyula 28
 Paulini Béla 153
 Paulus I. Pál
 Paulus, Nicolaus 401
 Paun, Paul 340
 Payr Sándor 20, 286, 288
 Pavercsik Ilona 311, 414
 Pázmány Péter 102, 108, 183, 212, 276,
 413
 Peboth, Johann 21
 Pechstein 177
 Péchi Simon 383
 Péchy Blanka 168–170
 Pecorini-Manzoni, Carlo 194
 Pécsi Lukács 276
 Péczeli József 9
 Perdrizet, P. 117, 118, 120, 122
 Pererius, B. 12
 Perlaky András 273, 275, 281
 Perlusz Katalin 321
 Perneszith György 105
 Perotti, Nicolaus 395
 Pesti Gábor 423
 Pesty Frigyes 128
 Péter (Orseolo, magyar király) 252
 Péter (váci püspök) 397
 Péter László 415
 Peterdi Ottó 365
 Pethe Ferenc 295
 Petheő Bora 407
 Pető Gábor Pál 315, 316
 Petőcz Károly 426
 Petőfi István 53
 Petőfi Sándor 28, 43–61, 77, 154, 155,
 194, 197, 322, 342, 429
 Petőfi Zoltán 49
 Petrányi Ilona 415
 Petrarca 93, 423
 Petrik Géza 69, 286, 287, 356, 358, 362,
 364, 365
 Petronius 392
 Petrovich Ede 396

- Petrovics Ferenc 101
 Petrovics Szilárd 192
 Petrőcz Károly 414
 Petrőczy István 379
 Petrőczy Kata Szidónia 18, 184
 Petrus Blesensis 395
 Petrus Lombardus 396, 397
 Petrus a Rotis 212
 Peyer 307
 Pfaff, Christoph Mattäus 8, 9
 Pfeifer 51
 Pfeiffer, August 17
 Pflugk, Julius 391—394, 399
 Philep Albert 256
 Philobiblos (álnév) 301, 303
 Phocas 395
 Piccard 201
 Piccolomini, Aeneas Sylvius (II. Pius pápa)
 274, 279, 372
 Pighius, Albertus 276, 279, 281
 Pintér Ferenc 168
 Pintér Gábor 284—288, 324
 Pintér Sándor I. Pintér Gábor
 Pirandello 316, 317
 Pirnát Antal 225, 229, 235, 276, 383
 Pistolatius, N. 239
 Planck, J. G. 291
 Platon 394
 Plichon (atya) 16
 Plinius 283
 Plinius, ifj. 91
 Plutarchos 213, 281, 392
 Pócsiné Munkácsi Gabriella 357
 Podjebrád György 371
 Podkonitzky, Adam 289
 Podlaha, Antonín 202, 203, 207, 210
 Pogány József 266
 Pogány Péter 321, 322, 414
 Poggio Bracciolini 392
 Poggius Florentinus 395
 Poitrineau 108
 Pók Lajos 146
 Poliziano, Angelo 93
 Pollák Zsigmond 26, 34, 149
 Polo, Marco 395
 Pólya Tibor 153
 Pomagáics Mihály 232, 233
 Pontius (diaconus) 393
 Pósa Lajos 34, 37
 Pósa János 212, 413
 Práger Jenő 424—426
 Pray, Georg(ius) 102
 Prém József 146
 Prépostvári Zsigmond 185
 Prévost 222
 Priszter Szaniszló 416
 Pritz, Johann 6
 Protmann (rendőrfőnök) 43
 Proust 78, 79
 Prudentius, Aurelius 121
 Ptolemaeus 394, 395, 400
 Pucci, Francesco 228
 Puffendorf 20
 Pukánszky Béla 16, 19, 184, 185
 Pukánszkyne Fábíán Judit 219
 Puky Andor 370
 Purchas, Samuel 213
 Purkircher 233
 Puskin 34, 128
 Pünkösti Andor 316—318, 320
 Quetelet 29, 30
 Rab, Gusztáv 167
 Rabelais, F. 78, 237
 Rabinovszky Máriusz 180
 Rabutin 259
 Racine 80, 81
 Ráday Pál 253—255, 257—259, 262—265,
 415
 Radéczy István (püspök) 23
 Radnai Erzsi 167
 Radnóti Miklós 78, 80, 81, 337, 390
 Radó György 363
 Radó László 285
 Radó Polikárp 231, 354
 Raich, Joan(nes) 102
 Raics István 79
 Raith Tivadar 168, 174
 Rajki (jezsuita) 114
 Rákóczi Ferenc, I. 62, 212
 Rákóczi Ferenc, II. 11, 109, 186, 253—
 256, 258—265, 287, 294
 Rákóczi György, I. 64, 114
 Rákóczi György, II. 65
 Rákóczi Zsigmond 64
 Rakotczy, Joseph 11
 Ramuz 80
 Ransanus, Petrus 276, 280
 Rapin, R. 222
 Rebreanu, Liviu 339, 340
 Rédei József 304, 305
 Regiomontanus 394
 Rehák Ferenc 416
 Reichling 314, 315
 Reinbeck, Johann Gustav 6
 Reizius, J. H. 13
 Relle Gabriella 168—170
 Rembrandt 300
 Remenyik Zsigmond 337
 Remete László 321
 Renard, Jules 76
 Renaudot 222
 Renwick, Jhon 108
 Retat, P. 222
 Réthi Lajos 28
 Réthi Lipót 426
 Reusch, Johann Peter 14, 17
 Révai József 195, 339
 Révay, Petrus 102
 Révész Béla 153, 172, 384
 Révész Margit 174
 Révész Mihály 157
 Reviczky, Carol(us) G. 102
 Reviczky (Gyula) 34, 40
 Réz Henrik 357

- Rheda Pál 411
 Rhenne (orosz generális) 259
 Ribay György 18
 Ribinyi János 21
 Ricardo 30
 Richard, Jérôme 15
 Richards, Jacob 123
 Richardus a S. Victore 397
 Richelieu 11, 15
 Richter, Christian Friedrich 9
 Richwaldszky György 2
 Rideg Sándor 338
 Riesz István 164
 Rilke 429
 Rimbaud 78, 81
 Rimócziné Hamar Márta 108
 Ritoók Zsigmond 108, 413
 Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 213, 250
 Ritschan 259
 Rivetti, Pietro 101
 Rizner, L. V. 18
 Rodeczki 225
 Rodin 81
 Rogeard, August 27
 Róka Jolán 109, 110
 Roland, Mme 135
 Rolland, Romain 78, 302
 Rómer Flóris 28, 35, 347
 Róna Imre 176
 Rónai Tamás 418
 Rónai Zoltán 301—307
 Rónay György 78—81
 Ronsard 80
 Rood, W. 64
 Rosarius, junior 242
 Rosenthal, Ludwig 202
 Rost Ignác (Rost Tamás?)
 Roszinszky Ambró 116
 Rotermund 13
 Rotharides, Cl. 66, 212
 Rothert, H. J. 8
 Rott, Hans 225
 Rousseau 80
 Roys Ignác 7
 Rožmberg-család 228
 Rózsa György 352, 360
 Rózsahegyi Kálmán 169
 Rózsavölgyi 169
 Rudas Klára 153
 Rudbertus Monachus 395
 Rudinský, Jozef 425
 Rudlovčáková, Helena 221
 Rudnyánszky Gyula 37
 Rudolf (trónörökös) 39
 Rudolf, II. 323
 Rufus, Sextus 370
 Rummy Károly György 288—297
 Rusz 26
 Rutschmann Antal 101
 Ruzsás Lajos 272
 Rüegg, W. 92, 93
 Rycaut, P. 64
 Sack, August Friedrich Wilhelm 10
 Sadoveanu 339
 Sahia, Alexandru 340
 Saint-Beuve 109
 Saint-Exupéry 80
 Sajnovics 212
 Sajó Sándor 158
 Salamon Ernő 339—341
 Salamon Ferenc 28, 38
 Salinger, J. D. 9
 Sallai (Imre) 306, 307, 429
 Salvianus 393
 Sambucus, Joannes l. Zsámboki János
 Sáni Lajos 28, 34
 Sand, Ch. 383
 Sandius 12
 Sándor István 311
 Sándor Kálmán 168
 Sándor László 335, 341, 418
 Sándor Móric 9
 Sándor, Nagy (Alexandrosz) 198
 Sándor Pál 338
 Sárközi György 78, 81, 173, 182
 Sárosy Mihály 167, 169
 Sartorius Szabó János 184
 Sas Andor 425
 Sasboldi Ádám 273, 283
 Sashegyi Oszkár 2
 Sassoon, David Solomon 428, 429
 Sauvageot, Aurélien 79
 Savile, Henry 376
 Scambler, Edmund 227
 Schaár Erzsébet 180
 Schaller, Wolff 230
 Schedel Ferenc, D. 68, 189, 191, 297
 Schedius Lajos 67, 289, 291—293, 297
 Scheiber Sándor 111, 222, 223, 355, 428, 429
 Schermann Egyed 4, 5
 Schiller 28, 34
 Schilling 178
 Schlick 259
 Schlözer, August Ludwig 290—292, 294, 296
 Schlumberger, Jean 80
 Schmideg, Fridericus Emericus 287
 Schmidmaier, Dieter 219, 418
 Schmidt, J. D. 10, 12, 14
 Schmidt, M. 15, 18—20
 Schmidt, Sebastian 13, 17
 Scholem, Fania 110
 Scholem, Gershom G. 110
 Schossmeister Kálmán 91
 Schönlein, Hermann 141
 Schöpflin Aladár 159, 215, 269, 270
 Schram, Albert 207
 Schreiber-Herrlingen, Aron Wolf 428
 Schulek 289
 Schwartner 293
 Schweinitzer (főkapitány) 430
 Schwob, Ute Monika 208
 Scultetus, Abraham 21
 Seel (Beel?) Georgius 90

- Seelen, Johann Heinrich 21
 Segen, Melchior 309
 Segesdy László 169
 Selényi Pál 299
 Sellyei József 338
 Selómó b. Sámuel Gurgang 428
 Semjén Gyula 317, 319, 320
 Seneca 91
 Sennowitz Adolf 43, 44
 Sényi László 148
 Sergeant 261
 Servius Honoratus 395
 Severini, Joan(nes) 102
 Shakespeare 195, 300, 316—319
 Shaw, Bernard 158
 Siderius János 408—411
 Sidney, Philip 226, 227, 248
 Siedwers Emma 180
 Sienawski Ádám 263
 Siess 287
 Sigismundus I. Zsigmond
 Sigismundus (obrecht de lengenfeld) 397, 398
 Sík Sándor 319
 Silone 77
 Simenon, Georges 80
 Simon Andor 390
 Simon Blanka 181
 Simon Jolán, Kassákné 170, 175
 Simonyi 199
 Sinai Miklós 14
 Singer és Wolfner kiadó 59, 80, 152
 Sinkó Ervin 339
 Sípos Péter 416
 Sivirsky Antal 325
 Sixtus, IV. (pápa) 404
 Sixtus, V. (pápa) 11, 250
 Skaricza Máté 272
 Skubiszewski, Piotr 209
 Slavici 339
 Slevag 177
 Slovaciús Péter 423
 Smith, B. Mrs. 383
 Smith, John (kormányzó) 213
 Socinus, Faustus 229, 377
 Socrates 413
 Solinus 395
 Soltész Zoltánné 83—85, 90, 116, 117, 209, 383, 413, 414
 Sólyom Fekete, William (Vilmos) 365
 Sólyom Jenő 250
 Somfai Balázs 413
 Somkúti Gabriella 418
 Somlyó Zoltán 153
 Sommer, Johannes 225, 229, 230
 Sommerfeld 299
 Sommervogel, Carlos I, 3, 309, 310
 Somogyi (Béla) 304, 306
 Somogyi Sándor 155
 Somogyi Péter 105, 106
 Sonkoly István 219, 416
 Sonthomb (Thompson?), Emanuel 6, 9, 20
 Soós Pál 418
 Sophokles 400
 Sótér István 78, 106, 107, 149, 150, 155, 268, 416
 Söveges Dávid 122
 Spanheim, Frédéric, ifj. 21
 Speer, Daniel 184
 Spener, Jakob 15, 185—187
 Spengler 167, 168
 Spinóza 334
 Spontoni, C. 64
 Spunar, Pavel 200
 Staehelin, Ernst 217
 Stammer, V. 11
 Starcke, Christoph 15
 Stark, Wilhelm Ernst 15
 Statius 392
 Staud Géza 316—319
 Stäudlin, K. F. 291
 Stendhal 80
 Stephanus Uherr (Stephanus de Rivulo Dominarum) I. Asszonypataki István
 Sterck, Dom. Sébastien 123
 Stifter, Adalbert 128, 129, 131
 Stoeger, Johannes Nepomucensis I
 Stoll Béla 218, 380, 381
 Strauss, David 29
 Streibig 108
 Strigel, Victorinus 15
 Strindberg 316, 317, 320
 Stromfeld (Aurél) 302
 Stuart Mária 233
 Stwosz, Wit. 209
 Suchier, H. 198
 Sugár Andor 180
 Sugár Erzsébet 143
 Supka Géza 164, 174, 182
 Süle Sándor 295
 Svecz András 414
 Swieten, (Gerard) van 3, 4, 14, 23
 Sydney, Philip I. Sidney, Philip
 Sylvester János 105, 423
 Sylvester Katalin 316
 Sylvester Mihály 105
 Szabadváry Ferenc 100, 240
 Szabó Dezső 268—270
 Szabó Ervin 301, 302, 418
 Szabó Ferenc 60, 414, 426
 Szabó György 416
 Szabó Imre 338
 Szabó Károly 28, 82, 275, 311, 348, 356, 362, 383, 411
 Szabó László 50, 53, 59
 Szabó László, Cs. 77, 78
 Szabó Lőrinc 78, 80, 175
 Szabó Pál Zoltán 272
 Szabó Richárd 144, 145
 Szabó Zoltán 79
 Szabolesi Bence 424
 Szabolesi Miklós 157, 164
 Szabolesi Mihály 300
 Szacsavay Gusztáv (álnév) 342
 Száki Ferenc 64
 Szalády Antal 133, 136, 357

- Szalai István (álnév) 342
 Szalay László (álnév) 342
 Szalay László 254, 257
 Szalatnai Rezső 424
 Szállási Árpád 415
 Szántó Kovács János 415
 Szántó Tibor 322, 414, 417
 Szapolyai (Zapolya) János 105
 Szarvasi Margit 19
 Szász Béla 28
 Szász Károly 28, 31, 33, 34, 37, 38, 128, 299, 300
 Szász Zoltán 176
 Szathmári Baka Péter 8
 Szathmári István 423
 Szathmáry Károly, P. 28, 34, 128
 Szatmári György (pécsi püspök) 393
 Szatmárnémethi Mihály 212
 Szauder József 12, 23
 Szávai János 80
 Szávai Nándor 320
 Szcucki, Lech 226
 Széchényi György 114
 Széchényi Ferenc 8, 100–103, 258, 350, 417
 Széchényi István 130, 292, 296, 326, 429
 Széchényi Josefa 287
 Széchényi Pál (kalocsai érsek) 257, 262–264
 Szécsi Mária 45, 47
 Szeckó Károly 416
 Szegedi Fraxinus Gáspár 105
 Szegedi Kis István 12, 105, 106, 212, 226
 Szegi Pál 175, 176
 Szegleti Ildikó 323, 324, 415
 Székely Aladár 140
 Székely Bertalan 50
 Székely György 107
 Székely István 423
 Székely József 128
 Székely Júlia 169
 Szekeres György 338
 Szekeres Margit 357
 Szekfű (Szekfű) Pál 284, 285, 287, 288
 Szelestei N. László 310–312, 412–419
 Széll Farkas 69
 Széll Ignác 140
 Személy Kálmán 30
 Szemlér Ferenc 338, 339
 Szemző Piroska, D. 126–139, 191, 192, 417
 Szenci Csene Péter 411
 Szenci Molnár Albert 19, 22, 183, 212, 226, 308, 311, 372–378, 382, 414
 Szende Pál 304, 305, 307
 Szendrey Júlia 45, 58, 154
 Szenicei Bárány György 184, 185
 Szentábrahám Mihály 384
 Szentágothai János 99, 100
 Szentgyörgyi Albert 197
 Szentgyörgyi Anna (álnév) 342
 Szentgyörgyi Gábor (álnév) 330, 342
 Szentgyörgyi Mária 401
 Szentimrei Jenő 338
 Szent-Iványi Béla 19, 22, 155, 184, 185
 Szentiványi Róbert 354
 Szentkirályi József 363, 365
 Szentmihályi János 352, 360, 363
 Szép Ernő 153
 Széphelyi Frankl György 324
 Szepsi Csombor Márton 93, 342, 343
 Szerb Antal 78, 81, 213
 Szerdahelyi Mihály 373
 Szeremlei László (álnév) 343
 Szeremlei Sámuel 31
 Szeremley László (álnév) 342
 Szigethy Jolán 357
 Szigeti Jenő 9
 Szigeti Kilián 231
 Sziklay László 413, 424
 Szikszai Fabricius Balázs 408
 Szilágyi Dezső 138
 Szilágyi Ferenc 67–72, 144, 155, 188–191, 417
 Szilágyi Sámuel 3, 9, 188
 Szilágyi Sándor 28, 47, 154, 155, 382
 Szilvássy Judit 363
 Szinán (basa) 213
 Szini Gyula 53, 159, 267, 387, 429
 Szini Károly 156, 157
 Szinyei József, id. 1–3, 19, 28, 47, 70, 72, 114, 156, 186, 256, 286, 287, 348, 357, 358, 407
 Sziru Ferenc 169
 Szobotka 178
 Szolimán, II. 11, 272
 Szomaházy István 34
 Szombathelyi K. 286
 Szőke István 194, 195
 Szőkefalvi Nagy Zoltán 240
 Szőlőssy Klára 365
 Szőnyi György Endre 226, 247, 248, 322, 323
 Szörényi László 1–24
 Sztalin 305
 Sztanyiszlavszkij 316, 317, 319
 Sztárai Máté 201
 Sztáray Zoltán 365
 Sztrakoniczky Károly 388
 Sztripszky Hiador 309, 356
 Szucsich Mária 306
 Szűcs László 321, 418
 Szyrocki, Marian 183
 Tabajdi Bárány Boldizsár I. Bársony Boldizsár
 Tabernigg, Teodor 232
 Tacitus 91
 Tairoff 174
 Takács Béla 413
 Takács Lajos 28
 Takáts Sándor 232, 239, 247
 Talvest, Mai 221
 Tamás Aladár 72–74, 76, 195, 305
 Tamás, Aquinói (Szent) 274, 279, 394–397
 Tamási Áron 148, 337, 338

- Tamássy György 148
 Tamerlán 11
 Táncsics Mihály 155, 342
 Tarló 79
 Tasso 34
 Téglásy Imre 91—94, 414
 Tekusch János Mihály 290
 Telegdi Kovács Lajos 69, 70, 72
 Telegdi László 273, 284
 Telegdi Miklós 272—284
 Telekesi Török István 287
 Teleki Sámuel 9, 10, 219, 418
 Telemann (Georg Philipp) 17
 Teller, Romanus 9
 Temesvári Miklós (esztergomi vikárius) 397
 Temlinus, Thomas 393, 394
 Tennyson 34
 Teodoreanu 339
 Teokritos 400
 Térffy Gyula 74
 Tersánszky J. Jenő 174, 182
 Tertullianus 232, 281
 Tessedik Sámuel 426
 Teutsch András 186
 Tevan Andor 414, 426—427
 Thaly Kálmán 28, 254—257
 Thebius, Matthias Gotslebius 373
 Theophilactus 280, 281
 Theophrastus 240, 241, 249, 392
 Theotolfus 393
 Theuer, Jeremias Christian 21
 Thienemann Tivadar 185
 Thietmar (püspök) 104
 Thomas (archidiaconus) 394
 Thomas (római bíboros, esztergomi érsek)
 402
 Thomas de Bipartita seu Piperata 398
 Thomas de Capua 392
 Thomas de Hibernia 393
 Thorndike, L. 199
 Thorockai Máté 383
 Thou, J. A. de 262
 Thököly (Imre) 11, 253, 287
 Thököly István 373
 Thulmann Jozefa 128
 Thuróczy 276
 Thury Étele 411
 Thury József 34
 Thurzó Márta 170
 Tiepold (császári követ) 260, 261
 Tillotson, John 20, 21
 Tinódi Lantos Sebestyén 300
 Tisza István 140
 Tisza Kálmán 31, 32
 Tóbiás Áron 73
 Toland 12
 Toldy Ferenc 7, 11, 68, 69, 188—191, 201,
 276, 378—380
 Toldy István 36
 Tollius, Iacobus 395
 Tolnai Gábor 414
 Tolnai Lajos 28, 128, 150
 Tolsztoj 79, 106, 107
 Tombor Tibor 194
 Tompa Mihály 155
 Torday Judit 169
 Torkos József 186
 Torma Károly 256
 Tótfalusi Kis Miklós 312, 413, 414
 Tóth Aladár 424
 Tóth Albert 220
 Tóth Árpád 78, 269, 270
 Tóth Béla 9, 17, 20, 21, 187, 188, 219, 414
 Tóth Endre 128
 Tóth István (Kanadai Magyar Munkás) 195
 Tóth István 272—284
 Tóth Károly 195
 Tóth Melinda 324—325
 Tóth Sámuel 408
 Tóth Sándor 331, 336
 Törő Györgyi 45
 Török Emília 168
 Török Endre 107
 Török János 68
 Török Károly 48
 Török Kata, péterfalvi 407
 Török Rezső 153
 Törs Kálmán 28, 33, 39
 Trapezuntius 392—394
 Trattner János Tamás 322
 Trattner János Tamás, ifj. 322
 Trattner Mátvás 322
 Trausch 94
 Trenck 11
 Tressinszky Ferenc 192
 Tribrachus 394
 Troyat, Henri 81
 Tuba István 21
 Tubay Sári 169
 Tucholsky, Kurt 74, 75
 Tudor, Stoian Gheorghe 340
 Tufton, Cecil 62
 Turczel Lajos 424
 Turenne (marsall) 11
 Turgenyev 34
 Turi Turgonyi András 316, 320
 Turóczy-Trostler József 173, 183
 Turrettini, François 14
 Turrettini, Jean-Alphonse 9, 14, 21
 Tussai János 19
 Tutsek Anna 152
 Türr István 193, 194
 Tycho Brahe 227
 Udvardy János 295
 Uitz Béla 177
 Újfalvi Imre 213
 Ujvári László 338
 Ulászló, II. 252, 399
 Ulrik (Ulrich, Ulricus Griseus, apát) 113,
 115, 120, 123, 125
 Unterkircher, Franz 391
 Urban, Milo 424
 Vadász Sándor 321, 418
 Vadnay Károly 128

- Vajanský, Pavel Petrus 221
 Vajda Imre 305
 Vajda János 27, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 38—
 41, 126—129, 145, 415
 Vajdáné Bartos Róza 133
 Vaji Adám 311
 Vajkovics Imre 1, 3—5, 23
 Választúti György 272
 Valentinus (presbiter) 397
 Vályi András 417
 Vámbéry Ármin 28
 Vámbéry Rusztem 164, 182
 Vančura 425
 Van Gogh 300
 Várali, F. 273
 Várallyi Szaniszló 272
 Várdai Ferenc (püspök) 393
 Várdai István (érsek) 370, 371
 Varga Imre 378—381
 Varga János 28
 Varga József 211, 212, 416
 Varga József (Kanadai Magyar Munkás)
 195
 Varga László 419
 Varga Sándor 415
 Varga Zoltánné 219, 415
 Vargáné Major Judit 416
 Vargha Kálmán 415, 420—422
 Várhidi Klára 100—103
 Varjas Béla 43
 Varjas János 217, 218
 Várkonyi Zoltán 81, 319
 Várnai Sándor 34
 Varró István 175
 Varsányi 165, 166, 182
 Vas Gereben 128
 Vas István 80, 315
 Vásárhelyi Gergely 84
 Vásárhelyi Judit 183, 412
 Vasfi-Eisler Mór I. Szilágyi Sándor
 Vásonyi (Vázsonyi) Márton 19, 24, 184,
 185
 Vass László 390
 Vasskó Ilona 13, 14
 Vasziljevskza, Vanda 195
 Vay Adám 254, 255
 V[égh] F[erenc] 99, 100, 418
 Végvári Magdolna 416
 Vehé-Gliurus, Matthias 225, 230
 Vekerdi József 366
 Venantius Fortunatus 392
 Verbec, David 418
 Verceil (alezredes) 263
 Veres Péter 307, 337—339, 341
 Veresmartly Ipoly 396
 Veress, Anrei (Endre) 365
 Vergilius, Polidorus 275, 282
 Verhovay Gyula 36
 Verlaine 79, 81
 Verne, Jules 28, 34, 78, 81
 Vértés Arnold 128
 Vietor, Hieronymus 405, 407
 Villon 78—81, 389
 Vilmos (császár) 39
 Vilmos, Orániai 11
 Vince Edit, S. 415
 Visolyi (Wesdinus) Hunyor Mihály 373
 Vitányi Iván 164
 Vitéz János 107, 369—372, 392, 394
 Vitkovics Mihály 189—191
 Vives 91
 Vizkelety András 198—202, 352, 354, 355,
 360
 Vogt, Karl 29
 Voimovich Géza 59
 Voit Krisztina 33, 100
 Voltaire, 20, 78, 222
 Vongrey Félix 124
 Vorstius, Conrad 377
 Vozári Dezső 195
 Vörös Antal
 Vörös Ferenc 417
 Vörös Károly 292
 Vörösmarty Mihály 38, 69, 131, 189, 322,
 415
 Wagner Peter 204, 207
 Wake (primás) 9
 Walafridus Strabo 393
 Waldapfel Eszter, V. 350
 Waldapfel József 294
 Wallace, R. 227
 Waller, A. R. 20
 Walter Pál 1, 5
 Walter, Reinhold von 9
 Walthauser 249
 Walther, Hans 199
 Walther László 188, 189
 Waltherus, Wolfgang Marcus I. Gualthe-
 rus
 Ward, A. W. 20
 Weber, Andreas 7
 Weber, Simon Peter 414
 Wechel, André 234
 Wechel, Chrétien 234
 Wechel-család 234—238
 Wehli Tünde 124, 400
 Weigel, H. 372
 Weiterkampf (Weitenkampf), Johann
 Friedrich 10, 21, 22
 Wenzel Gusztáv 200
 Weöres Sándor 215, 414
 Werbőczy István 102, 212, 276
 Werenfels, Samuel 9, 14, 23
 Werfel, Franz 79
 Wertheimer Ede 290, 293
 Weszprémi István 102, 219, 412
 White, William 254, 257
 Whitgift, John 226, 227, 230
 Whitman, Walt 28, 302
 Widmar, Antonio 317
 Widmar, Erhardt 249
 Wilhelm, Gustav 129
 Windfuhr, Manfred 187
 Winter, Eduard 18, 22
 Wittenbach, Daniel 10
 Wix Györgyné 418

- Wohl Janka 145
 Wohl Stephanie 145
 Wolf, Ernst 14, 15
 Wolf, Herman 376
 Wolff Ernő 175
 Wolff, Hans M. 8, 17
 Wolfgangus de Wacya 397
 Wolfsegger Ignác 1
 Wolker, Jiří 425
 Worafka (rendőrtanácsos) 134, 135, 138,
 139
 Wunderlich, E. 9
 Wynkelmann, Johann 12
 Wyss, Felix 21

 Xenophon 392, 413

 Yaron, Baruch 110
 Yates, F. A. 226
 Yates, James 383
 Yerushalmi, Y. H. 222, 223

 Zacharias Chrysopolitanus 400
 Zádor István 222
 Zádor Pál 305
 Zágonyi Ferenc 21
 Zaji Anna 311
 Zalka László 11, 17
 Zámory 108

 Závodszy (Széchy) Károly 53, 54
 Zehery Miklósné 412
 Zeichmester Ida 176
 Zencova, E. 363
 Zernova, A. Sz. 427
 Zichy Ferenc (püspök) 286
 Zielinski, Th. 91
 Zilahy Károly 128, 130, 132
 Zlinszky Miklós (álnév) 342
 Zola 34, 81, 304
 Zolnai Béla 81
 Zoltán Lajos 221
 Zólyomi Perinna Boldizsár 184, 186
 Zonaras 400
 Zoványi György 309
 Zoványi Jenő 62, 308, 408
 Zrínyi Dóra 231, 242
 Zrínyi Miklós 234, 253, 300
 Zrínyi Péter 253, 295
 Zsámboki János 102, 212, 213, 247, 276,
 395
 Zsámboki László 417
 Zsigmond (király) 200, 399
 Zsigmond Gábor 292
 Zsindely Endre 415
 Zsolt Béla 176
 Zweig, Arnold 79
 Zweig, Stefan 77
 Zyhorn, Johann Hermann 10

Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló*

Kinevezése. A Helytartótanács Vallásügyi Bizottsága (Commissio in Negotio Religionis) 1762. május 12-i ülésén az országba behozott könyvek vizsgálatával foglalkozott.¹ Walter Pál jezsuita cenzor jelentésében előterjesztette, hogy Johannes Müller Pestre utazó bécsi földmérő 23 könyve között több kivetni valót is talált. Az erotikus regényeket elkobozta, az anatómiai ábrákkal ellátott nőgyógyászati könyveket némi kétely után visszaadta, három könyvet azonban kénytelen volt visszatartani, mivel ezek francia nyelvűek, így nem ítélné meg őket.² Az Illésházy János gróf³ elnökletével ülésező bizottság úgy határozott, hogy — figyelembe véve a hasonló esetek gyakoriságát — a bécsi jezsuita tartományfőnöktől franciául és olaszul tudó cenzort kér. A vizsgálat hiányában sokáig heverő — talán ártatlan — könyvek a bizottságnak csak alkalmatlanságot, a tulajdonosnak pedig kárt okoznak. Kvassay József titkár fogalmazásában másnap el is ment a levél Bécsbe, s a francián és olaszon kívül még héberül tudó cenzort is kért. Hivatkozott arra, hogy már két éve 1760. augusztus 24-én hasonló tartalmú kérésükre kedvező választ kaptak Langerl Ignác tartományfőnöktől,⁴ mégsem történt semmi. Az újonnan hivatalba lépett tartományfőnök, a magyar Koller József⁵ május 20-án kelt válaszlevelében a francia könyvek számára Wolffsegger Ignácot, az olaszokéra Faludi Ferencet, a héberekének pedig a nagyszombati egyetem héber tanárát jelölte ki revizorul.⁶

* = Librorum revisor. Az országba behozott könyveket bírálta el, míg a cenzor a nyomtatásra benyújtott kéziratokat. Sokszor keveredik a két kifejezés.

¹ OL C—31. Helytartótanácsi Levéltár (továbbiakban: Htt-i Lt.) *Acta Revisionis Librorum*. II. csomó (1759—1768). 1762. évi köteg. Nr. 1. — A Helytartótanácsi Levéltár cenzúra-anyagát Dr. Kenéz Győző nézte át. Kivonatai alapján bukkantam az egész itt tárgyalt anyagra. Ezért és egész levéltári munkám során tapasztalt szívélyes segítségéért e helyen is köszönetet mondok.

² Noha Szinnyei nem tud róla, Walter Pált a magyar frók közé kell sorolni. Az 1715—1798 között élt, komáromi születésű jezsuita Kassán, Budán, Pécsen, Győrött, végül Egerben tanított. L. Carlos SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus VIII*. Bruxelles—Paris 1898. 976.). Cenzori tevékenységéről érintőlegesen írt DONÁTH Regina: *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúratörténethez*. MKsz 1970. 180.

³ NAGY Iván: *Magyar nemesi családok*. V. 228.

⁴ Langerl, vagy Langel Ignác (1698—1764) bécsi születésű jezsuita éppen két hónapja, március 12-én halt meg. (Johannes Nepomucensis STOEGER: *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Jesu* . . . Bécs—Regensburg 1856. 204.)

⁵ Ő is sokat írt, főleg a sajátos jezsuita hősi epikát művelte. (L. SZINNYEI VI. 766—767.)

⁶ Nagyszombatban ekkor föltehetőleg Vajkovic Imre tanította a hébert. Vö. HERMANN Egyed—ARTNER Edgár: *A hittudományi kar története 1635—1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története I.) Bp. 1938. 134.

Hivatali működése. Faludi Ferenc 58 éves múltott ekkor. 1759 óta a jezsuiták pozsonyi gimnáziumát igazgatta, 1764-től pedig a könyvtárat vezette. Változatos életpályáján a rendi szolgálat sok állomáshelye után ez a pozsonyi időszak volt a legnyugodtabb. Cenzori, pontosabban revizori működéséről bővebbet eddig nem tudtunk. Külső életkörülményeiben a kinevezés anynyi változást eredményezett, hogy ideiglenesen átköltözött a dóm melletti jezsuita rezidenciába, és ott ugyanakkor a házi-gyóntató tisztét is ellátta.⁷ A kinevezésétől eltelt majdnem három éves időszakról nincsenek adataink. 1763. június 5-én Barkóczy Ferenc esztergomi érsek a Helytartótanáctól átvette az egész tanüggyel együtt a cenzúra irányítását is és megtartotta 1765. március 29-én bekövetkezett haláláig.⁸ 1764. október 20-ról fennmaradt egy Faludihoz intézett sürgető levél: Richwalszky György kéri, hogy a szenci piarista kollégiumhoz érkezett nagyobb könyvvállományt, felülvizsgálat után adja ki. Faludi azt válaszolta, hogy már egy hete megvizsgálta és kiadta.⁹ 1765. december 20-án Klimó György pécsi püspök elnökletével ismét összeült a vallásügyi bizottság, hogy a Barkóczy betegsége és halála miatt felgyülemlett revizori jelentéseket átnézze és jóváhagyás után felterjessze a Kancelláriához.¹⁰ A felterjesztés mellékleteiként megmaradtak a revizorok: Faludi és Müsser Kristóf¹¹ jelentései, illetve a Bécsbe küldött eredeti jelentések helyenként kivonatos másolatai.¹²

A két csoportba sorolt, 5 és 3, összesen nyolc rendbeli jelentés közül hét Faludi munkája. A legkorábbi (a következőkben I. B. jelű) 1764. október 5-én kelt, a következők sorra: 1764. december 20. (I. C. és E.), 1765. május 2. (I. A.),

⁷ Gyárfás Tihamér (nyilván Paintner Mihály pannonhalmi kézirata nyomán) annyit tud, hogy 1765–66-ban működött cenzorként (*Faludi Ferenc élete*. ItK 1911. 41.) Azt hitte, hogy még abban az időben is az egyetem kancellárja volt a primarius censor. Paintner latin szövegét Gálos Rezső később közölte (*Faludi Ferenc: Caesar Aegyptus földjén, Alexandriában*. Győr, 1931. 5.) Géfin Gyula már helyesen azt írta, hogy állami censor volt, 1764–66-ig. (*Faludi Ferenc. 1704–1779*. Bp. 1942. 7.).

⁸ FELHŐ Ibolya—Vörös Antal: *A Helytartótanács Levéltár*. Bp. 1961. 97–98. A Mária Terézia-kori cenzúra története még nincsen kielégítő részletességgel feldolgozva. A régebbi szakirodalmat felsorolja KOVÁCS Máté: *A könyv- és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 696. SASHEGYI Oszkár azóta megjelent hivataltörténeti tanulmányai Mária Terézia koráig nem érnek el: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon 1673–1705*. MKsz 1968. és *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725)* MKsz 1969. 321–338. DONÁTH Regina tanulmányaiban a hivataltörténeti adalékok mellett sok érdekes művelődéstörténeti adatot is feldolgozott a vonatkozó korból: *Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. sz. végi történetéhez*, MKsz 1955. 307–312.; *Néhány adat a cenzúra történetéhez az 1754. évtől*. MKsz 1957. 375–379.; *A könyvcenzúra az állam kezében — Mária Terézia és Barkóczy primás*. MKsz 1967. 43–49.; *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzuratörténethez* MKsz 1970. 173–181.; *Van Swieten által cenzúrázott könyvek az Egyetemi Könyvtárban*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve V, 1970. 249–267.

⁹ Az ügyet részletesen ismertette DONÁTH Regina: *Újabb adatok . . .* 179–180. Ezúton is köszönöm, hogy szíveskedett erre az adatra figyelmeztetni. Richwalszky, a Vexatio dat intellectum feltételezett szerzője ekkor esztergomi oldalkanonok volt.

¹⁰ A jelentések az OL-ben a következő jelzeteken található: I. C—31. Htt-i Lt. Acta Rev. Libr. II. cs. (1759–68). 1765. évi köteg. N° 2. XII. 24. 1^r–9^v ff. (A—C, E.). 2. Uo. 1766. évi köteg. N° 1. Január 16. 1^r–4^v ff. (A—C.) 3. Uo. 1766. évi köteg N° 1–3. Január 23. 8^v–9^r ff. (F.) 4. Uo. 1767. évi köteg. N° 1. Január 16. 1^r–1^v ff. (A)

¹¹ Muessert vagy Muessert vagy Mujszert (1712–1770): közigazgatói születésű, eredetileg evangélikus. (SZINNYEI IX. 372.) Cenzori működéséről eddig nem tudtunk.

¹² Kivonat jellegre utal a szöveg egy-egy fordulata, ahol a revizor atyáról harmadik személyben szól és véleményét csak sommásan összegezi. A botrányos helyek szó szerint sehol sincsenek kiírva. Az eredeti jelentések a kancelláriai levéltárban a Justizpalast 1926-os égésekor valószínűleg elpusztultak. (Sashegyi Oszkár szíves szóbeli közlése.)

október 1. (II. A.), november 21. (II. C.), és december 15. (II. B.). A megbírált könyveket összesen 101 tételbe sorolva ismerteti (ez természetesen több példányt jelent, de a colligátumok és többkötetes művek miatt a könyvek tényleges száma is eltér a 101-től.)

Az első öt tételhez csatlakozik Klimó elnöki véleménye. Először is rosszul-lan állapítja meg, hogy a szabállyal ellentétben alig néhány helyen vannak kitéve a revideált könyvek kifogásolt szélsőséges passzusai és megítélésük is sovány. Ennek következtében a bizottság úgy döntött: külön rendeletben tájékoztatja a revizorokat arról, hogy minden egyes könyv címe után írják oda megindokolt véleményüket, ha pedig a könyvet egyszer már elkobozták, a vonatkozó királyi rendelet pontos dátumát, továbbá az impresszumatadatokon kívül mindenhol tüntessék fel a könyvtulajdonosok nevét és vallását is.¹³ Másodszor a püspök-elnök kéri a királynőt, hogy a revizori munka megkönnyítésére újra küldje meg több példányban a bécsi cenzúra-bizottság által 1762-től megvizsgált könyvek jegyzékét. Végül pedig a tartományfőnököt, hogy az időközben elhalt egyik revizor, Rost Ignác¹⁴ helyére jelöljön ki két vagy három, de legalább egy olyan jó erőben levő rendtagot, aki járatos a német, magyar, francia és szláv (= szlovák, illetve bibliai cseh) nyelvben és irodalomban, de legalább kettőben ezek közül. Ugyanis a könyvvizsgálat fáradságos és nehéz munka.¹⁵

1766. július 10-én a Vallásügyi Bizottság javaslatára a Helytartótanács felterjesztésben kérte a királynőt, hogy a jezsuita cenzorok munkája után a rendnek fizetett, alkalmanként megújított évi 400 forint javadalmat állandósítsa. Augusztus 19-én a királyné — nyilván Van Swieten tanácsára — úgy döntött, hogy a javadalmakat megvonja: ha a jezsuiták ezután nem akarnának dolgozni, akad elég világi pap Pozsonyban, aki erre szívesen vállalkoznék. A jezsuita érdekeket féltő Joseph Carl tartományfőnök gyorsan reagált: szeptember 5-i levelében közölte a Helytartótanáccsal, hogy jezsuitái ezentúl ingyen is elvégzik a cenzori munkát.¹⁶

Klaus Mihály¹⁷ már 1766-ban kérvényezte a megürült állást és javadalmat; 1767-től — noha immár fizetés nélkül — be is kapcsolódott a munkába és Faludtól jórészt átvette a könyvrevíziót. A bizottság január 16-i ülésén, ahol szintén Klimó elnökölt, 9 jelentést vitattak meg: ebből csupán kettőt írt Faludi. Az egyik 1766. január 30-án készült (III.A.), két tételről, a másik

¹³ Mivel a mellékelt jelentésekben a tulajdonosok neve ugyan többnyire tényleg nincsen kitéve, azonban a hiányolt bibliográfiai adatok szinte kivétel nélkül szerepelnek, feltételezhető, hogy a bizottság ülése és a január 16-i felterjesztés között eltelt időben kiegészítették.

¹⁴ Rost Ignác valószínűleg azonos Rost Tamás jezsuitával (1695–1765. XII. 12.) (SZINNYEI XI. 1198–1199) Cenzori tevékenységéről eddig nem tudunk.

¹⁵ Klimóra vö. ENTZ Géza: *Klimó György pécsi püspök kultúrpártoló tevékenysége*. Pécs. 1940 (Klly a Pannónia ápr–jún. számából.)

¹⁶ OL C–31. Htt-i lt. Acta Rev. Libr. II. csomó (1759–68) 1766. évi köteg. Nr 2. 18–19 ff. Joseph CARL (1706–1776) egyik műve magyar szempontból érdekes: *Panegyrici Mathei Corvini Hungariae Regis* (Nagyszombat, 1731). L. SOMMERVOGEL II. 748–749.

¹⁷ Az 1719–1792 között élt pozsonyi jezsuita, főleg filozófiával foglalkozott (SZINNYEI VI. 474–475.)

¹⁸ Vajkovics korábban a héber nyelvet és szentírástudományt tanította a nagyszombati egyetemen. A rend eltörlése után még sokáig királyi cenzor maradt. Harcias szellemű értekezései a cenzuratörténet értékes forrásai. Szilágyi Sámuel Henriade-fordítását is megtámadta. (SZINNYEI XIV. 782–783. vö.: ALSZBCHY Zsolt: *A felvilágosodás és a magyar protestantizmus*, It 1945. 8.)

október 9-én (F.) nyolc tételről. Hat jelentést Klaus Mihály, egyet pedig Vajkovic Imre írt.¹⁸ Továbbiakban ők ketten vették át az egész munkát, Faluditól több jelentés nincs. Míg a korábbiakban — úgy látszik szükséghelyzetben — mindenféle könyvet megbíráltattak vele, utolsó előtti jelentése már csak francia könyveket érint. Sajátságos, hogy olasz nyelvű mű egy sem került elé — pedig éppen olasz nyelvtudása miatt került kapcsolatba a cenzúrával.

A *könyvcenzúra szervezete*. A Helytartótanács már 1730. június 9-én saját hatáskörébe vonta a cenzúraügyet. Amikor pedig a királynő 1747. február 23-án két, kizárólag ezzel a munkával foglalkozó pozsonyi jezsuitára bízta a revíziót és cenzúrát (fejenként évi 200 Ft fizetésért, melyet a Cassa Parochorum szolgáltatott ki), módszeres szabályzatok, utasítások, pótrendeletek, pótszabályzatok tömege írta körül és szabályozta a könyvvizsgálók munkáját.¹⁹ Az első átfogó szabályzatot gróf Althan Mihály bari címzetes érsek készítette és 1747. március 1-én hirdették ki. Alapjában véve ez volt érvényben Faludi működése idején is. A könyveket a harmincadhivatalok kobozták el a beutazóktól és az esztergomi érsekhez, majd a bizottság elnök-püspökéhez szállították. Térítvény ellenében tőlük vette át a cenzor. Az átvétel sorrendjében kellett elbírálni a műveket. A jelentésben feltüntették a szerzőt, a címet, a kinyomtatás évét és helyét. Különösen kell ügyelni a politikai munkákra és az álnéven megjelentetett művekre.²⁰ A könyveket kezdettől végig el kell olvasni, testes kötetek esetében azonban elég a címek összefoglalások, előszavak, mutatók, jegyzetek megvizsgálása. Gondosan kiderítendő, hogy ártatlan cím nem takar-e veszélyes munkát. Segédeszközként, eligazításul, állandóan használandók a tridenti zsinat által, illetve később folyamatosan kiadott pápai indexek, valamint a tudóslexikonok. Ha 9—10 elítélendő helyet talált már a revizor, a továbbiakban elegendő a felületes átolvasás is. Még ha kevés is lenne az elítélendő hely, mindegyik szóról szóra, eredeti nyelven, vagy megbízható latin fordításban pontos lapszám feltüntetésével idézendő a jelentésben.²¹ 1754. február 25-től a bécsi cenzúra döntéseit a pozsonyi köteles volt figyelembe venni. 1758—72-ig a janzenista Van Swieten állott a bécsi cenzurabizottság élén. 1764-re elérte, hogy már egy jezsuita sem volt bizottságában. A pozsonyi cenzúra a szabadabb szellemű bécsi döntéseit sokszor megpróbálta mellőzni; ezért a királynő ismételten figyelmeztette őket, hogy a Bécsben kiállított hiteles bizonyítvány mellett a könyveket nem szabad lefoglalni. 1760. július 1-én újabb részletes szabályzat készült. Igazi bürokratikus remekmű: nyugták és ellennyugták, jelentések és táblázatok bonyolult hierarchiája kíséri a könyvet a tulajdonostól a tulajdonosig — illetve elkobzás esetén a máglyáig, vagy a jól őrzött raktárig.²² Barkóczy kinevezésekor a királynői leirat pontosan meghatározta a bírálatnál figyelembe veendő szempontokat: elkobzandók tehát az Isten, a szentek, az igaz vallás, a pápa, a hierarchia, a királyi tekintély és hatalom, más fejedelmek és államok ellen írt könyvek, valamint a botrányt keltő művek. 1765. december 24-én a bizott-

¹⁹ Az 1726—72 között kiadott, cenzúra-üggyel kapcsolatos királyi rendeleteket kivonatosan tartalmazza gróf Brechthold Ferenc püspök, helytartótanácsi tanácsos kéziratos gyűjteménye: *Systematica Collectio idealium et praecipuarum Benignarum Resolutionum Regiarum in Negotio Revisionis Librorum emanatarum* (OSZK Fol. Lat. 1855.) Adatait részben feldolgozta SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928.

²⁰ SCHERMANN: I. m. 26—28.

²¹ Syst. Coll. 76. f.

²² SCHERMANN: I. m. 36—37.

ság úgy döntött, hogy ezentúl a cenzori jelentéseket eredetiben küldik fel a királynőnek, nehogy a másolók megbotránkozzanak. A megbírált könyveket szedjék a revizorok betűrendes jegyzékbe. Ugyanakkor újabb rendeletben szőlítették fel a revizorokat pontosabb és áttekinthetőbb munkára. Az egyes revizorok jelentéseit ezentúl nagyobb jelzéssel, A, B, C stb. különböztetik meg. Újra hangsúlyozták, hogy a tulajdonos nevét és vallását minden esetben tüntessék fel.²³ A fentebb ismertetett 1766. január 16-i helytartótanácsi fölterjesztésre a királynő március 29-én valóban megküldte a bécsi cenzúra-jegyzéket. Figyelmeztette azonban a bizottságot, hogy Magyarországon a lutheránus és kálvinista vallást megtűrik, tehát az ő könyveikre más zsinórmértéket alkalmazzanak.²⁴ Ugyanez év május 21-én elrendelte, hogy bécsi mintára Pozsonyban is semmisítsék meg az eltiltott könyveket és azokat az acatholicus műveket, melyeknek tulajdonosa katolikus.

A fentebbiekben kivonatolatosan ismertetett sokszorosán egymást erősítő, részben viszont ellentmondó rendelkezések szerint dolgozott Faludi, mint láttuk, főnöke, Klimó nem teljes megelégedésére.²⁵ Utolsó jelentését 1766. október 9-én írta; november 25-én pedig megjelent XIII. Kelemen pápa *Cristianae Reipublicae salus* kezdetű brevéje, amely lángoló szavakkal elítélte a felvilágosodás, „a libertinizmus” egyre szaporodó könyvtermését, és felhívta a püspököket, hogy a világi hatalommal karöltve vegyék fel a küzdelmet a métellyel.²⁶ A brevé hatására Mária Terézia a következő év május 3-án kiadott intimátumában megszigorította a cenzúrát. Ekkor azonban Faludi már végképp megvált ettől a hivataltól. Kevés okunk van annak feltételezésére, hogy 1772-ben, mikor a pozsonyi evangélikusoktól elvett 10 000 kötet könyvből a cenzorok 2000-et elégettek, Faludi válogatta volna ki a máglyára ítélteteket.²⁷

A megvizsgált könyvek. Az eléje került könyvek megítélésében tehát erősen kötve volt a keze. A 111 (egy könyv kettéosztásával: 112) tételből hármat a római index, huszonkettőt korábbi királyi döntés, tizenhármat a bécsi index, végül egyet mind bécsi, mind pozsonyi kondemnálás alapján hivatalból kárhozottat. További nyolc könyvet korábbi pozsonyi döntésre hivatkozva átengedett. Egy esetben pedig Johannes Gallemartnak a tridentini zsinat döntéseit tartalmazó és kommentáló könyvét a római index tiltása ellenére átengedte, mivel — úgymond — a püspök és egyházi férfiak úgyis egész Magyarországon használják.²⁸ Itt azonban az eredeti döntés „retinendum” volt, az engedélyt másik kéz vezette rá a listára.²⁹ Csupán 64 tétel esetében dönthetett saját maga — persze az előírások figyelembevételével. Huszonöt esetben kedvezően döntött, harminckilenc esetben elkobozta a könyvet. Önálló ítéletei meghozatalában is mindig figyelemmel volt arra, hogy illető szerző valamely másik művét, valaha nem kobozták-e már el, vagy nem engedték-e már át.

²³ Syst. Coll. 56. f.

²⁴ SCHERMANN: I. m. 42. skk.

²⁵ Korábban Walter Pál a primásnál feljelentette Klimót, hogy a pápagyalázó protestáns művek esetén nem jár el kellő szigorral. L.: DONÁTH: *Újabb adatok* . . . 180.

²⁶ A brevé szövegét közölte VAJKOVICS Imre: *Dissertatio de censura librorum perniciosorum ac specialiter libertinismo infectorum* . . . (Kalocsa, 1791.) Magyarországi hatására nézve vö. BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*. Pannonthalma, 1930.

²⁷ Így gondolta GYÁRFÁS: I. m. 42.

²⁸ Sok kiadása ismeretes. Az OSZK-nak általam használt példánya: *Sacrosanctum Oecumenicum Concilium Tridentinum* . . . (Köln, 1722: Conc. 244.) A példány eredetileg 1729-től Illésházy József birtokában volt.

²⁹ OL i. h. 1765. évi köteg N° 2. 8 fr E. 2.

A könyvek ismertetésénél a revizor munkájának módszerét követjük: átengedettokra és elkobzottakra oszthatjuk őket. Ezen belül is elválasztva a korábbi döntésre hagyatkozó, illetve az önállóan hozott ítéletet. Ezeket a csoportokon belül azonban célszerű volt tematikusan osztályozni, hiszen az eredeti sorrend teljesen esetleges és csak a beérkezés időpontját tükrözi.

Wolffianusok és pietisták. A korábbi kedvező döntésre hivatkozva átengedett művek közül két filozófiai könyvet már 1750-ben engedélyeztek. Az egyik Alexander Gottlieb Baumgarten *Metaphysicája* (I. B. 45.).³⁰ Az „esztétika atyjának” (1714–62) ezt a könyvét Kant a kritikák előtti korszakában kora legjelentősebb metafizikai művének tartotta, és száz paragrafusba szedett tételeit még kritikai periódusában is alapul vette egyetemi előadásaihoz — noha szerzőjét ekkor már élesen bírálta.³¹ A másik könyv Baumgarten egyik tanítványának, Georg Friedrich Meiernek (1718–1777) *Gedanken von dem Zustande der Seele nach dem Tode* c., 1746-ban írott műve (I. B. 11.). A Halléban tanító, sokat és németül író felvilágosodott filozófus igen népszerű volt, mind hallgatói, mind olvasói körében. Az ő pszichológiai terminológiájának hatása Kantig is elért. Ebben a művében, amely a filozófia és teológia határán mozog, megkísérelte a leibnitz—wolffi filozófiát összeegyeztetni a kinyilatkoztatással: filozófia és hit az ember szellemi tevékenységének különböző de nem összeegyeztethetetlen területe. A baumgarteni metafizika alapján állva hadakozott Johann Gustav Reinbeck és Israel Gottlieb Canz ellen, azt bizonygatva, hogy szünkkel a lélek halál utáni állapotáról semmit sem tudhatunk, és a lélek ugyan megsemmisülhet, de csak a mindenható Isten által. Egyeztető álláspontja nem védte meg sem a teológusok, sem a filozófusok támadásától.³² A többi könyv elég jelentéktelen teológiai munka. Luther katekizmusa a magyarországi származású Coryli-Nitschman Sámuel császári koszorúzott költő latin fordításban³³ (Sondershausen, 1726. I. B. 30.) már 1748-ban átment a cenzúrán. Johann Pritz a rengeteget író, Hobbes és Malebranche ellen hadakozó és Miltont, Baxtert, Burnet-t fordító evangélikus teológus és földrajzi író, (1662–1732) újszövetségi bevezetése 1761-ben állotta ki a tűzpróbát.³⁴ Martin Geier (1614–1681) a maga korában kitűnő hebraista volt, ezúttal az 1748-ban átjutott, e korban kissé már elavult Ecclesiastes-kommentárja kapott kegyelmet (II. A. 3.).³⁵ Az Emanuel Sonthomb álneven író XVII. századi angol szerző (valószínűleg Emanuel Thompson) németre fordított kegyességi, az igaz vallásosságra vezérlő műve különösen népszerű volt később a pietista körökben: *Gulden Kleinodt der Kinder*

³⁰ Az itt szereplő kiadás (Halle, 1743) nem található nagyobb könyvtárainkban. Az Egyetemi Könyvtár a III, 1750-es kiadás, az egri az 1765-i (I. *Az egri érsekmegyei könyvtár szakszerű címjegyzéke*, Eger, 1893. II. 803, a továbbiakban: Eger), a pápai pedig az 1783-ast őrzi. (BOROS István: *A pápai evang. reform. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története*. Pápa, 1901. I. 389.)

³¹ *Überweg: Geschichte der Philosophie*. 458.

³² *Allgemeine Deutsche Biographie*, a továbbiakban: *ADB*, XXI. Lipcse, 1885. 193–197. és *Überweg*; I. m. 469. vö.: Cay von BROCKDORFF: *Die deutsche Aufklärungsphilosophie*, München, 1926. 39.

³³ *British Museum General Catalogue of Printed Books* (továbbiakban: *BMC*) 146. 680. vö.: JÖCHER—ADELUNG: *Allgemeine Gelehrten-Lexicon II*. 1787. 478–479.

³⁴ *Introductio ad Lectionem novi Testamenti* (Lipcse, 1725.) Igen népszerű volt, ezzel együtt hét (részben átdolgozott) kiadása ismeretes, vö: JÖCHER II. 1781–1782. Pápán megvan, az 1737-i (BOROS: I. m. 448.)

³⁵ *In Salomonis Ecclesiasten Commentarius* (Lipcse, 1730.) (Vö.: JÖCHER: *Compendiöses Gelehrten-Lexicon*, Lipcse, 1733. 1712.)

Gottes. . . (I. B. 40.). 1749-ben került először cenzúrára.³⁶ Pietista olvasó lehetett az 1763-as kiadású württembergi énekeskönyv is: az 1743-ban kiadott ún. *Pietistenedikt* óta a korábban üldözött irányzat Württembergben beépült az evangélikus államegyházba (F. 5.).³⁷ Végül Andreas Weber: *Die Übereinstimmung der Natur und der Gnade* (Lipcse, 1748—50) c. kétkötetes művével furcsán bánt el a cenzúra: első részét már 1750-ben átengedte, a másodikat 1751-ben elkobozta (I. B. 38. és I. A. 4.).³⁸

Heroikus regény és pietista bibliakritika. A saját döntéssel átengedett könyvek közül kétségtelenül a legkiemelkedőbb Mme de Lafayette remekműve, a *La Princesse de Clèves* (II. C. 7.). Idézzük Faludi Ferenc — sajnos csak kivonatos — véleményét:

„Author Gallicè scripsit sine Nomine, in Praefatione asserens, quòd si approbationem publicam hujus opusculi obtinuerit, secuturis inserere Vellet Nomen suum; Libellum hunc in 4. tomulis divisum, et praecipuè Ducis de Nemours, et Principissae de Cleves Historiam in parte Amorosam, intrà tamen Limites Verecundiae, et Honestatis recenset; non quidem utilis (sic!, vsz. = utilis, a pestilens analógiájára), sed neque noxium censeri.”³⁹

A jezsuita revizor viszonylag igen kedvezően ítélte. A század elején a szintén jezsuita Dominique Bouhours, a ragyogó stilsztika támadása ellen még Barbier d'Aucournak kellett megvédenie a regényt.⁴⁰ A század közepén azonban a francia jezsuiták lapja, a protestánsokat, janzenistákat, szabadgondolkodókat és filozófusokat támadó *Journal de Trévoux* (1701—1767) hasábjain kedvezőbb, a Faludiéra emlékeztető vélemény látott napvilágot. Nem elképzelhetetlen, hogy Faludi ismerte.⁴¹ Különösen feltűnő az enyhe elbánás, hiszen korábban igen lesújtóan vélekedett Dorell-fordításában a regényekről — igaz csak a leánygyermek nevelése kapcsán.⁴² A fogalmazás a regény *történelmi* jellegét domborítja ki: a kedvező megítélésben része lehetett a nemfiktív jellegnek.

Irodalmi jellegű még a fentebbi Georg Friedrich Meier Klopstock Messiasa védelmében írott, Bodmertől ihletett magasztaló hangú értekezése: *Beurteilung des Heldengedichts: der Messias* (1749—1752, I. B. 9.). Fellengzős lelkesedéséért Lessing később kigúnyolta.⁴³ Meier irodalmi ízlése szöges ellentétben állott Gottched klasszicizmusával: mestere, Baumgarten esztétikáját

³⁶ Magyarországon nem találtam. L. BMC. 226. 44. (Strassburg, 1632.) Német kiadója Albrecht Drankmeister.

³⁷ Egy 1633-as kiadású württembergi énekeskönyvet Roys Ignác cenzor eltiltásra javasolt 1754-ben, azonban a királynő átengedte. L. DONÁTH: *Néhány adat . . .* 376—377.

³⁸ A két utóbbi könyvet könyvtárakban és bibliográfiákban nem találtam.

³⁹ Az 1678-ban megjelent regénynek ez a párizsi, 1719-es kiadása, sorrendben a tizedik volt. (Vö.: Madame LA FAYETTE: *La Princesse de Clèves avec une introduction et des notes historiques de Émile Magne*. Paris, 1946. 236. A regény 1714-es amszterdami kiadása megvolt Eszterházy Miklós bécsi könyvtárában is: *Bibliotheca Exc. D. B. M. Nic. Com. Esterhazy, horis consuetis*. Pro auctione publicabitur Viennae. 1766. G3v. Nr 811.

⁴⁰ Madame De LAFAYETTE: *Romans et nouvelles. Textes revue sur les éditions originales avec des notes par Émile Magne. Chronologie, introduction et bibliographie par Alain Niderst*. Paris 1970. XXXIX.

⁴¹ Erre a tényre Bene Ede volt szíves figyelmeztetni. A lap jellemzését l.: Georges GRENETE: *Dictionnaire des lettres françaises. Le XVIIIe siècle*. Paris 1960. I. „Jésuites” és „Journaux” címszavaknál.

⁴² *Nemes Asszony. VII. Közbeszéd, III.* (1748) l.: FALUDI Ferenc *Minden Művei*. Kiadta Toldy Ferenc, Pest 1854. I. 198—200.

⁴³ ADB. i. h. vö.: Wilhelm KOSCH: *Deutsche Literatur-Lexikon*² II. Bern, 1953. 1685. A könyvet hazai könyvtárakban nem leltem.

kötötte össze az „érzékenység” követelményével. A szívet átható szép tudományok szerinte hajlékonyabbá és bájosabbá teszik a szellemet. Klopstock az első költő, aki az érzékenységet önmagában — nem erkölcsi elvek pusztá illusztrációjaképpen — ragadta meg.⁴⁴ Klopstock nálunk szórványosan már 1750 körül ismeretes volt, szélesebb körökben azonban 1770 körül kezdett hatni. Ez újabb adalék eposza fokozódó népszerűségéhez.⁴⁵

Faludi nagy nehezen megkegyelmezett egy avult történeti kompendiumnak is. Georg Horn, a Németországból Hollandiába menekült, egy ideig Leidenben tanárkodó nagy tudású, de felületes történész (1620—1670) *Orbis imperans* c. zsebtörténelme (Frankfurt—Lipce, 1672.) tizenkét (!) példányban került elébe. Megállapította, hogy a szerző több könyvét már elkobozták, de ez a mostani eléggé ártatlan, eltekintve a kiadó Jakob Feller pápa-ellenes jegyzeteitől (II. B. 1.).⁴⁶ A világtörténeti zsebkönyv Magyarország történetét is összefoglalja (66—67). Négy fő korszakot különböztet meg: a hunokét, az avarokét, a hunokkal azonosított magyarok visszatérését és az Árpád-házi királyok uralkodását, végül az idegen királyokét. Érdekes, hogy ismer egy Csaba királyfival kapcsolatos állítólagos magyar szólásmondást:

„Neque adhuc deposuerunt memoriam Chabae, quanquam in ludibrium versam. Quippe stipulantes sive iniquam sive impossibilem conditionem, sese eam tunc praestituros dicunt, ubi Chaba revertetur, quemadmodum Judaei, ubi Elias venerit.” (70).⁴⁷

Horn kötetéhez volt kötve egy kis fejedelmi almanach Németország uralkodó családjairól; Tobias Franer, *Liber de praecipuis Germaniae Principum Gentibus*. . . (Frankfurt, 1678) (II. B. 2.) ebben sem talál semmi kivetni valót.

Néhány pontosabban nem részletezett orvosi könyvön kívül (E. 5.) a többi mind teológiai. A túlbuzgó vármhatóság még katolikus misszálékat, kánonokat, breviáriumokat is elkobzott (E. 3.). Ismét pietista érdeklődésre utalhat Johann Albrecht Bengel görög Újszövetség-kiadása (Thübingen, 1753, F. 6.). Bengel (1687—1752) Oetingerrel együtt a sváb pietizmus vezető egyénisége volt. Spekulatív-apokaliptikus gondolkozása és történetfilozófiája szolid és hatalmas filológiai, biblia-kritikai felkészültségre támaszkodott. Az újszövetségi szövegkritika máig érvényes módszereit, a kritikai apparátus rendszerét ő kezdte kidolgozni. Kiadásához összevetette az „ázsiai” és „afrikai” kéziratcsoportokat, elvvé tette, hogy két olvasat közül mindig a nehezebbet kell választani. Elmélyedt szövegértést követelt: „te totum applica ad textum: rem totam applica ad te”.⁴⁸ Ószövetségi régiségtan Johannes Nicolai: *Annotationes uberiores ad Bonaventuram Cornelium Bertrandum de republica Hebraeorum* (Leiden, 1740) c. műve (II. c. 6.). A recenzens itt Christoph Pfaff előszaván

⁴⁴ Hans M. WOLFF: *Die Weltanschauung der deutschen Aufklärung, in geschichtlicher Entwicklung*,² Bern—München, 1963. 186—187.

⁴⁵ Vö.: JUHÁSZ Gergely: *Klopstock magyar utókorá*. Bp. 1935. kül. 24. és 32.

⁴⁶ 1669 után három kiadása ismeretes (*BMC* 107. 188), de az Egyetemi Könyvtárban van egy 1668-as első kiadás is. (Ga. 1157.)

⁴⁷ Az OSZK-ban Széchényi Ferenc tulajdonában volt, H. un. 762. jelzetű, 1669-ből származó II. kiadását használtam. A közmondást valószínűleg egy hozzá disszertáló magyar hallgatójától vette. (SZATHMÁRI BAKA Péter: *Disputatio Politica De Imperio Hunnorum*, Harderwick, 1649; *RMK* III. 1. 523. 1725. sz.)

⁴⁸ Az OSZK-ban: *Bibl.* 661. Életére vö.: M. MEZGER (*Religion in der Geschichte und Gegenwart*, a továbbiakban: *RGG*² Tübingen I. 1037—38.) és H. J. ROTHERT (*Evangelisches Kirchenlexikon*, a továbbiakban *EK*² I. Göttingen, 1961. 389—390.)

kívül semmi botrányosat nem talált, sőt megjegyezte, hogy a szerző „niti-dissime, et erudite” értekezett tárgyáról.⁴⁹ Christian Friedrich Richter pietista orvos, énekszerző, a Francke-féle hallei Paedagogium felügyelője volt (1676–1711). A *Genauere Übersetzung des Briefs Pauli an die Römer* (Halle, 1736, I. B. 7.) c. munka valószínűleg az övé.⁵⁰ Albrecht Dranckmeister 1631-ben, Sonthomb nyomán kiadott lutheránus kegyességi könyvecskéjét a pietisták igen kedvelték,⁵¹ aminthogy valószínűleg pietista (vagy herrnhuti) lehet a Berlinben 1725-ben a szerző neve nélkül kiadott *Das Gespräch des Hertzens, oder das ewige Gebett* c. aszkétikus munka is (I. B. 42–43.). Utóbbi, címe alapján ítélve föltehetően az ún. Jézus-imát népszerűsíti. Az ortodox kelet-ről származó, a Philokalia révén ismert ima eddigi tudomásunk szerint nyugaton ebben az időben még nem hatott: a herrnhutiaknak azonban nagy telepeik voltak az ortodox Oroszországban.⁵²

Samuel Werenfels (1657–1740) *Dissertationum Theologicarum sylloge* (Basel, 1709) c. munkáját a cenzor fanyalgó dicséretben részesítette: „Ipse Pater Revisor agnoscit: authorem Libri hujus omnes modestiae colores induisse, interim tamen Dogmata impetere graviter . . .” (I. A. 10.). Werenfels a teológia professzora volt a baseli egyetemen 1696 óta; Osterwald és J. A. Turretini mellett az ún. „svájci triász” tagjaként a humanista veretű „felvilágosult orthodoxia” felé tájékozódott és az angol primással, Wake-vel együtt a különböző protestáns egyházak uniójára törekedett.⁵³ Tanítványai révén magyar kapcsolatai is jelentősek: Beckkel folytatott levelezésében Maróthi György szeretettel emlegette, halálára Szilágyi Sámuel görög nyelvű költeményt írt.⁵⁴ Az angol antideisztikus apologetika szellemében írt a német konzervatív evangélikus teológus, Romanus Teller (1703–1750). A lutheri dogmákhöz való merev ragaszkodása készítette elismerésre magyar revizorát is, ezért engedte át *Die Krafft des Leydens Jesu in dem Gebett des Herrn* (Lipcse, 1737) c. munkáját (I. B. 5.).⁵⁵ A pietizmusból indult, de a felvilágosodással vegyes ortodoxiába torkollt Christoph Matthäus Pfaff pályája (1686–1760). Főleg az egyházjog terén alkotott maradandót, a *Plan von einem Collegio*

⁴⁹ A könyvet nem sikerült megtalálnom. A szerző több, szintén bibliai régiségtani munkája megvan a Ráday-könyvtárban (2–4673). Egerben, (I. 43.), és Marosvásárhelyt (*Bibliotheca Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék*, Bécs, 1796–1819 IV. köt., II. 310. A továbbiakban: Teleki).

⁵⁰ A szerző Christian Richter (vö.: BMC 17. 875.) Chr. Fr. Richter életét I. E. WUNDERLICH (RGG² V. 1961. 1094).

⁵¹ Életével vö.: JÖCHER—ADELUNG II. 1787. 756. A művet l.: BMC 55. 561. Címe: *Ein edles Büchlein, von der innerlichen geistlichen Hoffart, und von der tiefen unerkannten und verborgenen Bosheit in alter Menschen Herzen . . .*

⁵² A Jézus-ima a világirodalomba egy múlt század végi névtelen orosz munka révén jutott be. (Német fordítása Reinhold von WALTER: *Ein russisches Pilgerleben*, Berlin, 1925.) Napjainkban J. D. SALINGER: *Franny and Zooey* (New-York, 1957.) c. regényének alapmotívuma. Az ima történetét l.: KORZENSZKY Richárd; (Teologia 1971. 1. sz.) A lehetséges herrnhuti kapcsolatokra Szigeti Jenő volt szíves felhívni figyelmemet.

⁵³ Életét I. E. BEYREUTHER (RGG² VI. 1962. 1642.); *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*. Neuenburg, 1934. VII. 492–493.

⁵⁴ Ld. LENGYEL Imre—TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja*. Debrecen, 1970. 48. Az OSZK-ban megvan e könyve (Exeg. 1782. Coll. 2.), 1800-tól Sándor Móric gróf birtokában volt. Péczeli József könyvtárában is megvolt, Turretini és Osterwald műveivel együtt (I. Bíró Ferenc, *Péczeli József*. ItK. 1965. 423.) A pápai könyvtárban öt műve található. (BORSOS: I. m. 413.)

⁵⁵ L. H. HOHLWEIN (RGG² VI. 1962. 677–678.) (6549. Coll. 1.)

Pastorali (Tübingen, 1750) (I. B. 31.) címen névtelenül kiadott műve egyik egyetemi reformtervét tartalmazza.⁵⁶

A többi munka jórészt jelentéktelen, zsinati határozatok, evangélikus dogmatika, katekhétikus munkák, imádságoskönyv, énekeskönyv, prédikációk és bevezetés a prédikációírás művészetébe.⁵⁷ Egy könyv emelendő ki, mivel ez az egyetlen, amelyet Faludi így dicsért meg: „Ex quo omnem laudem tum à Materia, cum et stylo mereatur, Possessori restituendus” (E. 8.). Azonban Johann Friedrich Weiterkampff *Vernünftige Trostgründe* (Braunschweig 1761), c. művére sajnos nem sikerült ráakadnunk. Pedig jó lenne tudni miért tetszett ennek a consolatonak a stílusa Faludinak.⁵⁸

Biblia és Korán. Szépirodalmi jellegű mű négy akad a korábbi döntésre hivatkozva elutasítottak sorában. Ezek közül is kettő a szerző neve, illetve az impresszum—adatok hiányában azonosíthatatlan. Az egyik egy *Wenus* (!) c., „epigrammata foeda”-t tartalmazó, Bécsben 1759-ben elkobzott erotikus verskötet (E. 1.), a másik egy szintén Bécsben, 1758-ban betiltott utazási regény vagy utazási kézikönyv: *Der ergetzende(!) und Lehrende Passagier* (1748, h. n., I. B. 28.). Theodore de Bèze latin verseinek gyűjteménye, a *Poemata varia* (Genf, 1614) szintén 1758 óta szerepelt a bécsi indexen (I. B. 51.). A kötet tartalmazza a Sylvaet, az elégiákat, epitáfiumokat, epigrammákat, ikonokat, emlélmákat, az Énekek éneke parafrázisát és két drámát: a *Cato Sacriavst* és az *Abraham Sacrificanst*.⁵⁹

David Fassmann a szerzője azoknak a szépirodalom, ponyva és történetírás határán mozgó, folyóiratformán kiadott „alvilági” dialógusoknak, amelyeket a bécsi cenzúra már 1758-ban egyszer s mindenkorra eltiltott.⁶⁰ A *Gespräche in dem Reiche derer Todten* szerzője (1683—1744) 1718-tól 23 éven keresztül ellátta a lipcsei vásárokat sajátos morális-történeti havilapjával, amelyben a világ hajdani hatalmasai és hírességei, világi és egyházi méltóságok, császárok és vezérek, királyok és rablók, udvaroncok és kurtizánok csevegtek hajdani életükről az alvilágban, miközben a titkáruk, vagy a titkár szerepét betöltő Mercurius vagy Charon friss felvilági hírekkel látta el őket. Ezeket frissiben

⁵⁶ BMC 191. 43. Életére I. J. D. SCHMIDT (*EK* III. 1962. 145.) Marosvásárhelyt négy műve is megvolt. (*Teleki* II. 7. 38. 95. 100.)

⁵⁷ Felsorolásszerűen: (1.) *Des Königlichen Synodi zu Rendsburg wohlgemeinte Aussprache* (Lipce, 1738; I. C. 7.) (2.) Daniel WITTENBACH: *Tentamina Theologiae Dogmaticae III.* (1744, h. n.; I. A. 8.) *Christlicher Unterricht von studiren* (Frankfurt—Lipce, 1738; I. B. 8.); *Der erste Buchstabe der Heiligen Schrift* (Quedlinburg, é. n.); I. B. 23. Philipp Johann FRESSENIUS: *Beicht- und Communion Buch* (Frankfurt—Lipce, 1763; F. 8.); (I. DONÁTH: *Néhány adat . . . 376*) *Altess und Neues auss dem Lieder Schare der Evangelischen Kírche . . .* (Ausbürg, 1759) (F. 7.); August Friedrich Wilhelm SACK: *Predigten über verschiedene wichtige Wahrheiten zur Gottseligkeit* (I—V. Berlin—Magdeburg, 1744, 1757.) A cenzor megdicsérte a — különben a kézikönyvek számára ismeretlen — Johann Hermann Zyhorn zellei evangélikus prédikátort, mivel *Dispositiones, oder Kúrtze Entwürfe derer Epistolischen Predigen*, (Zelle, 1747), c. gyűjteményének darabjai az örök üdvösségre fordítják a figyelmet és a keresztyényi kötelességek teljesítésére sarkallnak (II. C. 5.); *Kurtze Einleitung zu eine Predigart anzugfreifen* (é.n. Stuttgart; I. B. 43.) Ezen könyvek egy részéről, sajnos, semmi közelebbit nem lehetett megtudni.

⁵⁸ A szerző egy másik művét I. TELEKI, II. 50.: *Disputatio de fato Turcico* (Helmstadt, 1751.)

⁵⁹ Mivel az emlélmákat is tartalmazza, ez a legteljesebb kiadás — a szöveg a genfi 1599-i utánnomása. (L. Frédéric GARDY: *Bibliographie des oeuvres théologiques, historiques et juridiques de Théodore de Bèze*, Genf, 1960. 13. 12. sz., a címlap hasonmásával.

⁶⁰ Vö.: Michael HOLZMANN—Hans BOHATTA: *Deutsches Anonymen-Lexicon*. 1501.—1926. II. Wemiar, 1903. 220. 7325.)

meg is vitatják és értékelik. A Lukianosztól eredő műfaj Fassmann Fontenelle és Fénelon mintájára honosította meg Németországban. Furcsa szerzet, félig tudós, félig bolond — 1726—1731-ig I. Frigyes Vilmos porosz király udvari bolondja volt. *Entrevüë*-i a történelmi ismeretanyagot régi és friss botrányokkal, pletykákkal fűszerezik. Az európai múlt nagy eseményeit — antik ügyekkel nem foglalkozott — így a reformációt, a németalföldi és angol forradalmat, a vallásháborúkat a szerző sajátos kora-felvilágosodott, protestáns német polgári álláspontja szerint értelmezi: a fejedelmek előtt látszatra még hódolatot érez, valójában neveltséggel teszi őket. Királyi gazdájának groteszk képét is sokáig ő határozta meg az utókor tudatában.⁶¹ Faludi elé hét kötet került (Lipcse, 1727), amelyben mintegy harminc dialógus volt (II. A. 12.). Egy részük, az első 16 *Entrevüë* megtalálható az OSZK-ban.⁶² A csinos, versecskéikkel magyarázott rézmetszetekkel ellátott füzetekben többek között I. Lipót és XIV. Lajos, V. Károly és I. Ferenc, Gusztáv Adolf és I. Károly, Erzsébet és Krisztina királynő, V. Sixtus és Molière⁶³, Turenne marsall és La Valière hercegnő, II. Fülöp és Orániai Vilmos, VIII. Henrik és II. Szolimán, valamint Oliver és Richard Cromwell társalognak az eliziumi mezőkön.⁶⁴ A komoly témák mellett sokszor olyan kérdéseket vitatnak, hogy érdemes-e sok feleséget tartani vagy, hogy a szőke nő szebb-e a feketénél?! Magyar szempontból érdekes XIV. Lajos és I. Lipót párbeszéde Thökölyről és Rákócziáról. A császár szemére hányja a királynak a rebellesek támogatását, majd elmeséli részletesen Rákóczi életét, azután hozzáteszi, hogy legfrissebb értesülései szerint a Fejedelem most a Portától várja diadalmas hazatérését, „dürffte aber auch wohl allda seine Rechnung schwerlich finden” (54. l.).

A bécsi elkobzáshoz a Rákóczi név emlegetése egymaga elég volt!⁶⁵ Az 54—55. *Entrevüë*-ben pedig Attila beszélget a másik nagy világdúlóval, Tamerlánal.⁶⁶

⁶¹ Életét I. JÖCHER II. Lipcse 1750 . . . ; *ADB* VI. 1877. 580—81.; Wilhelm KOSCH: I. m. I. 488. A műfajt Fassmann igen megkedveltette, sokan utánozták, így Gottsched és maga Nagy Frigyes, majd Trenck. Az eliziumi párbeszéd a magyar felvilágosodás röpirodalmának is kedvenc műfaja. Vö. BALLAGI Aladár: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 381. skk. A műfaj történetét l.: C. KANEFUSS—DIESCH: *Totengespräch* (P. MERKER—W. STAMMLER: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* III. Berlin, 1928—29. 379—380.)

⁶² Jelzete 30 204. 15 + 1 db megvan Győrben (ZALKA László: *A győri püspöki Papnevelő-intézet könyvtárának czimjegyzéke*. 1893. 535, 582. sz.) A Richelieu és Mazarin között folytatott párbeszéd megvan a Nádasdy család könyvtárában (HORVÁTH József: *A nádasdi gróf Nádasdy család nádasdladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése*. Bp. 1889. 28.) Egerben is van 16 kötetnyi. (Eger, II. 909.)

⁶³ Molière nevét Faludi emlegeti a *Képzelt beteggel* kapcsolatban. „Gondoltam sokszor magamban, hogy Molière csak patvarkodott, mikor játszó thetrumon legyalázta őket (t. i. az orvosokat) hangos nevetésére Páris városának és a francia udvarnak. Most különben értem a dolgot, és mondhatom, hogy Molière nem avval vétett, hogy rútat mondott felőlek; hanem avval, hogy keveset; mert némellyek ugyancsak megérdemlik a párlugot.” (*Nemes Urfi*, 1770. Toldy id. kiad. 314—315.)

⁶⁴ Salvador de MADARIAGA a 30-as években teljesen ezt a műfajváltozatot használta történetfilozófiai és politikai mondanivalójának kifejtésére.

⁶⁵ 1760-ban Bécsben elkobozták a *Leben und Thaten des Fürstens Rakoczy* (Frankfurt—Lipcse, 1739.) c. művet. (l.: *OL* id. h. 1760 ff. 53—54.) 1769-ben pedig a H. E. S. jelű szerző *Leben und Thaten des Praetendenten von Hungarn und Siebenbürgen, Joseph Rakotczy* (Frankfurt—Lipcse, 1739.) c. könyve jutott hasonló sorsra. (*OL* d. h. 1769. jan. 24. Nr. 11.) Bonneval márki önéletrajzt is elkobozták Rákóczival való kapcsolata miatt (l. DONÁTH: *Van Swieten* . . . 263.)

⁶⁶ OSZK 226. 097.

A szorosabban vett történelmi irodalmat kevés munka képviseli e csoportban. Johann Wynkelmann hesseni és oldenburgi udvari tanácsos, költő és történész (1620—?) *Caesarologia, sive quartae Monarchiae Descriptio* (Lipese, 1659, ez a kiadás 1718) c. munkája a dánieli látomás „negyedik birodalmának”, a rómainak császárait tárgyalja Julius Caesartól I. Lipótig. A címlap előtti rézmetszet, amely I. Lipót arcképét diadalívben ábrázolja, nem óvta meg a protestáns szerző művét az 1752-es bécsi elkobzástól (I. B. 50.).⁶⁷

Sajátos műfajt képvisel Ludwig Lavater (1527—1586) zürichi prédikátor műve: *De spectris, lemuribus, variisque praesagitionibus* (Louvain, 1687). A szerző óriási teológiai munkássága mellett misztikus, rózsakeresztes és kabbalista volt.⁶⁸ Ez a könyve a világtörténelem híres boszorkány-, kísértet- és mágustörténeteit, valamint csodás előjeleit tárgyalja. Hatalmas sikere volt. Első kiadása (Genf, 1575) után még négyszer jelent meg latinul, háromszor angolul (utoljára 1929-ben!) egyszer franciául és egyszer németül, az élő nyelveken még a XVI. században.⁶⁹ A mágia iránt behatóan érdeklődő Faludi⁷⁰ ítélete arról tanúskodik, hogy elolvasta a könyvet, mert — eltérően gyakorlattól — a római eltiltás regisztrálásán kívül még külön kifogást is emel: „Liber hic Sacramenta nostra irridens et alioquin à Sede Pontificia prohibitus et inter Prima Classis Prohibitos refatus (?) anno 1744 ultròquoque configendus.” (I. C. 2.)

1760-as pozsonyi rendelettel kobozták el a kor legnagyobb protestáns egyháztörténészének, az orthodoxia, pietizmus és a korai felvilágosodás között közvetítő, ragyogó stílusú Johann Lorenz von Mosheimnak⁷¹ főművét, az *Institutiones Historiae Christianae antiquioris et recentioris*-t (I—II. Helmstadt, 1737—1741, I. A. 5.). A Toland deizmusát támadó szerző⁷² monumentális munkájában a magyar egyház múltjáról is bőven esik szó. Az államalapításról, a kereszteshadjáratokról, az unitarizmus elterjedéséről, Szegedi Kisről és Dévairól.⁷³ A Th. Hase és Fr. Ad. Lampe által Amszterdamban, majd Brémában névtelenül kiadott sorozat, a Bibliotheca historico-philologico-theologica V. osztályának 1—6. füzetét (Amszterdam, 1722) Bécsben 1758-ban kobozták el (I. A. 3.).⁷⁴ A svájci történész Johann Jacob Hofmann (1635—1706) *Historia paparum Romanae ecclesiae* (Basel, 1687) c. műve Bécsben 1758-ban került indexre (I. B. 15.).⁷⁵ Végül Johann Joachim Möller crosseni

⁶⁷ Életére vö. JÖCHER II. 1751. 2006—2007. A könyvet I. BMC 261. 88. 1688-as kiadását Huszák Sámuel 1750-ben vásárolta. OSZK 233. 597.

⁶⁸ L. JÖCHER II. 1751. 2296—2297. és A. T. CARLISLE: *Milton and Ludwig Lavater* (Review of English Studies 1954. 249—255.)

⁶⁹ BMC 131. 666—667. Az OSZK-ban az 1669-es louvaini kiadás van meg. (Phys. 1196.) A boszorkányokat, ördögöket, halált ábrázoló címlap a könyvet „tractatus vere aureus”-ként kínálja.

⁷⁰ Vö.: SZAUDER József: *Faludi és B. Pererius* (Filológiai Közl. 1957. 435—440.)

⁷¹ Életéről I. M. SCHMIDT (RGG² IV. 1960. 1157—1158.)

⁷² Vö.: Paul HAZARD: *European Thought in the Eighteenth Century*. Cleveland—New York, 1964. 79.)

⁷³ Fő forrása Debreceni Ember Pál és Sandius, valamint az eredeti, főleg socinianus szerzők. Az OSZK-ban: XII. H. eccl. 4281 és 4278. A példány eredetileg Kármán Jánosé volt, aki az előzéklapra gondosan azt is feljegyezte, hogy a könyvet dicsérettel említette a *Nouvelle Bibliothèque* 1742 febr., V-i száma.

⁷⁴ Pápán mind a 8 osztály 16 kötete megvan. (1718—1727) Vö.: BORSOS: I. m. I. 543.

⁷⁵ Maróthi Györgynek is megvolt. (Ld. Ötvös János: *Maróthi György könyvtára*. A debreceni KLTE Könyvtárának Évkönyve 1955|II. Debrecen, 1956. 352. 185. sz.) A mai állományból elveszett. Hofmann életére vö.: JÖCHER-ADELUNG II. 1750. 1659.

prédikátor (1659–1733) *Catechismus in historiis* (Leipzig, Görlitz, 1708) c. német nyelvű kis kompendiuma 1750-ben, Pozsonyban került elkobzásra.⁷⁶

A filozófiai irdalmat képviseli egy XVII. századi francia moralista, Formentin *Traité du bonheur* c. értekezésének 1750-ben elkobzott német fordítása (Hamburg, 1709; I. B. 26.).⁷⁷ A többször említett Meier értekezése, a *Gedanken von der Religion* (Halle—Magdeburg, 1749, I. B. 10.) teológus ellenfeleivel, elsősorban Samuel Gotthold Langéval folytatott tollharcának egyik gyümölcse. Egyszerre igyekszik bizonygatni hívő vallásosságát és eléggé liberális nézeteit.⁷⁸ Akad egy jogi munka is: Joachim Georg Darjes (1714–1791) jénai, majd odera-frankfurti egyetemi tanár *Institutiones Iurisprudentiae Universalis* c. tankönyve (Jéna, é. n.; 1755-ben kobozták el, II. A. 1.) A szerző a wolffi rendszer eklektikus ellenfele volt, filozófusnak középszerű, természetjogásznak kitűnő.⁷⁹

A művek túlnyomó többsége itt is teológiai. Elkobozzák a Luther-biblia két kiadását is (Altdorf, 1757 és Halle, 1761; III. A. 7. és F. 3.) A revizor megjegyzi, hogy noha a Bibliát a korábbi években visszaadták, 1758 óta általában tilalmazza a bécsi cenzúra.⁸⁰ Igaz, a Korán sem járt jobban; az André Du Ryer orientalista által 1647-ben kiadott első francia fordítása, L'Alcoran de Mahomet 1758 óta indexen volt. A Faluditól elkobzott példány valamelyik későbbi kiadása lehet (E. 4.).⁸¹ A Koránt a cenzúra nyilván azért tartotta veszélyesnek, mert a felvilágosodás hívei (elsőnek maga Bayle) szívesen érveltek a kereszténység isteni eredetisége ellen, a másik „kinyilatkoztatott” vallás, az Iszlám analógiájával.⁸² Népszerű őszövétségi régiségtan volt Thomas Godwin oxfordi professzor (1587–1643) J. H. Reizius által latinra is lefordított, a kontinensen újra meg újra kiadott könyve: *Moses et Aaron, sive Civiles et Ecclesiastici Ritus Antiquorum Hebraeorum* (2 példányban is, Utrecht, 1690 és Bréma, 1722; I. B. 22. és III. A. 2.). Pozsonyban 1748-ban kobozták el, de Bécsben is indexre került 1763-ban.⁸³ Sebastian Schmidt elszászi származású, végül Strassburgban tanító lutheránus teológus volt (1617–1696). Alapos rabbinikus és talmudi tanulmányokat folytatott. Sokáig használták nagyszámú bibliakommentárát az Őszövétség sok könyvéhez, amelyeknek új latin fordítását különben közzé is tette. Ezúttal egy 1748-as és 1756-os rendelet nyomán Sámuel I. és II. könyvéhez (I. 2. Strassburg, 1687, III. A. 4.), illetve Ézsaiáshoz és Salamonhoz írott (uo. 1702, III. A. 5.) kommentárja

⁷⁶ Életét I. JÖCHER-ADELUNG—ROTERMUND IV. 1961. 1867. A mű 1722-es kiadása megvan a pesti Evangélikus Teológián: 901. Coll. 3.

⁷⁷ A szerző életéről semmit sem tud, azonban számon tartja a mű 1706-os párizsi és 1707-es hágai kiadását Grente, i. m. XVIIe siècle. Párizs, 1954. 437. A német fordításról a bibliográfiák sem tudnak.

⁷⁸ Franz MUNCZER: I. m. 197.

⁷⁹ Vö. ADB IV. 1876. 758–759; BROCKDORFF: I. m. 32. A mű 1764-es hatodik kiadása megvolt az Illésházyak dubniczi könyvtárában. (Ma: OSZK Jur. is. 594.)

⁸⁰ Az 1775-ös hallei bibliát is elkobozták, vö.: FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közközlés története Mária Terézia korában, 1740–1773*. Bp. 1899. I. 74.

⁸¹ A leírások szerint 12°; ezek pedig 1649-ben, 1672-ben, (Paris) és 1683-ban, 1685-ben (Hága) jelentek meg. BMC 127. 128. Du Ryer életét I. GREENTE, I. m. 373. A bizottság elnökének, Klimónak pécsi könyvtárában megvolt az 1672-es kiadás. (L. VASSKÓ Ilona: *A pécsi püspöki könyvtár francia nyomtatványai és kéziratai*. Pécs, 1934. 49. 15.

⁸² L. BRUNNER: I. m. 15.

⁸³ Életét I. JÖCHER II. 1751. 1038. A Ráday-könyvtárban két XVII. századi kiadás is található. (0. 1025 és Arch. Eccl. 167.) Pápán is van kettő, az egyik 1723-as (BORSOS: I. m. I. 441.)

került elkobzásra.⁸⁴ Jean-Alphonse Turretini (1671—1737), a genfi egyetem tanára, a „svájci triász” immár második elénk kerülő tagja. Werensfelshez hasonlóan a szűkkeblű kálvinizmus tágitásán dolgozott, szorgalmazta a protestáns felekezetek megbékélését. Egy Szent Pálhoz írott kommentárját a pozsonyi cenzúra már 1760-ban lefoglalta (*Commentarius in Epistolas Divi Pauli ad Thessalonicenses*, Basel, 1739; I. A. 9.).⁸⁵

A dogmatikát képviseli apjának, François Turretini genfi professzornak (1623—1687) a kálvini dogma alapjait merev ortodox, minden liberalizmust elutasító szellemben tárgyaló könyve: *De satisfactione Christi disputationes* (é. n., h. n.).⁸⁶ A bíráló itt sem elégedett meg a kétszeres (1758—1761) bécsi elkobzásra való hivatkozással, hanem jó érzékkel így minősítette: „Liber hic totus Haeresi Calvinianae contaminatus” (III. C. 4.). Johann Franz Budde (1667—1729) hallei professzor már az evangélikus reform-ortodoxia képviselője, erősen vonzódott a pietizmushoz és átvette a felvilágosodás történeti szemléletét.⁸⁷ Szépen jellemzi a Van Swieten kezdeményezte változást, hogy noha Budde két tankönyvét: *Institutiones Theologiae dogmaticae* (Lipscse, 1724) és *Institutiones Theologiae Moralis* (Lipscse, 1723) a bécsi cenzúra korábban, 1758-ban és 60-ban elkobozta, most a revizor visszaadhatta protestáns tulajdonosuknak, mivel Bécsben kiállított pecsétes engedélyt mutatott fel róluk (E. 6—7., a scheda mellékelve).⁸⁸ Johann Peter Reusch (1691—1758) szintén Hallében, majd Jénában tartott nagy sikerű filozófiai, logikai, végül teológiai előadásokat.⁸⁹ *Introductio in Theologiam revelatam* (Jéna, é. n.) c. művét Pozsonyban 1749-ben, Bécsben 1762-ben kobozták el (III. A. 6.).

A pietizmus egyik előfutárjának tekinthető Balthasar Meisner (1587—1626) wittenbergi professzor.⁹⁰ Jezsuitaellenes vitairata, a *Catholische Antwort...* (1627) a Luther fellépte előtt kevesekben, de mindig meglevő igaz egyház elméletét fejt ki. A pozsonyi véstörvényszék előtt Németországba menekült magyar exulánsok közé tartozó *Az Ecclesia nyomorúságán keserves könyveket hullató egy nevezetlen személy* fordította le magyarra, „Nemzetének hasznára, s az, veszedelemben tántorgó lelkek javára”: *Catholicus Valasz Az Esaviták Erenek kérdésére: Hol volt Lutherus előtt az igaz Vallás avagy Anya Sz. Egyház?* (Frankfurt, 1692).⁹¹ Az előszóban megrázó szavakkal ecseteli a „földig letapodott nemzet” helyzetét, tehát a bécsi cenzúrát nemcsak vallásos, de politikai megfontolás is vezette, amikor 1759-ben elkobozta (I. B. 13.).

⁸⁴ Életét l. JÖCHER IV. 1751. 301—303. Az első könyv: BMC 215. 252. Az OSZK-ban csak első kötete van meg, amely hajdan Horvát Istváné volt. (Exeg. 1173.) Az Ézsaiás megvan egy másik kiadásban a Ráday-könyvtárban. (1695; 0,1797.)

⁸⁵ Életét l. *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*, Neuenburg, 1934. VII. 101. (A továbbiakban: ABLSCH) A kérdéses munka megvolt Kollár Demeternek (1740), tőle Sinai Miklóshoz került (1766, Debrecen) majd Horvát István könyvtárából került az OSZK-ba. (Exeg. 27. 36.)

⁸⁶ Jelentőségét l. Émile G. LÉONARD: *Histoire générale du protestantisme*. II. L'établissement (1564—1700.). Páris, 1961. 241—244. A könyv későbbi kiadása (Utrecht—Amsterdam 1701.) megvolt Horvát Istvánnak, (OSZK Th. u. 781.) Francia nyelvű egyházi beszédei Klimó könyvtárából sem hiányoztak. (VASSKÓ: I. m. 49. 19. sz.)

⁸⁷ L. Ernst WOLF (RGG² I. 1957. 1469.) és J. D. SCHMIDT (EK I. 605—606).

⁸⁸ Az OSZK-ban mindkét könyv megvan. (Dogm. 105. és Mor. 240.) Eszterházy Miklós elárverezett könyvtárában viszont 4 filozófiai, ill. természetfilozófiai műve található (*Bibliotheca...* D3r Nr 137—139.)

⁸⁹ Életét l. JÖCHER VI. *Ergänzungs-Band 1870—71. Systema Logicum* (Jéna, 1760.) és *Systema Metaphysicum* (Jéna 1753) c., a két tudományág történetét tárgyaló munkája népszerű volt hazánkban.

⁹⁰ Életét l. F. LAU (RGG² IV. 1960. 832.)

Hasonlóan öccséhez, Alexanderhez, Siegmund Jakob Baumgarten hallei professzor is igazi wolffianus volt (1706—1757). Az ortodox dogmát pietista érzéssel, racionális levezetéssel igyekezett újra megalapozni, friss érdeklődéssel fordult a természettudományok és a történelem felé. Miközben sokszor ellentmondó, deista és antideista angol szerzők nézeteit tolmácsolta, saját álláspontját sokszor tisztázatlanul hagyta.⁹² *Erläuterung des kleinen Catechismi D. Martin Luthers* (Halle, 1749) c. kátémagyarázatát a pozsonyi cenzúra már 1751-ben elkobozta (I. B. 6.)⁹³ Kiemelendő végül Theophil Grossgebauer (1627—1661) rostocki professzor, a pietizmus egyik előfutárjának röpirata a megmerevedett lutheri ortodox egyház reformjáért: *Wächterstimmen aus dem verwüsteten Zion* (Frankfurt, 1661), amely később Spener Pia desideriajára is hatott.⁹⁴ Bécsben 1758-ban kobozták el (I. B. 37.).

A többi művet csak felsorolásszerűen érinthetjük: egy táblázatokba szedett „üdvrend”, általános teológiai elmélkedések és kézikönyv, felvilágosodás-ellenes ortodox luteránus értekezések, egy pasztorálteológia, egy prédikációs kötet, egy katekhétikus mű, két énekeskönyv és egy kalendárium.⁹⁵

Gáláns regény és trochaikus metrum. Azok között a tiltott könyvek között, amelyek esetében ő maga hozta meg a kárhóztató döntést és így korábban nemigen jöttek a birodalom területére, csupán egy szépirodalmi akadtt: Jerôme Richard abbé (1720—1795) névtelenül kiadott szatirikus gáláns regénye, a Richelieu és Brancas hercegek de V... és d'Al... hölgyekkel kapcsolatos szerelmi kalandjainak elbeszélése. Szerzőjük görögből fordított hetéra- emlékiratnak tüntette fel: *Hipparchia, histoire galante traduite du grec...* (Lampszaksz = Párizs 1748).⁹⁶ Az abbé főleg földrajzi és természettudományos munkákkal foglalkozott, csupán még egy műve szépirodalmi, a *Lettres grecques d'Alciphron* (1785, II. kiad. 1793).⁹⁷ A revizor véleménye lesújtó:

„Hypparchia, sive Meretrix Graeca, in hoc fragmento praefata Muliercula Graeca enarrat Vitam suam, in qua quidem aperte scandalosa non reperiuntur, tamén res ipsae, quarum assidue fit mentio, incastae sunt, aut saltem incastas Causare possunt Cogitationes, cumque nullum utilitatem adferat, potius retinendum censerit.”

⁹¹ RMK I. 1423. OSZK. Az „Esavita” alatt gúnyos torzítás a jezsuitából: nem Jézus, hanem Ézsau társaságába tartoznak. A németben a másik hasonló szójáték: Jesuwider.

⁹² L. Ernst WOLF (RGG² I. 1957. 934.)

⁹³ Harmadik, Johann Georg Kirchner által bővített kiadása: 1764. Megvan az Evangélikus Teológián (926.)

⁹⁴ L. M. SCHMIDT (RGG² II. 1958. 1884—1885.) Vö. BMC 93. 150.

⁹⁵ A fenti sorrendben: (1) Christoph STARCKE: *Ordnung des Heylls in Tabellen* (Frankfurt—Lipsee, 1744) (I. B. 48) 1749—ben foglalták le. (2) Wilhelm Ernst STARK: *Historische, Civilische und Theologische Betrachtungen* (Frankfurt—Lipsee, 1747) (3) Joannes HEARIUS: *Summe der ganzen Evangelischen Religion* (Weissenfeld; 1709) 1750-ben foglalták le (I. B. 24.) Johann Friedrich BERTRAM: *Vermischte Theologische, und Philosophische Betrachtungen. Theologia pastoralis practica* (Magdeburg—Lipsee, 1759) 1752-ben elkobozták (I. B. 12.); Victorinus STRIGEL: *YPOMNHATA in omnes novi Testamenti libros* (Lipsee, 1565). A szerző (1524—69) Melanchthon tanítványa volt; Christoph LÖHREKE: *Der kleine erklärte Catechismus Lutheri* (Lipsee, é. n.) 1749-ben foglalták le (I. B. 48. Coll. 2.); *Das Privilegirte ordentliche und Vermerte (!) Dressdische Gesang-Buch* (Drezda—Lipsee, 1734). Johann Anastasius Freytingshausen pietista teologus, Francke közvetlen utódja. (1670—1739), az evangélikus egyházi énekek megújítója. (v. ö.: W. LUEKEN (RGG² II. 1958. 1132.); Moritz Knauer apát kalendáriumát (*Calendarium-oeconomicum*) 1652 óta kedvelték, s még a 18. sz. végéről is ismerjük kiadásait.

⁹⁶ Vö. Ant.—Alex. BARBIER: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*³ I. Paris, 1872. 86.

⁹⁷ GREUTE: I. m. *Le XVIIIe siècle*. II. Paris, 1960. 448.

A hasznosságnak ugyanarra a mértékére helyezte a regényt, mint a *Princesse de Clèves* esetén, s ezen mindketten könnyűnek találtattak. Míg azonban azt egyéb erényei javallották, ezt elbuktatta tisztán fiktív jellege és erotikája (III. A. 2.).

Történeti jellegű egy XVII. század végi polemikus írás, amely része a pozsonyi vésztorvényszék után Németországba menekült protestánsok által művelt exuláns-irodalomnak: *Wohlgemeinter und In Gottes Wort gegründeter Unterricht* . . . (Regensburg, 1675).⁹⁸ Az üldözötteknek oszt tanácsot, hogyan őrizhetik meg lelkük tisztaságát a nehéz körülmények között. Faludi elítéli ezt az „ártalmas” könyvet, mivel „Non solum in fidem orthodoxam, verum in Statum ipsum Hungariae summè perniciosus”, sőt még formai fogódzót is talál az elkobzáshoz: tartalmazza ugyanis a többször tilalmazott „Erhalt uns Herr in dein Worth” kezdetű éneket (I. B. 18.).

Elébe került egy hollandiai francia újság is. A *Le Journal Universel, ou Mémoires pour servir à l'Histoire civile, politique, ecclésiastique et littéraire du XVIIIe siècle* Hágában, Utrechtben és Amszterdamban jelent meg, 1743—1747-ig, összesen 14 kötetben. Egyike a műfaj legfontosabb képviselőjének. Szerzői és szerkesztői névtelenek. Az első három év végéig különösen radikális nézeteket vallottak. Jellemző, hogy 1745-ben az orosz nagykövet feljelentette az októberi számot, mert sértegette a cárt. 1746 márciusában új szerkesztő vette át a lapot és megígérte, hogy ezentúl mérsékeltebb hangnemben fog írni a pápáról, a bíborosokról, a püspökökről, a jezsuitákról, a francia és spanyol államról, az angol trónkövetelőről, általában felhagy az előbbi szerkesztő szatirikus modorával. Ám azt tőle sem követelheti senki — úgymond —, hogy bárki javára is részrehajló legyen, mert ő is csak a tiszta történeti igazságot keresi, a tényeket tisztelve, mindennemű nemzeti, vallásos vagy pártszenveldély nélkül.⁹⁹ Faludi az általa bírált XIII. kötetben (Amszterdam, 1747. június) nemigen lelhetné a beharangozott mérsékelt elveket, ugyanis véleménye szerint a szerkesztő Plichon atya kegyes és jóváhagyott művére súlyos rágalmakat szór és a kegyesség örvén eltántorítja a kegyességtől a híveket, másrészt kitűzött szándéka ellenére, nem csupán az egykori eseményekkel foglalkozik, hanem felhányja a múlt századokat és mocskos rágalmakat szór az egész egyházi rendre, különösképpen a francia és magyar püspökökre, ostoba zsarnokoskodással vádolja őket és igaz buzgalmukat a legrosszabb értelemre fordítja (III. A. 1.).¹⁰⁰

Johann Christoph Gottsched (1700—1766) tiszta wolffiánus szellemű műve, az *Ernste Gründe der gesammten Weltweisheit* (Lipcse, 1748) ellen a revizor először több kisebb kifogást emel: egyes helyei sértik a hírnevet és becsületet; rút bűnben marasztalja el az Ószövetség egyes férfiai; a főök azonban amiért feltétlenül elkobzandónak ítéli: a 275. lapon azt állítja, „quòd Populus Majestatem Principi rursus auferre possit”! (II. A. 8.) A népfenség eszméjének jelentkezése rémitően hatott az államrendet védő revizorra, pedig 6 év múlva Bessenyei Mária Teréziának ajánlott darabjában már azt mondja:

⁹⁸ RMK III. 2. 1898. 62. N° 2716. A szellemi környezetre vö.: PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi protestáns exulánsirodalom a XVII. században* (Protestáns Szemle, 1925. 144—154.)

⁹⁹ l.: Eugène HATIN: *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe siècles* Paris, 1865. 203—204.

¹⁰⁰ Sajnos, a lapot a magyar könyvtárakban nem sikerült megszereznem. Plichon atya kiléte is rejtélyes.

Nagy Király, a' trónus népeken támadott,
Melly maga le-omlik, ha töve el-bomlott.
(Ágis tragédiája, 485—486.)

A könyv elkobzása nem sokat jelentett: nagyobb közkönyvtárainkban több példányban is megvan és így valószínűleg nálunk is, akárcsak Ausztriában, hozzájárulhatott ahhoz, hogy Wolff filozófiája oly gyorsan elterjedjen, hiszen a protestánsokon kívül még a piarista iskolákban is tanították.¹⁰¹ Sokat és szépen elmélkedik az Istenről: egy anekdota szerint, mikor Nagy Frigyes elolvasta, felkiáltott, hogy sosem hitte volna, hogy egy wolffianusnak ilyen szép gondolatai lehetnek Istenről.¹⁰² A már szerepelt Reusch *Systema Metaphysicum*-át (Jéna, 1753) a szentségek megvetése, rágalmak és a római egyház szertartásainak kigúnyolása miatt kobozta el (II. Á. 9.).¹⁰³

A legnagyobb mennyiségben szereplő teológiai könyvek között a többi csoporthoz viszonyítva feltűnően nagy a XVII. századi vagy még régebbi művek aránya. A korszerű művek persze Bécsben előbb kerültek elkobzásra. Figyelemre méltó a *Miscellanea Duisburgiensis*, Daniel Gerdes duisburgi, majd groningeni professzor (1698—1765) egyháztörténeti és exegetikai folyóirata (1734 és 1736, 1—4. füzet, Amszterdam—Duisburg, I. B. 1.).¹⁰⁴ Maróthi György éppen e két évfolyamot kapta ajándékba magától Gerdestől, az 1734-es tartalmát le is írja egy levelében részletesen.¹⁰⁵ Faludi szokásosan indokol: a római egyházra, szentségekre, pápára, papokra szórt mocskos rágalmat. Erdmann Neumeister (1671—1756) pietista hangú énekszerző és pietista-ellenes ortodox teológus (!) Telemann és Bach szövegírója az ágostai hitvallást magyarázó könyvével vonta magára revizora nehezítését: *Der allerheiligste Glaube nach dem Augsbургische Confession* (Hamburg, 1723; I. C. 5.). Főleg amiatt configálja, mert a Szűzanyát nemcsak eredendő, hanem tényleges bűnösnek nyilvánítja, a pápát pedig zsarnoksággal vádolja.¹⁰⁶ Az exegetikát képviselik a már ismert Sebastian Schmidt könyvei: *Commentarius in Librum Jobi* (Strassburg, 1690; II. A. 10.) és a *Commentarius super Librum Prophetiarum Jeremiae* (I—II. köt. Frankfurt, 1695; II. A. 11.). A szokásos rágalom-vádon kívül az ellenük a kifogás, hogy a szerző az értelmezésben saját fordítására támaszkodik és a többi tiszteletreméltó fordítót és magyarázót — még Szent Jeromost, a többi szentatyát és a pápákat is — pedig lekicsinyli.¹⁰⁷ Szintén XVII. századi híres orthodox luteránus orientalista és exegeta August Pfeiffer (1640—1698). Lipcsei professzor, majd lübecki superintendens volt. Tőle származik a híres szállóige: Sic placuit Domino dicere plura nefas — egy-egy nehezebb helynél ez volt írásmagyarázatának végső érve.¹⁰⁸

¹⁰¹ Vö.: BLEYER Jakab: *Gottsched hazánkban*. Irodalomtörténeti tanulmány. Bp. 1909. 25. p. Az OSZK-ban az 1762-es kiadás két példányban is megtalálható, az egyik Horvát Istváné volt.

¹⁰² Hermann HETTNER: *Geschichte der deutschen Literatur im XVIII. Jahrhundert*. I. 1961. 185—186.

¹⁰³ Vö.: följebb a 89. jegyzetet.

¹⁰⁴ BMC 84. 117.

¹⁰⁵ LENGYEL—TÓTH: I. m. 23. 64—65. Ma is megvan Debrecenben, vö.: Ötvös: I. m. 332. 5. sz.

¹⁰⁶ Életét I. S. FORNACON (RGG² IV. 1960. 1426.)

¹⁰⁷ A Jób 1670-es kiadása megvan Pápán. (BOROSS: I. m. I 426.)

¹⁰⁸ L.: LÉONARD: I. m. 195. Életét I. JÖCHER: *Compendiöses Gelehrten-Lexicon* 1732. 610—611. Sok műve található Pápán (BORSOS: I. m. I. 425—447.), valamint Győrött (ZALKA: I. m.: 26 és 58.)

A bibliai és rabbinikus héber mellett sok különféle keleti nyelven tudott, még kínaiul is. Thesaurus Hermeneuticus, sive de legitima Scripturae Interpretatione (Lipscse-Frankfurt, 1726; II. C. 1.) a vád szerint rágalmazva, elferdítve adja elő a katolikus tant, a katolikus magyarázókat pedig leszólja.

Ernst Salamon Cyprian (1673—1745) Neumeister és Löscher mellett fő támasza volt a pietista mozgalom ellen küzdő késői evangélikus ortodoxiának, mint gondos egyháztörténész azonban a mozgalom igen sok dokumentumát gyűjtötte össze. Ezek a művei még ma is forrásértékűek. Hagyományosan polemikus szellemben fogalmazta a pápaságról írott munkáját: *Überzeugende Bekehrung vom Ursprung und Wachstum dess Pabstumss* (Frankfurt, 1736; II. C. 3.).¹⁰⁹ A pápát esztelen vakmerőséggel támadja, a római egyházzól pedig azt állítja, hogy káros a társadalomra — tehát elkoboztatik.

A régebbi hitvitázó és hitvédő irodalmat elég sok mű képviseli. Három fordítás — magyar vonatkozásai miatt — különösen figyelemre méltó. Johann Friedrich Mayer (1650—1712)¹¹⁰ wittenbergi, kieli, majd greifswaldi professzor szenvedélyes és elfogult ellensége volt a pietizmusnak. Ötszáznyolvanegy, főleg praktikus teológiai és exegétikai műve közül a lírájában pietizmusra hajló Petrőczy Kata Szidónia mégis lefordított egyet: *A Papista Vallasra Hajlott Lutheranusok Lelkek ismeretinek Kínnya*. . . (Frankfurt, 1692).¹¹¹ A nagy nyelvi erővel, szép tiszta magyarsággal lefordított, a lélek vergődéseit plasztikusan visszaadó munka színvonala „a protestáns hitvita irodalom egykorú fordított termékeihez viszonyítva valóban meglepő”.¹¹² A revizori vélemény szerint rágalmaz és káromol; a jegyzőkönyv szerint figyelmeztetni kell a cenzor atyát, hogy írja ki a kifogásolt helyek lapszámát (II. B. 14.). A második a Theodorus ab Hybla álnéven író Bahil Mátyás (1706—1761) eperjesi szlovák prédikátor Balthasar Meisner írása nyomán fordított műve: *Srdec'né Napomenutj k wystrýhánj se Papežského a k stákemu setrowawanj při Lutheranském Včenj*. . . (h. n. = Wittenberg; 1745; F. 2.). Faludi hűen fordítja latinra: Sincera admonitio de vitando Papismo, et ad firmam perseverantian in Lutheranismo.¹¹³ Cyprian-fordításához szánta toldalékul. Eredetileg a cseh exulánsokhoz intézték ezt a „figyelmeztetést”, Bahil azonban hazai viszonyokra alkalmazta és kibővítette a magyarországi egyháztörténetből vett példákkal.¹¹⁴

Faludi láthatóan nem tudta, hogy a szerencsétlen sorsú, álnéven kiadott könyvei miatt letartóztatott, majd szökése után Sziléziába bujdosott és ott elhunyt Bahil és az álnévű szerző egy és ugyanazon személy: a tíz példányban

¹⁰⁹ Életét l. M. SCHMIDT (RGG² I. 1957. 1893—1894.) A mű első kiadása: 1719. Az OSZK-ban az 1736-os található (Polem. 3320. Coll 1.) BAHIL Mátyás Theodorus ab HYBLA álnéven lefordította csehre; *Naučenj o Původu a Zrůstu Papežstwa*. . . (Wittenberg 1744, vö.: Eduard WINTER: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im. 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 1955. 209.

¹¹⁰ l.: RGG² IV. 1960. 815—816.

¹¹¹ RMK I. 1424.

¹¹² ANTALFFY Endre: *Petrőczy Kata Szidónia élete és munkái 1664—1708*. Bp. 1903.

¹¹³ A cenzúra szokásai szerint akár egy mű elolvasására is bevonhattak alkalmi revizort. Mivel itt nem folyamodtak ehhez a megoldáshoz, némi joggal következtethetünk arra, hogy a könyvet Faludi maga olvasta el, tehát tudott csehül.

¹¹⁴ Vö.: MASZNYIK Endre: *Bahil Mátyás*. Pozsony 1812. 28—29. A könyvre vö.: L. V. RIZNER: *Bibliográfia pisomníctva slovenskiho na spůsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900*. I. Turócszentmárton, 1927. 65—66. Az OSZK-ban Ribay György hajdani példánya: H. eedl. 3204.

eléje került könyvet elkobozta, mivel hemzseg a pápa-, püspök-, papellenes rágalmaktól és megállapította, hogy a tulajdonos ismeretlen.¹¹⁵

John Jewel (1522–1571) Salisburi püspökének műve, az *Apologia pro Ecclesia Anglicana* az anglikán államegyház első és alapvető védekezése és elhatárolódása katolicizmustól és kálvinizmustól egyaránt. Fő érve az első 5 keresztény évszázad hagyományainak abszolutizálása és a pápaival szemben a fejedelmi hatalom előtérbe helyezése. Mélyreható befolyása volt évszázadokon keresztül az anglikán egyház érvelésmódjára, de a kontinensen is sokszor kiadták. Hozzánk 1704-ben jutott el, kinyomtatták Debrecenben. Ebből a szövegből fordította magyarra Tussai János: *A' Reformata Ekklesianak Apologyja, vagy maga-mentsége...* (h. n. 1748; I. C. 1.).¹¹⁶ Az előszót a fordító hajdani tanára, ifjú Tsétsi János írta, védelmezi benne a könyvírás becsületét és felsorolja mindazokat a híres külföldi és magyar világi írókat, Nabonassár királytól Isákus Newtonusig, illetve Szent István királytól báró Lázár Jánosig, akikről feltételezhető, hogy a nemességet képesek példájukkal írásra és az írott szó megbecsülésére buzdítani. Faludi indoklása kivételesen bőséges: különösképpen kárhóztatja, hogy a szerző szerint maga az ördög hívta össze a tridentini zsinatot, hogy nincs szükség fülbe-gyónásra, hogy a papok a nőtlen-ségben iszonyatosan bujálkodnak stb. stb.

A katekhétikus munkák közül a szepességi származású Klein Mihály pietista kátéja érdemel említést: *Katechetische Heilsordnung, als eine Grund-Lehre für Kinder* (Boroszló, 1751; I. B. 21.). Fő forrása Spener kátémagyarázata, a konfirmáció jelentőségét fejtegetve készíti elő a gyermekeket.¹¹⁷ A mű didaktikus alap gondolatát szépen szimbolizálja a címlap előtti rézmetszet; gótikus templomban térdelő pap oktatja az előtte térdelő gyerekeket, a háttérben pedig egy angyal égő gyertyával gyújtja meg a 7 ágú gyertyatartó karjait.¹¹⁸ Faludi súlyosan elítéli azért a beállításért, hogy az ember az eredendő véték után már nem szeretheti Istent.

A pietista épületes irodalom érdekes alkotása a nagy August Hermann Francke műve, Vásonyi Márton fordításában: *Sz. Írás Szerint való Eletnek Regulai...* (Halle, 1711).¹¹⁹

Részletes ismertetésétől eltekinthetünk, sőt a Faludi Nemes emberének egyik műfaji elődjét is felismerték már benne.¹²⁰ Valóban, a könyv még Gráciánál is rokon. Pl. a 30. gnóma kifejtése (17–35) feltűnően emlékeztet a spanyol jezsuita érvelésére. Irodalmi szempontból figyelemre méltó a magányosságot dicsőítő hosszú fejezet is (36–120, kül. 51.). Sokkal fontosabbnak

¹¹⁵ A könyvet Szászországból is behozták, valószínűbb azonban Magyarországról származott: szökése után egy Turdeli nevű diák elárulta, hogy az inkriminált kötetekből 12 mázsza könyv lappang földbeásva. Vö.: MASZNYIK: I. m. 60.

¹¹⁶ Jewel-Juellus életét l.: M. SCHMIDT (RGG² II. I 1959. 663–664.) Egy genfi, 1585-ből származó latin kiadás megvolt Marosvásárhelyt (TELEKI II. 23.), egy oxfordi 1639-es Csépan Istvánnak (ld. SZARVASI Mergit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 107. 140. sz.) A debreceni RMK kiadás: Egerben is megvan (EGRI: I. 225), Tussaié Pápan (BORSOS: I. m. I. 507.), az OSZK-ban Jankovich hajdani példánya (293–048). Tussai életéről szinte semmit sem tudunk. (Vö. SZINNYEI XIV. 584.)

¹¹⁷ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története 1848-ig*. Bp. 1926. 288–289. Az OSZK-ban a II. kiadás: 1752 (Catech. 758. b.) Ribayé volt.

¹¹⁸ Az emblémátikus kép, a „Láng gyúl a lángról” kettős eredetű: enniusi és bibliai (vö.: ARANY János: *Összes Művei*. Krk. Bp. I. 1951. 434.)

¹¹⁹ RMK I. 1784. A mű ismertetését l. SZENT-IVÁNYI Béla: *A Pietizmus Magyarországon*. Századok 1935. 324. skk.

¹²⁰ Vö. ALSZEGHY Zsolt: *Faludi Nemes ember-ének magyar rokonai* It 1943. 70.

látszik azonban a kötetet záró, a Gerhard-féle függelék után következő ének *A Világnak meg utalásáruul. Du o schönes Welt gebeude etc. Az ő tulajdon notájában magyarul* (Toldalék, 10). Az eredeti ének szerzője Johann Franck, gubeni polgármester, jogász és költő (1618—1677).¹²¹ Az ének trochaikus 8/7-es metrumban készült, 8 soros strófából áll, rímképlete AB AB CC DD, végén két-soros refrénnel. Ennek a XVIII. század végétől olyannyira kedvelt trochaikus metrumunknak eredeztetésében a kutatók eddig mindig Faludira hivatkoztak, mivel — úgymond — ő használta először magyarul, német és olasz rokokó minták nyomán.¹²² Ezek szerint azonban hazai mintát is ismert. Példaképpen lássuk a harmadik versszakot (az eredetiben is prózába volt tördelve):

Vajha te Sz. kebeledben, | mint kívánom nyughatnám, | én Szerelmem, szerelmedben |
magam bé takarhatnám, | Ophirbéli Szép Árannál, job szeretném è Világnál; | mert én
tsak kívánkozom, | Te hozzád Szép Jésusom.¹²³

(Meg kell jegyeznünk, hogy bár Faludi számos versében használta a metrumot, de sohasem ezzel a rímképlettel.) A könyvet különben egyszerűen ártalmasnak bélyegezve vetette el (I. D. 36.).

A prédikációs irodalom körébe tartozik a puritanizmus vezető teológusának, az egy ideig Cromwell seregében szolgáló Richard Baxternek (1615—1691) *Drey Bücher von dem Wahren selbst erkentnüs* (Hamburg, 1742) c., németre fordított könyve (I. C. 4.).¹²⁴ Épületes könyvei, akárcsak Sonthombé, a kontinensre sokáig nagy hatást gyakoroltak, különös tekintettel a korai német spiritualista és pietista irányokra. A revizor megjegyzi, hogy egy könyvét már 1749-ben lefoglalták.¹²⁵

John Tillotson (1630—1694) anglikán teológus, canterburyi érsek Baxterrel egyetértésben dolgozott puritánok és anglikánok megbékélésén — a másik oldalról (az ún. „latitudinárius” koncepció).¹²⁶ Európa-hírű egyházi szónok volt, 1729-ben megjelent két német fordítása közül az egyikhez Mosheim írt előszót, Voltaire szerint, aki Massillon fölé helyezte „le plus sage et le plus éloquent des prédicateurs européens”, „au jugement de toute l’Europe”.¹²⁷ Szónoki képessége szerzett neki feleséget és érseki széket. Életében egész nemzete követte egyszerű és könnyed stílusú, ám közhelyes beszédeit. Fontos szerepe van a modern angol próza kialakulásában.¹²⁸ Faludihoz az egyik XVIII. századi francia fordítás került, amelyet Jean Barbeyrac (1674—1744) lausanne-i, majd groningeni jogászprofesszor készített: *Sermons sur diverses Matières*

¹²¹ Életét l. JÖCHER: *Compendiöses*, 1139.

¹²² Vö. HORVÁTH János: *A magyar vers* Bp. 1948. 225—227.

¹²³ Az éneket átvette a *Zengedező Mennyei Kar* (Augsburg, 1735. 212—213.) A mai evangélikus énekeskönyv már Payr Sándor fordításában tartalmazza (*Keresztyn Énekeskönyv*, Bp. 1968. 224—226.)

¹²⁴ A német kiadást a bibliográfiák sem ismerik. Vsz. a *The Mischiefs of Self-Ignorance, and the Benefits of Self-acquaintance, opened in divers sermons* (London, 1662) fordítása (l. BMC 13. 54.).

¹²⁵ L. M. SCHMIDT (EK I. 1961. 342—343.)

¹²⁶ L. M. SCHMIDT (RGG² VI. 1962).

¹²⁷ Idézi LÉONARD: I. m. II. 308.

¹²⁸ L. *The Cambridge History of English Literature*. Edited by A. W. Ward—A. R. Waller. VIII. Cambridge, 1952. 303. 369.

¹²⁹ Puffendorfot is ő fordította franciára. vö. LÉONARD, III. 57. Maróthi György is látogatta groningeni előadásait. (Vö. LENGYEL—TÓTH: I. m. 28.)

importantes (Amsterdam, 1722; F. I.).¹³⁰ A Turretinihez intézett ajánlás után a fordító előszava találóan jellemzi eredetije stílusát és saját törekvéseit arra, hogy fordító-elődjei után hogyan adja vissza hívebben franciául „le caractère du stile de Mr. Tillotson, qui est simple, sans verbiage et sans superfluite” (XII—XIX.). E kötetet is „rágalmazásaiért” kobozta el Faludi. Végül hadd említsük David Knibbe leideni református teológus *Manuductio ad oratoriam Sacram* (Marburg, 1699) c., teológia-hallgatóknak készült prédikációs kézikönyvét. A műfaj retorikáján kívül kész beszédmintákkal is szolgál. A cenzor ezért kobozta el, mert négy, megjelölt helyen nemcsak az igaz hitet sérti, hanem támadásokat intéz a fejedelmek és koronás fők ellen is (I. A. 7.).¹³¹

A többi csupán felsorolászerűen érinthetjük: egy bibliai kronológia, egy exegétikai munka, egyháztörténeti értekezés-sorozat, protestáns kánonjogi mű a válasokról, három vitairat, két kátémagyarázat, egy imádságoskönyv, hat prédikációs kötet, egy énekeskönyv.¹³²

A könyvek tulajdonosai. Klimó sűrű figyelmeztetéseiből látszik, hogy Faludi nemigen törődött a tulajdonosok kilétével. Szándékosan tette? A sokszor megújított figyelmeztetés erre utalhat. Elképzelhető, hogy senkinek sem akart kellemetlenséget okozni, kitenni esetleges későbbi zaklatásoknak. A kevés megemlített név alapján azonban következtethetünk legalábbis az olvasók főbb típusaira. Legtöbbjük nyilván hazatérő protestáns teológus lehetett, akik a hallei, bázeli, jénai, leideni stb. egyetemről hazafelé jövet igyekeztek magukkal hozni a külföldön keserves nehézségekkel beszerzett, majdani életükben többé el nem érhető, lelkeszi vagy tudományos pályájukon nélkülözhetetlen könyveket.¹³³ A Seelen-könyv valószínű tulajdonosaként említett „Posonien-sis Praedicantius” (I. 6.) az időben, 1765 májusában csak a következő négy pap valamelyike lehetett: a német papok közül Ribinyi János (1722—1788), aki 1759 óta, jénai tanulmányai után szolgált a városban; a szintén jénai végzettségű Klein Mihály a fenti pietista kiskaté szerzője (1712—1782), aki 1762 óta

¹³⁰ Legkorábbi ismeretes francia kiadása: Amszterdam, 1713—1718. (vö. BMC 239. 190.) Az OSZK-ban megvan az 1738-as kiadás két kötete. Eredeti tulajdonosa, Tuba István 1763-ban vette, tőle Göböl Gáspárhoz, végül Zágoni Ferenchez került.

¹³¹ Életét l. JÖCHER—ADELUNG, II. 1750. 2120. Az idézett kiadást nem találtam, Egerben van egy 1697-es leideni (EGRI, I. 419.), Pápán az 1683-as leideni, harmadik kiadás (I—II., BORSOS: I. m. I. 559.), Gyenis Vilmos szíves szóbeli közlése alapján Nagyenyeden is megvolt kivonatban.

¹³² Ezek a következők: Gottfried KOHLREIFF: *Chronologia sacra a Mundo condito usque ad ejus interitum* (Hamburg, 1724; I. C. 3.); Jeremias Christian THEUER: *Kurtze jedoch gründliche erklerung(!) der offenbarung des Heiligen Johannis* (Jéna, 1755); Thomas CRENIUS—Thomas Theodorus CRUSIUS: *Fascis IV. Exercitationum Philologico-Historicarum* (Leiden, 1700) I. A. 11.: Théodore DE BÈZE: *Tractatus de repudiis, et Divorciis* (Leiden, 1651); Ifj. Frédéric SPANHEIM: *Controversiarum de Religione cum dissidentibus Christianis, et Judaeis Elenchus* (Amszterdam, 1701.); Johann Heinrich a SEELEN: *Stromata Lutherana* (Lübeck, 1740.); *Religion Reformée ou Réfutation d'un Livre, La vérité de la Religion Catholique* Felix WYSS: *Figurini Catechismi Analysis*, Thesibus CCLXII. illustrata (Zürich, 1648; I. B. 34.) Johann PEBOTH: *Die Lehre von Gesetze Gottes oder Erklärung des ersten Haupt-Punkten in Catechismo* (Hamburg, 1734); Sebastian FRANCK: *Paradoxa CCLXXX. Das ist, Zweyhunder und Achtzig Wunderreden, und gleych als Räterschaft, aus den H. Schrift . . .* (h. n. 1690; I. B. 29.) Abraham SCULTETUS: *Idea Concionum Dominicalium, confecta opera Balthasaris Tilassii* (Hannover, 1610; I. B. 39.); Johann Friedrich WEITENKAMPF: *Trostgründe bey den Traurigen Schicksalen dem Menschen* (Braunschweig, 1758.); Ambrosius HANNEMANN: *Prodromus Hymnologiae Ecclesiarum Augustanae Confessionis* (Wittenberg, 1633).

¹³³ A sok példa közül kiemelhetjük Maróthi György heroikus erőfeszítését könyvtára létrehozására (vö. LENGYEL—TÓTH: I. m.)

volt a város papja; az erlangeni és altdorfi végzettségű Dobay György Sámuel (1734—1790), aki 1763 óta, és végül a magyar-szlovák lelkész, a wittenbergi végzettségű Mossóczy-Institoris Mihály (†1803), aki pedig 1758 óta volt pozsonyi prédikátor.¹³⁴ Német polgár lehetett Hausman Gottfried, a Fassmann-dialógusok tulajdonosa (II. A. 12.), bizonyára pap Nagl Antal, az elkobzott Freytingshausen-féle énekeskönyvön kívül a visszaadott württembergi és augsburgi énekeskönyv, valamint 2 példány Fresenius-féle imakönyv és a Bengel-féle görög Újszövetség tulajdonosa (F. 7.). Furcsa módon a több éve emigrációban elhunyt Bahil Mátyás is visszakapta egy könyvét, Pritz újszövetségi bevezetőjét (I. B. 35.). Talán még a 20-as évek végén peregrinációból hazatérő Bahiltól kobozták el, és azóta hányódott a cenzúra-hivatal különböző raktáraiban! Papi személy lehetett a bécsi behozatali engedély boldog tulajdonosa is (E. 6—8., a mellékelt engedélyen nincs rajta a neve): 2 Buddeus könyv és 1 Weitenkampff az övé. A nem részletezett orvosi könyveket bizonyos Clement nevű orvos kapta vissza (E. 5.). Külföldi katonatiszt, a Batthány-regiment Hartenberg¹³⁵ nevű ezredeséé volt az elkobzott *Journal Universel* és a *Hipparchia* (III. A. 1—2). Szerepel végül 2 arisztokrata: Károlyi gróf (csak Antal lehet)¹³⁶, aki nem kapta vissza francia Koránját (E. 4.), valamint Hunyadi (Antal)¹³⁷ báró, aki szerencsésebb volt, mivel 12 példányban behozott Horn-könyvét a revizor súlyos kételyei ellenére (mint „Vir gravis”) megtarthatta (II. B. 1.).

A cenzúra lehetőségei. Áttekintve a több mint 100 kötetet, határozott körvonalakkal rajzolódik elénk egy-egy szellemi áramlat. Az egész anyag jellege azt sugallja, hogy a könyvcenzúra ekkor (és még sokáig) Magyarországon elsősorban a protestáns egyházak ellenőrzésének és visszaszorításának eszköze, ellenreformációs fegyver az állam és a katolikus egyház kezében. Viszont a korszerű teológiai anyag legnagyobb része pietista, vagy legalábbis pietista rokonszenvekkel rendelkező szerző műve, dogmatikáktól az énekeskönyvekig. A hazai olvasókat a régibb századok anyagából is elsősorban az érdekli, ami ezzel a spiritalista-pietista áramlattal valamilyen összefügg, azt bizonyos szempontból előkészíti. Megállapítható azonban, hogy a konzervatív anyag túlnyomó része kálvinista. Az evangélikus körökön belül érvényesülő, 60-as évek végén nagy erővel ható pietizmus magyarországi hatásával tehát erősen számolnunk kell.¹³⁸ Tágabb összefüggésben ez a hatás összekapcsolódik a wolffi filozófiával, illetve ennek újabb hajtásaival. Budde, Francke, Gottsched, Mayer, Mosheim, Nicolai stb. együtt szerepelnek a sajátos középkelet-európai „korai felvilágosodásban”.¹³⁹ A hazai, elsősorban protestáns olvasókat — legalábbis alsóbb rétegüket, akiknek nem volt alkalmuk kibújni a cenzúra hálójából — ebben az évtizedben a felvilágosodás eszméi még erősen vallásos burokba csomagolva érték.

Amennyire nyomon követhető, a cenzúra nem béníthatta meg nagymértékben a könyvek, s velük az eszmék forgalmát. Nehezíthetett és akadékoskod-

¹³⁴ vö. *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*, Pozsony 1906. II. 6—7.

¹³⁵ Közelebbit nem tudunk róla.

¹³⁶ Vö. NAGY Iván, *Magyar nemes családok*, VI. 107. Károlyi Antal (1732—1791) 1763-tól a gr. Bethlen gyalogezred tulajdonosa volt, 1766-tól fővezérhelyettes.

¹³⁷ A család 1701-ben nemesedett meg, Antal 1730-tól Bars megye alispánja, 1755-ben emelkedett bárói rangra (vö. KEMPELEN, V. 144.)

¹³⁸ Szent-Iványi Béla tanulmánya óta nem sokat foglalkoztak a kérdéssel (*A pietizmus Magyarországon*, Sz. 1935. 1—38; 157—180; 321—333; 414—427.)

¹³⁹ Vö. Eduard WINTER, *Frühauflärung*. Berlin, 1966. passim.

hatott — ám az elkobzott könyvek java része szép számmal megtalálható mai könyvtárainkban, olyan példányokban, amelyeket hajdani tulajdonosaik éppen ebben az időben szereztek be. Bizonyos fokig könnyítette a könyvek beáramlását az a nézetkülönbség, amely a jezsuita vezetés alatt álló pozsonyi és a felvilágosodottabb bécsi cenzúra intézkedései között alkalmanként fönnállott. Végül az a tény, hogy az áttekintett anyagból szinte teljesen hiányzik a francia és angol filozófiai irodalom, ugyanakkor viszont ebben az időben keletkezett főúri könyvtáraink tömve vannak vele, arra utal, hogy igen sok könyvbeszerezési csatorna megkerülte a cenzúrárt. Ráadásul külön kellene megvizsgálni a magyarországitól eltérő elvű erdélyi cenzúra gyakorlatát.

Faludi leköszönése. Faludi akkor tette le a cenzori hivatalát, amikor a pápai brevé nyomán a katolikus hitvédelem felvette a harcot. Ő, akit főként olasz nyelvtudása miatt alkalmaztak, akkor kezdett ismét szépirodalommal foglalkozni, mikor Vajkovics, akit eredetileg héber nyelvtudása miatt alkalmaztak, a királynői intimatum nyomán az ügybuzgalomtól égő vallásügyi bizottság előtt az indifferentizmus (skolasztikus pontossággal éppen hétfejű) sárkányát kezdte ismertetni. Faludi, aki elismeréssel szólt Werenfels toleranciájáról, akkor írta a Darrel-műbe illesztett, szellemi fordulópontját jelző VII. Közbeszédet, akkor fordult el a korábban követett udvari eszmétől, amikor a másik revizor a konjunktúra vizein evezve még a halott I. Lipót császárt is megróttá azért, mert kedvét lelte az indifferentista Thomas Brown könyvében. A rend feloszlata után Faludi Rohoncon végezte, nyugdíjasként, szegényházban; Vajkovics Kalocsán, címzetes püspökként, kanonoki stallumban.¹⁴⁰

LÁSZLÓ SZŐRÉNYI

Ferenc Faludi, le censeur

Ferenc Faludi, le rénovateur de la poésie lyrique et de la prose hongroises du XVIIIe siècle, était, au cours de sa carrière dans l'ordre des Jésuites, entre 1762 et 1766 à Pozsony, censeur (librorum revisor) nommé par le roi.

Sa tâche était de contrôler les livres importés dans le pays et confisqués par les bureaux de douane. Aux Archives Nationales on conserve neuf de ses rapports de censeur, de la période de 1764 à 1766. S'il devait interrompre sa fonction de censeur, c'était parce que son supérieur, l'évêque György Klimó n'était pas content de son travail: Faludi a désigné le plus rarement les propriétaires des ouvrages confisqués, et l'évêque connu de son zèle de contre-réformiste l'a exigé de lui, pour qu'il puisse les persécuter; les propriétaires étaient notamment pour la plupart des pasteurs protestants retournés de leurs voyages d'études de l'étranger.

Les livres censurés dans les rapports (dont la quantité monte à plus de 100 volumes) étaient pour la plupart de caractère théologique. On y trouve beaucoup se rapportant au piétisme: c'est pour refouler cette tendance que la censure hongroise d'état luttait d'une manière acharnée. (La censure de Vienne est déjà, à cette époque-là, plus indulgente, influencée par Van Swieten.) Conformément au caractère des Lumières d'Europe Centro-Orientale, des ouvrages philosophiques wolffiens arrivent au pays en grand nombre. Le

¹⁴⁰ Vajkovics beszámol arról, hogy az intimatum leérkezése után „mindkét cenzort” megbízták azzal, hogy dolgozzanak ki megfelelő preventív intézkedéseket — ám csak ő „érezte kötelességének” egy tervezet felvázolását. VAJKOVICS: I. m. 25—26.; *Lipót császár és a Religio medici*: 17.: a tolerancia azonos az indifferentizmussal: 32—33.) Szauder József szerint a 16. század második felében volt Faludi pályájának tetőpontja (*Faludi Udvari embere*, Pécs, 1941. 16.)

matériel analysé ne contient pas les ouvrages de Lumières anglaises et françaises: ceux-là ont été importés par les aristocrates qui avaient la possibilité d'éviter la censure.

Il est remarquable, du point de vue de l'activité d'écrivain de Faludi, qu'il a fait passer le roman de Mme de Lafayette, intitulé *Princesse de Clèves*, en constatant qu'il n'est pas nuisible aux mœurs. Dans cette conception il a été influencé probablement par la discussion que la revue des jésuites français, le *Journal de Trévoux* organisait sur le roman. Il est remarquable de même, qu'il a reçu entre ses mains, dans la traduction de Márton Vásónyi, une poésie d'un auteur de chanson piétiste, Johann Franck qui a été écrite dans la forme trochaïque 8—7, introduite plus tard et employée d'une manière magistrale par Faludi.

Enfin, on peut supposer que c'était le succès ambigu de son service d'état qui a déterminé son sort après la dissolution de l'ordre jésuite, en 1773: les évêques diocésains ont refusé tous de l'admettre au clergé laïque, et c'est pour cela qu'il devait mourir à la maison des pauvres de Rohonc

BUZINKAY GÉZA

A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890

I. A kálvinista nemesi értelmiség lapja, 1867–1875

A kiegyezés és a szabadelvű pártfúzió közötti időtartam egészét tekintve, a *Vasárnapi Újság* volt a legszínvonalasabb „enciklopédiai” hetilap. Hírt adott, beszámolt a legfontosabb közéleti, tudományos, elméleti és — ritkábban — társadalmi, technikai kérdésekről; még hozzá olyan formában, hogy ez egyúttal író- és olvasóközönségének, a kálvinista, többségében nemesi értelmiségnek és a kialakuló középosztálynak szellemi portréját, törekvéseinek tükrét is adta.

A *politizáló lap átalakulása ismeretterjesztő lappá*. Az 1854-ben alapított *Vasárnapi Újság* az 1860-as évek közepét követő évtizedben is változatlan formában jelent meg. Fejlécének közepén Pannónia trónolt, térdének támasztva a magyar címet. Kétoldalt szalagok és indák között egy-egy kunyhó állt, tetején gólyákkal és fecskével. Az egyik kunyhóban fiatal legény, a másikban idősebb vidéki gazda olvassa az újságot. Bár a lap már egészen átalakult, eredeti „képes néplap” programját továbbra is hirdette fejlécén. Háromhásós tördelését, a címlapi portrét, körülvéve a jellemrajz szövegével, a közepe, gazdagon illusztrált oldalakat és az utolsó oldalakat megtöltő rövid híreket változatlan módon megőrizte. Olvasóinak száma (kb. 4–5000) is változatlan maradt. Mégis a lap életében elvitathatatlanul új korszak kezdetét jelentette az 1867. év. Régóta beteg szerkesztője, Pákh Albert meghalt, s március 17-től Nagy Miklós vette át a szerkesztést a következő harmincnyolc esztendőre. Pákh szelleme továbbra is uralkodott, legalábbis sokszor hivatkoztak rá. Új programot Nagy Miklós nem adott, a régi, általánosságban mozgó célkitűzéseknél maradt meg. Visszaemlékezve azt írta, hogy szerkesztésében a *Vasárnapi Újság* célja volt egyfelől

„... gondosan megválogatott, irodalmi olvasmányt nyújtani a közönségnek, ízlését művészi képek bemutatásával fejleszteni: másik fő célja volt, hogy hű tükre legyen a magyar közéletnek, tájékozást nyújtson a külföld közérdekű eseményeiről, szellemi és társadalmi mozgalmairól, s a közhasznú ismeretek terjesztésével hozzájáruljon a műveltség előbbre viteléhez.”¹

A számonkénti három-hat jó minőségű illusztrációt — a kor gyakorlatának megfelelően — többségében külföldi lapokból szedte össze. Ezek főleg távoli tájakat, embereket és kuriózumokat mutattak be; ám ennek ellenére jelentős szerepet játszottak a valóságos ismeretek terjesztésében is, minden területen, a néprajztól a technikáig. A természeti és társadalmi különlegességek, a híres

¹*Vasárnapi Újság* (a továbbiakban VU) 1905. 32, 505.

emberek és az új találmányok ábrázolása ekkor még elégséges újdonságot képviselt a magyar olvasóközönségnek. A naturalista módon ábrázolt gyilkosságok, kivégzési módok és egyéb borzalmak még csak elvétve jelentek meg. Jankó János és Keleti Gusztáv állandó rajzolói voltak, alkalmilag azonban több neves festőnk ismert vagy újonnan készült képe került át a fa nyomóúkra. A kortársak arcképeiből és elsősorban Erdélyből jelentős képcsarnokot publikált az évek során. Jankó grafikusként, Pollák és Rusz metszőként volt mindenek a lapnál.

Bár a régivel azonos csapáson indult Nagy Miklós, lelkiismeretes és energikus szerkesztési stílussal tartalmilag és szemléletileg átalakította a lapot. A kiegyezés idején még alapvetően politikai érdekű volt a *Vasárnapi Újság*. Ez azonban két év leforgása alatt megváltozott, még a rövid hírek is túl tekintettek a napi politikán. A közvetett politizálás csupán a portrékban bemutatott személyek kiválasztásában és a ritka szerkesztői lábjegyzetekben maradt meg. Ebben a sajátos értelemben megnevezhető politikai iránya a balközép párthoz húzott. Könnyebben és egyértelműbben azonban a kálvinista írói és értelmiségi szemlélet és az Erdély iránti elkötelezettség oldaláról közelíthető meg. Érdekes módon Budapesten kívül csak Erdély rajzolódott ki határozott körvonalakkal évfolyamaiban, más magyarországi tájak, kultúrájuk és emlékeik alkalmilag és határozatlanul kerültek csak elő. Ezt megmagyarázza a szerkesztőn kívül a munkatársak jelentős részének erdélyi származása. Társadalmilag ugyancsak egyértelmű volt felekezeti meghatározottsága, kálvinista író- és olvasóközönsége (állandó munkatársai között is nyolc aktív református lelkész volt).

Még 1867–68-ban a témák többsége ürügy volt a politizálásra, a kiegyezéssel szembeni „nemzeti ellenállás” táplálására, ami sokszor a balközépi politikát alátámasztó, aktualizált történeti cikkeket eredményezett. A következő években az időszerű eseményekről tudósító számos rovat szolgált „a magyar közélet hű tükrözésére” („Tárcacikkek, napi érdekű közlemények”, „Eredeti levelezések”, „Tárház”). Különösen érdekes volt a Tárház rovat, mely számos témakör híryanagát felölelte. Közművelődési lapjaink közül a *Vasárnapi Újság* terjesztette ki figyelmét rendszeresen a legnagyobb területre. Beletartozott ebbe, hogy lehetőleg minden évben közöljön beszámolókat a legnagyobb külföldi magyar egyesületek működéséről, az ott élő magyarok sorsáról is (Párizs, Berlin, New York stb.). 1871-től egyre nagyobb teret kötött le a magyar nemzetiség féltése, a magyarosítás és a magyarosodás kérdésköre. Ekkor még nem volt határozott programja e területen, különböző nézeteknek is hangot adott.

Az „Élet- és jellemrajzok” rovata részben ugyancsak a magyar közélet bemutatását szolgálta. A választások és hevesebb politikai harc, nagy jelentőségű világesemények nélküli 1868. és 1874. éveket véve, érdekes változást figyelhetünk meg e rovat összetételében. 1868-ban a bemutatott magyar politikusok, katonák vagy forradalmárok az összes életrajz 31%-át, 1874-ben már csak 15%-át tették ki. Igaz, a magyar művészeket, tudósokat és értelmiségieket bemutató jellemrajzok is csak valamivel kisebb arányban csökkentek (1868 : 42%, 1874: 23%), az viszont annál figyelemreméltóbb, hogy míg 1868-ban külföldi művészeiről, tudósiról és értelmiségiről egyetlen portré sem jelent meg, 1874-ben ezek aránya már meghaladta a 36%-ot. Általában jelentős volt e hat év alatt a teljes magyar-orientáció feladása és a lap törekvése, hogy kiegyensúlyozottan mutassa be a magyar és külföldi tudományos és

közélet legjelentősebb szereplőit. 1868-ban még kétharmad részben magyar életrajzokat közölt, 1874-re viszont a külföldieké már 44% fölé emelkedett. A lap többi témakörében hasonló változás állott be néhány év alatt. Az ellenzéki politizálásból kilépve, mintegy kitérülkötött Nyugat-Európa új jelenségei és eszmei áramlatai előtt. A külföldet növekvő intenzitással, programszerűen figyelte. A legfontosabb események 1870—71-ben természetesen a porosz—francia háború és a párizsi kommün volt. Egyébként azonban a politikai események legfeljebb már csak ötletadókul szolgáltak (mint például Ferenc József pétervári látogatását követően, 1873 végétől az Oroszországot, tájait, kultúrájának néhány területét bemutató sorozatoknál). Gyakran a furcsaságokat, különlegességeket figyelte, főként technikai téren. A lapban megjelenő természettudományi és műszaki, civilizációs újdonságok kuriózumgyűjteményt tettek ki. Az 1873-as évben, a gazdasági világválság és annak magyarországi jelentkezése hatott tudatosítón. Az addig nagyon gyenge „Elmélkedések” rovat — amelyből a tényleges elmélkedések jőszerűvel hiányoztak — most nagyot emelkedett. Másrészt a korábbi, gyakran távoli érdekességnek tűnő közgazdasági témák ekkortól kaptak alapos ismertetést, váltak közérdekűvé.

Mindvégig kevés közvetlenül társadalmi kérdéssel foglalkozó cikk jelent meg a *Vasárnapi Újságban*. A nők helyzetével kapcsolatos témák — mint a nőnevelés és a női emancipáció — állandóan jelen voltak, de értetlenség, sőt elítélés követte a külföldi törekvéseket. Még az egyébként nagy tiszteletben tartott John Stuart Mill álláspontját is elítélték mondván, hogy természettől lehetetlen dolgot kísérel meg, amikor a nők egyenjogúsításáért küzd.² A szocialista törekvések viszont — amelyekről különösen 1871—72-ben esett sok szó — megértő, sőt rokonszenvező méltatásban részesültek, legyen szó a munkásmozgalomról általában vagy egyes személyekről. Nagyrészt a sokoldalú pedagógus, képzőművészeti, művelődéstörténeti és etnográfiai író, György Aladár cikkeinek köszönhető ez az egyértelmű állásfoglalás, mellette pedig a Budapestre menekült és itt letelepedett August Rogeard-hoz fűződő kapcsolatoknak.

A *Vasárnapi Újság* kiegyezés utáni periódusában a legfontosabb jelenség az volt, hogy belpolitika-központú szemléletét feladta és megtalálta valódi hivatását, kialakította ennek megfelelő szerkezeti arányait és a képes közművelődési lap, az „enciklopédiai” hetilap szellemét, stílusát. E két időszak között a határt 1871—72 körül húzhatjuk meg.

A szerkesztő és munkatársai. Nagy Miklós a lap belső munkatársából és segédszerkesztőből lett szerkesztője. Keveset, s akkor is név nélkül publikált, egyénisége az egyes lapszámok háttérében és a kortársaknak, lapja szerzőinek visszaemlékezéseiből rajzolódik ki. Határozott, de tapintatos szerkesztő volt, egyedülállónak nevezték, mert mindenkivel jó viszonyt tudott fenntartani. Ez a tulajdonsága eredményezte a *Vasárnapi Újság* nagy szerzői táborát, többek között azt is, hogy bár ómaga Gyulai esztétikai nézeteit vallotta, mégis lapjának állandó, melegen pártolt munkatársa volt Vajda János is. Nagy Miklós sokirányú érdeklődése, általános műveltsége nem a szakemberé, hanem már a modern értelemben vett szerkesztőé volt. Így a maga szellemi színvonalát tehetta meg a lap írásainak mércéjéül.

² VU 1870. 11, 134; 12, 143.

Munkatársai közé számította a kor legszínvonalasabb írói és értelmiségi gárdáját. A költő és műfordító Szász Károly volt főmunkatársa, az irodalmi és „más napi rovatok” vezetője. Belmunkatársa 1867–69-ben Réthi Lajos volt, aki református lelkészi pályakezdet után ifjúsági és néplapjaival (*Nővendékek Lapja, Jó Barát*), cikkírói termékenységgel, később pedig, a nyolcvanas évektől mint az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Hunyad megyei elnöke volt ismert. Réthit Dömötör János (1872-ig), a pesti református gimnázium angol és filozófia tanára, valamint a *Hon* cikkírója, a későbbi függetlenségi párti képviselő, Törs Kálmán követte. Gyulai Pál, Arany János és Vajda János mellett rendszeresen publikált a költők közül Győry Vilmos (spanyol és svéd fordításokat is), Dalmady Győző, Szász Béla, Fejes István és Illyés Bálint, az elbeszélők és tárcaírók közül Salamon Ferenc, P. Szathmáry Károly, Kazár Emil, Deák Farkas, Baksay Sándor. A történelmi, irodalmi, művészeti, esztétikai, néprajzi, művelődési írásokat és útibeszámolókat Ipolyi Arnold, Rómer Flóris, Vámbéry Ármin, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula, Nagy Iván, Thaly Kálmán, Erődi Béla, Takács Lajos, Baráth Ferenc, Beöthy Zsolt, Kenessey Albert, Orbán Balázs, Brassai Sámuel, Szinnyei József, Könyves Tóth Kálmán, Varga János, Ballagi Aladár, György Aladár, Sámi Lajos, Eötvös Lajos és Eötvös Károly írta. A közgazdasági és természettudományos írások főként Herman Ottó, György Endre, Dapsy László, Hoitsy Pál tollából származtak. Kívülük alkalmilag megjelent valóban minden kortárs, aki tollat vett a kezébe.³

Népes és sokrétű szerzői gárdája kizárta az egyértelmű szellemi (és párt-) orientáció lehetőségét, mégis többségben voltak a nép-nemzeti irányhoz tartozó írók s az ellenzéki, nemesi idealizáló és konzervatív eszmeiségű értelmiségiek, tudósok.

Szépirodalmi publikációk. A költemények mindvégig többségükben magyar íróktól származtak, sőt itt jelent meg például elsőnek Gyulai *Romhányijának* első éneke (1869), Arany László *Déliabok hőségének* részlete, Vajda *A szerelem hőse* című verses regénye harmadik énekének egy részlete. Minden évben megünnepezték Petőfi valamilyen évfordulóját, s ilyen alkalmakkor számos Petőfi-költeményt, sőt olykor egy-egy újonnan felfedezett levelét is közölték. A többség azonban másod-harmadrendű vers volt s kevés fordítás; Szász Károlyéit és Győry Vilmoséit leszámítva, ugyancsak közepes színvonalon (főként Goethe, Schiller, Lenau, Longfellow és Whitman műveiből). Mellettük egy-egy szlovák és román vers- és népköltészeti fordítás is megjelent. Az elbeszélések, regények többségét is eredeti magyar munkák adták még 1867–68-ban, a hetvenes évekre azonban már mindig több mint a fele külföldi szerzőtől származott. A legtöbbet 1870-ig Dickenstől s mindvégig Jules Verne-től — akár teljes regényeit, akár rövidített átdolgozásait —, Nathaniel Hawthorne-től, Bret Harte-től fordították. A hazaiak közül Jókai uralta a terepet, mellette alkalmilag megjelentek Tolnai Lajos, többször Büttner Lina, P. Szathmáry Károly és Törs Kálmán elbeszélései.

Példakép a „hatalmas, szabad és vendégszerető Albion”. A német vonatkozású írások többsége hír volt, eseményről számolt be vagy ipari vonatkozású cikk volt. Már a német szépirodalomra is alig figyelt a lap. A francia élet és kultúra állandóan rokonszenves formában jelent meg, de főként a hírovtatok eseményeiben, a portrékban és részben a szépirodalomban. A *Vasárnapi Újság*

³ Vö. VU 1879. 11, 170.

érdeklődését, szellemiségét legerőteljesebben a technikától az útleírásokig minden területen uralkodó angol tájékozódás szabta meg. A fejlődés útja és eszközei, a modern kor haladása és civilizációja s általában a világnézet, az ideológia területén az angolszász világ jelentette a vonzerőt a lap számára. A technikai kuriózum-világban inkább az Egyesült Államok, az elméletben, a tudományokban és életformában inkább Anglia. Nem jelent meg szám angol könyv- és cikkismertetés, fordítás, útibeszámoló és az angliai tudományos eseményekkel vagy tudósokkal foglalkozó kisebb-nagyobb cikk, portré nélkül. Liptay Pál útirajzaival és az angliai s amerikai magyar vonatkozásokról szóló remek sorozataival (1871, 1873), Baráth Ferenc, a pesti református főgimnázium tanára, majd György Endre nemzetgazdasági író hosszabb angliai tartózkodásuk alatti levelezésükkel, azt követően pedig számos írsukkal kimondottan az angol referensek szerepét is játszották.

Az élénk angolbarátságon túl az angol életforma, az angliai szellemi, társadalmi és politikai események sokszínű s reális bemutatására a magyar református egyház és a skót protestáns egyház közötti igen szoros kapcsolatok révén nyílt mód. Az említett Baráthon és Györgyön kívül a *Vasárnapi Újság* belmunkatársai és állandó cikkírói közül még Dömötör János, Dapsy László és Komáromy Lajos tanult az 1860-as években egy-két évet Edinburgh-ben és részben Londonban. Friss élményeik és fenntartott kapcsolataik alapján tudták ekkor — Magyarországon se előbb, se utóbb nem látott mennyiségben és mélységig — ismertetni Angliát és szellemi életét. Az angol példa a megvalósítandó technikai, civilizációs, műveltségi és politikai célt (de Anglia részben a csodák hazáját is) jelentette számukra, világosan megnevezve a társadalmi problémák megoldásának útját, modelljét is. Baráth Ferenc Disraeliről szólva leírta, hogy azért fontos egész Európának figyelni példáját, mert ott képzelhető el „a munkás kérdésnek... transactio útján történő, békés megoldása”, amire „... legnagyobb gondolkodói évek óta készítik elő az angol közvéleményt, mindenik társadalmi osztályban.”⁴

A darwinizmus és a materializmus jegyében. A *Vasárnapi Újság* a kiegyezést követő években jelentős szerepet töltött be a liberalizmus, a pozitívizmus és a materializmus hazai megismertetésében és megszólaltatásában. A Pesten is előadó Karl Vogtot (1869) és Ludwig Büchnert (1872) terjedelmes portrékban mutatta be, értékelte, sőt előadásait is ismertette. Ők azonban csak mellékszereplők voltak Darwinhoz, Quetelet-hez, a rendszeresen visszatérő John Stuart Millhez, a nagyon terjedelmesen bemutatott John Brighthoz vagy David Strausshoz képest.

A közvetlen angol kapcsolatok részben éppen a természettudományokkal és társadalomtudományokkal foglalkozó munkatársaknál (Dapsy, Baráth, György) döntően hozzájárultak ahhoz, hogy Darwin működése a jelentőségét megillető visszhangot váltsa ki a *Vasárnapi Újság*ban. A természet- és társadalomtudományi jellegű cikkek a darwinizmust tartották a legfontosabb tudományos és szellemi jelenségeknek, s őszinte érdeklődéssel, fenntartások nélkül foglalkoztak vele. A szaktudományos eredményeknél általában jobban izgatta tárgyaloit általános, ideológiai és társadalmi kihatása. 1871–73-ban négy terjedelmes cikk foglalkozott Darwin életművével, tanaival, hatásával egyik első magyar fordítója, a református főiskolai tanár Dapsy László és Kvassay Jenő tollából (aki később, mérnökként, a hazai vízügy megszerve-

⁴ VU 1874. 12, 178.

zésével írta be nevét művelődéstörténetünkbe). Ezeken felül a lap részleteket közölt az *Egy természettudós utazása*, *Az ember származása* és *A fajok eredete* című műveiből, összesen öt folytatásban. Sőt állandóan hivatkoztak rá a legkülönbözőbb tárgykörű írások; a kornak minden fontos ideológiai, szellemi, tudományos eseményét és újítását a darwinizmusra vezették vissza. A darwinizmus — legkifejlettebben Dapsy László cikkeiben — szinte a vallások helyét foglalta el: „az emberiség haladása egy nagy végcél felé” megdönthetetlen, mert tudományosan alátámasztott, bizonyított hitét. Az ember és társadalma éppúgy megállíthatatlanul fejlődik, mint a természet. A fejlődés motorja pedig a művelődés — foglalta össze e világnézetet Dapsy.⁵ Ez egyúttal a *Vasárnapi Újság* programja is lehetett volna: a műveltség emelése a cél, a fejlődés motorjának üzemben tartása. Ha ez sikeres, az eredmény biztosítva van és megnyugtató, mert az „örök igazságú” természeti törvények érvényesülnek a történelemben és a társadalomban is. E tanoknak külön, három részből álló tanulmányt szentelt Személy Kálmán nagyváradi jogakadémiai tanár *A természet befolyása az emberi társadalomra* címmel, Comte, Buckle és Ricardo elméletei alapján.⁶

Nagyra tartották Quetelet életművét és szenvedélyesen foglalkoztak a statisztikával is: hiszen meggyőződésük szerint ez a tudományág bizonyítja a törvények létét az emberi társadalomban s ezáltal bizonyítéka annak, hogy a társadalom megismerhető.⁷ A civilizációs és kulturális haladás ilyen leegyszerűsített és kizárólagossá tett felfogása az átlagtól eltérő és az evolúciónak ellentmondó magatartást, törekvéseket érthetlenné tette számukra. Dr. Osváth Albert például ezért értelmezhetette az öngyilkosságot megmagyarázhatatlan, egyéni betegségnek.⁸ Az „örök törvények” létezésé és a bizonyítottnak tekintett szerves fejlődés fölöslegessé, sőt veszélyessé tett minden elképzelést, tettet, ami a „természetnek” ellentmondhat, vagyis aminek társadalmi vonatkozásban a statisztikai átlag felel meg. 1874-ben H. S. — talán a *Hon* vezércikkírója, a kiváló nemzetgazdász Hegedűs Sándor — két részből álló, önálló tanulmányt is szentelt annak, hogy megbizonyítsa a szenvedélyek romboló hatását és a tőlük való tartózkodásra intsen. Ez az érvelés már tökéletesen egybevágott a fennálló társadalmi és államrendet konzerválni kívánó, reakciós dzsentri közszellemmel.

Kulturális elmaradottság és európai látókörű művelődés. Az európai tájékozódás, az egyetemes civilizáció eredményeinek és a szellemi mozgalmaknak bemutatása, közvetítése elmaradottságunk tudatosulását eredményezte széles körben. A nacionalizmus felerősödéséhez fonák módon ez is hozzájárult.

A lemaradás érzékelésének egyik ellenhatását a múltba történő menekülés jelentette. Ennek a magatartásnak többször Vajda János adott hangot. Különös gondolatmenetű cikkeiben, elmélkedéseiben túláltalánosított nemzetkarakterológia, a szellemi tulajdonságokat megfelelő testi jegyekben kereső frenológia és a népmesei formában megjelölt teljes egyenlőség kívánása keveredett egymással. A hazai viszonyokat nem korának követelményei, sem a jövő igényei miatt bírálta, hanem a múltbeli dicsőségre és nagyságra hivatkozva. Jelenét kritizálva, Vajda mérceként a hősi múltat, 1849 „csodatevő,

⁵ VU 1871. 39, 486—487.

⁶ VU 1873. 2—4. sz.

⁷ VU 1871. 13. sz. és 1874. 17. sz.

⁸ VU 1871. 51. sz.

szertetetteli egységét” állította.⁹ Szemében a magyar történelem és művelődés lezáródott 1849-ben, mert „...szomorúan tapasztaljuk, hogy szellemi téren újabb, az elődökhöz méltó sarj nem mutatkozik...”¹⁰ Ezt az egyoldalúan menekülő magatartást különböző oldalakról indokolta írásaiban, míg az egyetlen igazán nagy embert Tisza Kálmánban fel nem ismerte, mert Vajda szerint ő tudta a közjogi vitában megoszlott nemzetet egycsapásra egyesíteni: hiszen Tisza a tehetséget, erőt és a konok jellemet testesíti meg.¹¹

A *Vasárnapi Újságban* csak egyszer kapott hangot az a bíráló, mely a szabadságharc vagy a passzív rezisztencia felidezésében nem látott menedéket a jelen mulasztásai és gondjai elől, mely szólt a hibákról és bűnökről anélkül, hogy azonnal elvette volna élüket a nemzeti hiúságnak történő udvarlással (mint például Vajda az „ötmillió lovag” országának nevezve Magyarországot). Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi református lelkész, szabadelvű teológus *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon* című könyvéből részletet közölt a lap. Szeremlei általános bírálata kulturális, művelődési, gazdasági és társadalmi életünk elmaradottságát egyaránt érintette, leszögezve, hogy végre nem külső körülményekben kellene keresnünk a bajok okát; kijavításukat ideje lenne önmagunkon és a magunk erejéből megkezdeni a történelmi sirámok helyett. Magyar műveknél nem volt szokás, itt mégis bevezető értékelést közölt a lap Komáromy Lajos pesti református főgimnáziumi tanár tollából. Komáromy lélektani magyarázattal akarta elvenni az uralkodó nemzetet ért kritika élet mondván: Szeremlei „munkája olvasása közben sokszor az jut eszünkbe, hogy talán az író kedélyében kell lenni valami olyannak, mi sötét színben mutatja neki a világot”.¹²

Tudatosult elmaradásunkra a másik gyakori válasz a rekompenzáló magyar nemzeti tudat hirdetése volt. Szász Károly cikkei többször összefoglalták ezeket a nézeteket. E magatartás két tételt állított fel. Az egyik inkább a múlt felől közelített; eszerint: „...ellenségeink azért ellenségeink, mert nem ismernek, s a nemes szív, ha hazánkat és nemzetünket megismerte, barátunkkává válik.”¹³ A másik kételytelenül közölte, hogy ma „...közügyeink s irodalmunk a haza határain túl is mindenütt figyelemben részesülnek, a solidaritás által, mellyel a mivelt európai nemzet-családhoz sokképen vagyunk kötve...”¹⁴ Egy-egy Magyarországot ismertető angol vagy francia útikönyvből, a kis számú szépirodalmi fordításból messzemenő következtetést vontak le a cikkírók, gondtalanul — a tényeket nem ismerve vagy nem törődve velük.

A dicső múltba vagy a jelenről alkotott illúziókba menekülés jellemző magatartás volt. Ezt az első lépést követte a lapban a nemzeti öntudat tömjénezése. Sajátos frazeológiája is megjelent. Állandó összetételek voltak „a hanyagságig lovagias uralkodó faj”, a mindenre mentséget adó „lángoló hazafiság”, „honszerelm” és hasonló kifejezések, különböző szerzők, különböző tárgyú írásaiban. Még nem támadtak — sőt hirdették a nemzetiségek teljes művelődési autonómiáját —, de nemzeti és szellemi védvám-rendszert akartak kidolgozni. Már címével is jellemző magatartásnak adott hangot a nyelvész, irodalomtörténész Imre Sándor Németesedés, elkoresosulás című írásában.¹⁵

⁹ *A csodák titka*. VU. 1870. 16, 193.

¹⁰ *Tüneményes alakok*. VU 1870. 24, 293.

¹¹ VU 1875. 9, 129–130.

¹² VU 1874. 18, 282.

¹³ VU 1871. 1, 2.

¹⁴ VU 1872. 49, 615.

¹⁵ VU 1871. 41–42. sz.

Értekezése a moralizáló nacionalizmus és konzervativizmus színvonalas, kiváló összefoglalása volt, valóságos programirat, melyben minden mondat súlyos. Egybefogta a kiegyezést követő szabad közélet nemzetiségi, a kapitalizálódás társadalmi és nemzeti veszélyeit s Nyugat-Európával szembeni valóságos lemaradásunkat. A megvalósult társadalmi szabadság téves vagy hazug alaptételéből kiinduló konzervatív gondolatmenet a maga eszmerendszerében logikus és tetszetős volt, végkövetkeztetésében reakciós: bezárkózva, az országon belül kell a magyarságnak és kultúrájának megmaradnia, de ott saját lábán megállnia, elutasítva bármiféle együttműködést, külső hatást. Imre Sándor felállította az öntudatos elmaradás ideológiai programját.

Az Európához való felzárkózás reménye, vágya, a nagyvilág jelenségeinek, eredményeinek értékelése, valamint a zárt nemzeti keretek közé való bezárkózás programja közötti harc kimenetele ebben az időszakban még bizonytalan volt. Sőt az 1870-es évek elején a *Vasárnapi Újság* hasábjain kifejezetten az előbbi oldalára látszott billenni a mérleg.

II. A dzsentri olvasóközönség lapja, 1875–1890

Az „enciklopédiai”, ismeretterjesztő képes hetilapok hazai legidősebbje és mintaképe a Tisza Kálmán-korszak másfél évtizede alatt sem vesztett népszerűségéből. Kiemelkedő szerepét azonban mind kevésbé indokolta színvonalára, elsősorban inkább abból eredt, hogy a legteljesebben megfelelt az uralkodó dzsentri és a hozzá hasonló polgárság igényeinek. Szerkezeti és műfaji változásai, az arányeltolódások a *Vasárnapi Újság* jellegének, szerepének változását takarták. A kiegyezés utáni években elsősorban a liberális polgárosulás útján haladó (kálvinista) köznemesség és a városi értelmiség lapja akart lenni. Most viszont az adott dzsentri réteget feltétel nélkül elfogadó, kiszolgáló képes családi lap szerepét töltötte be.

Konzervatív ízlés, mérsékelt formai változások. A *Vasárnapi Újság* formai és tartalmi állhatatossága konzervativizmust takart: olvasóközönsége nem kívánta már a jelen átalakítását (legfeljebb a szerves és számára megnyugtató fejlődést), s ez ízlésére is rányomta a bélyegét. Egyébként is: a sajtó formai változásai a technikai fejlődésből következőket leszámítva, tartalmi változásokat takarnak, ha nem éppen egy új lapprogram megjelenési formái. Előszeretettel történelmi jogokra hivatkozó konzervativizmus nem ihleti megújulásra lapjait sem.

1876. január 1-től változott a lap fejléce. Az „elkopott” régi helyett Lotz Károly és Greguss János tervezett újat.

„Pannónia mostani helyzetében életteljesebb alak, mint a régi — magyarázta a lap az újítást. — Baljával a haza címerére támaszkodva, a háttérben elterülő fővárosra tekint, mely az egész országot is jelképezi, s jobbával áldást hint a kelő nap fényében derülő Magyarországra. Oldalt a két házi kör sokat nyert életben és elevenességben. A régi kép magános olvasói helyett egy-egy család van azokból a körökből, melyekben e lap kezdetétől fogva állandó szíves fogadtatásban szokott részesülni [azaz az egyikben vidékies öltözetű, pipázó magyar úr lámpafénynél, a másikban egy csikós öltözetű magyar paraszt gyertyafénynél]. Eddig régi címképünk jelképe szerint a nők mintha ki lettek volna zárva a „Vasárnapi Újság” olvasói köréből. Most, a napi munka végeztével mindenik családban ott hallgatja a feleség is, az „anyjuk”, a mit a férj, az „apjuk” olvas a világ állapotáról.”¹⁶

¹⁶ VU 1876. 1, 11.

Ebben a leírásban, magyarázatban tulajdonképpen mindazt megtaláljuk, ami a *Vasárnapi Újságot* az elkövetkező másfél évtizedben jellemezte: az „áldást hintő” Pannóniát, a kultúrfölnyben tetszelgő magyar nacionalizmus szolgálatát és a családi lappá történő átalakulás igényét. A további változások ezt az alapvető világnézeti és lapszerkesztői szemléletet már nem változtatták meg.

1877 elejétől német mintára négy-négy számot tartalmazó havi füzetekben is árulták a könyvveresok a *Vasárnapi Újságot*, majd pedig kéthetenként összeállított füzetekben jelent meg. Ez a *Vasárnapi Újság* szövegéből és képeiből Nagy Miklós által válogatott füzet sorozat *Képes Folyóirat, a Vasárnapi Újság füzetekben* címmel jelent meg a következő évtizedekben ugyancsak a Franklin Társulat kiadásában.

A *Vasárnapi Újság* 25. évfolyama 1878-ban tipográfiai változásokat hozott. Eddig a különböző írások, cikkek és hírek a címetől eltekintve végig azonos betűtípussal jelentek meg. Ezt a monotóniát most többféle, nagyobb és kisebb betűtípus váltogatásával oldották. Ugyancsak változott a hangsúlyozott szavak, szerkezetek tipográfiai kiemelése is: a ritkításról áttértek a kurziválásra, a dőlt betűkkel történő kiemelésre. Ugyanekkor az illusztrációk minősége is megjavult, s nagyobb méretűek lettek a képek. Szintén érintette a képanyagot az 1883-i tiszaszilári per tudósítása: legalábbis átmenetileg, először foglaltak el jelentős teret a riportképek és színesebbé vált a kép és szöveg tördelése. Ugyanígy újdonságot jelentett a lap olvasóinak, hogy tudósításokat olvashattak. A per és az azt követő tüntetések elcsitulásával megjelenésében is unalmasabb lett a *Vasárnapi Újság*.

Munkatársak. A *Vasárnapi Újság* hangnemének és szerkesztési módjának folyamatosságát biztosította munkatársi gárdájának állandósága. Változatlanul Nagy Miklós volt a szerkesztője. A kiadó-laptulajdonossal, a Franklin Társulattal kötött szerződése szerint évi 7600 forintos fizetéséből (1887) — amihez még a 4000 példány fölötti előfizetések után járó jutalék jött hozzá — maga fizette a szerkesztőségi iroda béréből kezdve egészen a munkatársak honoráriumáig az összes szerkesztőségi kiadást. (Ez a helyzet 1892-től változott meg, amikor Nagy Miklós az összes általa szerkesztett lap kiadását négy évre bérbe vette 70%-os nyereségrészesedés fejében.) Kizárólag az illusztrációk anyagi terheit vállalta mindvégig a Franklin Társulat. Erre a célra évi 6400 forintot fordított 1892-ig, utána 7000 forintot.¹⁷

A főmunkatárs ugyancsak változatlanul a mindinkább családközpontú szemléletet valló, felületesen moralizáló Szász Károly maradt. 1885-ig Vajda János is a lap állandó munkatársa volt; vadász-elbeszélései mellett tárcákban álmolta magynak a magyarágot, vagy egy-egy karcolatban mutatta be Budapestet. Herman Ottó a hetvenes években még gyakran írt a nemzetiségi kérdéssel, a magyarság kulturális szerepével foglalkozó, magyarságféltő cikkeket, a nyolevanes években már kevés kivétellel csakis természetrajzi és néprajzi ismeretterjesztő írásai jelentek meg. A forrófejűen és gátlástalanul sovíniszta, ugyanakkor Bismarckot magasztaló Törs Kálmán patetikus írásainak szellemére jellemző volt álneve, a Junius Brutus (az államérdekért a fiait is feláldozó első római consul). Az érzelgős és erőltetetten szellemeskedő Borostyáni Nándor 1877 közepéig írta a budapesti tárcák jelentős részét.

¹⁷ OSZK Kézirattár Fond 2/1197 — Köszönetet mondok Voit Kritsztinának, hogy a szerződések másolatát rendelkezésemre bocsátotta (B. G.)

Ágai Adolf tárcái 1880 és 1882 között fellendítették e rovat színvonalát, bár Porzó előző évtizedbeli tárcaleveleihez képest már szintelenebbek, fáradságosak voltak. A nyolcvanas évek második felében Mikszáth Kálmán karcolatai és Várnai Sándor budapesti tárcái jelentek meg több-kevesebb rendszerességgel. A történelmi ismeretterjesztő cikkek szerzői ugyancsak a nyolcvanas évek második felében jelentek meg Hőke Lajos és a török—magyar rokonságot népszerűsítő Thury József személyében, Marciányi Györggyel együtt, aki a nemességgel és a nemesi jogokkal, szokásokkal összefüggő cikkeket írta. A természettudományi ismeretterjesztő írásokat Sámi Lajos írta, illetve szedte össze a külföldi sajtóból. Halálakor, 1878-ban úgy emlékezett rá a szerkesztő, mint aki jobban ismerte a földgolyót annál, amennyire nem egy alispán ismeri a saját kis megyéjét. 1878-tól Hoitsy Pál a csillagászaton kívül főleg a civilizációs haladás jelenségeiből válogatott. Mellette Luby Gyula a nyolcvanas években írt sok és sokféle ismeretterjesztő cikket. Az állandó munkatársak mellett alkalmi írásokkal továbbra is jelentkezett a kor minden számottevő írója és publikáló szaktudósa.

A szépirodalmi rovatokban szintén megtaláljuk a korszak minden írójának és költőjének a nevét. Ez az irodalmi koalíció azonban ténylegesen a népmozgalmi irányzat uralmát jelentette — próza terén az elmaradhatatlan kiegészítéssel, Jókaiival. Az irányzatnál azonban fontosabb ismérvek tekinthetjük a középírást. Bár a nyolcvanas években például minden évben több Reviczky vers is megjelent, azért a mérvadó, a népszerű költői tőzsgárdát Szász Károly, Bartók Lajos, Dalmady Győző és Pósa Lajos jelentette. Prózában pedig Jókai, Mikszáth és Vajda János mellett a legnépszerűbb írói P. Szathmáry Károly, Hentaller Elma, Gyarmathy Zsigáné és a nyolcvanas évek végétől Szomaházy István voltak.

Az 1880-as évek közepéig jelentős teret töltöttek be a fordítások is. Regények, elbeszélések közt változatlanul uralkodott Jules Verne, kivüle minden évfolyamban megjelent néhány fordítás orosz írók műveiből (főképpen Turgenyevtől, de Puskintól és Dosztojevszkijtől is) és egy-egy francia elbeszélés (Prosper Merimée, Alphonse Daudet, Zola). Klasszikus költőkön kívül elsősorban a közelmúlt költőit fordították le (főként Horatiust, Tassót, Schillert, Heinét, Leopardit, Victor Hugót, Longfellow-t és Tennyson-t), kortársaktól meglehetősen keveset. A nyolcvanas évek második felében jelentéktelenre zsugorodott a fordítások száma: elsősorban a Verne-folytatások maradtak meg.

A lap illusztrációi jelentős részben külföldi lapokból származtak, illetve festmények reprodukálását jelentették. A lapnak külön rajzolója nem volt. Jankó Jánoséi mellett a nyolcvanas években Dörre Tivadar rajzai jelentek meg viszonylag rendszeresen; 1883-ban pedig Ábrányi Lajos tudósított rajzokkal Nyíregyházáról a tiszaezlári per eseményeiről. Állandó munkatárs azonban csak a két metsző volt: a portrékat Pollák Zsigmond, a tájképeket Morelli Gusztáv készítette.

A „józan haladás terjesztése” helyett a nemzeti dicsőség szolgálata. Közelebről tekintve a *Vasárnapi Újság* általános formai és tartalmi ragaszkodását saját hagyományaihoz, határozott hangsúlybeli eltolódást, szemléleti alakulást tapasztalhatunk. Szembetűnően egyneműbbé alakult szelleme. Vonatkozik ez mind az egyes írásokra, mind a lap egészére, felépítésére, szerkezeti arányaira. Előbb eltűntek, illetve átalakultak az „értekezések”, majd a nyolcvanas évek végére a közművelődési lapokban elsősorban elmélkedést jelentő

tárca műfaja is karcolattá alakult. Az elmefuttatás jellegű írások a kilencvenes évekre eltűntek, de legalábbis hosszú időszakokra, fél évekre elhallgattak. Fokozatosan csökkent az ismeretterjesztő írások száma és súlya is. Legtovább a nemzeti érülettel közvetlenül összefüggő vagy azt szítani képes történelmi, régészeti, irodalmi és az „ország- és népisme” körébe vágó cikkek őrizték, sőt átmenetileg erősítették is pozícióikat. Az ismeretterjesztésnél fel szabaduló helyet a nyolcvanas évek közepétől terebélyesedő „női munka és divat” rovat foglalta el. Az egyetlen változatlan — a *Vasárnapi Újság* esetében változatlanul jelentős — rész a sokféle kis hírvonat volt: a politikától és a napi eseményektől a művészeti viláig és a megjelenő új könyvekig mindenről friss és kellőképp gyorsan felfogható, felületes tudósítást, összefoglalást adtak ezek. Végül a szépirodalom súlya szemmel láthatóan növekedett, sőt a korszak végére, 1889-ben már képes szépirodalmi lapnak tekintette önmagát a *Vasárnapi Újság*. Tartalomjegyzéke is a prózai és a verses művekkel kezdődött (addig előbb az „élet- és jellemrajzok”, majd az „elmélkedések” álltak az élen).

A hetvenes évek közepén nemcsak arról vallott a *Vasárnapi Újság*, hogy olvasórétege érdeklődő és azt a legkülönbébb módokon nevelni és irányítani akarja, hanem arról is, hogy megvolt ehhez a befolyása, a tekintélye. Az elsőre bizonyág, hogy a legkülönbözőbb (pl. népiskolai célokra történő) adatközléseket éppúgy közölte rendszeresen, mint ahogy még 1875-ben hetenkéntette a főváros összes kulturális eseményének programjával. Befolyására pedig joggal következtethetünk abból, hogy tudományos felhívások, buzdítások jelentek meg hasábjain (pl. Rómer Flórisé *Kérelem a magyarországi első kőkori maradványok ügyében* címmel 1875-ben), abban bízva, hogy ezúton nagyobb társadalmi összefogást igénylő anyagi és szellemi erőforrásokat nyithat meg. Olvasórétege, a társadalmilag uralkodó és hangadó dzsentri réteg ekkor sem állt magasabb műveltségi szinten, mint később, de a kiegyezési államhatalom megszerzéséért folytatott harcában kulturáltabbnak mutatta magát, mint a politikai hatalom már kétségtelen birtokosaként. Lapjaként a *Vasárnapi Újság* a hetvenes évek közepén még ezért tűnt értékesebbnek, ezért érdeklődött nemcsak a napi események, a felszín, hanem a mélyebb társadalmi és kulturális folyamatok iránt is, a gazdag hírsanyagot ezért egészítették ki színvonalas, elgondolkozó és elgondolkodtató „értekezések” és viták. Most azonban a különböző szemléletek ütköztetésének, szembesítésének vagy akár egyszerű megszólaltatásának hiánya a lap 1867 és 1875 közötti korszakával összevetve sajnálatosan szembevetődött.

Ugyancsak a hetvenes évek közepétől már megingathatatlan volt a *Vasárnapi Újság* Habsburg-tisztelete. Az évek során egyre gyarapodtak az uralkodócsalád különböző ágainak életéről és az udvarról szóló híradások. A Deák Ferenc betegsége és halála körüli heteket leszámítva ezek mindig első helyen szerepeltek.

A hetvenes évek második felében szellemileg alaposan kiürült a lap: híreit leszámítva unalmas lett. Gyors tempóban ritkultak az anyagi és szellemi világ eseményeire reflektáló írások. A szellemi és politikai, szemléleti átalakulásra utaltak az olyan jelek, mint a magyar régészeti tárgyú írások számának gyarapodása érintkezve a „faji” és kultúrmitosz kialakításával. Ugyanerre mutat a konzervatívizmus megítélésében bekövetkezett gyors, pozitívrá fordult változás. Kis hírekből, rövid könyvismertetésekéből is nyomon követhetjük, hogy 1876-ban még érdektelenül és értetlenül, mereven elutasította a konser-

vativizmust (pl. Asbóth János *Irodalmi és politikai arcképek* című művét). Néhány enyhülő hangú hír után hamarosan a konzervatívokat méltányolándó ellenzéknek tartotta s 1878-ban már úgy értékelte (tévesen), hogy Apponyi Albert az egyesült ellenzékkel a „magyar tory pártot” hozta létre. E néhány évig tartó konzervatív-rokonszenv jól mutatja egyúttal a Franklin Társulat konzervatív politikai tájékozódását a *Vasárnapi Újság* tükrében is. Ezekben az években ő jelentette meg a konzervatív kiutat kereső fiatal liberálisok (Toldy István, Kállay Béni, ifj. Ábrányi Kornél, Halász Imre) politikai lapjait is (*Nemzeti Hírlap, Kelet Népe, Közérdek*).

1878-ban a szemléleti alakulás újabb látható jele bukkant fel: a porosz-német szimpátia. Ez annál is inkább feltűnő, mert még néhány évvel korábban is kifejezetten elhanyagolt politikai, szellemi és földrajzi terület volt Európának az összes olyan része, melyet valamiképp is a német nyelvterülethez lehetett kapcsolni.

Ugyanabban az évben, a *Vasárnapi Újság* 25. évfolyama tiszteletére lapprogramot közölt Nagy Miklós. Egészében megerősítette az addigi szerkesztési elveket, mondván, hogy célja „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése úgy az ismeretekben és az izlésben, mint a politikában és a közéletben, szelleme szabadelvű, független, nemzeties”. A szépirodalmi részekre vonatkozóan azonban új elemként jelent meg a programban az erkölcsi kritérium, amit egyes megfogalmazással kiterjesztett az ismeretterjesztő írásokra is.

„... A szépirodalmi becs mellett az erkölcsi tartalmat is keresi — írta —; s általában képeiben, képmagyarázataiban, történelmi, népismei, természettudományi és társadalmi cikkeiben állandóan igyekszik megtartani az egyszerű természetesség és józanság, valóhúság és erkölcsi megbízhatóság azon fokát, mely e lapot 1854 óta állandó családi lappá tette oly sok magyar ház körében.”¹⁸

Ez az általános moralizálási igény a kiteljesedő kapitalizmus hazai viszonyai között mindig — a *Vasárnapi Újság* esetében is — sajátos konzervatív ellenzékiségbe torkollt, majd ezt az átmeneti gyűjtőmedencét maga mögött hagyva, végül a sovinizmusban oldódott fel.

1880 és 1883 között még egy utolsó jelentős színvonalemelkedés jellemezte a *Vasárnapi Újságot*. Miután szerzői gárdájában a megelőző és a következő évekhez viszonyítva jelentős, szembetűnő, nagy súlyú változást nem láthatunk, elsősorban a politika és a közélet eseményeiből tudjuk csak megmagyarázni. Ez a jelenség ugyancsak aláhúzza, hogy a *Vasárnapi Újság* nem szellemi irányzathoz vagy politikai párthoz kötődött, hanem egy olyan társadalmi réteghez, amely a közélet napi eseményeitől tudott megélnékelni — külső izgatószer híján pedig eltunyulni. Az 1880. év elejétől állandó gyűanyag biztosította az érdekes újdonságokat: előbb Verhovay Gyula és báró Majtényi Izidor párbaja, az ezt követő tüntetések, a pesti német színház bezárásának ügye, azután az oroszországi nihilista merényletek, majd az angliai választások. Irodalmi és nacionalista fellángolás erősítette egymást a sajtóban is, ami az eseményeket olykor nagyobb összefüggésekben is értékelő vagy célkitűző cikkeket eredményezett. Főként Vajda János tette ezt számos elmélkedésében, tárcájában. Ám a tartalmasságnál sokkal szembetűnőbb volt az érdekességek, a bulvárhírek gyors szaporodása: az időszakonként záporozó események szü-

¹⁸ VU 1877. 50, 798.

neteit a lap képtelen érdekességekkel kívánta kitölteni, híres sztárok „étrend-jéről”, „hegedűn játszó orangutang”-ról és hasonlókról írva.

1883-ban a tisztaeszlári per fél éven keresztül lefoglalta és lendületben tartotta a *Vasárnapi Újságot*. Mint már említettem, kiküldött rajzolója tudósított Nyíregyházáról. A helyszíni beszámolók érdekességének fölfedezése más rovatokra is kihatott: jelentősen megnövekedett a lap eredeti anyagainak száma. Az átmeneti színesedés után azonban ugyanoda tért vissza, ahol a korábbi években tartott: a tárcákon és egy-egy „elmélkedésen” kívül majdnem minden egyéb írás, hír másodközlés volt.

Külsődlegesen szemlélve is szembetűnő a lap figyelési irányának megváltozása. Míg 1876-ban a közölt életrajzok nagyobb része külföldieké, 1890-ben nemcsak egyszerűen fordított az arány, hanem több mint háromszorosa a magyar jellemrajz a külföldinek. Ugyanígy szembeszökő, hogy 1876-ban még nem közölt történeti személyekről életrajzot, 1890-ben viszont már az összes életrajz 22%-a történeti alakról szólt (közülük több mint 17% a magyar történeti figura). Mindez még csak egyszerűen a magyar kultúra és politika felé fordulást is jelenthetné. A nyolcvanas évek közepétől azonban a lap nacionalista hangja erősödött egyre és bővült újabb elemekkel. A „nemzet” nevében mind érzékenyebben reagált minden, a legkisebb vélt sérelemre is, mint pl. statisztikai adatokból le nem vont, de esetleg levonható következtésekre. Miközben látszólag állandó maradt, felcserélte az értékrendet, új fogalmakat illesztett be. Sokat mondó például 1887-re készült programja. A „hazafias érzület”, a „nemzeti irány” és az „erkölcsi tartalom” minden tárgynak és műfajnak kizárólagos mércéje lett. „... Azt tűzi maga elé cél gyanánt — írta —, hogy a hazafias érzületnek tolmácsa, a nemzeti haladásnak képe, a közérzületnek hú tükre legyen.”¹⁹ Tíz éve, mint idéztem, még „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése” volt a célja és „szabadelvű, független, nemzeties” szellemet vallott magáénak. Ehhez a szellemi és kulturális, evolúciós programhoz képest a minden egyéb célt és szellemet magába olvasztó és érzelmre — hazafias érzületre és az ezzel lényegileg azonosnak felfogott „közérzületre” — redukáló demagógia visszalépést jelentett. A fölvilágosodás terjesztése helyett a közérzület hú tükrözése mint cél, egyúttal a lap műfajának megváltozása is volt: „enciklopédiai” lapból családi lappá, sok különféle hírt és hasznos tudnivalót tartalmazó képes irodalmi lappá alakult. Ezt a „hazafias érzületet” nem lehetett ismeretterjesztő írásokkal tolmácsolni vagy buzdítani, annál inkább Dalmady Győző, Pósa Lajos, Bartók Lajos, Rudnyánszky Gyula, Szász Károly és hasonlók verseivel. Ráadásul ezekben a költeményekben a családi élet „bensőséges érzeményei” és erkölcsi mércéi vetültek rá a hazafias érzületre: a kettő igényeiben és léptékében azonosult.

A családias kultúrnationalizmus 1887 után nyílt refeudalizálódással és militarizálódó szellemmel egészült ki. A nyolcvanas évek közepéig ha ritkán szóba került az erősödő nemesség-szerzési hullám, a nemesi kiváltságokat felelevenítő társadalmi törekvések, akkor is mindig rövid úton elintézte ezeket a *Vasárnapi Újság*, mint antidemokratikus jelenségeket. Most azonban néhány év alatt megszorodott a kiváltságokat tisztelettel ismertető vagy genealogizáló cikkek száma, sőt Marciányi György személyében szakpublicistát is kaptak ezek a tárgyak. Ugyanerre bizonyosság, hogy magyar feudális osztályok

¹⁹ VU 1887. Mutatvány-iv, 1.

tagjait 1876-ban még az összes életrajz 12,8%-ban, 1883-ban több mint 16%-ban, 1890-ben viszont már 19,1%-ban mutatta be, míg a polgári-értelmiségi portrék mindvégig az összes magyar portré negyedrésze maradt, a művészek, írók jellemrajza viszont felére esett vissza (1876-ban az összes magyar életrajz 35%, 1890-ben csak 17%-a).

Ugyancsak 1887-ben a népfelkelői törvény megszavazása okot adott a magyar katonai dicsőség ismételt felelevenítésére írásban és képben, a honvédség, a haditechnika, a hadgyakorlatok bemutatására, sőt a nyílt katonai propagandára olyan cikkek keretében, mint 1887-ben az írókat, művészeket, képviselőket és más ismert személyeket népfelkelőként egyenruhában bemutató sorozat.

A *Vasárnapi Újság* e másfél évtized alatti története meglehetősen egyértelműséggel oszlott három periódusra. A hetvenes évek második felében önmaga és társadalmi bázisa, a magyar dzsentri hagyományaihoz ragaszkodva, kialakult szerkezeti formáit egyre kevésbé tudta tartalommal megtölteni. Nagyjából a nyolcvanas évek első felében — mint a napi eseményekhez legerőteljesebben kötődő közművelődési lap — megelevenedett. Végül a nyolcvanas évek második felében, hosszabb átmeneti korszak után, kifejezetten 1887 után a magyar nemzeti történelmi, kulturális és katonai dicsőség délibábját kergető lap lett.

A „*hazafias érzület*” *tolmácsolása*. Különbőféle rovatok különböző tárgyú írásai, közvetve vagy közvetlenül gyakran elkötelezték magukat e kérdéskörben, meglehetősen következetességgel. A sok szerző és a vegyes tartalmú lap alapján azonos nézeteket képviselt — továbbra sem annyira elvi megalapozottságú szerkesztői koncepció miatt, hanem inkább a közszellem kifejezésé-
ként.

Szász Károly 1875-ben Izsó Miklósról rajzolt portrét, amelyben nemzeti szobrászatunk ürügyén általánosabb esztétikai kérdésekről is beszélt. Szobrászatunk elmaradásának kizárólagos okát az utánzásban látta; ez okozta, hogy „a nemzeti szellem nem bírt nyilvánulni a kőben” s nem volt „magyar nemzeti művész, a gondolatban és a formában.” Európai szintű szobrászatunk megjelenése kritériumául azt állította fel, hogy „a nemzeti szellem hamisítatlan őseréjében” nyilatkozzék meg, vagyis pusztán a magyaros témában és az „őszinteségben” látta lényegét. Jellemző, hogy Izsó Eötvös-szobrát azért tartotta sikertelennek, mert „tárgya [azaz Eötvös] általános, hogy úgy mondjuk világpolgáris inkább, mint tisztán magyaros. . .”²⁰

A „nemzeti szellem” egyik magyarozatát Salamon Ferenc Lotz Károlynak a Magyar Nemzeti Múzeumban elkészült freskóiról írt cikke adta. Alapvető kifogása ellenük, hogy a művész Vörösmarty és Garay nyomán „izomhősöknek” ábrázolta az ősmagyarokat. „Kevesebb húst, kevésbé hő vért — mondja Salamon — s a helyett valamivel több ideget, hajlékonyságot és értelmi fennsőbbiséget kívánnánk azok ábrázolásában, kik ezt a hazát szereztek és megtartották.”²¹ Az „értelmi fennsőbbiség” — amit később kultúrfőlénynek neveztek — a „nemzeti szellem” fő ismerve Salamon szerint.

Vajda János ennél bőkezűbb volt s számtalan értekezésében, tárcájában, különféle hazai és külföldi, jelen és történelmi tárgyak ürügyén vallott arról, „hogy *genialitás* és *vitézség* dolgában gazdagabban adományozott népet nem

²⁰ VU 1875. 23, 353—354.

²¹ VU 1876. 17, 266.

ismerek a földön a magyarnál.”²² Művészi tollal rajzolta monomániákus képeit a világ leghősiesebb és legzseniálisabb fajáról, mely végre méltó uralkodót fog kapni „Rezső királyfiban” — ahogy következetesen nevezte Rudolf trónörökösét. A magyarságot csak a felszínen fertőzték meg a francia jelszavak 1848-ban — mondta másutt —, hiszen „...e mozgalom voltaképi szabadsági — társadalmi — oldala. . . csupán eszköz volt a nagy célhoz: a nemzet fölszabadításához Ausztria felsőbbbsége alól.”²³ Ez a kiválasztott nép, mely mindig csak a németiség politikai és kulturális zsarnoksága ellen kényszerült harcolni, egy méltó Habsburggal végre magáéhoz ragadja a birodalom központi szerepét. „A mi egyszer már volt — állította —, miért volna az újból lehetetlen? Az a világbirodalom, egy nagy Anjou helyett egy nagy Habsburggal, ős Buda várában?”²⁴

A legkiválóbb fajról, a magyarról írt szárnyalások így jutottak el a magyar birodalmi gondolaton túl az imperializmus egy sajátos válfajához is. Vajda azt vetette fel, hogy a „német” módra, tervszerűtlenül kirajzó kivándorlást angol és spanyol módra meg kell szervezni és hódítássá, gyarmatosítássá tenni.²⁵

A nemzeti szellem — az a magyar kultúra, mely elsősorban szellemi magasrendűségből származott (néha azonban a fizikai is társult hozzá) — hatalmas birodalmat fog teremteni a Duna mentén. Sőt nemcsak vezető kultúrkör lesz, hanem magába is olvasztja az alacsonyabb kultúrájú népeket, nemzetiségeket. Erre meg is van a történelmi példa: Poroszország és Berlin. (Pl. Könyves Tóth Kálmán: *Hogy lett egy kis ország vezérállammá?*²⁶) Az uralkodó társadalmi réteg árnyékában ezzel a gondolatmenettel jutott el a *Vasárnapi Újság* is a millenniumi Magyarország „közérületéhez”.

Német rokonszenv — politikai alapon. Vajda általános, kulturális, történelmi és politikai németellenessége ekkor már ritka álláspont volt a *Vasárnapi Újságban*. Sőt a hetvenes évek végétől egyre kimondottabban, hangosabban jelentkezett a németbarátság — a német nyelv, a hazai német származású polgárság és a Lajtán túli népesség (és politika) elleni hecckampányok tőszomszédságában. A rokonszenv sokszor kifejezetten Bismarck személyére vonatkozott, akinek jóslatára — hogy Magyarország lesz a Monarchia központja — mint megdönthetetlen bizonyosságra hivatkoztak. Törs Kálmán az elsők között, már 1879-ben, akkor még merészen megtette, hogy Bismarckot Deák Ferenchez hasonlította.²⁷

A nyolcvanas években bár ritkán, hangot kapott a rokonszenv valódi indítéka is, a politikai helyzet alakulása.²⁸ A Vilmos császár halálát (1888) követő hetekben-hónapokban annyira szélsőséges hangon szólalt meg a szimpátia, hogy kiváltotta a lapban az időszak egyetlen vitáját. (Valószínűleg az okozhatta, hogy éppen e kérdésben alakult ki nyilvános vita, hogy az állami szintű, politikai németbarátság akkor állandósult, amikor a sajtóban és színházi életünkben ismét fellángolt a német nyelv elleni küzdelem. Tudathasadásra emlékeztető helyzetet idézett elő a többszázados kulturális hagyomány és az

²² *Hugo Victor ünnepén.* VU 1881. 11, 169—170.

²³ *Anno 1848, 1860 és — jelenleg.* VU 1880. 3, 41—42.

²⁴ *Kossuth Lajos.* VU 1882. 40, 629—630.

²⁵ *Kivándorlás.* VU 1882. 20, 314.

²⁶ VU 1878. 30, 477—478.

²⁷ VU 1879. 39, 617—619.

²⁸ *Habsburg-ünnep.* VU 1882. 53, 853.

érzelmi megalapozottságú magyar-öntudat szembesülése a racionálisan megnevezett politikai szükséggel.)

Az 1888. évfolyam 25. számában cikk jelent meg A revanche-eszme a történelem világánál címmel.²⁹ Megnevezetlen szerzője azt bizonygatta, hogy már a németeké a világ rokonszenve, mert a történelem során lezajlott húsz francia—német háborúban majdnem mindig a francia volt a támadó fél, őt fűti az agresszív revanche-eszme. A következő számban De Gerando Attila tért vissza a cikkre, megdöbbenve, hogy a német öntudatot és öngazolást meghazudtoló cikk magyar szerző műve és magyar lapban megjelenhetett. „A kifogásolt cikk írója” viszontválaszában változatlan hangon állította, hogy Magyarországon már mindenki bizalmatlan a francia politikával szemben, gyűlölettel teli revanche-vágya miatt.

A tárgy fölötti közvetlen vita még mielőtt kibontakozott volna, éppencsak a figyelemfelhívás és az összeütköző nézetek exponálása állapotában ezzel véget ért. Ballagi Aladár azonban az év végén kétrészes cikket írt a francia kultúráról.³⁰ Cikkét legalább annyira a német kultúra ellen írta, mint amennyire a francia kultúráról. Elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen veszélyes a politikai szükségszerűséget összekeverni a társadalom érdekeivel.³¹ Legalábbis a *Vasárnapi Újságban* célját elérte: az elkövetkező években a német vonatkozások visszaszorultak a napi, kis rovatokba s megőrizték politikai jellegüket.

Az egyén a nemzeti államban. A nemzetet az állammal azonosító, s állami érdekek nevében szellemi diktatúrát teremtő állapotokkal a nemzet és állam alól magát emancipáló egyén szállhatott volna szembe. Az „individualizmus századának” eszméi azonban éppen az egyént és jogait illetően csak elhaló hullámokat vertek Magyarországon. A *Vasárnapi Újságban* csak 1880 és 1884 között szólalt meg ez a kérdéskör. Többnyire Vajda János írásai feszegették.

Függetlenül attól, hogy az egyén jogainak gyors kifejlődését elkerülhetetlenek vagy egyáltalán elképzelhetőnek tartották-e az írások, indulatuk mindig visszafogott, tartózkodó volt, teli fenntartásokkal az egyéniség győzelmét illetően. A régi keretek felbomlását egyedül a Vándorló művészet című névtelen cikk üdvözölte őszintén, mondván: „a nemzetközi határokat, melyeket még ma is őriz az anyagi hatalom, a szellem már keresztültörtö...” és „... a maga kincseire nézve már behozta a közösséget, a kommunizmust.”³² A folyamat feltartóztathatatlan s a legfőbb akadályt, a különféle nyelveket el fogja törölni. Az emberiség affelé tart, írta, hogy belássa, „anyagi jólétének, szellemi előhaladásának, az *egyén* boldogságának, az örök békének, a szabadságnak legfőbb akadálya a faji sokféleség, a bábeli nyelvzavar.”³³ Ez a korabeli terminológia szerint kozmopolita hang — amelynek legfeljebb néhány év múlva egy-egy Reviczky-versben lett párja — alkalmi tünemény volt a *Vasárnapi Újságban*: élesen ellentmondott a kulturális és nyelvi, a „faji” nemzet-ideájának.

Vajda János tárcáinak, elmélkedéseinek is (nemcsak költészetének) egyik rendszeresen visszatérő, központi kérdése az egyén szerepét és helyét illette. A Jelenről és jövőről című „kortörténelmi elmélkedésében” ostobaságnak

²⁹ VU 1888. 25, 407—408.

³⁰ VU 1888. 47—48. sz.

³¹ VU 1888. 48, 782.

³² VU 1880. 12, 186.

³³ VU 1880. 8, 118—119.

bélyegezte a népesség szaporodását történelemformáló erőnek tartó elméleteket — ő maga az alaperőt a vasútban és ezáltal az „élvezetek” utáni rohanás fokozódásában látta. Ezért terjed, mondta, a materializmus, vagyis az „önzés, kapzsiság, nyervágó” és vész ki a haza, a nemzetiség: minden idea. Szkeptikusan látta a materializmus „ellenszerét”, hogy „mindinkább központtá kezd lenni az *egyén* és annak érdeke”.

„Az arisztokrata gőgben ágaskodó hullámpiramisok — folytatta — széttöredeznek ezernyi, milliányi, egymással kedelyes, csöndes beszélgetésben suttogó, egyaránt csillogó, apró filiszteri habokká.

Az emberiség nem fog ismerni több nagyságot, csak egyet: *önmagát*, mely egyesei boldogulhatása esélyeinek teljes egyformaságában végre csakugyan — egy emberré válik.”³⁴

Vajda érzelmei azért voltak disszonánsak, mert úgy látta, az egyes egyén szabadsága és kifejlődése szinte filiszteri uniformizálódásra vezet, holott az ő eszményképe Napoleon volt. (A magyar nemzet elé is mindig a francia gloire lelkesítő példáját tűzte ki.) Ez az önmagától és önmagából kifejlődő „általános lángész” egyúttal embermilliók fölött tudott uralkodni: nemzeteket és hadseregeket mozgatott teljhatalommal. „Kétségbeejtő” eszményképnek tartotta Vajda, mert — nem ismétlődhet meg. Sírja „... határköve amaz időknek, melyekben az emberiség a tömeges működésben kereste tett- és dicsvágya kielégítését. Most már az egyéni képességek versenyének, az egyéni uralomnak korszaka felé gravitálunk.”³⁵

A nemzeti kereteket szétfeszítő egyént történelmileg szükségszerűnek látta, de nem tudta fenntartások nélkül üdvözölni. Az állammal szemben viszont egyértelműen vallotta az egyén jogait. „Az egyén minden, az állam — mellékes”. Most

„az államnak nem szabad többé *célnak* lenni. Barbár, hijábavaló, értelmetlen fogalom ez. Az emberiség nem arra való, hogy piramidokat építsen egyes emberek hullái... fölé...”

Vajda az állam öncélú értelmezése ellen szólt ezekben az írásaiban és nem minden egyén érdekében. Akit ő teljesen elfogadott és példaképként felmutatott, az a tömegből kiemelkedő, azt magának alávető, nagyszabású egyéniség. Nem adott tiszta képet, álláspontját nem gondolta végig — de a kérdést jelentőségéhez mérten gyakran emelte a központba, s ő az egyetlen, aki a *Vasárnapi Újságban* többször elmélkedett e problémákról. Az állam és nemzet fogalmának, eszményeinek szétválasztása önmagában is jelentős lépés lett volna a nyolcvanas évek magyar sajtójában. Ezt azonban Vajda nem tette meg, nem tudatosította; nem mondta ki publicisztikájában, csak gondolatainak egyik eredője maradt.

Vajda írásait követően már csak 1884-ben jelent meg *A kor ördöge* című névtelen cikk³⁶. Ez már belső vita, önellentmondás nélkül kesergett azon, hogy „az anyagság ijesztő mérvben vesz erőt az eszményiségen”. Vagyis „az isteni igazságszolgáltatásba” vetett hitet, „az eszmékért” való lelkesedést — ami mögött ekkor már mindig a „faji”, a „nemzeti eszme” állt — és

³⁴ *Napoleon emléke*. VU 1880. 35, 578.

³⁵ *Az iszlám*. VU 1882. 30, 477—478.

³⁶ VU 1884. 16, 253—254.

azt kérte számon, hogy a kor embere miért mindent az anyagi világban akar elérni és élvezni.

E laposan elmélkedő és konzervatív szellemű cikket követően az egyén és az államhoz, ill. a társadalomhoz fűződő viszonya nem foglalkoztatta többé a *Vasárnapi Újság* cikkíróit. A nyolcvanas évek második felére már nem is lett volna időszérű: a történelmi jogokra hivatkozó, budapesti központtal Dunamenti birodalomról álmodó s a világban — főleg a szellemi világban — tájékoztatlan magyar dzsentri olvasónak nem volt többé élő kérdés.

A *Vasárnapi Újság* a kilencvenes évekre kimerült, nem volt felismert miszsiója, nem voltak szerkesztőit és munkatársait izgató kérdések. A kiegyezési államformában berendezkedett dzsentrit az azt kielégítő szinten szolgálta.

BUZINKAY GÉZA

The Vasárnapi Újság (Sunday Review) 1867—1890

The *Vasárnapi Újság* (Sunday Review) was established in 1854 as an illustrated popular weekly. With the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and the death of its first editor, A. Pákh in the same year, a new period began for the paper. The present article follows up the history of the *Vasárnapi Újság* until the 1890s, which closed a period in the history of the Hungarian press.

In 1867 it was published in about 4—5000 copies; 20 years later this number had doubled. It was the most important weekly of the sort, on the highest level, and was considered as a model for other such publications.

From 1867 onwards, its editor was Miklós Nagy. Though he was a strong personality, he was also a man of tact, and was able to win over the most prominent members of the Hungarian intelligentsia as contributors, irrespective of their party affiliation and social standing. Nagy was an editor in the modern sense of the word, not a specialist in any one field, but a well-rounded man whose interest in the world around him gave the weekly its wide appeal.

By 1867 the *Vasárnapi Újság* had lost its character as a popular newspaper, since it had undertaken to diffuse knowledge among the middle classes. It called itself an „encyclopaedic paper”. It provided information regularly about public life, the arts, the sciences, philosophy, and usually about social as well as technological questions. Its period from 1867 to 1875 was highlighted by Anglo-orientation, materialism, positivism, and liberalism and a turn to the many new phenomena appearing in Western Europe. An impressive number of translations from English and French prose were also published in the paper. Then, as a consequence of its widened horizon, a curious thing happened; having become conscious of the backwardness of Hungarian social and cultural life, the paper turned increasingly chauvinist.

During the next 15 years, the *Vasárnapi Újság* lost neither its popularity nor its importance, though it had sunk in quality as a result of its concentrating, between 1875 and 1890, on meeting the demands of a readership composed of the ruling gentry and the *bourgeoisie* assimilated to it. It no longer attempted to teach, to lead the readers; its encyclopaedic character was overshadowed, and it became a family paper, calling itself az „illustrated literary paper”. The second and third rate literary publication increased in its pages. Even the number of translations from foreign languages dwindled in it in the second half of the 1880s. Now the *Vasárnapi Újság* wished to serve „the glory of the nation” instead of „the rational evolution”, upon which it had insisted just a few years previously. It opposed capitalism, which was quickly gaining ground in Hungary at that time, with an attitude of moralizing conservatism. As an adjunct of this tightening horizon, the paper also showed strong Prussian-German sympathy in its politics.

By the 1890s, the *Vasárnapi Újság* had lost the last traces of its initiative, having no mission recognized by itself, and problems left to fascinate the editor and his contributors.

A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig¹

Az osztrák rendőrség 1850 nyarán házkutatást tartott Emich Gusztáv pesti könyvkiadó és nyomdász Kígyó utcai üzlethelyiségében. A hírhedt rendőrfőnök: Protmann és emberei *Népszerű naptára* miatt ütöttek rajta a kiadón („Mindazok használatára, akik. . . Magyarhonban még magyarokul tudtak megmaradni” — ez volt a füzet alcíme),² de közben rábukkantak a körözés alatt álló, kőszá hírek szerint még életben lévő Petőfi *Összes költeményei* második, 1848. évi kétkötetes kiadásának mintegy 2500 eladatlan példányára, és ezeket is lefoglalták. Jóllehet az *Összes költemények* Petőfinek 1846 végéig írt verseit tartalmazta, és annak idején szabályszerűen átesett a cenzori eljárás, Emich csak hosszas kilincselés és rimánkodás után kapta meg az engedélyt a megmaradt készlet áruba bocsátására. Egy (névtelen) emlékező szerint a ravasz kiadó olyannyira élt ezzel a szabadsággal, hogy nagy titokban, azonos betűtípussal és lapról-lapra egyező elrendezésben, megtévesztő hűséggel ismételten kiszedette és kinyomtatta a nagy kelendőségnek örvendő kiadványt, újra meg újra gondoskodva arról, hogy a készlet se fogyjon el egészen. Így aztán az évek múlva megismételt vizsgálat alkalmával állítólag még mindig számottevő mennyiségű eladatlan példányt találtak nála.³

Bár a szóban forgó „második kiadás”-nak valóban három változatát ismerjük, amelyeket csak apró áruló jelek (főként az eltérő szedési hibák) különböztetnek meg egymástól, — azt, hogy ezek nem mind 1848-ban kerültek ki Emich nyomdájából, egyelőre nem tudjuk bizonyítani.⁴ De ez a kis epizód még legendaként is jól érzékelteti a nemzetnek azt a nosztalgikus emlékezésből és titkon reménykedő csodavárásból összetevődő lelkiállapotát, amelyben a fegyveres harc végén eltűnt költő-forradalmár versei az olvasók széles rétegei számára szolgáltak vigaszul és útmutatóul. Az, amit Petőfi 1849 elején Kosuthoz intézett ismert levelében írt, ti. hogy „a magyar köznép között” az ő dalai voltak „a szabadság első leckéje”, hogy az ő föllépése előtt a magyar

¹ E tanulmány abból a kiadástörténeti bevezetésből indul ki, ill. annak eredményeit fejleszti tovább (a megjelölt időhatárok között), amely az új akadémiai Petőfi kritikai kiadás I. kötetében jelent meg (*Petőfi Sándor összes költeményei*, 1838—1843. Bp. 1973. 122—132), de annak néhány kifejezetten kritikai kiadási érdekű részletét elhagytuk. — Az alábbiakban Petőfi összes műveinek Varjas Béla által szerkesztett kiadására (Bp. 1951—1964. I—VII. k.) VP rövidítéssel utalunk.

² *Népszerű naptár 1851-re*. Pest, 1851. Emich Gusztáv kiad.

³ *Miért nem fogytak el Petőfi költeményei?* Budapesti Hírlap 1885. ápr. 25. Mell. 1. Ennek nyomán mondja el az esetet SENNOWITZ Adolf *Emich Gusztáv 1814—1869. c. életrajzi tanulmányában* (Bp. 1893. LXII 1., klny. a *Magyarországi Könyvkereskedők Egylete* III. évkönyvéből), valamint Havas Adolf kiadástörténeti cikkében (I. alább, 12. sz. jegyz.)

⁴ Vö. a fellebb id. új akadémiai kritikai kiadás I. 123—124.

nép „híret sem hallotta ennek az eszmének”,⁵ most kézzelfogható igazolást nyert: Petőfi költészete a megtorlás, a terror, a megfélemlítés viszonyai közt a lakosság széles rétegeinek tudatában elválaszthatatlanul összekapcsolódott a nemzeti függetlenség és a társadalmi igazság gondolatával.

Emich Gusztáv

Emich Gusztávra, aki a költőtől összes verseit annak idején „örökre” megvette,⁶ szép és felelősségteljes, de az adott helyzetben igen kényes feladat várt. Petőfi kétségkívül jó kezekbe tette le az *Összes költemények* s ezután összeírt újabb kötete ügyét (ez utóbbiról nem sejthette akkor, hogy életműve le is zárul vele): a költőnél alig egy évtizeddel idősebb (1814-ben született), jómódú budai kisiparos családból való Emich nemcsak alapos felkészültségű és ügyes könyvkereskedő-kiadó-nyomdász szakember volt, de a nagyvonalúság és a merészség erénye sem hiányzott belőle. Üzletének megnyitása körülbelül egybeesett Petőfi költői fellépésével, s ettől fogva közel három évtizeden át szakadatlanul fejlesztette vállalatát, mind jobban kiterjesztette üzleti tevékenységét. Ez idő alatt (bizományosi és nyomdai munkái mellett) 25 lapvállalkozásán kívül mintegy 650 munkát adott ki 850 kötetben, túlnyomórészt magyar nyelvűeket. (Jóllehet ő maga, német anyanyelvű lévén, nem is tudott jól magyarul.) Belvárosi üzlethelyiségében (kb. a mai Felszabadulás téren) az érdeklődők már a negyvenes évek folyamán kényelmes fotelekben ülve tekinthették meg a könyvújdonságokat és a külföldi lapok frissen érkezett számait.⁷ Petőfi is sokat tanyázott nála, főként 1846–1847-ben, amikor leveleit is oda címezte.⁸ A költő kedvelte és sokra becsülte Emichet (ebben nyilván szerepet játszott az a körülmény is, hogy általa hozzájuthatott az őt legjobban érdeklő hazai és külföldi kiadványokhoz). Már 1845 szeptemberében neki adta el a *Szerelem gyöngyeit*, s attól fogva — az egy *Hóhér kötele* kivételével (amelyet Eötvös József közbenjárására Hartleben vásárolt meg tőle)⁹ — minden kötetének Emich volt a kiadója vagy bizományosa. Hogy a könyvárús nagylelkű vagy bőkezű lett volna vele szemben, azt éppen nem lehet mondani; maga a költő is panaszkodott egyik 1847 nyarán kelt levelében, hogy Emich „fene sovány alkut akar tenni” az *Összes költemények* örökös tulajdonjogára,¹⁰ — de végül is megegyeztek, sőt Petőfi 1848 januárjában a „Murány ostromá”-nak kiadót kereső Aranyhoz intézett soraiban így nyilatkozott Emichről: „Ha rögtön van szükséged pénzre, eljárók veled [ti. a kézirattal] a többi könyv-árushoz [. . .] Én nekem valamennyivel volt már dolgom, s biztosítlak, hogy Emich a legbecsületesebb ember köztök, s így jó lesz, veled jónöd összekötésbe.”¹¹ (NB. így is történt: Arany költeményét végül is Emich vette meg, és még 1848-ban kiadta.)

⁵ VP VII. (Bp. 1964.) 198.

⁶ L. Petőfi és Emich 1847. jún. 26-án kötött szerződésének szövegét, VP V. 170.

⁷ SENNOWITZ: I. m. XII—XIII. ill. VII.

⁸ 1846—1847 folyamán több levelében Emich címére kéri a választ, 1. pl. VP VII. 40, 56, 59, 65 stb.

⁹ PDI 1846. márc. 26, 241; lapelji jegyzet *A hóhér köteléből* adott mutatványhoz.

¹⁰ Aranynak írta 1847. jún. 18-án (VP VII. 67).

¹¹ Uo. 116.

Az elkobzott kiadás¹²

Emich a szabadságharc bukása után szinte töretlen lendülettel és bátran folytatta kiadói munkáját. Tervei között Petőfi költői életművének kiadása első helyen szerepelt. E feladat fontosabb s egyben veszélyesebb része természetesen annak az 1847—1849. év javarészt publikálatlan termését magában foglaló kötetnek a megjelentetése volt, amelynek anyagát Emich még magától a költőtől előre megvásárolta. Emich az 1847 nyarán kötött szerződésben vállalt fizetési kötelezettségeinek annak idején pontosan eleget tett, de Petőfitől az újabb 35 ívre tervezett terjedelmű kéziratot már nem kaphatta meg. Erre a költő halála után, 1850 nyarán került sor, amikor Szendrey Júlia a fennmaradt kéziratokat, nevezetesen az 1847-től 1849-ig évenként összeírt kisebb költeményeket, valamint a nagyobb elbeszélő költemények külön-külön kézirateit (*Bolond Istók, Szécsi Mária, Az apostol* s a befejezetlen *Lehel vezér*) a kiadó rendelkezésére bocsátotta (ezek együttesen majdnem az 1847. évi *Összes költemények* anyagának megfelelő ívszámot tették ki), s ennek ellenében aztán a vételár hátralékos részét — a kikötött havi részletekben — folyamatosan fölvehette.¹³ Emich késedelem nélkül hozzálátott a kötet nyomdai munkálataihoz, de a fő nehézséget természetesen nem a technikai előállítás gondjai, hanem a kényszerítő politikai szempontok okozták. Nyilván emiatt panaszolta Lévay József Arany Jánosnak 1850 augusztusában, hogy lassan halad a munka:

„Nem lesz az készen még ez évben sem. Szörnyen megerélve látand világot. Némely daltól több strófa, némelyből több sor hagyatott ki. A forradalmiak pedig mind. S hogy mit kell kihagyni, mit nem, azt elítélte és végrehajtotta Kecskeméthy Csapó Dániel, a nyomda correctora.”¹⁴

Ahhoz képest, hogy a kéziratot Szendrey Júlia június végén adta át s kivált tekintettel a politikai nehézségekre, Lévayval ellentétben éppen Emich gyorsaságán kell csodálkoznunk, hiszen október 30-án, tehát mindössze négy hónap múlva már előfizetést hirdetett *Petőfi újabb költeményei* (Emichtől adott cím) kiadására.¹⁵ Már ennek szövegéből is megállapítható, hogy mind az anyag elrendezése, mind a nyomdai kiállítás tekintetében az *Összes költeményeket* kívánta követni, sőt kétféle formátumú kiadást készített elő: egykötetes nagy-nyolcadrétűt annak első (1847. évi), és kétkötetes 16-oddrétűt második (1848. évi), ún. zsebkiadása kiegészítéséül. Ez a folyamatossági elv üzleti szempontból is előnyös volt (tekintettel az *Összes költemények* mindkét nagyságú változatának sok ezer eladott példányára), s egyúttal biztosíték arra, hogy a kiadványban magának az 1847. évi kötetet saját kezűleg sajtó alá rendező Petőfinek a szándékai érvényesülnek; végül politikai szempontból is a legcél-

¹² Erről a kiadásról l. még HAVAS Adolf tanulmányát: *Petőfi műveinek első kiadása és Emich Gusztáv*. Petőfi-Album. Bp. 1898. 145—159.

¹³ L. a szerződésnek Emich birtokában volt példányán Petőfi, ill. Szendrey Júlia elismervényeit az 1847. jún. 27-től 1851. jan. 9-ig átvett honorárium-részletekről (OSZK Kézirattár, Fond VII. 49; reprodukciója Havas i. t. melléklete, a 152—153. lap között; az elismervények szövegét kiadta TÖRÖ Györgyi a *Tanulmányok Petőfiről* c. kötetben, Bp. 1962. 76—77.)

¹⁴ *Arany János levelezése* (1828—1851). Bp. 1975. 381.

¹⁵ Az egykorú aprónyomtatvány reprodukcióját mint Havas i. t. mellékletét l. a 144—145. lap között.

szerűbb volt ez a megoldás, mert egy már a forradalom előtt megjelent (tehát cenzúrázott) mű pusztá folytatásának a látszatát keltette. A vállalkozást a sajtó is lelkesen üdvözölte.

„Petőfi szelleme újra föléled irodalmunkban — hirdette a *Pesti Röpivek* 1850. nov. 3. i számának *Caleidoscop* c. újdonság-rovata —, Emich Gusztáv könyvtáros Petőfi újabb költeményeiből egy második füzetet rendez.” „Mennyi élv!” — kiáltott föl az ismeretlen újságíró, s mint aki nem tudja elhinni, hogy a nemzet nagy költője nincs többé, e fájdalmas kérdéseket tette hozzá a hírhez: „És e füzetet úgy vegyük kezünkbe, mint utolsót? A forrást a legduzzadtabb folyásában lássuk elapadni? ... egy szellemnek végerejét lássuk e legifjabb teremtésében? ...”

De, bár Emich makacsságát és ügyességét nincs okunk kétségbevonni, e kiadási terv mégis eleve kudarcra volt ítélve. Nem azért, mert ez a kiadvány az adott viszonyok között távolról sem lehetett hiteles és teljes (hiszen az 1850-es évek elején egy akármennyire megcsonkított Petőfi-kötet megjelenését is nagy eredménynek lehetett volna tekinteni), — hanem mert a forradalmi eszméktől és Petőfi szellemétől rettegő megszálló hatóság, amely az *Összes költemények* raktáron maradt példányainak kiadásához is csak vonatkozó járult hozzá, természetesen felfigyelt erre az 1847—1849. év termését tartalmazó, nagy érdeklődéssel várt kiadványra, és elkobozta, majd „begyömöszöltette” (bezúzatta) a már kinyomott, de még bekötetlen íveket.¹⁶ Csak néhány példányt sikerült megmenteni (ezeket utólag kötötték be): tudunkkal a Petőfi Irodalmi Múzeum, ill. az Országos Széchényi Könyvtár őriz mindkét formátumból I—1-et.¹⁷ Egy kétkötetes példánynak, mely Arany János tulajdonában volt, nyoma veszett; erről mint nagybecsű ritkaságról két nagykorúsi tanítványa, Lauko Károly és Csurgay László az 1850-es években teljes kéziratos másolatot készített, amely utóbb a Petőfi Társaság tulajdonába került.¹⁸ A később *Temérdek* írói néven verselgető Jeszenszky Danó emlékezései szerint az elkobzott *Újabb költemények* egyik megmentett példányának íveit egy nyomdász az inge alatt csempészte ki.¹⁹ A Petőfi Irodalmi Múzeumban lévő nagy-nyolcadrétű kötetet maga Emich rejtette el és őrizte meg.²⁰ Egyébként ez az egyetlen az *Újabb költemények* ismert példányai közül, amely teljes; ennek ugyanis, a többivel ellentétben, címlapja és tartalomjegyzéke is van. Ebből állapítható meg hitelesen a kiadás címe, valamint egyéb adatai: *Petőfi újabb költeményei*. 1847—1849. Egy kötetben. Pest, 1852. Emich G. sajátja. A címlapot egy, az 1847. évi kiadáséhoz hasonló, de azzal nem azonos embléma (antik lyrát övező virágkoszorú) díszíti. A kötet (2) 489 (3) lap terjedelmű. (Az OSZK példánya csonka: a 480. lappal végződik.) A nagy-tizenhatodrétű kétkötetes kiadás címe az ívjelzésekről olvasható le: *Petőfi S[ándor] Újabb költeményei*. Terjedelme: I. k. 368 l., II. k.: 313 l. A teljes, nyolcadrétű példány címlapján feltüntetett 1852-es évszám némi fejtöresre

¹⁶ FRANKENBURG Adolf: *Emlékezések Petőfi Sándorra*. Fővárosi Lapok 1883. márc. 3, 331. (Néhány tévedését korrigálja HAVAS, i. t. 157—158.)

¹⁷ *Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára* C. 1921 ill. A. 2793|1—2. sz., ez a kétkötetes kiadás. — OSZK RR 516. ill. 515. sz. (az utóbbi a kétkötetes változat). A négy példány közül csak a legelsőnek van nyomtatott címlapja.

¹⁸ Kéry Gyula említi a *Magyar Szalon* 1902. 37. k. „Petőfi-Múzeum” c. rovatában (113—122, újraközlését l. KÉRY Gyula: *Friss nyomon*. Bp. 1908. 169—171).

¹⁹ A *Budapesti Hírlap* egyik 1906. december havi számának *Különjélek* c. rovatában írja ezt *Temérdek* „a legritkább Petőfi-kiadásról”. (A feljebb említett, RR. 516. sz. OSZK-példányba beragasztott lapkivágat.)

ad okot, hiszen Emich — előfizetési felhívásában — 1851 márciusára ígerte mindkét kiadás megjelentetését. Arra kell gondolnunk, hogy a rendőrségi lefoglalás után az ívek sorsáról hosszas lezavona folyt, s Emich ezalatt még bízott abban, hogy 1852-re mégis kibocsáthatja a munkát. Arany Jánosnak az a költői levele, amelynek végén Lévay József értésére adta kérését, hogy „per sundám-bundám” (titokban) csempésszen ki neki egy-egy példányt mindkét nagyságú kiadásból, 1852. júliusában kelt;²¹ tehát a hivatalos megsemmisítésre, úgy látszik, ekkor még nem került sor.

A kiadvány, bár sosem kerülhetett könyvkereskedői forgalomba, könyvkiadási, irodalomtörténeti és politikai szempontból egyaránt tanulságos nyomdatermek. A kétféle változat kétségtelenül ugyanarról a szedésről készült; a szövegek az utolsó írásjelig teljesen azonosak. Először feltehetőleg a nagyalakú kiadást nyomták ki, majd áttördelték a szedést, s úgy került sor a két-kötetes kisebb változat nyomására. Ez utóbbinak a befejezését akadályozhatta meg a bezúzásra vonatkozó megfellebbezhetetlen végzés. A kiadás az *Összes költemények*hez hasonlóan az „Elbeszélő költemények”-kel kezdődik (a keletkezési időnek megfelelő sorrendben: *Bolond Istók*, *Szécsi Mária*, *Az apostol* és a *Lehel vezér-töredék*), amelyeket a „Kisebb költemények” követnek, 1847-től 1849-ig évenkénti elrendezésben; tehát pontosan a Petőfitől kialakított kiadás-szerkezetet vették alapul. Magát a szövegyanyagot azonban a nyomdai korrektor alaposan megtizedelte, ill. megcsonkította: a forradalmi tárgyú vagy vonatkozású, király- vagy osztrákellenes darabok kimaradtak, *Az apostol* és más költemények pedig kihagyásokkal, sőt önkényes változtatásokkal kerültek be a kiadásba (pl. *Az apostol*ban a király elleni merényletet a korrektor — a sok törlés mellett — „Szilveszter, az örült”, „az őrzöngő” kifejezések beiktatásával, tehát durva és otromba hamisítással próbálta a megszálló hatalom szempontjából elfogadhatóbbá tenni). Lévay József azt írta idézett 1850. augusztusi levele folytatásában Aranynek, hogy az *Újabb költemények*ből kihagyott (forradalmi) versek „majd egy pótlék kötetben jönnek Lipcsében”.²² Lehet, hogy volt egy ilyen terv, amely nem valósult meg; de talán csak annak a híre jutott el Lévayhoz torzított formában, hogy Németországban antológiát készítenek elő a magyar forradalom és szabadságharc költői terméséből, mely Petőfi forradalmi verseit is tartalmazni fogja. Ez a kötet (melynek kéziratát Szinnyi írói lexikonának adata szerint Szilágyi Sándor író és lapszerkesztő juttatta ki)²³ a következő évben meg is jelent: *Hangok a múltból*. A magyar nemzet nagy napjainak emlékeül. Összeszedte és kiadta két magyar honfi. [Kertbeny Károly és Vasfi — Eisler Mór.] Lipcse, 1851. XIX, 345 l. (2. változatlan kiadása, új címlappal: Lipcse — Buda, 1862.) Ebben Petőfinek 31, az *Újabb költemények* elkobzott kiadásából nagyjából kimaradt költeménye látott napvilágot, tehát elvileg pótléka lehetett volna annak, persze gyakorlatilag nem, hiszen (az 1. kiadásból) számottevő mennyiség nem juthatott be az országba. A két vállalkozásnak aligha volt köze egymáshoz: a *Hangok a múltból* Petőfi-verseit nem az eredeti kézirat, hanem az

²⁰ Ezt is Temérdek említi (I. az előző jegyzetet).

²¹ *Arany János levelezése író-barátaival*. Bp. 1889. II. 10; uo. a lapalji jegyzet szerint a néhány „elcsent” példány „egyikét Lévay csakugyan levitte Aranynek.” (Ez lehetett az a példány, amelyről a fentiek szerint Arany két nagykorú tanítványa kéziratos másolatot készített.)

²² L. a 14. sz. jegyzetben i. h.

²³ L. *Szinnyi írói lexikonát*, XIV. 985 (a „Vasfi Mór” címszóban).

egykorú lapokban, főként az *Életképek*ben megjelent szövegek nyomán közölték, kiadatlan (csak az Emich tulajdonában lévő kéziratban megőrzött) költeményt nem tartalmaz.

Újabb költemények, 1858.

Az *Újabb költemények* első olyan kiadása, amelynek terjesztését végre engedélyezték, csak évek múltán kerülhetett ki a sajtó alól. A közvélemény egyre türelmelennebbül sürgette; a kiadó azonban — okulva a korábbi tapasztalatokon — kivárta azt az időt, amikor már kevésbé kellett tartania a hatóság beavatkozásától. Ez 1858-ban következett be (bár Emich ügyességére még ekkor is szükség volt: állítólag a példányok hirtelen szétküldésével kész helyzet elé állította az újabb akcióra készülő rendőrséget):²⁴ ez év őszén jelent meg *Petőfi Sándor Újabb költeményei 1847—1849*. Pest, Emich Gusztáv sajtója, I—II. k., az elkobzott kiadás kétkötetes változatánál kb. 100 lappal kisebb terjedelemben. (Nagyobb formátumú, egykötetes változatot Emich ezúttal már nem bocsátott ki; nyilván azért, mert az *Összes költemények* 1847. évi első kiadása, amelynek ez a kiegészítése lehetett volna, 11 évvel azelőtt és a másiknál sokkal kevesebb példányban került forgalomba, s így — tekintettel a Bach-korszak idején elveszett vagy óvatosságból megsemmisített kötetekre — kiadása üzleti szempontból kockázatosnak látszott.)

A jelentős terjedelemsökkenés abból származott, hogy a mű az elkobzott kiadásnál is sokkal hiányosabb volt: *Az apostolt* ezúttal teljesen mellőzték, kimaradt további egy tucat forradalmi és szabadságharcos vers (a *Petőfitől* összeírt kéziratot fűzethez képest összesen 68 darab hiányzott a kiadásból, pl. az 1849. évi 14 vers közül mindössze 4-nek „kegyelmeztek meg”). Néhány vers címét politikai megfontolásból önkényesen megváltoztatták, így pl. *A király esküje* „Hunyadi László” cím alatt került be.²⁵ Durván megtizedelt, kilúgozott kiadás volt tehát, általa mégis egy teljesebb *Petőfi* jutott a nagyközönség kezébe. A költő három utolsó évének termését ez az erőszakétel sem foszthatta meg forradalmiságától, mely teljes egészében áthatja; sőt maradtak benne olyan közvetlenül forradalmi szellemet árasztó darabok is, mint a *Palota és kunyhó*, *A kutyák dala*, *A farkasok dala*, *A XIX. század költői*, *Szent sir*, *A nép nevében* (ez utóbbi a „Misera plebs contribuens” [A szegény adózó nép] félrevezető cím alatt) stb.

A sajtó is örömmel fogadta a „tíz éve epedve várt könyvet”, amellyel „Emich úr [. . .] egy nagy tartozását róttá le” (Vasárnapi Újság), de még beszédesebb bizonyítéka a kiadvány nagy közönségsikerének, hogy rövidesen (1861-ben) új kiadásra került sor, s egy évtized múltán további kettő következett (1871, 1873). A három „új, javított” kiadás anyagában teljesen azonos az 1858. évivel, javított voltukat csak apróbb szövegigazítások, elmaradt keletkezési helyek pótlása és hasonlók jelzik; lassanként visszaállítják a meghamisított eredeti címeket is, és néhány időrendi módosítást hajtanak végre.

²⁴ Vö. Havas i. t. 158—159.

²⁵ Az 1852. évi elkobzott kiadást későbbi változataival (az 1871. évi kapcsán) TÖRÖK Károly vetette össze: *Petőfi költeményeinek történetéhez*. Fővárosi Lapok 1873. dec. 21, 1274—1275.

Az Összes költemények új kiadása

Az *Újabb költemények* megjelentetése után Emich végre a Petőfi-életmű első fele új kiadásának megvalósítására is gondolhatott. Ennek politikai akadályai az *Újabb költemények* megjelenése idején, 1858-ban már elenyésztek, hiszen éppen ennek az évnak végén került sor a Magyar Tudományos Akadémiának arra az szabadságharc utáni első nagygyűlésére, amelynek keretében „az 1843-tól 1848-ig megjelent széptudományi és szépirodalmi munkák közül” az akadémiai nagyjutalmat Petőfi 1847. évi *Összes költeményeinek* ítelték oda. (A 200 aranyat Petőfi Zoltánnak fizették ki.) Az indokolás ezzel a mondattal végződött: „A szigorúbb művészet [...] kész koszorút nyújtani azon ihletett költőiségnek és szellemnek, mely Petőfi műveit általlengi.”²⁶ (Ilyenformán Petőfi reménye, amelyről Arany is beszélt, ti. hogy az *Összes költeményekkel* ő fogja megnyerni az Akadémia 1848. évi nagyjutalmát²⁷ — ha tíz évvel később is —, beteljesedett.) E döntésnek a forradalom 10. évfordulóján politikai jelentősége is volt: az ország e legfontosabb testülete tisztelgésében az egész nemzetnek a forradalmi eszményekhez való — az évtizedes terrortal dacoló — ragaszkodása jutott kifejezésre (bármilyen kínos gonddal ügyeltek is a határozat szövegezői arra, hogy az esztétika illetékességi körét túl ne lépjék). Így aztán az 1858-ban megjelent *Újabb költeményeket* néhány év múlva követte az *Összes költemények* „harmadik” (valójában 5.) kiadása is (1862, I–II. k.; majd 1872, ugyancsak „harmadik kiadás” jelzéssel).

*

A költői életmű két felének többszörös külön újrakiadása után mind sürgetőbben jelentkezett az az igény, hogy Petőfi teljes költői hagyatéka az *Összes költemények* és az *Újabb költemények* egyesítésével, továbbá az ezek keretén kívül eső darabok (a költőtől mellőzött, elfelejtett versek, zsengek, töredékek stb.) hozzáadásával végre egyetlen művé forrjon össze. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a forradalmi tárgyú vagy vonatkozású versek közzétételét akadályozó politikai fenntartások, ill. tilalmak megszűnjenek, hiszen e verscsoport híján az egyébként leggondosabban és legkörültekintőbben szerkesztett kiadás is torzó maradt volna. Ennek feltételei (különös tekintettel Petőfi királyellenes és a nemzeti ellenállás szellemében írt költeményeire), ha nem is egészen egyértelműen, csak a kiegyezéssel (1867) értek meg. A Habsburg-uralkodóházzal és támaszával, az osztrák uralkodó osztályokkal szövetséges magyar birtokos középnemesség éppen azokat az alapvető nemzeti és demokratikus célkitűzéseket árulta el, amelyek a legszuggesztívebb és a legforradalmasítóbb módon Petőfi életművében jutottak kifejezésre. Végső soron ez a magyarázata annak, hogy költészetének forradalmi darabjai összegyűjtve eddig az időpontig nem juthattak az olvasók kezébe, s ezután sem mindjárt, hanem csak óvatosan adagolva, megfelelő előkészítés után. Ezért estek Petőfi — a jelző valóságos értelmében vett — „összes” költeményei első kiadásának előkészületei az 1860–1870-es évek fordulójára.

²⁶ A jutalmazási „Jelentés” szövegét a Magyar Academiai Értesítőből közölte FERENCZI Zoltán: *Petőfi-Múzeum* (Kolozsvár) 1889. 5. sz. 295–297.

²⁷ Arany írt erről 1858. dec. 22-én Gyulai Pálhoz intézett levelében (I. A. J. levelezése író-barátaival e. i. m. II. 51).

Az Athenaeum könyvkiadó

A Petőfi-költevények első összkiadásának megvalósítása már nem Emich Gusztáv nevéhez fűződik. Az érdekes kiadó 1868-ban, megrendült egészségi állapota miatt elhatározta, hogy részvénytársaságot alapít, s egész vállalatát annak adja el. Ez a terv Jókai Mór és Kemény Zsigmond közreműködésével 1868 nyarán meg is valósult: az új részvénytársaság Athenaeum néven alakult meg, s akkoriban valóban óriási összegért, több mint 600 000 Ft-ért megvásárolta Emich ingatlanait és üzleteit; tulajdonába ment át — mint Emich sok hasonló vállalkozása (pl. Madách *Az ember tragédiájának* tulajdonjoga) közül a legértékesebb — Petőfi költeményeinek kiadási joga is. (Az erre vonatkozó átruházási záradékot a Petőfivel kötött eredeti szerződésre 1868. júl. 7-i dátummal vezették rá.)²⁸ Emich egyébként, fiával, ifj. Emich Gusztávval együtt, maga is a részvényesek sorába lépett; az apa már 1869-ben meghalt, fia azonban még e század elején is a társaság vezérigazgatója, majd elnöke volt.²⁹ Az 1847. évi *Összes költemények*, ill. az *Újabb költemények* említett 1868 utáni kiadásai már „az Athenaeum sajátja” kiadó-megjelöléssel kerültek ki a sajtó alól. Az Athenaeum fejezte be az első Petőfi-válogatás kiadását is; ennek első kötetét Emich jelentette meg (*Petőfi Sándor válogatott költeményei. Elbeszélő költemények*. Pest, 1867. 300 l.), a másodikat (Pest, 1869. 350 l., *Lyrái költemények* alcímmel) az Athenaeum; ez utóbbinak az az érdekessége, hogy a „Hazafiúi költemények” közé becsempészték jó néhány, az *Újabb költeményekből* még hiányzó forradalmi, ill. szabadságharcos darabot is (*Rákóczi, Nemzeti dal, A szabadsághoz, A gyáva faj, a törpe lelkek . . ., Csatadal, Csatában, Európa csendes, újra csendes . . .*). Ennek a többletnek a közlése, amelyet nyilván a kiegyezés nyomán bekövetkezett enyhébb politikai légkör tett lehetővé, újabb lépéssel készítette elő az összkiadást.

A díszkiadás

Az első összkiadás megvalósítására az Athenaeum különös gonddal készült: nagy formátumú, egykötetes, képes, ún. díszkiadást tervezett (alábbis így fogjuk nevezni). Az 1870-es évek elején a legjobb magyar grafikusművészeket (köztük Lotz Károlyt, Székely Bertalant) kérték fel az illusztrációk elkészítésére; a szöveganyag összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével pedig Greguss Ágost egyetemi tanárt, az elismert esztétát, az Athenaeumnak (az 1869-ben elhunyt id. Emich helyébe lépő) igazgatósági tagját³⁰ bízta meg, kit a szabadságharcban való részvételénél s emiatti meghurcoltatásánál fogva némi hazafias nimbusz vett körül. Petőfinek személyes ismerőse volt, 1845-ben — mint költőtársához — verset intézett hozzá; 1847-ben azonban — az *Összes költemények* bírálata címén — ízléstelenül, durván támadta.

²⁸ „Jelen okmányt minden jogok és kötelezettségekkel az Athenaeum társaságra átruházom, kezeskedve ezen okmányon olvasható aláírások valóságáért, de egyebekben minden más kötelezettség nélkül. Pest, 1868. júl. 7-én. Ifjabb Emich Gusztáv, mint styám id. Emich Gusztáv meghatalmazottja.” OSZK Kézirattár (1. feljebb 13. sz. jegyz.).

²⁹ SZABÓ László: *Athenaeum. Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből*. Bp. 1918. 5–20.

³⁰ Uo. 13.

Greguss több éves munkával megszerkesztette a kötetet: egybeolvasztotta az *Összes*, ill. az *Újabb költemények* anyagát, fölvette az utóbbiak közül politikai okok miatt mindaddig kimaradt darabok zömét, másoknak megcsönkített szövegét kiegészítette; végül összeszedte a költő gyűjteményeiből kihagyott zsengeket, töredékeket és egyéb innen-onnan előkerült költeményeket, s ezeket — szám szerint mintegy félszázat — „Toldalék”-ként a kötet végére iktatta. Ide olvasztotta be a Gyulai Pál szerkesztette *Petőfi vegyes művei* (Pest, 1863. Pfeifer, I—III. k.) versanyagát is, *A helység kalapácsa* kivételével, amely a „Nagyobb költemények” közé, a törzsanyagba került. Több forradalmi darabot azonban még mindig nem tartott kiadhatónak vagy csonkíthatlanul közölhetőnek. Voltak bizonyos fenntartásai az „ízlés” nevében is. (Pl. a *Mit nem beszél az a német?* c. versben a „kurvanyádat” kifejezést ki akarta pontozni; de gyaníthatólag elsősorban azért, mert Petőfi az osztrák ellen fakadt ki így.) Kiadási elveit a kiadvány tervezett előszavában részletesen kifejtette. Ennek szövegét — feltehetően az óvatos kiadó kívánságára — előre közzétette a Beöthy-féle *Athenaeum* c. folyóirat 1874. jún. 4-i számában.³¹ A közönség ebből értesülhetett arról, hogy az „Összes költemények” tervezett nagy kiadásából 7 költeményt ki akarnak hagyni (ezek a királyellenes, közvetlenül a királyt, a császári trónt támadó darabok voltak: *A királyok ellen*, *A királyokhoz*, *Készülj, hazám!* *A király és a hóhér*, *Ausztria*, *Itt a nyílom . . .* és az *Akasszátok föl a királyokat!*), továbbá, hogy egyes részleteket — többnyire hasonló okok miatt — Greguss további 9 költeményben is „elnyomott” (törölt). A szenvedélyesen királyellenes *Az apostolt* csonkíthatlanul hagyta ugyan, de emiatt, úgy látszik, furdalta is a „lojális lelkiismerete”, mert azzal próbálta e költemény művészi (s egyben politikai) hitelét rontani, hogy az a királygyilkosságnak „nem sikerült apotheosisa, mert egyes rajzai bármily kitűnők, erkölcsi képtelenség dicsőítése [ti. a királygyilkosságé] nem sikerülhet.”

Alig tehető föl, hogy Greguss a kihagyások kényes kérdésében teljesen önállóan döntött volna. Bizonyosan felvetette ezt az Athenaeum vezetősége előtt (az igazgató választmány tagja volt vele együtt Jókai és Kemény is), s nyilván kikérte akadémiai és Kisfaludy-társasági tagtársa, Gyulai Pál véleményét (mindkét testületbe együtt, egy időpontban kerültek be); tőle, mint az említett *Petőfi vegyes művei* szerkesztőjétől mind módszertani, mind különféle gyakorlati kérdésekben hasznos tanácsokat kaphatott. Mégis, a neve alatt előre megjelent, egyéni gondolatmenetű és stílusú előszava miatt órá magára záporoztak az ellenzéki sajtó támadásai. Indokolása a kiegyezés körüli szenvedélyes viták után még alig enyhült atmoszférában nyílt provokációként hatott. Annak fejtegetésével kezdte, hogy elhunyt nagy költőink, íróink műveit merőben történelmi produktumoknak, emlékeknek kellene tekinteni, s ki kellene vonni az 1848-ban elfogadott sajtótörvény hatálya alól; ez azonban őt egyelőre kötelezi. Nem hiszi ugyan, hogy lehetne Magyarországon „egy olyan esküdtszékét összeállítani”, amely az annyira népszerű Petőfi költeményei miatt elítélné; de „törvénytelenre” akkor sem hajlandó, ha az ügyis büntetlenül marad vagy „mintegy a hazáért szenvedés olcsó dicsőségét jövedelmezi”. Sőt, mintegy fitogtatva meggyőződéses lojalitását, így folytatja:

„Hódoltam a törvény ama pontjainak, melyek a magyar király és családja megsértését tiltják. Hozzáteszem, hogy amit ez alapon a gyűjteményből kihagytam, politikai rövid-

³¹ Az új Petőfi-kiadás előszava. *Athenaeum* 1874. jún. 4: 1427—1435. ill. GREGUSS Ágost: *A balladáról és egyéb tanulmányok*. Bp. 1886. 509—520.

látásunk, fegyelmezetlen szellemünk és zilált viszonyaink közepett tanácsosabbnak láttam volna kihagyni még az esetben is, ha a törvény rá nem kötelez, [...] tartózkodván oly érzelmek terjesztésétől, melyek a magyar nemzet ragaszkodását a magyar királyhoz csökkenthetik.”

(Ezt az érvelést Greguss pár héttel későbbi „Viszontválasz”-ában még megtoldotta azzal, hogy mint hazafi az állam fennmaradását s benne „a magyar faj” hegemoniáját óhajtja; ez pedig csak úgy biztosítható, ha erősítjük a nemzet és a korona kapcsolatát; Petőfi szövege azonban éppen ezzel ellentétes irányban hatnának.)³²

Az előre leközölt „Előszó” rendkívüli felzúdulást váltott ki: a sajtó heteken át a Greguss elleni támadások, visszavágások ingerült és szenvedélyes polémiák zajától volt hangos.³³ A tudomány és a művészet nevében követelték a teljes és hamisítatlan Petőfit; a kihagyások politikai indokolását — egyesek meggyőződésből, mások talán taktikai megfontolásból — a Gregusstól is említett történeti elvvel cáfolták; a „jóizlés” címen eszközölt törléseket kigúnyolták s elutasították. Többen hangoztatták, hogy Greguss alkalmatlan és méltatlan az általa vállalt feladatra, s ennek alátámasztásául újra közzétették emlékezetes, 1847. évi otromba Petőfi-ellenes gúnyviratát. Egymástól függetlenül ketten is „merénylet”-nek minősítették az Előszót;³⁴ egyikük Meltzl Hugó, a kolozsvári egyetem Petőfi-rajongó tanára volt, aki kétségbe vonta bárkinek, de különösen Gregussnak a jogát arra, hogy Petőfi életművéből akár csak egy szót is elsikkasszon; Greguss indokolását találóan „a király iránti lojalitással való kiállhatatlan édelgésnek” nevezte, és sürgős intézkedést kért, hogy ez az előszó ne éktelenkedjék az oly régóta várt gyűjtemény élén.

A heves és széles körű tiltakozás hatására a kiadó a már teljesen kinyomott kötetet egyelőre visszatartotta (ennek az első változatnak állítólag csak egyetlen példánya maradt fenn; ez Gyulai Pál birtokában volt, de később nyoma veszett),³⁵ és a lapokban bejelentette, hogy néhány költeményt pótlólag felvesznek még, s emiatt a kiadvány megjelenése néhány héttel eltolódik.³⁶ Greguss erre önként visszalépett a vállalkozástól. A kiadás ügyét Gyulai vette kézbe (bár nevét nem adta hozzá; utóbb csak annyit ismert el, hogy tanácsokkal szolgált az Athenaeumnak).³⁷

A nagy-negyedrét alakú, ízléses kiállítású, illusztrált díszkiadás végül is pár héttel a költő halálának 25. évfordulója után, 1874. szeptember közepe táján került ki a sajtó alól. Hogy a heves bírálatok ellenére sem teljes, azt — az „összes” jelző hiányával — már a cím is jelezte: *Petőfi Sándor költeményei*. Hiteles kéziratok alapján megigazított s hazai művészek rajzaival díszített első teljes kiadás. Budapest, 1874. Athenaeum. VI, 758 l. A kötet 65 illusztrációt tartalmazott, a költő portréját Jankó János rajzolta meg. A személytelen aláírással („Az Athenaeum-társulat igazgatósága”) ellátott s a Gregussénál lényegesen rövidebb előszót Gyulai szövegezte. A kötet tartalmával kapcsolatos

³² Viszontválasz. *Pesti Napló* 1874. jún. 17, ill. GREGUSS előbb id. kötete 521—534.

³³ A vita anyagát és részletes elemzését l. NAGY Miklós: *Harc az 1874-es Petőfi-kiadás körül*. It 1950. 3. sz. 77—89.

³⁴ LÁNG Lajos: *Irodalmi merénylet*. Figyelő 1874. jún. 13, 277—279; MELTZL Hugó: *A Petőfin kísérlett legutolsó merénylet*. (Greguss Á. dísz-előszava.) Magyar Polgár (Kolozsvár) 1874. jún. 14: 1—2.

³⁵ L. Havas Adolf Petőfi-kiadása I. k. (Bp. 1892) 395: „E kiadásból az egyetlen fennmaradt példány Gyulai Pál úr birtokában van, ki szíves volt azt rendelkezésemre bocsátani.” (Lapalji jegyzet.)

³⁶ Vö. *Vasárnapi Újság* 1874. jún. 21: 395.

³⁷ Ez Gyulai 1874. okt. 15-i cikkéből tűnik ki (l. alább 40. sz. jegyz.)

indokolása szűkszavú, és az adott helyzetre jellemző módon kétirányú: egyfelől a pótlólag felvett költemények közlését magyarázza, azzal, hogy Petőfi életének „utolsó két évében nagy részt a forradalom és a nemzeti harc szelleme sugallta költeményeit, amelyek közül nem egy ma már valóságos történelmi emlékké vált. Épen azért, alkotmányunk visszaállítása után, mellőzve minden politikai szempontot s csak az irodalom-történetit tartva szem előtt, nem haboztunk ezeket is felvenni e kiadásba.” Másfelől a fenntartott törlések és csonkítások indokolása még lakonikusabb: a cím szerinti felsorolás után csak annyi áll, hogy ezeket „szempontból” (ti. mint történeti produktumokat) sem tartották közölhetőnek. — Gyulai beavatkozása majdnem formálisnak nevezhető: a tőle pótlólag beiktatott 3 költemény a kötet 534a—d lapjára került (ilyenformán természetesen nem is az eredeti sorrendnek megfelelő helyre), tehát a nagy sietségben már a lapok átszámozását sem hajtották végre; a szerkesztő-csere célja elsősorban a háborgó közvélemény lecsillapítása volt.

Nem nehéz felismerni, hogy az Athenaeum ügyesen, előre kigondolt terv szerint járt el, a bonyolult történeti helyzetben többé-kevésbé szándékosan ütköztette össze az élesen szembenálló nézeteket. Így egyrészt a hivatalos fórumok előtt hivatkozhatott a Gregusst ért heves támadásokra (melyekkel a vállalat bizonyos mértékig dacolt), másrészt a hazafias közvéleményt néhány vers utólagos felvételével és a bűnbakként előretolt Greguss félreállításával némileg kiengesztelhetette. A szenvedélyes viták során az ellenzéki hév jórészt el is lobbant. Végül — de korántsem utolsósorban — azzal is tisztában voltak, hogy a kiadvány kelendőségét egy országos sajtópolemia a lehangzatosabb propagandakampánynál is hatékonyabban segíti elő, tehát a vállalat üzleti szempontból csak nyerhet vele. Nem is csalódtak: a drága díszmű olyan gyorsan fogyott, hogy hamarosan új kiadásról kellett gondoskodni.³⁸

A díszkiadás megjelenése újabb vitákat váltott ki. A leglényegesebb mozzanatot azt volt, hogy Závodszy (a későbbi Széchy) Károly, az *Othton* c. ellenzéki folyóirat szerkesztője lapja első (okt.) havi számában egy „Történeti értékeink” c. bevezetés kíséretében minden teketória nélkül közzétette a díszkiadásból kihagyott forradalmi költemények többségét (csak *A királyok ellen* hiányzott, melynek szövegéhez nem tudott hozzájutni) s ráadásul az *Újév napján, 1849* c. verset, melyről a díszkiadás szerkesztői nem tudtak;³⁹ végül egyes durván megcsonkított darabok teljes szövegét is. Závodszyval szemben Gyulai szólalt föl: azon a címen kelt az Athenaeum védelmére, hogy a kötetből csak olyan versek maradtak ki, amelyek „élő személyt” támadnak (ti. a királyt; NB. ekkor még V. Ferdinánd is életben volt); egyúttal Závodszyt az írói tulajdonjog megsértésével vádolta; a szóban forgó versek kiadási joga ugyanis az Athenaeumé (ill. a költőtől kihagyott darabokra nézve Petőfi Istváné) volt; másrészt pedig megróttta a szerkesztőt a közzétett szövegekben előforduló durva hibákért.⁴⁰ Erre Szini Gyula, a *Riadó* szerkesztője, folyóiratában közreadta a kijavított szövegeket, s eközben kimutatta, hogy helyesbítései és kiegészítései során

³⁸ A *Figyelő* 1875. jan. 17-én (36. 1.) már hírt ad az új kiadás előkészületeiről. Vö. még SZABÓ László i. m. 46.

³⁹ A korábban csak másolatokból ismert költemény *Új esztendő napján* c. hitelesnek tekinthető szövege — egy újabban felfedezett egykorú közlés nyomán — a közelmúltban került először Petőfi összes költeményei közé (l. PETŐFI *összes versei*. Bp. 1976. Magyar Remekírók sorozat. 1156—1157).

⁴⁰ *Petőfi költeményei és az írói tulajdonjog*. Pesti Napló 1874. okt. 15. regg. k. 1—2. (Újra-kiadás: GYULAI Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. Bp. 1961. 191—194.)

Gyulai is számos hibát vétett.⁴¹ De e csatározások nem fedhették el a lényegét, ti. hogy a versek végre nyomtatásban napvilágot láttak. Závodszyknak természetesen semmi baja sem lett belőle: egy ilyen, Petőfi miatt indított eljárás hallatlan mértékben felizgatta volna a kedélyeket, s ezt az adott helyzetben mindenképpen el akarták kerülni az országos politika irányítói. Az inkriminált költemények fölvetelének az összkiadásba ezután már nem lehetett akadály.

A díszkiadás, elvi szempontból erősen kifogásolható hiányai ellenére, Petőfi költeményeinek a korábbiaknál (az 1847. évi *Összes költemények* és az *Újabb költemények* anyagát együtt számítva is) lényegesen gazdagabb, teljesebb gyűjteménye volt: mint a tartalomjegyzékben alkalmazott jelzések alapján kiszámítható, 73 olyan darabot tartalmazott, amelyek politikai okból s további 17-et, amelyek egyéb ok miatt ekkor kerültek gyűjteményes kiadásba először; 8 versnek pedig, amely az *Újabb költeményekben* csonkán jelent meg, teljes szövege — gyűjteményes kiadásban — ugyancsak itt látott először napvilágot. Ezt a körülményt Greguss szerencsétlen előszava s az általa kiváltott, hosszan gyűrűző perpatvar méltatlanul szorította a háttérbe. A díszkiadás zajos visszhangjának jellemző vonása, hogy a kihagyások miatt kétségkívül jogosan „handabandázó” (Gyulai kifejezése) kritikusok sorában senki sem akadott, aki megkísérelte volna, hogy legalább közvetett módon az új kiadás legnagyobb és legörvendetesebb újdonságára, a Petőfi-kötetben ezúttal először olvasható, részben kiadatlan s a közönség előtt ismeretlen forradalmi versekre irányítsa az olvasók figyelmét.

A díszkiadás sűrűn egymásra következő újabb változatai, amelyeknek a címében már ott volt az „összes” jelző is, 1877-től kezdve tartalmazták a Závodszyktól közölt költemények (továbbá a tőle nem talált *A királyok ellen*) szövegét, pótolták az első kiadásból kihagyott vagy kipontozott részleteket, s több olyan elfelejtett vagy kéziratban lappangó darabot fölvettek, amelynek hiányára az első kiadás bírálói hívták fel a figyelmet; végül az elhangzott megjegyzések nyomán az illusztráló művészek, ill. a képek számát is növelték (2—5. kiadás: 1877; 1878, ill. ennek címlapkiadása 1879; 1884; 1889).

*

A díszkiadással zárult le a Petőfi-kiadások történetének „hőskora”, amely a teljes Petőfire való várakozás és az érte folytatott küzdelem jegyében zajlott. Ettől fogva a cenzúra vagy a kényszerű kiadói önkorlátozás szerepét a felülről irányított művelődéspolitikai vette át. A hivatalos irodalomtörténetírás és kritika ezután érzékenyen ügyelt arra, hogy az immár akadálytalanul közölhető forradalmi költemények lehetőleg ne lépjenek ki a kötetek zárt egységéből, s a költőnek az összkiadásokban polgárjogot nyert „felforgató”, „felségsértő” eszméi a lelkekben ne verjenek gyökeret. A jelen összefüggésben csak egy példát említünk erre. A pesti Petőfi-szobor 1882. évi leleplezési ünnepének szónoka, Jókai Mór beszéde befejező részében, tehát mintegy végső tanulásként azt bizonygatta, hogy Petőfi forradalmi versei a „korszellem” időhöz kötött kitörései voltak, s a költő, ha élne, láthatná: „Van még egy népeitől szeretett és népeit szerető király, s az Magyarországé”,⁴² — amivel *A királyokhoz* című költeménynek a hazafi szívekben sokáig visszhangzó refrénjét („Bármit mond a

⁴¹ *Petőfi Sándor forradalmi költeményei.* (2 közl.) Riadó 1874. okt. 18, okt. 25.

⁴² A beszéd szövegét l. *Nemzet*, ill. *Pesti Hírlap* 1882. okt. 16, *Koszorú* 1882. nov., 388—407 stb.

szemtelen hízélgés, Nincsen többé szeretett király!') kívánta ellensúlyozni; egyúttal az uralkodónak szánt gesztus is volt ez, engesztelésül azért, hogy Petőfi királyellenes versei 1877 óta az *Összes költemények* sok ezer példányában megjelentek. Korántsem véletlen tehát, hogy az ünnepi beszédnek éppen ez a részlete bekerült Petőfi összes műveinek reprezentatív, hatkötetes kritikai kiadásába is mint a Jókaitól írt „Előszó” utolsó, *Petőfi szobránál* c. fejezete (I. k. Bp. 1892. XC—XCII).

A díszkiadásnak — a (2. kiadásában) végre elért teljesség mellett — a költemények elrendezése és a szöveghűség tekintetében súlyos fogyatkozásai is voltak, melyekre részben már az egykorú kritika rámutatott. Az 1847. évi *Összes költemények*, ill. az autográf kéziratok eredeti sorrendjét az illusztrációk gazdaságosabb elhelyezése kedvéért, tehát merőben gyakorlati, ill. üzleti szempontok miatt sokhelyütt önkényesen megváltoztatták, a szöveget pedig az 1870-es évek helyesírási gyakorlatához igazították, sőt az ejtési sajátosságokra (a régies ill. népnyelvi formákra stb.) sem voltak mindig tekintettel. Nemegyszer a sorok vagy versszakok eredeti tördelésén is változtattak. Már pedig a díszkiadás majdnem két évtizeden át a különféle rendeltetésű Petőfi-köteteknek és a különféle célú Petőfi-versközléseknek jóformán kizárólagos alapja és forrása maradt. 1874 óta az *Összes költemények* a legnépszerűbb, állandóan korrsett magyar kiadványok egyike. Mivel a díszkiadást és későbbi változatait — magas áruknál fogva (16, később 12 Ft) — csak az olvasóközönség jobb módú rétegei vásárolhatták meg, az egyszerűbb emberek nagy tömege számára, akiknek a Petőfi-versek összkiadása legkedvesebb olvasmányává lett, az Athenaeum különféle nagy példányszámú, népszerű változatokat bocsátott ki 8, 2.50, sőt 1.50 Ft-os áron: „képes népkiadás” (1879), 4-kötetes „teljes kiadás” (1877, 1888), „népies kiadás” (1882), „hazai művészek rajzaival díszített 2., 3. népies kiadás” (1884, 1891). Mivel azonban „olcsó Petőfi”-vel nem látta el rendszeresen a könyvpiacot, sok támadás érte. A lapok felemlegették, mennyit nyomorgott és nélkülözött Petőfi a kiadók szűkmarkúsága miatt és milyen óriási jövedelmeket vág zsebre versei kiadásából az Athenaeum; a nép számára azonban, amely a leghívebben őrzi a költő emlékét, nem gondoskodik megfelelő, mérsékelt árú, nagy példányszámú Petőfi-kötetről.

Az első kritikai kiadás

A díszkiadás bővített változataiban, amelyek mindig a megelőzőn alapulnak s kivált a felsorolt népszerű változatokban a felületés gondozás, a változó ortográfia és az egyre szaporodó sajtóhibák következtében tovább romlott, torzult a Petőfi-költemények szövege. A tudományos ismeretek felhalmozódásával mind érezhetőbbé váltak az elrendezés bizonyos fogyatkozásai, egyre problematikusabbnak tűnt az ún. „kihagyott” költemények csoportjának összetétele, sorrendje stb. Ebben a helyzetben szükségszerűen merült fel egy következetes elrendezésű és valóban hiteles szövegű, tudományos apparátussal ellátott, tehát kritikai szövegkiadás létrehozásának igénye. E gondolat nem volt újkeletű: a *Fővárosi Lapok* egyik 1870. évi híre szerint Gyulai már akkor tervezgette egy ilyen kiadás megszerkesztését;⁴³ Meltzl Hugó pedig 1874 elején, a kolozsvári *Erdélyi Múzeum* febr. 1-i számában e vállalkozás

⁴³ *Fővárosi Lapok* 1870. márc. 13, 217.

megindítását sürgetve részletes tervezetet is tett közzé, s hangsúlyozta, hogy az Athenaeum készülő díszkiadása, mint népszerű munka, a tudományos kiadást nem pótolhatja. Mégis, e gondolat csak a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulója táján érett meg annyira, hogy tette válhatott. Alapjait ekkorra már kellőképpen megvetette a Petőfi-kutatás, a Petőfi-filológia is, amely a költő halálát követő évtizedekben a versek keletkezési körülményeiről, kéziratairól, közléséről stb. nagymennyiségű rendszerezésre, feldolgozásra váró anyagot tárt fel. Ebben az előkészítő munkában különösen nagy szerepet játszott a kolozsvári *Petőfi-Múzeum* c. folyóirat (1888—1895), amely szövegés adatközléseivel, a költő életére, műveire, kultuszára stb. vonatkozó információinak bőségével hosszú ideig a Petőfi-filológiai kutatások nélkülözhetetlen eszköze és forrása, s mind Ferenczi Zoltán ismert Petőfi-életrajzának, mind a kritikai összkiadásnak közvetlen megalapozója és előkészítője volt.

A versek tudományos összkiadása sajtó alá rendezését az Athenaeum megbízásából — a költő összes művei kritikai kiadásának keretében — Havas Adolf székesfehérvári tanár végezte. Havas, ez a Petőfi-irodalomban járatos, képzett filológus hozzáértését, szövegkiadási elveinek korszerűségét már előbb, egy népszerű Petőfi-kiadás megszerkesztésével bebizonyította: *Petőfi Sándor összes költeményei*. Eredeti kéziratok és kiadások alapján megjavított új népies kiadás egy kötetben. Budapest (1890.) Athenaeum. VI, 706 l. Ez a külsőleg igénytelen, olcsó kiadvány a tudományos kiadás közvetlen előzménye volt, a szövegűség, a versanyag elrendezése és teljessége tekintetében egyaránt. (Új címlapkiadása: 1897.)

A kritikai kiadásnak a költeményeket tartalmazó első három kötete a kilencvenes évek elején gyors egymásutánban hagyta el a sajtót: *Petőfi Sándor összes költeményei*. Végleges, teljes kiadás. Életrajzi bevezetéssel ellátta Jókai Mór. Eredeti kéziratok és kiadások alapján rendezte, jegyzetekkel és variánsokkal kísérte Havas Adolf. Budapest. 1892—1893. Athenaeum. I—III. k. Havas gyökeresen szakított a korábbi hibás gyakorlattal: minden rendelkezésre álló forrást felhasználva arra törekedett, hogy a kiadvány — mint írja — „a legapróbb részletekig híven és teljesen tüntesse fel a nagy költő gondolatkincsét”. Mindenekelőtt helyreállította a verseknek az 1847. évi *Összes költemények*, ill. az 1847—1849. évi eredeti kéziratok szerinti sorrendjét. A nagyobb elbeszélő költeményeket, Petőfinek az 1847. évi kötetben követett eljárása szerint, a kiadvány élén, az első kötetben közölte. Rendet teremtett az ún. „függelék” (ti. az 1847. évi *Összes költemények*, ill. az Emich-féle *Újabb költemények* keretein kívül eső versek) anyagában is. Mint említettük, az *Összes* és az *Újabb költemények* egyesített versanyaga, a politikai fenntartások teljes elenyészésével, már a díszkiadás 2. (1877. évi) változatában elvileg teljessé vált; egyéb, a költőtől kihagyott, ill. elfelejtett versek, zsengek, töredékek azonban még a nyolcvanas évek során is szép számban bukkantak fel; mindezeket, köztük a Baróti Lajostól szerkesztett *Petőfi újabb reliquiái* (Budapest, 1887) versanyagát, Havas iktatta először — „új népies kiadás”-a, majd a kritikai kiadás függelékében — Petőfi összes költeményei közé. Ugyancsak elsőként vette föl a kihagyott versek csoportjába azokat az eredeti kéziratokból Petőfitől alig olvashatóan törölt darabokat, amelyeknek szövegét Ferenczi Zoltán 1890-ben betűzte ki s közölte önálló füzetben (Kolozsvár), ill. az említett *Petőfi-Múzeum* c. folyóiratban. A kritikai kiadás költeményes sorozata tehát, bár „végleges” természetesen nem lehetett, megjelenése idején valóban teljes volt. Messze felülmúlta a korábbi kiadásokat a szövegköz-

lés módszeressége és gondossága szempontjából is. Havas először gyűjtötte össze és értékesítette a kiadás jegyzeteiben az egyes versek hiteles forrásaira (kéziratok, közlések), keletkezésük helyére, idejére s egyéb körülményeire vonatkozó adatokat, a fontosabb szövegvariánsok kíséretében. Kommentárjaiból, megközelítési módszeréből a lelkiismeretesen tájékozódó, egzaktásra törekvő tudós rokonszenves vonásai rajzolódnak ki. Munkája fontos állomás a Petőfi-kiadások történetében: megszünteti a díszkiadás okozta anarchiát; a különféle, sűrűn egymásra következő reprezentatív és népszerű, illusztrált és illusztrálatlan összkiadások többsége jó félszázadon át az általa megállapított szöveget sokszorozza; jegyzeteit, amelyekben egy több évtizedes kutatási szakasz eredményeit összegezte, jóformán csak a jelenleg folyamatban lévő új kritikai kiadás teljes sorozata teheti majd fölöslegessé.

Havas munkájának bizonyos fogyatkozásaira — a szerkesztő kivételes érdemeinek elismerése mellett — már az egykorú kritika rámutatott. Baróti Lajos az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1894. évfolyamában megállapította, hogy a kiadvány szövegvariáns-apparátusa, amelyet Havas már eleve „a fontosabb, az igazán jelentős” eltérésekre korlátozva állított össze, még ilyen megszorítással is igen hiányos; továbbá joggal tette szóvá, hogy Havas keletkezéstörténeti jegyzetei egyenetlenek: itt-ott hézagosak és sok tévedés csúszott beléjük. Ezeket a kritikai megjegyzéseket Baróti az egész kiadványra kiterjedő (4 füzetet át közölt) aprólékos bírálatában jogos korrekciók és kiegészítések tömegével támasztotta alá.⁴⁴

Az Athenaeum tulajdonjogának elévülése

Havas sikeresen befejezett — fogyatkozásaival együtt is nagy jelentőségű — kiadványa méltó megkoronázása volt annak a széles körű kiadói tevékenységnek, amelyet az Athenaeum Petőfi összes költeményei terjesztése és népszerűsítése terén három évtizeden át versenytárs nélkül fejtett ki. Ezt az alapvető művet már csak néhány összkiadás-kötet követte a századfordulóig, amikor a költemények tulajdonjogának védelmi ideje lejárt. A Petőfi-kiadások történetének első évtizedeiben sok vita folyt erről a terminusról. Ugyanis a szerzői jog kérdését Magyarországon — a nyugati országokhoz képest meglehetősen későn — 1884-ben szabályozták. Ezt megelőzően a Petőfi-költeményeknek az Athenaeumot illető kiadási jogával kapcsolatban olyan vélemények is elhangzottak, hogy annak határideje (a magyar magánjogi gyakorlat szerint) a költő halálától számított 32, ill. (az osztrák és a német minta nyomán) 30 esztendő.⁴⁵ Ez utóbbi felfogás alapján Aigner — a későbbi Abafi — Lajos kiadó már 1879-ben előfizetést hirdetett Petőfi összes műveire,⁴⁶ s amikor az Athenaeum tiltakozást jelentett be, pert indított ellene. Aigner egyrészt kétségbe vonta a Petőfi és Emich közti szerződés érvényességét

⁴⁴ BARÓTI Lajos: *Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról*. EPhK 1894. (4 közl., klny.-ban is.)

⁴⁵ L. pl. *Budapesti Szemle* 1879. 19. k. 37. sz. 240: Petőfi költeményei egyik kiadásának recenzense megjegyzi: „Per tárgyává lehet”, hogy 1879-től (Petőfi halálának 30. évfordulójától) kezdve mások is kiadhatják-e ezeket a verseket, nemcsak az Athenaeum. (L. még az alább id. cikket.)

⁴⁶ L. a *Vasárnapi Újság* közleményét Aigner kiadási tervéről és a kiadási joggal kapcsolatos vitáról (1879. nov. 2: 708).

(pontosabban: a költő aláírásának autográf voltát), másrészt — magyar törvény híján a külföldi gyakorlatra hivatkozva — annak kimondását kérte, hogy a kiadás joga, még ha valóban az Athenaeumot illette volna is meg, a költő halálától számított 30 év után elévült, s a Petőfi-versek 1880-ban köztulajdonná váltak. A per Aigner vereségével végződött: a bíróság érvényesnek ismerte el Petőfi és Emich szerződését (a költő aláírásának hitelessége mellett Arany és Jókai is tanúskodott), s mivel az abban foglaltak értelmében Petőfi költeményeinek nagy részét „örökáron” adta el Emichnek, Aigner keresetét elutasították.⁴⁷ — Az Athenaeum, amelynek a Petőfi-költemények kiadása a legkevesebb kockázattal járó, legjövődélmezőbb s úgyszólván folyamatosan biztos hasznot hajtó vállalkozása volt, a szerzői jog kérdésének hazai rendezése után is foggal-körömmel ragaszkodott e kiadási jogának a végsőkig való kizárólagos birtoklásához. Jogi képviselői mind az Aigner elleni per folyamán, mind azt követően, a költő halálának 50 éves fordulója előtt furfangos prókatori csűrés-csavarással igyekeztek a védelmi idő meghosszabbítását vagy éppen meghatározatlan tartamú kitolását elérni: felvetették a kérdést, hogy mely időponttól számítható a törvényben megszabott 30 ill. 50 év? Mikor halt meg Petőfi tulajdonképpen? (1849. július 31-én csak eltűnt.) Érvényesnek tekinthető-e a magyar magánjog szempontjából az osztrák katonai megszálló hatóság 1850. nyári holtttá nyilvánítási eljárása, amely Szendrey Júlia második házasságának előfeltétele volt? Hiszen mind a magyar jog, mind az osztrák polgári törvénykönyv szerint a költőt — egy évi meghirdetési eljárással — az eltűnésének napjától számított három év letele után lehetett volna csak holtttá nyilvánítani. Ilyenformán — bizonygatták még a század végén is — Petőfi jogi értelemben nem tekinthető halottnak, sőt mivel sem hitvestársa nem él, sem törvényes örökösei nincsenek, holtttá nyilvánítására a fennálló rendelkezések szerint nincs is többé lehetőség. Eötvös Károly, aki éppoly érdemes jogász volt, mint író, találóan jegyezte meg erről az okoskodásról:

„Az Athenaeum . . . igen szép üzleteket csinált már a költő halálából: . . . lepingáltatá, s képek, cikkek, versek özönével hirdeté azt kalendáriumjaiban és hírlapjaiban . . . S most előáll azzal, hogy Petőfi most is él.”⁴⁸

De még ha érvényesnek fogadják is el a megszálló hatóság eljárását — érveltek tovább — az osztrák polgári törvénykönyv rendelkezéseinek megfelelően akkor is a holtttá nyilvánítás napját kell a halál napjának tekinteni, s ehhez képest a naptári év, tehát 1850 végétől számítandó az 50 esztendő, azaz a védelmi idő 1900. dec. 31-én jár le. (Ez is legalább egy értékes esztendőt jelentett volna a vállalatnak.)⁴⁹ — Mindezek azonban hiábavaló ügyeskedések voltak az 1884. XVI. tc. meglehetősen egyértelmű intézkedéseivel szemben, s az Athenaeum végül is kénytelen-kelletlen beletörődött abba, hogy a Petőfi-versek kiadása 1900. jan. 1-ével szabadddá válik. Mindenesetre igyekezett a számára kínálkozó utolsó nagy üzleti lehetőséget, a költő halálának félszázados fordulóját minél jobban kihasználni: a különféle formátumú „népies kiadások” új lenyomatain kívül kihozott egy valóban olcsó, 1 koronás Petőfi-

⁴⁷ Az ítélet szövegét l. pl. *Pesti Napló* 1880. júl. 8. esti k., az ügy lezárását uo. okt. 22. regg. k. 2.

⁴⁸ Eötvös Károly: „*Dehogyan halt meg Petőfi.*” (E. K.: *Tűnemények*. Bp. 1905. 268—275.)

⁴⁹ *Pörök Petőfi miatt*. Corvina. 1899. júl. 30, 105; aug. 10, 110—111.

kötetet (1898), melynek 50 000 példánya két éven belül elfogyott;⁵⁰ a másik véglét, ti. a tehetős rétegek igényeinek megfelelő ünnepi kiadványt egy nagy-negyedrét alakú, pompás kiállítású, illusztrált díszkiadás képviselte: *Petőfi Sándor összes költeményei*. Baditz Ottó, Benczúr Gyula (stb.) rajzaival. Budapest, 1899. I—II. k., mely a 36, selyemkötésben 42 Ft „rekord-ár” ellenére (az 1-koronás kiadás árának 72, ill. 84-szerese!) még abban az évben elkelt, s 1900-ban újra megjelent. A két véglét között foglalt helyet a 4-kötetes ún. „teljes kiadás” 5 (díszkötésben 10) Ft-ért.

Petőfi-kiadások 1900-tól a felszabadulásig

Az Athenaeum a felsorolt ünnepi kiadványokkal nem tudta a könyvpiacot tartósan telíteni, és már a század első évétől fogva szinte gombamódra jöttek létre a különféle jellegű és kiállítású, külsőleg-belsőleg igényesebb vagy felületesen gondozott, olcsó, sőt ponyvakiadások. Persze, maga az Athenaeum is részt vett ebben a versenyben, amely kétségkívül hasznos volt abból a szempontból, hogy az olvasóközönség minden rétege hozzájuthatott a neki megfelelő, számára elérhető Petőfi-kötethez. Különösen kiaknázta ezt az új lehetőséget a Lampel, ill. a Singer és Wolfner kiadó, később bekapcsolódott a Franklin, a két háború között a Tolnai és számos más kisebb-nagyobb vállalat. Így pl. a század első évtizedében (1900-tól 1909-ig) — az új lenyomatokkal együtt — nem kevesebb, mint 15 Petőfi-összkiadás hagyta el a sajtót,⁵¹ nem is említve a különféle szempontú és terjedelmű válogatások, továbbá egyes művek kiadásainak hosszú sorát. Az első világháború alatt, majd az ellenforradalmi rendszer harmadfél évtizede idején észrevehetően csökkent ez az ütem, de még erre az időszakra is átlagosan kétvétenként 1—1 kiadást számíthatunk (bár ezek jelentős része változó címlappal ellátott új lenyomat volt). Ebből a mennyiségileg gazdag, de minőségét tekintve igen vegyes terméskből itt csak a kiadástörténet és a Petőfi-filológia szempontjából jelentősebbeket említhetjük.

Az összes versek első „szabad” kiadását Baróti Lajos, Havas bírálója rendezte sajtó alá: *Petőfi Sándor összes költeményei*. A költő kéziratái s az eredeti kiadások alapján. Budapest, 1900. Singer és Wolfner. (4) 435 l. Baróti ebben a népszerű összkiadásban, említett szakrecenziója tanulságai alapján, néhány ponton módosította a versek sorrendjét, a szövegeket pedig újra összevetette az eredeti forrásokkal. A függelék több új, addig kötetben meg nem jelent darabbal (főként zsenégekkel) gyarapodott. — Atnézett, ellenőrzött kiadás volt Kardos Alberté is: *Petőfi Sándor összes költeményei*. Új népies és ifjúsági teljes kiadás egy kötetben. Debrecen, 1909. XXVII (1) 786 l. (Változtatlan címlap-kiadása: Debrecen, 1916.) — Voinovich Géza jegyzetes kiadása: *Petőfi összes költeményei*. Bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest, 1921. Franklin. I—II. k. az első kísérlet volt az összes verseknek (beleértve az elbeszélő, ill. a gyűjteményekből, kéziratok füzeteiből kihagyott költeményeket és tördékeket is) kronológiai elrendezésű kiadására, a legkorábbi zsenégekől Petőfi utolsó verséig, a *Szörnyű idő*ig; a jegyzetekből, melyeket versről versre a szövegek közé iktatott, a keletkezési körülmények népszerű előadásán

⁵⁰ SZABÓ László: I. m. 47.

⁵¹ Közülük 3—3-at az Athenaeum és a Lampel, 1—1-et a Singer és Wolfner, ill. a Franklin adott ki.

túl Petőfi életének és költői fejlődésének (bár konzervatív szemléletű és hézagossá vázolata is kikerekedik. — Ferenczi Zoltán a centenárium évére rendezett sajtó alá egy népszerű kötetet: *Petőfi költeményei*. A költő születése századik évfordulójának emlékére kiadja Budapest székesfőváros közönsége. Budapest, 1923. XI (1) 626 l. Előszava szerint az eredeti kiadások és kéziratok alapján újra ellenőrizte a szövegeket, a függelékbe pedig további — újabban előkerült — darabokat iktatott. „Ez tehát emberileg teljes kiadás és részben teljesebb, mint bármely előző” — állapította meg.

Álljunk meg e jelzőnél egy pillanatra. E kiadások, mint 1877 óta sok tucatnyi előzményük, valóban teljesek voltak, tehát rendre ott sorakoztak közöttük Petőfinek mindig új aktualitással telítődő, új meg új nemzedékeket tettehívó forradalmi költeményei is. De mihelyt valamelyik közülük a hagyomány oltalma alatt álló összkiadás keretéből kiszakadva önálló életet kezdett élni, az ellenforradalom intézményei nyomban felléptek ellene.⁵² Különösen jellemző példa: az 1930-as évek elején a szegedi törvényszék két Békés megyei mezőgazdasági munkást fogházbüntetésre ítélte a *Dicsőséges nagyurak*... c. vers szavalásáért. Sem az elítéltek nem tudták, sem a bírák nem ismerték fel, hogy az inkriminált szöveg — Petőfi költeménye. „Az különösen kárhóztatta az ügyész úr — olvasható az egykorú jegyzőkönyvben —, hogy... a vers tartalmából az állam törvényes rendjének felforgatására és a munkásosztály kizárólagos részesítésére vonható következtetés.” A két elítelt le is töltötte büntetését.⁵³ Petőfi forradalmi gondolatainak tehát csak a „védett” Petőfi név adhatott menlevelet.

A Havas-féle kiadás megjelenését követő évtizedek folyamán magának a szöveghagyománynak az állapota is mind aggasztóbb képet mutatott, s a Petőfi-szövegkritika gondjai és feladatai megsokasodtak. Az első kritikai kiadás szempontjainak gyökeres felülvizsgálatát, a századvég óta jelentékenyen megszaporodott szöveganyag teljesebb és hitelesebb közzétételét, a kétes hitelű vagy nem hiteles szövegű darabok gondos megrostálását, a könyvtárnyira duzzadt Petőfi-irodalom újabb adatainak és eredményeinek a felhasználásával a jegyzetapparátus kiegészítését és a kronológia revízióját nemcsak a Petőfi-kutatás és általában az irodalomtörténetírás érdekei tették több évtized elteltével mindinkább időszerűvé; ez az igény a könyvkiadás részéről is újra meg újra felmerült: a szerkesztők különféle kényszermegoldásokkal kísérleteztek, hogy a Havas-kiadás egyre feltűnőbb hiányait pótolják és hibáit kiküszöböljék, vagy — és ez volt a gyakoribb eset — a felületesen gondozott, ellenőrzés nélkül újraszedett kiadásokban soha nem tapasztalt mértékben romlott tovább a Petőfi-versek szövege. Kristóf György kolozsvári egyetemi tanár az 1930-as évek elején *A kótyavetyére került Petőfi* c. cikkében⁵⁴ a Tolnai könyvkiadó egyik, hibákkal zsúfolt, olcsó Petőfi-kiadása kapcsán felháborodva kelt ki azok ellen, akik a költő életművével ilyen lelkiismeretlenül bánnak, figyelmeztette az olvasóközönséget, hogy „ne dobja ki pénzét erre az olvashatatlan, megrontott, elcsúfított szövegű Petőfire”, s „az irodalmi, a költői szöveg hűségének, érintetlen tisztaságának” védelme érdekében sürgős intézkedést kért.

⁵² Pl. a centenáriumi ünnepek alkalmával a budapesti rendőrség megtiltotta *A bílincs* c. vers elszavalását, l. *Népszava* 1922. dec. 5, 5, ill. dec. 6, 5.

⁵³ L. SZABÓ Ferenc cikkét: *Izgatással vádolt Petőfi-vers a szegedi törvényszék előtt — 1932-ben*. Tiszatáj 1963. 12. sz. 1—2.

⁵⁴ It 1932. 78—81.

JÓZSEF KISS

**Die Geschichte der Ausgaben der Gedichte Petőfis
von 1850 bis 1945**

Gusztáv Emich, der Herausgeber der *Sämtlichen Gedichte* (1847), bereitete sich, nach dem Tode Petőfis, zur Ausgabe der zweiten Hälfte des Lebenswerks des Dichters vor unter dem Titel *Neuere Gedichte*. Die Besetzungsbehörde konfiszierte aber die völlig gesetzten Bögen vor dem Einbinden und liess sie einstampfen, und so konnte diese Publikation erst im Jahre 1858 die Presse verlassen, aber noch lückenhafter, als beim Konfiszieren, wegen der Weglassung der revolutionären Gedichte. Zu gleicher Zeit gab Emich auch die in demselben Jahre mit einem akademischen Grosspreis ausgezeichneten *Sämtlichen Gedichte* wieder heraus. In der milderen politischen Atmosphäre nach dem Ausgleich von 1867, entschied sich der Athenaeum-Verlag die zwei Teile zu vereinigen, nachdem er das Eigentumsrecht der Gedichte Emich im Jahre 1868 abgekauft hatte. Die Arbeit der Vorbereitung zur Drucklegung wurde dem Schriftsteller Ágost Greguss anvertraut. Nach der Zusammenstellung des Bandes trat Greguss vom Unternehmen zurück, weil er wegen seiner im „Vorwort“ dargelegten loyalen Publikationsansichten und hauptsächlich wegen der geplanten Weglassungen heftigen Presseangriffen ausgesetzt wurde. Die im Jahre 1874 erschienene, prunkhaft illustrierte sogenannte „Prachtausgabe“ erschien also ohne seinen Namen und sein Vorwort. Auch damals fehlten noch einige revolutionären Gedichte aus dem Band, der erst in der 2. Auflage, in 1877 prinzipiell vollständig wurde. In Hinsicht der Autentizität und der Zuverlässigkeit der Textüberlieferung hatte er aber schwere Mängel, die durch die in den letzten Jahrzehnten des Jahrhunderts dutzendweise „fabrizierten“ schmuckvollen oder populären, mehr- oder einbändigen, teuren oder wohlfeilen Ausgaben vervielfältigt wurden. In diesem Wirwarr schuf eine zeitlang die kritische Ausgabe Adolf Havas's (3 Bände, 1892—1893) eine ziemliche Ordnung: mit seinen kontrollierten Texten und sorgfältigen Noten lag sie zuverlässig den populären Gesamtausgaben zugrunde. Nach der Verjährung des Ausgeberrechts (1899), worüber die Streite Jahrzehnte lang dauerten, wurden diese seit dem Beginn des 20. Jahrhunderts von zahlreichen Verlagsanstalten um die Wette veröffentlicht. Zwar gab es unter ihnen gewissenhaft zum Druck vorbereitete, nützliche Publikationen, doch nahm das Textverderben schon in den wohlfeilen Massenausgaben zwischen den zwei Weltkriegen beängstigende Dimensionen an, und auch die durch Jahrzehnte angehäuften neuen Ergebnisse der Petőfi-Philologie warfen mit immer wachsendem Nachdruck die Notwendigkeit der Erschaffung einer neuen kritischen Ausgabe auf.

KÖZLEMÉNYEK

Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről. Basire Izsáknak rossz híre van a magyar irodalomtörténetben. Érthető ez a rosszallás, s a személyétől való idegenkedés, hiszen az Apáczai Cserével folytatott vitában ő, I. Károly angol király hajdani káplánja, későbbi gyulafehérvári tanár képviselte a konzervatív tábor mereven újításellenes felfogását. Nem volt jó tanár sem, ezt tudjuk Bethlen Miklóstól, de arra azért érdemes figyelni, hogy Bethlen más rosszat nemigen tud róla: „jámbor, mérsékletes, józan életű . . . kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó . . . Theologus mediocris . . . Prédikátornak a maga nyelvén úgy hiszem híres volt, abban is holt meg, visszamenvén in anno 1661 Angliába”.¹ S ha Erdélyben, ahol egy Apáczaival került szembe, nem is volt népszerű, annál nagyobbat emelkedett a külföldön tanuló erdélyiek szemében mihelyt visszatért Angliába, ahol a király korábbi szolgálatai jutalmául durhami kanonokká és northumbriai esperessé nevezte ki. Ettől kezdve Basire Durhamben, Észak-Angliában élt és csak ritkán látogatott le Londonba; folyamatosan levelezett azonban más egyházi férfiakkal és tudósokkal, s nem kétséges, hogy összeköttetéseit számos Angliába látogató, vagy ott letelepedni kívánó magyar fölhasználta. Isaac Basire szerepe tehát az 1661 utáni angol–magyar kapcsolatok megélénkülésében, úgy hisszük, figyelemre méltó: egészen biztosan fontosabb, mint eddig hittük. Igaz ugyan, hogy 1663-as angliai látogatása során Bethlen Miklós nem kereste föl, de már 1662-ben Jászberényi Pál útján üzent neki, üdvözlését küldte, s egyetlen Basire-hoz írott levelében „igen tudós és kiváló barátjának” tiszteletet tanárját.²

Basire 1661 nyarán tért vissza angol földre, s ügyeinek rendezése után hamarosan megkezdte az erdélyi és magyarországi látogatók pártfogását. Első pártfogoltja Jászberényi P. Pál, I. Rákóczi Ferenc és Bethlen Miklós hajdani nevelője lehetett, akinek két Basire-hoz írt levele is fennmaradt.³ Jászberényi Hollandiában tanult, majd Zoványi szerint⁴ 1659 novemberében költözött át Angliába; itt először Oxfordban tartózkodott és feltehetőleg tanult, majd mint a Tufton-ifjak nevelője, Londonban telepedett le. Cecil Tufton személyében talált patrónusra; ez a Tufton alighanem azonos azzal az Oxfordban végzett nemesemberrel, aki 1682-ben halt meg Londonban, amikor is címe *Lincoln Inn's Field*

¹ *Bethlen Miklós önéletrajza.* Budapest, 1955. 158 l.

² Jászberényi levelét Basire-hoz lásd a durhami katedrális könyvtárában: MS Hunter folio 9 szám alatt, London, 1662. VII. 29-i keltezéssel, Bethlen Miklós levelének (ugyanott angol fordítását közli W. N. DARNELL: *The Correspondence of Isaac Basire*, D. D., London, 1831, 199 l.

³ Ismerteti őket Kropf Lajos a *Történelmi Tár* 1889. évf. 500–501. lapján.

⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*, 3. kiadás, Budapest, 1977, 283 l. Szerintünk Jászberényi csak 1661 táján költözhetett Londonba. A *Fax Nova* ajánlásában ezt írja Tuftonhoz: „Tu enim me primum Oxinio . . . huc ad Generosum Filiolum Tuum libens erudiendum evocasti”.

volt.⁵ Londonban jelent meg Jászberényi első Angliában kiadott műve, az *Examen Doctrinae Ariano-Socinianae* (1662), amit két év múlva a *Fax nova linguae latinae* (*A New Torch to the Latine Tongue* című, nagyszerű latin–angol nyelvkönyve követett. Ez utóbbinak latin nyelvű előszavában Jászberényi a többi közt hivatkozik Basiriusra is, mint hajdani fehérvári professzorára. Ekkor már az élelmes erdélyi peregrinus megindította londoni nyelviskoláját, ahol „a Keresztúri Pál módszerével”, játékosan, mondhatnánk XVII. századi Berlitz-módszerrel tanította a latint az angol gyermekeknek. Nem kell hozzá különösebb képzelőtehetség, hogy feltételezzük, Basire ajánlólevelei fontos szerepet játszhattak Jászberényi londoni karrierjének megalapozásában. Basire egyik legjobb barátja, aki annak száműzetése idején családjának is gondját viselte, Dr. Busby volt, a Westminster School igazgatója, s Jászberényi második Basire-hoz írt rövid levelében (amiben írja, rövidesen utazik Erdélybe) kéri pártfogóját, üdvözölje nevében Busbyt. A durhami kanonok egy másik levelező-partnere Dr. John Durell, a londoni francia egyház lelkésze, későbbi windsori esperes volt; Basire-nak a kérésére Jászberényi átadott neki bizonyos leveleket, s valószínűnek látszik, hogy Jászberényi volt Basire „egykori erdélyi tanítványa”, akivel Durell egy levelének biznossága alapján találkozott, s aki dicsérte neki, a hajdani gyulafehérvári tanárnak a Rákóczi-családhoz való hűségét.⁶ Tegyük még ehhez hozzá, hogy Edmund Castell, az arab nyelv cambridge-i professzora, szintén jó ember volt Basire-nak s a *Fax nova* ajánlóinak listája éppen az ő nevével kezdődik. Így nem meglepő, hogy Jászberényi 1664. június 29-én írt levelét Basire-hoz a „*clientulus vestri observantissimus*” (az Önt igen nagybecsülő védence) formulával zárja.

Bethlen Miklós ugyan nem utazott fel Durhambe, de megtette ezt helyette Nadányi János nevelő-kísérője, Enyedi R. Gáspár, a jogi tudományok doktora. Neve már feltűnik az *Examen* ajánlóí között, ahol üdvözőlő versét Claphamból, London elővárosából keltezi 1662 elején. Ekkor még vele van Nadányi is, akinek Hollandiába való visszatérése után Enyedi még marad Angliában, sőt 1663 októberében a Jászberényi nyelvkönyvét üdvözőlő versét már *E Curia Doromiana* — Durhamból keltezi.⁷ Később, már 1664 elején, Jászberényi társaságában találkozik Bethlen Miklóssal, együtt mennek el „A szerencsen királyhoz” címzett vendégfogadóba mulatni. Durhamban pedig nyilvánvalóan Basire-nál vendégeskedett. Rajta kívül voltak Basire-nak más magyar ismerősei és tisztelői is, például nem lehetetlen, hogy ismerte az Angliát-járt Körmendi Pétert, aki neki és két angol püspöknek ajánlotta egy 1663-ban Leydenben kiadott értekezését a gyermekkeresztségről. Arra ugyan nincs adatunk, hogy Körmendi Durhamban járt volna, de elképzelhető, hogy anyagi segítséget kapott Basire-től, aki jól fizetett erdélyi állását később igyekezett a magyar látogatók iránti bőkezűséggel meghálálni.

Azokban pedig éppenséggel nem volt hiány. Kathona Géza szerint 1661 és 1665 között mintegy huszonnégy magyar diák látogatott el, illetve élt rövidebb-hosszabb ideig Londonban.⁸ A Restauráció Angliája vonzotta a magyarokat, akik most már nem csak teológusokból verbuválódtak — egyre többen mennek el Angliába „szerencsét próbálni”. Nem tudjuk, mi járatban volt például az a magyar, akire 1666 elején írt levelében az ifjabb Isaac Basire hivatkozik, amikor jelenti apjának: „A magyart meg fogom látogatni és végrehajtom vele kapcsolatos utasításaidat . . . mihelyt a Parlament ülései végetérnek”.⁹ Az „utasítás” lehet, hogy csak tanács volt, de az is lehet, hogy anyagi segítség, s

⁵ Lásd: *Alumni Oxoniensis 1500–1714*, Vol. 3., London, 1892. 1516 l.

⁶ *The Correspondence of Isaac Basire*, 212. l.

⁷ Durham ilyen magyarosítására példa akad *Bánfi-hunyadi János levelében: EPhK* 1874: 267. l.

⁸ *ItK* 1975. 2, 224. l. Ezt a számot a saját kutatásiam alapján még néhányal tudnám növelni.

⁹ *The Correspondence of Isaac Basire*, 251. l.

az ismeretlen magyar lehetett például Jászberényi barátja, Száki Ferenc, akiről tudjuk, hogy 1665–66-ban Londonban tartózkodott és csak 1666 májusában bukkant föl újra Hollandiában. De Basire segítőkészsége az erdélyiekkel szemben még évek múlva is megnyilvánult, nevezetesen 1670-ben, amikor volt tanítványa Adami János számára írt ajánlólevelet az oxfordi Thomas Barlow professzornak. Ebben a levélben¹⁰ említi, hogy több ízben adott nagyobb pénzüsszeget Adaminak, valamint azt is, hogy az ifjú peregrinust beajánlotta az angol királyi testőrséghez. (Más kérdés, hogy a *Londinum Perlustratum* szerzője csak nagyon rövid ideig lehetett királyi testőr és angolul sem tanult meg rendszeresen.) Ez annál figyelemre méltóbb, mert ez idő tájt már annyi érdeke sem fűződött az erdélyiekkel való jó viszonyhoz, mint közvetlenül távozása után, amikor még többekkel (így Bethlen Miklóssal is) levelezett a tatár betörés idején Fehérvárról Szebenbe menekített értékes kéziratai ügyében. Mindenesetre ez az 1670-ből származó ajánlólevél az utolsó magyar vonatkozású adat Basire levelezésében: hat évvel később, 1676-ban meghalt.

Mégsem ez az utolsó nyoma Basire erdélyi éveinek. 1710-ben egy londoni könyvkereskedő, bizonyos Thomas Ballard árverési katalógust adott ki Isaac Basire könyvtáráról *Basiraenae & Lanaeanae, or a Catalogue of the late Reverend Isaac Basire D. D. & Thos. Lane, L. L. D. Containning a Choice and Large Collection of many Valuable Uncommon Books . . .* címen.¹¹ A Basire-utódok által árverésre bocsátott, imponálóan nagy könyvgyűjteményben lehettek ugyan könyvek, amelyeket már az ifjabb Isaac Basire vásárolt, de a hungarikákról bizonyos, hogy a volt gyulafehérvári tanár szerzeményei közé tartoztak. A hungarikák többsége latin nyelvű és Basire-nak a Rákóczi-ház iránti rokonszenvét is tükrözik. Így a negyedréteg alakú könyvek listáján a 254. számú „Geo. and Sigm. Rakoci, Christianus Lactens, Alba Julia 1637”, amely az RMK, II: 508 adatai szerint valójában Keresztúri Pál műve, valamint a 255. számú, I. Rákóczi György Zsigmond fiának írt, 1640-ban kiadott *Instructio*-ja (RMK, II: 554). Fehérvári elődei közül Basire forgatta Bisterfeld könyveit a listán szerepel a *Philosophiae primae Seminarium* (Alba Julia, 1652) mellett a *Scripturae Sacrae divina eminentia* (Alba Julia, 1653) is. A nevesebb kortársak közül megtaláljuk Comenius ötnyelvű *Janua aurea*-ját (Frankfurt, 1644)¹² és az 1656-ban Patakon kiadott *Schola ludus*-t. Két könyvvel szerepel Basire árverési katalógusában a polihisztor Frölich Dávid is: a *Viatorium* (Ulm, 1644) c. enciklopédikus földrajzkiadvány-bédekeren kívül a *Fasti Reformati sive Calendar Novum* 1641-es bártfai kiadásával. A magyar tudományt Basire könyvtárában egyedül Komáromi Csipkés György *Schola Hebraica*-ja és Bethlen János Erdély-története képviselik, jóllehet Bethlen nevét, csakúgy mint a kiadás évét a katalógus elírja (*Bethler*-t ír és 1641-et 1644 helyett). Ugyanez a sorsa Okolicznai *Consuetudinariorum Regni Hungariae Compendium* c. művének (Bártfa, 1636; RMK, II: 503) amit a katalógus „Jo. Orolyczinai”-nak tulajdonít. Meglepő módon hiányzik a gyűjteményből Nadányi *Florus Hungaricus*-a, amelynek pedig 1664-ben már volt angol fordítása is, az élelmes James Howell tollából.

A katalógus francia könyvei közül egy sem, az olasz könyvek közül pedig csak egy foglalkozik Erdéllyel: C. Spontoni *Historia della Transylvania* (Velence, 1638) c. munkája. Az angol nyelvű művek közül kettő-három kapcsolódik közvetve vagy közvetetten magyar témához: egy nyolcadrészt alakú könyv, amit a katalógus „The Hungarian Rebellion” (London, 1672) címen tart nyilván, s amely a Wesselényi-féle összeesküvés hivatalos verziójának angol fordítása; Dr. Edward Brown magyarországi útikönyve (London, 1673), s végül P. Rycaut nagyalakú könyve, a *State of the Ottoman Empire* (London, 1668), amely

¹⁰ Ugyanott, 289–290. l.

¹¹ Példánya a londoni Sion College könyvtárában.

¹² Ilyen kiadást nem ismer a Comenius-irodalom, pl. a W. ROOD: *Comenius and the Low Countries* (Amsterdam—Prague—New York, 1970) c. művéhez csatolt annotált bibliográfia.

ben a magyarországi háborúkról is szó esik. Mivel Basire életének egyik nagy ambíciója a törökök protestáns hitre való megtérítése volt, megvolt neki Molino török—olasz szótára — magyar szótára viszont nem volt, s a magyar nyelv iránt vajmi kevés érdeklődést mutatott. Fennmaradt ugyan egy magyar nyelvű beadványa II. Rákóczi György özevgyéhez,¹³ de ezt nyilvánvalóan latinul írta eredetileg és egy latin nyelvű levele a fejedelemhez 1658 augusztusából, ahol magyarul idéz egy régi közmondást: „Meg holt Hunyadi János el költ az erősség”¹⁴ — de ennél tovább a magyar nyelv rejtelmeiben nem jutott. A Rákóczi-családhoz való hűségén és a konzervatív protestantizmuson kívül Basire-t valójában érzelmi szál nem fűzte Erdélyhez.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

Horányi Elek „Memoria Hungarorum”-ának németországi visszhangjához. A XVIII. századi hazai bio-bibliográfiaírás legjelentősebb képviselőjének Horányi Eleknek az indítékai között fontos szerepet játszott a magyarságról terjesztett kultúr-barbárság vádjának a visszautasítási és cáfolási szándéka. Miként elődei — Czvittinger Dávid és Bod Péter — ő is a magyar írók és litterátusok egybeszedésével kívánta bizonyítani, hogy a magyarság századokra visszamenőleg számos íróval és tudóssal rendelkezett. Elsősorban ezért készítette művét — a nemzeti nyelvű megújulás idején is — latin nyelven.

Horányi munkája valóban nem maradt külföldön sem visszhang nélkül. Az alábbiakban közöljük azt a kritikai megjegyzései ellenére is elismerő recenziót, amelyet az egyik neves göttingai folyóirat, a Johann Christoph Gatterer által szerkesztett *Historisches Journal von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen* közölt. A műnek tulajdonított nagy figyelem és érdeklődés bizonyára összefügg azzal a körülménnyel is, hogy e neves egyetemet ezekben az években szép számmal látogatták magyar tanulók, akiknek szívügyük volt tanáraik figyelmét felhívni a magyar kultúra múltjára és jelenére.

A folyóirat egyébként rendszeresen figyelemmel kísérte a magyarországi kiadványokat és *Ungern* címmel több ismertetést is közölt magyar szerzők munkáiról. Horányi *Memoriá-*jának ismeretlen szerzőtől származó recenzióját 1776-ban a VII. részben közölték, a 298—302. lapon:

In den Oesterreichischen Erblanden fängt die Geschichte der Gelehrten an, in den neuesten Zeiten, durch einige fleißige, zum Theil auch geschmackvolle Männer, sehr gut bearbeitet zu werden. Wir sagen mit Fleiß: die Geschichte der Gelehrten, denn in der That Schriftsteller beschäftigt hat. Man wird es uns leicht verzeihen, daß wir, obgleich Ungarn für sich eine Classe erforderte, jezt da eben einige litterarische Werke zur Litterär-Historie der Böhmen beschrieben worden sind, dies neueste Werk der Ungarschen Gelehrten Geschichte, in dieselbe Gesellschaft mit aufnehmen. Es enthält die Leben gebornhr Ungarn und solcher Gelehrten, die in denjenigen Reichen und Provinzen gelebt haben, welche unter Ungarn mit pflegen begriffen zu werden. Letzere versteht der V. unter dem Namen der Provincialium, der auf den Titul einigen Lesern Anfangs befremdend seyn kann.

Der Verfasser der gegenwärtigen Buches hat es nicht ganz an Vorgängern gemangelt. In der Vorrede führet er sie an und beurtheilet sie. David Czvittinger ist seiner Angabe nach, der erste, welcher dieses Feld bearbeitet hat. Aus Mangel des Briefwechsels, welchen die damals unruhige Zeiten nicht zuließen, konnte das Unternehmen seinen sonderlichen haben. Moller brachte es zu größerer Vollständigkeit und es erschien von ihm unter dem Titul: Specimen Hungariae Litteratae etc. Francof, et Lips. 1711. 4. Auf ihn folgte ein Ungenannter, von welchem ein kleines Werkchen, das nur ganz allgemeine und sehr be-kante Nachrichten enthält, herrühret: Res Hungarica Litteraria. Cassoviae, 1735. 12.

¹³ MSS Hunter, X. 65. Ismertette KROPF Lajos: *Tört. Tár*, 1889, 497—599.

¹⁴ MSS Hunter, Octavo 141, Nr. 3

Beide übertraf unendlich folgendes Werk: *Historiae Hungariae Litterariae, antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta, quorum prolegomena generalem, in universam historiam Hungariae litterariam, introductionem continentia, prodiverunt studio ac sumtu Cl. Rotharidis, Hungar. Altonaviae et Servesti 1745.* 3as proneueste Werk, dessen Verfasser Hr. Horányi wegen seines Fleisses, und seiner Gelehrsamkeit, sehr rühmet, ist in der Ungarischen Sprache geschrieben unter folgenden Titel: *Magyar Athénás etc. d. i. Hungariae Athenae, seu virorum doctrina florentium in Transilvania et Hungaria-historica descriptio, auctore Petro Bod. Cibinii 1766.* 8. herausgegeben worden. Um der in dem Werke herrschenden allzu großen Parteilichkeit willen, ist es auf Befehl der Kaiserin-Königin unterdrückt worden.

In der That kann es nicht schwer seyn, so wenige und so unvollkommene Vorgänger zu übertreffen. Allein es scheint, daß der V. alle Kräfte anwende, nicht bloß mehr, sondern recht etwas vollständiges zu leisten. Aus einem zahlreichen Verzeichnisse von Behörderern seines Unternehmens, die ihm nicht nur den Gebrauch der öffentlichen und Privat-Bibliotheken erlaubt, sondern ihn auch mit Nachrichten und Beiträgen unterstützt haben, ist zu vermuthen, daß er überschwenglich viel zusammen schreiben und vielleicht darin am meisten zu tadeln seyn werde, daß er mit zu wenig Auswal, auch ganz schlechte und der Vergessenheit würdige Schriftsteller, von neuem auf das Theater führen werde.

Es liegt in den Werke die Alphabetische Ordnung zum Grunde, daher unsere Leser vielleicht den richtigsten Begriff von der Einrichtung desselben erhalten, wenn wir es ein Ungarisches Gelehrten Lexikon nennen. Dieser erste Band geht bis an das Ende des Buchstabens F. und schließet sich mit dem Namen Foker. In Ansehung der Zeit hat sich der V. so wenig, als in Rücksicht der Erheblichkeit des Inhaltes der Schriften eingeschränkt. Wir bemerken, daß alle Ungarn trülich registriret worden sind, auch wenn sie nicht, als eine sehr triviale Inaugurations Disputation geschrieben haben. So gar sind uns Beispiele vorgekommen, daß der gutherzige Verf. Leute in sein Lexicon aufgenommen hat, von welchen er nichts, als ein elendes carmen funebre anführen konnte. Z. B. S. 66. Auch die Schriftsteller der aller neuesten Jahre sind fleißig mit eingetragen worden, ob uns wol bei einigen Artikeln z. B. unter dem Namen Born, der jüngere Bel, einzelne Schriften eingefallen sind, die wir hier vergeblich gesucht haben.

Alle einzelne Schriftsteller konnte natürlich der V. nicht gleich zureichend beschreiben, da er sich nach dem Vorrathe der aufgesuchten und zusammengetragenen Nachrichten richten mußte. Viele sind ganz nach ihrer Herkunft beschrieben und mit der blossen Anzeige der Titel ihrer Schriften beehret worden; einige haben ausführlichere Lebensbeschreibungen erhalten; hier und da sind uns ordentliche Abhandlungen vorgekommen, wo der V. aufgehört hat, ein Gelehrter Gibeonite zu seyn, und mehr zu raisonnirenden Geschichtsforscher geworden ist. Beispiele dieser Art finden sich unter dem Namen Anonymus. Unter andern und mit besonderem Fleiße stellt er eine Untersuchung über den Anonymum Belae Regis Notarium und dessen *Historiam Hungaricam de VII. Ducibus Hungariae*, der an der Spitze der *Scriptorum rerum Hungaricarum* steht, und an Bel, nachher auch an Schwandner, gelehrte Herausgeber gefunden hat. Er setzt ihn in die Zeiten Belae IV. und hält ihn für einen Geistlichen, der um seiner Gelehrsamkeit willen, zum Canzler des Königs ernennet worden sey. Noch von einigen andern Anonymischen Chronisten der Ungarischen Geschichte wird in den gleich folgenden Artikeln gehandelt. Aber offenbar hätte der V. Gelegenheit gehabt, noch von mehreren zu reden. Ueberdies müssen wir auch sagen, daß er durch seine Untersuchung doch nirgends in Stande gewesen sey, es zu einiger Gewißheit zu bringen. Alle Anonymi bleiben Anonymi, ohne daß uns der V. durch eine wahrscheinliche Vermuthung auf diesen oder jenen bestimmten oder benannten Verfasser geführt hat.

Die Verschiedenheit der Religion hat keinen merklichen Einfluß in dis Werk gehabt. Es werden Katholiken, Protestanten und Juden unter einander beschrieben.

Dem V. gereicht es alledings zu Ehre, daß er keinen Protestanten, als Protestanten, verachtet oder auf einige Art herunter gesezt hat. Vielmehr rühmet er die Verdienste, selbst protestantischer Geistlichen, mit recht sichtbarer Unpartheilichkeit. Und wo auch einige, durch ihren Glauben unglücklich gewordene, Veranlassung geben konnten, ihre Kühnheit oder Vidersezlichkeit in härteren Ausdrücken zu tadeln, erzählt er ohne Theilnehmung und als keiner Religion zugethan; welches bei einem katholischen Geistlichen gewiß etwas seltenes ist. Ein einziges Beispiel auf S. 516: *Dévai Biró, Matthias, Devensis Transilvanus, novam Lutheri et Melanchtonis doctrinam, quam Wittebergae 1529. hauserrat, late in Hungariam propagare studuit, qua de caussa etjam seape vitae discrimen adiit, iussu Ferdinandi I. Imp. et dein Joannis Zapolya R. Hung. in carceres conjectus aegre libertatem consequutus est. Haec opera ei attribuuntur, etc.*

KÓKAY GYÖRGY

Csokonai „Békaegérharc”-ának ismeretlen, illusztrált kiadása a múlt századból. Csokonai „Blumauer módja szerint” írt kis travesztíájának — amely voltaképpen a francia forradalom elleni Habsburg-intervenció elmés szatírája¹ — megvan a maga viszontagságos kiadástörténete.

Ezt az 1792-ben megírt munkáját (korábban — tévesen — 1791-ből keltezték)² már 1794-ben fölvette a költő nyilvánosságra hozott kiadványterveibe,³ s ott szerepelt 1795 tavaszán elkészített címjegyzékén is még,⁴ majd 1801-ben s 1802-ben, mikor újra foglalkozni kezdett kiadási tervekkel, megint csak lajstromozta.⁵ Életében azonban nem jelent meg, s ennek elsősorban politikai okai voltak; hiszen Schedius Lajosnak már 1795 júliusában ezt írta: „Batrachomyomachia ad modum Blumaueri revestita latet et latebit, donec — sed hic altera Difficultas!”⁶

Ha nem is jelent meg nyomtatásban, kéziratossá formában hihetetlenül népszerűvé vált. 1840-ig több mint negyedszáz másolatáról tudunk.

Három kötetre tervezett gyűjteményes kiadási tervében 1800. dec. 15-én még ott szerepelt a „Nevezetesebb Munkák” között „A’ travestiált Batrachomyomachia, Blumauer, módja szerint: Megjobbítva.”⁷ de később ezt el kellett hagynia, ahogy maga a gyűjteményes kiadás terve is meghiúsult, mindössze A’ *Tavas*z került belőle kiadásra 1802-ben, Komáromban.

Az első gyűjteményes kiadás sajtó alá rendezője, Márton József, a bécsi egyetem professzora, némi gondban volt Csokonai fiatalkori politikai szatírája miatt, mikor 1813-ban a kiadást előkészítette. Hiszen egyetemi tanár volt s egyben a császári ház tagjainak magyarra oktatója.

Végül mégis fölvette a gyűjteményes kiadás I. kötetébe ezzel a megjegyzéssel:

„A’ Békaegérhartz kiadása nem volt eleinte szándékom; de megértvén, hogy azt akkor mások magában is kinyomtattatják, én sem akartam azt a’ többi Munkái közül kihagyni. A’ nélkül is mindenütt kézben forog az már; és Csokonaitól egy jámbor Magyar sem veheti rossz neven, ha néhol tsipósen enyeleg.”⁸

Sajnos, kiadásában politikai óvatosságból Márton sok önkényes szövegváltoztatást végzett, amelyek közül az enyhébbek közé tartozik, hogy az eredeti 308—309. sora — „Öt hétig dévánkozának | A’ Vallás dolga felett” — nála így alakult át: „Az *egéri hit* felett” s hogy a 758. sorban „A’ Pór német egerek” helyére „A pór *sógor* egerek” került. Helyesebben tette volna a sajtó alá rendező, ha itt is kihagyja a kritikus részt, miként a 431—433. sorban, ahol *József* nevét egyszerűen üresen hagyta. (Az eredetiben: „Felháborodva zugának | Mint a’ Jó’sef halálának | Hirére a’ Magyarok”).

Márton nem jelölte meg kéziratossá forrását (az eredetiből aligha dolgozhatott; autográfja, amelyet 1793 nyárutóján vitt el Csokonai Szikszóra,⁹ hogy Kazinczyhoz juttassa, elveszett. Mindmáig csak másolatait ismerjük).

Márton után — lényegében az ő „megszelídített” szövegeivel — 1836-ban jelent meg újra Kassán, az *Anthologia Csokonai Vitéz Mihály’ Munkáiból* c. kiadványban.¹⁰

¹ L. SZILÁGYI F.: *Csokonai Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről*. ItK 1970. 14—26.

² Vö. ItK 1970. 16 kk.

³ L. *Csokonai összes művei. Költemények*. I. Bp. 1975. 207. A továbbiakban: ÖM. I.

⁴ ÖM. I. 212.

⁵ L. ÖM. I. 224., 226., 235.

⁶ L. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája II*. Bp. 1973. 803. A következőkben: MM.

⁷ L. ÖM. I. 261.

⁸ L. *Csokonai V. Mihály poetái munkái. I.* Kiadta Márton József. Bécs, 1813. A’ Kiadó. Az olvasóhoz.

⁹ L. MM. II. 780.

¹⁰ A „*Zsebkönyvtár. Magyar Írók’ Remekei*” elnevezésű sorozat II. kötetében.

Újból — immár harmadszor — 1843-ban (1844-ben?) Kelemföldy — azaz a népdalgyűjtő Kecskeméthy Csapó Dániel¹¹ adta közre. Kecskeméthy Csapó több kéziratból dolgozott, lapalji jegyzeteiben szövegváltozatokat is közölt, bár néhol ő sem tudta függetleníteni magát Márton eljárásától.

Kecskeméthy Csapóval csaknem egyidőben adta ki Toldy a travesztiát Csokonai műveinek első kritikai igényű kiadásában, a *Csokonai hátrahagyott írásai* c. fejezetben,¹² megnevezve pontosan forrását is:

„A mely kéziratnak én vagyok birtokában, Török János pataki deák által iratott le Váradon, sept. 1809; nagy szorgalommal és pontossággal; s miután számos elterései a Mártonétól jobb eredetire mutatnak, kevés kivétellel, azt követtem kiadásomban.”¹³

A későbbi kiadások Toldyt követték, s csak a Harsányi—Gulyás kiadás hozott ehhez képest újat, mikor több sárospataki kéziratból „s a kiadásokból összeszerkesztve” adta közre a szöveget.¹⁴

A további kiadásoknak ez lett alapja, s ettől csak a Magyar Remekírók 1973. évi Csokonai kiadása tért el, amely kutatásaink — a készülő kritikai kiadás — alapján a sárospataki Nagykönyvtár 1722. számú kéziratot kötetére támaszkodott.¹⁵

Önálló kötetben — Toldy szövegkiadását követve — csak 1881-ben jelent meg a Gyulai Pál által szerkesztett Olcsó Könyvtár 124. számaként.¹⁶

E népszerű sorozatban még három kiadást ért meg: 1900-ban (OK. 300. sz.), 1913-ban (OK. 2114a) s 1928-ban (OK. Új Folyam. 2114. sz.).

Önállóan csak 1957-ben jelent meg ismét, Debrecenben a Déri Múzeum Barátainak Köre kiadásában.¹⁷ E bibliofil kiadványnak, amely szövegében a Harsányi—Gulyás kiadást követi, fő értéke művészi illusztrációiban van, amelyeket még 1944-ben készített id. Mata János a gyomai Kner nyomda tervezett kiadása számára.

Az illusztrálás terén Mártoné az úttörő érdem: az 1813-i kiadás I. kötetét a Békaegérharchoz készített metszettel díszítette, amelyen a Fizignátus hátán utazó egérkirály látható.

Mata János fametszetsorozatáig, illetve fiának az elveszett dúcok nyomán készített rajzaiig nem is készült illusztráció Csokonai jókedvű kis travesztiájához. Hincz Gyula készített újból egy rajzot a vershez 1967-ben, a költő összes verseinek kiadásában.¹⁸

E meglehetősen szerény kiadás-, illetve illusztráció történet után érthető örömmel fedeztem föl a prágai Egyetemi Könyvtár Kubelik (Széll) gyűjteményében (Knihovna Kubelikova [Széllova]) 66 H 591 jelzet alatt a szóban forgó műnek egy fedél nélküli ponyvaszerű kiadását, amelyet ráadásul fametszet jellegű képek illusztrálnak, összesen hét.

¹¹ L. SZILÁGYI F.: *Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldy?* MKsz 1974. 133—139.

¹² L. Csokonai Mihály minden munkái. Kiadta D. Schedel Ferenc. Pest, MDCCCXLIV. 518—539. h.

¹³ I. h. 944—945. I. h. Török János másolata, amelyből Toldy dolgozott, ma is megtalálható az MTA Könyvtárának Kézirattárában.

¹⁴ L. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bevezetéssel ellátva kiadták Harsányi István és Dr. Gulyás József. I. Bp. é. n. [1922] XIX. 1.

¹⁵ Vö. MM. I. 1101.

¹⁶ *Békaegérharcz. Irtá Homér, általöltöztette a Blumauer módja szerint* [!] Csokonai Vitéz Mihály (1791) Buda-Pest, 1881.

¹⁷ *Csokonai Vitéz Mihály, Békaegérharcz.* Rajzokkal csinosította néhai Mata János tervei nyomán ifjabb Mata János. Déri Múzeum Barátainak Köre kiadása. Debrecen, 1957.

¹⁸ L. Csokonai Vitéz Mihály összes versei. I. Bp. 1967. 64.

¹⁹ Jelzete: 66 H 408

A kötet — amely voltaképpen két művét tartalmazza Csokonainak: a *Békaegerharcot* és a *Dorottyát* — 167 × 103 mm méretű, jelenlegi formájában 1—48 számozott oldalból áll, de csonka: a végéről még több oldal hiányzik. A csonka példány 1—33. oldalán található a költő most tárgyalt travesztíája, a 34—48. oldalon pedig a *Dorottya* Első könyve olvasható a *S hogy a kedvetlenség több erőt ne vegyen* sorral bezárólag.

A *Békaegerharcz* (így található a vers címe az első oldalon, közvetlenül az „Első pipadohány” fölött) most fölfedezett kiadása lényegében Toldyt követi, s attól többnyire csak helyesírásában tér el itt-ott (pl. a *serbedlie* helyett *serbedlije* alakot írt [548. sor], a ’rögtön’ jelentésű *Azomba* alakot [399. sor] — tévesen — *Azonban*-nal helyettesítette stb.).

Fontosabb ennél, hogy elhagyta Toldyból az egy-egy versszakos „Előbeszéd”-et és a „Felfohászzkodás”-t valamint a jegyzeteket, noha az utóbbiak Márton 1813-i első kiadásában megtalálhatók már.

Nem is szövegkritikai, hanem kiadástörténeti szempontból értékes számunkra a prágai példány, különösen illusztrációi révén.

A tipografiából, az illusztrációkból valamint a mű lelőhelyéből ítélve Debrecenben adták ki, föltehetően a múlt század második felében. Petrik bibliográfiája nem tud róla, a debreceni s budapesti könyvtárakban sem található, az Országos címjegyzékben (Könyvek központi katalógusa) sem akadtam nyomára. Ez is megerősíti azt, ami a kötet külső kiállításából is következtethető, hogy ponyva jellegű népszerű kiadás volt, bár itt a ponyva nemesebb értelemben veendő — nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is.

Széll Farkas gyűjteménye bővelkedik ponyvakiadványokban, köztük olyan sajtóságos, hely és évszám nélküli, XIX. század eleji művekben, mint pl. a *Hat világi Dallok, A' régi, és a' már mái Fonyók története, A' magyar vőfénynek lakadalmi dalljai . . . , A butyorba pólált rabló, a Zöld Fársáng, vagy-is leges-legszebb Leány vásár, Berona a szép tündérhölgy, Barangó vitéz története* stb., amelyek „Ebben az esztendőben”, „ez idén” nyomtatattak s némelyiknek a címlapján kezdetleges rajz is látható.

Van azután egy újabb debreceni ponyvasorozat is; ebben lásd pl. PÖNA, vagy: a *dísznőfejű leányzónak csudálatos története*. Ezen már hely, évszám és kiadó is szerepel: *Debreczen. Nyomatja s kiadja Okolicsányi és Társa*. 1866. A kötet végén árjegyzék is található a nyomda hasonló jellegű kiadványaiból, amelyek között a különféle álmoskönyvek (*Legújabb álommagyarázó könyvecske képekkel . . . Újonnan megigazított s bővített Egyiptomi álmoskönyv . . .*), széphistóriák (*Genovéva, régi szép és érzékeny történet, Sármánt király és Florina kisasszonynak tündéres és ritka történeti, Árgirus és Tündér Ilona*) is szép számmal szerepelnek, valamint históriás énekek (*Két krónika Stülfrid és Brunczvik csehek királyáról, Toronyi Tamás avagy a bajnokok Vég-Gyula várában*).

De klasszikusok is megjelentek az árjegyzék szerint: így a ponyvára került *Lúdas Matyi*, „*Költészeti remek*ek Vörösmarty Mihály arcképével” s egy „*Mulattató regefűzér*, az ifjúság és nép számára egy-egy képpel füzetenként.”

Véleményünk szerint ebben a többnyire illusztrált sorozatban jelenhetett meg Csokonai *Békaegerharcának* s *Dorottya*jának most tárgyalt kiadása is Debrecenben.

Okolicsányi társa Telegdi K. Lajos volt, amint erről az árjegyzék bevezető mondata is árulkodik: „*Telegdi K. Lajos* debreczeni könyvtárnál megjelent és kapható . . .”

Debrecen történetéből tudjuk, hogy Telegdi K(ovács) Lajosnak 1841-ben nyílt meg itt a könyvesboltja s nemcsak a város kiadványait árusította, hanem megrendelőként is nyomtatott a városi nyomdában,²⁰ majd 1857-ben Okolicsányi Gyulával közös nyomdaüzemet létesített.²¹ Mint könyvkereskedő, aki bizományosként országosan is nagy piacot szerzett a debreceni nyomda kiadványainak,²² jó üzleti érzékkel rendelkezett, s tisztában

²⁰ L. BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961. 149.

²¹ L. uo. 168.

²² L. uo. 184.

„A harmadik, ki anyjának
S nékem is kedves vala.
Mostan egész hazájának
Bánatjára meghala ;
Mert Vizignát ur megcsalá.
És az átkozott tó alá
Folytotta hitetlenül.

„Azért kérem a rendeket,
Fegyverbe öltözzenek,
Készítsék regementjeket.
Menjünk haddal ellenek :
Nem lesz senkinek panasza ,
Teli a bellica cassa,
S az armamentarium.

Igy buzdítja a sessiót
És nagy hanggal pengeti.
Hogy ő ígér négy milliót.
A köznép megfizeti ;

volt a művek kelendőségével. Apja, nagyapja, szépapja is könyvekkel foglalkozott már: könyvkötők voltak Debrecenben s a heti és országos vásárokon árulták — vidéken is — az egyházi, az iskolai és a ponyvakiadványokat, népkönyveket.²³ Telegdi Kovács, aki maga is írt és szerkesztett naptárt, gyermek- és népkönyveket s újra kiadott több régi könyvet (*Hármas história, Erbia*)²⁴ lehetett Csokonai munkáinak újra kiadója is.

²³ L. SZINNYEI, M. Írók XIII. 1385—1386. h.

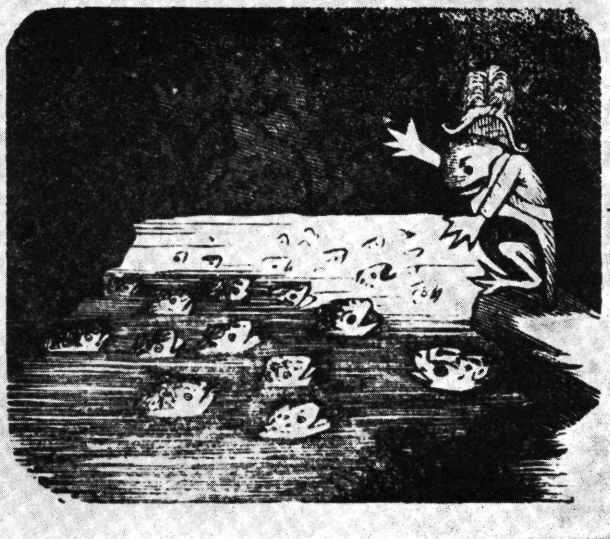
²⁴ L. uo. A múlt század derekán megjelent egy könyvjegyzéke a népszerű könyvtárosnak ezzel a címmel: *Telegdi K. Lajos debreczeni könyvtáros által kiadott könyvek névsora.*

15

Egyszersmind az ellenséges
Nemzet ellen, nevetséges
Beszéddel prophétálnak.

Azonban gróf Nagykákai
Belép a palotába,
Ez lakott az ágyaljai
Troxartax aulájába.
A békesség idejében,
A béka nemzet képében
Ambassadeur vala ott.

Ezt, mint ellenség követét
Elküldték királyához,
Hogy tudósítsa nemzetét
S készüljön a csatához.
Ki felállván nagy pompával,
Troxartax király szavával
Igy szólott a conventben:

A *Békaegérharc* diákos szókimondása, félreérthetetlen Habsburg-ellenessége s anti-feudalizmusa (Németh László szerint „megírta a kissé kusza, de jókedvű Békaegérharcot, a feudalizmus paródiáját”)²⁵ közönséget biztosíthatott e kiadványnak az önkényuralom

Debrecen. 1856. A több mint száz művet felölelő címjegyzékben nincs ott Csokonai verse, de az efféle ponyva jellegű kiadványok nem is szerepelnek a jegyzékben, amelynek ilyen tárgykörei vannak: I. Egyházi Irodalom; II. Ifjúsági Iratok és Iskolai könyvek; III. Vegyes tartalmú könyvek.

²⁵ NÉMETH László: *Készülődés. II.* Bp. 1941. 58.

idején, de még a kiegyezés körüli években is, amikor eredeti célzata már többé-kevésbé elhalványult. S ez nemcsak Telegdi Kovács jó üzleti érzékét dicséri, hanem Csokonai művét is, amely ponyvaként élt és hatni tudott még a múlt század második felében is, sőt olyan népszerű lehetett, hogy mindössze egy példány maradt ránk az említett ponyvakiadásból — az is csonkán.

S most már csak magukról az illusztrációkról kell szólnunk néhány szót.

Telegdi Kovács mint könyvkereskedő szoros kapcsolatban volt a debreceni kollégiummal: tudjuk, hogy a diákok közül Csengery Antal és Irinyi József állandó vendégei voltak boltjának s ő könyvrásra ösztönözte őket, majd munkáikat ki is adta.²⁶ Föltehetőleg az illusztrátori munkára is az ügyesebb kezű diákok közül keresett vállalkozókat, akiket ezáltal anyagilag is segített. Kollégiumi diák lehetett a *Békaegérharc* névtelen illusztrátora is.

Az 1. kép (2. l.) az egér- és a békakirály találkozását mutatja a tó partján: az egérkirályt a vershez híven „anglus rock”-ban „puderes paroká”-val ábrázolta a rajzoló. A 2. kép (7. l.) a Márton-kiadás címlapját utánozza, amikor is Pszikharpax „Kivénén egy perspektívát, | Látja, hogy már jól benn van.” A 8. oldalon található kép szintén még az „Első pipa dohányt” illusztrálja, azt a nevezetes mozzanatot, mikor a két király nem kis ijedelmére a nemzeti kokárdás kígyó elősíklik. (A kép előterében látható „víz alatti felvétel”-en a süllyedő egér s a kígyótól menekülő békakirály.)

A 4. kép (12. l.) az egerek országgyűlését van hivatva ábrázolni: Troxartaxtól jobbra az előtérben alkalmasint Oberster Pörcznyalí látható, amint jelentést tesz a gyászos eseményről. (Az országgyűlés láthatóan valami gabonaasztag vagy -kereszt tövében folyik.) A következő, 5. kép az egerek hadi készülleteit mutatja. E két utóbbi kép pontos megfelelője a 6. és 7. (15., 19. l.), amely viszont a békák parlamentjét, illetőleg a szuronyos békavitézek hadrendbe sorakozását ábrázolja.

Az illusztrációk művészi értéke nem nagy, hiányzik belőlük az a gyilkos humor és áradó jókedv, ami Csokonai művét éppúgy jellemzi, mint id. Mata János már említett ihletett illusztrációit. Epikus jellegű: egy-egy fontosabb epizódot jelenít meg képileg, anélkül, hogy a szereplőket megpróbálná egyénítve jellemezni. A képek kissé merev, beállított bábszínházi jeleneteknek hatnak. Az olvasót inkább naiv kezdetlegességükkel ragadják meg, s ez a hang, ez a stílus illeti is a ponyvakiadványokhoz, a vásári bábjátékokon, képmutogatók ábráin nevelődött közönséghez.

Mindenesetre a *Békaegérharc* most fölfedezett ismeretlen kiadását a mű kiadástörténetében is fontos hely illeti meg: a gyűjteményes kötetek (Márton, Kelefmöldy, Toldy) után — s valószínűleg még az Olcsó Könyvtár 1881. évi önálló kiadása előtt — itt jelenik meg először többé-kevésbé önállóan (a *Dorottyával* egybekötve), s Márton címoldali szignettjét nem számítva, ez a ponyva a mű általunk ismert első illusztrált kiadása.

SZILÁGYI FERENC

Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésének történetéhez. I. A Kommunisták Magyarországi Pártja kiadásában 1927 és 1930 között megjelent 100% c. folyóirat ma egyike a legjobban földolgozottaknak. Anyagát három, igaz, nagyrészt azonos tartalmú antológia ismerteti az olvasókkal, több kisebb-nagyobb cikk, tanulmány, az egykori szerkesztő emlékezései¹ pedig ma már a lap karakterének és történetének legalább hozzávetőleges

²⁶ L. SZINNYEI i. m.

¹ L. pl.: TAMÁS Aladár: *A 100%. A KMP legális folyóirata 1927–1930*. Bp. 1964. Akadémiai K., 519 l. (Irodalom—Szocializmus); a kötetben külön SZABOLCSI Miklós

fölmérését is lehetővé teszik. Minden eredmény ellenére azonban a lap alig hároméves történetében változatlanul sok még a fehér folt, a tisztázatlan vagy föl sem mért mozzanat. Nem tisztázták eddig sajnos, pl. a betiltás, pontosabban: a kényszerű megszűnés körülményét és eseménytörténetét sem,² — jóllehet a 100% elsősorban eszme- és politikátörténeti jelentőségű folyóirat volt, misszióját a politikai harc adta meg. A lap ún. ügyészégi kötelempéldányai azonban, legalábbis részben, megmaradtak. Ezek a fontos cenzúratörténeti dokumentumok — valamennyit a szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi — magukon viselik az ügyészégi, ún. sajtórendészeti ellenőrzés nyomait s így választ adnak arra a kérdésre is, hogy mit kifogásolt a lapban az ügyészség, ill. mit nem. Az inkriminált szövegek a 100% megszűnésének okaira, vagy legalábbis azok egy részére világítanak rá, az ügyészi cenzúrától mentes írások pedig azt mutatják meg, ami az adott politikai-cenzúrális viszonyok között még „elcsúszott”: amit tehát még büntetlenül meg lehetett írni. Mindkét vonatkozás fontos, ezúttal az ügyészi inkriminációt mutatjuk be — annyira amennyire ezt a fennmaradt anyag lehetővé teszi.

2. A szegedi Egyetemi Könyvtárban őrzött 100%-példányok közül tizenötön van ott a budapesti királyi ügyészség átvételi keletbélyegzője és ügyeletes ügyészeinek neve. A másik tizenöt szám, sajnos, hiányzik, ill. (ami szempontunkból ugyanazt jelenti) csak fotokópiában van meg, de e hiányok is tanulságosak. Az ügyészégi gyakorlat ismeretében ugyanis nagy valószínűséggel állítható, hogy ezekben a könyvtári megőrzésre le nem adott számokban voltak az elsődlegesen kifogásolt írások. Azok, amelyeket az ún. 100%-pörben Tamás Aladár és társai ellen sorakoztattak föl bizonyítékként. Ezért nem tanulság nélküli e számok — időrendben való — fölsorolása. Nincs meg a szegedi Egyetemi Könyvtárban (mert annak idején nem küldte le megőrzésre az ügyészség) a II. évfolyam 4—10. száma, a III. évfolyam 1—3. száma (tehát valamennyi 1929-ben megjelent füzet), s a II. évfolyam 6—10. száma, azaz az 1930 áprilisa és augusztusa közötti valamennyi füzet. Sajnos, tudományos biztonsággal egyelőre nem nagyon becsülhető föl, hogy e számokból mely írásokat, ill. szövegrészeket inkriminálta az ügyészség,³ pedig ez volna az igazán érdekes és eszmetörténetileg tanulságos. Azonban: ha az elsődlegesen kifogásolt írásokat jelenleg nem is tudjuk azonosítani, egyetlen — igaz, nyilvánvalóan enyhébb, vádemelésig el nem jutott — esetben legalább egész konkrétan ismerjük az ügyészi inkriminációt. Az 1930. márciusi (III. évf. 5.) számban ugyanis Erg Ágoston két versfordításán is ott van a „kir. ügyész” ceruzájának nyoma, nyílt utalással a vádemelés alapjául szolgáló törvényekre.

3. A 100% e száma — az átvételi keletbélyegző tanúsága szerint — 1930. március 6-án került be az ügyészségre. A lapot dr. Lindmayer ügyész olvasta át és szignálta, de, úgy tűnik, először semmi kifogásolni valót nem talált benne. Később azonban, valószínűleg április vége felé,⁴ ismeretlen okból, megegyeszer elővehette a már egyszer ellenőrzött

bevezetője: 5—6. 1. E kötet azóta, némi változtatásokkal, több kiadásban megjelent. Ismertetésük: ILLÉS László, ItK 1965. 118—119. l. és AGÁRDI Péter, ItK 1974. 518—520. l. Fontos írás még: ERKI Edit: *A 100%*. = Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962. 234—278. l.

² Bár nem feledkezhetünk meg természetesen a budapesti főkapitányság politikai főcsoportjának a belügyminiszterhez írott jelentéséről, amely részletesen tárgyalja a 100% tevékenységét. L.: *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1919—1929*. Bp. 1964. 407—409. l.

³ Természetesen azok kivételével amelyeket valamilyen forrásból konkrétan ismerünk. Vö. pl.: MARKOVITS Györgyi—TÓBIÁS Áron: *A cenzúra árnyékában*. Bp. 1966. 322—331. l.

⁴ A címlapon ott áll Baróthy Pál elnöki megjegyzése: *Eln. 1920. Apr. 25. Baróthy*. Ez azt bizonyítja, hogy a szóban forgó lapszámot, mint problémását, ekkor nézte át az ügyészség vezetője, az elnöki szemlére pedig, tudjuk, csak akkor került sor, ha az ügyészség valamelyik munkatársa már inkriminált.

folyóiratpéldányt, mert ismételten szignálta azt, s a 214—215. lapon, vagy 6, vagy — a kézírásból ítélve — valamelyik ügyésztársa, megjelölte Kurt Tucholsky két, Erg Ágoston fordította versét. Az első a *Rend és nyugalom* volt, e szöveggel:

Ha milliók dolgoznak és éhen maradnak, | Ha anyák gyermeküknek tejes vizet adnak — ez rend. | Ha dolgozók kiáltják: Gyerünk a napfényre! | Álljanak a rablók a törvény elébe | ez rendetlenség. |

Ha tüdővészesek gépek mellé állnak, | Hogyha tizenhárman egy kamrában hálnak — ez rend. | Ha valaki végre ordítva kitör, | Ha valakit az öregség réme gyötör — | ez rendetlenség.

Ha gazdagok mulatnak a svájci havon | És nyáron szórakoznak a cómói tavon — | akkor nyugalom uralkodik. | Ha veszély van, hogy a változás be fog állni, | Ha meg van tiltva telkekkel spekulálni — | akkor nyugtalanság uralkodik.

Fontos elnémitani az éheződket.

Fontos nem zavarni az uccaképet. | Csak nem kiabálni. | És sietni se jó. | Meghoz majd mindent az evolúció. | Így határozta el ezt a képviselőtök. | És ha időközben mindnyájan megdöglötök? | Szép sírkövek alatt nyugosznak majd a holtak. | Felirat: | Mindig rendesek csendesek voltak.

A második Tucholsky-vers a *Monológ kórusokkal* című volt:

Embertől elhagyott titkos torony szívem, Ahol magam most elburkoltan állok, | Hová fáj-dalmam egyedül viszem | S nem látok Életet, csak Némaságot. | Embertől elhagyott titkos torony szívem. | (Munkanélküliek kara): De hiszen ez szenzációsan érdekes, Költő úr! |

A csönd aranysejéből szövök gubót magamnak, | A némaságban élek. Reggel, ha föl-kelek | Árnyékos parkban örülök a napnak, | Mig halkan hullnak hervadt falevelek. | A csönd aranysejéből szövök gubót magamnak. | (Proletáranyák kara): Nem is tudja, milyen jót tesz ezzel | nekünk, |

Költő úr!

Csöndesen merengek s költök magam elé . . . |

(Az összes karok): De nekünk semmi kedvünk nüánszokra vigyázni | Nekünk piszkos pincékben kell összezsúfoltan fázni. | Meguntuk már várni, várni s mindig csak várni! | Mi: Munkanélküliek, fonnyadt anyák, tüdővészesek | Ki akarunk jönni végre a piszokból. | Felépíteni házainkat. És egy dalunk is van, | Ha nem is finoman szól. | Ez most nem fontos nekünk. | De a fülebbe dörögjük: | *Ez a harc lesz a végső* . . .

Egészen nyilvánvaló, hogy az inkrimináció közvetlen indítéka ezúttal e második vers utolsó, kurzivált sora lehetett. A passzus ugyanis, melyet e sor lezár, egészen egyértelműen az Internacionáléra, a nemzetközi munkásmozgalom e már akkor is híres mozgalmi dalára utal, sőt abból idéz is: *Ez a harc lesz a végső*. Nem véletlen, hogy e sort a — mindkét verset csupán globálisan megjelölő — ügyész vastag kék ceruzával aláhúzta. Nyilvánvaló: e sor konnotatív tartalmát — nemcsak a vers „címzettjei”⁵ — ő is elérte. Ez lehetett az oka, hogy amikor a két vers mellé odaírta az esetleges vádemelés alapjául szolgáló törvénycikkelyt, az egyik legsúlyosabbat vette elő. Mindkét vers mellett ugyanis ez áll: 1921. III. t. c. 5 §. Ez az 1921. évi 3. törvénycikk,⁶ tudjuk, „az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről” intézkedett. Első hat paragrafusa pedig különösen súlyos sankciókat tartalmazott, hisz ezek az „állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló büntettek és vétségek”-re alkalmazandó paragrafusok voltak. Ezek alapján ítélték el többnyire, mások mellett, az illegális kommunista párt tagjait is; nem véletlen, hogy e törvénycikk éppen „kommunista-ellenes törvényként” lett ismeretes, sőt hírhedt.

⁵ Tamás Aladár évtizedekkel később is külön említésre érdemesnek ítélte, hogy a Tucholsky-vers magában rejti az Internacionálé refrénjét: TAMÁS, I. m. 67. l.

⁶ *Magyar Törvények*. Az 1921. évi törvénycikke. Jegyz. ellátta: TERRY Gyula. Bp. 1922. 8—11. l.

Az ügyész által a 100%-ban megjelölt ötödik paragrafus is, ha nem is annyira mint pl. az első, meglehetősen kemény volt:

„Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatását vagy megsemmisítését, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos úton való létesítését követeli, erre izgat vagy mást felhív — mondja e paragrafus — vétséget követ el és három évig terjedő fogházzal büntetendő. Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló *bűncselekmény elkövetésére nyilvánosan vagy több — habár nem együtt levő — személy előtt egyenes felhívást intéz, vétséget követ el és öt évig terjedő fogházzal, ha pedig a bűncselekményt elkövették, felbújtóként büntetendő.*”

— Tucholsky mindkét versére nyilván a paragrafus második része, a „nyilvános felhívás” vétsége vonatkozott, ill. vonatkozhatott. Öt év fogház, nem csekélység!

4. Az persze, hogy végül is Kurt Tucholsky inkriminált versei szerepeltek-e a 100% elleni pörben, egyelőre nem dönthető el. Az a tény, hogy az ügyészség átadta könyvtári megőrzésre az e verseket is tartalmazó 100%-példányt, azt sejteti, hogy végül is ez esetben elálltak a vádemeléstől. Ez azonban korántsem bizonyos: a verseket ki lehetett gépeltetni, s úgysis a vádirathoz csatolhatták — bár ez, valljuk meg, nem valószínű. Akárhogy is történt azonban, a Tucholsky-versek ügyészi inkriminációja mindenképpen tanulságos. Ha, mint valószínű, e versek nem is szolgáltak vádemelés alapjául, mindenképpen megmutatják azt az alsó szintet (mondhatnánk: cenzúraküszöböt), amelyre elérve már működött az ügyészi ceruza. Ilyen összefüggésben különösen figyelemre méltó, hogy — bármily meglepő is — egyik vers sem fogalmazta meg különösen élesen a társadalmi ellentéteket. Aki ismeri a két világháború közötti magyarországi sajtót, tudja, e verseknél keményebb, az osztályellentéteket objektíve élesebben exponáló írások is megjelentek — egyebek mellett a 100%-ban is. Azonban, úgy látszik, az a piciny szerzői (fordítói) ötlet, mely verszáró elemként az 1919-ben „kompromittált” Internacionálé egyik közismert — s félreérthetetlen — sorát használta föl, visszamenőleg is problematikusá tette a verset az ügyész szemében. Sőt a vers párdarabját is. Ezek alapján, úgy tűnik, le kell vonnunk a következtetést: az ellenzéki, konkrétan pedig a legális kommunista sajtó szempontjából nem volt különösebben szerencés ötlet az 1919-re, ill. a kommunista mozgalomra *nyíltan, expressis verbis* utaló mozzanatok hangsúlyozott szerepeltetése. Ami e mozzanatok nélkül még, vélhetőleg, „átcsúszott” volna a sajtórendészeti ellenőrzésen, e nyílt utalásokkal — az ügyészségi logikának megfelelően — azonnal problematikus lett. Úgy látszik, ez esetben is érvényes Marx megállapítása: a cenzúra az írásnak a *tendenciáját* érzékeli, azt bünteti s nem az írás tárgyi helyességére, ill. helytelenségére tekint. Utólag persze könnyű okosnak lenni; akkor az ilyesféle szövegek közlése a 100% egész ideológiai vonalából következett, annak szerves része volt, nyilvánvalóan szoros összefüggésben a KMP akkori politikai gyakorlatával.⁷

5. A 100% többi, Szegeden őrzött ügyészségi kötelempéldánya, ha nem is oly mértékben mint a Tucholsky-verseket közlő szám, ugyancsak érdekes, hisz a rájuk ütött átvételi keletbélyegzők minden esetben megadják a megjelenés pontos időpontját, az ügyészi aláírások pedig elárulják az ellenőrző („cenzúrázó”) ügyészek neveit. Az ügyészt látott tizenöt 100%-példány könyvészeti adatait ezért a megjelenés időrendjében érdemes adni (zárójelben az átvételi keletbélyegző dátuma):

1. 1927. szeptember [I. évf.] 1. sz. (1929. augusztus 31.); 2. 1927. október [I. évf.] 2. sz. (1927. okt. 31.); 3. 1927. november [I. évf.] 3. sz. (1927. nov. 5.); 4. 1927. december [I. évf.] 4. sz. (1927. dec. 9.); 5. 1928. január [I. évf.] 5. sz. (1928. jan. 19.); 6. 1928. március [I. évf.] 6. sz. (1928. febr. 29.); 7. 1928. április [I. évf.] 7. sz. (1928. ápr. 5.); 8. 1928. má-

⁷ Vö.: AGÁRDI: I. m. 518 — 519. l.

jus [I. évf.] 8. sz. (1928. máj. 21.); 9. 1928. június [I. évf.] 9. sz. (1928. jún. 21. esetleg; 31. 10. 1928. augusztus [I. évf.] 10. sz. (1928. júl. 23.); 11. 1928. október, II. évf. 1. sz. (1928. okt. 29.); 13. 1928. december, II. évf. 3. sz. (1928. nov. 29.); 14. 1920. február, III. évf. 4. sz. (1930. jan. 29.); és a 15. 1930. március, III. évf. 5. sz. (1930. márc. 6.).

E példányokban, az ismertetett 1930. márciusi kivételével, nincs inkriminált írás vagy szöveghely; a 100% pörére tehát nem e számokban megjelent írásokért került sor. Majdnem mindegyiken ott van azonban az ellenőrző ügyész neve. Az előbbieken 2—4. szám alatt felsorolt számokat, névbélyegzője tanúsága szerint, a királyi ügyészség vezetője, maga Baróthy Pál nézte át, az 5—12. szám alatt felsoroltakat Keszler Ede, a 14—15. szám alattiakat pedig a már említett Lindmayer ügyész. Az elsőt és a tizenharmadikat senki sem szignálta — ámbár ez ellenkezett a gyakorlattal s nyilvánvalóan szabálytalan is volt. (Az aláírások hiánya alighanem adminisztrációs lazaság következménye volt.) Külön érdekesség, hogy a 100% szóban forgó számain, a folyóiratellenőrzési gyakorlattól eltérően, többnyire két ügyészi aláírás van; egy nyugodtabb, „kiírtabb”, s egy hevenyészettebb, odavetettebb. Ez arra vall, hogy a lapot a szokásos azonnali ellenőrzés után még egyszer átnézték — föltehetőleg kifogásolható szöveghelyekre vadászva. Ez erősíteni látszik az egykori szerkesztő, Tamás Aladár emlékeztését,⁸ aki szerint letartóztatása után az ügyészség visszamenőleg több cikket kifogásolt, ill. több írás miatt sajtópört indított a szerzők s a szerkesztő ellen.

LENGYEL ANDRÁS

„Minden olvasmány egy magot hagy
hátra, amely kicsírázik . . .”
(J. Renard)

Francia művek magyarul a második világháború idején. „A szellem és a szabadság karöltve mennek a jövő felé. Egymásra vannak utalva, egymás nélkül erőtlenek. Szabadság nélkül elsenyved a lélek teremtő lendülete . . . Az irodalom már nem magánügy vagy kevesek gyönyörűsége, hanem a szabadság élesre fent fegyvere” — írta Dobossy László a párizsi, 1945-ös kiadású *Szabadság-antológia* „Költők harca a szabadságért” című bevezetésében. A kis könyvet nyomban Franciaország felszabadulása után adta ki a Magyar Függetlenségi Mozgalom.¹ Az idézett gondolat fokozottan érvényes volt a Magyarországon maradt írástudók számára. Az országra zúduló csapások — honvédelmi törvény, faji törvények, új sajtótörvény, Sajtókamara —, s a csapások okozta szégyen ellen az értelmiség legjobbjai sokrétűen adták tanúbizonyságát a szellemi ellenállásnak. Tiltakozások, kiáltványok a sajtóban, a könyvkiadók körülbekintő s egyben bátor kiadási politikája, a munkásírók csoportjának antológiái, a Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Hivatal tevékenységének akadályozása, az országba zúdított német propagandakiadványok behozásának és terjesztésének szabotálása — a hazai szellemi ellenállás egyre ismertebbé váló tényei.²

⁸ TAMÁS: I. m. 126—127. l.

¹ *Szabadság. Szemelvények az európai ellenállás költészetéből.* Ford. GEREPLYÉS László. MARSCHALL László, MURÁNYI-KOVÁCS Endre és NÉMETH Andor verseivel. Bev. és jegyz. ell. DOBOSSY László. Párizs 1945. Magyar Függetlenségi Mozgalom kiad. 78. p.

² OL KSH I. 317. Jegyzőkönyv 320—321. p. Az MFTR hajózási Vállalat mellett működő fővárm hivatali kirendeltség munkájáról. (Fábián László vámszaki főtanácsos 1943. október végén átvette a vezetést, a rengeteg német sajtótermék kezelését elodázta, késedelmesen, alaki hibákkal terjesztette fel.)

Íde tartozik az ország megszállásáig legalisan működő lapok — *Népszava, Magyar Nemzet, Szabad Szó, Szabadság, Nyugat, Magyar Csillag* — több munkatársának következetes fellépése a fasizmus ellen, s az 1944. március 19. után, a föld alatt életrehívott illegális lapok terjesztése és hatása. S ide tartozik a magyar és külföldi szerzők tollából származó értékes könyvek mentése a papírzúzó malmok elől.

A szellemi ellenállás fontos terrénuma a műfordítás. Nem véletlen és nem mindegy, hogy milyen történelmi szituációban milyen műveket adnak a kiadók az olvasók kezébe; nem véletlen és nem mindegy, hogy a progresszív világirodalom jeles műveit ki fordítja anyanyelvére. A választás ezen a téren állásfoglalást jelent. A második világháború idején — paradox módon — éppen a németcsatlós Magyarország töltötte be a könyvkiadás terén a megőrző szerepet. Miközben szinte egész Európában intenzív harc folyt az emberiség közös kultúrkincsének megsemmisítéséért, miközben — kezdve az 1933-as berlini könyvmáglyától — egymást követték az indexek a megsemmisítendő művekről, éppen a politikailag-gazdaságilag tönkretett, morálisan megnyomorított Magyarország járt élen az üldözött könyvek kiadásában.

Az Athenaeum által 1942-ben kibocsátott sorozat: *Az európai irodalom kincsháza* keretében jelent meg *A francia irodalom kincsháza* című antológia is, Illyés Gyula szerkesztésében.³ Illyés az előszóban köszönetet mond a szerkesztési munkában való részvételért Gyergyai Albertnek, Cs. Szabó Lászlónak és Kozmutza Flórának (Illyés Gyula felesége), s így ír a fordítás szerepéről:

„A világravaló nemzetek lényében van valami párosság: legtöbbje kétagú, olyasformán, mint a kettősfogat. Ezek a jó haladók. A hasonlat tán merész, de a magunk esetéből is tudhatjuk, mi ez a különös kettősség: a változatos úton, amelynek a hossza egy nép történelme, egyszer mintha a rudas húzna, másszor az ostorhegyes . . . Ezt hívják — a szó és a gondolat folytonos kiszüléseit — szellemi életnek. Ennek örökös dörgéseitől és villámlaitól retteg a barbár, idegeskedik a filiszter . . . Bízhatunk a jó párosodású, az önmagával versenyző népben, amely ezt a szellemiséget idáig hozta, amely annyi próbát és viszontagságot kiállva, annyszor dobta oda például és kísérletül magát az emberiség helyett, az emberiség javára . . .

A jobb idő s alkalom reményében szinte alapkövíül teszem le ezt a könyvet . . . Hogy fejezi ki háláját az ember egy nép iránt? Bessenyei, Petőfi óta hány magyar író gazdagodott a francia szellem kincsházából? A fordítás tisztelgés is. Hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgés gyűjteményt a francia népnek, *sorsa nehéz pillanataiban.*”

A szerkesztő segítő társa, Kozmutza Flóra visszaemlékezése megerősíti a „tisztelgés” szándékát:

„A németek egész Franciaországot megszállták, Gyula azért vállalta ezt a munkát, hogy ellensúlyozza a jobboldalnak azt a hírverését, hogy a francia szellem nincs többé. Nagyon lelkesen és nagy kedvvel végezte a válogatást, szerkesztést, fordítást — ez egyébként kitűnik az előszóból is. Mi is, akik segítettük, legalább olyan lelkesen tettük, hiszen *Franciaország egyet jelentett Európával.*”⁴

A megszállt Franciaországban gyorsan intézkedtek a németek. Már 1940 szeptemberében kiadták az Otto-listát, a német hatóságok által a forgalomból kivont, illetve eltiltott kiadványok jegyzékét. Ezt követte 1942. július 8-án a Syndicat des Éditeurs által kibocsátott lista, Nem kívánatos francia irodalom címmel. Az Otto-listán szinte az egész európai progresszió szerepelt, a német emigráns írók Thomas Mann-tól Zweig-ig, rajta álltak Pablo Neruda és Silone művei. A Sorbonne magyar származású professorának,

³ *A francia irodalom kincsháza*. Szerk. ILLYÉS Gyula. Bp. 1942. Athenaeum. 407 p.

⁴ ILLYÉS Gyuláné KOZMUTZA Flóra személyes közlése a dolgozat szerzőjével 1970. júl. 4-én

Victor Basch-nak *Les doctrines politiques de philosophes classiques de l'Allemagne* című művét is megsemmisítésre ítélték. Érthető, hiszen Basch már annak idején a francia sajtóban tiltakozott a magyarországi fehérterror ellen, 1921-től alelnöke, 1926-tól elnöke volt az Emberi Jogok Ligájának (Ligue des Droits de l'Homme). „Ahol könyveket semmisítenek meg, ott megsemmisítik az embert is” — Milton e mondása Basch sorsában is tragikus módon teljesült be: 1944 januárjában a fasiszták oltották ki életét.

Az 1942-es listán felsorakozott a francia irodalom színe-java, a klasszikusoktól az élőkig. Aragon, Éluard, Duhamel, Maurois, Mauriac, Romain Rolland, Jules Verne művei a megszállók és a kiadói szindikátus számára nem voltak kívánatosak. Ezen a jegyzéken magyar szerzők is szerepeltek: Alpári Gyula, Hágy Gyula, s ott állt Lajos Iván könyve — mely miatt a szerzőt a németek deportálták —: *La vérité sur l'armée allemande* (1939). Az eredeti kiadást: *Németország háborús esélyei az irodalom tükrében*, Magyarországon megjelenésekor azonnal elkobozták. Ezen a listán szerepelt a Gallimard Kiadónál megjelent *Madame Curie* is Ève Curie tollából. Hazájában megsemmisítették, majd Magyarországon új és új kiadásokban terjesztették.⁵

Párizsban tehát a megszállók parancsára irtják a kultúrát, Magyarországon pedig antológia jelenik meg, mely a kilencedik századtól, a legrégebb francia verses szövegtől Apollinaire-ig — köztük Villon, Rabelais, Descartes, Voltaire, Diderot, Balzac, Flaubert, Rimbaud, Maupassant, Proust — nyújt ízelítőt a francia szellemből.

A fordítók a legkiválóbb magyar írók és költők: József Attila, Illyés Gyula, Benedek Marcell, Babits Mihály, Gyergyai Albert, Jékely Zoltán, Juhász Gyula, Keresztury Dezső, Rónay György, Sötér István, Szabó Lőrinc, Cs. Szabó László, Tóth Árpád, s mellettük többen, akikre már évek óta ránehezedtek az emberellenes faji törvények: Aranyossi Pál, Radnóti Miklós, Sárközi György, Szerb Antal.

„Sorsa nehéz pillanataiban” tisztelegtek a magyar írók a francia népnek. Ez az Illyés-megfogalmazta gondolat azonban nemcsak *A francia irodalom kincsházá-ra*, s nemcsak az 1942-es esztendőre érvényes, hanem általában a fordítás-irodalomra és az egész második világháborús korszakra.

1939 és 1944 között száznál több franciából fordított mű hazai megjelenéséről állnak rendelkezésre adatok.⁶ Az Országos Széchényi Könyvtár Növedéknaplóinak tanúsága szerint a következő kép alakul ki:

1939	12 mű	
1940	15	
1941	17	
1942	32	összesen: 126 mű
1943	45	
1944	25	

*A Magyar Statisztikai Szemle*⁷ — szemben az említett *Növedéknapló* kisebb számával — közlése szerint 1942-ben 74 francia mű jelent meg magyar fordításban:

szépirodalmi	49
társadalomtudományi	9
ifjúsági	6
történelmi	4
egyéb	6

⁵ *La poésie et la Résistance*. — Europe. Párizs 1974. júl. — aug. kszm.

⁶ A felmérés nem tartható véglegesnek, mivel a korszakról pontos bibliográfiai kimutató nincs; továbbá nem vettük tekintetbe a ponyvakiadásokat

Szabó Zoltán felmérése⁷ a következő arányt mutatja az összes fordításokon belül a francia irodalmat illetően:

1939	17% francia mű
1940	11
1941	14
1942	17
1943	13

Az egész háborús időszakot tekintve az angoltól fordított művek mennyisége körülbelül az összfordítások 40%-át tette ki, a német és olasz művek együttesen 24%-ot (ebből is a német a kevesebb). A német fordításokat illetően a számúzóttak — Thomas Mann, Arnold Zweig, Stefan Zweig, Franz Werfel — álltak az első helyen. 1942-től fellendült az oroszról fordított művek kiadása, Tolsztoj, Gorkij, Tarlé és mások művei jelentek meg baloldali kiadóknál.

A háború alatti fordítások, közöttük a francia antológia és más magyar nyelven kiadott francia művek együttesen a szellemi ellenállás értékes dokumentumai; a szabadságeszmék, a humanitás, a progresszió melletti elkötelezettség megsemmisíthetetlen tanúságtévői. Akkor is, ha a német megszállás után sok kiváló magyar író művei mellett Heine, Maurois, Proust és mások műveit is a papírzúzó malmokba irányította Kolosváry-Borcsa Mihály kormánybiztos, a sajtókamara elnöke, a Szálasi-kormány sajtófőnöke.

Az 1939-es esztendő jelentős fordításai közül az első helyen említendő Roger Martin du Gard műveinek magyar kiadása. Hevesi András — a *Párizsi eső* című regény szerzője, az első „idegen”, aki 1940-ben önkéntesnek jelentkezett a francia hadseregbe, s az epinai Szent György temetőben pihen a hősök parcellájában, mellén a francia becsületrenddel — fordításában adta ki a Franklin Társulat az *Egy lélek történetét*, a *Jean Barois*-t. Ez évben második kiadást ért meg Benedek Marcell fordításában a Dante kiadónál tíz kötetben a *Thibault család*, hamarosan követte a harmadik kiadás is, ezúttal két kötetben, 1940-ben. A világhírű könyv ekkor már nem volt ismeretlen a magyar olvasók előtt; egy évtizeddel előbb, 1930-ban a magyarok régi barátja, Aurélien Sauvageot professzor ismertette a *Nyugatban*. A regény Magyarországon is nagy visszhangot váltott ki, a kortársak emlékezete szerint azonnal elfogyott. A korabeli hatást híven tükrözi Károlyi Mihály hűséges titkárnak, Havas Endrének Párizsban, 1939 októberében kelt verse: *A Thibaultok margójára*. Roger Martin du Gardnak. (H. E.: *A menekülés könyve*. London, 1943.)

Maurois, hazájában már a nem kívánatos írók listáján szerepelt, Magyarországon egymás után jelentek meg művei: az Athenaeum adta ki *Az élet művészetét* Illés Tibor és *A varázsló vagy Chateaubriand élete* című munkáját Jankovich Ferenc fordításában. Az 1939-es év jelentős értékei a versfordítások. A *Vigiliánál* jelent meg Rónay György fordításában *A modern francia líra* című, majd másfél száz oldalas kötet. A Turcsányi nyomdában egy 48 oldalas, kis Verlaine-kötet jelent meg, Raics István tolmácsolásában. Több kiadást értek meg — különböző tolmácsolásokban — Villon versei. Az Officina adta ki a balladákat Faludy György átköltésében. Villon magyarországi útját érdekes irodalomtörténeti epizódok kísérték. *Hol van már a tavalyi hó?* című versének első magyar fordítása 1923-ban, az emigrációs *Párizsi Újságban* jelent meg. Illyés Gyula tollából; a lapot Magyarországból kitiltották. 1932-ben pedig József Attila szeméremsértéssel vádolva állt a hazai bíróság előtt *A vastag Margot balladájá*-nak magyarra ültetése miatt, de végül — mivel Villon versei az iskolai tananyagban szerepeltek — ezt a vádat elejtették és osztályellenes izgatásért ítélték el.

⁷ Magyar Statisztikai Szemle 1944. 4—5. sz.

⁸ Szabó Zoltán: *Könyvek külpolitikája*. — Új Magyarország 1945. szept. 4.

Az 1940-es év is gazdag a francia művek hazai kiadásában. A Faludy-féle Villon már hatodik kiadásban lát napvilágot. A *Nagy testamentumot* Vas István fordításában az Officina adta ki, Szabó Lőrinc fordításában pedig a Singer és Wolfner, Hincz Gyula rajzaival. Több kiadást ért meg Paul Géraudy könyvei (*Szerelem, Te meg én*). A Dante harmadik kiadásban bocsátotta ki a Benedek Marcell fordította *Thibault család*ot és az *Epilógust*, *Ami még el kellett mondani* címmel. Illyés fordításában jelent meg Duhamel *Naplója*, Gyergyai Albert fordította Ramuz *Üldözött vad* című regényét. A Pantheonnál jelent meg Jules Romains *Verdun előtt (Előjáték Verdun ostromához)* című regénye. A Klein nyomdából — mely több baloldali munka kinyomtatását vállalta — került ki Maurois *Igy vesztette el a háborút Franciaország* című munkája, Balla Ernő fordításában. 1940-ben jelent meg első ízben magyar nyelven Saint-Exupéry *Egyedül a felhők felett* című regénye a Révai Kiadónál. Fordítója, Rónay György visszaemlékezése⁹ vall arról, hogy a műfordítói stílus milyen finom eszközökkel szolgálta annak idején a világnézeti állásfoglalást:

„Sokféle cinkosság segítette napvilágra akkoriban az ilyesfajta könyveket. A maga módján mind beletartozott abba a szellemi ellenállásba, amely — határozott francia tájékozódással, jórészt francia forrásokból is — a »furcsa háború« alatt, majd még inkább Franciaország német lerohanása után erősödött meg a Drang nach Osten guruló márkákkal támogatott kultúr imperialista törekvéseivel szemben. Egy téglá volt ebben a bástyában az Egyedül a felhők felett is. Heteken belül elfogyott, anélkül, hogy különösebb hírverés irányította volna rá a közönség figyelmét — és esetleg a német követségét. Amikor még a magyar fordítás megjelenése előtt A levegő hőse címmel cikket írtam Saint-Exupéry-ről a Pesti Naplóba, s ebben az ő hősiességét szembeállítottam »a torreádorokéval és kalandorokéval«, az ő »puerilizmus nélküli hősiességét« — Huizingára hivatkozva — »a modern kéz- és lábheroizmussal«: a dübörgő masfrozások és a heilező karlengetések nálunk is hódítani kezdő divatjának idején, sem Laczkó Géza előtt, aki a cikket egy hunyoritással leadta, sem az olvasók előtt nem volt kétséges, kik azok a torreádorok és kalandorok, kik azok a modern kéz- és lábhérosok, akik ellen Saint-Exupéry az igaz emberség és valódi emberi felelősség példajaként megidéztek. Az Egyedül a felhők felett megjelenése valóban nem volt »visszhangos« megjelenés. De nagyon jól időzített megjelenés volt. És az akkori olvasónak — abban a történelmi helyzetben — kétszeresen adta meg a »szokatlanul nagy élményt« ...”

1941-ben negyedik kiadását érte meg a *Thibault család*. Néhány klasszikus — Montaigne, Racine, Ronsard — is felsorakozik a modern irodalom mellé. Újra kiadták a Franciaországban eltiltott *Madame Curiet*. Rónay György két fordítását őrzi ez az esztendő: Marcel Pagnol *Bukfenc* és Georges Simenon *A besurranók* című regényét közvetítette a magyar olvasóknak. Ismét megjelent Jules Romains-tól *A verduni csata*, a tudós irodalomtörténész-publicista Horváth Zoltán tolmácsolásában.

Az eddig fellelt dokumentumok alapján a francia fordításokat illetően a leggazdagabbnak tekinthető az 1942-es év. A már említett kitűnő antológia, *A francia irodalom kincsesháza* mellett több értékes mű kerül az olvasóhoz. Az Officina Kiadó, folytatva korábbi kezdeményezését, ez évben is több francia művet ad ki, többek között Montaigne *Legszebb lapjait*, André Gide bevezetésével. Jean Cocteau *Vásott kölykök* című kisregényét Gyergyai Albert fordításában adta ki Révai. A több ízben perbefogott kitűnő baloldali kiadó, Cserépfalvi Imre adta ki Montherlant *Lányok* című regényét Radnóti Miklós fordításában. Franklinéknál jelent meg Jean Schlumbergertől *A család fő* Hevesi András fordításában. Újra megjelentek Flaubert és Stendhal művei; a *Vörös és fekete*hez Kárpáti Aurél írta a bevezetést. A politikai rendőrség által nyilvántartott Phönix a *Klasszikus írások* sorozatban adta ki Rousseau-tól *A társalmi szerződést*.

⁹ RÓNAY György: *Két miniatűr monográfia*; SZÁVAI János: *Saint-Exupéry*; FERENCZI László: *Eduard*. Gondolat Kiadó 1970. — Nagyvilág 1971. 6. sz. 927—928. p.

A nemzeti könyvtár kötelespéldányokat regisztráló növedéknaplói igen gazdagnak mutatják az 1943-as évet. Több Balzac-mű (*Goriot apó, Széplányok tiündöklése . . .*), Baudelaire, Victor Hugo, La Fontaine, Lesage, Molière, Racine, Rimbaud, Zola írásai követik egymást. Anatole France Thais-a Szerb Antal fordításában kerül az olvasókhoz. Új kiadásokat ér meg a *Madame Curie*, a *Thibault család*, Cocteau, Géraldy egy-egy műve. A korábbi években megjelent Villon-kötetek új kiadásokban látnak napvilágot, s csatlakozik hozzájuk a *Testamentum* új változata, Mészöly Dezső tollából. Gazdagodnak a színek a palettán. A neves francia színész, Louis Jouvet *Egy komédiás feljegyzései* című könyve a Bibliothecánál kerül kiadásra Várkonyi Zoltán fordításában; a Franklin Társulat adta ki Rodin *Beszélgések a művészetről* című munkáját Farkas Zoltán fordításában, a kiváló szobrász, Pátzay Pál bevezetésével, huszonkét illusztrációval. Az Athenaeum adta ki Henri Troyat *Dosztojevszkijet*, melyet Déry Tibor és Sárközi György fordítottak.

Még 1944-ben is megjelentek Budapesten francia szerzők művei: Baudelaire, Rimbaud, Verlaine, Francis Jammes versei; Anatole France, André Gide, Simenon regényei. Gustave Flaubert Három meséjé-t Hevesi András, Lányi Viktor és Zolnai Béla fordításában adta ki Révai, Molière Don Juan-ja Illyés tolmácsolásában jelent meg a Franklin Kétnyelvű remekművek sorozatában.

A sorozatok általában sok maradandó értéket hoztak felszínre éppen a második világháború időszakában. Néhány jelentős sorozat: *Nagy idők — Nagy emberek* (Cserépfalvi), *Külföldi regényírók* (Franklin), *Klasszikus mesterek, Világsikerek* (Révai), *Írástudók* (Bibliotheca), *Kétnyelvű klasszikusok* (Officina), *Örök értékek* (Athenaeum), *Klasszikus írások* (Phönix). 1944-ben indította a Forrás nyomda a *Verne Gyula Munkái* című sorozatot, melyből három regényt (*Dél csillaga, A hőstelkű Branicanne, Sándor Mátyás* — ez utóbbit Mikes Lajos fordította) sikerült még kiadni.

Az ország március 19-én bekövetkezett megszállása véget vetett a legális irodalmi életnek. A magyar írók, költők, tudósok és publicisták, a francia klasszikus művek és az élő irodalom kiváló fordítói közül sokan az üldöztetés utolsó stációjáig jutottak el. Illyés Gyula bujdosni kényszerült, Rónay György, a francia líra hű tolmácsolója már 1943-ban figyelmeztetést kapott a miniszterelnökségen az *Ezüstkor* kapcsán: jobb lesz, ha felhagy az irodalmi szervezőmunkával. A fordítók közül néhányan már régóta emigrációban éltek. Bölöni György a Franciaországi Magyar Függetlenségi Mozgalom elnökeként szervezi a hazától távol élő magyarok részvételét a Résistance-ban; Hevesi András pedig már 1940-ben életét vesztette, a francia hadsereg önkénteseként. Magyarországon Déry Tibornak illegalitásba kellett mennie, de fenntartotta kapcsolatát a mozgalommal. Halász Gábort, (a Széchenyi Könyvtár tudós munkatársát, aki a háború idején Illyés Magyar *Csillag*ában Balzac, Giraudoux, Malraux műveit ismertette), Sárközi Györgyöt és Szerb Antalt Balfra hurcolták, a halálba. Radnóti Miklóst a bori rézbányába, majd továbbhajszolva, őt is a halálba. Benedek Marcell még a legutolsó napokban megpróbálta felemelni szavát a gyalázat ellen: négy nappal az ország megszállása előtt, 1944. március 15-én a *Magyar Nemzet*ben az irodalom és a szabadság kapcsolatáról írt cikket.

Magyarország felszabadulásának küszöbén, 1945. március 4-én a párizsi magyar antisziszta harcosok kétnyelvű, *Magyar Szemle* című lapjában Pierre Barkan, a Bibliothèque Nationale munkatársának tollából közöltek vezércikket. Az Eötvös Kollégium volt diákja a francia nép együttérzését tolmácsolja, és reményét fejezi ki, hogy rövidesen megvalósul a béke Európában, s akkor Franciaország és Magyarország népe a kölcsönös megértésben találkozik.

Ezt a találkozást szolgálta s készítette elő a magyar írók maradandó értékű, alkotó, művészi erejű fordítói tevékenysége; ily módon tettek a háború és a fasiszmus ellen, ezzel a munkával tiszteltek a forradalmi múltú Franciaország népe előtt „sorsa nehéz pillanataiban”.

MARKOVITS GYÖRGYI

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Az 1593. évi kolozsvári perikopáskönyv. 1977 decemberében nagyobb bukaresti könyvtárakban igyekeztem hivatalos út során tájékozódni a régi hazai nyomtatványok kutatási lehetőségeit illetően. Román vendéglátóim ennek során egy vidéki gyűjtemény felkeresését is beiktatták a programomba: a Duna deltájához közel fekvő Galați városának V. A. Urechia-ról elnevezett könyvtárát. Miután a mai Románia területén a történelmi adottságokból eredően régi hazai nyomtatványok szinte kizárólag Erdélyben kereshetők, első hallásra borúlátóan ítélt meg ennek a galați útnak kutatásainkkal kapcsolatos értelmét. Kellemes meglepetésül szolgált, hogy az említett könyvtár nem csupán viszonylag gazdag és értékes régi nyomtatványokat tartalmazó gyűjteményt mondhat magáénak, de azt szakszerű módon készült katalógusban tárták fel, majd nyomtatásban is megjelentették. Ennek 74. tétele az 1593. évi és Kolozsvárott nyomtatott, magyar nyelvű perikopáskönyv.¹

A vasárnapok és nagyobb ünnepeken a Bibliából felolvasott szentleckék és evangéliumok szövegét tartalmazó ún. perikopáskönyv a protestantizmus elterjedésével a 16. század második felében magyar nyelven és nyomtatásban többször is napvilágot látott. A két legkorábbi ezek közül Kolozsvárott készült. Sajnos mindkét kiadás csak címlap nélkül és erősen hiányos példányokban maradt fenn, így megjelenésük ideje csupán közvetőleg állapítható meg: a korábbié 1550–1552 (RMNy 91), a későbbié pedig 1559–1574 (RMNy 218) közé helyezhető. Szabó Károly (RMK. I. 270) a múlt század harmadik negyedében még látott az akkori brassói evangélikus gimnázium könyvtárában egy 1593. évi kiadást is ugyancsak a kolozsvári műhelyből, azonban ennek a példánynak az idők folyamán nyoma veszett. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) c. kiadvány ezért e munkát a 721. szám alatt példány hiányában csak Szabó Károly ismertetése alapján tudta leírni.

Ezek szerint tehát egy eddig közelebről nem ismert, 16. századi, magyar nyelvű nyomtatvány került elő teljes terjedelmében Galați-ban,² amelynek adatai szerepeltek már e gyűjtemény 1890. évi nyomtatott katalógusában.³ A könyvtár vezetősége lekötelő segítőkészségének köszönhető, hogy ez a 16. századi kolozsvári kiadvány fénykép formájában ma már teljes terjedelmében Budapesten is tanulmányozható.

Megállapítható ebből mindenekelőtt, hogy — amint ez várható is volt — Szabó Károly leírása teljesen pontos: áll ez a címlap szövegére, a kiadvány terjedelmére és formá-

¹ *Galați. Biblioteca „V. A. Urechia”. Cartea străină veche 1472—1700. Catalog. Incomit de Ion MĂRUNȚELU, Sorina CODREANI, Florica CARAPCEA. Galați 1975. 50. l. — Jelzete I. 1250. Carol Sök ajándékából.*

² Jellemző a galați katalógus összeállítóinak tájékozottságára, hogy munkájukban az alig néhány évvel korábban megjelent RMNy, mint bibliográfiai hivatkozás szerepel.

³ *Catalogul general al cărților, manuscriselor și hărților aflate la 1890 (în Biblioteca „V. A. Urechia” Galați).* București 1890 F. Göbl filii.

tumára egyaránt. A kötet szövege és beosztása az említett két korai kolozsvári közül egyértelműen a későbbihez áll közelebb. Míg ugyanis a legkorábbi (RMNy 91) a bibliai szövegek mellett imádságokat is tartalmaz, addig a későbbiben (RMNy 218) ilyenek már nem találhatók, akárcsak a most előkerült 1593. éviben (RMNy 721). Ugyanígy elkülönülnek a korai kiadásnak a Bibliából vett szövegrészei is a másik kettőtől, amelyek egymás között viszont megegyeznek.

A perikopáskönyv első része a vasárnapokra és a legfőbb ünnepekre (karácsony, újév stb.) rendelt szentleckék és evangéliumok szövegét tartalmazza, ami az 1593. évi kiadásban az O₃b lapon ér véget, míg a második rész a további jelentősebb ünnepeken felolvasott bibliai részeket. Érdekes a kolozsvári perikopáskönyvekben megfigyelni, hogy némi-lyik ünnep miképpen vesztett rangjából. Míg az első kiadásban Vízkereszt a legnagyobb ünnep, ill. a vasárnapok között foglalt helyet, addig a harmadikban ez a kötet végére, a kisebb rangú ünnepek közé került. Az első kiadás első részében látható Nagycsütörtök, Nagypéntek és Nagyszombat 1593-ban már teljesen kimaradt. A második részben a 16. század közepén (RMNy 91) még nem kevesebb, mint 29 másodrendűnek számító, mindenekelőtt szentekhez kötött ünnep található, amiből 1593-ra már csak 14 maradt.⁴ Kimaradt: Szent Miklós (XII. 6.), Szent János evangélista (XII. 27.), Aprószentek (XII. 28.), Szent György (IV. 24.), Szent Márk (IV. 25.), Szűz Mária látogatása (VII. 2.), Mária Magdolna (VII. 22.), Úr színeváltozása (VIII. 6.), Szent Lőrinc (VIII. 10.), Szűz Mária halála (VIII. 15.), Szent Mihály (IX. 29.), Szent Lukács (X. 18.), Mindszent (XI. 1.), Szent Márton (XI. 11.) és Szent Katalin (XI. 25). Továbbra is megmaradt: Szent András (XI. 30.), Szent Tamás (XII. 21.), Szent István (XII. 26.), Pál fordulója (I. 25.), Szűz Mária megtisztulása (II. 2.), Szent Mátyás (II. 24.), Krisztus fogantatása (III. 25.), Szent Fülöp és Jakab (V. 1.), Keresztelő Szent János (VI. 24.), Szent Péter és Pál (VI. 29.), Szent Jakab (VII. 25.), Szent Bertalan (VIII. 21.), Szent Máté (IX. 21.), Szent Simon és Júdás (X. 28.).⁵ Nyilvánvaló, hogy egyrészt a kötöttnek tűnő imák elhagyása, másrészt az ünnepek számának jelentős csökkentése, továbbá másoknak lefokozása a reformáció egyre erősödő hatását tükrözi Erdélyben a 16. század második felében.

A most napfényre került 1593. évi kolozsvári kiadványból a legtöbb és legérdekesebb ismeretlen elemet az azt díszítő fametszetek jelentik. Az első részben, amely a vasárnapok és legfőbb ünnepnapok szentleckéit és evangéliumi szakaszait tartalmazza, négy kivételével (a második karácsonyi evangélium, Kiskarácsony, a böjt ötödik vasárnapja és Virágvasárnap), valamennyi evangélium elején, továbbá a címlapon is ugyanannak az újszövetségi témájú fametszetsorozatnak egy-egy tagja látható, míg a kisebb ünnepek perikopáit magában foglaló második részben semmiféle illusztráció sem található. Az összesen 59 kép lenyomata 1593-ban 45 különféle dűcéről készült: 33 egyszer, 10 kétszer és 2 háromszor került felhasználásra.

Az egységesen 23 × 26 mm méretű illusztrációsorozat nem ismeretlen a kolozsvári Heltai-műhelyből: közülük nyolc éppen a fentiekben már tárgyalt második kolozsvári perikopáskönyv (RMNy 218) töredékében maradt fenn.⁶ Soltész Zoltánné jogosan feltételezte, hogy a teljes műben eredetileg még számos további illusztráció is volt.⁷ Az 1593. évi perikopáskönyv ezt azután pontosan igazolta is: a korábbi kiadású töredék-

⁴ Miután az időrendben középső kolozsvári kiadásból csupán néhány füzetnyi töredék maradt meg, ez nem volt elegendő a biztos összevetéshez. A meglévő lapokon olvasható szöveg azonban pontosan megegyezik ezeken is az 1593. évi kiadáséval.

⁵ Érdekes módon Kisboldogasszony (IX. 8.) ünnepe az első kiadásból teljesen hiányzik, míg 1593-ban a második részben felbukkan.

⁶ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 135. l. 11–18. sz. — A nyolc metszet közül hat egyszer, kettő pedig kétszer látható.

⁷ *Művészettörténeti Értesítő* 1957. 148. l.

ben olvasható evangéliumok kezdetén ugyanazok a metszetek láthatók, mint a most előkerültben: tehát már abban is nyilván 45-féle kép volt eredetileg. Így a két későbbi kiadás közötti és a fentiekben már kifejtett szöveg- és beosztásbeli azonosság az illusztrációkra is kiterjedt. De nem csupán az illusztráció, az élőfej hiánya is megkülönbözteti az első kolozsvári perikopáskönyvet a másodiktól és a harmadiktól.

Az említett másik perikopáskönyv töredékében látható nyolcféle képen kívül már korábról és más Heltai-féle kiadványból ugyanannak a fametszetes sorozatnak további tagjai is ismeretesek voltak. Az 1592-ben készült népkönyv, a *Cisio* (RMNy 684) lapjain hét másik látható.⁸ Ezek közül az egyik kép⁹ díszíti az 1591. évi *Magyar arithetica* (RMNy 665) címlapját is. 1599-ben nyomtatták ki Kolozsvárott Canisius kátéját Vásárhelyi Gergely fordításában (RMNy 860), amelyben ennek az újszövetségi illusztrációsorozatnak legfontosabb tagja áll.¹⁰ Ezen ugyanis egy hosszú szalagon az 1552. évszám látható.¹¹

Az 1593. évi perikopáskönyvben a különböző kolozsvári nyomtatványokban eddig fennmaradt 16 metszeten kívül további 29, korábról ismeretlen is látható. Ezek is mind ugyanabból az újszövetségi illusztrációsorozatból valók, mint a már korábról ismertek. A fametszetek Hans Sebald Beham 233 tagból álló, iniciálé méretű sorozatának nagyjából az eredetivel azonos nagyságban történt utánmetszései,¹² amelyek első alkalommal 1526-ban Luther német nyelvű *Újszövetség*-fordításában láttak napvilágot Hans Herrgott nürnbergi nyomdájában.¹³

A Kolozsvárott használt dúcok keletkezéséről a részletek ismeretlenek. Az említett 1552. évszám feltehetően a metszés időpontját jelenti. Ugyanezen a kis illusztráción az oszlopról lecsüngő szalag másik részén egy „E”-betű is kivehető (1. kép). Ugyanezt a betűt teljesen egyértelműen és félreismerhetetlenül lehet látni az 1593. évi perikopáskönyv két, most előkerült illusztrációjának közepén (2. és 40. kép). Valószínű, hogy ez az „E”-betű az utánmetszőnek volt a jele. Hogy munkáját hol végezte, arra még következtetni is nehéz. Természetesen nem zárható ki, hogy ezek a — Soltész Zoltánné szerint — „kezdetleges metszetek”¹⁴ Kolozsvárott készültek, de már csak az ottani első perikopáskönyv (RMNy 91) megjelenése után, hiszen abban illusztrációk nincsenek és nyomtatásának kikövetkeztethető ideje 1550—1552. A magyar perikopáskönyv második kiadása (RMNy 218), amelynek megjelenési ideje 1559 és 1574 közé helyezhető, már tartalmazza ezeket a fametszeteket. Datált kolozsvári kiadványban azonban csak a század utolsó évtizedéből ismeretes.¹⁵ A fentiek alapján az sem lehetetlen, hogy a sorozat dúcait külföldön — s ha ott, úgy akkor csaknem bizonyosan Németországban — vészték ki Beham képei nyomán, majd onnan kerültek — esetleg már használtan — Kolozsvárra.¹⁶

⁸ SOLTÉSZNÉ I. H. 37, 85—87, 98, 90, 94. sz. — *OSZK Évkönyve* 1974—1975. I., 142. jegyzet.

⁹ SOLTÉSZNÉ I. H. 37. sz.

¹⁰ SOLTÉSZNÉ I. H. 8. sz.

¹¹ SOLTÉSZNÉ I. H. 10. sz.

¹² SOLTÉSZNÉ I. M. 60, 68. l.

¹³ *Die deutsche Buchillustration in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts.* Hrg. Max GEISBERG, II. Folge, Heft 9. (1932) 907—1139. sz. Az itt található reprodukciókra a hivatkozás a továbbiakban a sorozaton belül 1-től 233-ig tartó számmal történik. — HOLLSTEIN, F[riedrich] W[ilhelm] H[einrich]: *German engravings etchings and woodcuts ca. 1400—1700. Vol. III.* Amsterdam 1950. 167—168. l.

¹⁴ *Művészettörténeti Értesítő* 1957. 148. l.

¹⁵ RMNy 665 = 1591, RMNy 684 = 1592, RMNy 721 = 1593, RMNy 860 = 1599.

¹⁶ A használat nyomai a Heltai-műhelyen belül is kimutathatóak, mert pl. az egyik metszet (11. kép) kerete a második kolozsvári perikopáskönyvben (RMNy 218, M_{3a} s N_{10b}) még ép, míg a harmadik kiadásban (RMNy 721, L_{11a} és N_{1a}) ez felül már jelentős szélességben kitérített.

A most előkerült 1593. évi kolozsvári nyomtatványban szereplő 45 kis újszövetségi illusztráció mindegyikét megnyugtató módon azonosítani lehet a Beham-féle sorozat egy tagjával. Amennyiben a két metszeten a testhelyzet azonos, úgy ezt a körülményt az alábbi táblázatban +, ha ellenkező, úgy – jelöli.

RMNy 721 lapszáma	Beham metszetének leírása és annak bibliai helye	Geisberg sorszama	Soltészné sorszama
1. A _{1a}	Jézus kigúnyolása (Mk 15: 17–19)	144 –	8
2. A _{2b}	Jézus bevonulása Jeruzsálembe (Mt 21: 1–9)	77 +	
3. A _{5b}	Jövendülés a világ végéről (Mk 13: 24)	142 +	
4. A _{7b}	Keresztelő Szent János fogságából követeket küld Jézushoz (Mt 3: 7–12)	46 +	
5. A _{9b}	Keresztelő Szent János megtérésre szólítja fel a farizeusokat (Mt 3: 7–12)	11 +	
6. A _{11b}	Jézus születése (Mt 1: 25)	3 –	
7. B _{5b}	Simeon karjaiba veszi a gyermek Jézust (L 2: 25–32)	153 –	
8. B _{9a}	József álma a hazatérésről (Mt 2: 19–20)	9 –	
9. B _{11a}	A tizenkét éves Jézus a templomban (L 2: 46–47)	155 +	
10. C _{1b}	A kánai menyegző (J 2: 1–10)	188 +	
11. C _{4a} , L _{11a} , N _{4a}	Jairus könyörgése (Mk 5: 22–23)	131 –	14
12. C _{6b}	Jézus alszik a viharban (Mt 8: 23–24)	36 +	
13. C _{8a} , D _{5a}	A magvető példázata (L 8: 5–15)	166 –	85
14. C _{11b}	A szőlőmunkások felfogadása (Mt 20: 1–7)	73 +	86
15. D _{8b}	Jézus találkozik a vakon született emberrel (J 9: 1–5)	196 +	
16. D _{12a}	Jézus megkísértése a pusztában (Mt 4: 1–4)	13 –	
17. E _{2b}	Jézus és a kanaáni asszony (Mt 15: 22–28)	57 –	87
18. E _{4b}	A vak és néma ördöngös meggyógyítása (Mt 12: 22)	50 –	
19. E _{8a} , K _{6a}	Az első kenyérszaporítás (Mt 14: 15–21)	53 +	
20. F _{3a}	Jézus megjelenik Mária Magdolnának (J 20: 14–17)	212 +	
21. F _{5b}	Vendéghívás a király fiának menyegzőjére (Mt 22: 1–5)	85 –	90
22. F _{10a} , G _{1a} , H _{8a}	A feltámadt Jézus megjelenik tanítványainak (Mt 28: 17)	126 –	
23. G _{3b} , I _{8a}	Az elveszett bárány (L 15: 1–7)	174 +	
24. G _{6a} , O _{1b}	Jézus imádkozni tanítja az apostolokat (L 11: 1–13)	170 +	18
25. G _{8a} , L _{7b}	A tizenkét apostol kiválasztása (Mt 10)	45 +	12
26. G _{10b}	Az imádság meghallgatásáról (Mt 7: 7–11)	28 –	
27. H _{1a}	Jézus tanítványainak a gazdagság veszélyeiről beszél (Mt 19: 23–26)	71 –	
28. H _{3a}	Jézus kiválasztja tanítványait (Mk 3: 14–19)	130 +	
29. H _{5b}	A Szentlélek eljövetele (Ap. Cs. 2: 1–13)	216 ?	
30. H _{9b} , K _{8a}	Jézus óvjé tanítványait a hamis prófétáktól (Mt 7: 15)	29 –	
31. H _{11b}	A törvénytudó kérdi Jézust (L 10: 25–27)	168 –	
32. I _{3b}	A gazdag és Lázár éltükben (L 16: 19–21)	178 +	89
33. I _{5b} , N _{1a}	A király fiának menyegzője (Mt 22: 11–14)	86 –	
34. I _{10b}	A mások megítéléséről (Mt 7: 3–5)	27 +	
35. I _{12b}	Jézus hajóról tanít (Mt 13: 1–2)	51 –	
36. K _{3b}	Tanítás a házasság felbonthatatlanságáról (Mt 19: 3–12)	68 +	
37. K _{10a} , N _{6b}	A gazda kifizeti a szőlőmunkásokat (Mt 20: 9–15)	74 +	37
38. L _{1a}	A kereskedők kiűzése a templomból (Mt 21: 12–13)	78 +	11
39. L _{3b}	A farizeus és a vámos imádsága (L 18: 9–14)	181 –	94
40. L _{5b} , M _{6b}	A béna meggyógyítása (Mt 9: 2–7)	38 +	16
41. M _{1b}	Példabeszéd a gondviselésről (Mt 6: 19–34)	26 +	13
42. M _{5a}	A naimi ifjú feltámasztása (L 7: 12–15)	161 +	15
43. M _{9a} , N _{9b}	Jézus és a farizeusok (Mt 12: 2–8)	47 +	17
44. M _{11a}	A meggyógyított béna veszi ágyát (Mk 2: 10–12)	129 –	
45. N _{11b}	Jairus lányának feltámasztása (Mt 9: 25)	42 –	

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

Érdeemes e kisalakú képek és a bibliai szövegek kapcsolatát is megvizsgálni. Beham 233 tagból álló sorozata pontosan követi az Újszövetség szövegét: 126 (55%) Máté, 20 (8%) Márk, 40 (17%) Lukács és 27 János (11%) evangéliumát, míg a maradék 20 az Apostolok Cselekedeteit (8%) illusztrálja.¹⁷ A négy evangéliumhoz tartozó képek száma egymástól feltűnően eltér, ami azonban megmagyarázható: a párhuzamos bibliai szövegek jelentős részéhez nem készült újabb és újabb metszet, hiszen ahhoz az első, vagyis Máté evangéliumában szereplő újra felhasználható volt. A Heltai-féle perikopáskönyvben látható 45 féle metszet közül 27 Máté (60%), 5 Márk (11%), 9 Lukács (20%), 3 János (7%) evangéliumához, ill. 1 (2%) az Apostolok Cselekedeteihez készült Beham-illusztráció másolata. Az elméletileg 233 tagból álló sorozatnak tehát 19,3%-a maradt fenn az 1593. évi kolozsvári nyomtatványban. Ez az arány az egyes újszövetségi könyvek szerint így oszlik meg: Máté 21,4%, Márk 25%, Lukács 22,5%, János evangéliuma 11,1% és az Apostolok Cselekedetei 5%. Bizonytalan azonban, hogy vajon a Kolozsvárott használt dűcök sorozatánál eredetileg mind a 233 Beham-féle illusztráció egyáltalában utánmetszésre került-e vagy sem.

A perikopáskönyv azt mutatja, hogy ilyen viszonylag szerény készlettel, vagyis az eredetinek alig egyötödével is nagyobb fennakadás nélkül illusztrálni lehetett az újszövetségi szövegeket. A 45 metszet 59 alkalommal került a kis kötetben belül lenyomtatásra, ezek közül az első a címlapon, vagyis csatlakozó szöveg nélkül. A fennmaradó 58 metszet közül 19 esetben pontosan az a kép áll a bibliai idézet mellett, amelyhez Beham készítette illusztrációját. További 14 esetben párhuzamos bibliai helyekről lévén szó a kép és a szöveg harmóniája ugyancsak kifogástalan. 25 esetben már lazább ez a kapcsolat, hiszen olyan metszetek, amelyek Jézust tanítványaihoz szólva (pl. 24., 25., 27., 28., 30. kép), vagy a farizeusokkal vitázva (pl. 31., 43. kép) ábrázolják, számtalan újszövetségi részletnél minden probléma nélkül felhasználhatók voltak. Akadnak további igen hasonló situációk is, amelyeknél az eredetileg különböző bibliai jelenetekhez készült illusztrációk nagyobb gond nélkül helyettesíthetik egymást. Ilyen pl. a számadást végző ember ábrája (37. kép), amelyet Beham eredetileg a szőlőmunkások kifizetéséhez (Mt 20: 9–10) készített, de a kolozsvári perikopáskönyvben a hűtlen intéző (K_{10a}–L 16: 1–8) és a szívtelen szolgálóról (N_{6b}–Mt 18: 23–35) szóló példabeszédeknel is jó képzetársulással szolgálnak.

Akad olyan kép is, amely az Újszövetségnek ugyan nem egyedi, mégis konkrét helyzetéhez készült, és Beham metszetének részletei a kolozsvári felhasználás szövegének nem mindenben felelnek meg. Ilyen pl. a király fia menyegzőjére a vendégeknek az utcáról történő behívásához készült Beham-illusztráció (Geisberg 85. sz. — Mt 22: 2–3), amelynek utánmetszése (21. kép) az 1593. évi perikopáskönyvben a két emmauszi tanítványnak a feltámadt Jézussal történt találkozásáról szóló evangéliumi részlet (L 24: 13–35) mellett áll. A ház kapujában álló férfi, aki fogadja az utcáról betérőt nehezen azonosítható a két emmauszi tanítvánnyal, akik ugyanis együtt haladtak. De még ennél is nehezebb az azonosítás az ő Jézussal történt találkozásukkal, hiszen összesen csak két személy látható a metszeten. Az emmauszi jelenetet Beham különben igen érzékletesen ábrázolta (Geisberg 185. sz.), ahol is a két tanítvány közrefogva kíséri Jézust, aki — akárcsak az összes többi képen — ott is sugárzó glóriát visel a feje körül.

A fentiek alapján a Heltai-műhelyben rendelkezésre állott illusztrációs sorozat hiányára lehet következtetni. Az összevetés azt is megmutatja, hogy nem kevesebb, mint 11 esetben az eredeti Beham-féle sorozatban megvolt az a kép, amely helyett Kolozsvárott ugyanahhoz a bibliai szakaszhoz más illusztrációt vettek igénybe. További 14 esetben azonban Beham sem készített pontosan ahhoz az újszövetségi szöveghez illusztrációt.

¹⁷ Érdekes módon az utóbbinak 28 fejezete közül csak az első ötre terjedt ki Beham végsője, az Újszövetség második, terjedelmesebb része — az Apostoli levelekkel és a Jelenések könyvével — képes megjelenítés nélkül maradt.

Ezek közül nyolc Jánosé, négy Lukácsé és kettő Márké, ami jól mutatja a fentiekben már említett körülményt, hogy a Mátéhoz már elkészült képeket párhuzamos leírások esetében Márknál, Lukácsnál és Jánosnál újra felhasználhatták.

Az eddig elmondottak is arra utalnak, hogy a Kolozsvárott rendelkezésre állott metszetsorozat aligha állott 233 darabból, mint a mintájául szolgáló Beham-féle. Hogy a hiányok vajon abból eredtek-e, hogy eredetileg sem másolták le az összes újszövetségi illusztrációt, vagy pedig a sorozat már csak hiányos állapotban került Erdélybe, az a most ismertetett perikopáskönyv alapján nem volt megállapítható.

A fenti táblázatból kiderül, hogy a 45 kolozsvári kép közül 24 a Beham-féle metszettel megegyező módon, húsz tükörképben, egy esetben pedig eldönthetetlen módon ábrázolja az újszövetségi jelenetet. Ez a körülmény mintha arra utalna, hogy a Kolozsvárott használt dúcok metszője talán nem teljes egészében és közvetlenül másolta az eredeti képeket, hanem esetleg részben vagy egészben másolato(ka)t vett igénybe. Az eredeti Beham-féle sorozatot ugyanis később többen és többször is felhasználták újabb fametszetek mintájául.¹⁸ Egyedül a viszonylag kevés számú hazai nyomdában — a tárgyalt kolozsvári Heltai-officinán kívül — a 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben még négy további műhelyben alkalmaztak egy-egy olyan, egymástól eltérő, kisméretű, újszövetségi illusztrációsorozatot, amely részben vagy egészben Beham 1526. évi metszetei alapján készült. Ezek a következők: Joannes Manlius,¹⁹ Hoffhalter Rudolf,²⁰ a bártfai Klöss-műhely (RMK. I. 459.) és a lőcsei Brewer-nyomda (RMK. I. 639.). Ez a körülmény önmagában is jól mutatja, hogy milyen rendkívül kedvelt volt ez a nagyterjedelmű fametszetes sorozat nemcsak Németországban, de onnan kisugározva és időbeli elmaradással hazánkban is.

Külön figyelmet érdemel, hogy a fenti fametszetes sorozatokat a nyomdászok mindegyike előtt a magyar nyelvű perikopáskönyvek illusztrálására használták. Ezek a kisalakú kiadványok, jóllehet a 16. század közepétől számos alkalommal láttak napvilágot, azonban — az énekeskönyvekhez hasonlóan²¹ — a nagyfokú elhasználódás következtében szinte csak véletlenként maradtak fenn belőlük példányok, nem ritkán egyedül erősen hiányos vagy töredékes formában. A most Galatjai-ból teljes terjedelmében előkerült kiadás ezért is különösen értékes és fontos.

Ennek megviselt korabeli kötése belsejéből további, magyar nyelvű nyomtatványok részei kandikálnak ki. A könyvtár vezetősége kilátásba helyezte, hogy a restaurálás során előkerülő töredékekről készült fényképeket majd megküldi. Az első tábla belsejét felül félig fedő papíron látható, latin nyelvű bejegyzés szerint a kötetet Georgius Seel (Beel?) 1637-ben 75 dénárért vásárolta. Az első szennylevél rektóján pedig néhány, kézírásos, német nyelvű közmondás olvasható.

Immár a példány ismerete alapján a RMNy 721 rövid bibliográfiai leírása a következő:

EVANGELIOMOC es epistolac, kiket esztendőként minden vasárnapra és szentec napjára az anya szent egyházba rendeltet. Colosuárat 1593 [typ. Heltai].

A — Q R⁴ = [196] fol. — 12° — Mult. ill., orn.

BORSA GEDEON

¹⁸ GEISBERG i. m. 16. l.

¹⁹ SOLTÉSNÉ i. m. 115. l, 146—147 l. 21, 33, 37, 45, 51, 52. sz. és a LXVIII. tábla 2—5. sz. — További 38 metszet: RMNy S 537A = *Magyar Könyvszemle* 1976. 288—290. l. és BADALIC, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC. 2. Aufl. Aureliae Aquensis* 1966. 192(I) sz..

²⁰ SOLTÉSNÉ i. m. 88. l., 139—140. l. 11—14, 16—72. sz. és az OSZK *Évkönyve* 1959. 192. l. — További metszetek, de már a szebeni nyomdából az 1602. évre szóló magyar falinaptárban (RMNy 881).

²¹ *Magyar Könyvszemle* 1976. 58—59. l.

Egy XVII. századi értekezés a latin próza stílusáról. FABRICIUS, Valentinus: *Disquisitio de formis stili variis exhibita juxta consultationis modum in gymnasio thorunensi per oratinunculas aliquot concinnatas a Valentino Fabricio Trapoldensi Transylvano gymnasijsi tum praedicti alumno.* [Thorunii]. MDCXIX, Augustinus Ferberus Senior.

[A — A⁶] — A⁸ — P⁸ = [120] fol. — 4° —

Orn., init.

RMK III 1263

Fabricius Bálint életéről sajnos keveset tudunk. 1623-ban diakónus és tanár Segesvárott. Itt halt meg 1645-ben. Ezt a munkáját ismerjük csupán, amelyet thoruni végzős diákként adott ki.

A latin nyelvű értekezés annak a 16. század eleje óta folyó stilisztikai vitának áttekintését és összegezését tartalmazza, amely a reneszánsz művészetelmélet központi kérdése, az imitáció kapcsán éleződött ki. E vita Itáliából indult ki, résztvevői egyrészt a prózastílusban kánonként elfogadott, kizárólagos tekintélytisztelést követelő Ciceró-utánzás, mások a szolgálai utánzásra korlátozó vagy csábító minták teljes elvetése, avagy szabadon utánzóhatóság, az egyéniségnek jobban megfelelő írói modellek (Seneca, ifj. Plinius Tacitus, stb.) mellett törtek lándzsát. Az európai irodalomelmélet e legelső polémiája egészen a 16. század 60-as 70-es éveig tartott, miközben számos retorikai és poétikai kérdést tisztáztak. A 17. század elején merevségét, de korábbi hadállásainak nagyobb részét is elvesztő ciceroniánus tábor új vezére akadt — a munkásságában ma még kellően nem értékelt — Bartholomeo Keckermann személyében. Az éppen Gdanskban tanító Keckermann volt az, aki a Justus Lipsius által hirdetett ezüstkori latin írók — különösen Tacitus — ellenében ismét Cicero nevét tűzte zászlóra. 1618-ban, tehát egy évvel Fabricius műve megjelenése előtt adta ki Hanauban *Systema rhetorices. Rhetorica specialis* című ciceroniánus retorikakönyvét, amely bizonyára hasonló szellemű oktatási tevékenységen alapult.

A Torunban (Thorn) tanuló Fabricius tehát egy Keckermann által fölvetett, ismét időszerű elméleti kérdést választott dolgozatának témájául, hogy a gimnázium népes gyülekezete előtt felolvassa.

Ismertetett példányunkból sajnos hiányzik a dedikálólevél 6 lapja, a fennmaradt 2 oldalon a nagyszombati városi előljáróságnak, Schossmeister Kálmán királybírónak, Lutsch Mihály polgármesternek, Ludovici Péter székbírónak és a legidősebb tanácsúrnak, Rammer Péternek mond köszönetet a tanuláshoz nyújtott támogatásért és felajánlja hűségese szolgálatait. A dedikáló levél végén található aláírás — VALENTINUS Fabricius Trapoldensis Transylvanus — és kronogram is megerősíti, illetve pontosítja a címlap adatait. Prid[ie] Calend[ae] Novembr[is] VIVfICaMVr fIDe, azaz 1619. november 4-én kelt az ajánlás.

Ezt követően 12 szónoklatocskában, *oratiunculaban* ismerteti a különféle stílusok hirdetőinek elméletét. Fabricius művében régi és kortárs ciceronianusok és ciceromastyhek szólalnak meg, Erasmus mellett fellép Lipsius, Bembo, Vives és más írók, tudósok. Jelenlétükkel, nézeteik ismertetésével tesz szerzőnk tanúbizonyosságot tudásáról az ünnepi alkalomra összegyűlt gimnázium tanárai, többféle nemzethez tartozó hallgatói és vendégei előtt.

Pietro Bembot, X. Leo pápa titkárát éles kritikával illeti. Nemtetszését fejezi ki afölött, hogy Bembo a keresztény egyház fogalmait kizárólag antik, pogány terminológiával fejezi ki a cicerói latinság jegyében.¹ Erasmus 1528-ban kiadott *Ciceronianus* című dialógusából idézve Bembo mellett azokat a felszínen keresztény, lélekben azonban pogány

¹ „A keresztény latinság Bembo által érte el paganizálódásának csúcspontját.” (ZIELINSKI, Th.: *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. Leipzig (Berlin, 1908. 227. p.)

27

DISQVISITIO
DE FORMIS STI-
LIVARIIS

exhibita

juxta Consultationis modum

in

GYMNASIO THORUNIENSI

per

Oratiunculas aliquot concinnatas

à

VALENTINO FABRICIO

TRAPOLDENSI TRANSYLVANO

GYMNASII tum prædicti
alumno.

Typis AUGUSTINI FERBERI Senioris

ANNO MDCXIX.

embereket is elítéli, akik „Cicero képét szentélyükben és múzeumukban tartják, felveszik az apostolok és szentek közé a kalendáriumba, Cicero írásain kívül más szerzőket egyáltalán nem olvasnak, úgy óvakodnak másoktól, mint a karthauziak a hústól.”² Cicero stílusa terjengős (copiosus), de van a szónoklatnak egy másik neve is, mely az

² Erasmus a keresztény humanizmus védelmében intézett megsemmisítő bírálatot a szélsőséges ciceróniánusok ellen. Egy 1526-ban kelt jegyzetében a főleg Itáliában virágzó ciceróniánusokat a németországi lutheránusokhoz hasonlítva új, kártékony szektának titulálja (RÜEGG, W.: *Cicero und der Humanismus*. Zürich, 1946. 118. p.).

előzővel ellentétben feszes (strictum) és rövid (concisum).³ Ám akik meg csak ez utóbbit tartják egyedül helyesnek és Cicerot a gyerekeknek hagyják, azok a másik végletet jelentik.⁴ Egyik túlzást sem tartja helyesnek. Figyelmezteti a hallgatóságot, hogy a stílus az egyéniség jellemzőinek kifejeződése, ezért Angelo Polizianohoz hasonlóan mindenkinek a saját természete, egyénisége szerint kell írnia és nem idegeneket másolni.⁵ A természetet egyébként sem lehet elpusztítani, noha „az emberi tudás — ha hihetünk a fizikusoknak — vízzé változtatja a követ, az ólmot ezüstté, az acélt arannyá, a föld azonban sohasem válik tűzzé és a tűz sem lesz soha víz.”⁶

Fabricius arra is figyelmezteti a hallgatóságot, hogy Cicero sok helyütt a tömör attika helyett inkább a cirkalmas és bőbeszédű ázsiai stílust követte, így utánzójának ügyelnie kell erre és kerülnie kell az ázsiánizmusokat. Lipsius rajongóit ellenben az „új latinság csábító sziréneitől” óvja. Lipsiust ugyan nagy tehetségű „criticorum criticus”-nak nevezi, de azért szellemes paronomasiával vissza is utasítja: „... maneat Lipsius cum sua brevitate in suo breviario, nos ut Ciceronem studiose possimus imitari sedulo operam movemus.” Lipsiust nem is lehet sikeresen imitálni, ezért ezt „az ázsiai lakomákat” megalégtelt férfit inkább csak megfigyelni (observare) kell.

Fabricius Bálint az egy és utánozhatatlan Lipsiust elismerve, homályos és affektált epigonjait elutasítva végezetül ismét a jogait visszaszerző ciceronianus stíluseszmény dicséretét zengi hallgatói előtt. Arról azonban, hogy ez a fajta felfogás mennyire más, mint reneszánsz pogány humanizmusáé, a 6. szónoklat akrosztichonja árulkodik:

„Lingua data est homini, ut

Loquela proferat

Jesum Christum confiteatur

Nomen Dei invocet

Gratiam Dei predicet

Verbum Dei doceat

Alios instruat et aedificet.”

Az ezt követő főleg az érett reneszánsz idején sokat hangoztatott gondolatot mely szerint a szó azért adatott az embernek, hogy segítségével a lélek változó állapotait kifejezze, a fentiek már erősen árnyékba borítják. A szónoklat ezzel formailag újra visszatért egyfajta Cicero-utánzáshoz, tartalmilag azonban itt már a barokk utilitarisztikus, moralizáló vonásai érvényesülnek. Fabricius művének lengyel szempontú feldolgozását találjuk Barbara Otwinowska (*Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku. Wokół toruńskiej rozprawy Fabriciusa z 1619. Wrocław-etc, 1968. Polskie Akademii Nauk, 225 p.*) c. művében.

Az iniciálék mellett 3 barokkos és 1 reneszánsz jellegű könyvdísz ékesíti a könyvet. Gdańsk, Acad 2 — Szeged, Civ phot.

³ Az ázsiai és attikai stílus 16. századi kérdéseit tárgyalja CROLL, M. W.: „Attic Prose” in the Seventeenth Century. In: Studies in Philology. 1921. 2. 79—128. p.

⁴ „Cicero stílusát a 16—17. század fordulóján ellenzői a képzetlen tömeg beszédmodoraként emlegetik, ami már nem való a kifinomult, érzékeny tudósfüleknek.” (OTWINOWSKA, B.: *Cyceonianizm polski*. In: Literatura staropolska i jej związki europejskie. Wrocław-etc., 1973. 103. p.)

⁵ Polizianot megelőzve „Petarca az első (az antikvitást követő időben), akinek stílus és ember azonos.” (Rüegg: i.m. 29. p.)

⁶ Gdańsk talán nemcsak irodalmi hatást gyakorolhatott a thoruniakra. Fabricius művének megjelenése előtt két évvel adta ki a Gdańskban tanuló Szepsi Csombor Márton *Disputatio physica de metallis*át, melyben a fémek általános tulajdonságaival foglalkozva átalakításuk lehetőségét sem zárja ki. Példát hoz arra, hogy valaki egy vasszegeből „készített valódi és hamisítatlan aranyat.” (KOVÁCS Sándor Iván—KULCSÁR Péter: *Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése*. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum tom. XII. Szeged, 1972. 132.

Olim: Trausch ismertette (Schriftsteller-Lexicon, Kronstadt) Hermannstadt, 1868—1902. III. köt. 290. p.).

Fabricius műve mindazonáltal nagyobb jelentőségű a könyvtörténeti újdonságnál. Részletes kritikai értékelésére és kiadására a közeljövőben szeretnénk sort keríteni.

TÉGLÁSY IMRE

FIGYELŐ

Kiss István (1922—1978).* Még úgy érzem, mellettem van a dékáni tanácsülésen, mint három éven át mindig, és halk szóval, de határozott hangon emeli fel szavát egy-egy kolléga vagy arra érdemes ügy érdekében. . . Még hallom, amint Karunk Ady tudományos ülészakán a költő iránti szeretettel, de a tudós szakember tárgyilagosságával és a rá jellemző kedves, enyhén dunántúli hanghordozással bemutatja az Ady-kiadások történetét, okosan és érdekesen élénk tárva a korabeli magyar társadalom képét. . . Még látom sápadt arcát, fáradt tekintetét a nyár eleji felvételi bizottsági ülésen, amikor — immár súlyos betegsége ellenére is — megjelent közöttünk, mert munka nélkül nem tudta elképzelni az életet, és mert rendet, igazságot akart ezen a nehéz területen is, mert mindenkin segíteni vágyó lelke nem tudta volna elviselni, hogy elmarad erről az életsorsokat eldöntő vagy legalábbis jelentősen meghatározó tanácskozásról. . . És még néhány héttel ezelőtt a Munkaérdemrend arany fokozatának az átvételekor is — bár a betegségtől nagyon meggyötört, elhaló hangon — azon töprengett, hogy miként tudja meghálálni ezt az — egyébként nagyon megérdemelt — magas kitüntetést, és tervezett tovább arról, hogy mit kell — mit kellene — tennie a tanszéken, a Kar közösségében s az egyéni alkotó munkában. . .

Nem tudom, nem akarom tehát elhinni a rettenetes és megmásíthatatlan valóságot, azt, hogy Kiss István, a szinte másokért élő közösségi ember, a ritka eredményességű tanár és nevelő, a szó teljes értelmében igaz barát, nincs többé. . .; hogy a mindnyájunk által tisztelt és szeretett Kiss Pista örökre itt hagyott bennünket. . . s most már csak emlékként idézhetjük meg ritka emberi egyéniségét. . .

Pedig Kiss István azok közé a számban kisebbséget jelentő kollégák közé tartozott, akik — a szó nemes és igaz értelmében — a maga teljességében szeretik az életet. . . Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy minden érdekelte, ami körülötte: a szűkebb családi körben, a munkahelyen, a pártszervezetben, társadalmunkban és az egész világban történik; hogy kedvelte a baráti társaságot; hogy értette a tréfát, hanem mindennek-előtt abban, hogy fenntartás nélkül szerette az embereket, és minden körülmények között a legbátrabban kiállt igazukért, még a legnehezebb időkben is. — És az élet szeretete mutatkozott meg abban is, hogy Kiss Istvánnak az embereken kívül a mindenkori munka töltötte ki az életét.

Pedig a sors nem volt bőkezű hozzá, nagyon sokféle teendőt bízott rá: a legnehezebb földművesmunkától a vasútépítésen át az emberek, a fiatalság neveléséig. Nem volt könnyű életút a Kiss Istváné. Mint mai társadalmunk középnemzedékéből oly sok író, költőt, tudóst, tanárt, egyszóval értelmiségit, őt is a falu, közelebbről a parasztság küldte, hogy mint a mesében a legkisebb fiú, ezer megpróbáltatáson át felküzdje magát oda, ahol sokat, többet használhat majd küldőinek. Mezősors, a kis Győr megyei falu,

* Elhangzott a temetésén, 1978. október 25-én.

mezőgazdasági cselédsors, hét testvér a családban — ezek indítják el Kiss István életútját 1922-ben. Az elemi iskola elvégzése után kitanulja a bognármesterséget, de három hónap sem telik el, elbocsájtják, és ezután már az akkori munkássors alakítja a továbbiakat: alkalmi munkás Budapesten, a bábolnai gazdaságban és keményítőgyárban, majd katonáskodás és ismét munka, de most már szakemberként Székesfehérváron. A lényeges változást Kiss István életében is a felszabadulás hozta meg. Ott, Székesfehérváron bekapcsolódott a szakszervezeti mozgalomba, és mivel annak idején a falu azt követelte, hogy mindig tanulni, mindig dolgozni és tovább lépni, és mivel egyénisége is ezt diktálta: 1949-ben kitűnően végzi el a szakérettségit, majd 1954-ben jelesen az egyetemet, közelebről a magyar — könyvtár szakot. Később egyik írásában — egyáltalán nem alaptalanul — így emlékezik vissza ezekre az évekre: „Amikor egyetemre kerültem, már elhatározott szándékom volt, hogy a magyar művelődéstörténettel, közelebről az irodalom és általában a könyvekben megfogalmazott műveltséganyag, a szélesebb tömegek kapcsolatával foglalkozom. Ezért választottam a magyar nyelv és irodalom mellé a könyvtáros szakot.” És itt a koporsójánál elmondhatjuk, hogy a boldog családi fészken kívül a sors azzal ajándékozta meg, hogy sajnálatosan megszakadt életében is mindezt valóra tudta váltani. Mert — a jelenben és a múlt feltárásával egyaránt — az embereket és a legszélesebb értelemben vett közművelődést szolgálta a későbbiekben mint a SZOT, a pártközpont és a TIT munkatársa, majd pedig 1960 óta, csaknem két évtizede mint egyetemi oktató, mint tudós szakember, mint tanszékvezető és mint Karunk párttitkárja. Egyáltalán nem véletlenül alakult így ez az életpálya, amint az sem véletlen, hogy az általa vezetett tanszék is valóságos családdá vált; hogy a könyvtár szakos hallgatók mint otthonukat keresik fel ezt a helyet, aztán is, ha kikerültek az életbe; hogy Kiss István alapozta meg 1975-től az információs szakemberek posztgraduális képzését; hogy 1974-ben nemzetközi konferenciát szervezett a szocialista országok részvételével a felsőfokú könyvtáros és információs szakemberek képzéséről. Az meg egyenesen szimbolikusan tekintethető, hogy első jelentősebb dolgozata 1961-ben ilyen címmel jelent meg: *Népkönyvtárak a két világháború között* (Népművelési Értesítő II. 89—122.), és hogy 1972-ben kandidátusi dolgozatának ez volt a témája: *Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat története és szerepe a magyar művelődésben*. Az elmúlt években ez utóbbit egészítette ki és rendezte sajtó alá, de ezt az Akadémiai Kiadónál megjelenő — minden bizonnyal — hasznos és szép kötetet már csak mi vehetjük kezünkbe — rá emlékezve.

És itt a koporsójánál önkéntelenül is az jut eszembe: megbecsültük-e, kíméltük-e eléggé Kiss Istvánt? És megbecsüljük-e, kíméljük-e az egyre csökkenő számú Kiss Istvánokat?

Felejthetetlen Barátom! Annak a kijelentésével búcsúzom Tőled az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora, Bölcsészettudományi Kara és a Könyvtártudományi Tanszék nevében, hogy eszményképünk voltál emberségben, és az is maradsz nekünk örökre.

Nyugodjál békében!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Az Országos Széchényi Könyvtár és a „hungarika-program”. A Könyvtár 1977. évi tevékenységéről számot adva írhattuk le: nemzeti könyvtári funkcióink egyik legalapvetőbb ágában, a hungarika dokumentumok gyűjtésében és regisztrálásában az 1976-ban felújított munkálatok 1977 folyamán annyira előrehaladtak, hogy már felismerhetők a könyvtár tevékenységében a hungarika-program előtérbe kerülésének, az intézményen belüli nagyobb összehangoltságnak első jelei, illetve új eredményei.

Számon tartjuk és kellően becsüljük az 50-es évek kezdeményezéseit, a 60-as évek jelentős eredményeket is produkáló könyvtári erőfeszítéseit a nemzeti bibliográfiai, magyar

könyvészeti vállalkozásokban. A 70-es évek második felében beérő új elgondolásban azt tartjuk kiemelendőnek, hogy retrospektív bibliográfiai munkálataink, sőt általában nemzeti könyvtári alapműveleteink szerveesebben kapcsolódhatnak az országos kutatási irányokhoz és közben — éppen a kutató és könyvtári munka természetes kapcsolatának megújulásában — könyvtári intézményünk elnyeri nemzeti könyvtárhoz méltó státuszát a kulturális és tudományos intézmények rendszerében, fokozatosan és elismerten kutatóhelyé válik.

Kedvező fejlemény ugyanis, hogy 1977-ben összhangot teremtettünk a gyarapítási osztály gyakorlatából kezdeményezett (az új könyvtári törvényerejű rendeletet már alapul vevő) hungarikum-meghatározásra irányuló törekvések, a gyűjtőköri szabályzatunkkal összefüggő munkálatok, az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága által patronált hungarika-keretters kialakítását célzó vállalkozások és a Kulturális Minisztérium — az 1977. év végén elfogadott — kutatási programjának jegyében végzett előkészületek között; sőt mindaz, amit eddig terveztünk és tettünk, amit a jövőben tenni szándékozunk, remélhetőleg most már intézményesen és kutatási programokba foglalt módon beletorkollik az Akadémia Elnöksége által tervezett kutatási főirányba, amely a „Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása” címet viseli.

A részletes visszatekintés és a jövő részfeladatainak meghatározása helyett néhány időpontot, dokumentumot, tanácskozást és kutatásszervezési mozzanatot idézek fel, nagyjából az események időrendjében.

Az OSZK Vezetői Tanácsa 1976 szeptemberében tárgyalta a *Külföldön fellelhető könyvtári hungarika-dokumentumok kutatásának helyzete és továbbfejlesztésének lehetőségei* c. előterjesztést, amelynek a tanácskozás utáni, 1976. október 6-i keltű változata került a Kulturális Minisztériumba, valamint az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága elé. Az előterjesztés kitért a hungarika-kutatások közművelődési és tudománypolitikai megközelítésének szempontjaira, a hungarika-kutatásokra irányuló figyelem indítékaira, az Országos Széchényi Könyvtár különleges szerepére, a hungarika-dokumentumok felkutatásának helyzetére és átfogóan tárgyalta a továbbfejlesztés szempontjait, a hungarikum-meghatározás rövidített változatát, a kutatások lehetséges irányait.

Ezt az előterjesztést még 1976 októberében az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága is megtárgyalta és a *Könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai (Hungarikum-meghatározás)* c., az OSZK szakértői által összeállított, tervezettel együtt, módosítások, kiegészítések után elfogadta. Az utóbbi dokumentum, amelynek 1977. márciusi keltezésű változata tekinthető munkaeszközünknek, a hungarikum négy kategóriáját — nyelvi, területi, személyi-intézményi, tartalmi — vezette be.

Az OSZK Vezetői Tanácsának 1976. szeptemberi ülésén született határozat a Hungarika Koordinációs Munkabizottság újjászervezéséről, amely 1976 októberében meg is kezdte működését. A HKMB a tudományos kutatás szolgálatában álló, konkrét munkát végző testület, amely az egységes elvek és gyakorlat érvényesítésével a könyvtárban folyó hungarika munkálatok tervszerűbb vitelét, koordinálását segíti elő. Jellegét tekintve tanácsadó fórum, amely fontos javaslatait intézetvezetői döntésre terjeszti elő.

Időközben a Kulturális Minisztérium kezdeményezésére, az Akadémia I. Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága tudományos orientálásával megkezdődtek a hosszabb távra szóló tervező munkálatok. A Munkabizottság külön bizottságot jelölt ki soraiból. A hat tagú munkacsoportból négyen az OSZK munkatársai voltak. Két ütemben és két részben kidolgoztuk a *Könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve* című, átfogó programot tartalmazó dokumentumot. Az első rész (a dokumentum kelte: 1977. április; OSZK száma: 803/1977.) a Magyarországon levő kéziratok regisztrálására vonatkozó elképzeléseket, a hazánkban keletkezett nyomtatvá-

nyok bibliográfiai számbavételét célzó programot tartalmazza. A második rész (a dokumentum kelte: 1978. március; OSZK száma: 554/1978.) a Magyarország jelenlegi határain kívül levő magyar vonatkozású kéziratok, illetve a nyomtatványok személyi-intézményi hungarikum és tartalmi hungarikum kategóriáinak regisztrálásával foglalkozik. Átfogó kép felrajzolása közben mindkét témában megvizsgáltuk: — milyen bibliográfiai (katalógus-) munkálatok történtek a múltban; — a mai feltételek mellett milyen munka elvégzése van folyamatban és mi várható; — végül javaslatokat tettünk a (hosszú távra) tervezett vállalkozásokra.

Mindkét előterjesztés — az akadémiai külön bizottság szakmunkája mellett az OSZK Hungarika Koordinációs Munkabizottsága tagjainak a véleményét is tartalmazva — az OSZK Vezetői Tanácsa, majd az MTA — KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága üléseire került megtárgyalásra. A kerettervek mindkét fórumon kiegészítéseket kaptak, illetve megerősítést nyertek.

Tervek maradnak-e csupán a kerettervbe foglalt javaslatok és állásfoglalások? — merülhet és merül is fel a kérdés. Ha önmagukban, ha a kutatási programoktól elszigetelten kellene a megjelölt feladatokat felfogni, ha pusztán az OSZK erejére kellene hagyatkozni, ha egyszerűen csak besorolnánk az itt ránk váró teendőket a könyvtárunk előtt álló számlálhatatlan megoldásra váró munkák sorába, aligha remélhetnénk a tervek megvalósulását.

A kerettervbe foglalt célkitűzések megvalósításának realitását és távlatát a következő körülmények és tényezők adják: — az eddigi vállalkozások kötetekben realizálódó eredményei (pl. a *Régi Magyarországi Nyomtatványok I.*, a *Magyar Könyvészet* felszabadulás utáni kötetei); — a jelenleg is folyamatban levő munkálatok; — a keretterv kialakítása után közvetlenül megfogalmazott konkrét új vállalkozások és közeljövőben megindítandó munkák (pl. az ún. *RMK III.*, vagyis az 1801 előtti szerzői hungarika bibliográfiai regisztrálása); — a tárcaszintű és országos kutatási főirányokhoz kapcsolódás lehetősége; — a kilátásba helyezett, több évre folyósítandó anyagi támogatás.

Az Országos Széchényi Könyvtár öt éves (1976—1980) feladattervének kialakításakor megfogalmaztuk: az előző öt éves tervidőszak tapasztalatainak, valamint a tudományos kutatás (elsősorban a „nemzeti” tudományok komplex kutatására irányuló törekvések) többször kifejezésre juttatott igényeinek ismeretében erősíteniünk kell a nemzeti könyvtárra háruló (művelődéstörténeti és tudománytörténeti szempontú, valamint a közművelődés igényeit figyelembe vevő) hungarika-kutatásokat (gyűjtés és feltárás). A feladatterv összeállításakor a spontaneitás csökkentését célzó átfogó kutatási program kidolgozását iktattuk tervbe, amely többek között figyelembe veszi a hazai közművelődési szint, első-sorban olvasási kultúra fejlettségi állapotát.

Ezeket a célkitűzéseket akkor (1976 elején) többen némi kételkedéssel fogadták. Nem is volt kockázatmentes a célok megfogalmazása, sőt azoknak az öt éves feladattervbe iktatása. Törekvéseinket azóta a tudománypolitika és a kutatásszervezés új fejleményei igazolták. A Kulturális Minisztériumnak 1977 vége óta két kiemelt kutatási iránya van: 1. A közművelődés kutatása c. tárcaszintű kutatás és 2. A történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása c., az MTA-val közösen tervezett főirány.

Az OSZK kutatómunkájának tervszerűségét befolyásoló, elősegítő főbb fejlemények között említendő, hogy 1977. október 11-én megalakult a Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottsága.

1978. március végén az MTA Elnöksége megtárgyalta a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása* c. tervezett főirány koncepcióját. A célok és feladatok sorában megjelölve többek között a magyar történelem és kultúra tárgyi, írásos emlékeinek kutatását és gyűjtését idehaza és külföldön; forráskiadások, szaktudományi bibliográfiák, katalógusok, topográfiák készítését, archívumok létrehozását.

Abból következően, hogy a közgyűjteményeknek az itt megjelölt célok megvalósításában elodázhatatlan feladatai vannak, valamint, hogy a közművelődési kutatások anyagi bázisát is fejleszteni kell, a Minisztertanács mellett működő Tudománypolitikai Bizottság Társadalomtudományi Koordinációs Bizottsága 1978. februári ülésén megtárgyalta „A kulturális terület részére juttatott 1978. évi céltámogatás felhasználásának tervezetét”.

Kézenfekvő, hogy a „Közművelődés kutatása” c. tárcaszintű kutatások egyik fő bázisintézménye a Népművelési Intézet. De az alkalmazott kutatásokban, a közművelődés állapotának konkrét felmérésére szolgáló vizsgálatokban és a könyvtára, mint kulturális értékeket közvetítő intézményre vonatkozó kutatásokban és fejlesztő munkákban az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központjának, valamint az OSZK egyéb szakrészlegeinek megvan a maga sajátos, mással nem pótolható szerepe.

Kézenfekvő az is, hogy a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása* c. tervezett kutatási főirány vonalába vágó, a könyvtári hungarika dokumentumok regisztrálását, feltárását célzó munkálatok egyik bázisintézménye, fő könyvtári kutatóhelye: az Országos Széchényi Könyvtár.

HAVASI ZOLTÁN

Az akadémiai könyvkiadás jubileuma. A Magyar Tudós Társaság megalapítását követően három esztendővel — 1828-ban — kis könyvecske jelent meg *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* címmel: ezzel vette kezdetét az az egyre terebélyesedő akadémiai könyv-, majd később folyóirat-kiadás, amelynek 150. évfordulójáról 1978 októberében emlékezett meg a Magyar Tudományos Akadémia és az Akadémiai Kiadó. A jubileum alkalmából a Magyar Nemzeti Galériában tudományos könyvekből és periodikákból nagyszabású kiállítást is nyílt *Az európai tudományos könyv* címmel, melynek támogatására az UNESCO is vállalkozott. Meghívást kapott a kiállításra minden olyan ország, amelyik aláírta a helsinki záróokmányt, így a részt vevő 23 ország mintegy 150 kiadójától, valamint az UNESCO-tól beérkezett közel 4000 könyv, folyóirat és periodika jól reprezentálta azt az elismerést is, mellyel a világ könyvkiadása a budapesti Akadémiai Kiadó tevékenységét illeti.

A több helyiségre terjedő kiállítás központjában az akadémiai kiadói tevékenység történetét bemutató tárló-sor foglalt helyet, bennük az elmúlt 150 év kiemelkedő kiadványainak egy-egy példánya. Ma is élő sorozatok, folyóiratok, gyűjteményes kiadások első példányai mellett természetesen lehetősége nyílt az Akadémiai Kiadónak arra is, hogy olyan úttörő kezdeményezésekről is beszámoljon, melyek megjelenésükkor egyaránt szolgálták a hazai és a nemzetközi tudományos életet. A falak mentén sorakozó kiállítási polcokon részben a külföldi kiadókkal közösen megjelent akadémiai kiadványok, részben pedig a külföldi társ-kiadók reprezentatív kiadványai voltak láthatók, sőt — rendkívül helyes kezdeményezésként — hozzáférhetők a kiállítás látogatói számára. Tudósok, könyvtárosok, a könyvterjesztés szakemberei mellett a világ tudományos eredményeire kíváncsi látogatók ezrei vehették kezükbe a magyar és idegen nyelvű kiadványokat, s kaphattak kedvet (és lehetőséget) azok megrendelésére.

1978. október 18-án a Magyar Tudományos Akadémián tudományos ülészak keretében emlékeztek meg az Akadémiai Kiadó, az akadémiai kiadói tevékenység évfordulójáról. A *150 év a tudomány szolgálatában* címet viselő előadásorozatot Szentágothai János, az MTA elnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy az akadémiai kiadói tevékenység, különösen annak felszabadulás óta eltelt évtizedei révén váltak a világ számára is hozzáférhetővé a magyar tudósok, kutatók eredményei, melyek a nyelvi korlátok miatt, korábban elszigeteltek maradtak. Ezután az előadók az akadémiai kiadói

tevékenység különböző szektorairól adtak számot. Kosáry Domokos a társadalomtudományok különböző ágaiban indított sorozatokat, egyedi kiadványokat, dokumentumköteteket és forráskiadványokat értékelte, a nagyszabású monográfia (életrajz- és életműsorozatok) kiadásáról beszélt, hangsúlyozva, hogy az akadémiai kiadói tevékenység mindenkor magán viselte a kor akadémijának, végső soron a kor társadalmának jegyeit. Szabadvány Ferenc rendkívül egységes, tömör összefoglalója a természettudományok körében végzett akadémiai kiadói tevékenységet tekintette át. Kiemelte a budapesti egyetemeken működött professzorok akadémiai tevékenységének eredményeit tükröző kiadványok jelentőségét, de a nemzetközi tudományos életre nagy hatást gyakorló idegen nyelvű kiadások értékét is aláhúzta. Beszámolt arról a tapasztalatáról, hogy a világ jelentős könyvtáraiban mindenütt találkozott az Akadémiai Kiadó műhelyéből kikerült művekkel. Voit Krisztina előadása során igen elevenen foglalta össze azokat a nehézségeket, melyekkel a Magyar Tudományos Akadémia fennállása során különböző időszakokban, elsősorban azonban a XIX. század utolsó harmadában küszködött, hogy önálló kiadókkal, külső vállalkozókkal megegyezésre jusson kiadványai terjesztése ügyében. Ezt megoldani mindaddig nem tudták kielégítően, amíg 1949-ben létre nem jött a mai szervezetű Akadémiai Kiadó. Mezey László érdekes előadása voltaképpen szintén az akadémiai kiadás múltjának nehézségeiről szólt: ismertette azokat a szervezési és — főleg — anyagi problémákat, melyek sok esetben gátolták meg értékes és életképesnek induló sorozatok folyamatos megjelenését, befejezését. Adatait elsősorban a történeti, irodalomtörténeti forráskiadványok életéből merítette.

Míg ezek az előadások alapvetően a 150 éves akadémiai kiadói tevékenységnek a felszabadulás előtti történetét elemezték s csak utalásokkal fordultak az utolsó három évtized eredményeihez, Kőpeczi Béla éppen a felszabadulás óta eltelt harminc esztendő eredményeit foglalta össze. Rendkívül pozitívan értékelte az Akadémiai Kiadó tevékenységét, elismerően szólt a kritikai szövegkiadások korszerű színvonaláról, a tudományos eredményeket a világ nagy nyelvein közreadó kiadványokról, az egyre szélesebb körben ismertté váló folyóiratokról, a marxista — leninista tudományos módszert hazánkban és a külföldön egyaránt megbecsülésre vívó könyvekről, de nem hallgatta el a még megoldásra váró problémákat sem, melyek elsősorban a nyomdai kapacitás függvényeként jelentkező hosszú átfutási időben mutatkoznak meg.

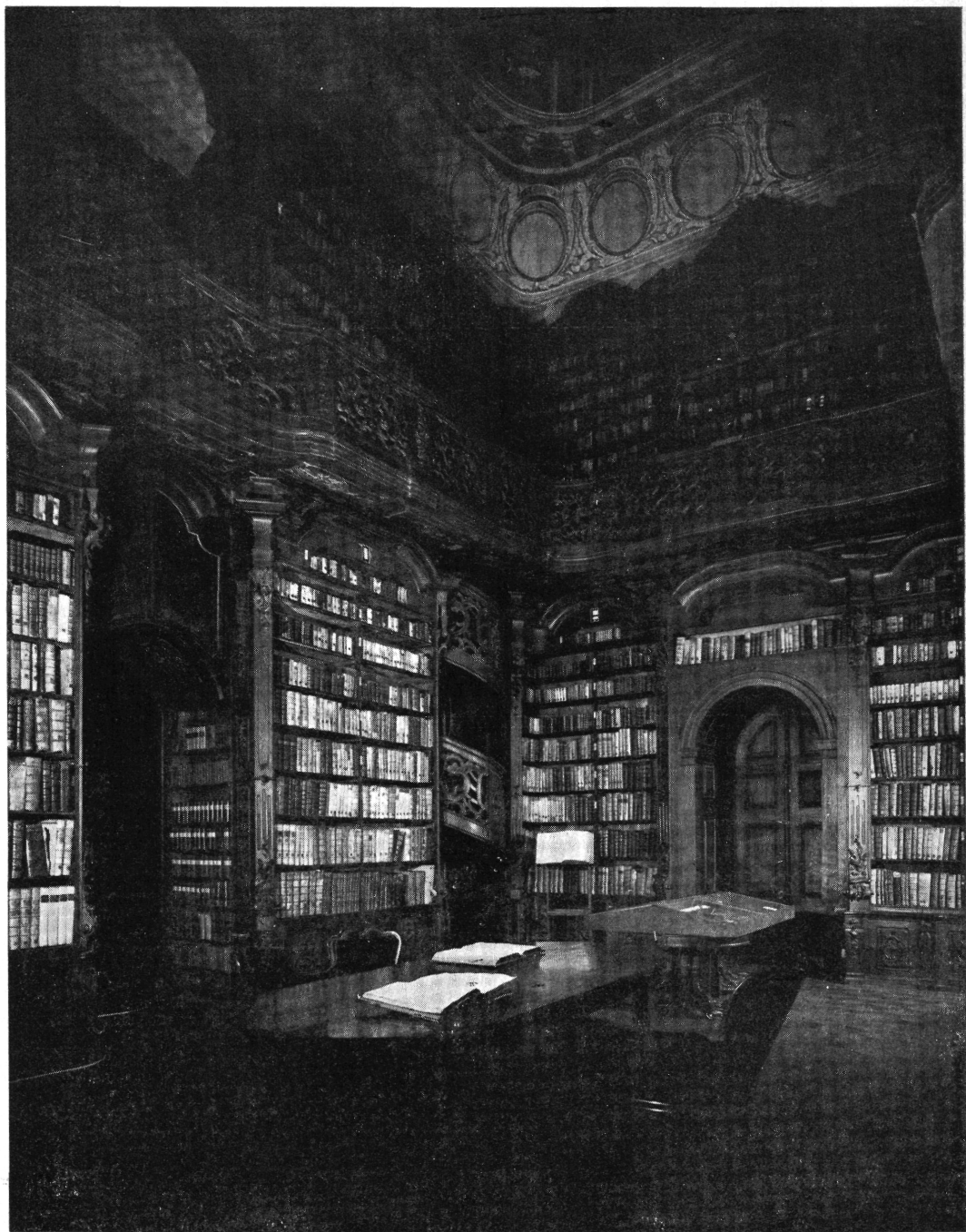
A nagy érdeklődéssel kísért előadássorozat Szentágothai János zárszavaival ért véget. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke ez alkalommal nem az akadémiai kiadványok értékét emelte ki, hanem azokat a sokoldalú nehézségeket illusztrálta, melyeket az Akadémiai Kiadó munkatársai győztek le sikerrel: a belső szerkesztők, a kéziratok előkészítői és gondozói tevékenységét méltatta, amely nélkül egyetlen kiadvány sem érhetne volna el nemzetközi méretű sikerét.

A magyar akadémiai könyv- és folyóiratkiadás 150 évét feltáró kiállítás és az ünnepi alkalomból elhangzott előadások egyaránt igazolták, hogy az Akadémiai Kiadó megfelelt annak a hivatásnak, melyet a Magyar Tudós Társaság tűzött maga elé: a tudomány és irodalom eredményeinek magyar és idegen nyelven való művelését és terjesztését.

V. F.

Az Országos Széchényi Könyvtár legelső otthona. A Széchényi család Bibliotheca Hungaricája, amelyet Széchényi Ferenc 1802-ben felajánlott az ország javára, s melyet a király, I. Ferenc elfogadott, 175 esztendővel ezelőtt a pesti pálosok által épített kolostor könyvtártermében kapott először helyet. A gondolat, hogy a könyvtár ide kerüljön, a Helytartótanácsban született meg azzal az indokolással, hogy az Egyetemi Könyvtár

ezen új gyűjtemény befogadására méretei miatt alkalmatlan. Megfelelőnek látták viszont a pálosok könyvtártermét, mert úgy vélték, hogy a könyvgyűjteményt be tudja fogadni, mellette egy másik termet olvasóteremmé lehet átalakítani, sőt a könyvtárőr és a segéd-személyzet számára lakást is lehet biztosítani a volt kolostor-épületben, amely ezekben az években különböző hivataloknak volt az otthona.

A Helytartótanács javaslatát az udvari kancellária helyeselte. Az államtanács szintén támogatta mind a gyűjtemény elfogadását, mind az elhelyezés javasolt módját, s végül 1802. január 23-án I. Ferenc kiadta jóváhagyó határozatát a könyvtárról. A Kancellária július 2-án értesítette Széchényi Ferencet, és felszólította, nézzen utána, vajon ő is alkalmasnak látja-e a pálosok volt könyvtártermét gyűjteménye számára, s ha változtatásokat lát szükségesnek, erről tegyen jelentést. Széchényi szeptember 5-én válaszolt, s jelezte, hogy a termet megfelelőnek találja, de az olvasóterem mellé még egy további termet igényel a gyűjtemény gyarapodó állományának a befogadására. A Helytartótanács már másnap válaszolt, miszerint a kérés érdekében intézkedett. 1802. november 25-én Széchényi be is nyújtotta Bécsben a könyvtár alapítólevelét, melyet a király másnap minden változtatás nélkül jóváhagyott és megerősített.

A következő hónapban eldőlt a könyvtár személyzetének a kérdése is. (A jelentkezők között, akik kérték Széchényitől a könyvtárőri tisztséget, Csokonai Vitéz Mihály is ott volt.)

1803. február 6-án a könyvtár órév Miller Jakab Ferdinándot, írnokává Petrovics Ferencet nevezték ki. A terem, amelyet Széchényi a gyűjtemény számára megkapott, a kolostorépület második emeletén, az épület egyéb részeinél egy emelettel nagyobb belső magasságban, az utcai front közepén helyezkedik el.

A pálos feljegyzések szerint I. Lipót 1688. július 13-án engedélyezi a pálosoknak, hogy a nekik kijelölt pesti telken templomot és kolostort építsenek, de az építkezés csak a 20-as években tud kibontakozni. 1720-ban készen áll a kolostor ebédlője, konyhája, kamrája, és hét szobája. A templom alapkövetétele 1725. április 8-án történt. A kolostor könyvtárterme, amely egyúttal rendi tanácssteremnek is készült, 1760—1771 között épül, és nyeri el faragott polcrendszerét. A faragó, Rutschmann Antal pálos testvér 1771-ben fejezi be a munkát, s ekkor a könyvtárban ezer kötetet helyeznek el.

Általában úgy tudjuk, hogy a könyvtár mennyezete meszelt fal volt, amikor Széchényi átvette, de 1765-ből feljegyzés van arról, hogy a könyvtárban festmények vannak: éspedig a négy nyugati egyházatyja, meg a tudományok génuszai ékesítenék e szerint a termet. Mivel II. József rendelete 1786. augusztus 20-ával megszüntette a pálos rendet (és elrendelte a könyvtár elszállítását az Egyetemi Könyvtárba), valószínűnek tartjuk, hogy ezek a festmények az 1786—1802 közötti 16 esztendőben tönkrementek, különben — mint az egyéb berendezéseket — Széchényi ezeket is megőrizte volna.

A pálosoktól hátrahagyott könyvtártermen Széchényi pusztán két módosítást végzett: pénzgyűjteménye számára a három alsó ablakmélyedésben beépítettett a faburkolatba háromszor két üvegezett, ferde polcokkal ellátott tárlót: az éremgyűjtemény került ide. A mennyezet kifestésével pedig megbizta Pietro Rivetti, itáliai származású festőt. Nem tudjuk adatszerűen, hogy Széchényi milyen programot adott a festőnek, ez utóbbi azonban azt állítja műve szignálásában, hogy „invenit et pinxit”: azaz, az invenció is tőle származik, nemcsak a kivitelezés. A festmény a hódító magyarok megjelenítése: az ég felé megnyitott, alacsony korlással kerezett térben két angyal tartja a magyar címert és koronát. A kőkorlát oszlopain a hódító háborúk emlékeit őrző zászlók, fegyverek, páncélok kíséretében Erdély, Morvaország, Moldva, Jaz és Cumenia, Galícia, Ráma, Szerbia, Lodomeria és Bulgária címerei láthatók. 3—3 címer között 1—1 oszlopon a művészetek: a csillágaszat, építészet és geometria tudományának szimbólumai vannak. Az építészet oszlopába jegyezte be a festő: „PIETRO RIVETTI INV. ET PIN. 1803.”

E területi hódítások mellett a tudomány magyar hódítóit is meg akarta jeleníteni az a harminc portré, melyek mindegyike kb. 30 cm átmérőjű, s a terem hosszabbik két oldalán 9—9, rövidebb két oldalán 6—6 kör alakú keretbe került volna, ha a festő meg nem késik a munkával. Széchényi eredeti elgondolása ugyanis az volt, hogy 1803. augusztus 20-án adja át a termet rendeltetésének, és nyitja meg minden érdeklődő előtt a hungarica-gyűjteményt. A festő késése miatt azonban az átadásra csak 1803. dec. 8-án került sor, akkor is úgy, hogy a portrék keretei ugyan elkészültek, a keretek feletti szalagokon a nevek is ott vannak, az arcok azonban már nem kerültek megfestésre.

Az ajtóval szemben lévő címer alatt elindulva és jobbra haladva a következő neveket találjuk:

1. Petr(us) Révay, politicus.	M(ortuus) 1622.
2. Nicol(au)s Istvánffy, historic(us)	M. 1615.
3. Andr(eas) Beythe, botanic(us) (A halálozási év helytelen, hisz Beythe 1564-ben született! Pontosan nem tudjuk, mikor halt meg.)	M. 1569.
4. Joan(nes) Sambucus, philol(ogus)	M. 1584.
5. Fran(ciscus) Forgách, histor(icus) (A halálozási év pontatlan: 1577-ben halt meg.)	M. 1568.
6. Nicol(au)s Olaus, Chr(istallogus)	M. 1586.
7. Steph(anus) Werbőczy, juris(ta)	M. 1541.
8. Janus Pannonius, poeta	M. 1471.
9. Joan(nes) Raich, historic(us) (Halálozási éve: 1801.)	M. 1800.
10. Georg(ius) Pray, histori(cus)	M. 1801.
11. Joan(nes) Severini, ant(iquarius?)	M. 1789.
12. Maximi(lian) Hell, astro(logus)	M. 1792.
13. Dan(iel) Cornides, diplom(ata)	M. 1787.
14. Roger Boschovich, math(ematicus)	M. 1787.
15. Steph(anus) Weszprémi, medic(us)	M. 1799.
16. Ignatius Born, mineralogus	M. 1791.
17. Anton L. B. Baitai, orator	M. 1775.
18. David Máday, numismat(a)	M. 1774.
19. Joh. Bapt. Horváth, phys(icus)	M. 1800.
20. Carol(us) G. Reviczky, lit(erator)	M. 1793.
21. Fran(ciscus) Faludi, poe(ta) (A halálozási éve helyesen: 1779)	M. 1774.
22. Balth(asar) Kerchelich, his(toricus) (A halálozási év itt is pontatlan: meghalt 1778-ban)	M. 1771.
23. Math(ias) Bél, geograph(us)	M. 1749.
24. David Czwitinger, litt(erator) (A halálozási év helyesen: 1743)	M. 1717.
25. Fran(ciscus) Páriz Pápai, gram(maticus)	M. 1716.
26. Gabr(iel) Hevenessy, asceta	M. 1715.
27. Ladisl(au)s G. Haller, philol(ogus)	M. 1707.
28. Steph(anus) Gyöngyösi, poe(ta) ung(arus)	M. 1704.
29. Wolfg(ang) Bethlen, histor(icus)	M. 1679.
30. Pet(rus) Pázmány, theologus	M. 1637.

(A zárójelben lévő szótágak a szerző kiegészítései !)

1970-ben sajnálatos módon a mennyezeti boltozat beázott, és a baloldali angyalnál kb. egy negyed négyzetméternyi felületről lehullott a festés; épp azon a részen, ahol a Széchényi Ferencet megőrkítő felirat szerepelt. Minden valószínűség szerint az angyal kezében lévő írott tekercsen volt az a felirat, amelyet a királynak felterjesztett kérvényben javasolt Széchényi:

„Francisco II. Caes. Aug. Hung. Rege. Joseph Archid. Austriae Prorege. Bibliotheca Hungarica Familiae Comitum Széchényi: Patriae sacrata. Anno 1802.”

Műemlékvédelmünknek igazán fontos lenne felfigyelni erre a romlásnak indult festményre, amely apránként, de folyamatosan pereg le.

A Széchényi-féle gyűjtemény 1807-ig volt a pálosok házában. Ekkor, mivel 1805-ben I. Ferenc megalapította a Pesti Központi Papnevelő Intézetet, és a pálosok volt házát odaajándékozta ennek az intézménynek, a rektor, Baernkopf Ignác sürgetésére Széchényi gyűjteménye kikerült a házból.

A könyvtárat újra berendezték, most már a teológusok számára azzal a könyvállománnyal, amely ma is itt található, s amely a könyvtárvezetővel megbeszélt időpontokban megtekinthető. A könyvek nagy hányada régi, hisz 1500 és 1800 közötti nyomtatványok teszik ki az egész könyvtár 90%-át.

Az ún. Pálos Könyvtár ma két teremből áll. A régi pálos-terem tartalmazza a teológiai könyvállomány értékesebb részét: 17 ősnymtatványt, kb. három-négyezer antiqua kötetet, s mintegy száz darab hungaricát. Mivel ezt a könyvtárat a múlt század elején a teológiai oktatás kézikönyvtárának szánták, kéziratok és középkori kódexek nem szerepelnek a gyűjteményben. A pálos-terem 13 870 művet tartalmaz 7000 kötetben, melyek között 19. vagy 20. századi nyomtatvány egyáltalán nem található. A könyvtár másik terme, melyet a Széchényi-féle könyvtár olvasótermének szántak, ma a feldolgozó munka színtere. Az itteni könyvállomány, mely jórészt hagyatéki alapon keletkezett, szintén 7000 kötetet tesz ki. Ezt a termet 1870 körül rendezték be a 19. század teológiai irodalmával. Kötetei között akadnak magyarországi nyomtatványok is, bár magyar nyelvű munka igazán ritka: itt is a latin dominál.

VÁRHIDI KLÁRA

SZEMLE

Györffy György: István király és műve.
Bp. 1977. Gondolat. 688 l.

Sok évtized kutató munkájának gyümölcsét adja kezünkbe a szerző. Az öt részre osztott és negyven fejezetből álló kötet a szó eredeti értelmében hézagpótló. A hazai történetírás ugyanis eddig adós volt egy olyan monográfiával, mely az interdiszciplináris követelmények figyelembevételével választ igyekszik adni az István király életével és művével kapcsolatos számtalan kérdésre. A szerző tisztában van ezekkel a sokszor megoldhatatlannak minősített problémákkal; rá is mutat, hogy első királyunk nevében kiadott iratok és levelek nagyrészt elvesztek, s ami megmaradt, annak többségét is utóbb meghamisították. Az elenyésző forrásbázis ellenére minden rendelkezésre álló tudományos eszközt és módszert felhasznál, hogy a kérdéseket pontosan megfogalmazza és az ezekre adott válaszokat rangsorolja, aszerint, hogy mennyi bennük az igazolható valóság vagy a feltételezhetőség. E számtalan buktató ellenére végül is az összes hozzáférhető anyag birtokában egy olyan monográfiát vehetünk a kezünkbe, mely rekonstruálja nemcsak az országalapító király alakját, hanem a kor társadalmi stuktúráját is. Györffy György műve éppen azért jelentős, mert felhasználja a társtudományok módszereit és eredményeit. Ez a recenzió elsősorban a művelődéstörténeti kategóriákhoz tartozó fejezetekre hívja fel a figyelmet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerző az egyes témaköröket egymástól elszakítva tárgyalná. A kötet egyik legnagyobb értéke abban mutatkozik, hogy az aprólékos elemzés mellett szintézisben foglalja össze a hazai és külföldi kutatások eredményeit. Györffy a maga elé tűzött cél érdekében egyaránt élénk tárja a forráskritika, a régészet, a település-, az agrártörténet, a nyelvtudomány stb. idevágó konklúzióit és szervesen beleépíti e mozaikdarabokat művének egészébe. Ugyanígy tesz István király korának művelődéstörténeti

rajzával is. Mindegyik fejezetben találunk igen értékes és új megvilágításban bemutatott irodalmi, tanügyi, vallási, mitológiai, iskolaügyi, művészeti anyagot, sőt igen gazdag illusztrációt. A fenti észrevétel ellenére hadd mutassak rá mégis néhány olyan fejezetre, melyben különösen sok eligazító vagy további kutatásra készített művelődéstörténeti téma található.

Európa és a magyar nép. A jelek szerint módosítanunk kell a Nyugat felé vándorló őseinkről alkotott értékítéletünket. Györffy különbséget tesz a feudális állam és keresztény egyház szervezéség soha el nem jutott nomád barbárok és a fejlődésben átmenetet képviselő ún. félbarbárok között. Ennek művelődéstörténeti szempontból óriási jelentősége van (24. l.). *A Honfoglalás és megtelepedő társadalom* c. fejezet többek között nyomtatékozza, hogy a középkor a nyelvi nemzet modern fogalmát nem ismerte; csak így tudjuk megérteni a „szupranacionális” intézmények lényegét, melyekkel minduntalan találkozunk István király életében (29. l.). *A nyugati térítés kezdete* feltárja az ún. bizánci misszió jelentőségét, e misszió megszűnésének okait. A latin térítés valójában nem Rómából indul ki, hanem a nemzetközi események kényszerítették ki, méghozzá Géza fejedelemsége alatt. A Sankt Gallen-i Bruno missziója határárk középkori művelődésünk történetében. Bizonyos, hogy olyan liturgikus könyveket hozott magával, melyeket S. Gallenban és Mainzban használtak. Ez az oka annak, hogy a *Pray-kódex* naptára és a *Codex Albensis* sajátosan Rajna-vidéki szent-kultuszt tükröznek vissza. Épp ilyen fontos a szerzőnek az a megállapítása, hogy Adalbert és köre (főként Anasztáz érsek) térítő missziója előtt Bruno működése mind ez ideig nem kapott kellő figyelmet (76. l.). Thietmar merseburgi püspök (†1018) és Bruno közlései kétségtelenné teszik e korábbi fázis művelődéstörténeti jelentőségét. — A továbbiak során az *Udvar és udvari szervezet* (233. l.) a *Jogi írásbeliség, oklevéladás, törvénykezés* (265.

1.), különösen pedig a *Beleilleszkedés Európa-pába* c. nagyobb résznek a művészettel és irodalommal foglalkozó fejezetei tartalmazzanak számunkra figyelemre méltó kutatási eredményeket. Mindazt, amit pl. István király szarkofágjáról, a faragványokban kifejezésre juttatott programról (halálón túli életre vonatkozó jelképrendszerről), vagy a Gizella-féle paláston ábrázolt motívumoknak, alakoknak a mainzi szertartáskönyvvel való összehasonlításáról mond a szerző, igazolja e monográfia értékéről fentebb leírtakat. A 26. fejezet az irodalomról külön tárgyal és mérlegeli azokat a nézeteket, vitákat, melyek az István-kori írásbeliség körül kavarnak (348–372. l.). A kötet utolsó 11 fejezete *A magyar társadalom átalakulása István műve nyomán* cím alatt az ezredfordulón végbement változásról ad számot.

Külön hangsúlyozom a további kutatás számára nélkülözhetetlen bibliográfiai anyag példás és rendkívül lelkiismeretes összeállítását. A Tárgy — és Névmutatón, a Szöveg közti ábrák jegyzékén és a Képek jegyzékén kívül 73 lapon foglalja össze a szerző a hazai és külföldi szakirodalom minden tételét (527–600. l.). Mindez elegendhetetlen annak a sajnálatos, de valós észrevételnek korrigálásához, mellyel Györfly György a Bevezetőben illeti az elmúlt korszak történetírását: „... ezer év elegendő lehetett volna arra, hogy a szent király egyéniségéről és életművéről egységes veretű kép alakuljon ki, olyanformán, mint ahogy Nagy Károlyról vagy I. Ottó császárról ma már nagyjából egyértelmű képet rajzolhatnak a történetírók” (7. l.).

BARLAY Ö. SZABOLCS

Botta István: Melius Péter ifjúsága. Bp., 1978. Akad. 218 l. (Humanizmus és reformáció 7.)

Újabb jelentős forrásművel gazdagodott a XVI. századi magyar eszmetörténeti szakirodalom. Botta István korábról ismert adatok logikus átrendezésével, újabb információk tudós mérlegelésével, néma források megszólaltatásával rajzolja meg a hazai reformáció egyik vezéralakjának, Melius Péternek alig ismert és korábban csupán feltételezésekkel körülpasztázott ifjúkorát. Eredményei túlmutatnak a biográfiai kérdéseken, azok hasznosításával világíthat rá a magyarországi lutheri és helvét teológiai irányok szétválásának folyamataira.

Botta gyümölcsöző alapkonceptióból indul ki. Megállapítja, hogy Melius Péter élete első 1556–1563 közé eső szakaszában

következtesen a „Somogyi” családnévet használta. Ez a felismerés irányította figyelmét Somogyi Péter vágsellyei iskola-mester személyére, akit 1556–1558 között Oláh Miklós „eretnekség” vádjával két ízben is letartóztatott és akinek börtönnaplójában olvasható információk lényegileg egyeztetethetők a Meliusra mutató törmelékadatokkal. Másrészt a tanító Somogyi Péter szabadulása után eltűnt a szakirodalom szeme elől, de ezzel egyidőben felsorjáznak a korabeli híradások Melius Péterről. A „két” Somogyi Péter azonosítását azonban akadályozni látszottak kronológiai problémák és a lutheránus tanító hitvallásbeli eltérései a későbbi debreceni református püspök vallásától. Botta filológiai és teológiatörténeti remeklések sorával iktatja ki a vélt ellentmondásokat. Bizonyítani tudja, hogy a név egybeesés mellett Melius Péter és Somogyi Péter életrajzi adatai fogaskerekeként kapcsolódnak össze. Közös családi és baráti kapcsolataik hálózata és a vizsgálat tárgyává tett 1550-es években „mindketten” meggyőződéses lutheránusok voltak. Az így megismert „egy” Somogyi Péter körüli kutatásokból joggal zárja ki az 1587-ben végrendelező azonos nevű Nyírbátonyi Somogyi Pétert és ezzel megnyitja az utat Melius ifjúkorának megismerése előtt.

A korább feltevésekkel ellentétben Melius Péter 1532-ben született és nem Szegedi Kis István tolnai iskolája, hanem a Nádasdyiak sárvári tanintézete volt első jelentősebb „alma matere”. A gyerekeMBER Melius 1543-tól Pernesztih György, Sylvester Mihály, Macarius Bódog József, Bartholomaeus Georgievits és mások bölcsességéből meríthetett. Itt alapozta meg nyelvismereteit, teológiai tudományát és bécsi kirándulásai során figyelhetett fel a botanikára. Sylvester János Neanesében életre szóló ismeretekkel és barátságokkal gazdagodott. Szegedi Fraxinus Gáspárhoz fűződő kapcsolata biztosan, a jeles reformátorhoz Huszár Gálhoz feltehetően a sárvári évektől számíthatók. Az 1550-es évek elején már Vágsellyén találjuk, majd 1555 végén első ízben kerül sor letartóztatására. Rövidesen szabadul, előbb a Báthoriak erdői udvarházában talált menedéket, majd 1556. október 25-én a wittenbergi egyetem teológiai fakultására iratkozik be „Petrus Melius Ungarus”. De igen hamar hátat fordított a híres városnak. 1557 márciusa táján már itthon volt és 1557 júniusában ismét Oláh Miklós börtönében. Kb. egy évre rá szabadul. Rövidesen pappá szenteli Károlyi Boldi Sebestyén és a lutheránus Melius Péter 1558 folyamán lett lelkész Debrecenben. Helvét fordulata utáni tevékenysége közismert.

Botta sem követi tovább. A könyv második részében Melius teológiája és helvét fordulata elemzését adja.

A Melius-hitvallás fejlődése szempontjából is döntő teológiai problémákat Botta a dolog lényegét megvilágító filozófiai oldalról mutatja be. Az *Újszövetség* szavainak az úrvacsorára való vonatkoztatásában Luther és Melancthon Jézus testét és vérének kivonták az idő és tér koordinátáinak hatásköréből. Helvét irányú ellenfeleik viszont filozófiai argumentumok elemeit is felhasználták a bibliai locus értelmezésében. Botta logikus elemzésben tárja fel, hogy a teológiai ellentétek mellett mindkét szemlélet a ptolemaioszi világkép és a skolasztika nyomdokain haladt. Elméletileg tehát nem volt kizárt valamiféle áthidaló megoldás. Ennek irányába tett lépéseket az arisztotelianus Melancthon, Luther mindvégig következetes híve. Mégis, a „praeceptor Germaniae” egyeztető célú tanításai valamiféle hiddá váltak, amelyen a magyar lutheránusok egy része elindult a helvét tanok felé. A „kryptokálvinizmusnak” tekintett tételek terjedése nyomán 1559-ben már ebben a táborban találjuk Heltai Gáspárt, Dávid Ferencet és másokat. Melius Szegedi Kis István ingatta meg „az úrvacsora dolgában”. Ezzel Melius ifjúkorának ideológiai fejlődése lezárult. A reformáció vezető irányai hazánknak is szétváltak.

Botta István több tudományterületet gazdagító munkája a könyvtörténet kutatói számára is tartalmaz mondanivalót. Nyomon követhetjük Melius Somogyi Péter naplójának kialakulását és sorsát. Aligha lehet kétséges, hogy az alapszöveg, a különféle levelek és versek keletkezéstörténete, egybeszerkesztése, a börtönből való kijuttatása, a másolatok terjesztése, a nyomdász megkeresése a kor hasonló körülmények között született írásműveinek általános gyakorlatát követték. Egyéninek látszik viszont Melius mentegőzése rossz kézírása miatt. Itt hadd hívjuk fel a figyelmet egy apróságra. Mintegy tíz évvel később Melius Svájcba küldött manuscriptumáról Beza írta: „Meliusnak hihetetlen s inkább jósrá, mint leíróra szoruló kakográfiaját...” nines nyomdász aki elolvassa. (*Studia et Acta II.* Bp., 1967. 285.) Rövid tudósítás informál Melius Somogyi Péter egykori könyvtárának sorsáról. Az Oláh Miklóshoz került könyvek azonosítása nem látszik lehetetlen feladatnak. Más bibliográfiai és kiadástörténeti adatok is figyelemfelkeltők.

A XVI. századra vonatkozó kutatások újjáélesztésében jelentős szerepet vállaló *Humanizmus és reformáció* sorozat szerkesztői bizonyára felfigyeltek Bottának az

előszóban leírt megjegyzésére, ahol készül Huszár Gál monográfiáját említi. Melius Péter ifjúságáról írt könyve ismeretében érthető érdeklődéssel várjuk megjelenését.

DÁN RÓBERT

Költő és próféta. (A magyar sajtó Tolsztojról). (Vál., szerk. és a szöveget gondozta: OSZTOVITS Ágnes. Bev.: SÓTÉR István). Bp. 1978. Magvető. 467 l.

Napjaink sajtótörténeti válogatásai újra meg újra igazolják, hogy a folyóiratainkban megjelenő tanulmányok, esszék, cikkek többségének tudományos, szakmai, elvi jelentősége mily nagy. Néhány évvel ezelőtt talán lazábban kezeltük ezt a tényt, gondolván arra is, hogy ezeknek a közleményeknek jó része úgysem kerülheti el a monográfusok, a gyűjteményes kötetek válogatóinak figyelmét (erre találunk számos jó példát). Viszont tény az, hogy sok tanulmány — bár az idők folyamán mit sem veszített jelentőségéből, értékéből — mégis a feledés homályába merült, vagy egy-egy szaccikk részleteként, utalásában, avagy jegyzetanyagában él tovább. Erre a jelenségre szerencsére a kutatóknak, szakembereknek túl kiadáspolitikánk is felfigyelt, s valószínű részben ennek köszönhető, hogy ma már egyre több hasznos és érdekes sajtótörténeti válogatást adnak ki hazánkban, melyek homogén gyűjtőkörrel szerkesztett anyagának jelentőségét nem kell külön hangsúlyoznunk.

Ezek közé a hasznos sajtótörténeti gyűjtemények közé tartozik a Tolsztoj-évforduló alkalmából megjelent emlékkönyv, a *Költő és próféta* is. A válogató négy fejezetbe csoportosítva és kronológikus sorrendben rendszerezte anyagát. A cikkek többsége a Tolsztoj életében „futása és halála” idején megjelent cikkek, tanulmányok, igaz- és álhírek, valamint nekrológok, melyek inkább foglalkoztak még az író személyével, a szenzáció-jellegű eseményekkel, mint magával Tolsztoj művészetével. A negyedik fejezetben pedig a Tolsztoj-problémát, a tolsztojizmust középpontjukba állító tanulmányokat találhatjuk.

Ez a gyűjteményes kötet éppen úgy tartalmaz esszéket, mint riportokat, tanulmányokat, tudósításokat, pamfleteket és vitacikkeket. Így közel egy évszázad publicisztikai gyakorlatából ad ízelítőt, illusztrálva például a *Magyar Salon*, *Budapesti Szemle*, *Pesti Hírlap*, *Huszádik Század*, *Pesti Napló*, *Az Est*, *Nyugat*, *Szocializmus*, *Új Idők*, *100%*, *Nagyvilág* és az *Élet* és

Irodalom Tolsztoj-kutatásunkban kifejtett szolgálatát.

A *Költő és próféta* c. gyűjtemény cikkeinek, tanulmányainak jelentősége — különös tekintettel a Tolsztoj népszerűsége ellenére szerény számú magyar könyvszakirodalomra — nem kicsi, és a válogató munkája sem lehetett egyszerű, ha a magyar sajtó gazdag Tolsztoj-anyagára gondolunk. Így a kötet nem is elégítheti ki egyformán a kuriozitásokra vágyó olvasók, a szakemberek, russzista kutatók igényeit. Ezt megértéssel is nyugtázhatnánk, mégis hiányoljuk azt a határozottabb koncepciót, amely ha nem is maradéktalanul, de egyaránt híven reprezentálná az 1945 előtti és utáni magyarországi Tolsztoj-képet. Valószínű hogy a (főleg felszabadulás előtti) anyag sokasága volt zavarbaejtő és egyben csábító a válogató számára, mert a kötetnek csaknem teljes közleményanyagát ebből a korszakból emelte ki. A felszabadulásig sikerült is színes, gazdag, s főleg változatos körképet nyújtani a Tolsztoj-kérdés magyarországi változásairól, feszültségeiről, az író személyét és műveit érintő ellentétes reakciókról.

Viszont az 1945 utáni Tolsztoj-anyag a kötetben nagyon szerény, ennél fogva félrevezető, sőt megtévesztő, bár a hazai tudományos élet és russzisztika olyan egyéniségeknek munkásságához fordult a válogató, mint Lukács György, Németh László, Sötér István és Török Endre. Csak sajnálni lehet, hogy nem került a kötetbe több fontos, elvi jellegű tanulmány. Így ez a négy (!) közlemény nem képes jellemezni a felszabadulás utáni Tolsztoj-kutatás gyökeres változásait, eredményeit és az ebből fakadó komplex kutatási eredményeket. Sötér István bevezetője alapos áttekintést nyújt ugyan a kutatás 1945 utáni korszakáról is, viszont lemarad mellőle a bevezető anyagához feltétlenül szükséges sajtótörténeti „illusztrációs” anyag.

A válogatás eredményeit, az antológia forrásjellegét természetesen méltányoljuk és a hazai Tolsztoj-szakirodalom egyik nyereségének tekinthetjük Osztovits Ágnes munkáját.

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita. Szerkesztette: BOLLÓK János. Bp. 1978. ELTE Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék. 499 l.

A gazdag tartalmú tanulmánygyűjtemény eredetileg „in honorem” készült Horváth professzor 65. születésnapjára, de

sajnos csak „in memoriam” láthatott napvilágot. Horváth János tudományos munkássága nemcsak az antikvitás széles körét fogta át, de igen jelentős eredményeket hozott a középkori magyar irodalmi műveltség kutatásában is. E tekintetben főleg az irodalomtörténetírás nyert sokat az ő közismerten alapos filológiai (szövegkritikai és interpretációs) eredményeivel. Mindig a „kritikus kérdések” izgatták és az ilyen természetű témaválasztások jellemzik a tiszteletére kiadott emlékkönyvet is.

A magyar középkor eszmevilágának problematikáját több értékes tanulmány választotta tárgyul (Érszegi Géza, Mályusz Elemér, Kapitánffy István), de a magyar könyvtörténet és irodalomtörténet terénemáéhoz valamennyi közül mégis Székely György kapcsolódik legszorosabban *Eszmék és gyakorlat, latinság és anyanyelvűség a huszútizmus kezdetein* c. tanulmányával. Bár a magyarországi huszita irodalom emlékei csekélyek, de korántsem jelentéktelenek, ennél fogva Székely komplex és komparatív vizsgálatainak igen nagy a jelentősége a hazai huszita íráskultúra nyomainak kutatásában.

A középkori kézirati hagyomány crux-ai — miként erre Horváth maga is mindig törekedett — e becses gyűjtemény jóvoltából ezúttal is tovább csökkentek. Bollók János *Vivus est sepultus?* c. tanulmányában Anonymus *Gesta*-jának bizonytalanul értelmezhető Thonuzoba-történetéről van szó. A szerző meggyőződen érvelve Pais korábban föltételezett pogány(?) rituális öngyilkossági teóriája ellen, arra a plauzibilis következtetésre jut, hogy itt nem annyira egy példátlan tragédia leírásával, mint sokkal inkább egy szokványos anonymusi szójátékkal állunk szemben (vita, vivus, viverent, vivit).

A *Képes Krónika* egy döntő fontosságú helyét Vata fia Janusról Gerics József dolgozata interpretálja, minden bizonnyal végérvényes konklúzió kimondásával. E szerint a Janusra vonatkozó részt szerves egyiségben kell felfognunk a fehérvári pogányfelkelésről szóló híradással. Ha pedig ez így van, akkor ezek az adatok igen jól használhatóak az „elveszett” pogánykori (helyesebben szólva: talán a honfoglalás körüli) ősi magyar műveltség rekonstrukciójához.

Vitéz János leveleskönyvének kézirati hagyományával kapcsolatban több fontos megállapítást tesz a kérdés legjobb szakértője, Boronkai Iván. Dolgozatában tisztázza ugyanis, hogy a leveleskönyv bécsi példánya — a közfelfogással ellentétben — nem eredeti kézirat, ezért az Ivanich Pál által készített jegyzetek egyike másolási hiba folytán torzul értelmetlenné s nem

magától a szövegkommentártól ered ('*Ἀλληγοικῶς* — Apollonius).

Ritók Zsigmond kitűnő cikke is hasonló jó szolgálatot tesz a magyar humanizmus-kutatás ügyének. Ritók a Horváth által kiadott „Sevillai I.” kódex Démostenés-fordításával foglalkozva rámutat arra, hogy a görög alapszöveget valószínűleg Janus magánkönyvtárának egy példánya szolgáltatta, mely kódex később bekerült a Corvinába, onnan pedig Mátyás halála után nyugatra került a Démostenés-kiadó Obsopoeushoz, aki aztán fel is használta könyve apparátusában (1533).

Az összezáns kötet bevezető tanulmányát Harmatta János írta, Horváth János tudományos munkásságának mindenre kiterjedő, precíz bibliográfiáját pedig Rimócziné Hamar Márta állította össze.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Régiségeink — Ritkaságaink. Kiállítási katalógus. HARASZTI Erika Ágnes. Győr, 1978. Kisfaludy Károly megyei könyvtár.

A történelmi múlt emlékét a régi könyv kétféleképpen is felidézi: külső megjelenésével tárgyi vonatkozásban, tartalmával szellemi értelemben. Talán ezzel magyarázható napjainkban a régi könyvek felé forduló mind aktívabb érdeklődés, amelyet nemcsak a róluk szóló tudományos és népszerűsítő munkák sokasodása, hanem például az antikvárak gyors és tartós emelkedése is jelez. Ezért igen fontos feladat ezen a területen a hathatós ismeretterjesztés. A győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár kiállításáról sokszorosított formában közzétett katalógus — a kiállítással együtt — igen alkalmas eszköze a tájékoztatásnak. Mindenképpen öröndetes tény önmagában már megjelenése is.

A tartalmát tekintve szebb külsőt is megérdemlő, 52 sokszorosított lap terjedelmű kiadvány igényesen és színvonalasan kalauzol bennünket végig a kiállításon. A bemutatott anyag három csoportra oszlik. Az első legterjedelmesebb a könyvtár állományáról nyújt áttekintést időrendben haladva az incunabulumoktól az 1800-as évhatárig komplex kiállítás keretében, tehát nem egy-egy téma részletes kidolgozásával, hanem az adott gyűjtemény szemelvényes és sokoldalú bemutatásával. Vegyesen szerepelnek a bemutatott művek között az európai és hazai nyomdászat nevesebb darabjai, illetve tudományos történeti, irodalmi és egyházi jellegű munkák. A katalógus rövid címléírás után a kiállított könyvek többségéhez tájékoztató

jegyzetet fűz. Megismerkedhetünk ezekből például az ősnymtatványok legfontosabb jellemzőivel, vagy Aldus Manutius, illetve az Elzevirek nyomdászattörténeti szerepével jelentőségével, egy sor kiemelkedő reneszánsz, barokk és felvilágosodás kori alkotóval — elég ha Marsilio Ficino, Roberto Bellarmino, Pázmány Péter, Szenci Molnár Albert, Jean Baptiste Dubos nevét említjük. Az annotációk mindig lényegre tapintó tömör eligazítást adnak egy-egy mű tárgyi vagy szellemi értékéről. Szövegekbe kivételesen csúszott csak be pontatlanság, mint például az, hogy az 1715–1731 között Pozsonyban tartott országgyűlések artikulusait (törvéncikkeit), mint országgyűlési beszédeket mutatják be.

A katalógusnak mintegy ötödrészét veszi igénybe a Streibig nyomdatörténeti-gyűjteménynek, illetve a Miklovics–Zámory-gyűjteménynek a bemutatása, amelyeket jó érzkkel különítettek el a kiállítás törzsanyagától. Az 1727-től Győrött működő Streibig nyomda termékeiből csaknem 800 kötetet reprezentál az itt kiállított negyven mű. A könyvtár tulajdonában levő kollekcio nagy helytörténeti értékét tekintve talán még kevésnek is tűnik ez a szám.

Mindezzel együtt a győri könyvtár kiállítási katalógusa nemcsak a nagyközönség igényeit szolgálja elsősorban, hanem hasznos tájékoztatás a szakembereknek is, sőt a színes magyarázó anyagnak köszönhetően, helyenként élvezetes olvasmány. Reméljük a jó példa követőkre talál.

HELTAI JÁNOS

Catalogue de la Bibliothèque de Jean-Baptiste Massillon. Édité et présenté par Jean Ehrard et Jhon Renwick. Clermont-Ferrand 1977. Institut d'Études du Massif Central, Fascicule XV, 130.

A több mint másfél évtizeddel ezelőtt megindult füzetsorozat, *Publications de l'Institut d'Études du Massif Central* legújabb kötete egy korábbi kutatási program megvalósulásának folyamatát jelzi. Az *Études sur Massillon* (éd. par J. Ehrard et A. Poitrineau. Fasc. XIII, 1975) gyűjteményes kötetben fölített kérdésre — hogyan rekonstruálható Massillon könyvtára — megszületett a Faculté des Lettres et Sciences Humaines, Université de Clermont-Ferrand tanárainak válasza. A jeles szónok, kollégiumi tanár, 1719-től clermonti püspök életében s halála (1742) után készült korabeli hiteles kéziratok lajstromok alapján sikerült a több mint ezerkét száz műből és mintegy két és fél-

ezer kötetből álló könyvtár teljes katalógusát összeállítani.

Massillon gazdag magángyűjteménye s püspöki könyvtára a XVIII. század első évtizedeiben, a felvilágosodást megelőző filozófiai és világnézeti polémiák erősödése időszakában jött létre. A könyvtári gyűjtés hagyományaival, a könyvek sorsával foglalkozó rövid kísérő írások betekintést engednek a tudós szerző, a francia Akadémia tagja életművének forrásaiba. Jellemzik a rendkívül művelt oratorianus egyéniségét, bibliofil szakértelmét, hangsúlyozzák könyvgyűjtő tevékenységének művelődéstörténeti szempontból kiemelhető vonását, Massillon vallásos-teológiai és történeti-politikai érdeklődésének hozzávetőleges arányokban megmutatókozó egymásmellettségét. Könyveinek tartalmi csoportosítása ugyanis figyelemre méltó arányokra vet fényt.

A clermonti könyvtár kétharmad részre tehető vallásos kultúrájának könyvállománya mellett a profán könyvanyag egyharmadnyi nagyságrendre nőtt. A vallásos és világi, egyháztörténeti és profán történelmi művek száma (11,7 és 16,8%) együttesen megközelítik a harminc százalékot. (Összevetésképpen: az együttes arány Montesquieu könyvtárában 26 százalék.) Nyelvi szemszögből az jellemző, hogy csupán egyetlen modern idegen nyelvű munka található Massillon könyvei között; tucatnyi biblia-kiadásai közül nem hiányzott Luther, *Das alte Testament* (Nürnberg, 1524) német kiadása sem. A könyvtári állománynak már csak 38 százaléka latin nyelvű.

Az összegező értékelés szerint Massillon sokkal modernebb szemléletűnek mutatkozik történeti olvasmányaiban, mint filozófiai téren. Bár teológiai könyvei között szép számmal találhatók heretikusnak ítélt, római indexre tett munkák, janzenista vitairadalom, a helvét és ágostai hitvallás szerzőinek művei stb. Modern tájékozódása főleg historizmusában, történeti érdeklődésének politikai orientációjában nyilvánul meg. Erre utal a korabeli, az 1700 utáni munkák viszonylag magasnak tűnő száma (kb. 75%) a történelmi tematikán belül. A példászerű feldolgozású katalógus beszédes forrásanyag a korról foglalkozó könyv- és eszmetörténész és kultúr-histórikus számára. Közzétételével kapcsolatos kutatások közelebb visznek Saint-Beuve múlt század derekán kifejezett óhajának — Massillon élettörténetének és munkáinak feldolgozása nagyon hiányzik, pedig igen hálás téma volna... megvalósulásához. A francia kiadvány értékei, tanulságai saját adósságainkra is figyelmeztetnek.

Kár volna említetlenül hagyni, hogy a „Historiens profanes” címszóval jelzett csoport alatt, a 880. egység korabeli hungaricát jelöl: *Histoire des révolutions de Hongrie*, La Haye, 1739, 6 vol. B. M. U. (Bibliothèque Municipale et Universitaire de Clermont) 53490. Ez a Rákóczi *Mémoires-jait* is tartalmazó negyedretű kiadvány. (A fejedelem Franciaországból magával vitt könyvei között, a rodostói könyvtárban, viszont Massillon négy kötete is megtalálható. Vö. II. Rákóczi Ferenc *könyvtára*. Bp. Klny. 1926.)

HOFF LAJOS

H. Ю. Бокадорова: Текстология (разработка к курсу сопоставительной стилистики). Военный институт. Москва 1976.

N. Ju. Bokadorova a Moszkvai Idegennyelvi Főiskola általános nyelvészeti tanszékének tanára a Katonai Főiskola hallgatói részére írta *Textológia* című munkáját, amely a kontrasztív stilisztika kurzushoz kíván kiegészítő jegyzet lenni. A szerző könyve Előszavában a következőképpen vázolja a mű célját: „A Főiskola végzett hallgatóinak gyakran van dolguk különböző jellegű dokumentációval, hadtudományi művek sajtó alá rendezésével. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy a fordító referens éppen ezekben a fontos kérdésekben meglehetősen gyengén igazodik el. Az itt közzétett előadások feladata — ráirányítani a figyelmet arra, hogy a könyvhöz és a kéziratához való helyes, intelligens viszony a filológiai kultúra, a politikai műveltség és a szakmai érettség kérdése”.

N. Ju. Bokadorova a textológiának négy fontos kérdéskörét érinti: 1. A textológia tárgya és feladatai, 2. A szöveg forrásai, 3. A szöveg története, 4. A kiadás problémái.

N. Ju. Bokadorova művében arra is vállalkozott, hogy bebizonyítsa a szövegnek a nyomtatásra való előkészítése nem technikai, hanem rendkívül fontos alkotói munka. A textológia helyét a filológiai tudományok között pedig így határozza meg: „A textológiát szoros szálak fűzik az irodalomtudományhoz, a stilisztikához és a filológiai segédtudományok teljes komplexumához. A nyelvi kifejezés igaz kultúrája lehetetlen ezen diszciplínák tüzetes tanulmányozása nélkül.”

A textológiáról összefoglaló munkát írni mindig is aktuális feladat. E nagy múlttal rendelkező filológiai diszciplína a filológus alapvető munkaanyagát — a szöveget veszi vizsgálat alá: foglalkozik a kéziratok

tanulmányozásával, megfejtésével, általában a kéziratok leírásával mint a szöveg forrásaival, a könyvszöveg vizsgálatával, a lehetséges és a tényleges hibák, elírások és különböző korrekktúrák elemzésével, valamint a szöveg történetével.

N. Ju. Bokadorovának a *Textológia* című műve eligazítást nyújt a textológiának e sokrétű feladatkörében, meghatározza helyét a filológiai tudományok között, foglalkozik a szöveg forrásaival, a szöveg történetével és kitér a kiadás problémáira is.

RÓKA JOLÁN

Bibliography of the Writings of Gershom G. Scholem. At the Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1978. 78, 6 számozatlan l.

Gershom G. Scholem professzornak, a kabbala-tudomány kritikai megalapítójának 80. születésnapját ő maga azzal ünnepelte meg, hogy megírta önéletrajzát Jeruzsálembé érkezéséig; a Héber Egyetem pedig azzal, hogy közzétette irodalmi munkásságának bibliográfiáját.

Önéletrajza (*Von Berlin nach Jerusalem*. Frankfurt a/M., 1977.) írói remeklés. Vázolja útját a kabbalához és a Héber Egyetem kabbala-tanszékéhez. Két magyar vonatkozásra hívnám fel a figyelmet. A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár egyik dolgozója volt, amikor megszereztek Goldziher Ignác könyvtárát: „die Exekutive habe beschlossen, für ein künftiges arabisches Institut der Universität die berühmte Bibliothek des noch berühmteren, um nicht zu sagen weltberühmten, Islamisten Prof. Ignaz Goldziher in Budapest zu erwerben” (206.).

A kabbala-tanszékre való meghívásához két tudós véleményét kérték ki: Julius Guttmann és Löw Immanuelét. „Der andere war Immanuel Löw in Szegedin, damals einer der *grand old men* der Wissenschaft von Judentum . . . Löw schrieb, man solle mich unbedingt berufen. Er hatte mein Buch gelesen und dort zwei ausgezeichnete Seiten über die Zweigeschlechtlichkeit der Palme in der kabbalistischen Literatur gefunden. Auf den Mann, der das geschrieben habe, könne man sich verlassen” (220.).

A Scholem-bibliográfia első kiadását Fania Scholem és Baruch Yaron állította össze a 70. születésnapon (*Studies in Mysticism and Religion*. Jerusalem, 1967. Héber rész: 199–235.). 520 számot tartalmazott. A jelen bibliográfia — Moshe Catane munkája — a korábbiakhoz pótlásokat és tíz

évvel többet ad. 1915–1977 évkörét öleli fel és 579 számot tüntet fel. Kítűnő indexek egészítik ki. A munka jól illusztrálja a szerző páratlan népszerűségét: hány nyelvre fordítják könyveit, cikkeit, előadásait, nyilatkozatait. Pályája kezdetén német versei és műfordításai jelentek meg. A bibliográfiát az Izraeli Tudományos Akadémia és a jeruzsálemi Héber Egyetem teszi közzé.

Ez a recenzió egyben főhajtás is az eredeti gondolkodó és úttörő tudós előtt a kilencedik évtized küszöbén, amelyet testi és szellemi frissességben ért el. Vivat sequens!

SCHEIBER SÁNDOR

Lansky, Ralph: Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer — Manuel des bibliographies sur le droit des pays en développement. Entwurf — Edition préliminaire. Hamburg, [Soksz.] 1977. 469 p.

Az Arbeitsgemeinschaft für juristisches Bibliotheks- und Dokumentationswesen — Arbeitsgruppe Auslandsrecht és az Übersee-Dokumentation gondozásában megjelent bibliográfiai kézikönyv számos intézmény: közel negyven könyvtár, dokumentációs központ stb., elsősorban a Max Planck Institut für ausländisches und internationales Privatrecht (Hamburg) közreműködésével, ezeknek az intézményeknek anyagai alapján, az elméleti kérdések és az alkalmazandó gyakorlati megoldásoknak megfelelő előkészítése — több könyvtári szakfolyóiratban közzétett cikk, tanulmány — után jelent meg.

A munka a német-francia, illetőleg angol nyelvű bevezető részek (címfelvételi szabályok, lelőhely-jegyzék, rövidítések stb.) után közli a tulajdonképpeni bibliográfiai anyagot, majd a szerzői- és tárgymutatót (ez utóbbit angol és német nyelven), illetőleg a kézirat lezárása után érkezett kiegészítéseket.

A bibliográfiai rész az anyagot a fejlődő országokat általában tárgyaló művek után földrajzi-regionális csoportosításban mutatja be (Afrika, a Közel-Kelet és az iszlám, — a Japán, Kína, Vietnam, Észak-Korea nélküli — Ázsia, Óceánia, Latin-Amerika területén levő fejlődő országok). Az egyes régiók anyagát külön-külön csoportosítja: összefoglaló, általános rész (ide tartoznak a kettőnél több ország anyagát tartalmazó művek is), ezeket követi az egyes országok anyagát tárgyaló anyag (az illető országra vonatkozóan megjelent általában, minden jogágot vagy több jogágot

együttesen tárgyaló anyag és az egyes szakágak anyaga). Bár ez a felosztási alap szak szempontból vitatható — a szocialista összehasonlító jogtudomány szerint — az elsődleges felosztási alap a *jogtípus* (szocialista — nemszocialista jogok), gyakorlatilag, főleg könyvtári feldolgozási szempontból, kétségtelenül praktikus, mert a földrajzi alosztás — nem tekintve most az időközi változásokat, amelyek azonban megfelelő módon jelzethetők — viszonylag jól elhatárolható ismérveken alapul. Célszerű lett volna azonban, hogy e tisztán formai (földrajzi) ismérv mellett a gyűjtemény valamilyen tartalmi ismérv kifejtésével is tájékoztasson (pl. az annotált szövegrészekben vagy az adott ország joganyagainak rövid jellemzésével).

A kézikönyv anyaggyűjtése nagyon lelkiismeretes munka eredménye. Így pl. nem csupán a könyvtári forgalomban levő anyagot, hanem az egyes könyvtárakban

kezelt, tehát hozzáférhető egyéb anyagot is (pl. sokszorosított vagy géppel írt anyag, legtöbbször irodalomjegyzék stb.) feldolgozza. A bibliográfiai részek feldolgozási módszerei: a címléírás, német nyelvű annotációk, lelőhelyek feltüntetése stb. minztaszerűek.

A fejlődő országok megismerése rendkívüli nehézségekbe ütközik. Azoknak az információs munkaeszközöknek, amelyek ennek az anyagnak az elsődleges megközelítését lehetővé teszik alapvető jelentősége van a könyvtári referenz-tevékenységben. Az áttekintést biztosító munkák anyagának egységes szempontú összegyűjtésénél és feldolgozásánál felmerülő nehézségek közismertek. A névtelen munkatársaknak és elsősorban R. Lansky szerkesztőnek vitathatatlan érdeme, hogy a mű e nehézségek ellenére létrejött és hasznos munkaeszköze a kutatóknak és a tájékoztató szakembernek.

NAGY LAJOS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. XI. 3 - Terjedelem: 9,8 (A/5) ív
79.6486 Akadémiai Nyomda, Budapest - Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Szőrényi László</i> : Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló	1
<i>Buzinkay Géza</i> : A Vasárnapi Újság a dualizmus első felében (1867—1890)	25
<i>Kiss József</i> : A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig	43

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Gömöri, György</i> : Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről	62
<i>Kókay György</i> : Horányi Elek „Memoria Hungarorum”-ának németországi visszhangjához	65
<i>Szulágyi Ferenc</i> : Csokonai „Békaegérharc”-ának ismeretlen illusztrált kiadása a múlt századból	67
<i>Lengyel András</i> : Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésének történetéhez	72
<i>Markovits Györgyi</i> : Francia művek magyarul a második világháború idején	76

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Borsa Gedeon</i> : Az 1593. évi kolozsvári perikopás-könyv	82
<i>Téglásy Imre</i> : Egy XVII. századi értekezés a latin próza stílusáról	91

F I G Y E L Ő

<i>Szathmári István</i> : Kiss István (1922—1978)	95
<i>Havasi Zoltán</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár és a „hungarika-program”	96
<i>V. F.</i> : Az akadémiai könyvkiadás jubileuma	99
<i>Várhidi Klára</i> : A Széchényi Könyvtár legelső otthona	100

S Z E M L E

<i>Györfly György</i> : István király és műve. Bp. 1977. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	104
<i>Botta István</i> : Melius Péter ifjúsága. Bp. 1978. (<i>Dán Róbert</i>)	105
<i>Költő és próféta. (A magyar sajtó Tolsztojról.)</i> Bp. 1978. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	106
<i>Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ...</i> Bp. 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	107
<i>Régiségeink — Ritkaságaink. Kiállítási katalógus.</i> Győr, 1978. (<i>Heltai János</i>)	108
<i>Catalogue de la Bibliothèque de Jean-Baptiste Massilon.</i> Clermont-Ferrand, 1977. (<i>Hopp Lajos</i>)	108
<i>Bokadorova, H. Ju.</i> : Tekstologija. Moszkva 1976. (<i>Róka Jolán</i>)	109
<i>Bibliography of the Writings of Gershom G. Scholam.</i> Jerusalem, 1978. (<i>Scheiber Sándor.</i>)	110
<i>Lansky, Ralph</i> : Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer. Hamburg, 1977. (<i>Nagy Lajos</i>)	110

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025-0171

SOMMAIRE

<i>Szörényi, László</i> : Ferenc Faludi, le censeur	1
<i>Buzinkay, Géza</i> : La revue Vasárnapi Újság (Gazette de Dimanche) durant la première moitié du dualisme (1867—1890)	25
<i>Kiss, József</i> : L'histoire de l'édition des poèmes de Petőfi de 1850 à 1945	43

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES.

<i>Gömöri, György</i> : Sur les relations hongroises d'après 1661 et sur les livres d'Isaac Basire	62
<i>Kókay, György</i> : A l'écho d'Allemagne de „Memoria Hungarorum” d'Elek Horányi	65
<i>Szilágyi, Ferenc</i> : Une édition illustrée inconnue du poème de Csokonai, intitulé Batrachomyomachie	67
<i>Lengyel, András</i> : Quelques données à l'histoire de la surveillance de la revue 100% de la part de la police de presse	72
<i>Markovits, Györgyi</i> : Des ouvrages français en hongrois durant la période de la deuxième guerre mondiale	76

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : Le livre de péricopes de Kolozsvár de l'année 1593	82
<i>Téglásy, Imre</i> : Une dissertation du XVII ^e siècle sur le style de la prose latine	91

CHRONIQUE

<i>Szathmári, István</i> : István Kiss (1922—1978)	95
<i>Havasi, Zoltán</i> : La Bibliothèque Nationale Széchényi et le „programme de Hungarica”	96
<i>V. F.</i> : Le 150 ^e anniversaire de l'activité d'éditeur de l'Académie	99
<i>Várhidi, Klára</i> : Le premier domicile de la Bibliothèque Széchényi	100

REVUE

<i>Györffy, György</i> : István király és műve. (Le roi Étienne et son oeuvre.) Bp. 1977. (<i>Barlay, Ó. Szabolcs</i>)	104
<i>Botta, István</i> : Melius Péter ifjúsága. (La jeunesse de Péter Melius.) Bp. 1978. (<i>Dán, Róbert</i>)	105
<i>Költő és próféta</i> . (A magyar sajtó Tolsztojról.) (Poète et prophète. La presse hongroise sur Tolstoï). Bp. 1978. (<i>B. Juhász, Erzsébet</i>)	106
<i>Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth</i> . . . Bp. 1978. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	107
<i>Régiségeink és ritkaságaink</i> . Kiállítási katalógus. Győr, 1978 (<i>Heltai, János</i>)	108
<i>Catalogue de la Bibliothèque de Jean-Baptiste Massillon</i> . Clermont-Ferrand, 1977. (<i>Hopp, Lajos</i>)	108
<i>Bokadorova, Kh. Iou.</i> : Tekstologia. Moskva, 1976. (<i>Róka, Jolán</i>)	109
<i>Bibliography of the Writings of Gerschom G. Scholam</i> . Jerusalem, 1978. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	110
<i>Larsky, Ralph</i> : Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer. Hamburg, 1977. (<i>Nagy, Lajos</i>)	110

ORSZÁGOS
KÖNYV-
TÁR

50. 013

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. évfolyam

1979

2

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. ÉVF. 1979/2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, [a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Ismeretlen XV. századi kódex a Piarista Könyvtárban

A budapesti Kegyesrendi Központi Könyvtár tulajdonában levő kódex *Speculum humanae salvationis* címmel szerepel a nyilvántartásban. A szép bőrkötésű kódex gerincén arany betűkkel ez áll: *Grisei Ulrici Abbatis Opus*. Jelzete: CX 2. Keletkezési ideje 1413. A kódexet az Országos Széchényi Könyvtár 1976-ban restaurálta.¹

Anyaga papír. A középkori kódexek anyaga a XIII. századig általában pergamén. A díszkódexeké továbbra is az maradt, a közhasználatra szánt művekhez azonban később papírt használtak. Kódexünk papírjának a vízjegye „mérleg”. Ilyenfajta mérleg-vízjegyet az a velencei papírmalom használt, melynek működéséről 1409 és 1415 között vannak adataink, tehát kódexünk 1413-as évének pontosan megfelel.²

Alakja nagyfólió. Nagysága 390 × 272 mm. A kötéstabla mérete 396 × 274 mm. Terjedelme az eredeti számozás szerint 272 + 2 fólió. Megjegyzendő, hogy eredetileg az utolsó két fóliót nem számozták, pedig az írása és papírja a kódexszel egykorú. Ez utóbbi két lap egy *Speculum humanae salvationis Prologus*. A kódex többi része Ulrik apát *Concordantiae caritatis* c. műve. A barokk kötés után később ceruzával újra számozták. E szerint jelenlegi terjedelme 262 fólió. Ennek oka az, hogy a kódexből hat lap hiányzik,³ másrészt figyelmetlenségből ott is ugrott a számozás, ahol nincs hiány. Ez is összesen hat fólió.⁴ Így jön ki az eredeti 272 fólió helyett 260 + az eredetileg nem számozott 2. A kódexben üres oldal nincs, kivéve a legutolsó fólió verzőját, mert ott végződik a mű.

Megemlítendő, hogy néhány lapot rossz sorrendben kötöttek be, de ha helyes rendbe szedjük a számozást, a szöveghez tartozó képek pontosan az előző fólió verzőján vannak.⁵

Érdekessége még, hogy a szöveg alatt középen 12 fóliónként íveket is számoztak. Pl. a 2. ív kezdete a 13. fólión, a 3. ív a 25. fólión, stb. Ez pontosan végig-

¹ A restaurálás lefolyásáról a Széchényi Könyvtár jelentést mellékelte a kódexhez. A sérült leveleket japánpapírral restaurálták. Minthogy a kódex barokk egész bőrkötése jó állapotban volt, az eredeti bőrborítást és a tükörlapokat meghagyták. A restaurálást igen nagy hozzáértéssel Gálos Gáborné végezte. Színes mikrofilmje a Széchényi Könyvtárban.

² BRIQUET: *Les filigranes I*. Paris, London. 1907. 2399. sz.

³ Fol. 10., 219., 221., 261., 265., 266. Mindig az eredeti fóliószámozás szerint idézünk.

⁴ Fol. 141. után 144., de a vasárnapok liturgiai sorrendje is, a szöveg és képek egymásra vonatkozása is jó, nincs hiány. Fol. 190. után 192-re ugrik, 252-ről 256-ra, de itt sincs hiány.

⁵ Így kötötték: fol. 17–19–18–21–20–22. Továbbá: fol. 237–239–238–241–240–242.

megy a 22. ívig. (Közben a XX. és XXI. ív római számmal jelölve.) Az ívek számozása XV. századi írással történt. A tinta színe is egykorú. Érdekes megállapításhoz segít ez az ívszámozás. Az elveszett lapokat is beleszámítja az ívbe; ezek tehát az első kötéskor még megvoltak. Viszont ahol figyelmetlenség folytán ugrik a számozás, ezt figyelembe veszi és szabályos 12 lapos íveket csinál.⁶

A szöveg és a képek tükre 320 × 220 mm, előre megvonalaazva. E fölé írták a címet, sőt alul is a szöveg néha túlmegy a vonalozáson egy két sorral. A vonalozáson (kereten) belül 36 sor szöveg van. Mind a szöveg, mind a képek egy vízszintes és két-két függőleges oszlopban helyezkednek el. A fólió kezdő (recto) oldalán van a szöveg, és az előző fólió hátoldalán (verso) a szöveget illusztráló képek. Persze az első fólió első oldalán nincs kép, ott a bevezetés található.

Írása szépen formált scriptura gothica textualis, végig szép egyenletes kódexírás és egy kéz munkája.

A kódex provenientiáját nehéz kibogozni. Néhány adat és néhány feltételezés alapján tudunk valamit mondani. A barokk kötés előtt az első lapon a szöveg fölött ez a bejegyzés szerepel: *Ex libris Pauli Laszloffy anno 1646*. Az írás XVII. századbeli.

Lászlóffy Pál személyéről Nagy Iván csak ennyit tud: „Lászlóffy nevű család 1615-ben Trencsén megyében hirdetteté ki címeres nemes levelét”.⁷ Szinyei József már többet említ: „Lászlóffy Pál birtokos nemes Oroszvárt (Mosonm.). Követségjárása I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez 1642-ben. Bécsből küldve Lászlóffy aug. 10-től szept. 12-ig naplószerűleg írja le élményeit . . .”⁸

Közelebb visz célunkhoz dr. Illéssy János *Nova Transylvanica Talio* c. értekezése. Tudjuk, hogy III. Ferdinánd király a harmincéves háború idején ellenséges viszonyban volt Rákóczi György fejedelemmel. Ez a viszony az 1642. év elején (egy hitvitázó könyv, a *Nova Transylvanica* miatt — írja Illéssy) oly feszültté vált, hogy a király attól tarthatott: a fejedelem véd- és dacsövetséget köt a svédekkel és franciákkal. Lászlóffy a király és királyné sajátkezű levelét vitte a fejedelemhez és Lorántffy Zsuzsannához. Ferdinánd követe megtárgyalta a fejedelemmel a famózus könyvet. A király megígérte, hogy elkobozza a gúnyiratot, és ugyanazon napon, melyen követét utasította, ő is rendeletet küldött a megyékhez. A könyv szerzője nem Rajki jezsuita, akit Rákóczi gyanúsított, hanem Széchenyi György esztergomi kanonok. E gúnyirat Lorántffy Zsuzsanna ellen szólt: nevének első szótága Ló, így hát férjét kocsisnak nevezte a szerző.⁹

Lászlóffy tehát kényes ügyben igen ügyesen járt el. Tétélezzük fel, hogy talán ezért kapta a királytól a kódexet jutalmul? De ellene szól, hogy csak négy év múlva! Talán vette. Csak egy biztos adatunk van: 1646-ban már az ő tulajdona a kódex.

⁶ A 2. ív jelzése a fol 13-n, tehát az első ív csak 11 fólió, mert hiányzik a fol. 10. — A 18. ív kezdete fol. 208. 11-lapos, mert hiányzik a fol. 219. A 19. ív kezdete fol. 220. 11-lapos ív, hiányzik a 221. — Viszont a 12., 16., 17., XX., XXI. és 22. év mind 12-lapos, bár ugrik a számozás, de hiány nincs.

⁷ NAGY Iván: *Magyarország családai*. . . VII. 31. Pest, 1860.

⁸ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái* VII. Budapest, 1900. 852.

⁹ *Magyar Könyvszemle* 1891. 220—231. Széchenyi végül esztergomi érsek lett. — Lászlóffyról még pontosabb adatot is tudunk: Laslofy Paulus, registrator Cancellariae Hungaricae, Rákóczi György fejedelemhez küldetésben utazik, útiköltségre 200 forintot kap a Magyar Kamarától 1642. aug. 12-én. Forrás: *Liber Resolutionum*, Liber 9. fol. 656. Orsz. Lt. M. Kamarai Lt., E. 104 *Liber Resolutionum* (Meth-féle index) — Talán testvére vagy rokona Lazlofy Joannes, Szempere tricesimátorrá kinevezve 1650. márc. 20. U.o. Lib. 12. fol. 394. Ez utóbbi adatok Fallenbüchl Zoltán szíves közlése.

Sajnos, semmi nyomunk nincs arra, hogy ki volt az első possessor. Talán a régi előzék-lapon lehetett erre nézve valami? Az biztos, hogy 1413-ban rendelésre készült a kódex, de az már nem biztos, hogy a megrendelő magyar volt.

A barokk kötést 1795-ben kapta a kódex. Akkor az új (most is eredetiben levő) tükörlapra ezt írták: „Bibliotheca S. Georgii Scholarum Piarum. Compactus novissime 1795.” Honnan, mikor és hogyan került a kódex a pozsonyszentgyörgyi piarista gimnázium és rendház tulajdonába? Annyi biztos, hogy 1666-ban már a Pálffy-családé volt. Ez év nyarán ugyanis Hanacius Ferenc piarista a Pálffyak Bajmóc várában lemásolta az egész kódexet. A másolás menetét több, sajtókezdő bejegyzése mutatja.¹⁰

A morva származású Hanacius életének javarészt Magyarországon töltötte. A XVII. század második felében működött itt, amikor a harmincéves háború befejeztével az ellenreformáció a Felvidéken nagy sikereket ért el.

„Tanult, olvasott szerzetes volt — írja Friedreich Endre —. Szerette a könyveket, több piarista ház könyvtárát ritka és értékes könyvekkel gyarapította. Volt érzéke a művészet iránt is, ... ügyesen rajzolt és festett. Mikor kemény tél idején beszorult valamelyik rendházba, vagy egy-egy főrangú pártfogója várába, ott olvasgatott, kivonatolta a nagyobb és drágább munkákat, másolt és rajzolgatott. ... Így 1666-ban — Friedreich tévesen 1667-et ír — (nem sajtóhiba!) Bajmóc várában lemásolta a Pálffy-család könyvtárának egy nagybeesű, festett képekkel díszített kódexét az összes illusztrációkkal együtt. Ez Griseus Uricus lilienfeldi apát Speculum humanae salvationis c. műve. Hanacius másolata a bécsi Lang István által illusztrált (1413) példány után készült. A szép kivételű, gondosan másolt, s díszesen festett kódex a pozsonyszentgyörgyi kegyesrendi könyvtár féltett kincse, mely arról tesz tanúságot, hogy Hanaciusnak a szép iránt is volt érzéke.”¹¹

Friedreich idézett megállapítása félreértésre adott lehetőséget. Igaz, hogy Hanacius gondosan másolt, és az egész kódexet július—augusztus hónapban lemásolta, de hogy az „összes illusztrációkkal együtt”, ez önmagában is hihetetlen. Egyébként Hanacius rajzai (mint egy-két kéziratában láthatók a rendi levéltárban) eléggé gyöngék és nem is foghatók a kódex szép illusztrációihoz. A „Lang István által illusztrált” kifejezés sem helytálló. Ő csak a szöveg másolója. Friedreich talán csak a könyvtáros közlése alapján írta ezt. Nem is szólva arról, hogy a kódex írása valóban XV. századi írás! De nekünk érdekes adat ez a másolás, mert megtudjuk, hogy 1666-ban már a Pálffyaké volt a kódex.

Hanacius 1666-ban Bajmóc várában élt és taníttatta az uradalmi tisztek és a környék gyermekeit. Pálffy Pál nádor özvegye ugyanis elűzette az uradalom összes falvaiból a protestáns lelkészeket, de látta, hogy ezzel nincs megoldva a kérdés. Arra gondolt tehát, hogy a piaristákat telepíti meg a közeli Privigyén. Míg a házalapításról tárgyaltak, a piaristákat Bajmóc várában helyezték el. Hanacius március 6-tól itt tanított. Privigyére csak október 9-én vonultak be a

¹⁰ Hanaciusnak összesen 16 bejegyzése található a kódexben. Ebből 4 a másolás menetére vonatkozik: fol. 24^r „Orate pro Francisco a S. Venceslao ex piis Scholis qui hunc librum descripsit in Arce Bainocensi (!) Anno 1666. mense Julii et Augusti”. Itt szerepel először névleg. U. így fol. 242^r, 159^r és a végén 272^r összefoglaló megjegyzése: „Hunc librum integrum a principio usque huc descripsit hoc est exscriptis seu copiativ aut pariativ in Arce Bainocensi Franciscus a Sancto Venceslao ex piis Scholis Anno 1666 mense Julii et Augusti. Eundem si quis legerit vel descripsit sit cautus, quia frequenter errat in citando”. Mások csak a scriptor megjegyzése után folytatja: „...et pro Francisco descriptore” ti. imádkozzanak az olvasók. Magát descriptornak nevezi. — Gondos másolására jellemző, hogy többször kijavítja a téves idézeteket és lefőhelyeit, vagy a kép és szöveg sorrendjét, stb. fol. 208^r, 227^r, 245^r, 246^r, 250^v, 252^r, fol. 1^v, 2^v.

¹¹ FRIEDREICH Endre: *Hanacius Ferenc élete*. Veszprém, 1906. 1—2. 123.

piaristák, köztük Hanacius is.¹² Arra nézve, hogy mikor és miért került a kódex Lászlóffytól a Pálffyakhoz, egyelőre csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Talán valamelyik Pálffy jóindulatát akarván megnyerni, elajándékozta. De lehet, hogy a Pálffyak megvették. A teljesség kedvéért meg kell említenem, hogy a kódex semmiféle bejegyzést nem tartalmaz arra nézve, hogy ez a Pálffyak tulajdona. De kétségbe nem vonható, mert Hanacius Bajmóc várában talált rá. Az 1795-ös kötéskor a Lászlóffy bejegyzés fölött egy sornyt levágtak. A tinta színe és a megmaradt betűk aljának formálása XVII. századi írásra vall. Ez lehetett a Pálffy-bejegyzés.¹³

Nyomozzuk tovább e kézirat történetét! Hogyan került a kódex a Pálffyaktól a piaristákhoz?

Az egyik föltevés önként merül föl: esetleg a Pálffyak a privigyei háznak ajándékozták az alapításkor 1666-ban. De Hanacius magával vihetette a saját másolatát Privigyére, tehát az eredetire nem volt szükségük. Inkább valószínű, hogy egyenest a szentgyörgyi háznak ajándékozták. A Pálffy-családról tudjuk, hogy Pozsony vármegye örökös főispánjai voltak; sok birtokuk volt a megyében. Szentgyörgy szintén Pálffy-birtok volt.¹⁴ A piaristák is állandóan jó viszonyban voltak a Pálffyakkal.¹⁵ Az egyetlen biztos adatunk, hogy 1795-ben már a szentgyörgyi ház köteteti újra a mai szép bőrkötésbe.

Szentgyörgy után a kódex a tatai piarista könyvtárba került. Sajnos, csak a véletlen szerencse útján tudhatjuk meg, hogy mikor, mert 1950-ben a piarista rendház Tatán megszűnt, egész könyvtára különféle helyekre került, közületek könyvtárába és magánosok kezébe. Talán az első világháború idején vitték Tatára. Friedreich 1906-ban még azt írta, hogy a kódex a szentgyörgyi könyvtár „félteve őrzött kincse”. Ez is valószínűsíti, hogy a könyv a háború alatt került Tatára. Utolsó helyéről, Tatáról került a rend budapesti könyvtárába. Az akkori könyvtárosnak (Friedreich Endrének) az volt a véleménye, hogy a rend vidéki könyvtáraiból Budapestre kell hozni az értékes régi könyveket.

A műfaj kérdése. Kódexünk gyűjtőnéven a „*Bible moralisée*” műfajba tartozik, melynek első állomása a *Biblia pauperum*, második a *Speculum humanae salvationis*, harmadik a *Concordantiae caritatis*. A *Biblia pauperum* (*libri pauperum*, *thesaurus pauperum*) címen ismert kéziratok anonimok, címük nem volt (csak a másolók vagy a könyvtárosok írtak megjelölésül ilyen cím-féléket) és ezek a legrégebbek ebben a műfajban. A *Biblia pauperum* történetét tömören vizsgálja Soltész Zoltánné az esztergomi *Biblia pauperum*-ról írt tanulmányában.¹⁶

A *Biblia pauperum* őstípusa már a XIII. sz. közepe előtt kialakult. A XIV. században nagyon elterjedt főként német nyelvterületen. Voltak illusztrálatlan *Biblia pauperum* kéziratok is. Ezek prózai szövegek, a *Biblia* magyarázatai, szentek életrajza vagy más teológiai értekezések.

¹² BALANYI György: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 18.

¹³ 1795-ben a könyvkötő különösen a lapok tetejével bánt mostohán: fol. 1^r, 2^v, 171^v. Ez utóbbinál a lap szélét is erősen levágta, de az idézetekből rekonstruálni lehet a próféták nevét.

¹⁴ FÜREDI János: *A szentgyörgyi kegyestánítórendi ház és gimnázium története*. 1897. I–II. rész egy kötetben 6–8.

¹⁵ FÜREDI: I. m. 28–29. Egyet érdemes kiemelni: éppen a szentgyörgyi házfőnök, Roszinszky Ambró, jeles teológus és könyvszerető ember Pálffy János nádor bizalmas embere. Uo. II. 4. l.

¹⁶ Az esztergomi negyvenlapos *Blockbuch Biblia pauperum*. = Magyar Helikon, 1966. a IV. laptól.

Az illusztrált *Biblia pauperum* oldalankint néhány sor szöveggel megmagyarázza az újtestamentum legfontosabb eseményeit az ótestamentum párhuzamos motívumai segítségével. Ezt a módszert tipológiai vagy figuratív módszernek nevezzük (typologische Methode, méthode figurative), mert az újszövetségre vonatkoztatva az ószövetségi történetek csak előképek, praefigurák vagy típusok, az újszövetségi részek pedig figurák vagy antitípusok. A középkori doktorok kifejezése szerint az ószövetség állandó előképe az újnak. A Szentírás megértésének kulcsa ez a tipológiai exegézis Szt. Ágoston híres mondása szerint „Novum testamentum in Veteri latet, Vetus in novo patet”.¹⁷

Valamennyi illusztrált *Biblia pauperum* sémája a következő: a középpontban az újtestamentumi jelenet (antitípus) áll. Ehhez jobbról és balról két ótestamentumi kép (típus) járul. A jeleneteket a sarokmezőben négy próféta (auctoritates) foglalja egységbe. Mindhárom bibliai jelenethez egy-egy latin leoninus versbe szedett magyarázó szöveg (titulus) tartozik. Mindössze ennyi a verses rész a *Biblia pauperum*-ban! Az ótestamentumi jeleneteket a megfelelő bibliai lelőhelyre hivatkozva egy-egy lectio magyarázza. A prófétákat körülvevő keretben vagy külön mondatszalonon a próféciák, jövendölések, prófétai mondások olvashatók. Ezeket a részeket a mi kódexünk is felhasználja.¹⁸

A siker, amellyel a Biblia pauperum találkozott hamarosan utánzásra csábított. Ezek között a legsikeresebb a *Speculum humanae salvationis*. A kettő kölcsönösen hatott egymásra, sokszor a két elnevezést felcserélik, a *Biblia pauperum* bizonyos kéziratai *Speculum humanae salvationis* nevet viselnek és fordítva is.¹⁹

A *Speculum* „az emberiség üdvözítésének tüköre” szemünk elé tárja az üdvösség történetét szigorúan tipológiai módszerrel. Az evangéliumokból indul ki. Az ószövetség (a zsidó nép Krisztus előtti története) és a világtörténelem (más népek története) mind csak előképei annak, aki a világot megváltja.

Szerzőjét ismerjük: név szerint Ludolphus a Saxonia, aki 26 éven át domonkos szerzetes volt, majd karthauzi lett. Mint a középkori szerzetesek, ő is szorgalmas gyűjtögetője a tudományoknak. Compiler, aki nem nyomozta az eredeti szerzőket, hanem megelégedett azzal, amit az eddigi compilációkban talált. Ilyenek voltak: a *Gesta Romanorum*, a *Legenda Aurea*, de legfőképp Petrus Comestor *Historia scholasticája*, melyet Európa több nyelvére lefordítottak. Nagy tekintélyére jellemző, hogy Franciaországban a Bibliát nem is olvasták más képp, mint az ő compilatiója és glosszái szerint. A *Speculum* tehát nemcsak „szent” előképeket használ. Pl. a Krisztus születése fejezetben a Sibylla és Augustus császár találkozása részletesen van leírva és illusztrálva. A *Talmud*-ból és apokrif iratokból is átvettek epizódyszerű elbeszéléseket.²⁰

A *Speculum* is illusztrált „képes” könyv, de a szöveg sokkal fontosabb, mint a képek, ezért ez utóbbiak igen sokszor el is maradnak, csak a helyüket hagyták üresen. (Pl. az Egyetemi Könyvtár szépkivitelű pergamen kódexében 100 × 100 mm hely van minden columna fölött a képek számára. Ugyanitt található

¹⁷ J. LUTZ—P. PEDRIZET: *Speculum humanae salvationis*. I. köt. — Leipzig, 1907. 271—272.

¹⁸ SOLTÉSZNÉ: I. m. IV—V. 1.

¹⁹ LUTZ—PEDRIZET: I. m. 171—78. és VII. 1. és 283—84. Vö. Franz J. LUTTOR: *Biblia pauperum* (Studie zur Herstellung eines inneren Systems), Veszprém (Ungarn), 1912. — Érdekes munka, mert a *Biblia pauperum* fejezeteit a *Speculum*, ill. a *Concordantiae caritatis* vonatkozó fejezeteivel hasonlítja össze.

²⁰ Uo. 279. 1.

egy teljes Speculum-másolat kurzív írással minden iniciálé és kép nélkül. Ehhez nem is szántak képeket, csak a szöveg kedvéért másolták.²¹

Szövege mindig verses. Inkább rimes prózának nevezhetnők, mert a klasszikus versformák szabályai szerint nem skandalizáló, hiszen 10–25 szótagig is terjednek a sorok. A *Speculum* költője csak a rímre figyelt.²² A *Speculum* francia nyelvű verses fordítója (1448) Jean Miélot a verssorokat „doublettes”-nek nevezi. Mindig 2–2 sor rímel. Szépen kiemeli ezt az Egyetemi Könyvtár pergamen kódexe, mely a két összetartozó verssort gondosan rajzolt piros és kék nagybetűvel kezdi.

A rimes prózát a XIV. századig a prédikátorok alkalmazták nagyon szívesen. Honorius Augustodunensis *Speculum ecclesiae* c. munkája elő is írja a szónokoknak: „Ad omnes sermones debes primum *versum latina lingua pronuntiare, dein patria lingua explanare*”.²³ A prédikációnak gyakorlati jelentősége volt: ez közvetítette a latin nyelvű litteratúrát a latinul nem tudó írástudatlan gyülekezetnek. Igazi rendeltetése, hogy „a betű némaságából szóba, beszédbe röppenjen át”.²⁴

Tartalmi felépítése. Az 1–42. capitulumig végigmagyarazza az üdvtörténetet Krisztus mennybemenetelig. Minden fejezet 4 részre oszlik: az üdvtörténet egy eseménye és három előképe. Utána nem tipológiai módszerrel készült misztikus művek következnek három fejezetben: Krisztus passiójának hét állomása, Mária hét fájdalma és Mária hét öröme.²⁵ A 45. fejezethez jön még egy prologus és egy prooemium.

A prologusban elmondja, miért compilálta e művet:

„... ad eruditionem multorum decrevi librum compilare,
In quo legentes possunt eruditionem accipere et dare.”

A prooemiumnak kettős szerepe van: egyrészt bevezetés, mert elmondja az egyes fejezetek tartalmát két-két rímelő sorban, hogy az olvasó már ebből megértse a lényegét. Másrészt tartalomjegyzék is azzal a céllal, hogy ennek alapján is tudjanak prédikálni. Ezért készültek nem-illusztrált példányok, sőt csak ilyen kompendiumok is.

... propter pauperes praedicatores / qui si forte nequiverint totum librum comparare, / si isciant historias, possunt ex ipso prooemio praedicare.

Sokszor a prooemium mint tartalomjegyzék a mű végére kerül. A mi kódexünknek a végén is van egy ilyen kompendium: 2 fólió, négy oldal. Címként piros tintával írva:

„Hic compendiose omnes historiae quae continentur per ordinem in libro qui appellatur humane salvationis speculum, annotantur. Prologus.”

²¹ MEZEY, Ladislaus — BOLGÁR, Ágnes: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. 30 és 75. sz.

²² LUTZ—PERDRIZET i. m. 177.

²³ Uo. 178.

²⁴ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931. 57.

²⁵ Leginkább ezek a misztikus részek szivárogtak át a magyar nyelvű irodalomba is. „Az Érsekújvári-kódexben olvasható 'Krisztus kénárol való elmélködés avagy gondolat' forrása... Ludolphus de Saxonía... Speculum humane salvationisa” Uo. 174. De a Concordantie caritatis-ból is: a Pater noster magyarázata, hét kérdésnek részletes kifejtése, a Tízparancsolat magyarázata stb. Uo. 173.

A cím után fekete tintával folytatja:

„Hoc humanae speculum est salvationis / In quo fit indicium recreationis. / Nam Creator omnium post morsum draconis / Fit Salvator hominum vi redemptionis. / Quolibet capitulo rem historiarum / Narro, sed et indicio concordantiarum / Virtutem et ut spero fore multum carum / Quod succinte profero formulas cunctarum.

Tehát nem a prologus és a prooemium ide másolásáról van szó, hanem a kettő gondolatait egybeszerkesztve rövid bevezetést készít és négysoros versekben (két doublett) elmondja az első 42 fejezet tartalmát: egy sor az újszövetségi és három az ószövetségi történetet. Meg is számozza a fejezeteket és jelzi a bibliai lelőhelyeket. Tehát egyetlen ilyen prédikáció-kompendiumnak készült. Erre utal a cím is: „compendiose”. Ezzel magyarázható, hogy egy egészen új mű végére oda másolták a még nagyon népszerű és a használatból nehezen kiszorítható *Speculum-kompendiumot*. Talán ezért is tartották nyilván kódexünket *Speculum humanae salvationis* néven. Eltekintve attól, hogy más katalógusokban is keverték a két címet.

E két fóliót eredetileg nem számozták. Valószínűleg azért, mert ez már nem Ulrik apát műve. De ugyanazon kéz írása, mint a kódex többi része. Az egyes betűk egyeznek, a betűk ductusa is, sőt egyéb jellemző sajátosságok is, pl. az *r*-betű kétféle alakja. Az egész kódexen végig ugyanazon szóban mindig ugyanazt az *r*-betű formát használja, sohasem keveri. Ugyanazt a dialektust is tükrözi. A németben a *t* és *d* keverése a szavak végén természetes, de a kódex scriptora a latinban is keveri: *Davit*, *Goliad*, *velud*, egyéb is: *dragmam perditam*, *Sampson*, *columpna*, sokszor kettőzi a mássalhangzókat: *fflamen*, *ffides*, *asscensionis*, stb. Ilyeneket akár minden fólión találhatunk. Tehát állíthatjuk, hogy ez utolsó két fólió az áthagyományozás és a műfaj fejlődése szempontjából egyaránt kódexünk szerves része.

A *Speculum* igen elterjedt és népszerű olvasmány volt. Sokat másolták a XV., sőt még a XVII. században is. Több modern nyelvű fordítás is készült mind versben, mind prózában francia, német, holland, angol és cseh nyelven.²⁶

A könyvnyomtatás elterjedésével a XVI. században nyomtatásban is megjelent. Sőt már előbb is fatáblákon nyomtatva. Érdekes adatot említ Budai Ézsaiás.

„1430-ban Janszon Lőrincz harlemi polgár, kit közönségesen Koster vagy Küster Lőrincznek neveznek, kezdett holmi tsekélysegeket nyomtatni. Először az Alphabetumot, a Miatyánkot, az Ave Máriát, a Hiszekegyet... aztán pedig apró könyvetskéket is, nevezetesen Donatust... A leveleknek mind tsak az egyik oldala fogódik bé, a másik pedig tisztán marad; millyenek a Bibliai pauperum, azaz Ó- és Újtestamentomi Szent Históriaik képekben 40 levelen in folio... *Speculum Humanae Salvationis* 58 levelen in folio: 1440 tájára tevődnek. De az a kifogás ellenük, hogy nem szétszedhető betűkkel, hanem minden oldal külön kimetszett fatáblával nyomtatódott”. Nem typográfia, hanem „tsak xylographia”. „A *Speculum salvationis humanae* 40-dik oldalán, mely a Leidai Universitas Bibliothecájában tartatik, egynéhány szók nem rendiben, nem is egyes sorban vagnak; méltó a gyanú, hogy az nem fa táblával, hanem fa betűkkel nyomtatódott”.²⁷

²⁶ LUTZ—PERDRIZET: I. m. I—VIII. és 2. 1. Mind a XV. századból. Egy német nyelvű prózai fordítás 1380—1420 közé tehető.

²⁷ BUDAI Ézsaiás: *Régi tudós világ históriája*. Debrecen, 1802. 286. és 290. Vö. MUSPER, H. Theodor: *Die Datierung und Lokalisierung der ältesten gedruckten Bücher und Laurens Janszoon Coster. Die graphischen Künste*, 1938.

Feltűnő, hogy *Concordantiae caritatis*-t nem találunk nyomtatásban, sőt fordításokat sem.

A műfaj fejlődését vizsgálva most eljutottunk egy további újításhoz. Ez Ulrik lilienfeldi ciszterci apátnak a műve, a *Concordantiae caritatis*. (Kódexünk is ide tartozik!)

A bevezetésben meg is nevezi önmagát:

„Iste... totus liber per griseum monachum, Ulricum nomine, *quondam* abbatem in Campo Liliorum ex parvitate sui ingenioli propter simplicitatem et *penuriam pauperum multitudinem librorum non habentium* est specialiter compilatus.”

Ulrik lilienfeldi apátról tudjuk, hogy vsz. 1308—1358-ig élt és 1345—51-ig volt apát. „Visszavonulása után írta ezt a művet, mely a Biblia pauperum egy fajtája”.²⁸ Keletkezését tehát 1351 és 1358 közé kell tennünk!

A mű szerkezetét és tartalmát maga a szerző mondja el a bevezetésben. (Kódexünkben az iniciálé helye — 50 × 50 mm — üresen maradt az első lapon.)

„Notitia huius libri, qui *Concordantiae caritatis* appellatur, talis est: In supremo circulo primi folii semper ponitur *evangelium*, et juxta illud *quattuor auctoritates* de prophetis cum ipso evangelio concordantes. Sub quo *duae historiae* Veteris Testamenti ponuntur, et sub illis *duae naturae rerum* ad ipsum evangelium similitudinariae pertinentes. Et semper sub qualibet *materia unus versus*, qui declarat ipsam materiam et exponit.” A szemben levő oldalon mindez képekben is bemutatva „*singula cum sua moralitate*”. — Dividitur autem iste liber in *duas partes*, videlicet *de tempore* et *de Sanctis*, postea... *communio Sanctorum* (Ez pontosan a misekönyv és a breviárium b beosztása!) et *decem praecepta* cum concordantiis... et post haec *plura notabilia* satis pulchra.”

Végül kéri az olvasót, hogy ami hibát talál, szeretettel javítsa ki!

Mint a bevezető szavakból látjuk, Ulrik apát műve egy tipológiai együttes az egyházi év vasárnapjaira és ünnepeire. Mindegyik fólión egy-egy concordantia, összesen 156, utána 82 szentnek az ünnepe, összesen tehát 238 concordantia. (Kódexünkben hárommal kevesebb a hiányzó lapok miatt!) Az egész mű címe tehát többesszámban *Concordantiae caritatis*. (Caritas: a hívő szeretete Isten iránt. „A szeretet művének összhangja”).

Mindegyik concordantia tehát tartalmazza az evangéliumi történetet vagy a szent életét a breviáriumból rövidítve. Nem mondja el, hanem mindjárt magyarázza. Ez a 6—8 sor a lap felső harmadát teljes szélességben kitölti. A második harmad két oszlopban két ószövetségi előkép, végül két oszlopban két párhuzam, hasonlat a természetből. Ez a szöveg a fólió rectóját foglalja el. Szemközt baloldalt — az előző fólió versóján — a szövegnek pontosan megfelelő illusztráció a magyarázó versekkel és feliratokkal. Kinyitva a kódexet, így egyszerre áttekinthető egy-egy concordantia. Néhány esetben nem az evangéliumot magyarázza, hanem magát a hittételt. Pl. Szentháromság vasárnapján: „Deus est Pater, Deus Filius, Deus Spiritus Sanctus...” (Fol. 128^r).

A *Commune Sanctorum* után minden átmenet nélkül következik a Tízparancsolat magyarázata (a szöveg a fol. 243^r-tól.) Ulrik apát ezt a második részt szinte teljesen az erények gyakorlására építi fel, úgyhogy keresztény erkölcsan címmel foghatnók egybe. Itt kissé megváltozik a szokásos szerkezet. Fent nem az evangélium, hanem egy-egy parancs szövege és magyarázata, utána két oszlopban a *Vetus Testamentum*, a harmadik harmadban a *Natura* helyett szintén

²⁸ LUTZ—PERDRIZET: I. m. 286. 1. szerint 1340—50 között volt apát. A *Lexikon für Theologie und Kirche*. Herder II. kiad. 1965. X. kötete 456. adata valószínűbb.

I. A két felső sor a Biblia pauperumra emlékeztető képek. Fent: Krisztus kiűzi a kalmárokat a templomból. Szélein a négy próféta. Második sor: Ádám és Éva kiűzetése a paradicsomból. Atháliát a templomon kívül megölik. Fol. 57^v Vö. Esztergomi Biblia pauperum 15. Az ószövetségi párhuzamok ott mások, a próféták is

2. A bűnök és erények harca. Fol. 258v

<p>me dno optebit in finitus est iste liber rosque huc per in suo pno studio sue magne stude fia ca horam septiman ¶ Anno domini Dpco vii supho omnibus misceatur</p>	<p>Stephanus Dux Lang aut Vinneunsi scda hora d. an diffensionis domini 1100 die decimo vii oroni m dno ~ ~ ~</p>
---	---

3. A colophon. Fol. 262v

4. Az erények tornya Fol. 263r

5. Az erények kocsija az égbe visz. Fol. 263v

6. A bűnök szekere a pokolba visz. Fol. 264r

bibliai részek, de nem az előszó szerint adott sorrendben. Ott ti. ez áll: „... *in dextra parte praecepta servantibus quid remunerationis, in sinistra transgredientibus...*” Ígéretével ellentétben a szöveg is, a képek is fordított sorrendben jönnek. Bal oszlopban: milyen jutalmat kapnak a jók, jobb oszlopban: milyen büntetést a parancs áthágói. Ez nem a másoló hibája, a szerzőnél is így van! A büntetés a Tízparancsolat párhuzamaként a tíz egyiptomi csapás. Ezek mind természeti csapások, ezért nem szerepelnek itt a *historia naturalis* képei. A jók jutalmát mindig egy-egy evangéliumi részlet mondja el.

Ezután minden átmenet vagy magyarázat nélkül következik a *psychomachia*: az erények és bűnök harca. Ismét megváltozik a fóliók szerkezete. A lapnak mintegy kétharmadát elfoglalja az egyetlen kép, alatta 6–8 sor szöveg magyarázza a képet. A hét főbűn harcol a vele ellentétes főerénnyel (fol. 252^v–262^r).

Az erények és bűnök harca kedvelt témája a középkornak. Sokszor ábrázolják a templomok kőszobrai, üvegablakai és könyvvillusztrációk is. Aurelius Prudentius (400 körül) *Psychomachia*-ja révén nagyon elterjedt. Az erényeket rendszerint női alakban, páncél-fegyverzetben vagy koronával a fejükön ábrázolják. A bűnök sokszor férfi- vagy állatalakban harcolnak az erények ellen. A könyvfestészet számára Landsberg-i Herrad: *Hortus deliciarum*-a adott mintákat. Erény- és bűnfák (a „családfák” analógiájára) bőven találhatóak St. Omer-i Lambert: *Liber floridus* c. gyűjteményében. Különösen sokszor ábrázolták a három isteni- és a négy sarkalatos erényt. Aquinói Tamás az isteni és a sarkalatos erényekre építi fel erkölcstanát. Utána közfelfogás lett, hogy az erényeket mindenki köteles gyakorolni.²⁹

A *psychomachia* után ismét változik a szerkezet. Baloldalon (fol. 262^v) kép helyett szöveg jön és a 263 rectóján az erények piramisa vagy tornya. A rajz az egész oldalt elfoglalja, és nem más, mint a szöveg tartalmának megfestése. (De nem a festményt magyarázza, hanem a szöveget illusztrálja, azt sem egészen szószerint. Pl. *Portat tunicam cinctam zona aurea*, de a képen nincs öv, sem arany szín!) Mottója Jób híres mondása: Küzdelem az ember élete a földön. Bátran harcoljunk tehát mi is! A piramis tetején kereszt, ráírva: anima. Ez egyben sisakdísz is. Lovon ül a harcos. A kép legalján a négy sarkalatos erény tartja, szinte levegőbe emeli a ló négy lábát. A pajzs alját a hit fogja, a páncélinget a szeretet adja rá, a sisakot a remény készül a vitéz fejére helyezni. A ló szerszámait és a lándzsát különféle erények tartják. Ezek az erények szerzetesek és világiak számára egyaránt szükségesek.

A következő két oldalon főként szerzeteseknek szól a figyelmeztetés: az erények kocsija (*currus*) az égbe visz, a bűnök szekere a pokolba. A fol. 263 verzón az erények kocsiját látjuk a balsaroktól átlósan fel a jobb sarokig. Illés prófétát tüzes szekér ragadta az égbe — kezdi a magyarázatot. A kerekeknél a sarkalatos erények, egyéb erények pedig tolják a szekeret. A szekéren két sorban ülnek az erények nőalakjai, középen Ihesus Christus. A szekér tetejére ponyvát terít a *Domina Caritas*. A szekérhez legközelebb eső ló: *obedientia*, rajta ül a *religio* (szürke barát alakjában!), a második ló a *spes*, az első a *fides*. Tehát a sarkalatos erényektől kiindulva az isteni erények visznek az égbe.

A bűnök szekérének (fol. 264^r) mottója: a fáraó szekereit és hadseregét a tengerbe vesztette az Úr. A kerekeknél a főbűnök és folyományai. A szekéren Krisztus ellentétéként a *diabolus* ül, a ponyvát a *Domina malitia* teríti. A ló:

²⁹ *Lex. f. Theol.*... X. kötet 401 és 395–398. l.

inobedientia, rajta Hypocrisis (kolduló barát képében!)³⁰ a középső ló: desperatio, az első: haeresis, de ennek a fele már a pokol lángjaiban van.

A fol. 264 verzón a főbűnök szimbolikája következők: állatok, növények, testrészek, bibliai szörnyek és a Bibliából ismert gonosz népek. Mindez képekben és fölöttük németül egy-egy mondat, de a bűnök és szimbólumaik latinul megnevezve.

Itt két fólió hiányzik. A lilienfeldiben madarak csicsergik a böles mondásokat német nyelven (ott fol. 256^v).

Az életkorok fája (fol. 267.^r): minden felirata latin. A lap alján kezdődik és a másik oszlopban lefelé halad a természetes növekedésnek megfelelően: adolescens, iuvenis, vir — senex, decrepitus, imbecillis. Az alakok különböző színű ruhában a faágak és levelek közé elosztva. Egy-egy leoninus vers fejezi ki az életkorok jellemző vonásait.

A fólió verzóján az erények vára következik. Alul tíz-soros szöveg, fölötté a lap legtetejéig egy várfalat ábrázoló kép. Alul egy boltívben fundamentumként a humilitas ül. Tudjuk, hogy Szent Benedek Regulája rendkívül hangsúlyozza az alázatosság szerepét a szerzetes életében. A ciszterciek is a Benedek-féle regulát követték! A humilitas a kiinduló pont, a többi erényeket a humilitas különböző fokának tekinti, mely az obediencián keresztül elvezet a tökéletesség csúcsára: ad caritatem Dei.³¹ A következő lapon (fol. 268^r) a várfal mögé képzelt rész: a lap tetején öt, piros tetejű házacskó, mindegyik mellett egy erény áll lándzsával, karddal vagy bottal. A lap szélén néhány erény alakja megfestve és 10 × 12 négyzetben, sakktáblaszerűen piros és fekete tintával írt „satis pulchra” mondások latinul és ugyanaz németül, nem versben. Pl. „Crede in Deum. Glaub in Got. Diliges inimicos, hab lieb dein veint. Honora sanctos, ere dy heiligen” stb.

A bölesség fája (fol. 268^v és 269^v). Ellentétes jellemvonások megszemélyesítői félalakban a lap szélén, mellettük egysoros hexameterek. Bűnök és erények ezek is.

A latin szöveg két oldala között és utána (fol. 269^r 270^{r-v} 271^r) a hét fa található. Bűnök és erények, de németül, kétsoros rimelő versekkel. A végén 10 sor magyarázat németül. Az erények után végül két fontos imádság magyarázata következik, a Hiszekegy és a Miatyánk.

A *Credo-fa* (fol. 271^v). Ez igen érdekes része a kódexnek. Dogmatikai magyarázata az ún. apostoli hitvallásnak, mely 12 ágazatra oszlik. Így a lap bal szélén 12 próféta mellképe és egy jellemző idézet, jobb szélén 12 apostol és a Credo egy-egy mondata látható. — Érdeemes volna kutatni, mit vett át a francia Jean de Joinville Credo-magyarázatából, vagy egyáltalán ismerte-e.³²

³⁰ A cisztercieket nevezték „szürke barátok”-nak. A szerzetek vetélkedéséről és a kolduló rendeknek a társadalomhoz való viszonyáról érdekesen ír HUIZINGA: *A középkor alkonya*. Bp. 1976. 134 sk. lapokon.

³¹ *Szent Benedek Regulája*. Sajtó alá rendezte SÖVEGES Dávid. Pannonhalma, 1948. Caput VII. De humilitate.

³² Jehan Sire de Joinville (1224? — 1319.) *Histoire de St. Louis* c. művéből kiderül, hogy nagyon jól ismerte korának történetét. *Lex. f. Teol. u. Kirche II.* kiad. V. kötet 1110 l.; az I. kiad. V. kötet 548. I. szerint 1252 körül írta meg Credo-magyarázatát. LUTZ—PERDRIZET: I. m. 338. lapon kieg. jegyzetet találunk a 277. laphoz: „Pour l'étude du symbolisme typologique... nous n'aurions pas dû négliger le Credo de Joinville. Cette oeuvre d'édification composée par un laïque pour des laïques, est unique en son genre au Moyen Âge... Les images devaient y tenir autant de place et y avoir autant d'importance que le texte”.

Kódexünk utolsó lapján (272ⁿ) a Miatyánk moralizáló concordantiája található, faágak közé nyolcsoros négyzetekbe, kétsoronként piros és fekete tintával írva. Az első megadja a sémát.

„Hic septem petitiones ponuntur orationis dominicae
Secundo septem sacramenta ecclesiae
Tertio Spiritus Sancti septem dona
Quarto septem arma iustitiae spiritualia” stb.

Így folytatódik tovább: a Miatyánk hét létezéséhez kapcsolódó a hét szentség a Szentlélek hét ajándéka, az igazságosságra épülő erények, az irgalmasság hét lelki cselekedete, a hét főerény és a hét főbűn. Mindez a *Speculumra* emlékeztető rimes prózában. Ezzel végződik a *Concordantiae caritatis*.

Ilyen beosztást mutatnak az illusztrált példányok, melyekből napjainkig hatot találtak a világ könyvtáraiban, ha nem is teljesen illusztráltat. Kódexünk a hetedik (de vsz. a legkorábbi másolat!) és elejétől végig illusztrált. Nem-illusztrált 18 került elő.

A szerző mindent felhasznált, amit a középkori szimbolikus exegézis bármilyen formában felkínált. A *Biblia pauperum* és a *Speculum humanae salvationis*, valamint a *Concordantia Veteris et Novi Testamenti* mellett forrása lehetett Christianus lilienfeldi szerzetes műve, mely a növények és állatok jelentőségét és szimbolikus jelentésüket tartalmazza. (A lilienfeldi könyvtárban egy gyűjteményes kézirat 1300 körül.) A növény- és állatszimbolika ugyan régi, de különösen a gótika fejlesztette a tökéletességig.³³

A *Concordantiae caritatis* sokkal gyakorlatibb jellegű, mint bármelyik elődje, mert a prédikációhoz semmit sem kell összekeresni. A liturgiát és az exegézist szerves kapcsolatba hozva pontosan a napi miséhez ad magyarázatot.

Legjelentősebb újítása, hogy szervesen beépíti a tipológiai exegézisbe a természetet is. (Összefoglaló néven: *historia naturalis*, vagy külön-külön is hivatkozik az egyes szerzőkre.)

Másik érdekessége, a *Biblia pauperum*-ból átmentett gondolat: két sorban az illető szent „praerogatívái”, kiváltságai.³⁴ Néha csak fohász a szenthez. Az is feltűnő, hogy Ulrik apát műve nem verses, mint a *Speculum*. Csak az illusztrációk magyarázata szabályos hexameter, mint a *Biblia pauperum*-ban. (A második sor néha pentameter, pl. fol. 231^r, 233^v)

E műben a kép és a szöveg szoros kapcsolatban áll. A képeknek többféle célja lehetett. Ha elolvasták a szöveget, a képről könnyebben megjegyezték. Pszichológiai mozzanat: a szöveg mélyebb átélését segíti, a prédikálónak szinte szemé előtt volt a kép, mintha arról magyarázna. A képekhez írt versek a könnyebb bevésésen kívül tovább magyarázzák a jobb oldalon levő szöveget.

Ilyen tanító célra nem volt fontos, hogy igazi miniatúraművészettel készüljenek a képek, ezért az illusztrációk művésziileg általában közepesek. A német miniatúra a XIII—XIV. században sokat produkál, de termékei elnagyoltak. Illusztrációik nagy része nem miniatúra-művészet, hanem sokszor csak tollraj-

³³ Erről, valamint a kor szellemi és művészeti háttéréről nagyon szemléletesen ír Gérard de CHAMPEAUX — Dom Sébastien STERCK OSB: *Introduction au monde des Symboles*, továbbá Raymond OURSEL: *Évocation de la chrétienté romane*. (Introductions à la nuit des temps 3—4.)

³⁴ Különleges esetekben meghatározott szenthez illett fohászok. Pl. Szt. Vendel a pásztorok és nyájak védője, Szt. Kristóf az utasoké stb. MÁTRAY János: *Védő és segítő szentjeink*. Budapest, 1941. Szt. István társulat kiad.

zok (grisaille) fedőfestékekkel (gouache) színesen kiemelve. Kódexünk illusztrációi is ilyenek.

Kódexünkben a képek nem egy kéz munkáját mutatják. A vonások, színezések, alakok, stb. alapján megállapítható, hogy négy kéz műve. Az egyik pl. a prófétákat és egynémely ismétlődő alakot ugyanolyan pózban ábrázolja és csak vékony tollrajzzal. A másik ugyanazon prófétákat más helyzetben, s a tollvonás is más. A harmadik szeret alacsony, „rövidített” alakokat ábrázolni. A negyedik kéznek a színezése is más: megjelenik a lilaszínű ruha. A képek stílusa alapján annyit nyugodtan mondhatunk, hogy a négy kéz munkája megfelel az 1410–30 közé tehető ausztriai — esetleg közelebről a bécsi — iskola stílusának. (E rövid művészettörténeti elemzés Wehli Tünde művészettörténész szíves közlése. További elemzést is megérdemel a kódex.)

A másoló vagy scriptor szerepe a kódexek terjesztésében igen jelentős. A szerző személye háttérbe szorul, amint létrehozta művét. Az olvasni-akaró a másolónál rendeli meg a művet, így az olvasó inkább a másolóval van közvetlenebb kapcsolatban, s ő él is e bizalmasabb viszonyból adódó szabadságával: megjegyzésekkel kíséri, félbeszakítja a szöveget.³⁵ Kódexünk másolója legtöbbször arra kéri az olvasót, hogy érte is imádkozzanak. Néha ügyesen beolvasztja a szövegbe. (Pl. fol. 11^r — „ut dextera, quae solum scivit peccantes percitere, nunc tamen sciat misereri semper et parcere michi Stephano.” Fol. 78^r: „Mandatum Domini ut invicem diligamus, ergo orate pro me Stephano scriptore”.) Csak egyszer érzékelteti munkája nehézségét: „Orate pro me misero libri scriptore” (fol. 63^r.)

A scriptor megjegyzéseiből láttuk, hogy neve Stephanus. De a mű vége felé teljesen megnevezi magát. A psychomachia után külön befejezést (colophon) szerkeszt piros és fekete tintával váltogatva a szavakat. Azért éppen itt, a fol. 262 verzőn, mert utána már olyan lapok következnek, amelyeken előbb az illusztrátorok dolgoztak, ő csak utólag írta rájuk a magyarázatot. Világosan látható, hogy az írás van rajta a képen, nem fordítva! A colophon így hangzik:

„Finitus est iste liber usque huc per *Stephanum* dictum *Lang* civem *Winnennsem* in suo proprio studio suae magnae stubae feria secunda hora 8 ante festum ascensionis Domini circa horam septimam *Anno Domini M^oCCCC^o Tredecimo*. Supplico omnibus ut orent *Stephano*. Oppto ut misereatur iudicio”.

Vsz. a mondat befejezése után meggyőződött a pontos időről, és odaírta, hogy 7 óra körül (május 29.) Ez a „circa horam septimam” ti. aszimmetrikus elhelyezésben elrontja a középre helyezett évszám szép szimmetriáját.

Lang Istvánról közelebbit nem tudunk. Hogy nemcsak bécsi polgár volt, hanem osztrák származású is, elárulja dialektusa.³⁶

A régi díszes kódexek illusztrálására külön rubrikátort szoktak alkalmazni. Kódexünk scriptora és rubrikátora egy személyben Lang István. A nagy kezdő-

³⁵ HORVÁTH J.: I. m. 130.

³⁶ Karl LANGOSCH: *Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Berlin, 1955. nem tartalmazza a másolókat. — Bénédictins de BOUVERET: *Colophon de manuscrits occidentaux*. . . Fribourg, 1976–78. I–V. kötetben nem szerepel. Stephanus Langról az osztrák irodalom sem tud. Ez a kor még alig ismert. A XV. század első harmadából kevés illuminált kódex ismeretes az osztrákoknál. Ezért olyan fontos a mi kódexünk az ő szempontjukból is. — Itt köszönöm meg Vongrey Félix úr szívességét. Kérdéseimre a lilienfeldi kódex néhány adatát levélben közölte velem.

betűk és a pirossal írt sorok is az ő írása. A sok bizonyíték közül elég a colophonra és a Miatyánk váltakozó (piros és fekete tinta!) soraira hivatkoznunk.

Végül szólnunk kell az olvasókról is. Ezt a kódexet sokan használták. Az alapos olvasás nyomait mutatják az egykorú és későbbi bejegyzések. Az olvasók — szokás szerint — a sorok közé vagy a margóra írják a szinonimákat, jobban megfelelő szavakat, vagy a szerző kérése szerint korrigálják a lelőhelyeket. A XVII. századból már csak Hanacius jegyzeteit láthatjuk. Az ő összefoglaló kritikája után (. . . frequenter errat in citando) csak egy bejegyzést találunk, de ezt nagyon „felvilágosult” szemlében vetette oda valaki: „Dolendum de labore et perditio tempore”. Szerencsére a mi korunk nagyobb örömmel kutatja múltunk kéziratos emlékeit! E hatszáz éves művet — és Magyarországon az egyetlen példányt — nagy haszonnal forgathatják a történészek, filozófusok, művészettörténészek, természettudósok, irodalomtörténészek, nyelvészek és gazdag témáiból ihletet meríthetnek a művészek is. Sőt talán még az osztrák irodalomtörténet homályos részeinek felderítéséhez is adhat egy láncszemet.

LÁSZLÓ PAPP

Ein unbekannter Kodex aus dem XV. Jahrhundert in der Zentralbibliothek der Piaristen

In der Zentralbibliothek des Piaristenordens zu Budapest ist der Kodex unter dem Titel *Speculum humanae salvationis* zu finden, die Inschrift aber am schönen Lederband mit goldenen Buchstaben lautet: *Grisei Ulrici Abbatis Opus*. Seine Signatur: CX 2. Das Entstehungsdatum: 1413. Dieser Kodex ist ein einziges Exemplar in Ungarn, auf Grossfoliopapier geschrieben, sein Umfang ist 272 + 2 Folios. Die Schrift ist: *scriptura gothica textualis*. Sein barocker Ledereinband stammt aus dem Jahre 1795.

Es gibt kein Hinweis auf den ersten Possessor. Der älteste Eintrag ist: *Ex libris Pauli Laszloffy 1646*. Pál Lászlóffy war der Registrator der ungarischen königlichen Kanzlei. Dann geriet der Kodex in den Besitz der Grafen Pálffy. In 1666 wurde er in der Burg Bajmóc vom Piaristenpater Ferenc Hanacius abgeschrieben. Später wurde er von den Pálffys den Piaristen geschenkt. So geriet er in die Zentralbibliothek der Piaristen zu Budapest.

Der Kodex enthält ein Werk von Ulricus, Abt von Lilienfeld, dessen Titel ist: *Concordantiae caritatis*. Es ist eine Art *Biblia pauperum*. Es bietet viele Ähnlichkeiten mit der *Biblia pauperum*, hauptsächlich wegen der Themen seiner Illustrationen. Das Werk des Abtes Ulrich ist ein Hilfsbuch für die Prediger. Es folgt die Einteilung des Missales und des Breviariums; *De Tempore*, *de Sanctis* und *Commune Sanctorum*. In der Reihe ähnlicher Werke bedeutet etwas Neues, dass es die Symbole der *historia naturalis* in die typologische Exegese organisch einbaut. Der Text an der rechten Seite wird an der linken Seite durch farbige Bilder illustriert.

Seit fol. 242^v ab, folgen die Erklärung der Zehn Gebote und die Lehre von den Tugenden. Das Werk wird mit dem Kampf der Sünden und mit der Erklärung des Credo und des Pater Noster abgeschlossen.

Der ganze Kodex ist illustriert, und ist die Arbeit von vier Händen. Die Namen seiner Illustratoren sind unbekannt, sie verweisen aber auf eine charakteristisch österreichischen — gelegentlich Wiener — Schule. Der Kopist des Texts ist Stephanus Lang „*civis Vinnensis*”.

Nach dem Folio 272. folgen zwei nicht numerierte Folios, das Kompendium eines *Speculum humanae salvationis*. Nach einem kurzen Prolog kommt der Inhalt der 42 Kapiteln des *Speculum*s, in je 4 reimenden Verszeilen, wo auch die biblischen Fundorte angegeben sind. Die Schrift stammt von Stephanus Lang, auch das Papier ist mit den übrigen Seiten des Kodexes identisch.

Es ist nicht überraschend, dass das Kompendium des älteren, aber noch sehr populären *Speculum humanae salvationis* dem neuen Werk des Abtes Ulrich für die Prediger hinzugefügt, aber als zum Werk nicht gehörendes ursprünglich nicht numeriert wurde.

A Nővilág megszűnési körülményei

Az irodalmi köztudat a *Nővilág* megszűnésének hátterét mindeddig nem fedte fel. Kitűnő Vajda-monográfusunk, Komlós Aladár — miután több idézettel rámutat arra, hogy a költővel ellenséges lapok támadásaikkal mennyire hozzájárultak népszerűtlenségéhez — így ír:

„S a bojkott olyan méretű, hogy Heckenast a *Nővilág*ot is kénytelen az év végén [1864] megszüntetni, noha a dec. 16. számban Vajda még azt ígéri, hogy lapja jövőre jobb lesz, »hagyván a haza-megmentés nagy munkájának erősebb feladatait magánál hivatottabb honfitársaira«, ezentúl csak a *Nővilág*gal fog foglalkozni.”¹

Bár Vajda és publicisztikájának kutatói summázva, ennél nem mondanak okkal többet, idézzük Miklóssy János két, a *Nővilág*gal behatóbban foglalkozó tanulmányából. Az elsőben rámutat arra ő is, hogy amilyen bizakodó hangú előfizetési felhívást tesz közzé 1864 utolsó negyedére, a lap megújulására készül,

„annál meglepőbb hát — írja — az 1864. szept. 11-én (37. sz.) tett bejelentés: »Alól írott [Heckenast Gusztáv] azon meggyőződésre jutván, miszerint a jelenlegi sajnós pangás idejében abbeli célját, a magyar női középrend számára egy olcsó divatlapot alapítani, ami csupán tömeges részvét mellett lehetséges, — az előfizetők számának egyre fogyatkozása mellett el nem érheti, — ennél fogva elhatározta e lapot e hó végével megszüntetni (...)«. — A *Nővilág* hirtelen megszűnt mindenkit váratlanul ért.”²

A második tanulmányban megfogalmazottak nem sokban térnek el az elsőtől; itt is helyet kap a *Nővilág* megszűnését bejelentő, a *Hölgyfutár*ból vett idézet, mely szerint:

„A *Nővilág* e hó végével megszűnik, dacára annak, hogy előfizetőinek száma meghaladja a 800-at. Heckenast úrnak fényes tervei lehetnek, hogy lapjait így reducálja. Azt is hallottuk, hogy Vajda János, a jelenlegi szerkesztő, néhány száz frt-ért magához akarta váltani e divatközlényt, de a kiadó úrnak ehhez sem volt kedve.”³

Majd: „Az igazat a Vajda köréhez közelálló Áldor Imre írja meg, e lap bukásának oka — a politika volt.”⁴ Miklóssy az Áldor által, a politikai viszonyokban felfedett megszűnési okot elfogadja. Mindketten jó nyomon járnak, míg azonban Áldor ezt nagy általánosságban jelenti ki, Miklóssy így folytatja:

Vajda röpirataival, az Önbírálattal és a Polgárosodással, továbbá 1863-ban szerkesztett orgánumával, a Magyar Sajtóval, heves ellenérzést váltott ki a hazai politikai és irodalmi közvélemény mértékadó köreiből. Megnyilatkozásai, amelyek társadalmi kérdésekben

¹ KOMLÓS Aladár: *Vajda János*. Bp., 1954. 133.

² MIKLÓSSY János: *Vajda János hírlapírói pályakezdése*. = MKsz 1972. 248–249.

³ *Hírharang* 1864. szept. 8. 21. sz.

⁴ MIKLÓSSY János: *Irodalmi folyóirataink a Bach-korszakban (1849–1859)*. = Az OSZK Évkönyve 1973. 275.; Vö. még *Magyar Világ* 1866. jan. 3. 17. sz. (CASSIUS [ÁLDOR Imre]: *Irodalmi csevegések. Tárca.*)

radikálisabbak, politikai-közjogi síkon viszont engedékenyebbek voltak az akkor, itthon szinte kötelezően elfogadottnál, politikai ellenfeleiben azt az érzést keltették, hogy akkor támadja hátba a passzív rezisztencia politikáját, amikor az — vélekedésük szerint — a siker küszöbéhez érkezett. Irodalmi ellenfelei pedig benne látták a létesülő irodalmi ellenzék vezérét. Hogy törekvéseinek gátat vessenek: országos bojkottot hoztak létre ellene, a bértollnokság vádjával fűszerezetten. És Heckenast, a kitűnő üzletember, amilyen jó szívvel bízta az irodalmunkban külön szint képviselő Vajda kezére a Nővilágot, éppannyira tartózkodott attól, hogy a kiadásában megjelenő lapot egy országos bojkott alá került költő szerkessze. Sem jövőt, sem fantáziát nem látott többé Vajda orgánumában. Neki szekundált még sajtónk fejlődése is.”⁵

Vajon elfogadhatjuk-e Miklóssy fejtegetéseit, kimerítette-e az indokolást? Kutatásaink alapján nemmel kell felelnünk.

A *Nővilágot* 1857. jan. 8-án indította el Heckenast és Vajda, amely hét évi, több hullámhegyet, mint völgyet megért élet után, 1864. szept. 25-én 39-ik számával megszűnt. Minthogy még nincsen alapvető kiadástörténeti kézikönyvünk, irodalom- és művelődéstörténezeink, de a kiadástörténettel érintkező más tudományágak művelői sem méltányolják — mert nem ismerik — kiadóink tekintélyes, az illető tudományág fejlesztésében játszott, nemcsak üzleti szerepét. Az 1832-től önálló kiadóként fellépő Heckenast Gusztáv, aki részt vett a magyarországi progresszió történetében, társadalmi alakulásában, igen művelt, irodalomban, sajtóban jártas ember volt. Kiadványainak, sajtótermékeinek — nemegyszer ráfizetéssel — vállalja költségeit, s ha mint üzletember számol is a valószínűségekkel, számít a nyereségre, mégsem a kapitalista kapzsisága vezérli, hanem a félmjelzett magyar és német írók, sokszor az újonnan bemutatkozó írók érvényre juttatása, egy-egy új irodalmi stílus prezentálása — és nem akármilyen módon. Bibliofil szempontjainak mérceje igényes, illusztrátorai a legjobb magyar és német művészek, s a metszők is kiváló grafikusok. Nyomdájában korának legmodernebb gépei ontják a termékeket, előállítói kitűnően képzett és a szociális szempontokon alapuló bérezéssel dolgozó nyomdászok, könyvkötői a díszesebb munkákat vászonba, selyembe, bőrbe kötik. Mindezen felül Heckenast legkedvesebb írói a politikai és irodalmi ellenzék soraiból kerültek ki, akik a függetlenség, a polgári radikalizmus progresszív harcosai, egyszóval elvbáratái. És ezt jelentette számára Vajda János is.

Mikor a *Nővilágot* elindította — miként három évvel előbb kitűnő hetilapjának, a *Vasárnapi Újságnak* megjelentetésekor tette — kiválasztotta írógárdájából a tervének legjobban megfelelő szerkesztőt, Vajdát, mivel ismerte és — annak ellenére, hogy a költőt ekkor avatta be első önálló szerkesztői minőségébe — bízott benne. Együtt állapították meg a lap programját, mely amolyan, nők számára való *Vasárnapi Újsággá* formálná ezt a hetilapot, vagyis: mutassa be a jó irodalmat, költészetet, közöljön ismereteket, tanítson az addigi konzervatív nőnevelést meghazudtolva mindarra, amit az egyre táguló női hivatások a határainkon túli, előrehaladottabb országokban lehetővé tesznek a korszerűbb női eszmény megformálásához. Ugyanakkor divatlap is legyen ez az orgánum divatképmellékletekkel, de legyen zenei, költészi és művészi tárgyokról is melléklete. A lapot elsősorban a társadalom polgári rétege nőolvasóinak szánják, ezért igen mérsékelt az előfizetési ára is.

A kiadónak és szerkesztőjének a *Nővilág* megjelentetéséhez fűzött reménye már indulása évében valósággá vált: harmadfélezren fizettek elő reá. Az érdek-

⁵ L. 4. sz. jegyzet.

lődök várákozását oly nagy mértékben elégítette ki, hogy első számaiból — elfogyván — nem egyet újra kellett nyomni. Természetesen a lap sikerét, népszerűségét állandó ívben fokozni, sőt magasabb színvonalon megtartani olyan feladat lett volna, amely meghaladja még a legrátermettebb kiadó és szerkesztő képességeit is, ehhez a segítséget az állandó és alkalmi munkatársaknak kellett nyújtaniuk. A munkatársak, a kiadó Heckenast addigi gyakorlata szerint, azokból verbuválódtak, akiktől már kiadott, tehát ismerte irodalmi munkásságukat, népszerűségüket, publicisztikai képességüket. Magától értetődően Vajda választottjai is számba jöttek, és ezek megegyeztek Heckenast elgondolásaival is, mivel legtöbbször Heckenast más lapjainak is munkatársai voltak — éppúgy, mint Vajda. Alkalmi munkatársakat két módon szereztek: Vajda szerkesztői üzeneteiben a „Galambpostá”-ban bízta őket részvételre, azután még az indulás évében pályázati felhívást tettek közzé kiemelkedő művekre: a legjobb prózait — negyed — fél ív terjedelemben, elbeszélő, életrajzi, eszmefuttatási stb. tartalommal — 16 arannyal, a legjobb költeményt 8 arannyal jutalmazták. A pályaművek nyerteseinek szavazásához az olvasóközönség is hozzájárulhatott, mely szintén beletartozott a közönségszerző taktikába és Heckenast egyéb sajtótermékeinél is bevált. Vegyük szemügyre, kik is dolgoztak a *Nővilág*ba: Abonyi Lajos, Ágai Adolf, Bajza Jenő, Bajza Lenke, Beöthy László, Berezik Árpád, Dalmady Győző, Frankenburg Adolf, Jókai Mór, Jósika-Podmaniczky Júlia, Jósika Miklós, Kelemen Mór, Kempelen Róza, Lauka Gusztáv, Lengyel Dániel, Losonczy László, Matkovich Pál (álneven Bús Vitéz), Medgyes Lajos, Ormándy Bertalan, Pesty Frigyes, Szász Károly, P. Szathmáry Károly, Székely József, Thulman Jozefa, Tolnai Lajos, Tóth Endre, Vadnay Károly, Vas Gereben, Vértes Arnold, Zilahy Károly és maga Vajda János. Természetesen ezek az írók nem állandóan, a *Nővilág* megindulásától fennállásáig adtak cikkeket; voltak, akik egy-két írásuk megjelenése után kiléptek a munkatársak közül. Vajda viszont nem egy számot majdnem egyedül töltött meg írásaival. Valószínűleg a nem Vajdától származó, névtelen cikkek szerzőinek felfedése növelné még a munkatársak számát, így is eldönthető azonban, hogy a gárda színvonalas volt. Ez nem jelenti minden szám egyenlő értékét, bár az a fordításirodalommal is növekedett. A szerkesztő által különösen kedvelt Heine, Goethe, Lenau, Thomas More, Puskin, Gogol, Musset, Victor Hugo, a korban annyira divatos Dumas père, Féval, Deslys munkáival ismerkedhetett meg az olvasó. Megállapítható, hogy a *Nővilág* mindig akkor volt a legszínvonalasabb, mikor Vajda szerkesztette. A szerkesztőváltás tulajdonképpen 1859-ben kezdődött. A Vajda-kutatók általában ennek okát betegeskedésével és a tervbe vett, Csatár című 1861-ben megindított politikai lapjának előkészítésében látják,⁶ holott a Heckenast életében bekövetkezett, sorsdöntő változásokkal is összefügg.

Az 1856-ban megözevgyült kiadó⁷ a következő évben közelebről megismerkedett Bajza József leányával, az írónői ambíciókat tápláló Lenkével. Ismert, hogy Heckenastot bensőséges barátság fűzte a kiváló osztrák íróhoz, Adalbert Stifterhez és több kötetre menő levelezésük híven tükrözi a 46 éves kiadó és a 18 éves leány kapcsolatának elmélyülését. Stifter, valószínűleg a korkülönbség mérlegelésekor, óva inti e házasságtól barátját:

⁶ MIKLÓSSY: *Vajda János hírlapírói pályakezdése*. = MKsz 1972. 241—243.

⁷ Az 1856-ban, 25 évesen elhunyt Lövész Teréz Heckenast második felesége, a kiadói főkönyvelőnek, Lövész Györgynek leánya volt.

»Bezüglich Ihrer Wiedervermählung, die Ihnen angeraten wird, sage ich Ihnen, *der Ihr wahrhaftig innigster Freund* ist, und der auf Ihr innerstes nicht auf Ihr äusseres Wesen sieht: »Tun Sie es nicht«, wenn nicht Ihre Seele Ihnen deutlich sagt, dass Sie glücklich sein werden, wie Sie es mit Risa (Lövész Teréz) waren, und wenn Sie nicht klar sehen, dass man Ihr Selbst und nicht aber etwa die Versorgung liebt.«⁸

1858. okt. 8-án Stifter levelében tisztelettéljes üdvözetét küldi barátja bájos arájának.⁹ 1859. jan. 29-én arról értesíti, hogy a házasságkötésről tudósító meghívót karácsonyi ajándékképpen vette át: „Heute schreibe ich nur die Zeilen, die Ihnen sagen sollen, dass wir Ihnen jedes höchste Glück und jeden höchsten Himmelssegens zu Ihrem neuen Bunde wünschen . . .”¹⁰ 1859. szept. 11-én tularadó szeretettel köszönti feleségével együtt Heckenast e házasságából született lánykáját [Ilona]: „Wir hatten die herzlichste Freude über die glückliche Ankunft der neuen Weltbürgerin in Ihrem Hause, und es überkam uns noch nachträglich die Besorgnis, dass die Entbindung hätte gefährlich sein können, da sie zu früh kam.”¹¹ Az 1861. okt. 31. és nov. 2. között írt levelében a várt második gyermek felett örvendezik és, minthogy már egy lánykája van, fiút kíván neki¹² — 1861. dec. 21-én köszönti az újszülött fiúcskát és a boldog szülőket;¹³ a fiú már nov. 10-én megszületett és Aladár nevet nyert.

A fiatalasszony már 1857-ben a *Nővilág* munkatársa akar lenni: először *Úti leveleket* közöl, majd átveszi — helyesebben: elveszi — Jósika Júliától az *Eredeti divatjelentést*, közben sajtó alá rendezi elbeszéléseit, melyeket 2 kötetben, *Beszélyek* címen 1858-ban Heckenast jelentet meg. 1860 és 1862 között már rendszeresen közöl a *Nővilágban* tárcacikkeket, novellákat. Hogy a lapot szerkeszteni akarja, az kiviláglik abból, hogy 1859. júl. 24-től átveszi annak szerkesztését. A lap *Galambpostájából* megtudják az olvasók, hogy Vajda beteg és vidéken gyógykezelik; vagyis a látszat szerint betegsége miatt vette át Heckenastné a *Nővilág* szerkesztését. Nincsen tudomásunk arról, hogy ezért a közismerten lobbanékony költő kiadója iránt haragot táplált volna. Minden valószínűséggel bő kárpótlást kapott a visszalépésért és a folytonos pénzzavarral küzdő Vajda politikai lapja: a *Csatár* megindításához szükséges 5000 Ft kauciót Heckenast jótálló támogatásával tehetta le. Végre politikai harcaihoz saját orgánumot nyert. Nem is lett volna ildomos a Vajdával szoros és régi kapcsolatban álló kiadó részéről a *Nővilág* szerkesztőségében másodhegedűs szerepet játszani a költővel. Heckenastnéval szem mérgesedhetett el a kapcsolata, mert a *Nővilágban* — bár gyéribben — megjelenik továbbra is, sőt 1858. jún. 27-én ismerteti az éppen napvilágot látott könyvét *Bajza Lenke beszélyei* címen. Ez talán nem sokat mondana, kiadója feleségéről lévén szó, azonban néhány évtized múlva újra foglalkozik vele *Beniczkyé Bajza Lenke* c. cikkében (Nemzet 1893. jún. 18.). Vajdát pedig nem olyan fából faragták, hogyha valaki megbántotta, valaha is elfeledné az írói mivoltán esett sérelmet.

Heckenastnénak a fentebb vázolt családi körülményei miatt, meg nem is lévén szerkesztői gyakorlata, segítségre van szüksége, így a lap egyik munkatársa, Matkovich Pál (= Bús Vitéz) lesz 1860. júl. 1-től a legtöbb rovat szerkesztője

⁸ Adalbert Stifters *Sämmtliche Werke*. Herausg. von Gustav WILHELM. *Briefwechsel*. 3. Bd. Prag 1923. 41. l. 341. lev.

⁹ Uo. 136. l. 387. lev.

¹⁰ Uo. 150. l. 393. lev.

¹¹ Uo. 148. l. 391. lev. és 177. l. 402. lev.

¹² *Briefwechsel*. 4. Bd. Prag 1925. 23. 460. lev.

¹³ Uo. 44. l. 470. lev.

(újdonságok, színházi szemlék stb.). 1861 második felétől mind több és több teendőt lát el Heckenastné öccse a *Nővilágnál*, Bajza Jenő. Ez a „nepotizmus” egy igen tehetséges, fiatal íróat támogat; Heckenast 1861–1862 folyamán egymás után jelenteti meg fordításait: Gussmann Rudolf: *Gróf Széchenyi István a döblingi magán-tébotyáiban*. (Németből ford. B[a]jza J[enő] 40 l. 8r);¹⁴ Goethe J. W.: *Az Ifjú Werther keservei*. Ford. Bajza Jenő. Díszkötésben. Fényképpel. 1863. jan. 1-től átveszi ténylegesen a *Nővilág* szerkesztését, melyben jelentékenyen segíti kebelbarátja, Vajdának és Heckenastnak ekkor még híve: Zilahy Károly, aki Vajda lapjainak elsőrangú munkatársa volt, Heckenast pedig több költői antológia szerkesztésével bízta meg.

1863. szept. 19-én Vajda a következő levelet intézte Bajza Jenőhöz:

„Tisztelt Uram! Múlhatatlanul szükségesnek találván a »Nővilág« szerkesztését azonnal átvenni, tudatom Önnel, hogy a jövő számot már egészen magam fogom kiállítani, s az Ön által odaadott beszély végét képező kéziratért a fordító tiszteletdíját jövő hó elsején tőlem fölveheti. Ugyanezt a kiadó Heckenast úrral tudattam”.¹⁵

Zilahy éktelen haraggal fogadta a Bajzán ejtett sérelmet, kárhóztatta Vajda pénzhéségét és levélben arra biztatta barátját, hogy Heckenastnál érvényesítse szerkesztői jogait, minthogy Bajzának szerkesztői megbízatása az egész 1863-as esztendőre szól, nem lehet őt máról holnapra elbocsátani; s ha kell, törvényes útra tereli ügyét. Zilahynak az a meggyőződése, hogy Heckenast nem tud Vajda manipulációjáról, írt is a kiadónak ez ügyben, sőt figyelmeztette, hogy Vajdának ne adja vissza a *Nővilágot*, mert népszerűtlensége elriasztja az amúgy is lecsökkent előfizetőket. Még megjegyzi, hogy „úgy látszik a figyelmeztetés nem fogott rajta”.¹⁶

Arról nincs tudomása az irodalomtörténetnek, hogy Bajza Jenő megfogadta-e Zilahy tanácsát vagy egyáltalán miképpen reagált ügyére.

Miklóssy János e baráti pálfordulással *Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról* c. tanulmányában behatóan foglalkozik. Nyomon követi Vajda 1861-től megtett publicisztikai lépéseit: 1861. december végén váratlanul otthagyja politikai és ismeretterjesztő néplapját, a *Csatárt*, mellyel a birtokos nemesség Deákpárti csoportjának politikáját támogatta. 1862-ben megírja a két, nagy port felvert röpiratát, az *Önbírálatot* és a *Polgárosodást*, 1863-ban a *Magyar Sajtó* élére áll és azok ellen fordul, akik nemrégén még szövetségesei voltak (vö. a *Csatár* érdekképviselője). Íme, az irodalmi ellenzék vezére sajtát elv- és fegyvertársai ellen harcol és milyen kapzsi, durva módon. „Bajza egy hónappal sem éli túl a szakítást. 1863. okt. 28-án már halott. Zilahynak sincs sokkal több hátra, 1864. máj. 15. elhunyt terminusa. Mindez nem változtat a lényegen. Szövetségükről elmondható: a vég nem volt méltó a kezdetekhez, és nem Zilahy vagy Bajza hibájából.”¹⁷

1863. okt. 1-től ismét Vajda a *Nővilág* szerkesztője. Sem Bajza Lenkének, Jenőnek, sem Zilahynak írása nem jelenik meg többé a lapban. A két tehetséges, fiatal író nekrológjaival zárul nevüknek említése (Pesti hírek 1863. nov. 1.; uo. 1864. máj. 22.).

¹⁴ Az eredeti német kiadást is Heckenast adta ki: GUSSMANN Rudolf: *Graf Stephan Széchenyi im Privat-Irrenhause zu Döbling*. 1860. 39 l.

¹⁵ OSZK Kézirattár. Levelestár.

¹⁶ Uo.

¹⁷ MIKLÓSSY János: *Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról*. = MKsz 1976. 3. sz. 272–277.

A Bajza ellen kategorikusan fellépő Vajda „goromba magatartása” csak úgy érthető, ha tovább folytatjuk Heckenast életének abbahagyott krónikáját.

1862 novemberében Stifter sajnálkozó és egyben érdeklődő levelet ír kiadó barátjának, hallván közös barátjuktól: Elischer Boldizsártól,¹⁸ hogy jótállt 30 000 Ft erejéig zongorakereskedő unokatestvéréért — véletlenül azt is Heckenast Gusztávnak nevezték —, aki fizetéseképtelen lett és most a kiadón hajtják be adósságát. Ehhez még nagyobb családi bajok is járulnak, mindezeket rendkívül érzékeny lelkülete csak nehezen viseli el. Ismerve azonban üzleti képességeit, Stifter bízik benne, hogy az anyagi veszteségeit csakhamar kiheveri, viszont jobban nyugtalanítják Heckenast családi bajai és kéri, írja meg azokat, hátha lelki támasza lehetne.¹⁹ 1863. jan. 16-án írt levelében — a történetek tudatában — a barátját ért nagy családi szerencsétlenségében vigasztalja és ugyanabban az időben, jan. 24-én egy Heckenasttal közös barátjuknak, Carl Löffler festőművésznek így ír róla: „Vor mehreren Jahren gegen meine Warnung geschlossene Ehe so unmöglich, unglücklich gewesen sei, dass er [Heckenast] — sie sind Protestanten — von seiner Frau geschieden sei.”²⁰ — Mi is történt valójában?

Bajza Lenke, akinek keresztszülői a nagy tekintélyű Fáy András és felesége, anyja, Csajághy Júlia Vörösmarty Mihály feleségének, Csajághy Laurának nővére és nem utolsó sorban Bajza József leánya, aki a legrangosabb irodalom légkörében nevelkedett nagy tehetségű és műveltségű, nála csak egy évvel fiatalabb öccsével, Jenővel együtt. Ugyanakkor ifjú éveikben — az 50-es évek végén — a legszorongatóbb anyagi körülmények között élnek; az apa súlyos beteg, s 1858. márc. 3-án meg is hal, és Jenő is állandóan betegeskedik. Bajza Lenkének pedig irodalmi vágyai mellett társadalmi-szereplési ambíciói is vannak; mindenáron ki akar törni az adott, sanyarú helyzetből. A rangos, vagyonos Heckenast, a főváros, sőt a határokon kívüli szellemi és társadalmi elit megbecsült tagja, pesti és vidéki házaik e körök sűrű találkozó helyei; nagyvagyonú ember hírében áll és feleségül venné őt. A szép, fiatal Bajza Lenke úgy érzi, hogy e házasságon keresztül vezet a mindenáron való érvényesülés útja. Kezdetben élvezi és kimeríti minden téren lehetőségeit: írásai férje jóvoltából megjelennek, egy tekintélyes női lap kerül a hatáskörébe, külföldre utazik férjével, aki társaságba viszi a csillogó, fiatal nőt. Huszonnyolc év közöttük a korkülönbség és Heckenast azt hiszi, ha minden vágyát teljesíti, elenyészik a korkülönbség; az ifjúság és a szépség vágyálmait természetesnek találja, érzelmei viszonzásának tanújelét a gyors egymásutánban megszülető gyermekeikben látja. Nem veszi észre, hogy Bajza Lenke messzebbre néz, sőt elnéz efölött a „családi tűzhely” fölött. Beniczky Ferenc földbirtokos — később főispán, majd államtitkár — a választottja, kinek közéleti pályája emelkedő ívelésű. Heckenastban eljövendő nagy életének csupán elindítóját látja, és gyermekei sorsán sem aggódik, nevelésüket eddig is a Heckenast meghívására házukban élő anyja látta el. Valósággal megszökik 1862-ben Beniczkyvel, felesége lesz és eljut az annyira sóvárgott főúri életbe, melynek évtizedeken keresztül ünnepelt központja. Ebből a főúri környezetből nőnek majd ki a gáttalanul és nagy számban megírt, minden irodalmi értéket nélkülöző regényei. Talán éppen a könnyűnél is könnyebb mivel-

¹⁸ Nagynevű jogtanácsos, értő és bőkezű művészet- és irodalompartoló, ismert volt Goethe ereklyéinek gyűjtéséről, mely ma az MTA Könyvtárának tulajdonában van.

¹⁹ *Briefwechsel*. 4. Bd. 79. l. 490. lev.

²⁰ *Briefwechsel*. 4. Bd. 95. l. 498. lev. és 98. l. 499. lev.

tuknak, az arisztokrácia életéről az arra áhítózó és kíváncsiskodók részére készített tükörképiségüknek köszönhetette szerzőjük állandó, nagy kelendőségüket. Még idegen nyelvekre is fordították, leginkább németre.

Heckenast azonban összeomlott. A megtörténtet nem lehetett visszafordítani. Nemcsak családon belül jelentett katasztrófát (gyermekei elvesztették anyjukat); érzelmeinek megcsúfolása az ő pozíciójában nemcsak belső, de társadalmi ügy is volt. A siralmas helyzetből való kiverekedésnek első lépése a Bajza családdal való szakítás, a közelében levők eltávolítása, hiszen előttük a szökés, az eltávolodás nem volt titok, mégsem akadályozták meg. Ezért Heckenast Bajza Lenke anyjának házánál levő, gyermeknevelő szerepét Lujza nővére bízta.²¹ De Bajza Jenő se maradjon az ő tulajdonában levő *Nővilág* szerkesztőségében.

Íme Vajda kíméletlenségének rugója. Ezért nem reagált Heckenast Gusztáv Zilahy Károly Bajzát támogató közbenjárására és ezért nem ellenkezett Bajza Jenő sem. Vajda a maga jellemességénél fogva nem mentegette magát, nem árulta el tette háttérét, következetes maradt önmagához: titkolózó a saját és mások bizalmas természetű magánügyeiben.

A *Nővilág* megszűnését a kiadó családi ügyeivel egymagában nem magyarázhatjuk. Már bevezetőben történt utalás politikai okokra, tehát együttes faktorok kell számba vennünk.

A polgárosodás radikális hívei: Heckenast és Vajda az irodalmi sajtóorgánumot sohasem képzelték csupán az irodalom, esztétika, kritika keretei közé szorítani: társadalmi-történeti feladatok megoldását is várták tőle. Még a nők számára szerkesztettől is. A *Nővilágnak* már a megindítása is politikai tett: célja — a többi közt — az országban annyira elterjedt külföldi — főleg a német *Bazar*, *Gartenlaube*, *Iris* — irodalmi-divatlapoknak gátat vetni, hatásukat egy magyar kultúrát sugárzó, sokkal színvonalasabbal ellensúlyozni. A lap egész fennállása folyamán valami módon mindig bekapcsolódott a politikai áramlatokba — hol rejtve, hol nyíltan. A 60-as évektől pedig már kísértett benne Vajda *Önbírálat* c. röpiratának szelleme is.²² Tudjuk, hogy a sajtóügyek ellenőrzését végző pesti rendőrigazgatóság, illetőleg a visszaállított, Budán székelő Helytartótanács — ellentétben a közvéleménnyel — örömmel fogadta az *Önbírálatot* és a *Polgárosodást*, minthogy 1862. nov. 9-én, mikor Heckenast *Magyar Sajtó* c. orgánumának szerkesztését Vajdára akarta bízni és ezt náluk kérelmezte, így nyilatkoztak:

„Über Johann Vajda hat man bereits unterm 1. Okt. 1. J. Zahl 2503/Pr. Bericht erstattet, und bei dieser Gelegenheit wohl bemerkt, dass demselben mit Rücksicht auf sein Vorleben die Redaction eines politischen Blattes wohl nicht leicht anvertraut werden könne.

Letzterer hat man jedoch wiederholt Gelegenheit gehabt, sich die Überzeugung zu verschaffen, dass Johann Vajda es sich zu Vorsatze gemacht hat seine unbestreitbare Geistesfähigkeiten der Förderung des allgemeinen Wohles zu widmen, und daher, auf die möglichst baldige, friedliche Entwicklung der politischen Verhältnisse hinzuwirken.

²¹ Heckenast gyermekeit egészen a serdülőkorig magánál nevelte. Később — nem tudni milyen megfontolás alapján — Ilona és Aladár anyjukhoz, a Beniczky családba került. Mindketten felvették a Bajza-Heckenast nevet. A jogvégzett Aladár miniszteri fogalmazó majd kilép állásából és követi Ilonát Londonba, aki házassága révén egy előkelő angol család (Hughes-Hughes) tagja lett.

²² *Széptani levelek* c. Vajda-cikkben. 1861. febr. 15., márc. 1., máj. 1. 1862. júl. 30.: Mutsz. az *Önbírálatból* (332—333.)

In dieser Richtung sind von demselben letzterer Zeit auch bereits zwei Brochuren und zwar eine unter dem Titel »Önbírálat« in Leipzig, und die zweite unter dem Titel »Polgárosodás« in Pest und unter dem Namen Aristides Herausgegeben worden.”²³

Abban a reményben, hogy Heckenast és Vajda a *Magyar Sajtóban* a hivatalos politikát fogja szolgálni, megadják a kért szerkesztési engedélyt. A hatóság reménye hiú volt, mert miként Szalády Antal *A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780—1880.* c. művében írja (150. l.): „Az akkori [?] cs. kir. hadifőparancsnokság által, a kiadó Heckenast Gusztáv 100 frt pénzbírságra, a szerkesztő Vajda János 8 napi fogságra ítéltetvén, a *Magyar Sajtó* 1863. december 3-ától, a fogság kezdetétől, e hó 10-ig a kiadó felelőssége mellett jelent meg.” Komlós idézett művében (L. 1. sz. jegyzet) is olvashatunk erről (132. l.), ő *A Hon* 1863. okt. 21-i és a *Nővilág* 1863. dec. 1. és 16-i számait jelöli meg forrásaként:

„A császári törvényszék 63. okt. 21-én egy májusban elkövetett sajtóvétség miatt Heckenastot 1000 [!] forint és nyolc napi, Vajdát 14 napi fogságra ítélte, amelyet a törvényszék 8 napra szállított le, Gróf Pálffy Móric [helytartó] pedig kettőt elengedett belőle. Vajda a Károly-kaszárnyában ülte le a büntetést.”

Ezt az adatot egy-két más Vajda-kutatónál is megtaláljuk, de egyik sem fejt meg a büntetést kiváltó, sajtóvétséget jelentő közleményt.

Érdekes, hogy legközelebb járt az igazsághoz Vajda elvált felesége, Bartos Róza, aki *Emlékirataim* c. írásában (114—115. l. kéziratban, OSZK) így említi:

„Vajda aki akkor magyar ruhát viselt oda ált, a bécsi Krigsministeriumban volt összeült nagy haditörvényszék elé, de nagyon nyugot volt, nem félt semit, mert nem volt mit félnie, a cikkjét rosszul fordították, és fordítva fogták, értették meg, mert Vajda egészen az ellenkezőjét írta; írta és elítélte azt az iszonyú hibát a mit elkövetek azon a szerencsétlen asszonyon, a ki egész ártatlan volt, és semi köze nem volt ahoz a mivel a Francia Törvény vádolta. Mikor Vajdával tudatták hogy mivel van vádolva, és felszólították hogy nyilatkozon, nevetve mondta azt, hogy ő az ellenkezőjét írta anak, és fordítsák a cikket még egyszer, de hibátlanul át, akkor látható lesz az. A sok öreg magasrangú tiszt mind össze nézet, és elnapolták a tárgyalást, írásbelyileg tudatták vele a felmentésit. Vajda megtutta kivolt az első átfordító az olyan magyarfaló volt, és Vajdának ellensége, szegény Vajdának ilyen rosszakaró ellensége Pesten is sok volt, egy egész klik vol ellene.”²⁴

Mit fogadhatunk el Vajdáné visszaemlékezéseiből?

Vajdának valóban volt egy cikke *A nők vérvadon* címen, amely 1862. márc. 30. és máj. 10. között a *Nővilágban* folytatásokban jelent meg és foglalkozott többek közt a franciák által kivégzett, ama „szerencsétlen asszonnyal”, Marie Antoinette-tel és annak sógornőjével, Capet Erzsébettel, de ezért nem a Kriegsministerium, hanem a pesti katonai törvényszék elé idézték. Az 1860-as évektől napjainkig Vajdáról közölt írásokban, Vajdánén kívül erről említést nem talá-lunk. Feltételezhető, hogy a költő házasságuk megértő napjaiban mesélgetett múltjából feleségének. *A Nők vérvadon* c. cikk inkriminált részletei a *Nővilág*

²³ D. SZEMŐ Piroska: *Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” c. lapjának megindulásában.* = MKSz 1969. 260—261. — Nem érdektelen megjegyezni, hogy az *Önbírálat* c. röpiratnak impresszum adata — megjelenés helye: Lipcse — álcázott; Heckenast pl. az 1872-ben kiadott könyvtári katalógusának második oldalán így hirdeti e kiadványát: Arisztidesz. *Önbírálat.* 115 lap, nagy 8-rét fűzve 1 ft; rögtön utána: Arisztidesz. *Polgárosodás.* 180 lap, nagy 8-rét fűzve 1 ft. 20 kr., s ezzel a kiadó személye körül keletkezett talál-gatás feleslegessé vált.

²⁴ Vajdáné életének legnagyobb részét Ausztriában töltötte, iskolázottsága is sok kívánni valót hagyott maga után, ennek következtében *Emlékirataiban* hemzseg az ortográfiai és nyelvtani hiba; bár mondatszerkesztése, annak logikai felépítése arra vall, hogy hazai tartózkodásakor jól beszélt magyarul, mégis sok benne a germanizmus.

1862. ápr. 10-i 10. számában és az ápr. 20-i 11. számában található. Az egész eljárást a rendőrigazgatóság, a budai helytartótanács és a katonai törvényszék Országos Levéltárunkban elfekvő irataiból ismerhetjük meg.

Ezek szerint a *Nővilág* kiadójának már 1862 márciusában meggyűlt a baja a hatósággal a kötelespéldányok beszolgáltatásának elmulasztása miatt. Worafka rendőrtanácsos megfenyegette, ha a mulasztást nem pótolja, foganatosítani fogja rajta a pénzbüntetést. (Ez 200 Ft-ig terjedhetett.) Az intésről szóló jelentést felterjesztette a helytartótanácsához.²⁵ A lapok legtöbbször akkor „hanyagolták el” — készakarva — a kötelespéldányok beküldését, ha tartaniuk kellett a sajtóvétséggel járó közlemények következményeitől és a felületes ellenőrzésben reménykedve vélték megmenekülni.

Talán így lehetett a *Nővilággal* is, mert Worafka — nyilván figyelmeztetésre — csak 1862. ápr. 19-én jelenti a helytartótanácsnak *A nők vérpadon* c. cikk vétségét:

„Hohes Präsidium der königl. ung. Statthaltereien! — In der heute von Landerer und Heckenast'schen Buchdruckerei in Pest zur Durchsicht hierher vorgelegten und am 20ten dmts erscheinenden (10), 11 Nummer der belletristischen Zeitschrift »Nővilág« ist eine Fortsetzung einer historischen Erzählung unter dem Titel »A nők vérpadon« enthalten, in welcher die im Jahre 1794 in Frankreich während der Revolution erfolgten Hinrichtungen besprochen und bei dieser Gelegenheit die Revolution glorifiziert, den Frauen aber wegen Nichtunterstützung derselben förmliche Vorwürfe gemacht werden. Es wird Seite 163, Spalte 2, Absatz 4 gesagt, was die Revolution gethan hat, was sie zu thun hatte; sie hat die Prinzipien gerettet welche die Neugeburt der Welt erzwecken werden, darum segnen wir dieselbe.

Ferner wird bemerkt, dass diese Neugeburt sehr langsam und schwer sei, dass diese ohne Mitwirkung und Hilfe der Frauen nicht erzweckt werden könne, welche Hilfe jedoch noch nicht geleistet wird.

Ich erlaube mir die Aufmerksamkeit Eines hohen Statthaltereien-Präsidiums auf diese Tendenz gehorsamst zu lenken. — Pest am 19ten April 1862 — Worafka k.k.”²⁶

A rendőrtanácsos mellékelte jelentéséhez a *Nővilág* 10. és 11. számát és piros írónnal megjelölte a sajtóvétséges helyeket.

A 10. számban (V. folytatás, 147—153. l.) a 151. oldalon: „... hogy özvegy Capetné minden lépésével oda törekedett, miszerint a szabadságot elnyomja, és a franciákat ama zsarnokság alá hajtsa, mely alatt századok óta nyögtek; hogy e végből a titkos gyülekezetekben mely régóta és méltán, *osztrák kabinet-nek nevezetett* — [kiemelés Vajdától] határozott szándéka volt a nemzetgyűlés által hozott törvényeket megsemmisíteni”²⁷

A 11. szám 161—164. lapjain következett a VI. folytatás. A 162. oldalon így elmélkedik Vajda a forradalomról:

„A forradalomnak volt egy parancsoló és szent kötelessége: megmenteni önmagát, megmenteni Franciaországot a külföldi inváziótól. Hogy e cél elérésére több szigort fejtett ki, mint mennyire szüksége volt, az bizonyos [kivégzések tömegesen]. De bármily nagy borzadalommal fordulunk is el e gyászos túlzásoktól, még inkább bámuljuk és szeretjük ama nagy elveket, melyek az új Franciaországot teremtették, melyek a világ újjászületésének lendületet adtak, amiből máris alakulni kezd egy új társadalmi rend, melynek alapja az igazság és a szabadság.”

²⁵ D 191. Htt. el. IV. B. 666. 4. sz. (1862/1913, 7839/eln.

²⁶ D 191. Htt. el. IV. B. 9208, 9429. sz./1862., 1220/eln.

²⁷ Még ebben a számban olvashatták a „Pesti hírek” rovatában: „A pesti városkapitányság a kirakatokból eltiltotta a forradalmi nevezetességek arcképeinek kiállítását, úgyszintén az engedély nélkül birtokolt fegyverek beadását is megparancsolta.”

Az ezután következő szakaszt ugyancsak piros húzással emelte ki Worafka:

„Ez új társadalmi rend megalakulhatására elkerülhetetlenül szükséges, hogy a nők segédkezet nyújtsanak; e végből szükséges, hogy ők azon alárendelt helyzetből, melyhez eddig lebilincselve vannak, kibontakozzanak. Hogy ez idő mihamarabb elérkezzék és hogy e roppant feladatot megkönnyítsük nekik, távol minden pártszellemtől, oly nők lelkesítő példáit közöljük [Charlotte Corday, Lucile Desmoulins, Mme Roland], kik a halállal dacolva, rendületlen bátorsággal léptek a vérpadra.”

Ugyanígy a 168. oldalon:

„A forradalom megtette a mit megtennie kellett, megmenté azon elveket, melyek a világ újjászületését eszközölni fogják, és ezért áldjuk azt. De vajmi lassú, és nehéz ez újjászületés! A világ, a társadalom, és mi magunk újjászületését, jegyezzük meg jól, nem fogjuk a nők hozzájárulása, és segedelme nélkül kieszközölni, de a segedelmet, valljuk meg igazán, még nem bírjuk.”

Vajda, 48-as töretlen forradalmiságának hitvallása mellett, a másfél évtizeddel azelőtt Világosnál levert forradalom eszméjét támasztja fel, párhuzamot vonva a francia forradalommal.

Mindez a legkedvezőtlenebb politikai atmoszférában került napvilágra: az osztrák külpolitika ekkor tette legnagyobb erőfeszítéseit a monarchia hatalmi helyzetének a megszilárdítására. Igyekszik a hegemoniáját a német szövetségben biztosítani, de ehhez jól kiegyensúlyozott belpolitikai-társadalmi helyzetre is szüksége van: rendre, nyugalomra. Vajda írása e törekvéseket vesélyeztetni látszik. A helytartótanács megvizsgálta Worafka jelentését és úgy találta, nem egyszerű, polgári bíróságra tartozó sajtóvétségről van szó, *A nők vérpadon* — úgy tűnik — súlyosabb tényállást tartalmaz:

„...den Tatbestand des Vergehens gegen die öffentliche Ruhe und Ordnung durch Gutheissung ungesetzlicher Handlungen begründen könnten, gar den Umstand, dass die Frauen förmlich zur Mitwirkung bei Revolutionen aufgefordert werden, könnten sogar bei constatirtem bösen Vorsatze des Verbrechens des Hochverrats § 334 des Mil. Strg. darstellen.”

Ennélfogva utasítják Worafkát, hogy haladéktalanul tegye át katonai bírósághoz (Bezirks Stadt und Festungs-Commando in Pest) az ügyet és lefolytatás után azonnal jelentsen.²⁸

A rendőrigazgatóság, az utasítás szerint, a hadbíróshoz továbbítja és 1862. ápr. 25-én Kalmár őrnagy-hadbíró írásban nyilatkozik:

„Der Artikel in »Nővilág« unter dem Titel »A nők vérpadon« enthält in der Seite 162 und 163 bezeichneten Sätzen den Tatbestand des Vergehens gegen die öffentliche Ruhe und Ordnung durch Gutheissung von ungesetzlichen Handlungen und wird nach § 562 des Mil. Str. G. mit Arrest von einem bis zu sechs Monaten belegt, weshalb sich derselbe nach der Kundmachung vom 8. November 861 Abs. 5. litt. c. zur militärgerichtlichen Behandlung eignet.

Es wäre aber auch möglich, dass bei constatirtem bösen Vorsatze die Aufforderung der Frauen zur Mitwirkung bei der Wiedergeburt der Menschheit und die Angreifung der Revolution mit Rücksicht auf die bestehenden Landesverhältnisse das Verbrechen des Hochverrates nach § 334 des Mil. St. G. litt. c. darstellen würde, wodurch nach § 335 des Mil. St. G. litt. c. die Strafe des schweren Kerkers von 10 bis 20 Jahren festgesetzt ist.

Mir ist bekannt, dass wegen dieses Artikels des k. k. Mil. Bezirks-Stadt und Festungs-Commando in Pest die gerichtliche Untersuchung gegen die Schuldigen [Heckenast és Vajda] bereits eingeleitet haben. Dem steht jedoch nicht im Wege, dass auch von Seite des hohen Präsidiums eine bezügliche Aufforderung zur Strafuntersuchung gestellt werde.

²⁸ L. 26. sz. jegyzet. — Mil. Str. G. = Militár-Strafgesetz, vagyis katonai büntető-törvény.

Es wäre demnoch im Sinne der Kundmachung vom 8. November 1861 Art. 1. Abs. 1. eventuell Abs. 5. litt. c. die militärgerechtlche Untersuchung gegen die Schuldigen einzuleiten. — Ofen vom 25. April 862 — Kalmár, Major Auditor.²⁹

Azok az iratok, amelyek feltárnák, hogy Heckenast és Vajda miként tisztázták magukat a súlyos vádak alól és milyen végső ítéletet hoztak, nem találhatóak már a Levéltárban. Említettük, hogy Szalády megírta: 1863-ban a cs. kir. hadifőparancsnokság Heckenastot 100 Ft pénzbírságra, Vajdát 8 napi fogságra ítélte a *Magyar Sajtó*ban elkövetett sajtóvétség miatt és a lap a fogság kezdetétől dec. 10-ig Heckenast felelőssége mellett jelent meg. Ez az ítélet, bár a Nővilág-ügy néhány hónapja lezárult, mégis, következményeiben szorosan összefügg e lap sorsával, ill. Vajdának mind a *Magyar Sajtónál*, mind pedig a *Nővilágnál* betöltött szerkesztői pozíciója megszűntetésével.

Mi is történt valójában? Halmazati bűnfenyítés.

1863. jún. 2-án a pesti rendőrigazgatóság átír a kancelláriának, hogy a *Magyar Sajtó* azon év máj. 7-én, a 105. sz.-ban a *Független* c. laptól átvett *Egy tiszaparti levél* című közleményt, amely miatt — mint máj. 22-én 6949. sz. a. jelentette — bűnfenyítő vizsgálatot indított ellene.³⁰ Vajda a *Függetlentől* átvett cikket azzal vezette be, hogy „erélyes hangon írt, nyomatékosabb helyeit” érdekesnek találta az olvasókkal közölni, mert

„a kibontakozás utáni törekvés soha oly általános, — a vágy oly megoldás iránt, mely a válságot köztünk és a birodalom közt örökre lehetetlenné tegye, soha oly erős, soha oly őszinte nem volt, mint a múlt év utolján s ez év elején. S íme, jó részben nemes küzdelmek annyira nehéz vívmánya egyszerre kérdésessé lett.

Hiában minden jó szándék nálunk; hogy múltunk szent emlékeit, a lajtántúli remények igényeivel összhangzásba hozzuk; hiában törekszünk históriai jogainkat az új idők eszméivel, áldozatok árán is, kiegyeztetni; hiában keressük oly remegő gonddal a rubicont, melyen túlmenni a birodalom megtámadása, innen maradni hazánk elárulása lenne; hiában mutattok ti a legitimitásra, mint a birodalomnak, a modern eszmék bomlasztó hatása elleni egyedüli palládiumára; hiában beszéltek a birodalmi német elem, és fajunk életérdekeinek solidaritásáról; hiában adott fel a „Pesti Napló” annyit régebbi álláspontjából; hiában üdvözölte még »A Hon« is meleg dythiramokban a kibékítésünkre, megnyugtatónkra célzó legfelsőbb irányzatot: minthiában! A situatio emberei Bécsben kevésbé szeretik Ausztriát, mint gyűlölik a magyart!

A föléledt bizodalom gyökerei ismét megtámadva vannak. Sok most kelő remény kapta a keresztvíz helyett az utolsó kenetet. Compromittálva lett ismét a higgadság, megszégyenítve a mérséklet, s a túlzás igazolva sokak előtt. Ismét azon rettenetes helyzetben vagyunk, hogy a birodalom zavaraitól kell tisztába jövetelünket, annak gyöngülésétől erősödésünket várni. S kísértetbe jövünk, a múlt évi események szellemétől akként ítélni, mint Julius Caesarról ítélte a római nép: »Jobb lett volna, ha vagy soha nem született, vagy soha meg nem halt volna!« — Aztán a »Független«-re térve így folytatja [ti. a levélíró]:

Tagadhatatlan, hogy sok hamis eszmét tisztáztál ki, sok tótágast álló politikai fogalmat állítottál talpra vissza. Ápril elején azonban igen ruganyos doctrinákat fejtegettél. Lehet, hogy ez csak lavírozás, lehet, hogy csak stratagéma volt. Invisibilis körülmények is hatással lehetett rád. Annak barátom kétségtelen, hogy az itt fejtegetett elvek zászlóját nem fognák oly sokan követni mint január és februárban hirdetett elveidet. Az első csata — mint mondád — úgyis el volt már veszve. Mit nyerhetél az akkori körülmények közt, ezen új posztóban? — Ez minket csak lehangolt, s a túlsó oldalt csak újabb reményekre bátorította. Vannak barátom, most is, nem kevesen, kik az utolsó pár hónap váratlan fejleményeit annak tulajdonítják, mert Bécsben észrevették, hogy a dolgok fel-fogása körül a magyar közvéleményben lényeges módosulás támadt. Azért, barátom, eleget használtad irányunkban a gyepőt, most egy kis sarkantyúzásra van szükségünk. Ez, amidőn egyrészt emelné önbizalmunkat, másrésztől gondolkozóba ejtené az új

²⁹ Vö. 26. sz. jegyzet.

³⁰ D 191. IV. B. 7716/eln./1863. jún. 4.

idők embereit. Ahogy most állunk: jutalomul sem remélhetünk többet, mint mi, büntetésül érhet. Azért tehát, jobb idők reményében, jól tesszed, ha megtartod. El kell-e oltanunk a kis lámpát azért, mert az egész láthatáron világosságot nem terjeszthetünk? 1848-ban — mint mindennap jobban meggyőződünk: vagy igen későn, vagy igen jókor — ledöntöttük az ezredéves hajlékot. S mert az új épület mit a romok fölé emeltünk, sokban elhevenyészve van; mert itt-ott a szegletek kirakatlanok; az oldaltéglák kiállnak, a szegletkő nincs betéve, a tető hiányos: oda kell-e hagyni zselléreinknek a hajlékot, hogy — mert a képzelt fényes palota nem kész — fedél nélkül maradjunk?”

Ez a Vajda politikai eszmekörébe vágó közlemény szinte folytatása a Nővilágbelinek; a kettő felett elhangzott ítélet között nemigen lehetett különbség. A *Magyar Sajtó*t illető — bár erősen megrongált állapotban — őrzi a Levéltár, így hangzik:

„K. K. Militär-Bezirks Gericht. *Urteil*: Das auf Anordnung des löbl. k. k. Militär-Bezirks-Stadt und Festungs-Commando für Pest-Ofen zusammengesetzte, beedete Kriegsrecht hat zu Recht erkannt: Johann Vajda, aus Pest gebürtig, 36 Jahre alt, r.: katholisch Religion, ledig, Schriftsteller, *gewesener Redacteur des politischen Journals Magyar Sajtó* [kiemelés szerzőtől] und Gustav Heckenast, aus Kaschau gebürtig, 52 Jahre alt, evang. Religion, verheiratet, Buchdrucker, Eigentümer und Verleger des politischen ungar. Journals »Magyar Sajtó«, beide in Pest domicilirend, sollen über die mit ihnen abgeführte Untersuchung bei gesetzlich erhobenen Tatbestande und durch Geständnis hergestellten Beweise, wegen Übertretung der Pressordnung, durch Unterlassung pflichtmässiger Aufmerksamkeit und Obsorge, und zwar begangen durch Aufnahme des Artikels »Egy tiszaparti levél« im No 105, 7. Mai 1. J. das damals vom Johann Vajda redigirten, im Verlage des Gustav Heckenast erschienenen politischen ungar. Tagblattes »Magyar Sajtó«; nachdem dieser Artikel das Verbrechen der Störung der öffentlichen Ruhe nach § 341 c. Abs. a.M.St. G. begründet, nach § 38 der Pressordnung vom 27. Mai 1852 in Verbindung mit den §§ 63 und 57 M. St. G. mit Berücksichtigung auf die vorhandenen Milderungsumstände unter Anwendung des § 126 M. St. G. u. C Johann Vajda mit Profossen-Arrest in der Dauer von vierzehn Tagen [itt a megrongáldott iraton felsornyi olvashatatlan hely, valószínűleg eltöltése a szerkesztéstől], Gustav Heckenast mit Profossen-Arrest in der Dauer von acht Tagen [ugyancsak olvashatatlanságig megrongált sor, valószínűleg a pénzbírság kiszabása] Gulden zu Gunsten der Pester Civil Armen-Funds erkannt. — Pest am 19. Oktober 1863.

Kundmachen und zu vollziehen Pest am 19. Oktober 1863 — Neuwirth mp. G. Major. Kundgemacht und haben beide Inquisiten [Vajda és Heckenast] sogleich nach der Publication den Recours angemeldet. — Pest am 19. Oktober 1863 Gampert mp. Hauptmann-Auditor.

M. B. ff. 1968

Das k. k. Landes General-Commando für Ungarn hat über den Recours der beiden Verurteilten nach Revision der Akten der Urteile im Wege Rechtens vollinhältlich zu bestätigen im Wege der Gnade aber für Johann Vajda auf einem achttägigen Profossen-Arrest zu mildern und für Gustav Heckenast den zuerkannten Profossen-Arrest ganz nachzusehen befunden [ismét megrongált hely] den Betrag von Einhundert Gulden zu mildern befunden.

Sonach Kundmachen und zu vollziehen.

Von k. k. Militär Bezirks-Stadt und Festungs-Commando für Pest-Ofen — Pest am 1. Dezember 1863 — Neuwirth mp. Generalmajor.

Kundgemacht und den Strafvollzug eingeleitet. — Pest am 2. Dezember 1863 — Gampert mp. Hauptmann-Auditor.”³¹

Miközben a katonai törvényszéken folyt a tárgyalás, a *Nővilág* hírt adott róla:

„E lapok szerkesztője folyó 7-én (1863. okt. 7.) ismét a pesti cs.k. katonai törvényszék elé volt idézve a kiadó Heckenast G. úrral együtt” (okt. 16. 20. sz. 159. l.) — Majd az először kiszabott ítélet után: „E lapok szerkesztőjét, az általa szerkesztett Magyar Sajtó-

³¹ D 191 IV. B. 16563 eln./1863.

ban még f. évi május elején megjelent közleményért a cs.k. katonai törvényszék tizennégy napi fogságra, a kiadó Heckenast Gusztávot pedig nyolc napi fogságra és ezer forint pénzbírságra ítélte. Ez ítélet ellen mindketten fellebbeztek.” (nov. 1. 21. sz. 167. l.)

A sajtótörvény, VIII. t./36.§ előírja, hogy valamely orgánum ellen az elmarasztaló ítélet meghozatván a lap tulajdonos vagy kiadó tartozik azt a lap legközelebbi számában — 100 ft. büntetés terhe mellett, elmulasztása esetén — közzétenni. Továbbá: midőn a felelős személy ítélet folytán fogságot szenved, az ítélet kihirdetése után 3 nap alatt más felelős személyt, szerkesztőt kell bejelenteni és a lap csak annak neve alatt jelenhet meg.

Heckenast a tárgyalás folyamán csakhamar megbizonyosodik annak fenyegető kimeneteléről, és Vajda helyébe először Szilágyi Dezsőre bízna a *Magyar Sajtó* szerkesztését és megerősítését kéri a hatóságtól; végül — minthogy Szilágyi visszalépett — Pákh Albertét kéri s azt jóvá is hagyják.³²

Gondoskodnia kell a *Nővilágról* is. 1863 májusában a rendőrigazgatósághoz benyújtott kérelmében Dalmady Viktor számára kér szerkesztői engedélyt. Már 1863. máj 22-én megérkezik a kedvező válasz: Dalmady ügyvéd ellen eddig semminemű politikai kifogás nem merült fel. Irodalommal, költészettel eredményesen foglalkozik. Két kötet verse jelent meg: 1862-ben *Költemények*, 1863-ban *Szerelem* címen — mindkettőt Heckenast adta ki. A *Nővilágnak* munkatársa, tehát szerkesztését elláthatja.³³ Bajza Jenőnek háttérbe szorítása tulajdonképpen ekkor kezdődik meg.

Vajda 1863. dec. 1-én kezdte meg a Károly kaszárnnyában fogságát és dec. 8-án szabadult ki, miként azt a katonai törvényszék a Helytartótanács Elnökségének jelentette: „Ofen, am 10. Dezember 1863 — . . . Johann Vajda bereits gestern Nachmittag aus dem Strafuarreste entlassen wurde.”³⁴

Vajda úgy véli, hogy a *Nővilág* szerkesztését megtarthatja; nagy energiával kezdene újjászervezéséhez, ezt a szerkesztői üzenetekben meg is fogalmazza, de a Helytartótanács ezt is megvétőzza; sőt Worafka rendőrtanácsosnak 1864. nov. 4-én a Helytartótanács Elnökségéhez intézett jelentéséből az is kitűnik, hogy a lap megszüntetését már 1863. nov. 6-án elrendelték, most pedig végrehajtották:

„An das Hohe Präsidium der k. ungar. Statthaltereien zu Ofen. — Hohes Präsidium der königl. ung. Statthaltereien! Ich erlaube mir einem hohen Präsidium die gehorsamste Anzeige erstatten, das die im Verlage des Buchdruckereibesitzer Gustav Heckenast und unter der Redaktion des Johann Vajda erschienene belletristische Wochenschrift »Nővilág« mit der am 25. September 1864 herausgegebenen 39. Nummer eingegangen ist. Der genannte Eigentümer und Verleger des Blattes wurde im Sinne des hohen Erlasses vom 6. November 1863 Z 19215 entsprechend verständigt. — Pest, am 4. November Worafka k. k. Reg. Rat.”³⁵

Vajda Bécs és az itthoni, gyűlölködő ellenzék táborának keresztüzébe került, így el kellett buknia, mert a feladat amit vállalt: nemzetének megmutatni a haladás útját, meghaladta erőit és lehetőségeit. A vele egy eszmét valló Heckenastnak pedig ugyanaz a hatóság kézbesítette lapja megszüntető rendeletét, amely 1856. dec. 12-én Z 21676 sz. alatt engedélyezte.

³² D 191. IV. B. 7632 eln./1863, 605 eln. 1863. jún. 3., 8457 eln. jún. 15.

³³ D 191. 7106 eln./1863. máj. 25., Z 1414 Pr./1863. máj. 22.

³⁴ D 191 IV. B. 16563 eln.

³⁵ D 191 IV. B. 3311 eln. / 1864. nov. 4., 7119 eln. / 864. nov. 6.

PIROSKA D. SZEMZÓ

Die Einstellung der Zeitschrift *Nővilág* im J. 1864

Die Einstellung am 25. September 1864 der Frauenzeitung *Nővilág* (Frauenwelt) — redigiert vom berühmten ungarischen Poet und radikalliberalen Publizist Johann Vajda, herausgegeben in politischen Anschauungen mit ihm verwandten Pester Grossverleger Gustav Heckenast — wurde bisher in der Philologie und Zeitungsgeschichte ziemlich kurz und irrtümlich angedeutet. Fast einstimmig meinte man, dass Heckenast wegen finanziellen Schwierigkeiten, Verminderung der Leserschaft, bzw. der Pränumeranten zu diesem Entschluss griff.

D. Szemzó beweist auf Grund wichtiger Dokumente (Schriften der damaligen Pressebehörden), dass die Einstellung mit den zeitgenössischen innen- und aussenpolitischen- und mit den gesellschaftlichen Verhältnissen eng verbunden war.

Im J. ihrer Entstehung, 1857 sollte *Nővilág* den ungarischen bürgerlichen Frauen und Töchter angehören, als harmloses Organ sie erziehen und bilden. Schriftleiter und Verleger zielten es zugleich in Dienst ihrer linksch-demokratischen politischen Pläne zu stellen. Die Wiener Regierung, in der Hoffnung, dass Vajda und Heckenast mit ihrem politischen Verhalten diesmal zur Förderung des inneren Friedens, zur Bekämpfung des feindlichen innenpolitischen Lebens mitwirken werden, erteilte ihnen die Konzession. In den Anfangsjahren ruderte die Zeitschrift auch diese friedlichen Wasser. Hie und da kamen vor gegen das Pressegesetz verfasste Aufsätze und da folgten Mahnungen der Behörden, kleinere Strafen. Diese Situation veränderte sich und wurde sogar verhängnisvoll im J. 1862. Die Behörden sahen jetzt, dass von einer friedlichen Mitwirkung mit Vajda und Heckenast kann nicht mehr die Rede sein: die Angriffe gegen die Wiener Regierung blühte auch in der Frauenzeitung auf.

Am 19. April 1862 meldet der Pest-Ofner Berichtersatter Polizeirat Worafka der ungarischen Statthalterei, dass in *Nővilág* No 10, 11 eine Fortsetzung einer historischen Erzählung unter dem Titel *A nők vérpádon* erschienen ist, in welcher die im Jahre 1794 in Frankreich während der Revolution erfolgten Hinrichtungen: die Frauen die das Schafot bestiegen haben, besprochen und bei dieser Gelegenheit die Revolution glorifiziert, den Frauen aber wegen Nichtunterstützung derselben in Ungarn förmliche Worwürfe gemacht werden. Die Neugeburt der Welt bringen die Revolutionen mit sich — heisst es in der Erzählung — welche ohne Mitwirkung und Hilfe der Frauen nicht erzweckt werden könne. Die Behörden erkannten sofort die gefährliche Feder des Redakteurs, das Mitspielen des Verlegers und behaupteten den Tatbestand des Vergehens gegen die öffentliche Ruhe und Ordnung durch Gutheissung ungesetzlicher Handlungen, sogar das Verbrechen des Hochverrats. Ein mehrjähriger strenger Arrest drohte beiden, welcher nach mehrmaligem Verhör zur Geldstrafe und achttägigem Gefängnis gemildert wurde. Die richtige Strafe war aber die Verordnung, dass *Nővilág* für immer eingestellt werden muss; der Polizeirat Worafka meldete am 4. November 1864 der ungarischen Statthalterei: „Der gennate Eigentümer und Verleger (Gustav Heckenast) des Blattes wurde im Sinne des hohen Erlasses vom 6. November 1863 Z 19215 entsprechend verständigt.“

LAKATOS ÉVA

Lapkiadás mint üzlet

(Egy bibliográfiai feltárás tapasztalatai)

Lapcímek változásai és variánsai

A szokásos „bevezetés” helyett arra kérjük az olvasót, hogy szenteljen néhány másodpercenyi figyelmet a mellékelt illusztrációk tanulmányozására.

Nem kétséges, benne is ugyanazok a kérdések fognak felmerülni, mint e tanulmány írójában, amikor először találkozott e századforduló környéki folyóiratok furcsa egyezéseivel, címváltozásaik bonyolult szövevényeivel.

Az 1. képen pl. egy 1895-ből származó címlapon Széll Ignác belügyminiszteri államtitkár néz velünk farkasszemet, mellette az irodalomtörténetileg már rég elfeledett Csóregh Gyula *Esti fény* c. elbeszélése. A lapfejen ismerős cím, az egyik leghosszabb életű „szépirodalmi és ismeretterjesztő képes hetilap”: *Képes Családi Lapok*.

Am ugyanezzel a Széll Ignáccal és ugyanezzel az elbeszéléssel, ugyanebben a tördelésben egy másik 1895-ből származó lapfej alatt is találkozunk: ennek viszont *Magyar Világ* a címe.

Mindez azonban csak akkor derül ki, ha a lapot kézbe vesszük. Az időszaki kiadványok formális adatait rögzítő könyvtári katalógusok minderről hallgatnak. Sőt — önmagukban helytálló — vonatkozásaik azt sugallják, hogy két — egymástól alapjában különböző címmel van dolgunk. Ez természetes is, hiszen a lapokon feltüntetett ún. címfelvételi elemek valóban mindenben különböznek: a *Képes Családi Lapok* felelős szerkesztője Murányi Ármin, a szerkesztőség és kiadóhivatal címe: Bp. V., Vadász utca 14. Periodicitásának adatai: 1895. ápr. 7., 17. évf. 15. sz.

A *Magyar Világ* felelős szerkesztője és kiadótulajdonosa viszont Székely Aladár, a szerkesztőség és kiadóhivatal címe: Bp., Erzsébet krt. 32. A lap periodicitásának adatai: 1895. 2. évf. 31. sz. (A pontos keltezés hiányzik.)

Amint látjuk, „minden” különbözik, — csak éppen a tartalom azonos. S nemcsak ebben a számban, hanem az egész évfolyamon keresztül.

S a példákat folytathatnánk tovább, egyre nyugtalanítóbb módon téve fel a kérdéseket: hogyan lehetséges, hogy két évvel később ugyancsak a *Képes Családi Lapok*nak *Kedves órák* címmel ismét akad egy variánsa, amely öt egész éven át fennállt. (L. 2. kép.) Mi lehet az oka, hogy ugyanezzel a jelenséggel más lapoknál is találkozunk? Elég egy pillantást vetnünk a több mint egy évtizeddel később megjelent *Kis Életlap* első oldalán levő rajzra, hogy azt könnyedén azonosítsuk egy teljesen más, *Buborékok* cím alatt forgalomba került füzet címlapjával. (L. 3. kép.)

Az azonosságokat egyébként legkönnyebben a rajzok alapján tudjuk felismerni. Ezt segítette elő pl. a 4. képen újraközölt *Magyar Herkó Páter* 1910. máj. 15-i számának politikai karikatúrája is, amely a magyar konzervatív politika vezéralakját, Tisza Istvánt és párthíveit ábrázolja — látszólag ellenzéki éllel, ám ravaszul úgy, hogy — a lap konzervatív, katolikus irányzatának meg-

felelően — burkoltan szimpátiát keltsen iránta. Az emlékezetes rajzzal utóbb egy másik kiadványban, a *Magyar Miskában* is találkoztunk, amely az előbbiekhez hasonlóan „mindenben” különbözik: más a szerkesztője, más a szerkesztősége és más az évfolyamszámozása is.

A címeiket hosszan sorolhatnánk, ám a kérdés exponálásához, úgy hisszük, ennyi is elég.

Filológiai előzmények

A lapkiadás mai, konszolidált viszonyai között a felsorakoztatott példák a megjelentetés és a felfedezés sokkjával hatnak. Meg kell azonban említenünk, hogy bizonyos vonatkozásaik mégsem teljesen ismeretlenek szakirodalmunkban.

A címek azonosságának egy sajátos jelenségre már több mint negyven éve épp a *Magyar Könyvszemle* hasábjain mutatott rá a magyar sajtótörténet nemzetközileg ismert művelője, Dezsényi Béla.¹ Ő figyelt fel először arra, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben számos hazai német lapnak azonosak a vasárnapi mellékletei. Kutatásai eredményeképpen kiderült, hogy a jelenség egyszerű üzleti okokra vezethető vissza. A legkülönbözőbb vidéki városokban viszonylagosan kis példányszámban megjelenő lapoknak egyszerűen olcsóbb volt külföldön megrendelni vasárnapi mellékletüket, mint helyben, egyedileg megszerkeszteni. E mellékletrendelés egész hálózattá bővült. A Schönlein Hermann utóda, stuttgarti nyomdától például a kilencvenes években nem kevesebb, mint tizenkét magyarországi német napilap vásárolt hétvégi mellékletet, s azt *Illustriertes Unterhaltungsblatt* vagy *Illustriertes Sonntagsblatt* címmel és váltakozó lapfejek rányomásával használta fel vasárnapi számainak kiegészítéséül. Dezsényi Béla kutatásai nyomán harminchét olyan Magyarországon megjelent német nyelvű periodikumról tudunk, amely vasárnapi mellékletét így: központilag rendelte meg különféle németországi nyomdáktól, illetve kiadóktól.

Említett cikke egy magyar példát is bemutat: 1891-ben tűnt fel némely vidéki lapokban a *Vasárnap* című képes heti melléklet, amelynek előfizetési felhívása bejelentette, hogy szerkesztője Benedek Elek. A vállalkozás 1891 június havában indult és 1892 júniusáig tartott, s tizenöt vidéki lap tartozott előfizetői közé. A szöveg valamennyinél teljesen azonos, csupán fejlécükön, ill. alcímükben viselték főlapjuk „saját” címét.

Hasonló jelenségre mutatott rá Dezsényi Béla a *Magyar Könyvszemle* 1944. évfolyamában is. E cikkében kimutatta, hogy a *Nagyszentmiklós* c. közérdekű hetilap 1901-ben *Derű* címmel megjelenő melléklete azonos a *Magyar Szalon* ugyancsak 1901-es évfolyamának megfelelő számaival.² Párhuzamot vonva az egy évtizeddel korábban kiadott *Vasárnap* c. illusztrált melléklettel, a *Derű* különlegességét abban látta, hogy kiadásában egy „önállóan” is terjesztett, magasabb igényeket támasztó folyóirat vidéki felhasználását tapasztaljuk. Egyúttal jelezte a kutatások nehézségeit is, mivel ezeket a mellékleteket nem minden vidéki lap szolgáltatta be. Továbbá arra is rámutatott, hogy az összefüggések felismerését külön nehezíti a vidéki kiadók „ködösítése”, amivel igyekeztek elhomályosítani a megvásárolt mellékletek eredetét. Ilyen körülmények között — Dezsényi szerint — a további azonosságok és átvételek nyomon követéséhez még hosszadalmas, körülményes utánjárásra lenne szükség.

¹ DEZSÉNYI Béla: *Külföldi származású szórakoztató mellékletek magyarországi német hírlapokban.* = MKsz 1937. 325—331.

² DEZSÉNYI Béla: *Egy régi vidéki újság képes melléklete.* = MKsz 1944. 176—178.

A lapvariánsok irodalmához szorosan kapcsolódnak Mokcsay Júlia kutatásai is. Az Országos Széchényi Könyvtár volt Hírlaptárának katonás modorú, pontosságáról híres címfelnevőjének érdeklődése ugyan elsősorban a periodikumok formai leírására irányult, s a *Magyar Könyvszemle* 1941. évfolyamában megjelent tanulmánya, *A hírlapok és folyóiratok homlokírásának megtevesztő adatai*³ is elsősorban erről szólt. A melléklap variánsok kérdését itt főleg ebben az összefüggésben tárgyalja, s az addig ismert eseteket néhány huszadik századi példával egészíti ki, többek között az 1934 és 1939 között megjelent *Képes Híradó*-val, amelynek számos vidéki felhasználója akadt.

Mokcsay Júlia is, s különösképpen Dezsényi Béla aláhúzta e központilag készülő mellékletek gazdasági-üzleti vonatkozásait. Nevezetesen azt, hogy alkalmazásukkal a megrendelők olcsó pénzért jó „színesítő” anyaghoz jutottak, másrészt viszont azt, hogy a mellékletek előállítói, ha nem is mindig a saját égiszük-nevük alatt, de mégis széles piacot élvezhettek.

A tőkés lapkiadás üzleti mechanizmusa

A központilag készült képes-kulturális mellékletek kérdésével eljutottunk ahhoz a motívumkörhöz: a lapkiadás gazdasági, üzleti meghatározottságaihoz, amelyek végső soron azokra a jelenségekre is magyarázatot adnak, amelyeket bevezetőnkben érintettünk, s amelyeket a továbbiakban bizonyos tipizálás útján kívánunk részletezni és rendszerezni.

Megváltozott társadalmi viszonyaink s ezen belül a mai magyar lapkiadás szerkesztési—terjesztési gyakorlata annyira más alapokon nyugszik, annyira mások mechanizmusának törvényszerűségei, hogy az újonnan felnövő generáció elől szinte már el is fedik a „lapcsinálásnak” azt a tőkés gyakorlatát, amely az 1945-öt megelőző közel másfél évszázad sajtótermékeinek előállítását és eladását meghatározta.

Ezért, ha csak rendkívül vázlatosan is, de „emlékeztetőül” felvázoljuk a sajtónak azokat a tőkés—üzleti vonatkozásait, amelyek ismerete nélkül még bizonyos formai—bibliográfiai jelenségek regisztrálását sem tudnánk elvégezni, nem is beszélve a XIX. század második felének és a századforduló bonyolult címváltozásairól, beolvadásairól, mutációiról stb.

A lapkiadás: üzlet. Ez azt jelentette, hogy újságot, folyóiratot stb. a kiadó elsősorban azért állított elő, mert azon pénzre, „haszonra” kívánt szert tenni, még hozzá minél többre. Nagyon leegyszerűsítve a jelenségeket — ennek két útja lehetett: vagy az előállítási költségek csökkentése vagy pedig az elkészült lappéldányok árának emelése. Mindkettőnek azonban komoly akadályai voltak. Bizonyos színvonalnál alacsonyabbra nem lehetett sem a papír, sem a nyomás minőségében lejjebb menni, mert akkor az áru minősége nem volt versenyképes. (Nem beszélve a munkabérről, amely idővel egyre megkötöttebbé vált.) Ehhez hasonlóan nem lehetett túl sokat kérni az elkészült lapokért sem, mert akkor a vásárló egyszerűen nem vette volna meg azokat, s helyettük a konkurens kiadó termékeit részesíti előnyben.

A magasabb haszon elérésének legjárhatóbb útját a termelés mennyiségi növelése, a lapok példányszámának a fokozása kínálta. Mindehhez azonban meg kellett teremteni a termékeket felvevő fogyasztói piacot: az előfizetők, il-

³ MOKCSAY Júlia: *A hírlapok és folyóiratok homlokírásának megtevesztő adatai.* = MKSz 1941. 69—80.

letve a vásárlók hálózatát is, hiszen a vállalkozó „költései” csupán a ténylegesen eladott lapok árában térültek vissza.

A magasabb példányszámért való harc ilyenformán a tőkés lapkiadás kulcskérdése. Ezen állt vagy bukott az egyes vállalkozások megszűnése vagy felvirágzása. Valamennyi sajtóval kapcsolatos problémára — legyen akár a lapok külső, nyomdai kiállításáról és kereskedelmi vonatkozásairól vagy akár a kiadványok címeiről és mellékleteiről szó — csak úgy tudunk igaz és hiteles választ adni, ha ebből az alapkérdésből indulunk ki.⁴ Mindehhez hozzá kell azonban tennünk, hogy a lapkiadás üzleti jellege nem minden periodikus kiadvány esetében érvényesült a maga nyersségében.

Azok a kiadványok, amelyek mögött bizonyos testületek (pl. egyházak, tudományos intézetek, politikai pártok vagy állami hivatalok stb.) álltak, s amelyek megjelenését mai szóhasználattal élve: már eleve „dotálták”, nem voltak a fent leírt módon és mértékben kitéve az üzleti konkurrencia törvényeinek.

Másrészt a kapitalizmus kibontakozásának kezdeti szakaszában, pl. a reformkorban, de különösen az azt megelőző évtizedekben időszerű kiadványaink nagy része főúri vagy más mecénási támogatással jelent meg, az üzleti szempontok tehát bizonyos mértékig itt is háttérbe szorultak.

Ismét más vonatkozások miatt „konszolidáltabbak” a folyóiratkiadás anyagi vonatkozásai a századfordulót követően, miután kialakultak a nagytőkés csoportosulások. E konszernek lapjai, illetve folyóiratai kevésbé voltak kitéve az üzlet, illetve a piac hullámzásainak.

Akármelyik korszakot vizsgáljuk azonban s bármennyire is érzékeljük egyes esetekben a datálás tényét: tőkés viszonyok között nem tudjuk megkerülni a lapkiadás üzleti-anyagi meghatározottságát.

Ez alól még a haladó (tehát nem a haszonra, hanem az eszmei propagandára törekvő) sajtó sem kivétel. Hiszen, ha nem alkalmazkodik a kiadást és terjesztést meghatározó gazdasági törvényekhez — egyszerűen csődbe jut.⁵

E kisebb terjedelmű tanulmány keretein belül nem vállalkozhatunk arra, hogy a tőke és a lapkiadás összefüggésének valamennyi részletére kitérjünk. Nagyrésztük tartalmi vonatkozású; újfajta műfajok jelentkezésével, mások eltűnésével, a tovább-élők átalakulásával stb. kapcsolatos. Ezek pontos felmérése és elemzése a sajtótörténet feladata.⁶ Mi itt ennek a kérdéskomplexumnak csupán néhány „formai” vonatkozását kívánjuk bemutatni. S azokat sem általános érvénnyel, minthogy megfigyeléseink nem az egész sajtóra, hanem annak csak egy részére terjednek ki; s tulajdonképpen annak a gyűjtőmunkának a „melléktermékei”, amelyek a magyar irodalmi és irodalomtörténeti érdekű hetilapok és folyóiratok bibliográfiai leírását tűzte ki célul, s amely 1972 óta a *Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei* c. sorozatban jelenik meg folytatásokban.

⁴ A tőkés sajtó és könyvkiadás technikai bázisának fejlődéséről, a nagyüzemi termelés kialakulásáról és hatásáról a piaci mozgásokra I. FÜLÖP Géza: *A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában (1789–1917)*. Bp. 1971. 15–45.

⁵ Ilyen szempontból példamutató Gaál Gábor szerkesztői és kiadói tevékenysége. Levelezését olvasva (*Levelek 1921–1945 Sajtó alá rend. SUGÁR Erzsébet. Bukarest 1975.*) megdöbbenő szuggesztivitással áll előttünk: milyen bonyolult üzleti lavírozással tudta csak fenntartani a *Korunk* (1926–1941) tizenöt évfolyamát, a két világháború közti időszak marxista folyóiratkiadásának legkiemelkedőbb közép-európai teljesítményét.

⁶ A tőkés és nagyipari termelés eszmei-tartalmi hatásáról a sajtó jellegére és újfajta funkciójára vonatkozóan I. NEMES György: *A kapitalista sajtó kibontakozása. = A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 155–162.

Vizsgálódásaink két kérdés köré csoportosulnak. Egyrészt azt elemzik, hogyan magyarázza az időszaki kiadványok tőkésedése a különböző periodikumok váratlan címváltozásait, illetve azokat a sajtótörténet korábbi évszázadában ismeretlen, új momentumokat, amelyek a lapok címével függnek össze. Tanulmányunk második része azt a hatást kívánja bemutatni, amit az elüzetliesedés a periodikumok különféle mellékleteire, azok elszaporodására, differenciálódására és sajátos, új funkcióinak a kialakulására gyakorolt.

Címváltozás — összeolvadás (fúzió) miatt

A címváltozás nem ismeretlen jelenség a sajtótörténet korai, kapitalizmus előtti szakaszában sem. Nem egyszer fordult elő, pl. a XIX. század első felében, hogy még a legismertebb és legnívósabb lapjaink is időnként címet cseréltek; szerkesztőik ilyenkor vagy a régi, elavult címet kívánták elhagyni, vagy a lap új irányvonalát, megváltozott eszmei tartalmát igyekeztek aláhúzni. A múlt század első felének leghosszabb életű politikai hírlapja, a Kultsár István által 1805-ben indított *Hazai 's Külföldi Tudósítások*⁷ pl. 1840. január 1-ével címet változtatott. Új elnevezése, a *Nemzeti Újság* elsősorban tartalmi meghatározottságú.

Mindenekelőtt a megváltozott cenzurális állapotokat érzékelteti; azt ugyanis, hogy a korábbi semleges címmel szemben az új már hangsúlyozottan vállalhatta a nemzeti jelleget. Továbbá azt is, hogy a korábbi, kommentár nélküli hírek, „tudósítások” pusztá felsorakoztatásának gyakorlatát 1840-ben már felváltotta a tudatos szerkesztés; az újság politikai orgánummá vált. Mindezekhez azonban azt is tegyük hozzá, hogy az új cím megválasztásában már bizonyos manipulatív és üzleti megfontolások is közrejátszottak. A lap irányzata ugyanis konzervatív, kormánypárti. A reformkor nemzeti fellendülése közepette már ehhez a célkitűzéshez is célszerűnek látszott — nemzeti „cégért” választani.

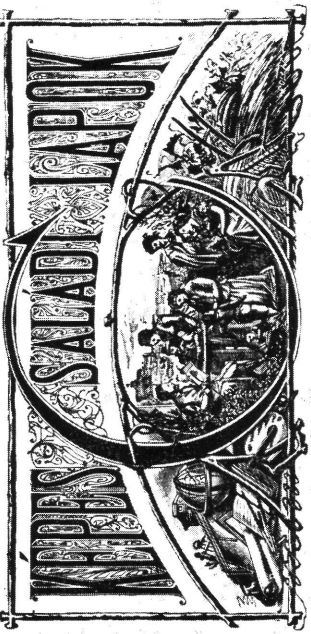
Hasonló elgondolások és motívumok húzódnak meg az Erdélyben megjelent *Múlt és Jelen* 1848. ápr. 14-én kezdeményezett címváltozásában. A Szilágyi Ferenc által 1841. jan. 5-én indított „historiai és politikai erdélyi hírlap”, amely a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*hoz hasonlóan konzervatív irányzatot képviselt, csupán az „új idők” hatására hagyta el címének első két szavát: a polgári forradalom győzelme nyomán határozza el, hogy „ezentúl csak *Jelennek* nevezi magát”.⁸

Ha e két példával összehasonlítjuk a következő címváltozásokat: *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* (1873 — azelőtt *Magyar Bazár*), *Jókai Magyar Nők Lapja* (1894 — azelőtt *Magyar Nők lapja*), *Magyar Gêniousz Vasárnapi Lapok* (1895 — azelőtt *Magyar Gêniousz*), már az első olvasásra érzékelhető a korábbiakkal szembeni különbségük. Az új címek ui. nem tartalmi vonatkozásokat, hanem — mint látni fogjuk — csupán új tulajdonjogi viszonyokat tükröznek.

Ha ugyanis összehasonlítjuk pl. a Szabó Richárd által 1866-ban indított első hét évfolyamot a címváltozást követő „új lap” tartalmával, akkor semmilyen lényeges változást nem tapasztalhatunk. Az „előzménynek” tekinthető *Magyar*

⁷ Induláskor: *Hazai Tudósítások*, 1808. júliustól: *Hazai 's Külföldi Tudósítások*.

⁸ L. „Erdély konzervatív hírlapja a *Múlt és Jelen* szintén címében fejezi ki az idők változását: ezentúl csak *Jelennek* nevezi magát.” DEZSÉNYI Béla: *Hírlapirodalomunk 1848—49.* = It 1949. 114., és *A magyar sajtó 250 éve.* Bp. 1954. 106.

SZÉPRODALMI ÉS ISMERETTERJESZTŐ KÉPES HETILAP.

Megjelenik minden vasárnap.

Szerkesztőség és kiadóhely: **BUDAPEST.** F. Jégt. Ikt. utca 14. sz. 4. u. sz. 14. sz. 4. u. sz. 14. sz.

Szerkesztő Dr. TUDMÁLLAJOS. Földis szerkesztő: **Dr. SZURÁNYI ÁRMIR.** Egyszerű ábr. 9. sz. 9. sz. 9. sz.

Előfizetési ára: **4. forint** (f. ut. 4. sz. 4. sz. 4. sz. 4. sz.)

ESTIFÉNY.

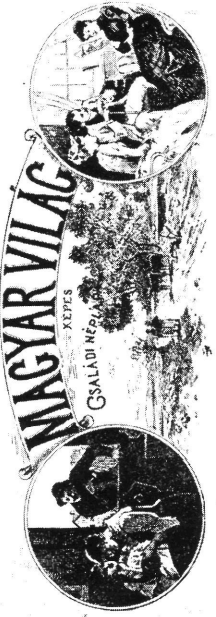
IRTA: CSÖRÖGHI GYULA.

Bizony nem a legjobbjak, nagyokos uram! — egész környékre is. A vastag massze esett fölök a vállamra, a csodától ur, azon törve a fejét, hogy a hód hűségében magy kéri, a hód hűségében magy kéri, a hód hűségében magy kéri, a hód hűségében magy kéri.

Székely Gyula.

Ezzel kezelve kimintett a

SZÉPRODALMI ÉS ISMERETTERJESZTŐ KÉPES HETILAP.

Megjelenik minden vasárnap.

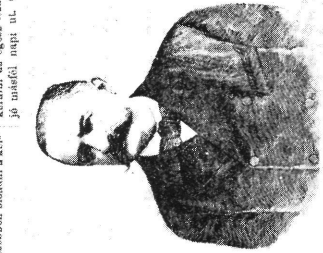
Szerkesztőség és kiadóhely: **BUDAPEST.** Földis szerkesztő: **SZÉKELY ÁL. Á. D. Á. I. E.** Egyszerű ábr. 9. sz. 9. sz. 9. sz. 9. sz.

Előfizetési ára: **4. forint** (f. ut. 4. sz. 4. sz. 4. sz. 4. sz.)

ESTIFÉNY.

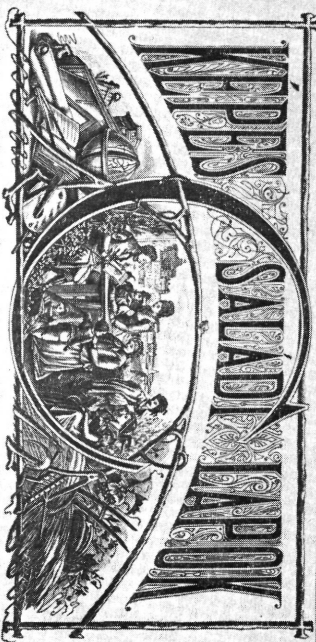
IRTA: CSÖRÖGHI GYULA.

Bizony nem a legjobbjak, nagyokos uram! — egész környékre is. A vastag massze esett fölök a vállamra, a csodától ur, azon törve a fejét, hogy a hód hűségében magy kéri, a hód hűségében magy kéri, a hód hűségében magy kéri, a hód hűségében magy kéri.

Székely Gyula.

Ezzel kezelve kimintett a

SZÉPIRODALMI ÉS ISMERETTERJESZTŐ KÉPES HETILAP.

Megjelenik minden vasárnap.

Szerkesztő és felelős: Dr. TOLNAI LADIS.

V. kerület, RUDAPART, 42. szám.

10. utca, a Magyar Nemzeti Színház mellett.

Szerkesztő: Dr. TOLNAI LADIS. Főadó felvezető: Dr. KURÁVYI ÁBRÁM.

Polgári esküdtett.

Előzetes árak: a „Kedves Őrzők”-nak az „Építőmunkások”-éval egyenlő, azaz 6 Ft., a „Pálya”-é 3 Ft., a „Közélet”-é 1 Ft. 50 k.

Ahogy kezdtek, úgy végeztek.

A módellikercsedők.

ELŐ FOLYÓZAT.

Dr. Tolnai Ladis.

A nagy zajra, hirtelen kezdőbb csoportosult az utolsó kezűség, a mi Horvát munkárral kivált hazugul. Belpé is fogott hátrisszor megveser. A nagy bosszúság-ba, de a leső durván ráhálolt, hogy: ne ostobás-kodjék.

Nagysájt, ezek a mai fiatalok, a beklamátéshoz szót: kálidatalkák. En ti nem tudok szólni jani, pedig morogy mondan valdun van. Légsun ne illendőséggel Horvát az tunc mondogatodál, Osseson sem etők egy laplót írt. Ma nincs költő, ma már csak poéta létezik, az a szeszegy boldog, az az izedlen modern versírók, a ki a világ megsejtésének-mindhöz forerésze.

Kelenföldi, Bna-Torltagy, Kanti-zsa... stvölte az ajtóban álló anny-sápkas kondaktor — első eszteregs-Szere torerelt föl kálidat, alud-val két szeggy lény, egy férfi és egy asszony, az egyenesen Horvát fölé tartott, hogy: azí feloldjék.

— Úra, kérszül — miselőlt eszteregs — Anyam, mi Horvát fölé megnyuk — Hsz Hátvann kálidót.

Dr. Rón Péter.

— El, ezzi a filenemű halhatom, hogy — Csak nem vengyk tán szék, Hátvann. A kopozt öngesz ember monon kúrta kárlidat, a poéta s a fadó, a barbeszgetlen nyújtolta törvénit a szobázz-fék.

— Hó, hó, eszemem, be jó, hogy taláim, nekem tán egy Késztes-keltem. Eljőtem vóluk: Jógyn, vósom. A phélosos barabotomk egy jomjás vonszerit, a mi a félszegnem mondoló hallamun magun, egy Késztes-szerit legyem. A nagy nagy Mag-szeritülk s Szabidk mag. A követ le megvonzatam már. Milyen jó, hogy ti ráhálalom. Maam, leold lesz Késztesnek. Törölplésses előtte egész nap. Addig legvalóbb nem veszek-kelidök.

Magytorint lassunkat a homnat-közs minden órádól. A fead sír-rim eszokát a manna kérszül, a végzettsédel az egész ma kálidat-történetem, a csodás, haláligaz szobázz eszteregs, hogy a pupa telekéljék a föld a Krisztalann, a gaznóppel, a melyet le kálidat tövölörént, a szobázzóvól, a ki egy rendetlen kártyák, szobázz

— Úra, kérszül — miselőlt eszteregs — Anyam, mi Horvát fölé megnyuk — Hsz Hátvann kálidót.

SZÉPIRODALMI GAZDASÁGI ÉS ISMERETTERJESZTŐ KÉPES HETILAP.

Megjelenik minden szombaton.

Szerkesztő és felelős: Dr. TOLNAI LADIS.

VII. ker., Keresztváros 36. szám.

10. utca, a Magyar Nemzeti Színház mellett.

Szerkesztő: Dr. TOLNAI LADIS. Főadó felvezető: Dr. KURÁVYI ÁBRÁM.

Polgári esküdtett.

Előzetes árak: a „Kedves Őrzők”-nak az „Építőmunkások”-éval egyenlő, azaz 6 Ft., a „Pálya”-é 3 Ft., a „Közélet”-é 1 Ft. 50 k.

Ahogy kezdtek, úgy végeztek.

A módellikercsedők.

ELŐ FOLYÓZAT.

Dr. Tolnai Ladis.

A nagy zajra, hirtelen kezdőbb csoportosult az utolsó kezűség, a mi Horvát munkárral kivált hazugul. Belpé is fogott hátrisszor megveser. A nagy bosszúság-ba, de a leső durván ráhálolt, hogy: ne ostobás-kodjék.

Nagysájt, ezek a mai fiatalok, a beklamátéshoz szót: kálidatalkák. En ti nem tudok szólni jani, pedig morogy mondan valdun van. Légsun ne illendőséggel Horvát az tunc mondogatodál, Osseson sem etők egy laplót írt. Ma nincs költő, ma már csak poéta létezik, az a szeszegy boldog, az az izedlen modern versírók, a ki a világ megsejtésének-mindhöz forerésze.

Kelenföldi, Bna-Torltagy, Kanti-zsa... stvölte az ajtóban álló anny-sápkas kondaktor — első eszteregs-Szere torerelt föl kálidat, alud-val két szeggy lény, egy férfi és egy asszony, az egyenesen Horvát fölé tartott, hogy: azí feloldjék.

— Úra, kérszül — miselőlt eszteregs — Anyam, mi Horvát fölé megnyuk — Hsz Hátvann kálidót.

Dr. Rón Péter.

— El, ezzi a filenemű halhatom, hogy — Csak nem vengyk tán szék, Hátvann. A kopozt öngesz ember monon kúrta kárlidat, a poéta s a fadó, a barbeszgetlen nyújtolta törvénit a szobázz-fék.

— Hó, hó, eszemem, be jó, hogy taláim, nekem tán egy Késztes-keltem. Eljőtem vóluk: Jógyn, vósom. A phélosos barabotomk egy jomjás vonszerit, a mi a félszegnem mondoló hallamun magun, egy Késztes-szerit legyem. A nagy nagy Mag-szeritülk s Szabidk mag. A követ le megvonzatam már. Milyen jó, hogy ti ráhálalom. Maam, leold lesz Késztesnek. Törölplésses előtte egész nap. Addig legvalóbb nem veszek-kelidök.

Magytorint lassunkat a homnat-közs minden órádól. A fead sír-rim eszokát a manna kérszül, a végzettsédel az egész ma kálidat-történetem, a csodás, haláligaz szobázz eszteregs, hogy a pupa telekéljék a föld a Krisztalann, a gaznóppel, a melyet le kálidat tövölörént, a szobázzóvól, a ki egy rendetlen kártyák, szobázz

— Úra, kérszül — miselőlt eszteregs — Anyam, mi Horvát fölé megnyuk — Hsz Hátvann kálidót.

Humort és művészetet szolgáló színesen illusztrált élcslap.
Megjelenik havonta kétszer, 10 és 25-én. Előfizetési ár 1/2 évre (12 szám) 2 kor.

A modern művész.

- Kiakasztottam a képem a tárlatra.
- Hm. És mit ábrázol?
- Még nem tudom. Majd kisíttik a kritikusok.

A modern művész.

- Kiakasztottam a képem a tárlatra.
- Hm. És mit ábrázol?
- Még nem tudom. Majd kisíttik a kritikusok.

II. évfolyam.

20 szám

Budapest, 1910 május 15.

Szerkesztő: **BOHA MIHÁI.**
Szerkesztőség: VIII. BAKOS-UTCA 47. SZ.

Megjelenik minden vasárnap.
Előfizetés évi — egy forint 12 koron.

HELYZETEK

— De hiszen az már nem is lehet!
— Micsoda? Nem lehet még megfogadni láthat az urak a jóvá váltaknapi programbeszédem.

XVII. évfolyam

20. szám

Budapest, 1910 május 16.

HELYZETEK

— De hiszen az már nem is lehet!
— Micsoda? Nem lehet még megfogadni láthat az urak a jóvá váltaknapi programbeszédem.

MAROSVÁSÁRHELYI

TÁRSASÁG

SZÍNHÁZI VILÁG

Színházi, művészeti és társadalmi hetilap.

Feloldó szerkesztő és lapkiadós: Fodor István.

Megjelenik minden szombaton.

Marosvásárhelyi színeszet a mult század ötvenes éveiben.

Írta: Dr. Molnár Gábor.

(5.)

Pósa Mihály színtársulata megkapta a játszási engedélyt, melyet az akkori főbíró Lázár János — elbádogandó darabokat a helyhatóság engedélyezi, hová az két példányban előre benyújtandó s is méltán tartva — csak nehezen adott meg. Szigorúan kötelesté-gévé tette az igazgatónak az 1850. év november 25-én kiadott *Színház rendelet* pontos betartását. A kényuralom által kibocsátott eme rendelet minden olyan színdarab előadását tiltotta, a mi az időszertani korviszonyok szerint a köznyugalom és rend tekintetét sértené, nemzetségek, társadalmi osztályok és hitelezetek között gyűlöletre vagy az előadás alatt zajongásokra és demontstrációkra adna alkalmat. Papi

villanyszerelesei vállalata. — Állandó nagy raktár: csillárok, ventilátorok, izzók, főzőedények, utazóvasalók, motorok és minden-nemű szerelési anyagokban. Marosvásárhely, Bolyai, u. és Korzkócz.

Reiszfeld Miklós

vilanyszerelesei vállalata. — Állandó nagy raktár: csillárok, ventilátorok, izzók, főzőedények, utazóvasalók, motorok és minden-nemű szerelési anyagokban. Marosvásárhely, Bolyai, u. és Korzkócz.

MAROSVÁSÁRHELYI TÁRSASÁG SZÍNHÁZI-VILÁG

SZERKESZTI: FODOR ISTVÁN.

HANES TRAJAN, munkügyi inspektor és felesége, a színház lelkes barátai. (Iorvath Viktor matricéból.)

SZINHÁZI VILÁG

Színházi, művészeti és társadalmi hetilap.

Felülsz szerkesztő és lapfőnöke:

Fodor István.

Megjelenik minden szombaton.

ALMA MATER — KÖSZÖNT A VÉNDIAKOD...

ALMA MATER —

KÖSZÖNT A VÉNDIAKOD...

Cseng az emlékek ezüscsengője,
Hivogának fakó fölánsok
Robotvadonba, életédbé
Rég elhalasztott öreg diákok...

Ki tudja — kinek milyen volt az út,
Meddig hajszolta kergető tovább,
Kinek volt sorsa ámitó, hazug,
S ki lett oromben csökos cimborát...

Ki tudja — hová szolt a zart parancs,
A világegést szító fergeterg
Hési földalom felhői fölfe
Tafeliszódra kiket kergetett...

Es kit marasztalt otthon a kórház,
Leckebeleg iskolakereséni
Most, mikor az Alma Mater sorsán
Ven időra utolsó utótt...

Es ti, akiket jött emlékek
Ezist csengője idéscsengéit,
A sorsodtól, néma, nagy kérdésre
Készültek rá... Megfeleletek?

Készszáz éves építő ebékek
Nagy miligát érik huz, éves falak,
Gondok anyra barnemnyire nőlek,
Diákok — válhoz most a vállakal!

...Cseng az emlékek: zsznt csengője,
Hivogának fakó fölánsok...
Alma Mater a hűt hozza?...
Ez az élv, qdó pites vrtéget
Közszótól a vendéskod...

(Kölösvány)

MAEL FERENC.

Színházi Világ

— SZERKESZTI: FODOR ISTVÁN —

FEKETE RÓZSI

a marosvásárhelyi színház szíjrelelprimadonnája.

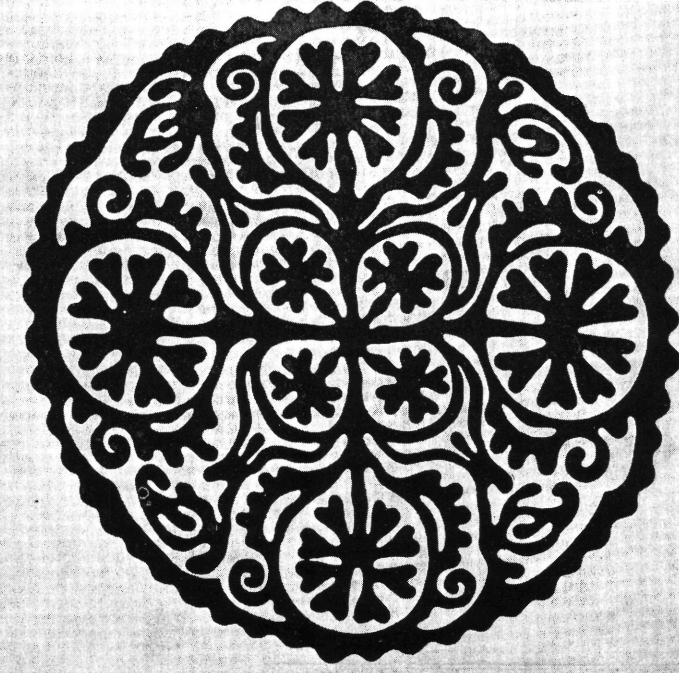
(Wormann, a "Színházi Világ" részere késettől fotótele)

OTTHONUNK

A MAGYAR HÁZIASSZONY LAPJA

Csú otthon: a családi és nemzeti élet vára

Iskolák terülé

G. Papp Emília rajza

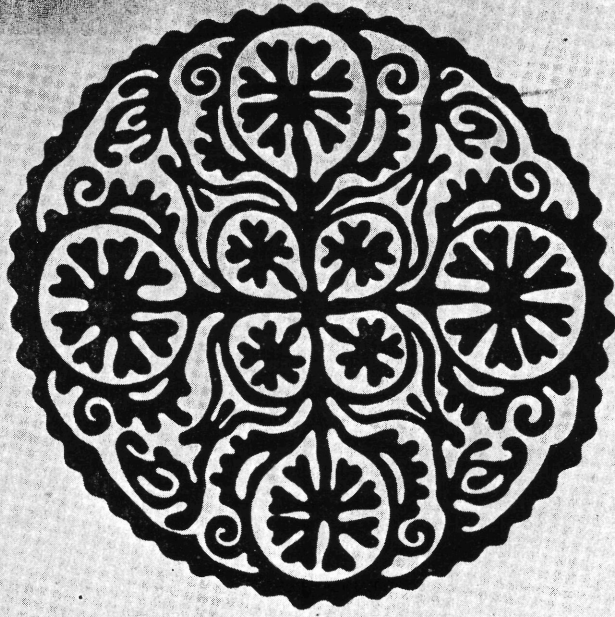
Budapest, 1938. november 1. A "Magyar Lányok" XLV. évfolyam 45. számának melléklete.

OTTHONUNK

A HÁZIASSZONY LAPJA

Budapest, 1938. november 1.

V. évfolyam, II. szám.

Iskolák terülé

G. Papp Emília rajza

MÁRCIUS 15.

Megjelen a nap minden keddenként egykor. Helytartás az egész országban. A szerkesztés az egész országban. A szerkesztés az egész országban. A szerkesztés az egész országban.

Bübböztési felhívás.

A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak...

Méltóságok felhívás.

A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak...

Méltóságok felhívás.

A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak...

Méltóságok felhívás.

A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak...

ESZO FUVOLYKA
Egykor példány ára 10 krajczár.
I. SZÁM
PEST 1867. JÚNIUS 23.

SZABADSÁG.

Egykor példány ára 10 krajczár.
I. SZÁM
PEST 1867. JÚNIUS 1.

ESZO FUVOLYKA
Egykor példány ára 10 krajczár.
I. SZÁM
PEST 1867. JÚNIUS 14.

EGYENLŐSÉG.

Egykor példány ára 10 krajczár.
I. SZÁM
PEST 1867. JÚNIUS 14.

Társulatok

A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak... A Magyarországi Kereskedelmi és Manufakturnak...

Néhány igaz szó iparunkról.

Tarországban kezdtek minőségét, hanem azokat felelősen vállalva...

Igaz, minden új gyárnak könyv a régebbi felmérések; mert az újaknak a meglévő...

E nélkül soha sem lehetnének új gyár, és a versenyelőny felélem hívóval meg...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Az új gyárak, melyek az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

vásárolni, hat Bécsbe, Brümbe, vagy Prágaé...

Most azonban már segítve van a bajon, és...

Az új gyárak, melyek az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Gyanús pénzjegyek.

Sajó: Vagy nyitunkban helyi kifizetés, amelynek...

Az új gyárak, melyek az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

TIK, halmozak föl rákora a Kányon a gyorsan...

Az új gyárak, melyek az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Amint látni van az állami iparok, és az ipari vállalkozások tevékenységének...

Vetül.

Magyar Jövő.

Előfizetés-ár:

Egész évre . . . . . 4 frt.
Félévre . . . . . 2 frt.
Negyedévre . . . . . 1 frt.
Egy hónapra . . . . . 30 kr.
Egy példány 10 kr.

SZABADKAI

FUTÁR

Szerkesztőde:
Szabadka, Vermes-ház.

Kéziratok
nem adtnak vissza.

Kiadóhivatal:
Szabadka, Vermes-ház

11-ik félév: 2-ik mutatószám. Szabadka, 1889 augusztus 3-án. Megjelenik szombaton.

Előfizetés-ár:

Egész évre . . . . . 4 frt.
Félévre . . . . . 2 frt.
Negyedévre . . . . . 1 frt.
Egy hónapra . . . . . 30kr.
Egy példány 10 kr.

Hajdúság

(Futár.)

Szerkesztőde:

H. Bözsermely, 66-67. sz. szim.
Írtáratok nem adtnak vissza.

Kiadóhivatal:

H. Bözsermely, 66-67. sz. szim.
Budapest, Teréz körút 10. sz.

Mutatószám.

Előfizetés-ár:

Egész évre . . . . . 4 frt.
Félévre . . . . . 2 frt.
Negyedévre . . . . . 1 frt.
Egy hónapra . . . . . 30kr.
Egy példány 10 kr.

GYŐR-SZENTMÁRTONI

FUTÁR

Szerkesztőde:

Főter 61. szám alatt.

Kéziratok nem adtnak vissza.

Kiadóhivatal:

Főter 61. szám alatt
Budapest, Teréz körút 10. sz.

1-6 évfolyam. 3-ik szám. Győr-Szent-Márton, szeptember 28. Megjelenik szombaton.

Előfizetési-ár:

Egész évre . . . . . 4 frt.
Félévre . . . . . 2 frt.
Negyedévre . . . . . 1 frt.
Egy hónapra . . . . . 30 kr.

Egy példány 10 kr.

KALOCSA ÉS VIDÉKE

(FUTÁR)

Szerkesztőde:

Kalocsa, Főter 6.

Kéziratok nem adtnak vissza.

Kiadóhivatal:

Kalocsa, Főter 6.

Budapest, Teréz körút 10. sz.

Második évfolyam. 2. szám. Kalocsa, 1889. október 12-én. Megjelenik szombaton.

Kalocsa, október 11.

Dr. Haynald Lajos bibornok úr ő eminenciája 50-éves áldozatának e hó 15-én tartandó jubileuma alkalmából e hó 14-én este fél 7 órakor a város kivilágították, és a városbázától a lakosság minden osztályából faklyásmenet induland az érseki kastélyhoz; — ugyanazon este a hét-órás harangzás után az érseki megye minden templomában valamennyi harang zúgása hirdetendi a másnapi ünnepet; 15-én, magán az ünnepnapon, minden templomban hálánodó ünnepélyes szt. mise fog tartatni; a lelkészek a meg-előző vasárnapon szent beszédekben fogják a hit-eket az ünnepnapra figyelmeztetni, a közbátóságokat pedig kellő módon erre meghívni. A Szent-Háromság-tér déli részén óriási diadalkapu emelttetett, éppen olyan, mint minden a bibornoki ünnepélyek voltak. A városi előjáróság egy

népszerűsíteni a kölapaságot és divatba hozni a kék reverendát.

Vasúti közlekedés.

Vonat indul: dél. 9 óra
" " délut. 2 "
" érkezik: délut. 1 "
" " délut. 6 " 23 percor.

Idegenek névsora a Magyar- király-vendéglőben:

Kölf. József B.-Pestől, Molnár János Szegedről, Tóth János Szabadkáról, Szűri László és József Gábor Hossáról, Hajós József Dömötől, de W. Gáspereől Bécsből, Göl-

Bazár éppúgy két részből áll, mint „utódja” a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*. Első íve divatközleményeket tartalmaz, a második szépirodalmi műveket. Tulajdonképpen a reformkori divatlapok egyik késői folytatójának tekinthető, azzal a különbséggel, hogy divat-része gyakorlatiasabb, mint a negyven évvel korábban megjelent társaié. A szépen színezett, szinte művészi kivitelűnek mondható divatrajzokat — kivágásminták, ruhaminták, hímzésrajzok, a szabás-varrásra vonatkozó gyakorlati tanácsok váltották fel. A szépirodalmi rész pedig jóval „oldottabb”, mint a reformkorban, a művészi színvonalú írásokat könnyed lektűrök cserélték fel.

Mivel magyarázható mégis a címváltozás, illetve annak második tagjában levő „mint a nők munkaköre” kifejezés? Erre a lap impresszumában szereplő formális adatok nem adnak választ, magyarázatukra csak akkor találunk módot, ha figyelmesen végigolvassuk a címváltozás környékén szereplő közleményeket. Ezekből viszont megtudhatjuk, hogy *A Nők Munkaköre* nem alcím, hanem egy másik hetilap elnevezése, amelynek tulajdonosai voltaképpen megvették, bekebelezték a nyolc évvel korábban indult *Magyar Bazárt*, bár a vállalkozás folytatásában megtartották annak jólesengő címét.⁹

A fúzió mögött „a kedves Wohl nővérek”: Wohl Janka és Stephanie állnak, akik a XIX. század utolsó irodalmi szalonját vezették Pesten, s akikről oly csodás hangulatú visszaemlékezést írt 1932-ben Krúdy Gyula.¹⁰

A két szépérzékű, bár testi szépséggel nem dicsekedhető honleány 1872. nov. 20-án indította a Nőképző- Gazdasszony és Nőiparegylet hivatalos lapjaként *A Nők Munkakörét*, amelynek tartalma, szelleme szinte teljesen azonos a *Magyar Bazár*éval. A „nevelési, gazdasági és szépirodalmi közlöny” valamennyi száma ui. a már leírt két részből állt; a divatrész ugyanúgy divatképeket, szabásmintaíveket közölt, mint a *Magyar Bazár*; az irodalma viszont talán valamivel színvonalasabb volt, hiszen fennállásának egyetlen éve alatt Jókai Mór és Vajda János egy-egy írásával is dicsekedhetett.

A két lap egybeolvadását tulajdonképpen nagyon egyszerű okra lehet visszavezetni. Szabó Richárd halála után a kiadás jogát — és az előfizetőket az örököstől: megvásárolták a Wohl nővérek.

Hogy az előfizetők milyen fontos szerepet játszottak a lapok megjelenésében, azt talán egy szélsőséges esettel, az egyetlen számot megért *Magyar Családlap* példájával illusztrálhatjuk. „A szépirodalmi és ismeretterjesztő hetilap” előfizetői táborát Németh Béla toborozta 1878 második felében, s lapja főmunkatársaként Erdélyi Gyulát, az akkor jőnevű költőt is sikerült megnyernie. Az 1879. jan. 5-i szám megjelenése után azonban Németh Bélát behívták katonának. Hogy szervező munkájának gyümölcse mégse vesszen el, eladja az előfizetők névsorát Mehner Vilmosnak, aki viszont ezzel az előfizetői táborral a háta mögött indítja el még ugyanebben az évben a már említett *Képes Családi Lapokat*.¹¹

A magasabb példányszám, illetve a minél nagyobb előfizetői tábor elérésének

⁹ A *Magyar Bazár* és *A Nők Munkaköre* közti tartalmi kapcsolatot, illetve folytonosságot egy sakktalány megfejtése is elárulja. Az új lap, a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*nek 1873. szept. 15-i példánya a 292. oldalon közli „a múlt szám sakktalányának megfejtését”. A „talány” viszont *A Nők Munkaköre* utolsó füzetében található.

¹⁰ KRÚDY Gyula: *A kedves Wohl nővérek*. = Budapesti Hírlap 1932. 39. sz., és K. Gy.: *A szobrok megmozdulnak*. Bp. 1974. 374–380.

¹¹ *Magyar Családlap* előfizetői listájának eladásáról I. ELLER Károly: *Erdélyi Gyula mint lapalapító*. = *Literatura* 1936. 211–212.

üzleti indítéka áll a fent említett másik két címváltozás mögött is. A *Jókai Magyar Nők Lapja* ugyanis szintén a lapösszevonás példája. A „befogadó” lap ebben az esetben a *Magyar Háziasszony* (1882—1890) címmel indult *Magyar Nők Lapja*, amelyet 1895-ben, a fúzió idején Beksics Gusztávné szerkesztett. Tartalma hasonlít a *Magyar Bazár*éhoz, szerkesztése, színvonala azonban alatta marad. A „befogadott” lap címe *Jókai* volt, szerkesztője Keleti Österreicher Lajos sem írta be nevét a magyar irodalomtörténetbe. A jogász végzettségű újságíró MÁV-hivatalnokként dolgozott, ám jó üzleti érzékét dicséri, hogy a „társadalmi, szépirodalmi képes hetilapként” hirdetett vállalkozásához sikerült megszereznie az akkor írói hírnevének delelőjén álló Jókai nevét s a lapba — nem egy írását. Keleti hetilapja azonban nyolc hónap után kifulladt. A reális gondolkodású szerkesztő csőd helyett — a beolvadást választotta. Hogy milyen alapon? Első és egyetlen könyvének előszavát — Beksics Gusztáv írta.¹² S ez talán magyarázatot ad arra: miként lett a *Jókai* önálló szerkesztőjéből — bukás helyett — Beksics Gusztávné társszerkesztője.

A képlet most már ismert, s tökéletesen illik a *Magyar Géniusz Vasárnapi Lapok* példájára is.

Hevesi József szerény irodalmi teljesítménye némileg elhomályosítja az általa szerkesztett s 1892. január 1-én indult *Magyar Géniusz* jelentőségét. Köztudatunk ugyanis a *Magyar Géniusz*nak csupán utolsó másfél évfolyamát (1902. jún. 1—1903. dec. 27.) értékeli — mint Osvát Ernő kritikusi és pályakezdesének színhelyét, mint azt a fórumot, amely modern irodalmunk legfőbb folyóiratának, a *Nyugat*nak volt az egyik bölcsőhelye.¹³

A valóságban — s ha nemcsak kizárólag irodalmi megközelítéssel élünk — a *Magyar Géniusz*nak előkelőbb helyet kell biztosítanunk sajtótörténetünk ranglistáján; különösen azoknak az évfolyamoknak, amelyeknek szerkesztésében (1896. nov. 15-től) már tevékenyen bekapcsolódott Basch Árpád festő és grafikus, a modern könyv- és plakátművészet egyik méltatlanul elfeledett előfutára. A *Magyar Géniusz* 1896—1901 közötti, Basch által szerkesztett évfolyamai méltán sorolhatók a modern magyar képzőművészeti irodalom alapvető forrásai közé.

Az általunk már említett fúzió 1898. febr. 13-án következett be, — szinte kizárólag üzleti indítékokból. A „befogadott” *Vasárnapi Lapok* 1897. ápr. 4-én indult, szerkesztői Beniczky Lenke és Prém József voltak. Irodalmi tartalmáról és színvonaláról e két név mindent elmond. Érdemes azonban megjegyezni, hogy képzőművészeti része nívósabb, mint szépirodalmi tartalma. Figyelemmel kíséri az új magyar festészetet, közli Gabányi Árpád rajzait, Pap Zoltán kritikáit. Az összeolvadáshoz talán ez is szolgáltatott alapot. A valódi indokról már szoltunk.¹⁴

Befejezésül megemlítjük, hogy a fúziók által létrejött kettős névhasználat — sajtójogi előírás volt. Az új cím fél évig volt köteles feltüntetni a „beolvadót”. A gyakorlatban — elsősorban üzleti megfontolások miatt — ezt a kötelező határidőt néha egy évre is meghosszabbították: sőt, a *Magyar Bazár* esetében

¹² L. KELETI Ö. Lajos: *A közszellem ébredése*. Bp. 1893.

¹³ L. pl. PÓK Lajos: *A Nyugat előzményei*. = It 1957. 285—303.

¹⁴ A *Vasárnapi Lapok* és a *Magyar Géniusz* fúzióját, ill. tartalmi folytonosságát egy folytatásos regény jelzi a legfélreérthetlenebbül. A Sátán álnévvel jegyzett: *Szépség ő Felsője!* c. történet, amely a *Vasárnapi Lapok* 1897-es évfolyamában kezdődött, 1898-ban: a beolvadás után a *Magyar Géniusz*-ban folytatódott, ill. ért véget.

végleg meg is tartották.¹⁵ A törvényadta előírás nem szabályozta, hogy az új címben milyen sorrendben szerepeljenek a korábbi elnevezések. Az általunk felhozott példák azt bizonyítják, hogy — szintén üzleti érdekből — mindig a jobban csengő címek kerültek az élre.

Címváltozás — jogfolytonosság miatt

Az első típusként bemutatott címösszevonás lényege az volt, hogy a kiadó saját előfizetői táborának kiszélesítése érdekében megvásárolta más — rendszerint csődbejutott — vállalkozások előfizetőit. Ennek mélyebb megértéséhez tudnunk kell ugyanis, hogy a XIX. század jelentős részében szinte kizárólag az előfizetők alkották a piac nagyobbik részét. A lapok utcai árusítása nem volt általános; csak a század utolsó negyedében kezdett tért hódítani, és külön engedélyezéshez volt kötve.

A címváltozások következő típusában azok a vállalkozások szerepelnek, amelyeknek — szerény lehetőségeik ellenére — sikerült megőrizni önállóságukat. Am lapengedélyük jogfolytonossága és változó előfizetői körük megtartása értelmében bizonyos címváltozással járó manőverezésre kényszerültek. Ezzel a gyakorlattal leginkább a szűk anyagi bázissal rendelkező kisebb vidéki lapoknál találkozunk.

Ilyen például az 1925. máj. 10-én, Nagyszebenben indult *Színházi Élet* is, amelynek katalógusbeli címfeje valóságos kisregény. Szerkesztője: Fodor István a két világháború közti erdélyi kulturális élet szerény és áldozatkész művelődéstörténésze, gyakorló szervezője. Lapjának megindítását a nagyszebeni — marosvásárhelyi magyar nyelvű színtársulat tevékenységével kapcsolta össze. Nem egyszerű színházi híradót nyújtott azonban — az előadásra kerülő darabok szereposztásával és a színészek népszerűsítésével, színházi pletykákkal stb. —, hanem olyan fórumot, amelyen az irodalom is szóhoz jutott, sőt amely a színház-történet és a művelődéstörténet népszerű kifejtésével hagyományokat is ápolott és teremtett.¹⁶

¹⁵ Természetesen az ellenkezőjére is találunk példát. Előfordult pl. az is, hogy a fúzióra a kiadó nem hívta fel a figyelmet párhuzamos címmel. Az 1891. januárjában indult *Életnek* (szerk. Lenkei Henrik) a *Magyar Génuszba* olvadásáról például csupán a „befogadó” lap 1896. jan. 5-i 2. számának egy eléggé rejtett szerkesztői közleménye tudósít.

¹⁶ A magyarországi lexikográfiai irodalomban még „nem jegyzett” nemesszándékú szerkesztő további bemutatására — Balogh Edgár szíves engedelmével — idézzük a készülő *Romániai magyar irodalmi lexikon* rávonatkozó címszavát:

Fodor István (Komárom, 1893. szept. 29 — 1961. nov. 5. Budapest) — szerkesztő. Postasegédtszti állását elveszítve 1919 után színházi titkár Marosvásárhelyen. Szerepe volt a város színházkultúrájának felvirágoztatásában. 1924-ben indította meg a *Színházi Hét*, majd *Színházi Élet* c. művészeti hetilapját, melynek címe 1926–27-ben *Színházi Világ*, majd újra eredeti címén jelenik meg, s 1929-től 1935-ig *Marosmenti Élet* feljéccsel kerül olvasói elé, társadalmi riportokkal és a filmvilág híreivel bővülve. Enekes vígjáték formájában dramatizálta Mikszáth Kálmán *Az eladó birtok* c. novelláját (Marosvásárhely, 1925) és *A szelstyjei asszonyok* c. regényét (Marosvásárhely, 1932). A *Marosmenti Élet* adta ki 1933-ban *Kántorné, az első magyar tragikái hősnő* c. tanulmányát, s 1937-ben egy munkáját az állandó jellegű színház felépítését sürgető színpártoló mozgalmakról. Újabb lapja volt Marosvásárhelyen *Az Ellenzék* (1935–37); mint színirendező is népszerűvé vált városában. Mintegy 50 folytatásban megjelent *Krónikás Füzetek* c. sorozata (1930–39) értékes történeti és művelődéstörténeti anyagot tartalmaz; nélkülözhetetlen forrásmunka a *Marosvásárhelyi színi élet* c. füzet. Ő Németh László második Bolyai filmtervének (1961) öreg vásárhelyi postatisztje, hálából ezért az értékes anyagért, mellyel az írónak *A két Bolyai* megírásához szolgált.

Alig jelent meg azonban az új lapból tizenegy szám, máris feltűntek az impresszumban az első változások. Az 1925. szept. 5-i szám második évfolyamot jelez, s változik vele a kiadás helye is: Nagyszében helyett — Marosvásárhely. Egy héttel később, a szept. 12-i számon a cím is megváltozik, *Színházi Világ*gá alakul. Ezt a címet a szerkesztő közel egy évig (1926. máj. 1-ig) használja, de a máj. 8-i számon ismét új elnevezéssel találkozunk: *Marosvásárhelyi Társaság*. (L. az 5., és a 6. képet.)

Ha belelapozunk a címváltozás évfolyamába, s összehasonlítjuk a régi és új füzetek szellemét — tartalmát, világosan érzékelhetjük, mi indította a szerkesztőt a lap elnevezésének átalakítására. A közlemények jellege, hangneme, a kiadvány koncepciója semmiben sem változott — csupán a szintársulat ment el ismét, most éppen Marosvásárhelyről Nagyszébenbe. Máj. 8-tól tehát hiányznak a színházi műsorok, szereposztások, — ám 1926. okt. 23-ától ismét visszatérnek. Természetesen a régi címmel együtt: *Színházi Világ*, mert hiszen a társaság újra Marosvásárhelyen játszik. A lap ezután 1928. nov. 17-ig folyamatosan jelent meg ezen a címen.

A tartalom, a tények önmagukért beszélnek. Ez esetben nem üzleti vállalkozással állunk szemben, hanem lelkes, apostolkodó erőfeszítéssel, amelyet a színházi aktualitáson túlmutató hivatástudat éltetett.¹⁷

1928. nov. 17-ét követően a lap rövid szünetelésre kényszerült, 1929. febr. 16-án azonban újra életre kelt, mint *Marosmenti Élet*. Ezen a címen még további hat évfolyam jelent meg — megszűnéséig 1935. márc. 15-ig.

Áldozatok és lemondások árán kinyomtatott számai megőrizték számunkra Marosvásárhely kulturális életének krónikáját és dokumentumait, köztük Benedek Elek, Berde Mária, Molter Károly, Orbán Balázs, Sényi László, Tamási Áron, Tamássy György számos írását s Móricz Zsigmond 1926-ban tartott irodalmi estjének emlékeit.

Hasonló jellegű címváltozással találkozunk egy másik színházi lap, az 1918-ban indult *Pécsi Színházi Élet* esetében is, amelynek története távolról sem olyan gazdag, mint a *Színházi Világé*. Egykori címváltozása pusztán üzleti fogás, amelyhez a pécsi szintársulat Mohácson tartott nyári vendégszereplése adta az alkalmat. A jogfolytonosságát felhasználva e vendégszereplés idején, 1924 nyarán, a szerkesztő *Mohácsi Társaság* címmel hat „szezonszámot” jelentetett meg — a helyi publikumnak.

A *Pécsi Színházi Élet* és „szezonszámai” jóval szerényebb vállalkozás, mint Fodor István lapja. Tartalmában a színházi cikkek és közlemények dominálnak, bár időnként némi szépirodalmat is hozott. Különösen a *Mohácsi Társaság* bővelkedik versekben és történetekben, amelyek alatt nem egy esetben Bálint György nevével találkozhatunk. E versek és tárcák írója a színész és rendező Bálint György.

Befejezésül hadd hívjuk fel a figyelmet arra is, hogy a jogfolytonosságon alapuló címváltozások mögött nemcsak az olvasóközönség megtartásának vagy esetleges bővítésének a szándéka munkált, hanem a lapengedély megőrzéséé is, amely nem egy esetben súlyos összegbe került, s megszerzésének néha politikai előfeltételei is voltak.

¹⁷ Apró adalékként jegyezzük meg: Fodor István nemcsak szerkesztette — a lap szedését is ő maga végezte. L. FODOR István: *Egy évtizedes...* = Marosmenti Élet 1934. 10/11. sz. dec. 25. 218—220.

Címváltozás — a jobb piaci „terítés” érdekében

A jogfolytonosság megtartásáért küzdő kispéldányszámú vidéki lapok lavírozási gyakorlatának merő ellentétét alkotják azok a nagyipari módszerekkel dolgozó központi sajtótermékek, amelyeknek címváltozásai nagyvonalú üzleti megfontolásokból történtek. Emitt a szükség kényszerét láthatjuk, amott a még dúsabb profit megsokszorozásának a szándékát.

E címváltoztatási gyakorlat tipikus példájaként hozhatjuk fel a századforduló egyik legnagyobb példányszámban megjelenő „tömegcikkét”, az 1879-ben alapított *Képes Családi Lapokat*. Már a címe, illetve a Pollák Zsigmond által készített lapfej is (l. az 1., és 2. képen) beszédesen árulkodik arról, hogy kiadója tömegigényeket kíván kielégíteni. Olyan olvasnivalót ajánl, amelynek különböző rovataiban a család minden tagja, sőt a társadalom valamennyi rétege is megtalálhatja az érdeklődési körének megfelelőt. A „Család” szó nagyméretűre kinagyított „C” betűjének közepébe Pollák Zsigmond a budai vár kontúrjait rajzolta; a lapfej előterében — asztal és karosszék, amelyben házisapkás, magyarsujtásos ruhájú atya tartja kezében a lapot; mellette katonaruhás vó vagy fia és annak a felesége, mindketten a pipázó öregúr felolvasását hallgatják; az asztal másik oldalán nagyanyó játszik az unokákkal. A városi-kispolgári környezet mellől természetesen nem hiányozhat a vidék sem; a lapfej jobb oldalán parasztruhás házaspár jelképezi a lap olvasótáborának nagy „nemzeti” egységét. E békés idill „mélységét” és „egyetemességét” — az olvasó „lelkivilágát” kitűnően ismerő szerkesztő — mélyértelmű jelképekkel is kiegészíti. A „C” betű jobb oldalán a szántóvető munka rekvizitumait: a sarlót, ekét, gereblyét, cséphadarót és a munkaeszközök által létrehozott termékeket: búzát, dinnyét, szőlőt láthatjuk, baloldalon pedig a tudomány és művészet szimbólumait: a körzöt, földgömböt, könyvet, festőpalettát stb. A munka és tudomány és művészet világának eme egybetartozását (amit természetesen az olvasó kizárólag a *Képes Családi Lapokban* találhat meg ilyen szépen összeszedve) még, a „C” betű közepén „általvetett” ágasfa is kiemeli — teljessé téve a lap programjának érzéki megjelenítését.

Amint látjuk, a jogász képzettségű felelős szerkesztő, Murányi Ármin — kitűnő üzleti érzékkel rendelkezett. A társadalom valamennyi rétegéhez el kívánt jutni. Egyike volt a legelsőeknek, akik mondva — kimondatlanul a sajtó területén érvényesítette azt az egykori bölcsességet: „a pénznek nincsen szaga”. S aki tisztában volt azzal is, hogy olcsó tömeglapjának minden eladott példánya cseppenként, ám annál nagyobb bizonyossággal gyarapítja növekvő bankszámláját.¹⁸

A kilencvenes évek közepétől azonban úgy látszik e felvázolt üzleti fogások is kevésnek bizonyultak. Az olvasók, illetve az előfizetők számának növelése érdekében Murányi új manőverhez fordult: ugyanazt a lapot, ugyanazzal a tartalommal, ugyanabban a tördelésben — más címmel is forgalomba hozta. A minél

¹⁸ Az ügyes üzleti- és propaganda-fogásokra szükség is volt az egyre növekvő konkurrencia közepette, hiszen a nyolcvanas években már az irodalom- és tudománynépszerűsítő lapok egész sora ostromolta a közönséget. Elég ha közülük a nagy múltú *Vasárnapi Újságra* vagy az *Ország-Világra* utalunk.

A *Képes Családi Lapokról* l. még Németh G. Béla jellemzését (A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Sőtér István. Bp. 1965. 577–578.) és Dersi Tamás tanulmányrészletét. (D. T.: *Századvégi üzenet*. Bp. 1973. 123.)

tökéletesebb mimikri érdekében nemcsak a lap címét változtatta meg, hanem mint bevezetőnkben a *Magyar Világ* 1895-beli példányán láttuk: még az impresszum adatait is.

Ugyanezt tette két évvel később a *Kedves órák* esetében is, amelynek öt évfolyamáról van tudomásunk. Állításunk igazolására vessünk pillantást a 2. képre. A *Képes Családi Lapok* adatai itt a következők: felelős szerkesztő Murányi Ármin, szerkesztő Tolnai Lajos, szerkesztőség és kiadóhivatal Bp. V., Váczi krt. 42. egyéb adatok: 19. évf. 2. sz.

A *Kedves órák* fejlécén viszont a következők olvashatók: Felelős szerkesztő és kiadótulajdonos Faragó Simon, szerkesztőség és kiadóhivatal Bp. VII., Kertész utca 35. egyéb adatok: 3. évf. 2. sz.

Talán nem járunk messze a kereskedelmi indítékok feltételezésében, ha azt állítjuk, hogy a zsidó érdekeltségű lapvállalat az új és semlegesnek hangzó címekkel olyan olvasó, illetve előfizetői rétegeket kívánt megelőzni, amelyekben esetleg lehettek faji előítéletek.¹⁹

A 3. képen látható — az ugyancsak már említett *Magyar Herkó Páter* címvariációja mögött viszont a fentiekkel éppen ellentétes üzleti-felekezeti megfontolások húzódnak. Az 1893-ban indult rajzos élelap ugyanis a katolikus klérus támogatását élvezte, s egyik jellemzője éppen az antiszemitizmus. Szerkesztője, Markos Gyula nem volt olyan nagyvonalú üzletember, mint Murányi Ármin, ám ő is felfogta, hogy a növekvő előfizetői- és vásárlóköre üzleti szempontból független a vallási hovatartozástól. Kereskedelmi érzékéről nemcsak a jelzett *Magyar Herkó Páter* — *Magyar Miska* címváltozás beszél, hanem az a gyakorlatias kiadói fogás is, amely a lapot már 1899-től kétféle kiadásban bocsátotta piacra. A tizenhat oldalas főlap mellett ugyanis elkészítette annak „olcsó” négy oldalra áttördelt kivonatát is, az *Egy Krajczáros Tréfás Képes Herkó Pátert*. Ebből is látszik, hogy olcsó áruvariánsával ő is a vidéki piacok meghódítására törekedett.

Talán ezt a célt szolgálta a *Magyar Miska* címváltozat kiválasztása is, amelyben ott érezzük a nagy múltú *Bolond Miska* című élelap példájának a nyomát. Kétségen kívül: jobban és „népiesebben” hangzik, mint a papos *Herkó Páter*. (A jóhangzás azonban, úgy látszik mégsem váltotta be a reményeket: csupán 1910. jan. 9—okt. között szerepelt a piacon — legalább is jelenlegi ismereteink szerint.)²⁰

A címváltozatokkal való üzletelés példáit még az olyan nagy múltú és tekintélyes lap történetében is tetten érhetjük, mint az 1884-ben indult és harmincöt évfolyamot megért *Magyar Szalon*.²¹

Nem az 1901—1902-ben és *Nagyszentmiklós* számára *Derű* címmel szállított vasárnapi mellékletére gondolunk, amelyet Dezsényi Béla már megírt,²²

¹⁹ A két címváltozatot az Országos Széchényi Könyvtár állománya alapján írtuk le, amelyben a *Magyar Világ* 1895. 2. évfolyama, a *Kedves óráknak* pedig az 1897—1901. közötti 3—7. évfolyama van meg. Elképzelhető, hogy más könyvtárakban e variánsokból még több is előbukkanhat, illetve, hogy további kutatások esetleg még más címekről is kideríthetik, hogy azok a *Képes Családi Lapok* variánsai.

²⁰ A *Herkó Páter*ről l. DERSI Tamás: *A századvég katolikus sajtója*. Bp. 1973. 68—69., és *Uő. Századvégi üzenet*. Bp. 1973. 69—76.

²¹ A *Magyar Szalon*ról l. Németh G. Béla összefoglalóját (*A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk. Sőtér István. Bp. 1965. 579—580.) és Dersi Tamás tanulmányrészletét. (D. T.: *Századvégi üzenet*. Bp. 1973. 146—148.)

²² L. 2. jegyzet

hanem az *Otthon* c. lap furcsa „utóéletére”, amelyre csupán legutóbbi gyűjtő-munkánk során bukkantunk rá.

A színvonalára és hírnevére sokat adó folyóirat, amely — mint címe is mutatja — az „igényesebb és exkluzívabb” körökhöz kívánt szólni, jóval diszkrétebben készítette variánsait, mint a *Képes Családi Lapok*. Már Dezsényi Béla is rámutatott, hogy a *Derűben* semmi olyan impresszum-adat nem szerepelt, amely utalt volna a főlappal való kapcsolatára. A kettőjük közötti összefüggést egy, a *Derűben* véletlenül bennmaradt illusztráció árulta el, amely közölte, hogy Grünwald Imre eredeti rajza, *A boulevardon*, a *Magyar Szalon* számára készült.

Ilyen „diszkréció” tapasztalható az *Otthon* 1896. dec.—1906. dec. között megjelent számaiban is. Előállításukra, pontos megjelenésükre a legcsekélyebb utalást sem találjuk. Címén kívül sem a szerkesztőség, sem a kiadóhivatal helyét nem tünteti fel, de még keltezést, sőt évfolyam-jelzést sem ad. Tartalmának „eredetére” akkor derül fény, ha egymás mellé állítjuk a *Magyar Szalon* párhuzamos számaival, évfolyamaival. Az *Otthon* indulását jól szemlélteti az alábbi táblázat, amelynek bal oldalán a *Magyar Szalon*, jobb oldalán pedig a vele tartalmilag megegyező *Otthon* számozása szerepel:

MSzalón 1897. 28. köt. 3. sz. dec.	= Otthon 1. sz.
1898. 28. köt. 4. sz. jan.	= Otthon 2. sz.
1898. 28. köt. 5. sz. febr.	= Otthon 3. sz.
1898. 28. köt. 6. sz. márc.	= Otthon 4. sz.
1898. 29. köt. 7. sz. ápr.	= Otthon 5. sz.
1898. 29. köt. 8. sz. máj.	= Otthon 6. sz.

Nem kétséges, az áruterítésnek itt is ugyanannak a — címváltozással operáló, bár sokkal burkoltabb — gyakorlatával állunk szemben, mint amelyet a *Képes Családi Lapok*nál és a *Magyar Herkó Páternél* megismertünk.

Feltevésünk szerint azonban az *Otthon* esetében másról is szó van, mint az előző példákban.

Ennek kifejtéséhez viszont rövid kitérőt kell tennünk az *Otthon* szerkesztőjének, Hevesi Józsefnek korábbi pályafutására, amely jól érzékeltetheti, hogy a dilettantizmus határán mozgó író — kitűnő üzletember volt. 1884. máj. 1-én Fekete Józseffel együtt indítja a *Magyar Szalont*, s jó zsrnaliszta érzékkel, minden új iránt fogékonyan szerkeszti e tág horizontú képes folyóiratot. Feketével való együttműködése azonban csak 1891. októberig tart, amikor is Hevesi átpártol az 1892. jan. 1-én induló *Magyar Géniuszhöz*. Továbbra is csak társszerkesztő; Karcag Vilmostal együtt részesedik a „lapcsinálás” gondjaiból — és jövedelméből. Az utóbbiból feltételezhetően bővebben, mint a *Magyar Szalonnál*.

Idővel azonban ez a jövedelemforrás sem elégíti ki. 1893 októberében sikerül saját laphoz jutnia. Gróf Csáky Albinné támogatásával megindítja az *Otthon* című képes havi folyóiratot, amelynek két önálló évfolyama jelent meg. Hevesi új helyzetében is igyekezett ápolni korábbi kapcsolatát: az *Otthon* borítólappjain készségesen ajánlja előfizetői figyelmébe a *Magyar Géniust*. Ez érthető is, hiszen az *Otthon* önálló szerkesztése mellett még 1895-ben is társszerkesztője a hirdetett hetilapnak.

A nagy fordulat 1898 szeptemberében következik be. Hevesi József ekkor kilép a *Magyar Géniustól*, és ismét a *Magyar Szalon* munkatársává, illetve szerkesztőjévé szerződik. Sőt lapját az *Otthon*t és munkatársait is viszi magá-

val. Ez a fúzió a *Magyar Szalon* új címében is kifejezésre jut, hiszen a folyóirat 1896 szeptembere és 1897 márciusa között *Magyar Szalon. Otthon* elnevezéssel kerül terjesztésre. 1897 áprilisától az *Otthon* szó eltűnik a címből, s a folyóirat újra *Magyar Szalon*ként jelenik meg — egészen 1897 novemberéig.

S ekkor találkozunk azzal a fordulattal, amelyet táblázatunkban bemutatunk. A „főlap” változatlan címmel és rendszerességgel hagyja el a sajtót, de ugyanakkor, vele párhuzamosan, csendben és nesztelenül ugyanazzal a tartalommal — *Otthon*ként is piacra kerül. Hogy miért? A korábbiak nyomán erre könnyű választ találni. Hogy kinek az érdekében? Vagy még pontosabban: kinek a hasznára? Úgy hisszük ez is könnyedén kikövetkeztethető: — az anyavállalathoz „megtért” Hevesi József anyagi kárpótlásaként. . .

E „magánügyletben” — mint cseppben a tenger — visszatükröződik századvegi sajtónk sajátos kétarcúsága: az erőteljes tőkekoncentrációt, a konszernesedést még helyenként feudális jellegű paktumok tarkítják.

Befejezésül egy példa a nagyipari termelésre már következetesen átállt folyóiratkiadás későbbi, „érettebb” korszakából, amely azt bizonyítja, hogy a „piacterítés” korábbi módszerei még a harmincas években is tovább éltek.

Tutsek Anna bájos, háztartásban és irodalmi ügyekben egyaránt tájékozott úrilányokat nevelő hetilapja, a *Magyar Lányok* 1933 januárjában, 39. évfolyama derekán arra az elhatározásra jutott, hogy főzésre és hímzésre vonatkozó gyakorlati tanácsait még hatékonyabban közvetíti, s ebből a célból *Otthonunk* címmel melléklappal is szolgál előfizetőinek. A vállalkozás sikeresnek bizonyult. Az új melléklapban valóban szép hímzésminták, ruhaszabások, gyakorlati háztartási tanácsok közvetítették azokat az ismereteket, amelyeket a kor a jó feleségtől és háziasszonytól megkívánt. A valós igények nagyságával gyakorlatiasan számot vetve a kiadó, a Singer és Wolfner irodalmi intézet RT. úgy döntött, hogy az *Otthonunk*at önálló lapként is megjeleníteni, hiszen termékét nemcsak a lányok, hanem a pártába kötöttek is haszonnal forgathatják.

A melléklet címlapja feltünteti a *Magyar Lányokkal* való kapcsolatát, az önállósult termék erre nem utal. (L. 7. kép.) Saját évfolyamszámozással jelenik meg, és alcímében is találunk kisebb eltérést. A melléklap címe után ez áll: A magyar háziasszony lapja. Az otthon: a családi és nemzeti élet vára; önállósult változatán csupán ezt olvashatjuk: A háziasszony lapja.

A két tartalmilag azonos variáns 1944 szeptemberéig jelent meg.²³

Címváltozások — terjesztési korlátozások miatt

A címváltoztatásnak ez az újabb típusa alapvető elgondolását tekintve: minél nagyobb példányszám elérése — azonos tartalmú kiadványok különböző címek alatt történő terjesztése útján — lényegében megegyezik az előző fejezetben leírt példákkal.

Kettőjük között azonban mégis van különbség: méghozzá kettő is: egyrészt a címváltozás *elhatározásában*, másrészt a *terjesztés formájában*. Az előbb leírt termékek címváltozásainál a kiadó szabad elhatározásból és kizárólag

²³ A főlap mellékletének önálló terjesztésére Mokesay Júlia is felhoz két példát: „1936-ban a Kis Hajnal önállóan is megjelent, s a *Hajnal* című lap mellékleteként is, . . . a *Vár* című lap . . . 1938-ban önállóan és a *Fejérmegyei Napló* (Székesfehérvár) mellékleteként is megjelent”. (L. 3. jegy. 76.)

üzleti motivációktól indítatva cselekedett, minthogy termékének piaci terjesztése előtt semmiféle elvi vagy gyakorlati akadály nem merült föl. Nem is merülhetett, hiszen e lapok tartalma megfelelt a társadalmi elvárásoknak és a „jó erkölcs” követelményeinek. Nyitva állt előttük mind az előfizetéses, mind az utcai és pályaudvari elárúsítás lehetősége, amely utóbbi a múlt század utolsó évtizedétől kezdve egyre nagyobb szerepet játszott a lapok értékesítésében.

Új címváltozásaink kiadóiról mindez nem mondható el. Termékeik ui. nem mindenben feleltek meg az uralkodó társadalmi rend ízlésének, főleg az úgynevezett „erkölcsi” kérdések miatt. E fél (vagy „egészen”) pornográf lapok terjesztését a hatóságok erősen korlátozták. Csak előfizetés útján engedélyezték árusításukat. E korlátozott terjesztési gyakorlat, illetve e gyakorlat kijátszásának a tipikus példája az a címváltozat *Kis Élcslap — Buborékok*, amely 3. képünkön látható.

A „humort és művészetet szolgáló illusztrált hetilap” mai fogalmaink szerint már nem igen tekinthető erotikusnak. Nem kétséges azonban, hogy külföldi, főleg német lapokból — ollózott képei, apró „történetkéi” 1902-ben, a megindulás idején sérthették a prűd „jóízlést”. Nem is tartott sokáig szabad terjesztése. A belügyminiszter 1902. jun. 7-én kelt rendeletével megvonta utcai, majd pályaudvari árusításának jogát. A *Buborékok* 1909. július 8. és 1910. május 10. között e rendelkezés kijátszását szolgálta.

Gyakorlatilag ugyanezt az utat járta a *Kis Élcslap*nál sokkal nívósabb *Fidibusz* is, amelynek különösen első négy évfolyama színvonalas, hiszen Ambrus Zoltán, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Molnár Ferenc, Somlyó Zoltán, Szép Ernő írásai mellett Garay Ákos, Kóber Leó, Paulini Béla, Pólya Tibor és mások szellemes rajzaival dicsekedhet. 1917–1919 között tőle is megvonták az utcai és pályaudvari terjesztés jogát, s ekkor címváltozatául a *Fregoli* elnevezést választotta. *Fidibusz*ként az előfizetők kapták, utcára *Fregolík*ént került. (A két cím azonosságára Rudas Klára hívta fel a *Magyar Könyvszemle* 1959. évfolyamában a figyelmet, szembesítve a két cím impresszum adatait.)²⁴

Hasonló terjesztési megoldásokkal találkozunk az 1923 és 1935 között, Temesváron megjelent *Kaviár* című „illusztrált erotikus hetilap” árusításában is. A *Kis Élcslappal* és *Fidibusz*szal szemben a *Kaviár* már nem vette igénybe szellemi elődjének művészi-irodalmi fügefalevelét. Nyíltan vállalta a tapasztalatra vágyó kamaszok és az életük delén már túljutott öregurak erotikus igényeinek szellemi kielégítését. Lapjain borsos történetek, művészi aktfotók, továbbá egészségügyi jó tanácsok váltogatták egymást. Viszont az irodalom sem maradhatott teljesen ki belőle: helyenként Heltai Jenő, Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc, Révész Béla, Somlyó Zoltán, Török Rezső neve is előfordul benne — a gyorstollú szerkesztő, a Benedek Margit álnéven író ifj. Kubán Endre²⁵ fordultatos írásainak, folytatásos regényeinek társaságában.

²⁴ RUDAS Klára: *A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról*. = Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 208–213.

²⁵ Nem tévesztendő össze atyjával, a Kóró Pál álnevet használó id. Kubán Endrével. — A *Romániai magyar irodalom lexikona* a következő adatokat gyűjtötte össze róla:

„Kubán Endre, ifj. (Resicabánya, 1909. ápr. 5. —) Temesvárt él. Első írása 1928-ban a székelyudvarhelyi *Hargita* hetilapban jelent meg. Újságírói munkahelyei: *Déli Hírlap* (Temesvár, 1928–30), *Brassói Lapok* (1930–32), *6 órai Újság* (Temesvár, 1940), *Magyar*

Az ilyen tekintetben szabadabb romániai sajtótörvények — s természetesen a cenzornak nyújtott kisebb-nagyobb juttatások — kezdetben nem gördítettek akadályt a *Kaviár* szabad árusítása elé. Minthogy azonban jellegét tekintve szinte egyedül állt a közép-európai magyar nyelvű piacon, terjesztése Jugoszláviára és Magyarországra is kiterjedt, ahol viszont a romániaiánál szigorúbb megszorításokkal kellett számolnia, s ezért itt már eleve álcázott borítókkal került terjesztésre. Az Országos Széchényi Könyvtár állományában például néhány száma *Pók* címmel található. De 1928. december 25 — 1929. ápr. között a romániai terjesztés számára is készült — *Modern Nő* címmel — egy tartalmában némileg „szelidített” kiadásváltozat. Utóbb Romániában is egyre nehezebbé vált a lap terjesztése. Kénytelen a már megszokott *Kaviár* címét elhagyni, s 1935. ápr. 24-ét követően *Új Század*ként (ápr. 30 — jún. 30.), majd *Mozai*ként (1935. szept. 18 — márc. 14.) próbált tovább létezni, de már egyre szűkülő piaccal és terjesztési lehetőséggel.

Címváltozás politikai-cenzurális kényszer miatt

Az 1848-as XVIII. számú törvénycikk deklarálta a magyar sajtó szabadságát, ám megvalósítása elé még a forradalmi vívmányok idején is bizonyos korlátokat állított. Mindenekelőtt azzal, hogy a politikai jellegű lapok megindítását a pusztá engedélyezésen túlmenően magas kaució előzetes befizetéséhez is kötötte.

A mindenkori állam rendkívül éberem őrködött afölött, hogy a megjelenő sajtótermékek ne terjeszthessenek az uralkodó osztályok politikáját sértő hírközlőanyagokat vagy eszméket. Ha ez mégis megtörtént, a legkülönbébb módszerekkel igyekezett a renitens sajtótermékeket megrendszabályozni, vagy „szükség esetén” elnémítani. Erre a legkülönbébb eszközöket tudta felhasználni: az egyszerű sajtóperektől az egyes számok elkobzásán át — az időszakos vagy végleges betiltásig. Nem is beszélve a szerkesztők, szerzők, kiadók jogi felelősségre vonásától, bírságolásáról vagy esetleges bebörtönzéséről.

A lapok a legkülönbébb módon igyekeztek a sajtótörvény politikai megszorításait kijátszani. Idővel a taktikai lavírozásnak egészen kifinomult gyakorlata alakult ki körükben, amely számos kis és nagykapuval próbálta lehetővé tenni a gondolat szabad politikai megnyilatkozását.

A címváltozás — mint e lavírozás hathatós eszköze — idővel szintén bevult a haladó sajtó gyakorlatába. E jogi mimikri egyik legelső, klasszikus példája közvetlenül az 1848—49-es szabadságharc leverését követő esztendőből való. Szilágyi Sándor lapvállalkozására gondolunk, amely a „nagy vihar” után elsőként igyekezett publikálási lehetőségeket nyújtani a szabadságharc leverését követő dermedtségben. Folyóiratát *Magyar Emléklapok* címmel indí-

---

Néplap (Temesvár 1941—42), *Szabad Szó* (Temesvár, 1948—52). A *Bánsági Üzenet* (1957) és a *Bánati Tükör* (1961) évkönyvek szerkesztője.

Kötetei: *Ismeretlen Erdély* (1932), *Irodalmi kiskaté* (1941), „*Reszket a lelkem, mert eszembe jutottál...*” Petőfi és Szendrey Júlia életrajza (1941), *A szőrös fülv barát*. Martinnuzzi életregénye (1942), *Korok és emberek* (1945). Megjelenési hely minden esetben Temesvár.

A harmincas években a Hábortellenes Liga szervezője, az Erdélyi és Bánsági Népkisebbségi Újságírószervezet országos főjegyzője. 1955—1969 között a Romániai Írók Szövetsége temesvári fiókjának titkára.”

totta 1850. márc. 8-án, s jún. 10-ig hat füzetet sikerült megjelentetnie — Arany János, Jókai Mór, Petőfi Sándor, Tompa Mihály s mások írásaival, amelyek felelevenítették a reformkor és a szabadságharc emlékeit, nemzeti törekvéseit. A hetedik füzet azonban már nem került terjesztésre, — elkobozták.

Szilágyi Sándor ekkor címet változtatott. Július 21-től *Magyar Írók Füzetei*-ként indította újra vállalkozását. Ez azonban már csak négy számot ért meg; az utolsót betiltották. Rövid szünet után a szerkesztő ismét nekigyürkőzött, október 6-ától *Pesti Röpvékek* címmel adta ki lapját. A december elseji számot, majd a *Pesti Ívekre* változtatott december 8-i számot ismét betiltották. Szilágyi ekkor „műfajt” változtatott: nem időszak kiadványt, hanem *Naggyenyedi Album* címmel antológiát adott ki és ezzel kárpótolta előfizetőit. Ezt a cenzúra 1851-ben átengedte, s ennek sikerén felbuzdulva egy évvel később ismét próbálkozott. Ekkorra azonban már a cenzor is éberebb lett. A *Naggyenyedi Album II.*-t elkobozták.

Most ismét címváltozás következett — de már az albumé; *Nők Könyve* címmel — s némileg „megszelídített” tartalommal az előfizetők mégiscsak megkaphatták a sorozat zárókötetét.

Szánalmas, s egyben hősies küzdelem képe rajzolódik ki előttünk. A bátor kezdeményező lépésről-lépésre kénytelen visszavonulni, ravaszkodva nevet változtatni. Ám az ellenfelet csak ideig-óráig sikerül megtéveszteni. Új és új ütések követik egymást, míg a vállalkozás végleg porba nem hull az osztrák-magyar unió „konszolidációját” szolgáló represszió hatása alatt.

Voltak kortársak, akik kétségbe vonták pozitivista történetírásunk későbbi vezéralakjának őszinteségét és hazafias jószándékát. Mondván: atyja, Szilágyi Ferenc, a tanulmányunkban már említett kormánypárti *Múlt és Jelen* egykori szerkesztője állt mögötte, aki a bukás után ismét a kormány szolgálatában állt, annak félhivatalos lapját, a *Magyar Hírlapot* szerkesztve, s aki fia, illetve annak vállalkozása révén tulajdonképpen a haladó írók denúnciálását kívánta elérni. Az emlékezők azonban azt mutatják, hogy apa és fia ekkor külön utakon járt. Szilágyi Sándor folyóiratait tiszta szándék vezette, s szerkesztői tevékenysége inkább a „tisztas családból származó” fiatalember „ifjúkori kilengéseként”, s nem furfangos provokációként minősíthető.²⁶

Változnak az idők, differenciálódtak a sajtójogi küzdelmek módszerei is. Tíz évvel Világos után már nem lehetett azokat a brutális betiltásokat és elkobzásokat folytatni, mint korábban. A hatóságok kifinomultabb jogi manipulációkkal igyekeztek megakadályozni a haladó sajtó megjelenését; de kifinomultak azok a módszerek is, amelyekkel ideig-óráig ki lehetett játszani az érvényben lévő cenzurális gyakorlatot, s amelyek kidolgozásában emlékezetes érdemei vannak a magyar haladó sajtó méltatlanul elfeledett alakjának, Szini Károlynak.

Az alacsony természetű, heves természetű emberke Petőfi Sándor, Táncsics Mihály és Garibaldi rajongó híve volt. Szent ügynek tartotta az emberiség és nemzete szabadságát, amelyet a sajtó, a nép fölvilágosítása útján kívánt

²⁶ A *Magyar Emléklapok* kiadásának, betiltásának történetéhez l. Szilágyi visszaemlékezéseit: Sz. S.: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. Bp. 1876. 5—126. — A vállalkozás történeti összefoglalása: SZENT-IVÁNYI Béla: *Szilágyi Sándor szerepe az irodalmi életben*. Hatvan 1930. 75 p. A lapok kritikai értékelése: SOMOGYI Sándor: *Az irodalmi élet Világos után*. — *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk. SÖRÉR István. Bp. 1965. 26—28.

szolgálni. Lobbanékony természete miatt a szigorú Szinnyi „nyugtalan vérű, excentrikus író”-nak tartja,²⁷ ám más kortársai — többek közt Ágai Adolf — megértőbb tollal ábrázolják melegszívű, prófétikus elszánású alakját, akinek azonban a gyakorlati élethez kevés érzéke volt. S tegyük hozzá: vállalt feladathoz képest talán műveltsége sem volt eléggé széles és következetesen felépített; élete végén nemcsak környezetével, de önmagával is meghasonlott.²⁸

Az orosz narodnyikok önfeláldozására emlékeztető népfelvilágosító munkáját 1859. okt. 2-án kezdte *A Nép Újsága* c. hetilapjával, amelyet több mint harminc éven át a lapvállalkozások szinte áttekinthetetlen s ma még feltáratlan sora követett. Hosszabb vagy rövidebb idő elteltével ugyanis valamennyit betiltották, elkobozták, vagy megjelenésük elé jogi akadályokat gördítettek. Tanulmányunknak nem lehet célja, hogy Szini Károlynak a cenzúrával folytatott egyenlőtlen küzdelmét a maga teljességében végigkísérje. Itt csupán harcmodorának egy olyan leleményére szeretnénk rámutatni, amellyel utóbb nem egyszer élt a cenzúra fojtogatásai között vergődő haladó sajtó.

E „leleménye” 1867-ben, a kiegyezés évében született. Ekkor indította, ápr. 7-én *Március* című politikai hetilapját, amely közölte Kossuth Lajos Deák Ferenchez intézett levelét,²⁹ továbbá Szini Károly írását is, amelyet egyenesen I. Ferenc Józsefhez intézett.³⁰ Mindkettő a kiegyezés tényét és formáját bírálta. Válaszul Pest város főpolgármestere június 14-én kelt levelében arra utasítja Szinit, hogy „lapja után járó és a törvényben előírt biztosítékot . . . azonnal tegye le”.³¹ E levéllel a hatóság politikai lappá nyilvánította a *Márciust*, amelynek megjelenéséhez akkor ötezer forint biztosíték letétele volt szükséges. (Az összeg nagyságának az érzékeltetéséül megemlítjük, hogy egy munkás évi jövedelme ezekben az években hétszáz—ezer forint volt.)

Szini Károly a kauciót nem tudta kifizetni. Lapkiadása jövedelméből nem is tudta volna előteremteni. Kényszerhelyzetében azonban zseniális megoldáshoz fordult. Felhasználta a még érvényben lévő 1848. XVIII. számú törvénynek azt a részét, amely időszaknak csak azt a sajtóterméket tekinti, amely egy hónapnál kisebb időközökben jelenik meg. Ennek alapján a *Márciust* úgy folytatta, hogy helyette négy hetilapot kreált. Még hozzá úgy, hogy mind a négy más és más címet viselt. Ezek mindegyike havonta egyszer jelent meg ugyan (tehát a törvénycikk értelmében nem volt sajtótermék!), de mindig azonos sorrendben követte egymást, s így voltaképpen ugyanolyan szakaszosan kerültek olvasóikhoz, mintha azok egyetlen lapra fizettek volna elő.

Szini Károly azonban nem lett volna az, aki, ha ezt a zseniális furfangot nem azzal a hevességgel és „nyíltsisakossággal” valósította volna meg, mint ami egész tevékenységére jellemző. Nem elég, hogy a meglévő rendelkezéseket kijátszotta, egyben demonstrálni, sőt provokálni is kezdett: olyan címekeket választott, amelyek a kiegyezés évében nem éppen vallottak kifinomult lavírozási tehetségre. Vállalkozásának első lapcíme ui. *Március 15.* (június

²⁷ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIII. köt.* Bp. 1909. 956.

²⁸ ÁGAI Adolf: „A próféta”. *Emlékezések Szini Károlyra.* Á. A.: *Új hantok.* Bp. 1906. 282—293.

²⁹ Kossuth Lajos nyílt levele Deák Ferenchez. = *Március* 1867. máj. 26. 7. sz. 1—2.

³⁰ Nyílt levél Ferenc József császár ő felségéhez. = *Március* 1867. jun. 4. 8. sz. 1—2.

³¹ L. *Előfizetési felhívás.* = *Március* 15. 1867. jún. 23. 1. sz. 1—2.

23-tól), a második: *Szabadság* (június 30-tól), a harmadik: *Egyenlőség* (július 7-től), a negyedik: *Testvériség* (július 14-től).

A magyar és a francia forradalom jelszavait felsorakoztató címek láttán (1. kép 8.), sem nekünk, sem a korabeli cenzornak nem lehettek kétségei a lap irányzatát illetően. Nem is vált hosszú életűvé. Szeptember 29-ével az éppen soron lévő *Egyenlőséget*, s vele az egész vállalkozást betiltották, a szerkesztőt pedig egyhónapi fogságra ítélték.³²

Érdemes megemlíteni, hogy Szini Károly „mutációs” rendszerével utóbb a *Népszava* is élt: történetének egyik legnehezebb szakaszában, amikor a munkásmozgalmat a belső frakcióharcok és a kormány elnyomó politikája rövid időre szinte katasztrofálisan legyengítették. Az 1877-ben indult *Népszava* 1895-ben egy hosszú, politikaivá színezett leleplezés sorozata miatt elveszti kaucióját, majd a mozgalom kettéválása miatt részvényeit is. *Új Népszava* címmel sikerült ugyan újra indulnia, de a politikai lap megjelenéséhez szükséges kauciót nem volt még képes előteremteni. S ekkor fordul Szini Károly módszeréhez. Sőt némileg tovább is fejleszti azt. Hogy az egyhónapos időközön véletlenül se maradjon belül, nem egy, hanem öt havilapot indít. Mégpedig úgy, hogy minden hó első péntekjén a *Népjólét*, második péntekjén a *Népjog*, harmadik péntekjén az *Új Népszava*, negyedik péntekjén a *Népszabadság*, ötödik pénteken pedig (ha van) a *Népakarat* jelenjék meg. E mutáció 1896. okt. 2-án kezdődött a *Népjólét* első számával, és 1898. január 21-én fejeződött be a *Népjoggal*.³³ Ezt követően a *Népszava* annyira megerősödik anyagilag, hogy le tudja tenni a szükséges kauciót, sőt 1899 júliusától már hetenként háromszor jelenhet meg.³⁴

E mutációs sajtóügyi manőver egy sokkal későbbi példájáról is tudunk — bár az eddigiektől némileg eltérő közegeből: a bulvárlapok világából. Alkalmazója Brázay Emil volt. Művelődéstörténetünkben a Brázay név elsősorban a századfordulón általános elterjedtségnek örvendő sósborneszhez fűződik. Brázay Kálmán nagykereskedő mellett azonban érdemes újra felfedeznünk — legalább a sajtótörténet számára — Brázay Emil nevét is. A jótollú, nyugtalan természetű újságíró ifjú korában megfordult Európa nagyvárosaiban; Berlinben, ahol a *Berlini Magyar Revüt* szerkesztette, jóbarátságba került Karinthy Friggyessel is. A trianoni államfordulatot követően az irodalom és a társadalmi pletykák iránt egyaránt fogékony újságíró Temesvárra került. Némi tőkével rendelkezve úgy döntött, hogy újságszerkesztői ambícióinak szenteli életét. A lapcsinálásnak a formája vonzotta, amelyet a tízes években Nádas Sándor honosított meg *Pesti Futár* című füzetes lapjával. Nádas a

³² L. a havilapként újraindult *Március 15.* 1867. októberi 1. évf. (!) 1. sz. (!)-át.

³³ L. Révész Mihály: *A Népszava története. 2. kiad.* Bp. 1945. — Révész Mihály helyesen vázolja fel a mutáció történetének kialakulását. Ám téved, amikor annak gyakorlatát csupán az 1896. szeptemberre — novemberére korlátozza.

³⁴ A betiltások és kobzások elleni címváltoztatás utóbb a baloldali sajtó általános gyakorlatává vált. L. pl. BOTKA Ferenc: *A franciaországi magyar nyelvű kommunista sajtó irodalmi bibliográfiája (1924–1944)*. In.: „Jöjj el, szabadság.” Szerk. SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László. Bp. 1967. 551–603. Az 556–557. pp.: a címek leírása és kronológiája.

Magyar haladó sajtó francia földön c. tanulmányában (Magyar Könyvszemle 1968. 246–261.) MARKOVITS Györgyi is foglalkozik e lapokkal. Leírja, hogy az 1924. júl. 15-én indult *Párizsi Munkás* és az 1939. aug. 6-án betiltott *Szabad Szó* között a lapnak tizenegy címváltozata ismeretes.

polgári társadalom közéleti és üzleti visszásságait kívánta tollára tűzni, leleplezni a spekulációkat, hivatali visszaéléseket, a társadalmi és családi élet sikamlós történeteit, a sznobságot, az önteltséget, a butaságot és a provincializmust. Hiszen mindez nemcsak nemes, purifikátori indulatokat megmozgató cél, hanem izgalmas téma is, ami kelendővé teszi az effajta tartalmú sajtótermékeket.³⁵

Első, rövid életű kísérlete, a *Pán* (1919. nov. 24—dec. 29.) után³⁶ Brázay 1920. júliusában indította meg *A Toll* című „irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai hetilap”-ját, amely 21 évfolyamot élt meg. A kezdet jól sikerült. Az 1920—21-es füzetek Heltai Jenő, Kádár Endre, Kóbor Tamás, Karinthy Frigyes, Lengyel Menyhért írásait közölték, Kóber Leó és Sajó Sándor ragyogó rajzai, karikatúrái társaságában. S továbbá azokat a csipkelődő pletykákat, leleplezéseket, amelyek nem kímélték a helyi nagyságokat: a gazdasági-, a kereskedelmi élet s a közigazgatás exponáltjait. Meg is lett az „eredmény”: 1921. július 30-át követően betiltják. A szerkesztő azonban nem hagyja magát. *Fórum*, majd *Tribün* néven kísérletezik egy-egy füzet megjelenítésével, majd 1922. január 14-én ismét nekilendül. *Új Toll* címmel sikerül három füzetet kihoznia, de újra elnémítják.

S ekkor fordul a mutáció „régí jó” módszeréhez, miközben ő is hozzátesz, finomít rajta valamit. (Románia erdélyi területén ekkor még a régi, osztrák-magyar monarchiában kialakult sajtótörvények voltak érvényben.) Egyetlen cím helyett ő is öt új címet kreál: *Toll és Tinta*, (1922. márc. 29-től), *Tollszár* (ápr. 8-tól), *Toll és Tör* (ápr. 16-tól), *Tollseprű* (ápr. 22-től), *Tollhegyről* (máj. 6-tól).

Brázay „finomítása” abból állt, hogy valamennyi laphoz önálló felelős szerkesztőt is kreált, így vállalkozása jogilag megtámadhatatlanná vált. Ezt a bújócskát Brázay egészen 1924. ápr. 5-ig folytatja. Miután lapjának sajtójogi helyzete „konszolidálódott”, ápr. 19-ével az öt korábbi cím közül a *Toll és Tört* tartja meg és használja 1926. január 23-ig. Úgy látszik, ekkorra a szer-

³⁵ Brázay Emil alakját az alábbi címszóban örökíti meg a készülő *Romániai Magyar irodalmi lexikon*:

„Brázay Emil (Perjámos, 1888. márc. 16 — 1968. aug. 12. Bules) újságíró, író, műfordító. Az I. világháború előtt budapesti lapok berlini munkatársa. Kiadta és szerkesztette a *Berlini Magyar Revü* c. riportlapot. Budapesten két elbeszéléskötete (*Egyszerű történetek*, 1909; *Ezt láttam, frontélmények*, 1915) és két színdarabja (*Nyomorultak*, 1911; *A fenomén*, 1917) jelent meg. Ez utóbbi kamarajátékát 1917-ben Temesvárt mutatták be, ahol végleg megtelepedett. 1920-ban két könnyű fajsúlyú elbeszéléskötettel jelentkezett (*Sörnsen Dóra, a szeretóm*, a Békéscsabán 1913-ban megjelent kötet új kiadása, *Lóri, a vörös méreg*, hat kiadást ért meg). Megalapította és két évtizeden át megjelenő *A Toll* c. bulvárlapot, amely különböző betiltások miatt 1921 és 1924 között *Új Pán*, *Toll és Tör*, *Toll és Tinta*, *Tollseprű*, *Tollhegy*, *Tollszár* nevet vett fel. Népszerű bűnügyi kiadványokkal is próbálkozott, sikert azonban csak a *Pán-könyvtár* sorozattal ért el, mely modern külföldi írók s néhány erdélyi szerző műveit közölte. Több szépirodalmi munkát fordított angolból, franciából, németből, köztük Bernard Shaw, Knut Hamsun, Alfred Kerr, Klabund, Peter Altenberg írásait. *Frontperdita* (Temesvár, 1945) c. riportregénye egy meghurcolt zsidó leány háborús élményeit eleveníti fel; a *Reportázsalmánach* (Temesvár 1946) publicisztikai írásokon kívül a szerző Karinthy Frigyesrel folytatott levelezését tartalmazza; a *Temesvári karnevál* (Temesvár, 1948) c. regénye újságírói eszközökkel történelmi képet igyekszik adni a fasiszta és az ellenálló erők akcióiról a Bánságban.”

Az adatok rendelkezésünkre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok Balogh Edgárnak, a lexikon főszerkesztőjének.

³⁶ A lap példányai ismeretlenek. Csupán a szerkesztő visszaemlékezéseiből tudunk róla. L. BRÁZAY Emil: *Conférence a Toll tizenegyedik évfolyama elé.* = *A Toll* 1928. dec. 29. 52. sz. 3—6.

kesztő közéleti indulatai is némileg lehiggadtak, úgyhogy — elhagyva a tőr motívumot — visszatér a szelídebb és az egész vállalkozást bevezető *A Toll* elnevezéshez.

Nem kétséges, Brázay Emil kiadványa ahhoz a laptípushoz tartozik, amelyet joggal—jogtalanul neveznek egyesek bulvárlapnak, vagy komisszabban: „revolverlapnak”. Azokra a machinációkra célozva, amelyet a laptípus egy-némely szerkesztője nem egyszer gyakorolt, s amelynek lényege az volt, hogy egy botrány vagy leleplezés kitergetésétől — jó pénz ellenében — a laposka kegyesen lemondott. Egyes ellenfelei Brázayt is megvádolták hasonló jövedelemszerzési ügyletekkel³⁷ — erdélyi sajtótörténészeink talán majd még kiderítik az igazat.

Egy azonban letagadhatatlan: *A Toll* nem volt nivótlan lap. Szinte valamennyi száma tartalmaz irodalmi értéket; különösen gazdagok 1922 és 1929 közötti évfolyamai, amelyekben nemegyszer találkozhatunk Balázs Béla, Bíró Lajos, Bródy Sándor, Cholnoky Viktor, Franyó Zoltán, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Mária Sándor, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Schöppflin Aladár, Szini Gyula és sok-sok más ismert szerző írásaival. Lehet, hogy azok egy része utánközlés, de bizonyára akad köztük számos eredeti is.³⁸

Kalandorkiadványok — sajtószedelgések

Az érdekesség és a címváltozások üzleti alapon létrejött tipológiájának a teljessége kedvéért leírunk néhány olyan esetet is, amelyek sajtótörténeti szerepe jelentéktelen, ám adalékul szolgálhatnak egy hajdan megírandó sajtó-kriminológia példatárához.

A tanulmányunkban már említett *Magyar Herkó Páter* 1899. 2. számában érdekes közleményekre bukkantunk. *Mérenylet a Herkó Páter ellen!* címmel³⁹ a lap szerkesztője, Markos Gyula arról tájékoztatta olvasóit, hogy szerkesztőtársa — rokona, Matkovich Lajos előző év végén az újévi előfizetéseket „zsebre vágta”, ellopta a lap kliséit, és január 1-től fogva „önállósította” magát; sőt az 1893-ban indult lap címét is eltulajdonította. Ezért ő, az „igazi” *Herkó Páter* kénytelen volt egy „Magyar” szót írni lapja homlokára, hogy megkülönböztesse magát az „ál”-*Herkó Páter*től.

Eleinte üzleti propagandának gondoltuk a közleményt, ám időközben az Országos Széchényi Könyvtár irattárában sikerült megtalálni a M. Királyi Posta- és Távirida Igazgatóság három, 1902-ből keltezett levelét,⁴⁰ amelyek az

³⁷ L. pl. —: *Hogyan néz ki Brázai, ha! emossák sósborszesszel?* = Mozgó Könyvek. Rovás. 1921. 9. sz. 2—5. — DINNYÉS Árpád: *A „Temesvári Napló” és a toll.* = Mozgó Könyvek. Rovás. 1921. 15. sz. 1—3. — *Brázai Brunner Emil zsarolás miatt hűvösre került.* = Közélet 1929. 2. sz. 7.

³⁸ A sajtójogi kényszermutáció példatárát *Mokcsay Júlia* már idézett tanulmánya is ki egészíti — az 1937-ben megjelent *Sárvár Vidék, Sárvár Vidéke, Sárvár és Vidéke* című „lapesoport” tárgyalásakor. Három különböző lapról ír, de tartalmuk alapján kimutatja, hogy egyetlen szerkesztőség azonos vállalkozásáról van szó. Feltevése szerint a kiadvány azért nem jelenhetett meg szabályosan, mert kiadójának nem volt engedélye egy havonként kétszer megjelenő lapra, s ezért indított három, évenként tízszer, egymással felváltva terjesztésre kerülő címkomplexumot. (1. 3. jegyz. 72.)

³⁹ *Magyar Herkó Páter* 1899. jan. 8. 2. sz. 8.

⁴⁰ Az első keltezése: Bp., 1902. szept. 14. (66360/1902. sz.) a másodiké: Bp., 1902. okt. 13. (67778/1902. sz.), a harmadiké: Bp., 1902. nov. 27. (79587/1902. sz.)

említett „ál” és „igazi” *Herkó Páter* közötti sajtóper kapcsán keresték meg a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságát. Azt tudakolták, megvan-e a könyvtár birtokában a Matkovich Lajos által szerkesztett *Herkó Páternek* az az 1899. elején készült nyolc száma, amelynek megjelenése fölött a per megindult.

A Hírlaptár egykori válaszeveleiből sajnálattal konstatáltuk, hogy az „ál” *Herkó Páter* példányai nem kerültek be a könyvtár állományába, s már elveszettek hittük őket. A Petőfi Irodalmi Múzeum egy nagyobb antikvárvásárlásából azonban nemrég mégis előkerült a *Magyar Herkó Páternek* egy olyan 1899-es évfolyama, amelyben az egykori gyűjtő belekötötte Matkovich Lajos kalandorkiadványának első két füzetét is.⁴¹ Az „ál” és „igazi” *Herkó Páter* összehasonlítása azt mutatja, hogy Markos Gyula igazat mondott; az eltulajdonított lap első számának legtöbb oldala megegyezik a *Magyar Herkó Páterével*. A második számok azonban már jelentősen különböznek egymástól. Talán egy másik véletlen hozzásegít ahhoz, hogy e sajtótörténeti ritkaságszám-ba menő „címváltozat” további hat számát is megismerhessük.

A *Herkó Páter* története azonban csupán kisfantáziájú manővernek tetszhet az 1889–1890-ben, Budapesten működő *Irodalmi-Társulat* üzelmei mellett.⁴² A rájuk vonatkozó bírósági aktákat és bizonyításokat eddig még nem ismerjük, — lehet, hogy nem is fogjuk megismerni. De egy kriminológiai érzékkel következetesen végigvitt „nyomozással” fényt tudunk deríteni e vállalkozás „üzleti” hátterére, s azokra a szokatlan, különös momentumokra, amelyek a társulat által 1890-ben megjelentetett kilenc lappal kapcsolatban már az első pillantásra elgondolkoztatják a címfelnevőt és katalógusszerkesztőt. Ezek a következők:

1. Mind a kilenc lapból csupán egyetlen szám jutott be a könyvtárba.
2. Valamennyi szám már megkezdett évfolyam megkezdett számozásából való; véletlenül sincs köztük 1. évf. 1. szám vagy 2. évf. 1. szám.
3. Mindegyik lapon más és más a keltezés. Az egyes címek megjelenése között — egy kivételtől eltekintve — két-három napos vagy hetes időközök teltek el.

Mindazonáltal a felsorolt jelenségek még mindig nem feltétlenül gyanút keltők. Az igazi sokk akkor éri az olvasót, ha kinyitja ezeket a négyoldalas lapokat, s megdöbbenve veszi észre, hogy mind a kilencnek szó és betű szerint azonos a közepe (1.10. kép). A második oldalon Pálffy Jenő gróf cikkét találjuk: *Néhány igaz szó iparunkról*. Ez az elmemű a Tarnóczy-cég tűzfecskendőinek minőségét dicséri, s ennek nyomán kifejti, hogy Magyarország jövője — az iparfejlesztés.

A harmadik oldalon Veritas álnéven *Gyanús pénzügyletek* címmel olvashatunk egy indulatos írást a sáp és a bankok pénzügyi manőverei ellen, amelyek ilyen úton joggal haszonra tesznek szert.

A lapok első és negyedik oldalai szintén bizonyos hasonlóságot mutatnak. Az első helybeli híreket találhatunk, az utolsón hirdetéseket vagy kivonatokat az államvasutak egykori zónatarifájából.

Mielőtt következtetéseinket összegeznénk, állítsuk kronológiai rendbe a kérdéses kiadványokat (1. 9. kép):

⁴¹ Az unikális példány jelzete: L93.

⁴² A Budapest, Lajos u. 29-ben „működött” *Irodalmi-Társulatról* és a mögötte állókról még semmi bizonyosat nem sikerült kiderítenünk. Az általa üzött szédelgések lényegét azonban ez nem érintheti.

Nagy-Kikinda. (Nagy-Kikinda) 1. évf. 3. sz. aug. 31.
Zólyom és Vidéke. (Zólyom.) 1. évf. 3. sz. szept. 2.
Nagy-Kanizsa. (Nagy-Kanizsa.) 1. évf. 3. sz. szept. 6.
Kárpátvidék. (Munkács.) 1. évf. 3. sz. szept. 7.
Hevesvármegye. (Eger.) 1. évf. 3. sz. szept. 7.
Székelyhid és Vidéke. (Székelyhid.) 1. évf. 3. sz. szept. 14.
Lippai-Újság. (Lippa.) 1. évf. 3. sz. szept. 21.
Vingai-Újság. (Vinga.) 2. évf. 11. sz. okt. 5.
Kis-Jenő és Környéke. (Kis-Jenő.) 1. évf. 3. sz. okt. 26.

A szabályos következtetés, illetve indukció hosszadalmas levezetését mellőzve, legyen szabad megfordítva, a dedukció útjait követve: életszerűen előadni az *Irodalmi-Társaság* hírlapcsinálási „receptjét”:

Vegyünk egy jólesengő arisztokrata nevet, amely imponálóan hathat a vidéki kisváros polgári olvasóira. Írjunk a nevében egy „haladó” tartalmú cikket, amely tetszetősen szedi mondatokba az iparfejlesztés jelszavait. Tegyük mellé egy másik cikket, amely viszont a közállapotok visszásságait ostromozza; ezt azonban ne írjuk alá teljes névvel, — helyette sokkal jobban hat a latin „Veritas” emlegetése.

Miután az „alapanyaggal” elkészültünk, lássunk hozzá a „terep” kiválasztásához, gondosan ügyelve arra, hogy értékesítési „plánunk” sorrendjében kizárólag egymástól jó távol eső kisvárosok kövessék egymást. Fő az elővigyázat! A már meglátogatott helységek lakóival utóbb lehetőleg kerüljük a találkozást!

Miután a „tereppel” is megvagyunk, válasszunk a lapnak olyan címet, amely jól kapcsolódik a kérdéses városhoz. S azután folytassuk a jövődéli „ügyfelek” manipulálását. Szerezzünk például néhány helyi hírt, hogy a képzeletbeli olvasó jóindulatát végképp megnyerjük, s helyezük azokat az első oldalra. No és természetesen hirdetések is (külön díjazás ellenében), amelyek a lap utolsó oldalát zárják.

Végül ügyeljünk a szakszerűsége is. Bizalmat csak az a lap kelthet, amely már túl van a mutatványszámon, már „múltja” van. Az impresszumban tehát harmadik vagy ennél nagyobb számokat nyomtassunk.

S ezután — kezdődhet az „akció”. Induljunk előfizetőszerző körútra, felkeresve előbb a kisváros tekintélyesebbjeit. Majd haladjunk lefelé a társadalmi ranglistán, s folytonos hivatkozzunk azokra, akik már „megtiszteltek” a bizalmukkal. A befolyt előfizetési díjakat gondosan csomagoljuk össze, s induljunk a következő „állomásra”, amelyet a meglátogatottól legalább háromszáz kilométer választ el. Mire a kilencedik „lap” előfizetési díjait is beszedtük, csinos kis összeget mondhatunk magunkénak.

A filológiai teljesség kedvéért jegyezzük azonban meg, hogy a fent leírt módszer nem minden előzmény nélkül való. Alapjában véve egy „fejlettebb” változat, amely azokon a „tapasztalatokon” nyugszik, amelyeket még a Teréz krt. 10-ben „székelő” *Irodalmi-Társaság* lelke-mozgatója egy évvel korábban, 1889-ben szerzett gondos kísérletezések árán. Technikája ekkor még nem volt ennyire kifinomult, a belső oldalakra pl. nem helyezett azonos tartalmú közleményeket, csupán a helyi hírekkel és hirdetésekkel kombinált, s a már ismert formai eszközökkel: helyi kötődésű cím és egyetlen szám, amelynek számozása túl van már az alapításon. E kísérleti vállalkozás négy címből állt, s további közös vonása, hogy valamennyi tagjában előfordult a „futár” szó. Megjelentetése a következő időrendben történt (1. 11. kép):

Szabadkai Futár. (Szabadka.) 2. évf. 2. sz. aug. 3.

Hajdúság. (*Futár.*) (H. Böszörmény.) 1. évf. sz. n. aug. 31.

Győr-Szent-Mártoni Futár. (Győr-Szent-Márton.) 1. évf. 3. sz. szept. 28.

Kalocsa és Vidéke. (*Futár.*) (Kalocsa.) 2. évf. 2. sz. okt. 12.⁴³

E furfangosan kitervelt szélhámosság „termékeire” már csak azért is érdemes felhívni a figyelmet, mert egyes megyei sajtóbibliográfiák⁴⁴ gondosan leírták belőlük a területüket érintő címeket; s készpénznek véve a lapok impresszumadatait valós időszaki kiadványokként kezelték azokat, mint amelyek „hiányzó” számait még érdemes felderíteni és felgyűjteni — a helytörténeti kutatás számára.

ÉVA LAKATOS

Le publication de journaux affaire commerciale

Après la diffusion du mode de production capitaliste en Hongrie, la publication des journaux est devenue, elle aussi, une affaire commerciale.

Le produit de la presse est devenu aussi une marchandise qui — comme l'affaire commerciale — n'a rapporté un profit toujours grandissant pour l'éditeur, s'il ne le produisait et réalisait pas dans un nombre d'exemplaire aussi grand que possible.

La lutte pour le nombre d'exemplaire plus grand et la caractère commercial de la publication de journaux en général ont entraîné de nombreux phénomènes nouveaux qui exigent aujourd'hui une fois de plus une explication et une interprétation.

Parmi ces changements dont la majorité ont pris forme dans la deuxième moitié du siècle passé et au tournant du siècle dans la pratique de la publication de journaux en Hongrie, la première partie de l'étude a relevé ceux qui se sont annocés dans le changement de titre de ces journaux aussi. Les changements de titre examinés ne sont pas de caractère relatif au contenu, ils ne se rapportent pas à la tendance nouvelle ou au contenu changé de ces journaux, mais ils peuvent être réduits, indirectement ou immédiatement aussi, à des motifs commerciaux. Le premier type des changements de titre est la fusion. Elle est arrivée fréquemment surtout aux dernières décennies du siècle passé. Les éditeurs ayant une base économique plus solide ont acheté bien des fois telle ou telle entreprise de la concurrence. Dans ces cas -là, le journal nouveau a paru avec un titre redoublé, pour démontrer, de cette manière aussi, pour les acheteurs, le fait de la fusion.

Dans d'autres cas, la cause du changement de titre est à chercher dans une intention à maintenir la continuité légale. C'étaient surtout les petits journaux de théâtre provinciaux qui ont changé leurs titres d'après le lieu ou la troupe théâtrale jouaient occasionnellement, avec laquelle ils étaient en connexion.

Les éditeurs qui ont passé à la production de grande industrie, ont choisi, pour accroître leur nombre d'exemplaire et pour acquérir de nouveaux marchés, plusieurs titres aussi, pour qu'ils puissent vendre le produit ayant un contenu identique à des couches de lecteurs différentes.

Il est arrivé, d'autre part, que les changements de titre ont couvert des restrictions de propagation. Par exemple, au commencement, les journaux divertissants ayant un contenu érotique n'ont pu être réalisés par l'éditeur que sous forme d'abonnement. Pour profiter de la vente dans la rue et aux gares, ils ont vendu souvent leurs publications avec des titres changés.

⁴³ A tanulmány lezárása után bukkantunk rá a „futár-család” egy további tagjára. Adatai: *Csepelszigeti Futár* (Ráckeve) 1. évf. 2. sz. máj. 4.

⁴⁴ L. pl. a *Hajdúság* leírását Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiájában. (Szerk. KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária. Debrecen 1973. 135.) vagy a *Szabadkai Futár* címfelvétele KÖLOZSI TIBOR: *Szabadkai sajtó (1848—1919) c. monográfiájában.* (Subotica-Szabadka 1973. 548.)

Le cinquième type des changements de titre a été dégagé par des circonstances de politique et de censure. Sur ce terrain, les rédacteurs ont acquis une inventivité immense: c'est que la loi sur la presse de 1848 n'a considéré comme publication périodique que les journaux paraissant du moins mensuellement ou à des intervalles plus courts. Les organisations politiques diverses ont profité de cette circonstance en publiant leurs journaux à des intervalles plus grands qu'un mois, de plus elles ont fait paraître souvent le même hebdomadaire avec des titres changeant d'une semaine à l'autre: dans 4 ou 5 variations de titres.

Pour terminer, l'étude présente quelques unes des publications aventurières et quelques cas de charlatanerie de presse aussi.

A Mentor könyvkereskedés történetéhez (1923 – 1929)

1. A Mentor könyvkereskedés története, akárcsak a két világháború közötti magyar könyvkereskedések legtöbbszöréé, ma még alig-alig ismert. Ami mégis tudható róla, az – furcsa, de jellemző módon – jórészt a József Attila-irodalomnak (személy szerint Lázár Vilmosnak)¹ köszönhető, jöllehet a könyvkereskedések történetének kutatása elsősorban a könyvtörténet feladata volna. Sa József Attila-irodalom is, érthetően, csak a költővel összefüggő mozzanatokról, ill. az azok megértéséhez okvetlenül szükséges háttérről szól. Lázár Vilmos szóban forgó írása, noha ő emlékezőst írt, nem értekezést, szerencsénkre érdekes és fontos írás; a Mentorra vonatkozó passzust teljes egészében is érdemes idézni belőle – olyan jól idézi föl e „különös kis könyvesbolt” auráját:

„A 20-as, 30-as évek között – írja Lázár Vilmos – volt Pesten egy különös kis könyvesbolt az Andrassy út 17-es számú házában. Hogy a Mentor-könyvesbolt ház- és telefonszámára (289–50) miért emlékszem ilyen pontosan 50 év múltán, azt csak valami szabadasszociációs módszerrel lehetne kideríteni. A kirakat csalt be a boltba. Az első, ami az üveg mögött megütötte a szemem, *La Charge des autobus* (Az autóbuszok rohama), Jules Romains kis könyve, aztán Freud összegyűjtött munkáinak néhány kötete, úgy emlékszem, a *Zur Psychopatologie des Alltagsleben* (A mindennapi élet pszichopatológiája) eredeti kiadása volt. A *Imago* legújabb száma és Le Corbusier könyve, és a Bauhaus kiadványa mellett még néhány polgárvadító kötet csábított a kis helyiségbe. Mohó érdeklődéssel néztem a könyveket, nyilván mert a pesti Andrassy úton voltak; ha történetesen Bécsben látom Gladkov *Cementjét* egy könyvüzlet anslagjában, minden bizonylan továbbmegyek, de a bethleni konzolidáció sivár irodalmi termékei közepette frappánsul hatottak ezek a csemegék.

Azután maga a bolt kedves interieurje, hátul aprócska »kultúrszobájával«, valóban meghitt sziget volt a kurzus kopár világában. Kudelka Károlyné, az Újlaki Téglagyár jó szíví igazgatójának felesége, haladó szellemű polgárosszony, nemcsak tulajdonosa volt a boltnak, hanem vevőnek, látogatónak barátja, szíves vendéglátó is.

Kik jártak ide? Azt hiszen, a rendőrségi iratokban megtalálható névsoruk, zömmel nem a veszélyesek közt, de a szemmel tartandók társaságában. Hevesy Iván, Czakó Ambró, Vámbéry Rusztem, Supka Géza, Balogh Vilma gyakori vendégek voltak, de Feleky Gézát, Bortnyik Sándort, Hébelt Edét, Kemstok Károlyt is látni lehetett. Néha előadásokra sor került ott. Gergely Sándor, Hevesy Iván, Kernstok Károly előadására emlékszem, meg Lígeti Páléra (akinek valami zavaros társadalmi elméletét Riesz István megtámadta). Ezeket a kis, inkább beszélgetéseket, semmint előadásokat abban a miniatűr helyiségben tartották, amely a bolt mögött volt. Itt állította ki 1925 tavaszán, majd kora nyarán Derkovits Gyula még berámázatlan képeit, rajzait (egyik temperájára magam is pályáztam, valaki potom pénzért elhalászta előlem).”²

¹ LÁZÁR Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*. Összeáll. KÖRÖSI József. Bev. VITÁNYI Iván. (Bp.) 1976. Kossuth K, 283 l. A Mentorra vonatkozó részt idézi SZABOLCSI Miklós: *Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927*. Bp. 1977. Akadémiai K. 43–45. Lázárhoz hasonlóan ír a Mentorról DÉSI HUBER Istvánné is: *Dési Huber István*. Bp. 1964. 38–40.; őt egyetértőleg nterpretálja: HORVÁTH György: *Dési Huber István*. Bp. 1976. Gondolat, 50. és 301.

² LÁZÁR V.: I. m. 10–11.

Lázár József Attilával is „ebben a liliputi kultúrközpontban” ismerkedett meg 1923 őszén, s — mint emlékezéséből kitetszik — költőnket itt akkortájt majdnem mindig el lehetett érni.³ Ez érthető is, hisz az ún. progresszív polgárságnak találkozóhelye volt e kis bolt: érdekes, máshol meg nem kapható könyveket adott kézbe vendégeinek, s hangulatával tulajdonosainak kereskedői-emberi ügyességével, fontos „szolgáltatásaival” törzsközösséget, talán-talán szellemi műhelyt is teremtett maga körül.

Azonban bármennyire is érdekesek és fontosak Lázár Vilmos emlékei, a könyvkereskedés módszeres és részletes történetét nem helyettesíthetik. A legfontosabbat, ti. hogy mit kínált és mit s mennyit adott el olvasóinak e bolt, éppen csak érinti. S nem tudja (emlékezése jellegéből következően nem is tudhatja) pontosan leírni, számbavenni a Mentor körül kialakult „kulturális mozgás” eseménytörténetét sem. Az első, a legfontosabb kérdéscsoportra, sajnos, egyelőre nem is tudunk választ adni. Könyvtörténeti kutatásunk egyelőre még nem mérte föl a számba jöhető forrástípusokat s lelőhelyeket sem, így nem tudunk számot adni könyvkereskedésünk alapfunkcióinak ilyen vagy olyan realizálódásáról. A második kérdéskör azonban, amely tulajdonképpen nem kevesebbet mint a Mentor „közönségkapcsolatának” történetét foglalja magába, megválaszolható. Az egykori hírlapok, főleg a *Világ*, majd utóda a *Magyar Hírlap* híryanagában ugyanis viszonylag sok apró, de mozaikszerűségében is fontos és jellemző erejű adalék rejlik. Ezekből, ha vázlatosan is, összeáll a Mentor közönségkapcsolatainak története — s ez önmagában sem érdektelen.

2. Adataink számbavétele előtt természetesen szükséges volna egy-két szót szólni a Mentor történetének főbb eseményeiről. Jelenleg azonban sem a Mentor könyvkereskedés megszervezésének időpontja, sem megszűnésének dátuma nem ismeretes. Valószínű, a bolt már 1923 előtt is létezett s még a negyvenes évek elején is működött, könyvet is adott ki. A két tulajdonos, Kudelka Károlyné és Varsányi „tanár úr” életútja, pályája azonban, sajnos ugyancsak tisztázatlan — olyannyira, hogy még életrajzuk legelemibb adatait, születésük és haláluk évszámait sem ismerjük. Ezeknek a keretadatoknak a fölkutatása és tisztázása tehát a további kutatásra vár még.

3. Lázár Vilmos forrásértékű emlékezéséből és a hírlapi tudósításokból⁴ egyértelműen kiderül, hogy a Mentor könyvkereskedés „közönségkapcsolata”, tevékenységének könyveladáson felüli, de a könyveladást szolgáló része 1923 és 1929 közt lényegében véve három területen nyilvánult meg. Az elsőként említhető, szó szerint a leglátványosabb ilyen tevékenységi terület a kiállítás-rendezés volt; ezzel 1923 és 1929 közt lényegében folyamatosan számolnunk kell (ha a folyamatosságot nem is mindig tudjuk adatszerűen igazolni). A Mentorra vonatkozó adataink nagyrésze, érthetően, erre vonatkozik, hiszen a kiállítások a műkritikát is érdekelték s így létük nemcsak szűkszavú hírekben, de beszámolóokban, kritikákban is rögzítődött. Ennek ellenére, sajnos, ma már e kiállítások megszervezésének, létrejöttének egész mechanizmusa homályban van. Nem tudjuk például, hogy kinek a fejében fordult meg először a gondolata e lehetőségnek, ki választotta ki a kiállítandó anyagot, ki tartotta s hogyan a

³ LÁZÁR V.: I. m. 11.

⁴ A hírlapi adatok, amelyek e tanulmány alapját adják, a *Világ*, majd (1926 második felétől) a *Magyar Hírlap* rövid, többnyire csak egy-két mondatos híreiben vannak elrejtve s emiatt teljesen érthető, hogy eddig senki nem vállalkozott összegyűjtésükre. A konkrét híryanagra a megfelelő helyen történik majd hivatkozás.

kapcsolatot a művészekkel. A Mentor belső köreihez tartozó Hevesy Ivánnak (1893—1966)⁵ ugyan valószínűleg nagy részese volt e tevékenységi forma kialakításában, de e tevékenysége inkább kikövetkeztethető semmint igazolható. A másodikként említendő, a kiállításoknál „szürkébb”, de föltétlenül hasznosabb közönségkapcsolat a Lázár által is emlegetett előadásorozatokban, „beszélgetésekben” realizálódott. Genézisét e tevékenységi formának sem ismerjük, de nagyon valószínű, hogy alkalmi, spontán beszélgetésekből, eszmecserékből alakult ki, annál is inkább, mivel bizonyos spontaneitás mindvégig jellemezte. Valamennyi előadó s aktív résztvevő nevét, szereplési adatait, sajnos, egyelőre ugyancsak nem sikerült számbavenni; abból, amit ismerünk, az derül ki, hogy az előadók a bolt törzsközönségéből, mondhatnánk baráti köréből verbuválódtak. Nincs okunk megkérdőjelezni Kudelkáné és Varsányi műveltségét, tájékozottságuk frissességét, elevenségét, mégis úgy tűnik, az előadók és az előadástárgyak megválasztása nem annyira valaminő előre elterveltség eredménye volt. A témák annyira szervesen következtek a szellemi élet akkori aktuális fejleményeiből, az előadók annyira körülhatárolt körből kerültek ki, hogy inkább valami spontán, belső önkiválasztódásra kell gyanakodnunk. Úgy tűnik, ha volt valami a „levegőben”, ami a Mentor körét foglalkoztatta, ilyen vagy olyan okból érdekelte, e körben mindig akadott valaki, aki meg tudta fogalmazni az izgalmas újdonságokat, aki értelmezni s e kis közönség szempontjából értékelni tudta azt. Kudelkáné és Varsányi, úgy tűnik, „csak” teret és szervezeti keretet adott ennek az élő érdeklődésnek és aktivitásnak; nagy érdemük e bátor, mozgékony és sok mindent toleráló lehetőségbiztosítás volt. A könyvek kézbe adásának e beszélgetésekkel, előadásokkal összekapcsolt formája mindenestre a leghatékonyabb formák egyikévé lett; sokkal jobbat ma sem nagyon tudunk elképzelni.⁶ A Mentor harmadik ilyen — rejtett, áttételes, de mégis jelentékeny közönségbefolyásoló, orientáló — tevékenységi formájaként a jegyeladás említhető. Az orientálást a Mentor e területen azzal végezte, hogy csak meghatározott rendezvények jegyeinek árusítását vállalta s végezte. A jegyeladás, e látszólag kimondottan üzleti tevékenység, mely csak a közgazdaság törvényszerűségeihez alkalmazkodik, így náluk jól fölismerhető irányzati töltést kapott. Az adatokból látszik, aki a Mentor jegykinálatához igazodott, az egy meghatározott irányú kulturális programhoz igazodott. A kulturális programok e jegyeladással való preferálása persze önként adódott abból, hogy a Mentornak viszonylag állandó látogatói-vásárlói köre volt s e kör meghatározott érdeklődés- és ízlésirányt képviselt. Mégis, fontos tény, hogy a Mentor ezzel közönségigény és kulturális lehetőségek összhangját teremtette meg, és tartotta fenn — egy fontos értelmiségi kör számára.

⁵ Hevesyről kitűnő portrét ad KOMLÓS Aladár: *Hevesy Iván halálára*. = Nagyvilág, 1966. 631—633. Újabban Krén Katalin is írt róla; ő állította össze életrajzának kronológiáját is a Hevesy válogatott írásait tartalmazó kötetben: HEVESY I.: *Az új művészetért. Válogatott írások*. Bp. 1978. Gondolat, 453 l. Ebben Krén előszava: 5—28., a kronológia: 425—427. Hevesy pályájának legizgalmasabb és legfontosabb szakasza, húszas évekbeli tevékenysége ennek ellenére még földolgozásra vár.

⁶ A Mentor „korszerűségét” mi sem jellemzi jobban, mint hogy Ernst Grossenbacher, a svájci Könyvkereskedők Egyesületének igazgatója egyik cikkében még a hatvanas évek végén is „a jövő könyvesboltját az önkiszolgáló és a kiállítási szalonná átalakított könyvesboltban” látta, „amely vonzó külsejével hív fel a meglátogatásra és választéka megtekintésére”. Vö. Radoslaw CYBULSKI: *A korszerű könyvesbolt problémái*. = A Könyv 1969. 2. sz. 79.

4. A Mentor „hivatalos” mindennapi tevékenységéhez, a könyvárúshoz e három tevékenységi forma közül kétségkívül a jegyárúshoz állott a legközelebb, hiszen ez is a mindennapi „kulturális áruforgalom” része volt. Éppen e „mindennapiság” miatt azonban szinte lehetetlen teljesen rekonstruálni, hogy a Mentor mikor s milyen rendezvény jegyeit árulta. Szerencsénkre a sajtó egy-egy előadást, szerzői- vagy vitaestet beharangozva, olykor megemlítette a helyet is, ahol az érdeklődő jegyet vásárolhatott rá. E híradások alapján, előfordulásuk esetlegességei, rapszodikussága ellenére, viszonylag sok olyan rendezvényről tudunk 1924–25-ből, amelynek a Mentor (is) árulta a jegyeit. (Későbből sajnos, már nem nagyon vannak adataink.) A Mentor e jegyárúshoz tevékenységét, persze, főlegesen volna részletezően áttekinteni, hisz ezúttal nem Budapest kulturális programját, hanem a jegyeladás alakulását kívánjuk áttekinteni. Annál is inkább, mert a szempontunkból fontos adatok jól felsorakoztathatók egy néhányrovatos táblázatban is, és az áttekintést éppen e megoldás biztosítja a legjobban.

A Mentor jegyárúshozára vonatkozó legfontosabb adatok:⁷

A jegyárúshoz kezdő napja	A rendezvény időpontja	A rendezvény helye	A rendezvény neve (tárgya) és a közreműködők	Kik árulták a jegyet a Mentor mellett
1924. márc. 16.	1924. márc. 25.	Zeneakadémia	Ady-est. („Vér és arany”): Darvas Lili, Ordy Árpád, Baló Elemér, Sárosy Mihály, Hegyi Rózsi, Havas Györgyike, Radnai Erzi, Dávid Mihály	Zeneakadémia
1924. márc. 23.	1924. ápr. 12.	Művész-Színpad, Csengery u. 68.	„Művészi-bábszínház” előadások. Rend.: Blattner Géza	
1924. márc. 28.	1924. ápr. 27.		Fenyő Rózsi szavalóestje. Közr. Basilides Mária, Rab Gusztáv, Ország Tivadar	Népszava könyvesbolt
1924. okt. 28.	1924. nov. 9.	Zeneakadémia nagyterme	Anatole France-emlék-ünnepély	Zeneakadémia portása
1924. okt. 28.	1924. okt. 31	Építőmesterek Egyesülete nagyterme. Ferenciek tere 1.	Spengler filozófiája művészettörténeti megvilágításban. Előadó: Ligeti Pál	

⁷Táblázatunk adatai 1926 márciusáig a *Világból*, utána a *Magyar Hírlapból* valók. Az összeállításban szereplő rendezvényekről általában több hír is szólt, az egyszerűség kedvéért azonban itt csak egyre-egyre hivatkozunk: *A jegyárúshoz kezdő napja* elnevezésű rovatban szereplő dátumok megadják azt a napot, amikor a *Világ*, majd később a *Magyar Hírlap* hírt közölt arról a rendezvényről, amelynek jegyeit a Mentor árúshozta. E dátum ismeretében tehát könnyen vissza lehet keresni a szóban forgó hírt.

A jegyárúsítás kezdő napja	A rendezvény időpontja	A rendezvény helye	A rendezvény neve (tárgya) és a közreműködők	Kik árulták a jegyet a Mentor mellett
1924. nov. 4	1924. nov. 7	Építőmesterek Egyesülete nagyterme. Ferenciek tere 1.	Spengler filozófiája 2. rész. Előadó: Ligeti Pál	
1924. nov. 12.	1924. nov. 30.	Zeneakadémia	„A nagy probléma.” Előadó: Erdős René	Zeneakadémia.
1924. nov. 13.	1924. nov. 14.	Építőmesterek Egyesülete nagyterme, Ferenciek tere 1.	Spengler filozófiája 3. rész. Előadó: Ligeti Pál	
1924. nov. 27.	1924. dec. 21.	Művész-Színpad, Csengery u. 68.	Az Új Művészek Szabad Egyesülete első propagandaestje. Ember Ervin, Enczi Endre, Karly Ágost, Lelkes Ede, Palasovszky Ödön, Pintér Ferenc, Sándor Kálmán, Hevesy Iván, Török Emita, Kadosa Pál stb.	Népszava könyvesbolt
1924. dec. 2.	1924. dec. 14.	Zeneakadémia	Ady-est. Közreműködik Kiss Ferenc, Lukács Pál, Péchy Blanka, Relle Gabriella stb.	Zeneakadémia
1924. dec. 16.	1924. dec. 31.	Zeneakadémia kamaraterme	„Vidám szilveszter”. Kőváry Gyula, Haraszthy Mici stb., stb.	Zeneakadémia
1924. dec. 18	1924. dec. 26.	Vigadó	Ünnepi gyermekműsor és gyerekbál	Vajna könyvesbolt
1924. dec. 21.	1925. jan. 27. v. febr. 1.	Zeneakadémia	Ady-ünnepély a költő halálának 5. évfordulója alkalmából. Péchy Blanka, Medgyaszay Vilma, Marschalkó Rózsi stb.	Zeneakadémia porta
1925. jan. 27.	1925. márc. 1.	Zeneakadémia	A Magyar Írás líraestje. Raith Tivadar, Péchy Blanka, Baló Elemér, Hegyi Rózsi stb.	Zeneakadémia

A jegyárutítás kezdő napja	A rendezvény időpontja	A rendezvény helye	A rendezvény neve (tárgya) és a közreműködők	Kik árulták a jegyet a Mentor mellett
1925. febr. 1.	1925. febr. 21.	Zeneakadémia kamaraterme	Maurice Maeterlinck: Tintagiles halála c. misztériumának előadása. Szereplők: Gárdos Kornélia, Baló Elemér, Forgács Anna, Tubay Sári. Rend.: Keleti Márton.	Zeneakadémia
1925. febr. 8.	1925. febr. 15.	Zeneakadémia kamaraterme	Segesdy László szerzői estje. Közreműködik: Péchy Blanka, Baló Elemér, Hegyi Rózsi, Sárossy Mihály stb.	Zeneakadémia
1925. márc. 1.	1925. márc. 8.	Zeneakadémia kamaraterme	Maurice Maeterlinck: Tintagiles halála c. misztériumának 2. előadása	Zeneakadémia, Rózsavölgyi, Vajna és társa, és a Népszava könyvesbolt
1925. márc. 8.	1925. ápr. 5.	Zeneakadémia	Fenyő Rózsi szavalóestje modern költők verseiből. Közreműködik: Benedek Marcell, Buttky László, Gémes Aní	Színházi Élet könyvesbolt
1925. márc. 8.	1925. márc. 29.	Zeneakadémia kamaraterme	Sziru Ferenc és Baróti György közös előadóestje.	Zeneakadémia portája
1925. márc. 15.	1925. márc. 25.	Művész-Színpad, Csengery u. 68.	A Zöld Szamár Színház első előadása. (Ivan Goll két jelenete; J. Cocteau: Az Eiffel torony násznépe.)	
1925. márc. 17.	1925. ápr. 4.	Zeneakadémia kisterme	Bródy László szerzői estje. Közreműködik: Rózsahegyvi Kálmán, Relle G., Gárdos Nelly, Földy A. stb.	Zeneakadémia
1925. márc. 29.	1925. ápr. 7.	Zeneakadémia kamaraterme	„Művészet.” Közreműködik: Halmos Valéria, Kállly Lili, Székely Júlia, Torday Judit stb.	Zeneakadémia
1925. ápr. 1.	1925. ápr. 2.	Művész-Színpad, Csengery u. 68.	A Zöld Szamár Színház első előadásának repérize.	Bárd könyvesbolt

A jegyárúsitás kezdő napja	A rendezvény időpontja	A rendezvény helye	A rendezvény neve (tárgya) és a közreműködők	Kik árulták a jegyet a Mentor mellett
1925. ápr. 2.	1925. ápr. 19.	Zeneakadémia	Ady-est. Közreműködik: Kiss Ferenc, Péchy Blanka, Relle Gabi, Fenyő Rózsi stb.	Zeneakadémia
1926. márc. 7.	1926. márc. 28.	Zeneakadémia kamaraterme	Az Új Föld csoport előadóestje. Közreműködik: Fried Géza, Thurzó Márta, Ascher Oszkár, Palasovszky Ödön stb.	Zeneakadémia, Bárd könyvkereskedés
1926. nov. 28.	1926. dec. 25.	Zeneakadémia nagyterme	Mankó József szerzői estje. Közreműködik: Péchy Blanka, Ascher Oszkár, Holló Klári stb.	Népszava könyvkereskedés
1928. febr. 19.	1928. febr. 25.	Zeneakadémia kamaraterme	Cikk-cakk est. Közreműködik: Boromissza Tibor, Hevesy Iván, Kövesházy Ágnes, Palasovszky Ödön.	Népszava könyvesbolt, Zeneakadémia
1928. febr. 26.	1928. márc. 10.	Zeneakadémia kamaraterme	2. Cikk-cakk est. Közreműködnek ugyanazok, mint febr. 25-én.	Népszava könyvesbolt, Zeneakadémia
1928. márc. 21.	1928. márc. 31.	Zeneakadémia kamaraterme	3. Cikk-cakk est. Közreműködnek ugyanazok, mint febr. 25. és márc. 10-én.	Zeneakadémia
1928. márc. 22.	1928. márc. 31.	Musica terme (VII., Erzsébet krt. 49.)	A Független Új Művészek 1. előadóestje. Közreműködik: Kassák L., Simon Jolán, Déry T., Illyés Gy. stb.	Népszava könyvesbolt
1928. ápr. 15.	1928. ápr. 18.	Kereskedelmi Csarnok	Vitaest a modern irodalomról. Előadó: Déry Tibor. Résztvevők: Kassák L., Füst M., Osvát E., Kosztolányi D. stb.	Fodor könyvesbolt, Népszava könyvesbolt
1928. ápr. 15.	1928. ápr. 22.	Musica terme, (VII., Erzsébet krt. 49.)	Független Új Művészek 2. előadóestje. Közreműködik: Déry T., Illyés Gy., Kassák L., K. Simon Jolán stb.	Népszava könyvesbolt

A jegyárúsítás kezdő napja	A rendezvény időpontja	A rendezvény helye	A rendezvény neve (tárgya) és a közreműködők	Kik árulták a jegvet a Mentor mellett
1928. ápr. 22.	1928. ápr. 25. és 28.	Zeneakadémia	4–5. Cikk-cakk est. Közreműködnek ugyanazok, mint az előző három esten.	Népszava könyvesbolt
1928. dec. 1.	1928. dec. 14.	Zeneakadémia kamaraterme	Fiatalkorok előadójestje. Közreműködők: Babits Mihály, Erdélyi József, József Attila, Fenyő László, Kodolányi János, Komlós Aladár stb.	Grill könyvkereskedés Színházi Élet

E táblázatból, bármennyire is töredékes az adatsor, amit tartalmaz, egy-két dolog azonnal látszik. Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy a rendezvények, amelyeknek jegyeit a Mentor (is) árusította, egy-két kivételtől eltekintve egynemű, egy ízlésirányba eső rendezvények voltak. Erdős René estje vagy a „vidám szilveszter” persze kirí a sorból s inkább kivételnek látszik. A többi azonban „egyveretű” volt, valamennyi a „modern”, sőt avantgarde színezetű irodalmi és művészeti megmozdulások közé tartozott. Mélyen jellemzi azonban a Mentort, hogy nem a „beérkezett” *Nyugat* akkortájt gyakori rendezvényeinek jegyeit árusította (kivételt az Ady-estek képeztek, amelyek egyébként is sok szempontból elkülönültek a húszas évekbeli *Nyugattól*), hanem a *Nyugattól* „balra” állókét, a különböző modernista megmozdulásokét. Tünetértékű e vonatkozásban, hogy a Mentor elsőként (és sokáig egyedül!) árulta a magyar avantgarde színjátszás úttörő vállalkozásának, az ún. Zöld Szamár Színháznak⁸ a jegyeit. S az sem volt véletlen, hogy a Mentor árusította a szintén avantgarde jellegű *Új Föld* csoport, az *Új Művészek Szabad Egyesülete* estjeinek⁹ jegyeit is. De ugyancsak ebben az összefüggésben kell megemlíteni azt is, hogy Blattner Géza „művészi bábszínházának”¹⁰ jegyárúsítással való támogatása szintén a Mentor érdeme volt.

5. A jegyárúsításhoz hasonlóan a Mentor mindennapi „szokványos” tevékenységéhez szorosan kapcsolódott a „szalonban” rendezett „beszélgetések”, előadó-és vitaestek is, noha ezekkel a Mentor kétségtelenül már jóval föléje is került a szokványos könyvkereskedési gyakorlatnak. Hatósugara, szellemi kisugárzása ugyanis e programjával jelentősen megnőtt s a könyvárúsításból adódó igen közvetett hatást a közvetlen közönségformálás jócskán föl is erősítette. Ezeknek az előadó-és vitaesteknek a számbavétele persze, érthetően, nehéz s csak részleges eredményű lehet. Viszonylag szép sorozatukat föl tudjuk ugyan mutatni, de az esetek többségében a ránk maradt adatokban (újsághírekben) ezeknek az előadásoknak csak a léte dokumentálódik, a valódi, spontán beszélgetések pedig végkép-

⁸ A Zöld Szamár Színházról I. PALASOVSKY Ödön: *Emlékeim a baloldali kultúrmunka kezdeteiről.* = Kritika 1976. 8. sz. 13–15.

⁹ Vö. MARKOVITS Györgyi: *Egy rövidéletű folyóiratról. Új Föld 1927.* = MKSz 1975. 1. sz. 82–85. (Az Új Föld csoport táblázatunkban szereplő estjéről egyébként Markovits nem ír.)

¹⁰ Blattnerrel I. MÓDY György: *Képzőművészeti írások.* Debrecen 1978. 5–15.

pen megfoghatatlanok. Hogy mi hangzott el s mi került a fejekbe ezeken az előadóesteken, legtöbbször csak az előadók neveiből s az előadások címéből következtethető ki, úgy-ahogy. Az első előadóestet, amelyről már van adatunk, Révész Béla 1924. január 16-i estjét,¹¹ még viszonylag jól ismerjük, hisz — a legtöbb esettel ellentétben — nemcsak előzetes hírből tudunk róla; Révész előadását a *Világ* 1924. jan. 17-i száma hosszabb hírben ismertette. Ebből pedig kiderül, hogy Révész „két új kéziratával állott a lelkes közönség elé. Egy új novelláját mutatta be, amelyben meglepően újat tudott adni egy jól ismert és sokat tárgyalt témakörből: a proletárellet nyomorúságából. A másik kézírata: *Írói vallomások*, kemény, dacos hitvallás eddig is hirdetett írói elvei mellett.” Valószínű azonban, hogy ez az előadóest, melyet „meghívott közönség” hallgatott végig, azaz félzártkörű volt, már nem az első ilyen rendezvénye volt a Mentornak, hisz tudósításában a *Világ* „a Mentor előadássorozatáról” szól, sejtetve, hogy már megindult sorozat éppen soron levő darabját emlegeti. Így, sajnos, az előadóestek rendezésének genézisét nem érhetjük tetten, pedig tanulságos volna ismerni, hogy mikor s miként alakult ki a Mentor e fontos programja. Azt mindenesetre, hogy ekkor, 1924 januárjában már megszilárdult tevékenységi forma volt az előadóestek rendezése, jól mutatja a *Világ* 1924. január 20-i híre.¹² Ez, ha röviden is, tételesen megírta, hogy a Mentor olvasójában „Hevesy Iván január 22-én, kedden délután kezdi meg (...) 6 előadásból álló művészettörténeti szemináriumát.” Mindenképpen folyamatos munka bizonyítéka ez, annál is inkább, mert mire Hevesy szemináriuma befejeződött, a hír már „a Mentor könyvkereskedés új előadássorozatáról” szólt.¹³ Az előadássorozat előadói, a *Világ* 1924. március 16-i híre szerint, Hevesy Iván, Körmeny Ferenc, Ligeti Pál és Mittay László voltak, a tárgy pedig, amelyről előadtak, „az új művészeti irányok létjogosultsága és értelme” volt. E sorozat első előadására március 18-án, keddi napon került sor, az előadást Ligeti Pál, a Lázár Vilmos által emlegetett építész tartotta. Ő tartotta a sorozat második előadását is, március 21-én; ennek hozzátvetőleges tárgyát is ismerjük: Ligeti „az élet mai kríziséről és a mai művészetről” adott elő. Mondandója oly nagy érdeklődést keltett, hogy a Mentor olvasója kicsinek bizonyult s az előadást át kellett vinni egy Deák téri építészmuzeumbé. Ligeti Mittay előadása követhette, Körmenyére pedig április 1-én került volna sor, de ez az időpont fölcserélődött Hevesyével. A *Világ* 1924. március 30-i számából úgy látszik, mindegyik előadó több előadást is tartott. A hír szerint Hevesy is, aki „a festészet és szobrászat új irányáról” értekezett, április elején csak megkezdte előadásait. Figyelemre méltó és jellemzőnek tekinthető, hogy ez az „élet mai kríziséről és a mai művészetről” szóló sorozat nemcsak jól megválasztva, de megszervezve is megvolt; előzetes jelentkezés kellett a részvételhez s a jelentkezők „részletes szillabuszból” tájékozódhattak az előadások tartalmáról.

Tovább gazdagodik a Mentor előadásrendezéséről alkotott képünk az időben ezután következő, 1924. október 5-i adat ismeretében is.

¹¹ Révész Béla... *Világ* (a továbbiakban: V), 1924. jan. 13. 12., *Révész Béla előadása*. V 1924. jan. 17. 6.

¹² Hevesy Iván... V 1924. jan. 20. 11.

¹³ *Az új művészeti irányok létjogosultságáról és értelméről*... V 1924. márc. 16. 10., *Előadások*... V 1924. márc. 21. 7., *Az élet mai kríziséről és a mai művészetről*... V 1924. márc. 30. 12.

„Költők világnézete címen — írja a Világ aznapi száma — irodalomelméleti szeminárium in'ul október 6-án, hétfőn este 6 órakor Gedő Simon dr. vezetésével, 7 órakor pedig A képzőművészet alapvető kérdéseiről kezd művészeti szemináriumot Pátzay Pál szobrász. Jelentkezés a Mentornál, Andrassy út 17.”

A hír csak ennyi s így nem tudjuk, Gedő és Pátzay szemináriumát hol tartották meg; a Mentor olvasójában-e (ez a valószínű), vagy máshol. Azzal azonban, hogy e szemináriumok szervezeti formáinak kialakítását, adminisztrálását a Mentor magára vállalta, mindenképpen tágabbra vonta közönségkapcsolatait, hisz ezek valószínűleg „alapfokú” szemináriumok voltak. Nyilván nem a Mentor törzsközönségének rendezték.

A „hagyományos” előadássorozatok azonban emiatt sem maradtak abba. 1924. október 24-én este Hevesy Iván filmművészeti sorozatba kezdett.¹⁴ Ez a sorozat — tárgyát a hírek hol *A filmjáték esztétikája*, hol *A filmjáték dramaturgiája* címen adják meg — három előadásból állott s nyilvánvalóan a Mentor szűkebb közönségének volt szánva. A Hevesy előadásai közötti „szabad” napok egyikén, október 28-án pedig a Nemzeti Színház későbbi igazgatója, akkor a Magyarország kritikus: Németh Andor tartott előadást;¹⁵ ő „színházi premierekről és egyéb aktuális színházi problémákról” beszélt. Ezek az adatok viszonylag nagy „előadássűrűséget”, tehát többé-kevésbé rendszeres programot mutatnak.

Nem sokkal e sorozat után, 1924. november 11-én, egy keddi estén a Mentor egyik leghasznosabb s ma is példaadó kezdeménye, a könyvismertető előadás is testet öltött.¹⁶ Ekkor ugyan e rendezvénytípus még nem kapta meg nevét; formailag még teljesen belesimult a programba, de tárgya már az újat mutatta. A hír, amelyből tudomást szerezhethünk az ötlet mozdulásáról, csak ennyit mond:

„Aktuális könyvekről tart megbeszéléseket Turóczy-Trostler József dr. november 11-én, kedden este 6 óra után, a Mentor könyvkereskedés (Andrassy út 17.) olvasójában, meghívott vendégeknek.” (*Világ*, 1924. nov. 9.)

Ebből a „megbeszélésből” azonban hamarost állandó könyvismertető sorozat lett, a Mentornak is, az olvasóközönségnek is nagy hasznára.

November 20-án ugyan a Mentorban Czukor Károly dr. még az „atomelmélet újabb eredményeiről” kezdte meg „öt estén át tartó előadássorozatát”,¹⁷ de 1925 januárjában a *Világ* Benedek Marcell január 22-i Mereskovszky-előadását már „a Mentor könyvismertető előadásai sorában” hirdette meg.¹⁸ S könnyen meglehet, a *Világ* hírének idézett megfogalmazása is ezt sejteti, a Turóczy-Trostler és a Benedek előadásai közti időben is voltak könyvismertetők — csak újsághír nem szólt róluk. E feltételezést erősíti a folytatás; a *Világ* 1925. január 25-i száma újabb könyvismertető előadásról adott hírt,¹⁹ eképpen: „Könyvismertető előadást tart január 29-én, csütörtökön este 6 órakor Sárközi György *A mai ember kálváriája* címen a Mentornál.” Ezek az előadások, persze, nem lettek kizárólagossá. Február 12-ével kezdődően, csütörtökönként pl. Németh Antal „A színpad művészetéről” adott elő négy héten keresztül.²⁰

¹⁴ *Előadások*... V 1924. okt. 19. 14., *Előadások*... V 1924. okt. 24. 11.

¹⁵ *Színházi premierekről*... V 1924. okt. 26. 15.

¹⁶ *Aktuális könyvekről*... V 1924. nov. 9. 13.

¹⁷ *Az atomelmélet*... V 1924. nov. 20. 13.

¹⁸ *Előadások*... V 1925. jan. 11. 13.

¹⁹ *Előadások*... V jan. 25. 16., *Előadások*... V 1925. jan. 29. 8.

²⁰ *Előadások*... V 1925. febr. 8. 21., *Előadások*... V 1925. febr. 11. 10.

De jellemző: előadásait (1925. febr. 19-én, 26-án és márc. 5-én) hétkor kezdte, azaz egy órával a könyvismertető megkezdése után. A „főműsor” tehát az új könyvek bemutatása lett. S ettől kezdve jó ideig számolni is kell velük. Németh Antal második előadásának napján (február 19-én), egy órával korábban, Laczkó Géza *Írók írókról* címen tartott könyvismertetőt.²¹ Egy héttel később, február 26-án Raith Tivadar adott elő e sorozatból (*Coudenhove, a vajúdo Európa gondolkodója* címmel).²² Újabb hét múlva, március 5-én pedig Bortnyik Sándor könyvismertetőjére került sor, *Halotti beszéd az izmusok fölött* címmel.²³ Supka Géza könyvismertetője március 12-én lett volna, de az előadás az utolsó pillanatban, Supka betegsége miatt elmaradt.²⁴ *Jean Cocteau és Ivan Goll költészete* azonban ugyancsak könyvismertető előadás kereteiben került bemutatásra a Mentorban; róluk március 19-én Mittay László értekezett, verseiket pedig — az előadás illusztrációjaként — Miklós Ilona adta elő.²⁵

Március 19-én ugyanakkor *A csillagok életéről* is három részes előadássorozat kezdődött, az előadó Bródy Imre dr. volt.²⁶ Sajnos, itt adataink sora egy időre megszakad; a Mentor legközelebbi előadására — tudomásunk szerint — csak fél évvel később, október 30-án került sor. „Tairoffról és a modern orosz színjátszásról” akkor Németh Antal adott elő.²⁷ Ez a szünet azonban nyilván megint csak az anyaggyűjtés hiányaiból, rossz forrásadottságainkból adódik. A Mentor könyvkereskedés 1923 és 1929 közötti történetének ismeretében ugyanis elképzelhetetlen, hogy 1925. március végétől október végéig semmi élet ne lett volna az Andrassy út 17-ben. Ámbár, nem lehet tagadni, meggondolkodtató, hogy kimondottan könyvismertető előadásról többet nem hallunk. Ez azt is jelentheti, persze, hogy ez az előadásforma megszokottá, „hétköznapivá” vált s ezért az újabb alkalmakról nem kellett külön sajtóközleményben beszámolni: az érdeklődő közönség ugyanis tudta, hogy mit várhat, hogy mi következik. De azt is jelenthette, hogy ezt az előadási formát egy másik, érdeklődéskeltőbb váltotta föl. Adataink az utóbbi föltételezést látszanak igazolni.

A *Világ* (legfőbb forrásunk) 1926. január 22-i, *Előadások*-rovatbeli híre ugyanis pl. arról számolt be, hogy a tervek szerint aznap este a Mentor olvasószobájában Tersánszky J. Jenő szerepel; *A selyemfiú* című új darabjának I. fölvonását olvassa föl, meghívott közönség előtt.²⁸ E pénteki napon tehát irodalmi est volt a Mentorban, nem pedig — az addig domináns — informatív előadás. S némi „profilmódosulás”, új, tágasabb orientáció fogható meg következő adatunkban is. 1926. február 5-én este 6 órakor ugyanis, a *Világ* szerint, Dienes Valéria „A családi nevelés problémáit fejtegeti gyakorlati példák alapján”.²⁹ Egy hétre rá, február 12-én Révész Margit dr. adott elő ugyanerről a tárgyról,³⁰ február 26-án pedig Décsi Imre dr.³¹ (Valószínű, hogy február 19-én is volt előadás a „családi nevelésről”, csak nem maradt nyoma.)

²¹ *Előadások*... V 1925. febr. 19., 11.

²² *Előadások*... V 1925. febr. 22. 18., *Előadások*... V 1925. febr. 26. 12.

²³ *Előadások*... V 1925. márc. 5. 11.

²⁴ *Előadások*... V 1925. márc. 8. 18., *Előadások*... V 1925. márc. 11. 10.

²⁵ *Előadások*... V 1925. márc. 15. 18., *Ivan Goll és Jean Cocteau költészetéről*... V 1925. márc. 19. 13.

²⁶ *Előadások*... V 1925. márc. 8. 18., *Előadások*... V, 1925. márc. 15. 18., *A csillagok életéről*... V, 1925. márc. 19. 13.

²⁷ *Előadások*... V 1925. okt. 30. 10.

²⁸ *Előadások*... V 1926. jan. 22. 9.

²⁹ *Előadások*... V 1926. febr. 5. 10.

³⁰ *Előadások*... V 1926. febr. 12. 9.

³¹ *Előadások*... V 1926. febr. 26. 10.

Jellemző, hogy a „régébbi” könyvismertető előadásokra leginkább emlékeztető előadás, a Varró Istváné is, tágasabb lett, egész folyamatot tárgyalt. Varró ugyanis 1926. március 16-án „A legújabb magyar memoár-irodalom”-ról adott elő.³² Márpedig az emlékezésírásnak s -olvasásnak Magyarországon akkor volt egyik virágkora; aki e kiterjedt irodalom megértésére vállalkozott, az az ország történetének egyik nagy fordulójáról is szólt — elsősorban tehát azt kellett világosan látnia és bemutatni, hogy a memoárokról is szólhasson. Mind ezt „recenzálva” csak könyvekhez kötődve, nem lehetett elvégezni. S nyilván az sem volt véletlen, hogy Varró előadását nem egy „monologizáló” előadás követte, hanem vitaest.³³ Az „új művészetről” rendezett, 1926. március 26-i vitaest előadója Komlós Aladár, e kérdéskör mindmáig legjobb ismerője és értője volt, előre meghirdetett vitapartnerei pedig Bálint Imre, Gyergyai Albert, Hevesy Iván, Ignó Pál, Komor András, Szabó Lőrinc, Szegi Pál és Wolff Ernő. É fontos vitaestről, sajnos, nem ismeretes beszámoló, de nyilván jól sikerült, mert április vége felé már fölvetődött, sőt alakot öltött a terv, hogy Komlós a modern magyar lírát is előadássorozatban mutassa be.³⁴

„Ascher Oszkár, Baló Elemér, Gárdos Kornélia, Kassákné Simon Jolán és Moór Sári fog szavalni — adja tudtul a *Világ* 1926. április 28-i száma — Komlós Aladárnak a modern magyar líráról szóló előadássorozatán. Első előadás május 4-én este 6 órakor lesz. Jelentkezések a Mentor könyvkereskedésben”.

Hogy hogyan sikerült ez az előadássorozat, adatok híján, megint csak nem tudjuk, de minden valószínűség szerint ez volt az alapja, „nyersfogalmazványa” Komlós nem sokkal későbbi könyvének (*Az új magyar líra*), mely e tárgy első monográfiája lett.

Adataink, sajnos, töredékességük miatt nem teszik lehetővé a problémátárgulás eme előadástémákban is megmutatkozó, folyamatának folyamatos nyomkövetését. Ezután már csak néhány Mentor-rendezvényről van tudomásunk. Ezek közül is az időrendben következő, 1926. október 14-i előadás (Kovács Kálmán: *A színpad moráljáról*),³⁵ inkább a régi gyakorlatot idéző kivételnek, alkalmi kitérőnek látszik. Ami kevés adat ezen kívül mégis rendelkezésünkre áll, az azonban egyértelműen beleilleszkedik e folyamatba. 1926. november 30-án, „Az európai gondolat válsága című ciklus második előadásán” pl. Kecskeméti György (a következő évtized egyik legjobb külpolitikai szakértője), nem kisebb témáról, mint „az európai megújódás lehetőségeiről” beszélt.³⁶ A ciklus első előadásáról semmit sem tudunk, s folytatásáról sincs adatunk. A cikluscím azonban egyértelműen átfogó problémára utal. További kutatást igényel annak tisztázása, hogy mi történt ezután, hisz a következő, kb. két és fél évvel későbbi (!) adat egyértelműen bizonyítja: 1926. november 30. és 1929. február 21. között is kellett, hogy legyenek előadások a Mentor olvasójában, sőt ezek jelentősége is nőtt. A *Magyar Hírlap* ugyanis 1929. február 15-én, *A Mentor újabb előadásokat rendez* címen³⁷ tételesen megírta, hogy:

³² *A legújabb magyar memoár-irodalom*. V 1926. márc. 14. 13., *Előadások...* V 1926. márc. 16. 15.

³³ *Előadások...* V 1926. márc. 25. 10.

³⁴ *Ascher Oszkár...* V 1926. ápr. 28. 12.

³⁵ *A színpad moráljáról...* V 1926. okt. 14. 9.

³⁶ *Előadások...* Magyar Hírlap (továbbiakban: MH) 1926. nov. 30. 8.

³⁷ *A Mentor újabb előadásokat rendez*. MH 1929. febr. 15. 9.

„a Mentor eddig is nagy kultúrmunkát végzett azokkal az előadásokkal, amelyeket Andrássy úti helyiségében tartott. Ez a helyiség azonban — folytatja a tudósító — szűknek bizonyult és így a Mentor legközelebbi előadásait a Lipótvárosi Polgári Körben (V., Akadémia uca 3.) tartja.”

Nem vitás: aligha bizonyult volna szűkösnek az Andrássy úti „olvasó”, ha nem lettek volna közönséget teremtő előadássorozatok, viták, eszmecserék. Azaz, ha nem lett volna rendszeres program.

A Mentor rendezésében, de már nem a Mentor helyiségében megtartott előadások közül háromról tudunk konkrétan. Ezekről a *Magyar Hírlap* fönti, már idézett híre szól először:

„Február 21-én Irodalom és világszemlélet címmel Ignóus Pál és Kassák Lajos tartanak előadást, melyhez Kosztolányi Dezső, Szász Zoltán, Nagy Lajos, Déri (!) Tibor és még néhány neves író fog hozzászólni. Február 28-án Bortnyik Sándor a gépkorszak művészetéről tart vetített képes előadást, március 14-én pedig Nemesné M. Márta és Zeichmester Ida Az individuálpсихológiáról s pedagógiai vonatkozásairól beszélnek. Valamennyi előadás — a hír szerint — csütörtöki napon este 7 órakor lesz.”

E három est közül különösen az első, a február 21-i vitaest látszik fontosnak, erről van a legtöbb adatunk is. A *Magyar Hírlap* február 20-án pl. közölte, hogy — a korábban is beharangozottak mellett — a vitában részt vesz majd Zsolt Béla, Szegi Pál, Komlós Aladár, Ligeti Pál, Róna Imre, Németh Andor, Illyés Gyula, József Attila, Justus Pál és Nádass József.³⁸ Van, ha mégoly vázlatos, beszámolónk az est lefolyásáról is, hisz *Vitaest a Lipótvárosi Polgári Körben* címen a *Magyar Hírlap* másnap beszámolt róla.³⁹ Ezt a beszámolót érdemes idézni, mert ez a legrészletesebb ismertetés, amely Mentor-rendezvényről megjelent:

„A Lipótvárosi Polgári Körben tegnap tartotta a Mentor első vitaestjét *Irodalom és világszemlélet* címen. A hatalmas termet zsúfolásig megtöltötték az érdeklődők, akik nagy figyelemmel hallgatták a nívós előadásokat. Először Ignóus Pál lépett a pódiumra, előadásának fő témája a művészet és politika összefüggése és függetlensége volt. Kifejtette, hogy a művészek, írók, tudósok és intellektuelek idegenkednek a mértéktartóan progresszív rétegektől. Így néha akaratlanul is reakciós irányban működnek. A mai alkotó és gondolkodó ember a mostani államformák és irányok közül mindenesetre leginkább a demokráciában érvényesülhet. Ignóus után Kassák Lajos tartott előadást. Kifejtette, hogy a költők, írók és általában a művészek munkájában okvetlenül kell lennie tendenciának, ha azt akarják, hogy működésükkel a társadalom szolgálatában álljanak. A leg-sürgősebb feladat: meghatározni azt a fejlődési utat, amelyen haladni kell. Szász Zoltán főleg Ignóus Pál előadásával foglalkozott, akivel nagyjából egy véleményen van. Osvát Ernő véleménye szerint itt tulajdonképpen egy csendes és egy hangos fiatalság áll egymással szemben. Osvát felszólalása után még Komlós Aladár és Justus Pál beszéltek, majd Ignóus és Kassák reflektáltak a felszólalásokra. A nívós vitaest — zárul a beszámoló — negyedtízkor ért véget.”

6. A könyvkereskedések „hagyományos” tevékenységétől legmesszebbre a Mentor kétségtelenül a kiállításrendezésekkel távolodott el — alkalmanként már-már egy kisebb kiállítóterem feladatkörét is átvette. Az 1923 és 1929 közötti évekből tényleg kiállításról tudunk, illetve ennyiről van híryanag a *Világban* és a *Magyar Hírlapban*, de az Andrássy út 17-ben valószínűleg ennél sokkal többen állítottak ki. Az időben első adatunk 1923. december 2-ről való, amikor a *Világ* (h. i.) jelű munkatársa — valószínűleg Hevesy Iván — hosszabb hírben⁴⁰

³⁸ *Irodalmi vitaest*. MH 1929. febr. 20. 9.

³⁹ *Vitaest a Lipótvárosi Polgári Körben*. MH 1929. febr. 22. 7.

⁴⁰ [HEVESY Iván] (H. I.): *Modern grafikai kiállítás*. V 1923. dec. 2. 8.

számolt be a Mentor új vállalkozásáról. E kis írás meglehetősen általánosságokban mozog, a Mentor egyik sikeres ötletét, az üzlethelyiség kirakatának kiállítási térére alakítását azonban in statu nascendi érhetjük benne tetten s ezért egészen is érdemes idézni.

„A Mentor könyvkereskedés — olvashatjuk a *Modern grafikai kiállítás* című cikkben — érdekes és intelligens ötlettel alakította át kirakatát *állandó könyvművészeti kiállítássá*. Az egyes ilyen kirakatkiállítások anyaga témakör szerint van összeválogatva. A legújabb kirakat tartalma folytatja az előzőt, a modern művészet irodalmának bemutatását. A *modern festészet* van soron, amelyet egy sereg szép és reprezentáló könyv képvisel. Ezt a könyvanyagot kiegészíti a kirakatban és benn a bolt szalonjában egy *grafikai kiállítás* — ez utóbbi *állandó jellegű* —, hogy akvarellekben, különböző metszési- és rajztechnikákban a könyvekkel parallel bemutassa az új festészet fejlődési útját a poszt-impresszionizmustól egészen legutolsó évek törekvéseiig. Kis anyagánál fogva természetesen ez a kis kollekció nem törekedhet teljességre nevekben, de annál ügyesebben teljes az új törekvések sokirányú bemutatásában. Az impresszionizmus utáni irányokat ismert fiatal magyar festők grafikai képviselik. A figurális expresszionizmust Kádár Béla, az »abszolút képe« felé fejlődő expresszionizmus kialakítását Máttis-Teutsch munkái, az új monumentalitást Uitz Béla keresi, a legújabb kísérletet, a »képarchitektúrát« pedig Bortnyik Sándor metszetei és akvareljei mutatják be. Korszerűbb követelményeknek tesz eleget és több mulasztást pótol az utolsó négy év művészi életéből ez a kis gyűjtemény, mint akárhány nagy hűhóval megrendezett »hivatalos« kiállítás.”

Látható, a könyvanyag és a képanyag, a könyveladás és a képkiallítás ekkor még szoros egységben van, egyik a másikra utalt; s ez érthető is. Akárcikinek az ötlete volt ez, nyilvánvaló, hogy a kiállítást az eladásra váró képzőművészeti könyvek, albumok „kiegészítésére”, mintegy illusztrálására rendezték meg; a cél „esupán” a (nyilván: drága) könyvek iránti érdeklődéskeltés, azaz eladhatóságuk növelése lehetett. Ugyanakkor kétségtelen, a *Világ* cikkírójának igaza van, a kiállítás a képzőművészeti kultúra alakításának is eszköze lett, hisz fordítva is igaz: a kiállított képek „erejét”, sugárzását a kézbe adható, elolvasható, a képeket magyarázó, értelmező könyvek jelentékenyen növelhették. (Nem beszélve arról, hogy a képek igazi „publikációja”: a kiállítás; a képek csak közönség elé állítva töltik be funkciójukat.)

Hogy meddig tartott ez a kiállítás, nem tudjuk. Bő két hónappal később, 1924. február 10-én azonban a *Világ* már arról adott hírt,⁴¹ hogy „A Mentor könyvkereskedés (Andrássy út 17.) szalonjában az első grafikai kiállítást, mely a legmodernebb magyar festők műveit mutatta be, most nyomon követte egy második, külföldi modernnek kollekciójával.” Az új kiállítási anyag — szól a hír — „néhány nagyon jól összeválogatott elsőrangú grafikai lapból áll (. . .) és kevés szóval tömören összefoglalja a grafika törekvéseit az utolsó évtizedekben.” Név szerint Libermann, Slevag, Pechstein és Marie Laurencia van megemlítve benne, mint időhatárokat és irányzatokat jelölő alkotó, s a „korai francia kubizmus eredményeit finom, dekoratív és dekadens művészetté halkító” képekre történik utalás. Ennyiből, sajnos, teljesen pontosan nem lehet rekonstruálni, hogy a Mentor könyvkereskedés kirakatában és „szalonjában” mi lett kiállítva. Az azonban biztos: amit kiállítottak, az akkor modernnek, újnak számított s föltehetőleg — a siker mellett — ezért is tűzhetette maga elé célul a *Mentor* „vezetősége”, hogy kiállítások sorozatával kiszorítja majd „a pesti műkereskedések nagyjából részét tömeghasználatra gyártott reprodukcióit igaz, nemes művészek grafikaiival”.

⁴¹ A *Mentor könyvkereskedés*. . . V 1924. febr. 10. 11.

*A harmadik kiállításra, úgy tűnik, március közepe körül került sor. Ekkor, mint a *Világ Kmetty János kiállítása a Mentornál* című, 1924. március 16-i hírből⁴² kiderül, a könyvesbolt kirakata Kmetty „új grafikáinak bemutatására” vállalkozott. A beszámoló írója szerint ennek a „kitűnő kis kollekciónak nagyobbik fele akvarell, kisebb része rézkarc” volt, de mindkét technika jól mutatta Kmetty „művészetének új útjait”. E kiállítás — amellett, hogy nyilvánosság elé segítette az új Kmetty-grafikákat — több szempontból is méltó figyelmünkre. 1923 decemberétől ugyanis ez már a harmadik kiállítás volt, jól mutatva, hogy a kiállítás-rendezés ötlete bevált, megszilárdult. Ugyanekkor e szűkszavú hírből is kielemezhető, hogy ekkorra a kiállítás-rendezés némileg már elvált az egyszerű könyv „illusztrálástól” s önállósult, mondhatnánk öncéllá lett. Ez ugyanis már nem könyvanyaghoz kapcsolódó kollektív tárlat volt, mint az addigiak, hanem — úgy tűnik, képzőművészeti könyvanyagtól független — egyéni kiállítás. Ezzel, lényegében véve, a Mentor „közönségkapcsolatainak” egyik területe elnyerte „végleges” formáját: a Mentor programjába beépült a kiállítás-rendezés, s annak szerves része lett, nyíltan, minden ürügy nélkül.

Kmetty kiállításával e folyamat, sajnos, adatok híján megtörik, ill. követhetlenné válik egy időre. Azt sem tudjuk, Kmetty tárlata meddig állt. Az időrendben következő adatunk ugyanis jóval későbbi; csak a *Világ* 1924. december 19-i (és 23-i) számában leljük föl: s ez is a Mentor fizetett hirdetése volt csupán, e szöveggel:⁴³ „Kmetty, Aba-Novák, Márkus, Patkó, Schilling, Szobotka rézkarcai, akvarelljei, pasztelljei igen olcsó karácsonyi áron a Mentor (Andrássy út 17.) grafikai kiállításán. Szabad bemenet.” E hír, sajnos, igen szűkszavú, nem tudni, hogy netán az első kiállítás változott összetételű felújítását dokumentálja-e, vagy egy teljesen új kollektív tárlatot. Az sem derül ki belőle pontosan, hogy vajon a képeket a Mentor árulta-e (megfelelő közvetítői jutalék fejében) vagy maguk a művészek. Ha az előbbi eset állna fenn, akkor a műkereskedelemnek a könyvkereskedelemhez kapcsolódását érhetnénk tetten, míg a második esetben valaminő kereskedői altruizmust. Akár így, akár úgy volt azonban, ha igaz Lázár Vilmos Derkovits- emléke, túlzottan nagy pénzek nem foroghattak itt. Elvégre fiatal, ún. modern festőkről, grafikusokról volt szó, akik akkor még igen messze voltak a „beérkezéstől”. A Mentor szerepe tehát mindenképpen pozitívan értékelendő.

Fiatal, (mindmáig) „beérkezetlen” művésze, Kiss Vilmáé volt a következő általunk ismert kiállítás is: 1925. április közepén.⁴⁴ (Közben persze valószínűleg mások is kiállítottak, csak ilyen vagy olyan okok miatt, a *Világ* nem írt róluk.) A „Mentor könyvkereskedés kiállítási termének falait”, a *Világ* (-ss) jelű kritikusatól tudjuk, ő is rajzokkal foglalta le s ezek a „kiállító tehetségéről tanúskodó” grafikák a „modern iskolák formatörvényeinek szolgálatába” voltak „állítva”. Kiss Vilma, amint a kritikából kiderül, főleg aktokat állított ki; s bár azóta nem nagyon lehet hallani róla, a kritika úgy látta, hogy „tehetsége megérdemli ezt a kiállítást és a figyelmet”.

A fiatal művészek támogatása valószínűleg tudatos program lehetett. Úgy tűnik, Kudelkáné s tanácsadói is úgy gondolkoztak, ahogy a kritikus, mert a következő, 1925. május elején megnyíló kiállítást is fiatal művész, Derkovits

⁴² *Kmetty János kiállítása a Mentornál*. V 1924. márc. 16. 10.

⁴³ *Kmetty, Aba-Novák, Márkus...* V 1924. dec. 19. 11. és 1924. dec. 23. 10.

⁴⁴ (-ss): *Kiss Vilma kiállítása*. V 1925. ápr. 19. 21.

Gyula kapta.⁴⁵ Kudelkáné, ill. a Mentor „vezetősége” döntésének hátterét ezúttal sem ismerjük; nem lehet tudni, hogy csak ráhibáztak-e Derkovitsra vagy már akkor valóban fölismerték tehetségét. Mellettük szól, hogy a belső körhöz tartozó Hevesy Iván korábban is méltatta írásban Derkovitsot,⁴⁶ s hogy — bár a *Világ* műkritikusa ezúttal hallgatott — a Mentor szükségesnek látta fizetett hirdetésben tudtul adni a kiállítás megnyitását. E közlemény *Grafikai kiállítás* címen a *Világ* 1925. május 3-i számában olvasható:

„Derkovits Gyula grafikákból és temperákból rendezett kiállítása tegnap nyílt meg a Mentor helyiségében. A fiatal művész az utóbbi két évben készült műveit mutatta be, köztük több olyant, amelyek jelentős értékei a modern grafikának.”

A Mentor „vezetőségének” bizalmát, tudjuk — a *Világ* ezúttal hallgató kritikussával ellentétben —, akkor a magyar műkritika egyik nagysága, Lyka Károly, azóta pedig az „idő” egyértelműen igazolta: Derkovits a 20. századi magyar festészet egyik legnagyobbja lett. S ez szempontunkból azért különösen fontos, mert ebben az esetben mutatkozik meg igazán a Mentor missziója. Mert az lehet ugyan, hogy Derkovits kiválasztása véletlen volt, ám hogy fiataloknak, akik közül néhány nagyra nőhetne ki magát, adtak lehetőséget, az tudatos volt. A Mentor tudatosan közönséget teremtett a tehetségesnek tartott fiatalok köré, s ez nagy érdem, mert a nyilvánosság elé lépés öröme, tudjuk, minden harmonikus, „normális” művészi fejlődés egyik nélkülözhetetlen része és föltétele. Hiánya miatt — sok a példa rá — nem egy nagy tehetség fejlődése tört meg vagy siklott félre. A Mentor e szerepét művészettörténetünknek számon kell majd tartania.

Érthető tehát, hogy Derkovits után a Mentorban újabb fiatal, Markos György tárlata következett. A *Világ* 1925. május 31-i száma *Markos György kiállítása*⁴⁷ címen adta hírül ezt: „a Mentor könyvkereskedés Andrassy úti helyiségében ismét egy új törekvésű fiatal művész állítja ki grafikai dolgait.” Úgy tűnik, e kiállítást az akkori Markosra is, a Mentorra is mélyen jellemzőnek kell tartanunk, mert a kiállított képek — a *Világ* beszámolója szerint — ezúttal is „elvontak” voltak s Markos kollekciónak „a vonal és az architektónikus forma ornamentális és ritmikái lehetőségei adják kifejező eszközeit”. Ismét útkeresés nyilvánosság elé bocsátásáról volt tehát szó.

Adataink sora, sajnos, e ponton megint megszakad, noha, minden valószínűség szerint, Markos kiállítását újabbak követték. Fél évvel későbből, 1925. december 5-ről ugyan van egy adatunk.⁴⁸ Akkor a *Világ*, *Kiállítások* cím alatt, több más tárlat ismertetésével együtt az Andrassy útiról is szólt, igen röviden: „A Mentor könyvkereskedésben Makay Erzsébet mutat be néhány ötletes és tetszetős rajzot és festményt, sok kézügyességgel és műveltséggel megcsinált kellemes darabot.” Ezután azonban egészen 1927. október 2-ig egyáltalán nincs adatunk a Mentor kiállításairól. A további, módszeres kutatás nyilván e majdnem két évből is ki fog mutatni kiállításokat; jelenlegi ismereteink alapján elképzelhetetlennek tűnik, hogy Kudelkánének lemondtak volna a kiállításrendezésről. Inkább arról lehet szó, hogy a Mentor kiállításai megszokottakká váltak s külön sajtóhíradást már nem igényeltek. Ezt látszik erősíteni, hogy a *Magyar*

⁴⁵ *Grafikai kiállítás*. V. 1925. máj. 3. 19. Vö. még: DERKOVITS Gyuláné: *Mi ketten. Emlékezés Derkovits Gyulára*. Bp. 1954. 68., 162.

⁴⁶ HEVESY I.: *Derkovits linóleummetszetei*. = Magyar Írás 1921. 226—227.

⁴⁷ *Markos György kiállítása*. V 1925. máj. 31. 20.

⁴⁸ *Kiállítások*. V 1925. dec. 5. 11.

Hírlap 1927. október 2-i száma is (*A Mentor hírei* címen) csak arról tudósít,⁴⁹ hogy „Fränkel György kiállítása ma bezárult. A nehéz viszonyok ellenére is szép erkölcsi és anyagi sikere volt.” (Nyilvánvaló ugyanis, amelyik kiállítás bezárult, az előzőleg meg is nyílt.) Ekkortól azonban, szerencsénkire, ismét megszaporodnak a Mentorra vonatkozó híradások.

Az újabb tárlatról a *Magyar Hírlap* 1927. november 6-i száma adott hírt (*Erdős Lajos kiállítása* címen).⁵⁰ E hír szerint Erdős mintegy „húsz darabból álló akvarel- és rajzsorozatot” állított ki. A kritikus szerint a fiatal művész „alapos készültséggel lát formai és színbeli értékeket, erős hajlandósága van a komoly kompozícióra”, „amit itt két apró, színes és egy nagyobb rajzkompozíció vázlatán bizonyít. Egy akvareltájkép, egy plasztikusan megformált férfifej és egy architektonikus formáival jól ható városrészlet mostani gyűjteményének legjobb darabjai.” Őt, 1927. november 21-től, Molnár Márta és Janovics Nóra közös, *A gyermekszoba művészete* címen hirdetett kiállítása követte.⁵¹ Valószínűleg velük párhuzamosan állította ki Ady-szobrát Schaár Erzsébet is; munkája az Ady-emlékkirakatban volt látható, „ritka első kiadásokkal (*Vér és Arany, Illés szekeren*)” együtt.⁵²

A következő, 1928. januári Mentor-kiállítás, a Derkovitsé mellett a Mentor másik nagy „fogása” lett — a kortárs kritika is annak találta. E kiállításon ugyanis a később Dési Huber István néven híressé lett Huber István Gyula és művésztársa, jóbarátja, Sugár Andor alkotásai voltak láthatók.⁵³ A kritikust (s lehet: Kudelkánét is) ugyan a kiállítók egyéni sorsa érdekelte elsősorban (akkor még mindketten munkásként dolgoztak s ez eleve érdeklődést keltett), a szocialista magyar képzőművészet e két kiválóságának közönség elé juttatása, ill. nyilvános földicsérése azonban, akárhogy nézzük, érdem. Dési Huber is, Sugár is fölvonultathatta mindama műveit, amelyről „méltán gondolhatta, hogy jól fogják képviselni vágyait és eredményeit a hazai közönség előtt”.⁵⁴ Az 1928. január 9-én megnyitott kiállításon, amint az a tárlat nyomtatott meghívókatalógusából kiderül, Dési Huber negyvenhárom képe szerepelt, köztük olyan fontos darabok, mint az *Olasz táj*, az *Ónarckép*, az *Iréнке*, a Giandante X-ről készített rézkarcportré, az *Izákosok* stb. Horváth György kutatásaiból tudjuk, hogy a kiállításról a *Neues Politisches Volksblatt* (Rabinovszky Máriusz), a *Nyugat* (ugyancsak Rabinovszky), az *Újság* (Elek Artúr), a *Népszava* (Iván Ede), a *Magyar Hírlap* (Bálint Lajos), az *Esti Kurir*, a *Temesvári Hírlap* (Erdélyi Árpád) is beszámolt.⁵⁵ Ez kétségtelenül jelentős sajtóvisszhang, komoly siker volt. Különösen, hogy a kritika szinte egyöntetűen vallotta: mindkét kiállító „valóban művész, tehetséges ember komoly készültséggel, kultúrával és tudással.” (Bálint Lajos, MH, 1928. jan. 14.) Ezt követően, ahogy a *Magyar Hírlap* 1928. április 13-i száma közölte,⁵⁶ a Mentor „kis szalonjában” Siedwers Emma mutatta be „akvarell-kollekcióját és rajzait”. Talán mondani sem kell, ő is a „naturalizmusból felszabaduló új törekvések útjain kereste a maga művészi

⁴⁹ *A Mentor hírei*. MH 1927. okt. 2. 20.

⁵⁰ *Erdős Lajos kiállítása*. MH 1927. nov. 6. 14.

⁵¹ *A Mentor hírei*. MH 1927. nov. 20. 24.

⁵² *A Mentor hírei*. MH 1927. nov. 27. 23.

⁵³ [BÁLINT Lajos] (b): *Két fiatal festő*. MH 1928. jan. 14. 9., valamint HORVÁTH Gy.: I. m. 51.

⁵⁴ HORVÁTH Gy.: I. m. 51.

⁵⁵ HORVÁTH Gy.: I. m. 51. és 301.

⁵⁶ *Siedwers Emma képei*. MH 1928. ápr. 13. 9.

lehetőségeit”, ha, amint a kritikus meg is jegyezte, „nem is egészen fölszabadult még”.

Az utolsó — jelenleg ismert — Mentor-kiállítás 1929 novemberének végén nyílt meg.⁵⁷ Ez a tárlat két fiatal művész, a szocialista képzőművészet történetéből ismert Háty Károly László, valamint Simon Blanka iparművésznő alkotásait mutatta be. Az anyag nagyobbik részét Háty képei adták; művészetét „színes ceruzarajzok, olajfestmények, vázlatok, tollrajzok és egy pasztell”, valamint két szép „eredeti női portré” képviselték. Ezt a — kritika szerint — „nívós kollekciót” „Simon Blanka iparművésznő műtermének izléses és művészi készítményei” egészítették ki. (MH, 1929. nov. 24.)

7. A Mentor tevékenységének e, mégoly töredékes, áttekintése után is önkéntelenül fölvetődik a kérdés: van-e s ha van, miben van e kis könyvkereskedés művelődéstörténeti jelentősége? E bolt ugyanis, akárhogy nézzük, kicsi volt, többen is — aligha alaptalanul — „liliputiként” emlegették. „Áruforgalma” ugyancsak csekély lehetett; ezt sejteti legalábbis több emlékezés. S nem volt különösebben nagy vevő- és „látogatóköre” sem. Valamiféle tömegmértékű hatásával tehát semmiképpen sem lehet számolni. Sőt, felületesen nézve, úgy tűnik inkább, nagyon is extrém szélsőségeknek, kivételnek kell tekintenünk. Különösképpen, hogy csupa olyasmi tartozott tevékenységi körébe, ami más könyvkereskedésre nem, vagy csak alig volt jellemző: előadásrendezés, kiállításrendezés stb. Ám, ha jelentőségét tisztázni akarjuk, egy összefüggést nem téveszthetünk szem elől: a Mentor egy irodalom- és ideológiatörténeti jelentőségű átalakulás („erjedés”) elősegítője és, bizonyos értelemben, részese volt. Vásárlóként, előadóként és „látogatóként” maga köré vonta a húszas évekbeli ún. progresszív polgárság egy aktív és ezért jelentékeny rétegét. Eladásra szánt könyvanyaga, szellemi légköre, intim hangulata vonzóvá, olvasója („kultúrszobája”) pedig igazi fórummá, műhellyé tette. Egész mechanizmusa kedvezett az őszinte, mellékszempontokra nem ügyelő eszmecserének, a termékenyítő vitáknak: az öntisztulásnak. Ezzel, máig élő legendája bizonyítja, missziót teljesített. Mert amikor kialakult „profilja”, műhely-jellege, a modernizmusnak, amelynek szolgálatában állott, még alig volt fóruma. Az első *Független Szemle* már nem, a *Századunk* még nem létezett; Kassákék (folyóiratukkal együtt) külföldön voltak, az itthoni fórumteremtési kísérletek (*Kékmadár*, *Jel* stb.) kérés-életűnek bizonyultak. A *Nyugat* pedig, mely korábban minden új törekvést fölvetett, története talán legrosszabb szakaszát élte. Az 1919-es nagy érvágás után így a Mentor szinte észrevétlenül az ún. progresszív polgárság hazai újjászerveződésének egyik góca lett. Egész mechanizmusa, légköre, „szervezetileg” laza kerete éppen ideális volt ehhez, hisz kultúrszobájában volt „radikálisok”, „szocialisták”, avangarde újítók, az irodalmi és művészeti élet lázongó fiataljai egymásra találhattak. Termékeny koegzisztenciájuk, kétségtelenül, az újjászerveződés egyik fontos föltételét teremtette meg. S ez egy könyvkereskedés számára nem csekély eredmény.

⁵⁷ Háty Károly festőművész és Simon Blanka iparművésznő kiállítása. MH, 1929. nov. 24. 19.

ANDRÁS LENGYEL

Zur Geschichte der Mentor-Buchhandlung (1923—1929)

Dieser Aufsatz stellt die Geschichte der „Mentor“ genannten Budapester Buchhandlung von 1923 bis 1929 dar. Die genannte Buchhandlung war, wie es sich aus den zeitgenössischen Erinnerungen und ehemaligen Nachrichten herausstellt, eine „kleine merkwürdige Buchhandlung“. Die Leiter: Frau Kudelka und Professor Varsányi bildeten den Charakter der Buchhandlung nach ihren Geschmack und Konzeption aus. Sie verkauften einen Bücherauswahl, veranstalteten Ausstellung und Vorträge, übernahmen den Verkauf der Eintrittskarten von verschiedenen literarischen und künstlerischen Veranstaltung um damit die sogenannte moderne Literatur und Kunst unterzustützen, zu popularisieren. „Der Salon“ des Geschäftes war der Treffpunkt der hauptstädtischen progressiven Bürgerschaft. Oftmalige Gäste waren: z. B. Iván Hevesy, Ambró Czakó, Ruztem Vámbéry, Vilma Balogh, Géza Supka, Attila József, Vilmos Lázár, Sándor Bortnyik, Károly Kernstok und andere. Im Ladenfenster und an den Wänden stellten z. B. Gyula Derkovits, István Dési Huber ihre Bilder aus und im „Salon“ hielten Vorträge Lajos Kassák, Iván Hevesy, Marcell Benedek, Pál Pátzay, György Sárközi, Géza Supka, Géza Laczkó, Sándor Bortnyik, Antal Németh, Aladár Komlós, Valéria Dienes, J. Jenő Tersánszky u. s. w. Obzwar die Buchhandlung ziemlich klein und ihre Wirkung von dem Standpunkt der Geschichte der Massenkultur aus gering war, wurde sie doch wegen ihrer Veranstaltungen, geistlichen Atmosphäre, intimen Stimmung ein wichtiges Zentrum der Reorganisation der bürgerlichen Progression nach 1919 und der Entfaltung des künstlerisch-literarischen Lebens der ungarischen Avantgarde. So haben wir ihre Bedeutung in dem Schaffensstätte-Charakter zu sehen. Weitere Nachforschungen sind begründet.

KÖZLEMÉNYEK

A német barokk irodalom magyarországi recepciójáról. A XVII. századi Magyarország közismert politikai széttagoltsága és felekezeti megosztottsága az európai eszmei és stilisztikai áramlatok hazai befogadásának irányát is erősen megszabta. A királyi Magyarország jórészt katolikus írói (Pázmány, Lépes, Káldi, Nyéki stb.) elsősorban az itáliai egyházi barokk hatása alatt álltak, s a katolikus restauráció szolgálata során esztétikai-stilisztikai eszközeiket is az itáliai irodalom mintájára alakították ki.

A korabeli német irodalom magyarországi kisugárzódására irányuló vizsgálataink akkor járnak több eredménnyel, ha a protestáns vallásos irodalom felé fordítjuk figyelmünket.¹ A század során számos magyar protestáns értelmiségi végzi tanulmányait német egyetemeken, s ott a német protestáns irodalom egyes képviselőivel szoros kapcsolatba kerültek. Szenci Molnár Albert ilyen irányú kapcsolatai közismertek, németből fordított műveit (zsoltárok, *Discursus de summo bono*) is bőven elemezte már a szakirodalom. Elsősorban fordításai miatt becsülte őt oly nagyra Opitz, akinek többször is idézett meleghangú méltatása szerint Magyarország sokkal tartozik a neves tudósnak.² De nemcsak itt emlékezik meg róla, hanem zsoltároskönyvének Lobwassert kritizáló előszavában is, ahol a legjelentősebb európai zsoltárfordítók között említi nevét.³ Opitznak Magyarország iránti érdeklődését a Gyulafehérvárott töltött egy év is jelzi,⁴ valamint az ott keletkezett *Zlatna* c. vers, amelyből — a stílusában egyébként jelentkező barokk elemek ellenére — a reneszánsz ember természetelményét s a későhumanista poéta történeti-néprajzi érdeklődésének megfogalmazását véljük kihallani. Aligha tarthatjuk véletlennek, hogy a magyar irodalom értékei közül a német költő a protestáns későhumanista Szenci munkásságát tartotta számon, s barokk irodalmunknak sem magyar, sem latin alkotásait nem ismeri.

Mindez megfordítva is érvényes: a XVII. századi Magyarországon Opitz műveit elsősorban protestáns írók ismerik. Szenci Molnáron kívül feltehetően Apáczai Csere János, a gyulafehérvári kollégium kiváló tanulója, majd tanára, aki — noha műveiben a kutatás ennek nyomait még nem fedezte fel — feltehetően olvasta híres tanárelődjének egyes

¹ THIENEMANN Tivadar: *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei.* = ItK 1922. 63—92; 1923. 22—33, 143—156.

² SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai.* Kiadta Dézsi Lajos Bp. 1898. 396—398. BÁN Imre: *Apáczai Csere János.* Bp. 1958. 62. *Discursus de summo bono* (Kiadta Vásárhelyi Judit) Régi Magyar Próza Emlékek IV. Bp. 1975. 19. TURÓCZI-TROSTLER József: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben.* = Filológiai Közöny 1955. 9—18, 139—162.

³ *Die Psalmen Davids nach den französischen Weisen gesetzt durch Martin Opitz.* Dantzig, 1637. Vorrede.

⁴ MARIAN SZYROCKI: *Martin Opitz.* Berlin, 1956, 52—58. JAKAB Béla: *Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál.* Pécs 1909. GRAGGER, Robert: *Martin Opitz und Siebenbürgen.* Ungarische Jahrbücher 1926. 313—320. KOMOR Ilona: *Tanulmányok a XVII. századi német-magyar kulturális érintkezések köréből. I.* = Filológiai Közöny 1955. 534—544.

munkáit.⁵ A magyar protestánsok körében több Opitz-kiadás is gazdára található, erre mutat, hogy a debreceni Református Kollégium könyvtárában megvan a német költő zsolnáinak egy 1637-es danzigi edíciója. Annak azonban nincs nyoma, hogy Opitz a század magyarországi irodalmára számottevő hatást gyakorolt volna.

Opitz mellett Gryphius korabeli magyarországi ismeretének is vannak nyomai. Papi-nianus-drámáját (*Grossmüthiger Rechts Gelehrter oder Sterbender Aemilius Paulus Papinianus*, 1659) Ladiver Illés eperjesi iskolaigazgató ugyanis latinra fordította, átdolgozta, és az ottani evangélikus kollégiumban elő is adatta. A szöveg latin volt, az interludiumok azonban német, magyar és szlovák nyelven hangzottak el.⁶

Ezzel szemben a német barokk több jeles képviselője jelenlegi tudásunk szerint ismeretlen maradt Magyarországon. Még Grimmelshausen Európa-hírű kalandregényének hazai változata, az *Ungarischer oder Dazianischer Simplicissimus* (1683) is csupán német szerző alkotása, Daniel Speer vándormuzsikus tollából származik. Az újabb kutatás részletesen feltárta a mű forrásait, s ezek között számos magyarországi (többnyire latin) történeti és földrajzi munka is szerepel,⁷ de mindez sokkal inkább a magyar szellemi termékek egy részének németországi ismeretét bizonyítja, mintsem a fordítottját.

A német irodalomnak egyik legaktívabb magyarországi művelője Daniel Klesch volt, a sokoldalú szerző, aki mintegy negyven német és latin művet (iskoladramát, prédikációt, egyházi éneket, alkalmi verset, tankönyvet, bibliai históriát) írt, s a Szepességben a német evangélikusok egyik szellemi vezetője lett. Az ellenreformáció erősödése miatt azonban hamarosan Németországba kellett távoznia, ahol Clajus, Opitz és Fleming példája nyomán művelte a német nyelvet.⁸

A XVII. század végén s a XVIII. század elején azonban a német luteránus misztika egyes alkotásainak mind erősebb magyarországi recepciójára figyelhetünk fel. Ennek egyik jele, hogy Huszti István (1671–1710), az erdélyi fejedelem udvari orvosa, Apafiné Bethlen Kata fejedelemasszonynak ajánlva a „méltóságos asszony akaratából” jelenteti meg Johann Arndt: *Paradiesgärtlein* című kegyességi iratát, s Kolozsvárott 1698-ban ki is adja. Arndt rendkívül népszerű a magyar protestáns nemesség körében: a *Wahres Christentumból* Petrőczy Kata Szidónia fordított részleteket, s a tragikus sorsú költőnő további két kegyességi iratát is a német luteránus misztika vezéregényiségének műveiből ültette át magyarra. Munkássága szép példája annak, hogy a különböző sorscsapások által sújtott protestáns vallásosság „mily szívesen fordul Arndt érzelmes-misztikus áhítata felé.”⁹ Több részletfordítás megjelenése után a *Wahres Christentum* teljes magyar szövege végül 1741-ben jelent meg Jénában, három magyar evangélikus lelkész — Vázsonyi Márton, Szenicei Bárány György és Sartorius Szabó János — közös munkájának eredményeként.

Arndt mellett tanítványának, Johann Gerhard jénai teológiai professzornak magyarországi hatása látszik erősnek. Zólyomi Perinna Boldizsár semptei prédikátor már 1616-ban lefordította Gerhard ötven elmélkedését és imádságos könyvét magyarra. Ennek nagy népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy a XVIII. század elején több esetben újra kiadták, így például a pietizmus hatása alatt álló ifjabb Ács Mihály 1710-ben, majd az 1730-as években új fordítását készítette el Inczédi József nagyváradai ítélmester (meg-

⁵ BÁN: I. m. 47. és 470.

⁶ ANGYAL Dávid: *Gryphius A. magyar színpadon*. In: *Philologiai dolgozatok a magyar–német érintkezésekről*. Szerk. GRAGGER Róbert. Bp. 1912. 75–76.

⁷ NEMESKÜRTY Harriet: *A magyar Simplicissimus és a XVII. századi német útirajz-irodalom*. = ItK 1976. 201–205. Uő.: *Kaland és politika a XVII. századi német útleíró irodalomban. Még egyszer a magyar Simplicissimusról*. = It 1978. 521–527.

⁸ PUKÁNSZKY Béla: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*. Deutschland und Ausland 34/36. Heft. Münster in Westphalen 1931. 246–250.

⁹ SZENTIVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*. = Századok 1935. 36.

jelent: Nagyszeben 1745. és Nagyenyed 1754). Mint Inczédi hangsúlyozza a fordítás előszavában, a mű legkedvesebb, lelki vigaszt nyújtó olvasmánya volt, ez inspirálta őt az újabb fordítás elkészítésére.

A német evangélikus kegyességi műveknek buzgó népszerűsítője volt — már a XVII. század első felében — Madarász Márton eperjesi lelkész. Lefordította *Kegyes élet gyakorlása* címen Gerhard egyik írását, valamint Balthasar Meisner (1587—1626) wittenbergi teológusnak, a német reformortodoxiának és a pietizmus előfutárának két elmélkedésgyűjteményét (Lőcse, 1635 és 1641). Az utóbbit Prépostvári Zsigmondnak, III. Ferdinánd király tanácsosának ajánlotta, ami azt mutatja, hogy az evangélikus miszticizmus iránti fogékonyság a király környezetében sem volt ismeretlen.

A XVII. század utolsó negyedében kibontakozó német pietizmus jelentős hatást tett a magyar szellemi életre és irodalomra. A Jakob Spener drezdai lelkész által 1675-ben megindított, s August Herman Francke által széles körben elterjesztett mozgalom Magyarországon is számos követőre talált a század végén, valamint a XVIII. század elején. Ez a magyar szellemi élet ismeretében korántsem meglepő, hisz ekkor a magyar uralkodó osztály legkiválóbb gondolkodói — katolikusok, evangélikusok és reformátusok egyaránt — az egyre inkább megmerevedő és konzolidálódó ortodoxiával szemben a bensőségesebb vallásosság útjait keresték. A pietizmus befogadója elsősorban a részint németajkú, részint magyar etnikumú evangélikus városi polgárság, mely szoros kapcsolatot tartott fenn a hallei egyetemmel, s magával Franckével is. A magyarországi német irodalom története a századforduló körüli évtizedekből számos erdélyi és észak-magyarországi német nyelvű pietista irodalmi alkotást tart számon,¹⁰ mi azonban az alábbiakban csupán a német hatásra keletkezett magyar nyelvű munkák legjelentősebbjeire utalunk, hisz elsősorban ezek jellemzik a német eszmei vagy stilisztikai áramlatok hazai recepcióját.

August Herman Francke műveinek a XVIII. század legelején számos magyar fordítása és átdolgozása készült. 1700—1714 között ugyanis a hallei pietista egyetemen 112 magyarországi hallgatója volt, s ezek a híres német teológust szellemi vezérüknek tekintették.¹¹ Vázsonyi Márton (1688—1742) győri iskolaigazgató Franckének két könyvét fordította le (*Francke rövid... útmutatása, ill. Szentírás szerint való életnek regulái*, Halle 1711), bennük a pietizmus eszményi lelkészének alakját rajzolta meg és állította a magyar evangélikusok elé. Szenicei Bárány György Francke híres pedagógiai művét a *Kurzer und einfältiger Unterricht* címűt ültette át magyarra, s adta ki ugyancsak Hallében (1711). A magyar pietisták a német várost „az igaz tudomány és kegyesség háza”-ként emlegették, s a magyar nemesség egyre nagyobb számban irányította oda a tanulni vágyó ifjakat. Jellemző eset, hogy még a nagyenyedi református tudós, Pápai Páriz Ferenc is odaküldte fiát, hogy belőle a hallei egyetemen az oktatásügy számára kiváló szakembert neveljenek. Francke maga különös szívélyességgel fogadta a magyarokat, ugyanis egyik legjobb tanítványa Bél Mátyás volt, az ő példája nyomán nyilatkozta: „Szívesen veszek minden ifjút Magyarországból.”¹²

A magyar városok közül Pozsony járt az élen a pietista mozgalom recepciójában, ezért illették a kortársak a „kis Halle” névvel. Az észak-magyarországi és egyéb dunántúli

¹⁰ PUKÁNSZKY: I. m. 245—341. Uő.: *Nachdrucke deutscher Erbauungsschriften aus ungarländischen Offizinen des 17. Jahrhunderts*. Gutenberg Jahrbuch 1931. 244—251.

¹¹ FEYL, Othmar: *Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena-Tübingen, 1953—54. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4—5. 401—445. JÜGELT, Karl-Heinz: *Ungarische Gelegenheitsdichtung des 17. und 18. Jahrhunderts in der Universitätsbibliothek Jena*. Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen. Berlin 1969. 100—112.

¹² SZENTIVÁNYI: I. m. 159.

városok mellett az erdélyi szászok is befogadták a német város egyeteméről szétaradó eszméket. Az erdélyi pietizmus legfőbb terjesztőjeként Teutsch András (1669—1730) nagyszebeni polgármestert, az erdélyi szászok grófját tarthatjuk számon. Tanulmányait Wittenberg, Utrecht és Jéna egyetemén végezte, majd Spener szellemében hirdette meg az evangélikus reformmozgalmat. Franckéval élénk levelezést folytatott, s az erdélyi lutheránusok szellemi életét mindenben a hallei mintához igazította. Több német nyelvű kegyességi munkát írt, *Davidische Harfen* (Hermannstadt, 1707) címmel pedig a hallei Frey-linghausen mintájára összeállított zsolttárgyűjteményt adott ki.¹³

A német misztikus és pietista szellemű egyházi énekek számos, Magyarországon megjelent német nyelvű énekeskönyvben feltűntek a század végén. Különösen a *Neuermehrtes und verbessertes christliches Gesangbuch* (Lőcse, 1686) közvetített értékes anyagot, hisz a német barokk vallásos líra nagy alakjának, Paul Gerhardnak és költőtársainak számos versét is tartalmazta. Hamarosan a pietista énekek magyar nyelvű nagy gyűjteménye is megjelent *Zöngedező mennyei kar* (Lőcse, 1696) címmel, melyet idősebb Ács Mihály (1631—1708) evangélikus lelkész állított össze, s az énekek többségét maga fordította le németből. Közülük 36-nak dallamát is német eredetre vezeti vissza a zenetörténeti kutatás.¹⁴ Magyarországon különösen a *Jesu meine Freude* kezdetű, Johann Francke szövegével és Crüger barokk melódiájával elterjedt ének lett népszerű, olyannyira, hogy katolikus és kálvinista énekeskönyvek is átvették. A német szöveg az evangélikus misztika jellegzetes vonásait mutatja:

Jesu meine Freude, meines Herzens Weide,
 Jesu meine Zier!
 Gottes Lamm, mein Bräutigam,
 Ausser dir soll mir auf Erden,
 Nichts sonst liebers werden.

A magyar szöveg híven követi az eredetit, s a XVIII. században számos énekeskönyvben tűnik fel. A *Zöngedező mennyei kar* c. gyűjteménynek több bővített változatát adták ki a XVIII. század folyamán a magyar pietisták, leggazdagabb közülük a Torkos József győri rektor irányításával készült, a több mint 600 éneket tartalmazó *Új zöngedező mennyei kar* (Frankfurt, 1743).

Míg az idősebb Ács Mihály a pietista szellemű német énekek és imádságok fordításával tűnt ki, addig fia, ifjabb Ács Mihály (1672—1711) a pietista teológia legfontosabb termékeinek magyarul való megjelentetésén dolgozott. Az ifjabb Ácsot maga Spener ajánlotta Franckenak, s Halleban végezte tanulmányait. Onnan hazatérve különböző északmagyarországi városokban lelkész, majd II. Rákóczi Ferenc fejedelmi udvarának evangélikus prédikátora. Ő adta ki újból Zólyomi Perinna Boldizsár egy évszázaddal korábbi Gerhard-fordítását (Bártfa, 1710), majd Johann Friedrich König német ortodox teológus *Positiva theologia* című művét fordította le *Magyar theologia* (Bártfa, 1709) címen. A mű előszavának tanulsága szerint ifjú Ács Mihály munkáját gróf Beresényi Miklósnak és feleségének ajánlotta, s kifejtette, hogy sajnálatos módon a régebbi teológiai doktorok — Hunnius Aegidius, Hafenreffer, Johann Gerhard, Johann Arndt és mások — művei jórészt elfogytak, ezért van szükség egy újabb teológiai kézikönyv kiadására. A mű a König-féle ortodox nézeteknek nem annyira fordítása, mint inkább átdolgozása, a pietista szellemhez történő közelítése, s ez nyilván a megrendelő Beresényi-családnak, Magyarország egyik legjelentősebb familiájának pietizmus iránti fogékonyságát is tanúsítja.

¹³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1914. 58.

¹⁴ PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Bp. 1970. 30. és 172.

A XVII—XVIII. század fordulója körül Magyarországon széltében elterjedt pietizmus társadalmi bázisát tehát a városi polgárság és az evangélikus nemesség alkotta. Az erdélyi szászok és a felvidéki — főként szepességi — német városi polgárok meglehetősen széles körű autonómiát élveztek, kiváltságaikat féltékenyen őrizték, s idegeneket nem szívesen engedtek betelepülni a városfalakon belülre. Az erősödő ellenreformáció, a XVII. század végén előretörő rekatolizációs folyamat azonban őket is közelebb hozta a magyar ajkú evangélikusokhoz, s így részint a magyarországi németek, részint a német egyetemeken tanuló magyar ifjak révén a két nép vallásos irodalma az eddigieknél jóval szorosabb kapcsolatba került egymással.

Végeredményként leszűrhető, hogy a XVII. századi német irodalom magyarországi kisugárzása teljes mértékben a protestáns vallásos irodalom termékeire korlátozódott, ebből is elsősorban azokra a pietista vallásos énekekre, amelyeket Manfred Windfuhr a német barokk költői képkincséről szóló monográfiájában már a barokk metaforizmus egy kései, átalakulásban levő szakaszának nevez.¹⁵ Mind a katolikus, mind a világi magyar barokk irodalom elsősorban olasz orientációjú, a protestáns kegyességi munkák viszont sok szállal kötődnek a német irodalomhoz és kultúrához. Ennek termékeiből főként a korai misztikus-aszkétikus írók (Arndt, Gerhard), valamint a pietizmus képviselői (Spener, Francke) járultak hozzá ahhoz, hogy a XVII—XVIII. századi magyar irodalom körképe az ő munkásságukból származó eszmei és stilisztikai elemekkel is gazdagodjék, színesedjék.

BITSKEY ISTVÁN

Debreceni könyvkereskedő a 18. században. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár *Relationes* elnevezésű anyagában vizsgálódva (IV. A. 1011. k., 1. doboz) a hagyatéki leltárak sorában találtam egy 1752. december 8-án kelt írást, mely könyvkereskedőre utal. „Néhai Csóka Istvánné javacskaít inventálva” ugyanis a leltározott javak első pontja (1°) alatt szerepel egy láda „A melly Ladat még életében Kazai György Ur[am] hoz küldött volt,” s abban találtattak a következők:

Két énekeskönyv

3. Halottas könyv / 3. Lelki fegyver / 2. Bujdosásnak emlékezet köve / 3. Mennyei tár-salkodás / 10. Colloquium / 4. Kis Cellarius / 3. Fiu Abece / 5. Leány Abece / 2. Kegyelem Szövetség / 33. Fundamentum / 1. Physica

A címek előtt a számok természetesen nem sorszámot jeleznek, hanem azt, hogy az egyes művek hány példányban voltak találhatóak. Összesen tehát 12 mű szerepel a leltárban, 71 példányban. Egy mellékelt cédulán a könyvek értéke is fel van tüntetve, a felsorolás rendje szerint, az utolsó, a *Physica* kivételével. A két énekeskönyv ára pl. 2 forint 72 krajcárt tesz ki, a 33 Fundamentum pedig 1 forint 98 krajcárt. Az egész készlet értéke 10 forint 99 krajcár. Hogy ezek az összegek a könyvek valóságos, eladási árát képvisel-ték-e, vagy a leltározók hozzávetőleges becslését, nehéz lenne eldönteni. (Én az árak ala-csony voltára tekintettel az utóbbira gondolok).

Hogy könyvkereskedőről van szó, az kitűnik abból is, hogy a leltár második (2°) pontja alatt a személyi javak (pl. ruházat) darabjai között szerepel „1 áruló téka” is, vagyis egy polcosor, amely az eladandó könyvek tárolására szolgál. Eléggé ismeretes, hogy ez idő-ben könyvkötők is foglalkoztak könyvek eladásával. Itt azonban ilyesmirel nincs szó, csupán könyvkereskedésről, mert máskülönben könyvkötő szerszámok is szerepeltek volna

¹⁵ WINDFUHR, Manfred: *Die barocke Bildlichkeit und ihre Kritiker*. Stilhaltungen in der deutschen Literatur des XVII. und XVIII. Jahrhunderts. Stuttgart 1966. 440.

a leltárban. Egyébként is úgy látszik magányos nőről van szó, aki könyvek árulásával igyekezett fenntartani életét.

A készlet, a könyvek sora világosan utal a debreceni közönség s talán a környék református lakosságának olvasmányigényére, könyvszükségletére is. A felsorolt munkáknak ugyanis éppen a fele vallási gyakorlathoz szükséges kiadvány (énekeskönyv) vagy úgynevezett kegyességi, a vallásos élet elmélyítésére szolgáló írás, legtöbbjük a debreceni nyomda kiadványa.¹ Másik fele az iskolai, elsősorban a kollégiumi ifjúság igényét volt hivatva ellátni a legalsó osztályoktól az akadémiai fokozatig. Az ábécés könyvek után a *Colloquium* cím Joachim Langius *Colloquia Latina* stb. című könyvére utal, melyet először Maróthi György adott ki Debrecenben 1743-ban, s azután még többször megjelent.² A „kis Cellarius” pedig a Chr. Keller német tudós *Liber memorialis* c. szótárából *Primitiva Linguae Latinae* címen ugyancsak Maróthi által összeállított kis szótárt jelenti, mely ebben a formában először 1741-ben jött ki Debrecenben, 1050 példányban, s 1746-ig még háromszor jelent meg összesen 8000 példányban.³ A *Fundamentum* cím valószínűleg J. G. Heineccius *Fundamentum Stili Cultioris* c. latin stilisztikájára vonatkozik, melyet szintén Maróthi vezetett be a Kollégiumban, 1740-ben.⁴ Az egyetlen példányban szereplő *Physica* feltehetőleg Pieter Musschenbroek *Elementa Physicæ conscripta in usus academicos* c. könyvét jelenti, melyet Maróthi kezdeményezése nyomán Szilágyi Sámuel, aki 1742 áprilisától a görög mellett a fizikát is tanította a Kollégiumban, tankönyvként használt.⁵

TÓTH BÉLA

Toldy Csokonai-kiadásának történetéhez. Annak idején a Csokonai kritikai kiadásban beszámoltunk arról, milyen rejtett üzleti verseny húzódtott meg Toldy 1844-re keltezett (s valójában csak 1847-ben befejezett) Csokonai-kiadása s Kelemföldy (=Kecskeméthy Csapó Dániel) 1843–45-i háromkötetes lipcsei kiadása között.¹ Arról is szóltunk, hogy Toldy alapvető műve, ahogy a Nemzeti Könyvtár többi kötete is, eredetileg füzetek alakjában jelent meg.²

Most e kiadásra, valamint a szövegkiadásunk történetében úttörő jelentőségű Nemzeti Könyvtárra vonatkozóan érdekes új adatokat sikerült találnom.

A londoni British Library Waltherr-gyűjteménye sok egykori könyvtájékoztatót (ún. „prospektus”-t) is megőrzött, amelyek a nagy könyvgyűjtő Waltherr László hagyatékában maradtak fenn.

Az egyik ilyen tájékoztatón a könyvkiadó Hartleben Konrád Adolf a Nemzeti Könyvtár megindítását jelenti be, mégpedig magának a sorozatot szerkesztő Toldynak soraival, a következőképpen:

¹ BENDA K. — IRINYI K.: *A négy százéves debreceni nyomda története*. Bp. 1961. A nyomda kiadványai c. rész, 321. skk. és BENDA Kálmán: *A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században*. Előadások a nemzetközi könyvév ünnepén. Debrecen, 1972.

² 1842-ig összesen 17-szer. L. BENDA — IRINYI: i. h.

³ BENDA — IRINYI: i. h.

⁴ LENGYEL Imre — TÓTH Béla: *Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei*. Könyv és könyvtár VIII. 2., Debrecen, 1971., 79. Itt van szó Heineccius művének meghozataláról.

⁵ TÓTH Béla: *Maróthi György és fizika-oktatásunk*. Fizikai Szemle, 1972. 11. sz. 324.

¹ L. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. *Költemények*. I. Bp. 1975. 293 kk. A következőkben: Cs/ÖM. I. Vö. MKSz 1976.

² L. uo. 299 kk.

„HARTLEBEN KONRÁD ADOLF
pesti kiadó-könyvárus legújabb magyar
vállalatai

Kisfaludy-Társaság

1.

Nemzeti-Könyvtár.

A Kisfaludy-Társaság pártfogásával
kiadja

Schedel Ferenc.

Második folyam, tíz füzetben.

[Toldytól származó hosszabb bevezetés után:]

... Megnyitotta a NEMZETI KÖNYVTÁRT maga a Kisfaludy-Társaság Kisfaludy Károly minden munkáival; s miután az első folyam egy füzet hián (melly némelly a költő életéhez szükséges adatok késése miatt késik) megjelent, íme megindul a m á s o d i k f o l y a m melly három jeles írónkat vezetendi elénkbe a XVIII., hármat a XIX. századból; t. i. tartalma:

A XVIII. századból:

Kármán J. írásai.

Fanni hagyományai.

Csokonai minden munkái.

A XIX. századból:

Kis János poetai munkái.

Vitkovics Mihály munkái.

Gombos Imre szintátékai[!]

Az elsők közt van, kinek emlékezetét örömmel költöm fel itten, KÁRMÁN JÓZSEF, az Urania egykori lelkes kiadója, egy a maga korát értelmi 's költői felfogásban s ízlésben jóval megelőző író; ... [műveiből] a hálátlan század feledékéből elővonva, egy méltányosb kor részvételének mutatunk be. — Így CSOKONAIT is, kinek hírétől zeng ugyan mind e napig a haza, de már csak kevesek által olvastatik, részint mert munkáinak példányai most már szinte a ritkaságok közé tartoznak, részint mert e kényesb ízlésű kor a Csokonai Músájának nyersesége mellett félre ismeri a lángelmét is, melly őt lelkesíti. Ideje tehát neki újra beútatni szerezni a nagy közönséghez, s ennek valahára egy bírálati, olesó és teljes kiadást nyújtani, mert tudni való, hogy az eddig legtetszesebb, a Márton négy kötetes kiadása is, csak két harmadát adja Cs. kiadható dolgozatainak, melyek itt kéziratokból is bővítve jelennek meg.”³

Mint ismeretes, a Nemzeti Könyvtárban Kármán és Csokonai művei mellett Faludi Ferenc munkái is napvilágot láttak a XVIII. századi írók közül; a következő század íróiből azonban Kis János, Kisfaludy Károly és Sándor valamint Vörösmarty került kiadásra, a Toldy által tervbe vett Vitkovics és Gombos Imre munkái nem.

A „bírálati ... kiadás” említése világosan mutatja Toldy megfogalmazásában, hogy a hazai szövegkritika jelentős vállalkozása volt e sorozat.

A Waltherr-gyűjteményben néhány további tájékoztatást is találunk a sorozatról. Egy nagyobb méretű, egyleveles könyvprospektus hátlapján olvashatjuk:

„Nemzeti Könyvtár.

A' Kisfaludy-Társaság pártfogásával
kiadja Schedel Ferenc.

Második folyam. Tíz füzetben.

Megjelentek: I—VII. *Kármán írásai.* — *Fanni hagyományai.* — *Csokonai elegyes költeményei.*

A már megjelent I—VII. füzet ára a hatodikrai előfizetéssel 5 fr. 20 kr.”⁴

Egy másik könyvárjegyzéken pedig ezt találjuk:

„Hartleben Konrád Adolf sajátja épen most jelentek meg Hartleben és Altenburger
Könyvárusoknál

Pesten a' Váci-utcában 437. szám alatt és pengő pénzben kaphatók:

Csokonai Mihály
minden munkái

³ British Library. Waltherr Collection. Hung. 1. K. 7. 81a.

⁴ Hung. 1. K. 7. 74.

NEMZETI
KÖNYVTÁR.

KIADJA

A ZEPHARUDY-TÁRSASÁG

PÁRTFOGÁSÁVAL

SCHÉDEL FERENC.

MÁSODIK FOLYAM.

XVIII. SZÁMAD.

KÁRMÁN J. IRÁSAI.

FANNI HAGYOMÁNYAI.

CSOKONAI MINDEN MUNKÁI.

XIX. SZÁMAD.

KIS JÁNOS POETAI MUNKÁI.

VITKOVICS M. MUNKÁI.

GOMBOS I. SZÍNHÁTEKAI.

TIZENEGYEDIK FÜZET.

CSOKONAI ÉS KIS JÁNOS.

(Ára 40 kr. cp.)

PESTEN,

HARTLEBEN KONRÁD ADOLF TULAJDONA.

KAPHATÓ

NÁLA, ÉS ÁLTALA MINDEN HITELES KÖNYVÁRUSNÁL A KÉT MAGYAR HAZÁBAN

M. DCCC. XL. VII.

 E füzetben adatik Csokonainak jól talált arcképe.

A szerző saját kézíratai — 's az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva 's életrajzzal bevezetve kiadta Dr. Schedel Ferenc.

Külön kiadás két füzetben

Első fele, Csokonai jól talált képevel, 's aláírása hasonmásával. 2 fr. 30 kr.”⁵

A másik érdekes adalékot már itthon találtam, amikor a Múzeum körüli antikváriumban fölfedeztem a Nemzeti Könyvtár második folyamának tizenegyedik füzetét: Csokonai és Kis János munkáit. Az ilyen önálló füzet rendkívül ritka, mivel a könyvtárak s a tulajdonosok a megjelent füzeteket egybekötötték, s így a füzetek egykori címlapja megsemmisült.

A címlapról (amelyet itt hasonmásban is közlünk) úgy tetszik, hogy mindkét költő versei benne találhatóak a füzetben:

„Nemzeti Könyvtár. | kiadja | a Kisfaludy-Társaság | pártfogásával | Schedel Ferenc. | Második folyam. | XVIII. század. | Kármán J. írásai | Fanni hagyományai. | Csokonai minden munkái. | XIX. század. | Kis János poetai munkái. | Vitkovics M. munkái. | Gombos I. színjátékai. | Tizenegyedik füzet. | Csokonai és Kis János. | (Ára 40 kr. cp.) | Pesten, | Hartleben Konrád Adolf Tulajdona. | Kapható | nála, és általa minden hiteles könyvárusnál a két magyar hazában. | M. DCCC. — XL. VII. | E füzetben adatik Csokonainak jól talált arcképe.”

Kiderül azonban, ha föllapozzuk, hogy a cím némiképp megtévesztő: Csokonait csupán „jól talált arcképe” képviseli a füzetben, utána „Kis János poetai munkái” következnek a 6—79. oldalon.

Még egy fontos tájékoztatással szolgál e ritka kiadás: a rajta található M. DCCC. XL. VII. évszám is bizonyítja, hogy Toldy Csokonai-kiadása voltaképpen 1847-ben fejeződött be, amint ezt már korábban kikövetkeztettük, s a jeles irodalomtörténész Kelemföldy egyidejű Csokonai-kiadása miatt kényszerült arra, hogy elsőbbségét igazolandó némileg előbbre keltezte a maga kiadását.⁶

SZILÁGYI FERENC

Az Egyetemi Nyomda fejlődéstörténetéhez. Nem is olyan régen ünnepeltük az Egyetemi Nyomda fennállásának 400 éves fordulóját; írásos és szóbeli megemlékezések — közzöttük a nyomdászok két bibliofil, miniatűr kötetben — foglalták össze történetét.

A történeti alapvetést 1927-ben, a 350 éves ünnepésekor alkották meg Iványi Béla, Gárdonyi Albert és Czákó Elemér *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927* címen (Bp. 1927. 204 l.). E műnek a XI. fejezete: „Nyomdánk technikai fejlődése 1867-ig. Stereotípiá. Vassajtók. Gyorssajtók. Gőzgép. A nyomda papírgyára” egy érdekes kiegészítésre nyújt lehetőséget.

E fejezetből megtudjuk, hogy a fokozatosan emelkedő megrendelések teljesítésére 1861-től gyorsajtóinak számát hatra emelték, de ugyanakkor gondoskodni kellett korszerű hajtórőről, amelyet a fejlődéssel lépést tartó nyomdáknak, határainkon túl is, gőzgép szolgáltatatta.

Az Egyetemi Nyomda abban az időben az Iskola térre (ma Hess András tér) néző, még 1810-ben megszerzett régi gimnázium földszintes épületében volt, melyre 1821-ben emeletet húztak, majd az Országház utcai ún. Corvin épületet egy új szárnyal hozzácsatolták; de e terjeszkedés, fejlődésének fontos állomása csorbát szenvedett, mert a Corvinház Országház utcai szárnyát lefoglalták a politechnikum, ill. József Műegyetem számára.

⁵ Uo. Hung. I. k. 7. 69.

⁶ L. Cs/ÖM. I. 301. 1.

A gőzhajtóerőre való átállítás gondja az akkori kiváló igazgatóra, Tressinszky Ferenc nehezedett. 1829-ben vette át a nyomda vezetését és 40 éves működése alatt — bennfoglaltatik történelmünk fény- és gyászorszaka: reformkor, szabadságharc, 1849, abszolutizmus és még a kiegyezés első éveit — a fénykorában átvett nyomdát minden igyekezetével védelmezte, fenntartotta, sőt a körülmények lehetősége szerint fejlesztette. Mikor Tressinszky a nyomdához került, még állami státuszban levő hivatalnoknál nem egyéb, de becsületére vált, hogy meg akarta ismerni és ezért megtanulta a nyomdász-mesterséget is, és így vált tökéletes vezető belőle. Felettes hivatalos köreit éppen ezzel győzte meg minden olyan esetben, mikor a nyomda fejlesztését célzó előterjesztéseit hozzájuk benyújtotta. Így volt ez az általa javasolt és sürgősnek minősített gőzgépvásárláskor is.

Megkapta a pénzügyigazgatóság fölhatalmazását, hogy a pesti Lukács és Herz nyomda alig két éve üzemeltetett gőzgépét megvásárolja 2870 Ft áron. Ezzel azonban még csupán csak elvben oldotta meg a nyomda gyorsajtóinak hajtását; az erőműhöz vízre is szükség volt s miként Karmayer Károly polgármesterhez intézett kérelméből kiderül nem is kevésre:

2031. sz.

Nagyságos kir. tanácsos és Polgármester Úr!

A kir. m. egyetemi nyomda gyorsajtóinak hajtását gőzerővel eszközölni szándékozik. Szüksége lévén évégre bizonyos mennyiségű naponta mintegy 30 akó vízre.¹ Nagyságodat megkérni szerencsém van, miszerint ezen vízmennyiséget a t. Buda városi gőz erőmű által úgy mint a Polytechnikum, ezen nyomda intézet is megnyerhesse, mely utolsó 90 év óta helybeni fenállása által nem csak az itteni adózóknak tetemes foglalatosságot nyújt, sőt maga is a köz teher viseléshez nem csekély öszveggel járul jótékonyágát az egész honra árasztja, és azért kívánatának teljesítése kétségen kívül méltányosnak találatni fog.

E részben becses válaszáat mi előbb kikérvén egy úttal oda is terjed kérésem mi szerint a beillesztendő gőzkatlan tervezett helyiségének megtekintését is elrendelni méltóztatnék.

Budán 1863 December 27-én

Tressinszky
igazgató.²

Az igazgató érvelései: a munkaalkalomteremtés, a nyomdai termelésből keletkező tetemes haszonfölöslegnek az államkasszába történő befizetése — olyan nyomósak voltak, hogy a polgármester még december 31-én átteszi kivizsgálás és véleményezés végett a bizottmányi elnökhöz, Petrovics Szilárd főkapitányhoz a kérelmet.

1864 januárjában megérkezik Tressinszkyhez az engedély és megkezdődnek nyomban a szerelési munkálatok. 1865 elején indul meg a gőzsajtó. Bámulatos, hogy működése mindaddig fennáll, míg a nyomda a várban van, annak ellenére, hogy egy névjegy nyomásához is 25 lóerővel kell indulnia. E fáradt, nagy ügyel-bajjal üzemben tartott, öreg masinákat csak akkor selejtezték ki, mikor a nyomdát a Pázmány Péter Tudományegyetem (ma TTK) bölcsészkarának alagsorában, a Múzeum körúton helyezték el. Ez pedig majd hat évtized múlva, 1923-ban történt.

A gőzsajtó bevezetését az Egyetemi Nyomda történetének írói csupán ténymegállapításként közlik, nem térnek ki megvalósításának szervezésére; pedig ennek sem szabad a történetből hiányoznia, mert jellemző és tanulságos.

D. SZEMZŐ PIROSKA

¹ 15 hl víz.

² Fővárosi Levéltár, Főkapitányi ált. iratok. VI/1/B

8383

STORIA

1467

DELLA

15^A DIVISIONE TÜRRE

NELLA

X-2-1954

CAMPAGNA DEL 1860

IN

SICILIA E NAPOLI

PER IL MAGGIORE DI FANTERIA

CARLO PECORINI-MANZONI

GIÀ CAPITANO DI STATO MAGGIORE

DELL' ESERCITO MERIDIONALE

FIRENZE

TIPOGRAFIA DELLA GAZZETTA D'ITALIA

Via del Castellaccio, 6

1876

Türr István exlibrise. Arady Kálmán (1893—1964) barátom, a magyar exlibris történetének mindmáig legnagyobb tudósa és gyűjtője hívta fel a figyelmemet a független Itáliáért Garibaldival együtt harcoló Türr István exlibrisére. Türr az 1860. évi szicíliai expedícióban az „Ezer” részese volt, Garibaldi első szárnysegédévé, majd tábornokává nevezte ki. Az olaszországi exlibris irodalmának jeles kutatója, Jacopo Gelli *Gli ex libris italiani* (Guida del raccoglitore. Milano 1930, Ulrico Hoepli. pp. 469.) c. művében a következő említést teszi: „Türr Stefano (Roma). In una cornice lit. in alto in uno sculetto: S. T. [Stefano Türr] intrecciate. Nel campo: *Dono del Generale Stefano Türr all' Esercito italiano*. Lit. 39 × 70. V. 1880. Il Türr n. a. Baja (Ungheria), fu generale dell' Esercito nostro. Morì a Budapest il 4 maggio 1908, dando il suo ultimo pensiero al Re e al popolo d' Italia”. Türr exlibrise a *Storia della 15^a divisione Türr nella campagna del 1860 in Sicilia e Napoli* (Per il maggiore di fanteria Carlo Pecorini-Manzoni già capitano di stato maggiore dell' Esercito meridionale. Firenze Tipografia della Gazzetta d' Italia, Via dell' Castellaccio, 6. 1876) c. kötet címlapján található, a fényképfelvételért Tombor Tibor kedves kollégám fogadja köszönetemet.

KOZOCSA SÁNDOR

A Kanadai Magyar Munkás 1944-ben.

„Polgártársak, mi nem szökhettünk meg a történelem elől. . . Az utókor, tekintet nélkül arra, hogy tetszik-e nekünk vagy nem, emlékezni fog ránk. Az a tűzpróba, amelyen keresztül kell mennünk, reá fogja vetni fényét és meg fogja világítani az elkövetkező generációk számára a Becsület, vagy a Becstelenség útját, amelyet a magunk számára választani fogunk. . . Hatalmunkban áll, hogy meentsük nehezen, vagy hagyjuk szégyenletesen veszni az utolsó, nagy reményt a földön.”

Abraham Lincoln e szavait — melyek az 1862-i kongresszuson hangzottak el — tűzte zászlajára az amerikai szabad magyar mozgalom a második világháború idején.

A Becsület megmentéséért indította a *Kanadai Magyar Munkás* című hetilapot 1929-ben Szőke István, aki később a kanadai Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjaként is tevékenyen harcolt a huszadik század legszörnyűbb produktuma, a fasiszmus ellen.

„Kevés helyen sikerült olyan egységbe sorakoztatni az egész magyarságot, mint Kanadában” — írta a *Munkás* alapításának 15. évfordulóján Gyetvai Nagy János, a *Magyar Jövő* című amerikai kommunista lap egyik szerkesztője. Valóban, az antifasiszta egységfront kiformalásában jelentős szerepet töltött be a *Munkás*. 1944-ben már 1956 előfizetőről számolhatott be, s arról, hogy sikerült minden progresszív erőt magához vonzania. Minden egyes számának címodalán a felső jobb sarokban egy betű áll: a „V” — a Victory jele, mely országhatárokon és kontinenseken keresztül a végső győzelmet szimbolizálta, s titkos üzenetként az V. Szimfónia örömváró hangjait küldötte a megkínzott embereknek.

Gazdag az évfolyam költészeti anyaga. Találunk benne szemelvényeket a kuruc költészetből; itt állnak Petőfi, Arany, Ady versei. József Attila ott élt a hazájukból elűzöttek szívében. Az első számok egyikében közölték *Ady emlékezete* című költeményét; november 30-án *Ki a tettes* címmel két oldalt szenteltek József Attilának, az ellenforradalmi Magyarországot vádolva korai tragikus haláláért. Három költeményét — *Tiszta szívvel, Tél, Hazám* — közölték. Gábor Andor írásaival is sűrűn találkozunk a lap hasábjain. *A harmadik tél* című versét szovjet repülők szórták röplapon a keleti front katonái közé; az ő fordításában őrzi a *Munkás* az *Úgy jött Lenin mint a nap világa* című csecscenc népdalt; s bár

szerző nélkül jelent meg a *Hitler gondja* című aktuális, inkább esasztuskaszerű vers — minden bizonnyal ennek is Gábor Andor a szerzője.

Az angliai emigrációban élő Havas Endrétől Károlyi Mihályról szóló versét közölték. A „régik amerikasok” közül több verssel szerepel Nagy Kovács István, akinek nevével többször is találkozunk az olvasó a *Munkás* hasábjain. Így például ő írta a mélyen átértett fájdalmas búszúztatót az 1928-ban kivándorolt Tóth Károlyról, a kommunista párt kanadai magyar csoportjának hűséges tagjáról, aki 1944. április 23-án, a színpadon halt meg, az *Őrség a Rajnán* című színdarab előadása közben. Versekkel szerepeltek még a következők: Martyn Ferenc (*Amerre a német járt...*), Hornyák János (*Kossuth-rádió, Petőfi zászlóalj*), akik a fasizmus elleni harcra akartak írásaikkal, az aktualitásokról szóló versekkel tömegeket mozgósítani. Az erőteljes tehetségű Varga József *Pécs* című versét is közölte a lap.

Moór Péter — akinek írásaival más amerikai orgánumok oldalain is sűrűn találkozunk — két verssel szerepel. A *Haló partizán dalát* a jugoszláv harcosok önfeláldozó küzdelme ihlette, a másik a repülőgépről lezuhant tizenhét esztendőes Károlyi Ádámot siratja.

A prózai írások szerzői között találjuk a hazai és az emigrációs baloldal jelentős képviselőit. Közölték Erdei Ferenc *A paraszt nem örök!* című írását, részleteket Illyés Puzták népéből. A Szovjetunióban második hazára lelt magyarok — Balázs Béla, Fái István, Gábor Andor, Gergely Sándor, Révai József, Vozári Dezső — s a világ más tájain élők — Barta Lajos, Kepes Imre, Kellner György (Anglia), Czako Ambró (Kanada), Jászi Oszkár (Oberlin), Ádám György (Bolívia), Tamás Aladár (Mexikó) — írásai mind a közös célt szolgálják.

Az állandó rovatok: *Így látjuk mi* (Szóke István, majd Medgyesi Sándor), *A sógor meg én*, a *Vita* (Balogh József, a Kanadai Demokratikus Magyar Szövetség Központi titkára vezette), a *Labanc-világ Magyarországon* más-más oldalról világították meg az aktuális, égető kérdéseket.

A *Munkás* oldalain a jelszavaktól mentes hazafiság párosult a mélyen átélt internacionalizmussal. Szóke István mellett Nyerki Géza szerkesztő és Tóth István segéd-szerkesztő (eredetileg bányász volt; ő vezette a levelezési rovatot) és a lap többi munkatársa tudták, hogy a magyar nép sorsa elválaszthatatlan az emberiség sorsától. Az 1944-es évfolyam az egész korabeli világtörténelmet tükrözi. Frissen vettek át írásokat szovjet kiadványokból, hazai és emigráns magyar lapokból és a nagy nyugati orgánumokból egyaránt.

Folytatásokban közölték Ilja Ehrenburg *A német* című írását (Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó. 1943.); *A mi humanizmusunk* (washingtoni szovjet nagykövetség: Information Bulletin) és *Irsuk ki a fasizmus rákfenéjét* című cikkét (Pravda, szeptember 16.). 1944 júniusában kezdték közölni Vanda Vaszilevszka *Szivárvány* című regényét. *Ivanov* címmel részletet talál az olvasó a *Halhatatlan hősök* című Fink-regényből, Gyáros László volt spanyolországi szabadságharcos fordításában. Itt találjuk Karpinszkij (*Lenin és a parasztság*) és Manuilszkij (*A hitleri „új rend” Európában*) egy-egy írását.

A lap nyitottságát számtalan cikk tanúsítja. Néhány példa: *Ami Oroszország ajándékozott a világnak* címmel jelent meg Hewlett Johnson (*Canterbury királykoronázó érseke*, a *Szovjethatalom* című munkájával vált világhírűvé) írása, melyben — többek között — arról számol be, hogy a Szovjetunióban Shakespeare műveit 800 színházban játsszák, Einstein munkáit 45 ezer példányban adták ki. Közölték W. H. Lawrence cikkét a majdaneki halálgyárról (átvétel a Times-ből), Florimond Bonte, az Algírban székelő Francia Nemzetgyűlés egyik kommunista tagjának *Új Franciaországot!* című cikkét.

A lap számos mozgósító erejű felhívást tartalmaz. Az 1944. évi első számban olvashatók a Magyar—Amerikai Tanács kaliforniai zászlóbontásakor elhangzott beszédek.

KANADAI - MAGYAR

MUNKÁS

VOL. XV. EVF. — No. 35. SZÁM

TORONTO, ONT., CSÜTÖRTÖK, 1944 MÁRCIUS 3.

EGYES SZÁM ÁRA 5 CENT

ZSUKOV A KÁRPÁTOK ELŐTT!

KETTÉSZELIK A NÉMETEK FRONTJÁT; HATTONNÁSOK NYÚJTÁK AZ INVÁZIÓT

Hatmillió orosz munkás Hitler ellen sztrájkol északon

AZ UTÓBBI napokban a Vöröshadserg északi nagy előretörését és a finn bekegyesedését, sőt még a nyugati invázió készüléteiről szóló híreket is második helyre szorított az a nagy átörés, melyet az 1. ukrán hadsereg Zsukov marsall vezetésével a Tarnopol és Proszkurov között elfoglalta. Velejártok és ezzel kettévágta az Odessa-Lemberg vasutvonalát. Zsukov haderői egyes helyeken napi 15—30 méterrel törtek előre a Kárpátok felé és ezzel a Dnyeper torlolatját terjedő fronton szorongatott 750.000 főnyi német sereget számára csak a Románia-ba való visszavonulás lehetőségét hagyták nyitva.

Ez a déli és északi német front teljes kettévágását helyezi kilátásba.

Mitűn Sinclair brit légügyi miniszter a múlt héten kijelentette, hogy minden valószínűség szerint közeljövőben a háború szempontjából, amerikai gépekkel látított bombázókat fogják bevetni a német hadiállomány és más központok bombázásának főközelségébe. Az eddigiekkel szemben képzett és jobban felszerelt kanadai repülőerők érkeztek Ang-

ZSUKOV MARSALL

a moszkvai és szatlingi védelem és visszavágás iránti utasítást követően a Vörös Hadsereg vezetését.

Az előkészítő bizottság gazdasági programját képezte az ünnepélyre, amely most vasárnap, március 12-én este 8 órai kezdéssel a Magyarországi Ötönbányán lesz megtartva. Az ünnepély főszóelője Balogh József, a Kanadai Demokratikus Magyarok Szövetségének elnöke lesz.

MÁRCIUS 15-ÖT EGYÜTT ÜNNEPELI A WINDSORI MAGYARSÁG TÖBBSÉGE

A Vörös Kereszt javára megy a március 12-i ünnepély jövedelme

BALOGH JOZSEF LESZ A FŐSZÓELŐ.

— Az előkészítő bizottság jelentése —

WINDSOR — 1848 Március Idusának szellemében fogadják ünnepelni a windsori magyarság a magyar szabadságharc 96. évfordulóját. Ha nem is teljes az egység, de együtt lesz a magyarság többsége. Ez állomással együtt ünnepeli a Windsor és Környéke Magyar Egyesület, a Windsor és Környéke Lutheránus Egyház, a Windsor Demokratikus Magyar Egyesület és a Független Betegegyező Szövetség windsori, harzovi és kánadai tagjait.

SZABADSÁGÜNNEP HAMILTONBAN

HAMILTON — A Hamiltoni Magyar Demokratikus Kör, a Független B. Sz. Magyar fiókjának közreműködésével, március 12-én, vasárnap este 8 órai kezdettel a Magyar Otthonban (242 James St. N.) rendezi az 1848-49-es magyar szabadságharc 96. évfordulójának megünneplését.

Az ünnepély vendégeink közé istván szerkesztő, a K. M. Szövetségének interlo-bizottsági tagja lesz.

A program szavainak közb. zené, ének és táncrészletből áll. A csoport egyfajta közös vigjátéka egészíti ki a programot.

WELLANDON

Welland — Az itteni Demokratikus Magyar Egyesület rendezésében sikerretek érkeznek Március Tizenötödikének megünneplése. Az ünnepély március 12-én, vasárnap este 8 órai kezdettel a Magyar Otthonban (30 Park St.) lesz, gazdasági program kíséretében. Az ünnepély vendégeink közé István, a K. M. Munkás Szervezetek tagja.

St. Catharines

St. Catharines — A Magyar Demokratikus Egyesület, a E. R. Szövetség Magyar Fiókjával közösen, március 12-én, vasárnap este 8 órai kezdettel az Ukrán Házban (85 Haynes Ave.) ünnepeli az 1848-49-es magyar szabadságharc évfordulóját.

N. Waterford, N. S.

N. Waterford — Az itteni Demokratikus magyarság, Spencey és Glace Bay magyarsággal együtt, március 12-én, vasárnap este 7 órai kezdettel ünnepeli meg Március Tizenötödikét az 1848-as forradalom és szabadságharc évfordulóját.

Lethbridge, Alta.

Lethbridge — A Független B. Szövetség itteni magyar fiókjának közreműködésével, március 12-én, vasárnap este 7 órai kezdettel a Magyar Otthonban (242 James St. N.) rendezi az 1848-49-es magyar szabadságharc 96. évfordulójának megünneplését. A program szavainak közb. zené, ének és táncrészletből áll. A csoport egyfajta közös vigjátéka egészíti ki a programot.

MIERT ÉS HOGYAN VÁRJÁ BUKOVINA A FELSZABADÍTÓT?

IRTA: RAYMOND A. DAVIES

—Salkaróvát a Munkáshoz-

MOSZKVA — (Press

Wireless) — A szovjet

csapatoknak Észak-Bukovina fele való előnyomulásaival kapcsolatban érdekes tényeket tetek közzé aravanoközöleg, hogy ni volt az északbucovinai helyzet az egyéves szovjet uralom alatt. Ezeket a tényeket Grusecki képviselő, a Legfőbb Tanács most befejezett ülésénél alatt tárta fel, mikor jelen voltam.

»A Legfőbb Tanács

1940 augusztus 1. határozat

LAPZÁRTAKOR

MOSZKVA — Zsukov marsall serege, minden német elleni támadás felé, elfoglalta a magyar határtól 100 mérföldre lévő Igrovicát, a szorongatott Tarnopolról nyugatra, keletre pedig Olonok orvont Bukovina felé. A szombat kezdődött ofenzívájuk 3 napján 2000 német katonát megölt és 10000 főt foglyul ejtett.

LONDON — A brit és amerikai hadiflotta szállításait be-

szüntetéseivel kapcsolatban tartott

10-ik parlamenti meggyeztetés

hogy Törökország nem tétlen

csak a brit-török szerződésben

foglalt kötelezettséget költetésére.

LONDON — A Frax és brit

lapok figyelmeztetésére a Kozlov

finn sáros szovjet bombázás

előzete, ugyancsak a finn be-

szüntetése miatt, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

szovjet támadás, az újabb

MÁRCIUS 15:

IME: EGY MOSOLYGÓ MAGYAR JÖVŐ!

„Az ég nevére kérem a magyar, szláv és román testvéreket, borítsanak fátyolú a miuttra s nyujtsanak egymásnak kezét, felkelvén, mint egy ember a közös szabadságért s harcolván valamennyien egyéért, egy valamennyiökért . . . Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között! Ime, ez az én legfőbb vágyam, legőszintébb tanácsom. Ime, egy mosolygó jövő valamennyiök számára!” — Kossuth Lajos. (Lásd az 5. old.)

A Tanács elnöke, Lengyel Menyhért ott mondotta: soha ilyen lehetősége az amerikai magyarságnak nem volt, hogy döntően beavatkozzék új hazája szolgálatában régi hazája sorsába;

„...ha mind együtt lesz az a sokszázezer első és második generációs magyar, akkor el-
megyünk Philadelphiába s megírjuk, s az Independence Hallban kihirdetjük a magyar
Bill of Rights-ot, amely igazi egyenlőséget biztosít a magyar parasztnak, a magyar mun-
kásnak, és amely az urak és szolgák országából a szabad emberek országává teszi azt a
sokat szenvedett régi hazát...”.

Egymást követik a harcra hívó írások: Lugosi Béla (a Tanács országos elnöke): *Károlyi Mihály zászlaja alatt! Szabadságharcot!, Lépjétek Petőfi és Kossuth útjára!*, a partizán-
seregek szervezésének sürgetése, a jugoszláviai Petőfi-zászlóalj segítése. Március 9-én
közölték a földalatti Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pontjait. Április 6-án közzé-
tették a Kossuth-rádióban elhangzott — *Szent háborút a nációk ellen!* — felhívást.

A *Kanadai Magyar Munkás* elsárgult lapjain lépésről-lépésre nyomon követheti az
olvasó a Nagy Honvédő Háború utolsó szakaszának jelentős állomásait, a népek meg-
mozdulását, az országok felszabadulását. A lapot áthatja a meggyőződés, hogy a béke
ügye elválaszthatatlan a szovjet nép igazságos harcától. Torontóban Lenin-ünnepséget
tartottak, a Victory moziban szovjet filmhetet rendeztek, a Kanadai Írók Egylete felvette
a kapcsolatot a szovjet írókkal, a Kanadai—Szovjet Barátság Tanácsa támogatásával
rendezett Zsidó Dalárda-koncerten előadták a szovjet himnuszt.

Több kuriózzummal találkozunk az olvasó a lapban. Ilyen a *Szegedi csillagok* című írás,
mely két régi hazai esetet elevenít fel: 1937 nyarának végén a Hont Ferenc rendezte Dóm
téri előadáson *Az ember tragédiája* egyik jelenetében ötágú betleلمي csillagot vetítettek.
A vetítést betiltották, mondván: „ez szovjet csillag”. A másik „szegedi csillag” — egy
kijelentés. Szentgyörgyi Albert, a világhírt tudós mondotta 1935-ben: „bízvást mondha-
tom, hogy a kultúrát, a tudományt és a tudósokat sehol sem becsülik úgy meg, mint a
Szovjetunióban.”

Az 1944. évi utolsó számban jelent meg az *Anglia költője a jövőről* című interjú.
John Masefield, a „poet laureate” — babérkoszorús költő (volt napszámos, gyárimunkás,
matróz, újságíró, aki 1942-ben verses műben számolt be a dünkircheni csodáról) így
nyilatkozott: a háború utáni tartós béke legtudatosabb és legerősebb biztosítékának a
Szovjetuniót tartja. Károlyi Mihály kontinenseken át szervezte az antifasiszta moz-
galmat, azzal a téttel vált meggyőződéssel, hogy „az én Magyarországom nem az ezeréves
múlt Magyarországa, hanem a kétezeréves jövőé”; s ezért harcolt a *Munkás* is. Szerkesz-
tője 1944 nyarán megírta, hogy a szociáldemokrata és a kommunista párt egyesülése a
felszabadulás sarkkövévé vált.

Czakó Ambró lelkész, egyetemi tanár így írt a kommunista lapról:

„... a Munkás kötelező olvasmány úgy az elváratai, mint az ellenfelei számára...
Senki a kanadai magyar egység létrehozására többet nem tett, mint a Munkás... Mint a
Kanadai Szabad Magyar Tanács elnöke, felhasználom ezt az alkalmat arra, hogy Kanada
haladó erkölcsi felfogású, igazán hazafias magyarsága nevében köszön etemet fejezzem ki a
Kanadai Magyar Munkásnak.”

MARKOVITS GYÖRGYI

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen, magyar vonatkozású kódexek Münchenben. Az egymást követő két közlemény egy-egy Münchenben őrzött, magyar vonatkozású kódexet ismertet. Ezek 1976-os müncheni kutatóutamnak olyan eredményei, amelyek egyedi bemutatásra is számot tarthatnak.

I

A müncheni Egyetemi Könyvtár 2°Cod.ms.738 jelzetű kéziratát a scriptor személye és az általa megőrzött néhány magyar szó teszi számunkra becsessé. A kézirat keletkezési korára vonatkozólag minden valószínűség szerint a 192^r-n megadott 1406-os év az irányadó, az első mű végén (175^r) szereplő 1386-os évszám talán másképp magyarázható.

A 195 levelet számláló 295 × 215 mm méretű papírkézirat első és legnagyobb részét (1^r—175^r) Guido de Columnis Trója pusztulásáról írt műve foglalja el,¹ amely a következő mondattal zárul:

Factum est autem presens opus anno dominice incarnationis millesimo CC L octuagesimo septimo eiusdem primi indicionis feliciter amen. Et transsumptum anno millesimo CCC octuagesimo sexto, Sabato post festum sancti Egidii immediate sequenti, sic quod supradicto Sabato huic operi finis. In nomine domini amen clementique pie laus sit virgini Marie ceteris ac sanctis laboribus nostris peractis, Stephanus Uherr.

Ezután egy egészségügyi (175^r—178^r) és egy asztronómiai-időszámítási mozaik-traktátus következik (178^r—191^v). Mindegyik több, más kéziratokban önálló szövegekként is szereplő daraból áll. Az első traktátus első darabja egy Regimen sanitatis, amely a pseudo-arisztoteleszi *Secretum secretorum* arab változatából a *De conservatione corporis humani* c. fejezetnek a kivonata (175^r—176^v). Ezt az arab redakciót a 12. században Johannes Hispanus fordította latinra.² Kódexünkben a prologus hiányzik, és a szöveg a Nagy Sándorhoz intézett levéllel kezdődik.³ Ezen a hiányon kívül is a kézirat a kiadott szöveggel szemben erősen rövidít, tehát inkább valamilyen excerptumról van szó.⁴ Hozzá közvetlenül csatlakozik a középkori étel-előírások egy sok változatban fenn-

¹ Guido de COLUMNIS: *Historia destructionis Troiae*. Ed. by Nathaniel Edward Griffin. Cambridge, Massachusetts 1936. A kódex a prologust is tartalmazza, inc.: *Licet cotidie vetera recentibus obruantur...*

² Vö. G. LACOMBE—A. BIRKENMAJER—M. DULONG—Ae. FRANÇESCHINI: *Aristoteles Latinus*. I. Bruges—Paris 1957. 93—94. és 196.

³ *Incipit pomum vite quod tardare facit seniciem et docet cauere que corpus destruunt et debilitant... Primo incipit Epistola missa Alexandro regi magno [ut] sequitur. Cum sit homo corpus corruptibile...*

⁴ Kiadta H. SUCHIER, *Denkmäler provenzalischer Literatur und Sprache*, 1883. évf. 475—480. — A szöveghagyományozásról és a címváltozatokról R. FOERSTER, *Zeitschrift für Bibliothekswesen*, 1889. 71—74.

maradt, kedvelt fejezete *De virtutibus casei* címmel, amelyet egy a sajtról szóló rigmus vezet be:

*Caseus ante cibum cibus est post cibum medicina,
vim non minus ille uuat digestiuam.*

E típusnak is számos variánsa ismert.⁵ Utána a *Vita* és a *Mors* szájába adott dictumok állnak (176^v–177^v), amelyek közül az első megegyezik a *Regimen sanitatis Salernitanum* kezdősorával.⁶ Az egészségügyi részt négy rövid recept zárja le (177^v).⁷

A másik természettudományi mozaik-traktátus egy név-mantikai résszel, illetve az ehhez való megfejtési kulccsal indul (178^{r-v}).⁸ A szöveg a középkori kéziratosságban általában Abandinus: *Divinationes* c. munkájaként szerepel.⁹ A második, leghosszabb rész (178^v–184^v) a csillagképekkel foglalkozik.¹⁰ Ezen belül, a 184^v-n találjuk az első magyar glosszát: *piscis id est hall*.¹¹ Ugyanezen a levélen kezdődik a *De cursu lunae*-traktátus (184^v–189^r)¹², mellette a következő glossza: *est isten gott*. A megjegyzés valószínűleg a szövegkezdettel áll kapcsolatban: *Qui cursum lune recte scire uoluerit... ti. Isten az, aki az égitestek pályáját valóban ismeri*.¹³ Következik két újabb, rövid, másutt önállóan is feldolgozott rész a csillagképek complexioiról és a holdról,¹⁴ majd egy ugyancsak ismert, időjósági tanács.¹⁵ A sort Pseudo Bernardus Silvestris *Prognosticon*-ja zárja.¹⁶ Ennek végén (191^v–192^r) áll a második kolofon, két hozzákapcsolódó fohással és egy újabb, kedvesen „hibás” magyar szórványemlékkel:

Finis libri per manus Stephani de Rivulo Dominarum in festo sancti Procopii anno domini millesimo quadringentesimo 6°. Pro pace contra paganos antiphona. Contere domine fortunam inimicorum ecclesie tue. Et disperge illos ut connoſcant quia non est alius qui pugnat pro nobis nisi tu deus noster alleluia. Ora pro nobis sancte rex latissimae et dignetur nobis sempiterna gaudia et sancta barbara ora pro engemz amen.

A scriptor tehát két névváltozatot használt. Rivulus Dominarum, magyarul Asszony-pataka a későbbi Nagybánya (Baia Mare) középkori neve, Uher pedig mint köznévszó esehül ’magyar’-t jelent. A kódexet ductusváltás nélkül, egy kéz írta. Nincs okunk tehát feltételezni, hogy a két név nem egy személyre vonatkozik. A másolás helyére vonatkozólag már nem alkothatunk egyértelmű véleményt. A magyar szavak, László királynak, a váradi egyházmegye védőszentjének szerepeltetése a kolofon fohászában arra engedhet következtetni, hogy a másolás Magyarországon, sőt esetleg a váradi egyházmegye terüle-

⁵ Hans WALTHER: *Proverbia sententiaque Latinitatis Medii Aevi*. I. Göttingen 1963. 2430 és a következő számok.

⁶ *Vita. Francorum regi scripsit tota scola salerni...* Vö. L. THORNDIKE—P. KIBRE: *A Catalogue of Incipits of mediaeval scientific Writings in Latin*. Cambridge, Massachusetts 1963. 96. és 569. hasáb.

⁷ *Contra gravitatem membrorum, ad exitum ani, contra febricitantes et ydropicos, contra lapider aurium, contra surditatem aurium,*

⁸ Inc.: *Hic est liber similitudinum fortuniorum et filiorum ade...*

⁹ THORNDIKE—KIBRE: I. m. 612. hasáb.

¹⁰ *A Primum signum aries...* traktátus *Divisio itaque*-változata. Vö. Thorndike—Kibre i. m. 1121. hasáb.

¹¹ SZARVAS—SIMONYI: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* alapján a szó eddig ismert első előfordulása a Jókai-kódexben (1448 körül).

¹² Inc.: *De curse lune Qui cursum lune recte scire uoluerit...* Vö. THORNDIKE—KIBRE: I. m. 1205. hasáb.

¹³ Ilyen értelmű szentírási helyek: Sap. 7, 19; 4. Reg. 23, 5; Ps. 8, 4; 103, 19.

¹⁴ *Aries est signum mobile sicce et callide nature...* Vö. THORNDIKE—KIBRE: I. m. 131. hasáb és 191.: *Nota omne signum diuiditur in triginta gradus...* THORNDIKE—KIBRE: I. m. 356. hasáb.

¹⁵ *Si natiuitas christi die dominico iems bona...* THORNDIKE—KIBRE: I. m. 1454. hasáb.

¹⁶ Vö. THORNDIKE—KIBRE: I. m. 1138. hasáb.

tén történt. Borbála minden valószínűség szerint mint a bányászok patrónája kívánczolt Asszonypataki István tollára. A városka már a középkorban is fontos ércbánya volt és királyi város, legalábbis 1411-ig, amíg Zsigmond át nem adta Lazarevič szerb despotának. A Rivulus Dominarum név egy 1329-es oklevélben szerepel először,¹⁷ 1333–35 között már saját plébániája volt, minthogy a pápai tizedlajstromokban is előfordul.¹⁸ A 13. századból eredeztethető templomát Szent Istvánról nevezték el, másolónk nevében tehát szűkebb pátriájának harmadik védszentje is szerepel.¹⁹ A második magyar szó mellett megadott német *gott* is jól illene Nagybányához, ill. Asszonypatakához, mert II. Géza 1124-ben szászokat telepített ide. Az *engemet* formából az értelemszerű *értem* helyett indokolatlan lenne arra következtetnünk, hogy a másoló nem magyar anyanyelvű volt. Itt csak a *pro* utáni *me accusativus* tükörfordításáról van szó, ami korántsem egyedülálló a középkorban különböző nemzeti nyelvekre való fordítás esetében. Asszonypatakát természetesen aligha tételezhetjük fel mint az esetleges másolás helyét: csak kis városka volt. Azonkívül a származási név használata sem lett volna itt indokolt. Hasonló jellegű következtetést enged meg azonban a másik névváltozat is: az Uher névnek arra kellene utálnia, hogy a másolás cseh anyanyelvi környezetben történt, ahol a sriptor ezzel a névalakkal különítette el magát környezetétől (vagy a környezet nevezte el őt Uher-nek). Asszonypataki István cseh környezetben való működésére utalhat az írás jellege is: ezt a basztardaduktust Kirchner, majd az ő nyomán Spunar²⁰ elsősorban cseh kéziratokra tartotta jellemzőnek.²¹

Lehet azonban, hogy a sriptor csak egy ideig élt cseh környezetben, talán itt végezte tanulmányait, innen származik az Uher név és írásának cseh duktusa. A kódex másolásának idején azonban már Magyarországon volt, ezért írta le a magyar szavakat és a hazai, sőt szűkebb pátriája szentjeihez fűződő fohászt, ami mellé már szülővárosára utaló névforma kívánczolt. Bonyolítja a helyzetet a két névformához kapcsolódó különböző dátum: Stephanus Uher 1386, Stephanus de Rivulo Dominarum 1406. Kézenfekvő magyarázat lenne, hogy az első művet az első kolofonnal még cseh nyelvterületen írta, a másodikat pedig már itthon. Csakhogy a 20 év túlságosan hosszú időnek tűnik ahhoz, hogy a kódexet magával hozva, ilyen nagy szünet után, ugyanazon a levélen, sőt oldalon, az írás legesekélyebb megváltozása nélkül folytassa. Inkább arra kell gondolnunk tehát, hogy István az első dátumot a lemásolt kéziratból mechanikusan átvette (azaz az általa lemásolt kézirat másolási idejét adja meg a dátum), és a kettős névhasználatot nem magyarázhatjuk a másolás helyének időközben történt megváltozásával.²²

A kötés és a kötéshez felhasznált kódextörödékek sem adnak egyértelmű felvilágosítást a kézirat eredetéről: a 18–19., majd a 42–43. folió között a könyvkötő 1400 körül írt pergamenoklevél csikjaival erősítette meg az íveket, amelyeken az *episcopus Ulix...* és *Patavieñ* tulajdonnevek betűzhetők ki. A passauai püspök említése nem jelenti szükség-

¹⁷ WENZEL Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Budapest 1880. 40. l.

¹⁸ Monumenta Vaticana historiam Regni Hungaria illustrantia. I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria 1281–1375. 355. és 371. l.

¹⁹ DÉCSÉNYI (SCHÖNHERR) Gyula: *A nagybányai Szent-István-Templom maradványai*. Budapest 1893.

²⁰ Joachim KIRCHNER: *Germanistische Handschriftenpraxis*. München 1950. 22–23. l.; u. ó.: *Scriptura Gothica Libraria*. München–Wien 1966. 51. tábla. — Pavel SPUNAR: *L' évolution et la fonction de la bâtarde en Bohême et en Pologne*. Studia zwodzlanawcze, 6. évf. 1961, 1–19. l.

²¹ A basztarda-típusok lokalizálásának lehetőségét a kutatás jelenlegi állapotában B. Bischoff és mások kétségbe vonták a Deutsche Forschungsgemeinschaft 1977-es bambergi kódexfeldolgozási kérdésekkel foglalkozó kongresszusán.

²² Ez a véleménye Dr. Nathalia Danielnek, a müncheni Egyetemi Könyvtár kézírattára munkatársának, akinek ezúton is nagyon köszönöm szíves segítségét.

képpen azt, hogy az oklevél ott is keletkezett, annál is inkább, mert a másik tulajdonnév (amennyiben földrajzi név) aligha egészíthető ki másként, mint Ulyxbonensis (lissaboni). Az utolsó ív megerősítéséhez használt, valószínűleg még 13. századi breviáriumtöredék ugyan ún. német neumákat mutat fel, ezek azonban nem csak német nyelvterületen terjedtek el. Egy harmadik kéziratból való makulatúra-csíkokról (54—55. és 176—177. folió közt) csak annyit tudtam megállapítani, hogy 14. századi skolasztikus traktátus részei. Maga a sima, 15. századi disznóbörkötés sem nyújt az egész kódex lokalizálásához támpontot.

A vízjel (harang, Briquet 3976) inkább a későbbi datálás és az erdélyi származás felé viszi el a mérleg nyelvét. Briquet a vízjelet 1400 és 1404 között Würzburgból, Salzburgból, Gurkból, Nürnbergből, Ravensburgból és Nagyszébenből datált kéziratokból ismerte. Természetes nem lehet teljesen ráhagyatkozni a Briquet-jelekre. A nagyobb bizonyosságot nyújtó Piccard „Findbuch”-okból a harang-jel még nem jelent meg.

Visszatérve a kézirat tartalmához, Guido de Columnis *Historia destructionis Troiae* művének magyarországi ismeretére, használatára mindenesetre ez a kézirat adja időrendben az első bizonyítékot,²³ amennyiben a scriptor magyar volta, a magyar glosszák és a vízjel egyik származási adata ezt igazolni tudja. Trója elestének, az egész középkort foglalkoztató „genus historicum” egyik legfontosabb képviselőjének ezt, az egyetemes középkor számára már késői feldolgozását, röviddel halála előtt (1287) fejezte be Guido. Azt a feltevést, hogy Guido műve szolgálhatott Anonymus számára mintául, sőt hogy Guido műve azonos volna a magától Anonymustól származó, elvesztett Trója-regénnyel, már Toldy Ferenc megcáfolta.²⁴ Mintája legfeljebb Guido valamelyik forrása lehetett.²⁵ Minthogy E. Griffin kiadása sem foglalkozik a mű szöveg hagyományozásának problematikájával, Asszonypataki István másolatának szövegkritikai értékét egyelőre nem lehet meghatározni. A lemásolt kézirat (esetleg az ő másolatának) keletkezési ideje (1386) azonban még nem látszik túlságosan későinek ahhoz, hogy szövegkritikai szempontból fontos hagyományt hordozzon, hiszen Griffin kiadásának alapjául szolgált kézirat is csak mintegy 50 évvel fiatalabb (1334-ből, a párizsi Bibliothèque Nationale lat. 5694 jelzetű kódexe). Asszonypataki István korrigálta a művet és rövid széljegyzetekkel is ellátta, amelyek a második könyvtől szinte rendszeresek. Ezek szereposztásszerűek (*Verba Jasonis, Responsio Medee*) vagy a tartalomra utalnak (*expugnatio templi et abduccio helene* 48^v). Egy másik, valamivel későbbi kéz is javított és a fejezetek elején rövid tartalmi összefoglalásokat adott meg. Már ő felhívta az olvasó figyelmét, hogy az 5. ívet a fűzőkör fordítva hajtották össze (22^r).²⁶

Ugyancsak további feladatot jelent a két mozaiktraktátus szöveg hagyományozásának pontosabb vizsgálata, nevezetesen annak eldöntése: a müncheni kódex által megőrzött redakciókat Asszonypataki István saját munkája eredményének tarthatjuk-e, vagy pedig már így összeállított szövegeket másolt le? Mindenesetre a helyi védőszentekhez, László királyhoz és Barbarához szóló fohász, valamint a pogányok elleni antifónia saját hozzáadása. A „pogányok fegyverének széttörésére” vonatkozó kérés a 15. sz. elején már a déli

²³ Egyik kézírata 1456-ból a csetneki evangélikus egyházkerület könyvtárában volt, a másik a budapesti Egyetemi Könyvtár 71. sz. latin kódexe, amelyet Sztárai Máté másolt 1475-ben. Vö. Dézsi Lajos: *Tinódi János király széphistóriája*. Irodalomtörténeti Közlemények 1911. évf. 270. l.

²⁴ *Anonymus és Colonnai Gvidó*. TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Budapest 1878. 249—261. l. A kutatás, a vélemények utolsó összefoglalását l. CSAPÓDI Csaba: *Az Anonymus-kérdés története*. Budapest 1978.

²⁵ Vö. Griffin i. kiadása XII—XIII. l.

²⁶ A kézirat 21^v—22^r lapjait a másoló átugrotta és iratlanok, szöveghiány azonban nincs.

országhatárnál jelentkező törökök ellen irányulhatott. Husz János követői Csehországban is csak a konstanci zsinat, illetve Husz megégetése után léptek a fegyveres ellenállás útjára. Az antifónia lejegyzése tehát szintén alátámasztja feltevésünket, hogy Asszonypataki István a kézirat befejezésekor Magyarországon élt.

VIZKELETY ANDRÁS

Budai délkörre készült újabb falinaptár az 1495. évre. Holger Nickel, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőségének tagja, igen tanulságos cikkben¹ értékelte ki a 15. századi kalendáriumokat a korabeli könyvkereskedelem forrásaként. Több mint hatvan olyan nyomtatott naptárt és prognosztikont sorolt fel, amelynél a nyomtatás és a kalendárium érvényességének helye egymástól eltér. A sokszor órára és percre pontosan kiszámított csillagászati tünemények (holdállás, napfogyatkozás stb.) ugyanis csakis egy szűk földrajzi körzetre, délkörre, általában egy jelentősebb városra voltak érvényesek, amelyek nevét nemritkán fel is tüntették a naptáron. Hazánk három alkalommal szerepel Nickel jegyzékében. Ezek közül kettő a hazai szakirodalomból már jól ismert: az egyiket, az 1495. évre Johannes Muntz által összeállított falinaptárt a bécsi Winterburger-féle műhelyben nyomtatták,² a másik pedig az 1496. esztendőre Magyarország részére készült ugyancsak plakátnaptár, amelyet a nürnbergi Hochfeder-nyomda állított elő.³

Az előbbi már Michael Denis ismerte a 18. században,⁴ legjobb leírása Walter Dolchtól származik,⁵ Magyarországon Ballagi Aladár ismertette alaposabban,⁶ 1976-ban pedig a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár hasonmás-kiadásban is közreadta az ott őrzött példányt. Az 1496. évi, Magyarország számára kiadott plakátnaptár egyetlen töredékét röviden Boris Bálint ismertette először alig két évtizede,⁷ majd azt kiegészítettem.⁸

Nickel harmadik tétele⁹ teljesen ismeretlen a hazai szakirodalomban. Közlése szerint a budai délkörre ugyancsak az 1495. esztendőre kiszámított falinaptár szerkesztője talán ugyancsak Johannes Muntz, és azt egy ismeretlen műhely készítette. Irodalmi hivatkozásként a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) és Antonín Podlaha nyert megjelölést. Érdekes ez, hiszen mindkét említett forrás 1926-ban jelent meg, de egymásról semmit sem tudtak, és megállapításaik sem fedik egymást. Az ősnymotatványok világkatalógusa az egykor a müncheni Ludwig Rosenthal antikváriumban volt példányát ismertette, amely az eredeti kiadványnak csupán alsó felét őrizte meg,¹⁰ és abból nem derült ki, hogy melyik délkörre szólt. Podlaha viszont csak igen sommásan számolt be a prágai káptalan könyvtárában őrzött ősnymotatványok katalógusában az ott található érvágó naptárról, amelyet kifejezetten a budai délkörre számítottak ki.¹¹

¹ *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. Beiheft 89. Leipzig 1977. 120–130.

² 1. jegyzet 30. sz.

³ 1. jegyzet 44. sz.

⁴ *Wiens Buchdruckergeschicht bis MDLX*. Wien 1782, 304. sz.

⁵ *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts. I.* Wien 1913, Winterburger 13. sz.

⁶ *Buda és Pest a világirodalomban*, Bp. 1925, 46. sz.

⁷ *Knižnica* 1957. 232.

⁸ *Knižnica* 1958. 131–134. — *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 10–11. sz. [1957] 278–283.

⁹ 1. jegyzet 31. sz.

¹⁰ GW 1496.

¹¹ PODLAHA, Antonius: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliotheca capituli metropolitani Pragensis asservantur*. Pragae 1926. 13. 1.: „Operculis agglutinata tabula minutionum latina a. 1495 „super meridiano Budensi”, in margine inferiori scutum Hungaricum.”

A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztősége később leírta a prágai példányt, és ekkor megállapították, hogy az az egykori münchenivel bibliográfiailag megegyezik. A naptár szerkesztőjéül feltételelesen Muntz-ot jelölték meg, míg nyomdászul maradt a GW korábbi meghatározása: „Deutschland: Drucker des Almanachs für 1495”. Ezeket az adatokat vette át Nickel, majd bocsátotta a GW szerkesztősége nekem is készségesen rendelkezésre. Időközben kézhez kaptam a prágai példány másolatát, így mód nyílt egyrészt a nyomtatvány pontos megismerésére, másrészt immár kísérletet lehetett tenni a nyitott kérdések tisztázására.

A GW szerkesztősége úgy vélte, hogy a prágai példányból a nyomtatvány középső része hiányzik. Kellemes meglepetésként hatott ezek után, hogy a két kötéstáblába beragasztott egy-egy félv¹² pontosan kiegészíti egymást. Az ép nyomtatványt előbb a 39–40. sor táján kettévágták, majd úgy használták fel másodlagosan az említett módon. Az így teljes falinaptár hatodik sorában valóban olvasható a számunkra legfontosabb szövegrész: „super meridiano budensi aliisque oppidis vicinis”, vagyis a budai délkörre és más szomszédos városok részére. Ezt erősíti meg a plakát alakú kiadvány legalján látható kis fametszetes címer, amely Magyarországé, ahogy Podlaha már közölte, sőt abban szív pajzsként a hollós Hunyadi-címer látható. Mindezek után kétségtelen, hogy fontos és értékes, eddig számunkra ismeretlen, magyar vonatkozású nyomtatványról van tehát szó, amely megérdemli a gondos tanulmányozást és ismertetést.

A fólióalakú, nyomtatott kiadvány műfaját illetően az ún. érvágó kalendáriumok csoportjába tartozik, akárcsak a másik két, fentebb már ismertetett és hazai használatra szánt 15. századi naptár. Szövegének jelentős része ugyanis orvosi tanácsokat ad, hogy melyik beavatkozásra mely időpont kedvező és mely kedvezőtlen. De ezen túlmenően az év legfontosabb naptári és csillagászati adatait is feltüntették. Viszonylag széles teret kapott még — ugyancsak szokásos módon — a különböző kezdeményezésekre (fürdés, vetés stb.) alkalmas, ill. alkalmatlan napok felsorolása. Mindezek a későbbi századokban oly nagy közkedveltségnek örvendő kalendáriumok lényeges elemeit tartalmazzák: tehát egyrészt a naptárat, másrészt a különböző jóslásokat tartalmazó ún. prognosztikont.

Miután a Johannes Muntz nevével jelzett és szintén a budai délkörre szóló kalendárium ugyancsak az 1495. esztendőre szól, a kettő összevetése alapján eldönthetőnek tűnt a prágai példány szerkesztőségének kérdése. Amint erről a fentiekben már szó esett, a GW-szerkesztősége ugyanis feltételeesen ezt a másik kiadványt is neki tulajdonította.

Mindkét falinaptár közli a fürdésre alkalmas napok jegyzékét. Muntz összesen 73, a prágai naptár pedig 87 ilyen napot sorol fel ebből az évből, amelyek közül 57, vagyis 78% azonos. A vetés és ültetés céljaira javasolt napok száma Muntz-nál 33, a prágaiiban 25, amelyek közül 20 azaz 80% megegyezik egymással. Muntz 114 és a prágai 78 kedvezőnek ítélt napja között az átfedés 60, tehát 77%, míg a kedvezőtleneknél ezek a számok: 108 és 87 közül 72, vagyis 83%. Ha a javasolt és a nem ajánlott napokat összesítjük, úgy az év 365 napja közül összesen 222-ről nyilvánít véleményt Muntz és 165-ről a prágai kalendárium, amelyekből 132, tehát 80% azonos. Mindez arra utal, hogy a két naptár szerkesztője vagy ismerte egymás munkáját, vagy közös forrásból merítettek, illetve hasonló módszerrel dolgozhattak. Akadnak azonban ellentmondások is, így június 24 Muntz szerint kedvező, ezzel szemben a Prágában őrzött naptár szerint ez a nap éppen kedvezőtlen, fordítva áll a helyzet három másik nap esetében (január 11, április 17 és július 29), amikor is ezek Muntz szerint nem ajánlottak, míg a másik szerint kifejezetten javasoltak.

¹² 11. jegyzet 12–13. — A mű korabeli kötésben Szent Ágoston beszédeit tartalmazza, amelyet Bázelen 1494-ben Johann Amerbach nyomtatott (GW 2008).

Miután mindkét kalendárium közli a Napnak és a Holdnak a Földhöz viszonyított együttállásának, azaz konjunkciójának, ill. szembenállásának, vagyis oppozíciójának a budai délkörre percre pontosan kiszámított idejét, mód van ezek összevetésére is. Ebből kiderül, hogy a 25 adatként pontosan egyetlen alkalommal sem egyezik. A legkisebb az eltérés a januári adatok esetében, ahol is mindössze két-két perccel későbbi adatok szerepelnek Muntz-nál. A többi esetben azonban az eltérés a kettő között ennél jóval nagyobb: negyedórák, órák, napszakok, sőt napok. Így például az áprilisi szembenállás Muntz-nál „V. feria post Ambrosii 9 hora 10 minuta ante meridiem”, vagyis április 9. csütörtök 9 óra 10 perc. Ezzel szemben a másik naptárban ugyanez: „III. feria ante Tibureii 8 hora 52 minuta post meridiem”, vagyis április 7. kedd 20 óra 52 perc.

Elképzelhetetlen, hogy ugyanaz a személy ugyanarra az esztendőre és pontosan ugyanarra a délkörre az említett csillagászati számításokat kétszer végezze el és ilyen rendkívül jelentős eltérésekkel publikálja, ráadásul egymásnak ellentmondó napokat javasoljon. Johannes Muntz szerkesztői szerepét a Prágában őrzött naptár esetében ezzel biztonságosan ki lehet zárni.

A nyomtatás helyéről és a műhelyről tehát a GW meghatározása így szól: „Deutschland: Drucker des Almanachs für 1495”. Ez azt jelenti, hogy az egykor Münchenben látott töredék alapján szövegének betűit nem sikerült egyetlen, korábban már ismert műhely felszereléséhez tartozó típusal sem azonosítani. Így közölte ezt Nickel is. A GW kéziratában most még Muntz neve alá besorolt leírason azonban már szerepel egy ceruzával írt nyomdász meghatározás is, amelyet nyilván a prágai példány alapján végeztek el. Eszerint az abban látható egyetlen betűtípus azonos a nürnbergi Peter Wagner műhely első típusával. Valóban, az erről a betűtípusról készített összeállítással,¹³ valamint az ezzel készített nyomtatványokkal történt egybevetés¹⁴ megerősítette ezt a meghatározást. Bár a kalendáriumban több betű (pl. O és W), valamint jel (pl. kötőjel, incipit, zárójel) nem található, a meglévő valamennyi betű és jel megnyugtatóan azonosítható az említett nürnbergi műhely típusával.

Külön figyelmet érdemel a számjegyek használata. Ebben a falinaptárban ezekből igen sokra volt szükség, hiszen az az órákon és perceken kívül rendkívül sok nap számát is feltüntette. Az utóbbiakban, vagyis a hónap napjainak számainál az egyes, kettes és hármas szerepel természetesen a leggyakrabban.¹⁵ Érdemes megfigyelni, hogy ezekből viszonylag szerényebb mennyiségű készlet állhatott csak a Wagner-féle műhely rendelkezésére, mert mindhárom számjegy esetében két-két változat különböztethető meg: az eredeti számjegyeken kívül az egyeshez a pontjától megfosztott „i” betűt, a ketteshez a fejtetőre állított „z” (et) rövidítés, a hármashoz pedig a szóvégi m-et jelölő „3”-t használtak fel. Az eredeti egyes számjegyek száma 116, a kettesé 67, a hármasé 39, míg a kiegészítéseké: 13, 65 és 11. Feltűnő, hogy a falinaptár szedése során szemmel láthatóan milyen gondosan külön kezelt számanyagból dolgoztak, mert a pótlások felhasználására — néhány kivételtől eltekintve — mindig csak a szedés legvégén került sor, amikor az eredetiből már nem állhatott több rendelkezésre. Erre az egyes számjegynél a harmadik hasáb utolsó négy sorában, a kettesnél a második hasáb 64. sorától, a hármasnál pedig a harmadik hasáb 61. sorától került sor. Ezt követően egyetlen alkalommal sem található ilyen számjegy az eredeti sorozatból, csak az azt helyettesítő kiegészítés.

A szöveget kezdő 52 × 45 mm méretű fametszetes iniciálé közepén a karján a kisedd Jézust tartó Szűz Mária látható. A „P” kezdőbetű a szokatlanul rövid szár és a keskeny

¹³ *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts.* 1807. tábla.

¹⁴ GW 2747 = OSZK Inc. 736 és GW 3757 = Pannonhalma 122. I. 18.

¹⁵ Míg az egyesből 129, a kettesből 132 és a hármashból 50, addig pl. a négyesből már csak 37 alkalommal volt szükség a kiadványban.

Quinta feria p[er] Martini

Die Agathe in electuario et festi boni

Die Agathe in electuario in potationibus

Quinta feria p[er] Adriani iunioris et virilis p[er] caput

Die Benedicti senilis optima p[er] curam

Quinta feria an[te] Petri in electuario bona

Sabbato p[er] Gregori pape in potationibus

Die amictus Marti in pillulis bona

Quarta feria an[te] Andree iunioris bona p[er] caput

Die Valentini senilis p[er] curam

Die Georgii senilis bona p[er] caput

Die vitales iunioris p[er] curam

Quarta feria an[te] ambrosii in electuario bona

Quarta feria p[er] Vitalis in electuario bona

Die Agathe in electuario et festi boni

Die Agathe in electuario in potationibus

Quinta feria p[er] Adriani iunioris et virilis p[er] caput

Die Benedicti senilis optima p[er] curam

Quinta feria an[te] Petri in electuario bona

Sabbato p[er] Gregori pape in potationibus

Die amictus Marti in pillulis bona

Quarta feria an[te] Andree iunioris bona p[er] caput

Die Valentini senilis p[er] curam

Die Georgii senilis bona p[er] caput

Die vitales iunioris p[er] curam

Quarta feria an[te] ambrosii in electuario bona

Quarta feria p[er] Vitalis in electuario bona

Die Agathe in electuario et festi boni

Die Agathe in electuario in potationibus

Quinta feria p[er] Adriani iunioris et virilis p[er] caput

Die Benedicti senilis optima p[er] curam

Quinta feria an[te] Petri in electuario bona

Sabbato p[er] Gregori pape in potationibus

Die amictus Marti in pillulis bona

Quarta feria an[te] Andree iunioris bona p[er] caput

Die Valentini senilis p[er] curam

Die Georgii senilis bona p[er] caput

Die vitales iunioris p[er] curam

Quarta feria an[te] ambrosii in electuario bona

Quarta feria p[er] Vitalis in electuario bona

Die Agathe in electuario et festi boni

Die Agathe in electuario in potationibus

Quinta feria p[er] Adriani iunioris et virilis p[er] caput

Die Benedicti senilis optima p[er] curam

Quinta feria an[te] Petri in electuario bona

Sabbato p[er] Gregori pape in potationibus

Die amictus Marti in pillulis bona

Quarta feria an[te] Andree iunioris bona p[er] caput

Die Valentini senilis p[er] curam

Die Georgii senilis bona p[er] caput

Die vitales iunioris p[er] curam

Quarta feria an[te] ambrosii in electuario bona

Quarta feria p[er] Leonardi in potationibus bona

In p[er]petuo Johanna Baptiste in electuario clara

Sexa p[er] visitatione marie op[er]a in v[er]bi p[er] caput

Die Mariarcebis v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Jacobo op[er]a in p[er] labeo sequi

Die visitatione Mari in potationibus clara

Sexa feria p[er] Alexi in electuario

Sexa feria p[er] Stephani iunioris et virilis op[er]a p[er] curam

Leona feria p[er] Laurencii v[er]bi et senilis p[er] caput

Die Assump[ti]o marie senilis p[er] caput

Die Augustini op[er]a iunioris et v[er]bi p[er] curam

Sabbato p[er] Sivi in pillulis clara

Die Assump[ti]o in electuario bona et sequi

Leona feria p[er] Bartholomei in potationibus

Sexuarius 2 4 9 15 18 23 25

Martius 8 10 15 17 24 31

Aprilis 9 14 17 19 20 24 27

Maius 1 4 8 11 17 22 24 31

Junius 4 8 14 15 21 22 24 29

Julius 1 5 7 9 11 16 21 23 29

Augustus 1 6 12 15 20 21

September 3 4 11 18 25 26

October 2 4 13 18 26 28 29

November 2 9 11 17 18 24 25

December 2 6 8 15 16 23 28 29 31

Januarius 1 5 6 7 16 23 25 30

Februarius 3 12 14 19 22 24 26

Martius 6 7 16 21 30

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Sexa feria p[er] Galli in potationibus et sequi clara

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

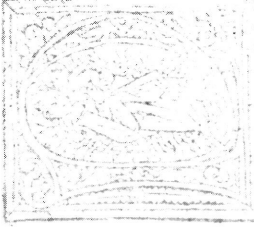
Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

Die Leonardi v[er]bi et senilis bona p[er] caput

neant nōnulli inter vndas fluctuantes nichil ererit p sciam astrologicē haberi posse. Eo q sic de ptingitōe quez nonē scia
 p holo nēu p virū pblic doctore ac uisūm mēbuenreddece cūlimat. by pē cō Cabdenū indēuē pēpuep sūbia
 dūcampet. Et it em astrologia non de mere cōtingentibz Sed inter nēcia et cōtingentia mēdiā tenens Nam x cūsumā qst
 p hēre p cūsumā dēuēhē nūllimā quibz indī cūca per cam non cōtingentia. Sed quāsi nēcia hāc emūm spē p hē cūsumā
 dēz z nāture nichil fūstia agit. de cetero hoc anno cōtingentiō es et oppone ceteras ad vsum hūmānū Eherētes calculare
 sup mardiano bndens. Anūsp opitū vicinis Anno salūti 1599. Anūti mīser. Tacitus solatis. 2. 2. dū dūcatis.
 Anūti inditū dū. Jntencūllā ad dōicam qua cantat. Eflo mibi p eddomadas et tres dies pūntes. Sepuagēsimā
 dōmica p? Valentini Laudagesima dūica p? Abriani. Palca dōmica p? Tiburey Rogatus es dūica an Vrbani. Aferio
 dūi Laudica feria p? Vrbani. Penthecoste dōmica p? Dom. acy. Xpū corpis xpi. Laudica feria p? Vni. Aduent? dōmi
 dōmica p? Rūthēne. Dñs hūp anni ē mare re.

1722. 1723. 1724. 1725. 1726. 1727. 1728. 1729. 1730. 1731. 1732. 1733. 1734. 1735. 1736. 1737. 1738. 1739. 1740. 1741. 1742. 1743. 1744. 1745. 1746. 1747. 1748. 1749. 1750. 1751. 1752. 1753. 1754. 1755. 1756. 1757. 1758. 1759. 1760. 1761. 1762. 1763. 1764. 1765. 1766. 1767. 1768. 1769. 1770. 1771. 1772. 1773. 1774. 1775. 1776. 1777. 1778. 1779. 1780. 1781. 1782. 1783. 1784. 1785. 1786. 1787. 1788. 1789. 1790. 1791. 1792. 1793. 1794. 1795. 1796. 1797. 1798. 1799. 1800.

Febria. Sēda feria p? Pauli	3	36	p ^o me	2	17	an me.
Marcus die Vicronni	4	23	p ^o me	3	25	p ^o me.
Aprilis die sequit. Anticiardis	4	17	p ^o me	3	48	an me
Maius die Marci p ^o me. noctis	0	52	p ^o me	8	52	p ^o me
Iunius dūica an Vrbani	7	38	an me	0	8	p ^o me
Iulius Sēda feria an Johis bap.	2	39	p ^o me	3	6	an me
Augustinus Bararedis virginis	10	8	p ^o me	3	33	p ^o me
Septēber Laudica feria p? Assump.	7	29	p ^o me	7	22	an me
October. Feria sēta an Mathet	7	29	p ^o me	8	28	p ^o me
Novēber. Luce evangeliste	10	34	an me	8	45	an me
Decēber. Tercia feria an Elisabēth	4	14	an me	8	5	p ^o me
Januar? Sēta quarta p? Luce	11	30	p ^o me	6	39	an me.
				4	6	p ^o me.

Janua. Dōmica an Anthony 2 17 an me.
 Febria. Die Appolonie 3 25 p^o me.
 Martis In ppeio Gregory pape 3 48 an me
 Aprilis Feria tertia an Tibury 8 52 p^o me
 May Sēdōico an Serniacy 0 8 p^o me
 Juny Sēda feria an Barnabe 3 6 an me
 July Tercia f p^o viliardis marie 3 33 p^o me
 Augusti Die Surt 7 22 an me
 Septē. S. fēta an Trinitatis marie 8 28 p^o me
 Octobus Die francisci 8 45 an me
 Novēber Sēda feria p^o oim serōz 8 5 p^o me
 Decēber Laudica feria an Barbare 6 39 an me.
 Januar? Die Siluestri 4 6 p^o me.

De canā scū Jhānis bona inuentū pter caput
 Die Juliant inuentū et vitiū pter lūbos
 Die marcelli pape vitiū z senili opria pter lūbos
 Die pūcipis Pauli senili opria pter caput
 Sēda feria p^o appante in claruarie
 Sēda feria an S. Manū impetratōis opuma
 Laudica feria an S. Agnē vitiū pter caput
 Die Petri opuma senili pter canā

Die Gothardi inuentū et vitiū pter lūbos
 Dūca an Serniacy senili z vitiū bona pter cap.
 Die Sophie e virginis inuentū clana pter caput
 Tercia feria p^o Vrbani inuentū. i pter peccus
 Laudica. S. p^o inuentū sēte Crucis pter caput
 Tercia. S. p^o Vrbani in cec. bona z pter cap.
 Sēda feria an S. Agnē vitiū pter caput
 Die Petri opuma senili pter canā

Die Michachis inuentū z vitiū clana pter canā
 Sēdōico an claruaris Crucis i claruaris clana
 Mathet ppeio in petronis et die sequit
 Die inuentū an S. Agnē vitiū pter caput
 Laudica milia virginū inuentū pter caput
 Die Petri opuma senili pter canā

vízszintes talp miatt nehezen ismerhető fel, mert az ilyen formán inkább a „D”-hez hasonlít. És valóban, a nyomdász is ilyen hangértékben használta ezt a szöveg elején álló „Ducant” szó elején. A metszet Wagner kiadványaiból nem ismeretes, viszont egy Donatuskiadásban „P” betűnek megfelelő szövegben fordul elő, amelyet a GW Friedrich Creussner nürnbergi műhelyébe utalt.¹⁶ Természetesen felmerülhet a gyanú, hogy akár a Donatus, akár a budai falinaptár nyomdász meghatározása téves. Az iniciálé alapján kézenfekvő lenne, hogy mindkét kiadványt akár az egyik, akár a másik nürnbergi nyomdába utalják. A szövegtípusok vizsgálata azonban az ilyen feltételezésnek ellene mond: nyilván a fametszet duca került Nürnberg városán belül az egyik műhelyből a másikba.

Az 1495. évi kalendárium legnagyobb és legfeltűnőbb dísze a felső rész közepén helyet foglaló 66 × 66 mm-es fametszet, amely „Mars” felirattal az esztendő uralkodó bolygóját jobbáiban kardot feje fölé tartó, baljában nagy és hosszú zászlót vivő, tetőtől talpig páncélba öltözött vitéz alakjában mutatja be a hadak istenét. A 15. századi németországi nyomtatványokban található fametszetek rendszeres összesítésére Albert Schramm vállalkozott, azonban ez a Mars-kép nála ismeretlen.¹⁷ Viszont Peter Wagner egyleveles naptáraiban fennmaradt két másik, hasonló kivitelű, ugyancsak az illető évben uralkodó bolygót ábrázoló fametszet: az egyik Saturnus,¹⁸ a másik Jupiter.¹⁹

Mindez csak megerősíti a Prágában őrzött kalendárium nyomdászának meghatározását. Wagner műhelyéből ezen kívül még 16 másik, ugyancsak egyleveles naptár ismeretes: latin nyelvű az 1484–1492²⁰ és német nyelvű az 1491–1499²¹ időkörből. Ezek közül öt²² kifejezetten Nürnberg számára készült, míg a többi, ill. a belőle fennmaradt töredék nem tünteti fel a rendeltetés helyét. Az 1495. évre Buda részére készült latin nyelvű naptár egyrészt jól beleillik e műhely számos hasonló jellegű kiadványának sorába, másrészt ki is egészíti azt. Nyilvánvaló, hogy más években is jelentetett meg Wagner ilyen falikalendáriumokat mind latin, mind német nyelven. A latin sorozatot a prágai példány időben is jól megtoldja. Ugyanakkor arra is utal, hogy ez a műhely nem csupán Nürnbergnek készített ilyen egyleveles naptárakat, hanem más, jelen esetben olyan viszonylag távoli város számára is, mint Buda. Joggal feltételezhető, hogy ez a ma ismert mintegy másfél tucat plakátnaptár csupán a kisebbik részét teszi ki Wagner ilyen jellegű kiadványainak, hiszen szinte csak a véletlen műve, hogy ezekből egy-egy példány itt-ott — többnyire kötéstáblába ragasztva vagy egyéb másodlagos módon felhasználva — máig fennmaradt.

A nyomtatvány legalján, a szöveget középen mintegy lezárva 25 × 20 mm-es címer látható, amelyről a bevezetőben már szó esett. A GW leírása ezt röviden így intézte el: „Darunter: Wappen, schwarz.”²³ Podlaha már felismerte, hogy az a magyar címer. A négyelt pajzson a heraldikailag jobb felső mezőben az Árpádok hétszer vágott címere, a bal felső mezőben pedig a kettős kereszt látható. A jobb első mező Dalmácia három, koronát viselő párducféjet ábrázoló címere, vele átellenben pedig a Hunyadiak oroszlánja található, amint jobb első mancsában koronát tart. A középen álló, ún. szív-pajzs a Hunyadiak hollóját ábrázolja csőrében gyűrűvel. A metszet más kiadványból nem ismeretes.

¹⁶ GW 8916 az iniciálét e nyomda „m” jelű sorozatába sorolta, amely a Haebler-féle típusrepertóriumban nem nyert regisztrálást.

¹⁷ *Der Bilderschmuck der Frühdrucke. Bd. XVIII.* Die Nürnberger Drucker ausser Koberger. Leipzig 1935.

¹⁸ 17. jegyzet 409. ábra — előfordulása: GW 1470, 1471 és 1535.

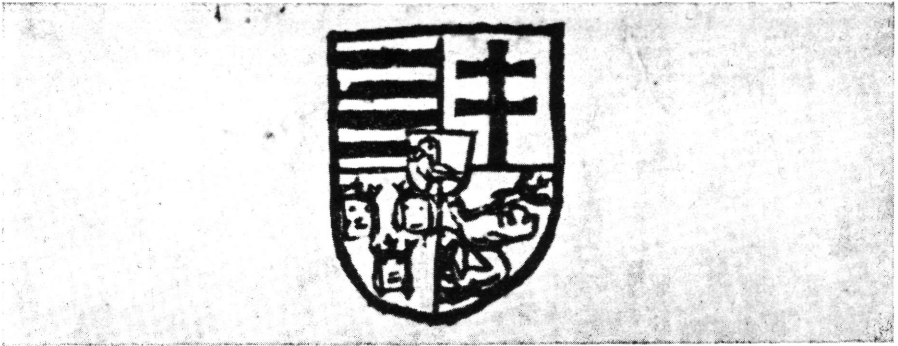
¹⁹ 17. jegyzet 412. ábra — előfordulása: Hain 13438.

²⁰ GW 1381, 1392, 1403, 1414, 1424, 1459, 1471.

²¹ GW 1458/10, 1458/20, 1470, 1480, 1481, 1492, 1520, 1535, 1544.

²² GW 1381, 1392, 1414, 1471 és 1520.

²³ GW 1496.

Tekintettel arra, hogy a Buda számára készült naptár az 1495. esztendőre szól, elgondolkoztató, hogy azt miért Mátyás címerével díszítették annak halála után több mint négy évvel.

Magyaráztaként felmerül a gondolat, hogy talán e metszet már korábban elkészült, és ez alkalommal csak ismét elővették. Fitz József ismertette III. Frigyes császár 1485. október 30-án Nürnberg városának írt figyelmeztetését, amelyben megtiltotta számukra, hogy a jövőben még egyszer Mátyás király megrendelésére bármit is nyomtassanak. E kiadatlan oklevél szövegéből kitűnik, hogy Mátyás Nürnbergben röpiratot adott ki Frigyes ellen, hogy azt ahelyszínen és a közeli városokban terjesszék.²⁴ Elképzelhető tehát, hogy a budai naptárhoz Mátyás királynak ehhez a tíz évvel korábban ki nyomtatott és ma már példányból ismeretlen, politikai tartalmú pamfletjéhez készült címerét vették ismét használatba. Természetesen nem zárható ki más, magyar vonatkozású és ma már ugyancsak ismeretlen nürnbergi nyomtatvány sem, amelyben ilyen fametszet már korábban felhasználást nyert. Jól ismeretes ugyanis, hogy e birodalmi városnak milyen élénkek voltak a gazdasági és kulturális kapcsolatai Magyarországgal.²⁵ Ezen belül is kimagasló helyet foglaltak a könyvnyomtatással és -kereskedelemmel kapcsolatos összeköttetések, amelyekben éppen Frigyesnek a fentiekben említett 1485. évi tilalma okozott Mátyás haláláig tartó, mintegy öt éves, de csak átmeneti kiesést.²⁶

Mátyás király címere több korabeli németországi nyomtatványban is látható. Így a *Thuróczy-krónika* 1488. évi augsburgi kiadásában²⁷ először a címlével verzőjának közepén Beatrice címerével együtt, majd pedig a szövegben, a 3. lapon a trónon ülő király mellett tűnik fel. Összehasonlítva ezt a budai naptárban láthatóval megállapítható, hogy Augsburgban mindkét alkalommal a négyelt címer közepén nincs ún. szív pajzs. A Hunyadiak hollója csőrében a gyűrűvel itt ugyanis a címertanilag bal alsó mezőben foglal helyet, míg Dalmácia jelképe nem szerepel.

Ezzel szemben a *Constitutiones incliti regni Hungariae* évszám nélküli kiadásának címlapján²⁸ látható fametszet jobb alsó sarkában levő magyar címer meglepő hasonlatosságot mutat a Prágában őrzött 1495. évi kalendáriumon levővel. Beosztása és az aszimmetrikus

²⁴ Hess András, *a budai őnyomdász*. Bp. 1932. 158. — *Gutenberg Jahrbuch* 1939. 133. — *Mátyás király emlékkönyv*. II. Bp. (1940). 240, 249. — *A magyar nyomdász, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959. 91.

²⁵ SCHWOB, Ute Monika: *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südsten im 14. bis 16. Jahrhundert*. München 1969. 204–212.

²⁶ *A magyar nyomdász, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959. 211.

²⁷ RMK. III. 15.

²⁸ RMK. III. 59.

alakok állása — beleértve a hollós címernek a középén történő elhelyezésével — mind pontosan megegyezik. Azonban mégsem azonos metszetről van szó, mert a naptárban használt dúc mérete 25×20 , a törvénykönyvnél viszont ez 28×22 mm, a kettős kereszt valamennyi szára az utóbbinál talppal végződik és majdnem a keretig ér, míg a kalendáriumon ugyanez talp nélküli és csak a középső szár éri el alul a keretet. A nürnbergi metszet igen gyenge színvonalú, amelynél a másik jól érzékelhetően színvonalasabb.

A két címer közötti, szorosnak tűnő összefüggés alapján érdemes a törvénykönyv 135×90 mm méretű fametszetét is megvizsgálni. A kiadvány — a betűtípusok tanúsága szerint — Konrad Kachelofen lipcei műhelyében készült, Hubay Ilona véleménye szerint 1490. július 31. előtt.²⁹ A címlap fametszete, de a jobb alsó sarokban a lengyel címerrel, a lengyel törvénykönyv két kiadásának címlapját is díszíti.³⁰ A magyar és a lengyel törvénykönyv metszete³¹ tehát azonos, csupán a jobb alsó sarokban levő címert cserélték ki. A magyar szakirodalomban többek szerint a címlapmetszet eredetileg a magyar törvénykönyvhöz készült, és azt a később nyomtatott lengyelnél az említett címercserével módosították, így a trónon ülő király nem más, mint Mátyás jogtudósainak társaságában.³² Balogh Jolán is a nagy magyar uralkodó képzeleti arcképének minősítette ezt a fametszetet.³³

Az utóbbi évtizedekben a lengyel szakirodalomban tovább igyekeztek finomítani említett törvénykönyvük két, év nélküli kiadásának datálását, amelynek során — a korábbi megállapításoktól eltérően — az egyiket 1487-re, a másikat 1488-ra helyezték.³⁴ Ez esetben azonban a metszet eredetileg nyilván nem a magyar, hanem a lengyel királyt és címert ábrázolta. Tekintettel arra, hogy IV. Kázmér is borotvátlan volt,³⁵ akárcsak Mátyás király, ennek ikonográfiailag nincs akadálya. Összevetve ugyanannak a fametszetnek a két különböző célra történt felhasználását, ill. az azok között mutatkozó eltéréseket, a következő állapítható meg.³⁶ Mindkét címer körül némi bizonytalanság tapasztalható a csatlakozó vonalaknál, így ez önmagában még nem bizonyíték a korábbi és a későbbi állapot meghatározásához. Azonban a kettős keretvonal közül a belső a lengyel címer közelében ép, míg a magyarnál hiányos. Ez arra enged következtetni, hogy az előbbi készült el előbb, míg a magyar ennek csak a címerben történt cserével létrehozott változata. Ha pedig ez valóban így van, úgy a metszet törlendő Mátyásnak még a képzeleti arcképei közül is, hiszen az eredetileg lengyel kortársáról, IV. Kázmérról készült.

Visszatérve a lipcei és a nürnbergi magyar címerre feltételezhető, hogy a kettő között a nagy hasonlóság miatt valami összefüggés fennáll. A mai ismeretek alapján azonban nem látszik biztonságosan eldönthetőnek, hogy vajon az 1490 táján készült lipcei címer utánmetszése volt egy feltételezhető, 1485. évi nürnberginek, vagy fordítva: 1494 végén

²⁹ *Magyar Könyvszemle* 1939. 234—246.

³⁰ *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur. Wratislaviae-Varsaviae-Cracoviae* 1970. 5153, 5154. sz.

³¹ 17. jegyzet Bd. XIII. *Die Drucker in Leipzig und in Erfurt*. Leipzig 1930. 84. ábra.

³² HUBAY Ilona: *Magyar Könyvszemle* 1939. 238—241. — FITZ József: *Mátyás király emlékkönyv. II.* Bp. (1940) 240.; *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959. 213—214. — SOLTÉSZ Zoltánné: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Bp. 1970. LXX—LXXI.; *Magyar Könyvszemle* 1971. 276—277.

³³ *Mátyás király emlékkönyv. I.* Bp. (1940) 530.; *A művészet Mátyás király udvarában. I.* Bp. 1966. 715.

³⁴ 30. jegyzet.

³⁵ Így látható hiteles képmásán szarkofágján, amelyet Wit Stwosz faragott. Vö. SKUBISZEWSKI, Piotr: *Rzeźba nagrobna Wita Stwoza.* (Warszawa) 1957. 8. kép.

³⁶ A lengyel változat reprodukciója: 31. jegyzet. — A magyar változaté: *Magyar Könyvszemle* 1939. 237. lap előtti táblán és még több további helyen.

Nürnbergben a korábbi lipcei kiadvány szolgált előképül a budai délkörre számított falinaptár díszítésére szánt címer dúcának elkészítéséhez.

Miután immár a teljes nyomtatvány rendelkezésre áll, a GW 1496. sz. tételének korábbi, hiányos leírása az alábbival helyettesíthető:

Almanach für Buda auf das Jahr 1495, lat. [Nürnberg: Peter Wagner]

1 Bl. einseitig bedruckt. 370 × 237 mm. 75 Z., Z. 13–26 in 2 Sp. u. Z. 28–74 in 3 Sp. Type: 1. Inüt: p. 2 Holzschnitte. Schwarz und rot gedruckt.

Z. 1, rot: (P¹¹) [fälschlich P für D] schwarz: uçant nõnulli inter vndas fluctuãtes nichil certi p sciañ astrologie haberi posse. Eo q' sit de ꝑtingētib⁹ quoy non ã scia // Ptholomeū⁸ ... Z. 5: ... Cõiunctiõnes et oppõnes ceteras ad vsum huãum Electiõnes calculare // sup meridiano budensi. Alijsq' opidis vicinis Anno salutis rot: 1495 ... Z. 11, rot: Duoy lumiarĩ Cõiunctiõnes et oppõnes curso vero actas in horis et mtis meridiano p̄fato subiectis. // zwischen Mondphasen schwarz: MARS. // Holzschnitt // ... Z. 27, rot: Dies electi in minutiõib⁹ et farmatijs scd'm verũ cursum lune Necnõ alioy planetay fortunatisq' aspctib⁹ adhoc aptatis zc. // Sp. 1, Ianuarius // schwarz: Octaua seti Iohãnis bona iuuenili p̄ter caput // ... Endet Sp. 3. Z. 74: October 6 13 17 23 // Unter den drei Sp. rot: Sol et luna hoc anno eclipsim nõ patiũter. // Darunter Holzschnitt: Wappen des Königs Matthias Corvinus von Ungarn, schwarz.

Podlaha S. 13 B 37, 2.

Praha* Kap — Ehemals im Besitz von* L. Rosenthal (München) (obere Teil fehlt).

BORSA GEDEON

FIGYELŐ

Károlyi Mihály levelezése I. 1905—1920. E kötetel indította el az Akadémiai Kiadó nagyszabású vállalkozását: Károlyi Mihály négy kötetesre tervezett levelezésének kiadását. A sorozat első kötete Károlyi Mihály politikai pályájának első másfél-tizedét fogja át, a politikai színrelépésétől az 1919-es tragikus bukás utáni újrakezdésig.

Bámulatosan gazdag könyvet kaptak a kor kutatói. Együtt van itt a dualista Magyarország minden szereplője, ifjabb Andrassy Gyulától, Károlyi Mihály politikai ellenfelétől (és apósától) mondjuk Jászi Oszkár-ig. A levelek betekintést engednek a nagy politika mögé; megláthatjuk, hogy olykor milyen pillanatnyi magánérdekek is színezték a kor közszereplőinek állásfoglalását.

Nem retusálunk, amikor azt mondjuk, hogy a legszebb ahogy a levelek címzettjének, Károlyi Mihálynak a politikai pályája és erkölcsi jelleme szemünk előtt kibontakozik: a forradalmasodó Magyarország valóságos breviáriuma ez a levelezésgyűjtemény.

Mi most egy olyan Károlyi levélre terelnék az olvasó figyelmét, amely e folyóirat olvasóit különösen érdekelheti. Dienes László és Kőhalmi Béla, mint a Közoktatásügyi Népbiztosság könyvtárügyi megbízottai, veszélyeztetettnek látták a Károlyi palotában levő könyvtár sorsát, miután a Károlyi család akkor a Svábhegyen bérelt villában várta harmadik gyermekét. Ezért Dienes László — bizonyára „az őrizet és kezelés nélkül maradt magánkönyvtárak államosításáról” 1919. áprilisában hozott rendelet alapján — levélben fordult Károlyihoz a könyvtár sorsát illetően.

Károlyi Mihály válasza olyan sokrétűen érdekes és tanulságos, hogy érdemes ide iktatni:

Igen tisztelt megbízott úr.

Folyó hó 10-éről kelt soraira (Kpm. 286/919 sz.) minthogy levelét elkésve kaptam, csak most válaszolok. A szóban levő volt Egyetem utcai házam könyvtárának csak haszonélvezője voltam, minthogy az is a hitbizományhoz tartozott. A hitbizomány eltörlések nem hozatott intézkedés, hogy a várományosnak van-e és milyen igénye a megszüntetett hitbizomány ingóságaira. Mikor a tulajdonjog is megszüntetett — ez még kevésbé lett tisztázva. Nekem az a fölfogásom, hogy én egyedül nem rendelkezhetek — mondanom sem kell —, a magam részéről a legnagyobb örömmel juttatom ezt a könyvtárt a köznek. Ez részemről nem is áldozat, mert hisz úgysem használhatnám, mivel el sem tudnám helyezni. Én csak azt nem akarom, hogy azt foghassák rám, hogy azt, aminek csak haszonélvezője voltam és nem tulajdonosa — joggatlanul elajándékoztam.

Károlyi praktikus javaslatot tesz, hogy a hitbizományból következő jogi konzekvenciákon hogyan lehetne rést találni, majd befejezésül megismételi, hogy „én a legnagyobb örömmel adnám könyvtáromat, ha ezen scrupulusom nem volna.”

* Szerk. LITVÁN György. Bp. 1978. 806 l., Akadémiai K.

Károlyi Mihály és Dienes László levélváltása szépen világít rá, hogy a Tanácsköztársaság nagyon nehéz 133 napja alatt is jutott idő és figyelem az értékek mentésére és megóvására. Igaz, bizonyára az idő rövideége miatt — Károlyi levele 1919. jún. 26-án kelt —, Károlyi javaslatait a köztulajdonba vételre már nem realizálhatták. (1937-ben elárverezték a könyvtárat).

VARGA JÓZSEF

Hungarika az oxfordi Bodleianában. A nemzeti könyvkultúránk múltját és hatását vizsgáló kutatások sorában jelentős szerepet tölt be a külföldi gyűjteményekben található magyar vonatkozású anyag bibliográfiai feltárása. E dokumentumok regisztrálása, posszeszor bejegyzéseik, marginális jegyzeteik, vagy egyszerűen jelenlegi lelőhelyeik bemutatása a primer könyvészeti szempontokon túl, eszme-, irodalom- és könyvtörténetünk forrásait bővítik. A feltárás aprólékos filológiai feladatokkal nehezített munkájának eredményes elvégzéséhez két alapvető feltétel szükséges. A magyar történelem, irodalom, művelődéstörténet és általában a könyvészeti szakkérdésekben való tájékozottság mellett, a feltárandó gyűjtemény múltjának, katalógusrendszereinek, információs rétegeinek alapos ismerete. Az oxfordi Brassnose-College fiatal hungarológusa R. J. W. Evans ezek birtokában mutatja be a híres Bodleian Library magyar könyvanyagát. (Evans, R. J. W.: *Hungarica in the Bodleian: A historical sketch.* = The Bodleian Library Record. IX. 1978. pp. 333—345.)

Evans mértéktartó tanulmánya a Bodleiana hungarikáiról, még e részszempontból sem tekinti feladatának a hatalmas gyűjtemény elemző feldolgozását. Csupán néhány fontosabbnak ítélt mű bekerüléséről, jelenlétéről ad értékes tájékoztatást — és nem csak az angliai szakemberek számára. Kezdeményezése a hazai tudományosság figyelmére is érdemes. A Bodleianában található legismertebb hungarika jellegű kéziratok közül joggal emeli ki Szent Margit Psalteriumát, a XIII. századi Peter Comestor számunkra igen értékes *Historia Scholastica* példányát, a Corvinából ide került Seneca-másolatot. Munkájának érdemi része azonban a nyomtatott anyaghoz kapcsolódik. Evans regisztrálja a XVI—XVII. századi magyar eszmetörténet főbb irányzatait és rámutat azok könyvtermésének a könyvtárban található darabjaira. Értékes kolligátum a XVI. század végén Gyulafehérvárott működő antitrinitárius nyomda három fontos kiadványát tartalmazó kötet. Angliába is eljutottak Szegedi Kis Istvánnak külföldön megjelent és a XVI—XVII. században Európában igen népszerű könyvei. Világi tárgyú irodalmunk produkeciói közül sok egyéb mellett Oxfordba került Werbőczy *Hármaskönyve*, *Corpus Jurisa*, Laskói Csókás Péter filozófiai munkái és természetesen Zsámboki János kiadványai is. Ez utóbbiakról Evans igen szükségzavúan nyilatkozik. Könyvészeti ritkaság Emericus Pannonius 1553-ban Párisban nyomott *Oratio etc.* című könyve és Petrus a Rotis Bécsben kiadott, Sopronnal foglalkozó műve. A XVII. század gazdag könyvterméséből Evans felsorolja Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter, Jászberényi Pál, Geleji Katona István és másoknak a Bodleianában található munkáit. A történeti dokumentumok közül Boeckai, Bethlen, Rákóczi ügyeivel foglalkozó, majd a nemzetközi sajtóban élénk visszhangot kiváltó 1686. évi budai csatáról szóló híradásokat emeli ki. A XVII. század második felének terméséből többek között utal Pósa-házi János, Czeglédi István, Szatmárnémeti Mihály és mások munkáira. Fontos könyvtörténeti adalék Gyöngyösi Lászlónak a Bodleiana számára adományozott könyveiről szóló híradás is. A XVIII—XIX. századi anyag jobbára a magyar tudománytörténetben meghatározó szerepet játszó kiadványokat mutat be. Ezek és művelődéstörténetünk szempontjából más számottevő könyvek a *Libri Hungarici* összefoglaló jelzet alatt kerültek a könyvtárba. Már a múlt századi angol kutatók többek között Czwittinger, Rotarides, Sajnovics, Bethlen Farkas és mások úttörő jellegű irodal-

mi, történeti, nyelvészeti forráskiadványaiból és tanulmányaiból értesülhettek a távoli magyar tudomány eredményeiről.

A mai angol szakközvélemény tájékoztatását Evans vállalta magára. E célja érdekében a hungarikák bemutatása során utal a legfontosabb magyar könyvészeti munkákra és szót ejt a Bodleianában található hungarikák szerzőiről, sőt a könyvtár e területen mutakozó hiányosságairól is.

A magyar kutatót e figyelemfelkeltő dolgozat további vizsgálatokra ösztönzi. A hazai tudományosság tájékoztatása szempontjából említést érdemel Debreceni Ember Pál egyháztörténetének A. Lampe által kiadott eredeti kézírata, amely az ajándékozó Helmecki István neve alatt került a katalógusba. Legutóbb Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmet e régóta keresett dokumentumra. (MKsz 1973. 178—179.) A XVI. század végi angol diplomácia erdélyi érdeklődésének ismeretében sokatmondó adalék, hogy Pietro Bustonak, Báthori Zsigmond udvari zenészenek 1595-ből keltezett *Descriptio dalle Transilvania* című műve egyik másolata a Bodleianában (Ms Ital. c. 7. pp. 282—299.) egy további pedig a British Museumban található. (Hardwicke Papers. Ms. 35. 845. vol. 497. 12.)

A kéziratokhoz hasonlóan a nyomtatott anyagból is távolról sem a teljesség igényével, csupán jelzésként utalunk a Bodleiana további hungarikáira. A könyvtár őrzi Dudith András néhány munkáját. A tridenti zsinaton elhangzott oratóió közül megtalálható az 1562-ben megjelent *Orationes duae* (Antiq. e. 1. 8.) és az Offenbachban kiadott *Orationes [Tres] etc.* (4° b. 43. Th. Seld.) Későbbi, világi tárgyú munkái közül a *De Cometarum significatione* 1580. és 1610. esztendei kiadásai. (4° b. 132. Art.; Ashm. 112. 3.) és az 1610-ben Hanauban megjelent *Epistolae Medicinalis... etc.* (S. 1. 15. Med.) Az összefoglalóan tárgyalt Zsámboki-kiadványok sorában említést érdemelnek Bonfini *Rerum Ungaricarum... frankfurti* 1581. és hanai 1606. évi kiadásai. (A 5. 10. Art.; A 6. Art. Seld.) Latin nyelvű reneszánsz kori irodalmunk emlékei közül a Bodleianában olvashattak Plutarchos *Cheronei... libellus... quibus Joanne Pannonio... interprete.* Bononiae 1522. című művét, a nagy magyar poéták írásait a Johannes Ph. Pareus szerkesztésében megjelent *Delitiae Poetarum Hungaricorum* 1619. évi frankfurti kiadásából. (8° L. 24. Art.; 8° A. 36. jur. Bs.) Eszmetörténetünk emlékei sorában Újfalvi Imre *Tractatus de Patrum... etc.* 1611-ben Frankfurtban megjelent kötetét vehetik kézbe a könyvtár látogatói. A Mohács előtti időkre utal egy 1521-ben nyomott ritka újságröplap *Neue Zeytung von dem Tyrannen der Türkischen Kayzers Hauptman mit sambt einem Münch Pauliner Ordens, was sie zü Ofen und Pest gehandelt haben.* (A 94. Th. 189.) Ismeretlen történeti forrásként regisztrálhatjuk Thomas Glover leírását Edward Barton konstantinápolyi angol követ 1596. évi magyarországi utazásáról Szinán basa táborra nyomában. További elemző kutatást igényelne a sokat vitatott Francesco Farnezenek, Báthori Zsigmond állítólagos titkárának olaszból angolra fordított és így ránk maradt *The Warres of Hungary, Wallachia and Moldavia* című Báthori-életrajzának részlete. Ez utóbbi Capt. John Smithnek Virginia állam későbbi kormányzójának és Báthorinak feltételezett kapcsolatát tárgyalja az 1600-as évek táján. A kolonialista John Smith történetével foglalkozó korabeli és későbbi irodalom minden ellentmondásával együtt hungarikának számít. (Kropf Lajos. Notes and Queries. IX. 7th ser. 1890. 12, 41—43. stb.; Szerb Antal. Hungarian Quarterly. VI. 1940. 734. stb.) Thomas Glover és Francesco Farneze útleírásait Samuel Purchas *His Pilgrimes in five books* London 1625. második kötetében 1358 skk. adta ki. E vaskos kötet egyéb hungarika vonatkozásai mellett Hondius két, bennünket érdeklő térképét is tartalmazza. (K 5. 6. Art.) Megtalálható a Bodleianában a Jacob Richards-féle *Journal of Siege and taking Buda... etc.* (Tanner 266) és Buda 1686-ban történt visszafoglalásának egy másik ritka röpiratemeleke is. (Pamf. 175.) Az előbbinek pár darabja a British Museumban található

kalligrafált kéziratban, hatalmas színes térképpel. (Ms Harleianae 4989.) Az utóbbi műfajából pedig talán kiemelést érdemel Bocskai korának két fontos, angol nyelven is megjelent dokumentuma. (4° D. 3. Hit. B5 stb.)

Evans dolgozatának végére magyar–angol tudománytörténeti érdekességek is jutottak. Az oxfordi Bodleiana keleti kéziratainak első tudományos igényű katalógusát Körösi Uri János készítette a XVIII. század végén. E hatalmas munkának a héber kéziratokra vonatkozó részét az ugyancsak magyar Neubauer Adolf modernizálta a XIX–XX. század fordulóján. Ez van használatban ma is. Az orientália-gyűjtemény a fentiekén kívül is tartalmaz hungarika anyagot. Ezek bemutatása külön dolgozatot igényelne. Ezért itt is csupán jelzésként utalunk a budai David ben Jakob ha-Kohen és fia Jehuda ben Jakob ha-Kohen munkáira. Efraim ha-Kohen responzum kötetére és számos további héber hungarikára. (Opp. 4. 702; Opp. 2. 989. stb.) A XVI–XVII. századi nyomtatványok mellett talán nem érdektelen, hogy a Bodleiana a XIX. században működő budai héber nyomda termékeiből csaknem teljesnek tekinthető gyűjteménnyel rendelkezik.

Evansnak a *Bodleian Library Record* hasábjain megjelent útmutató tanulmánya és a fentiekben közölt apró kiegészítések azonos célt szolgálnak: a nemzeti tudományok főirányába tartozó hungarika-program előfutáraként, fel kívánják hívni a figyelmet az angliai könyvtárakban őrzött magyar vonatkozású dokumentumokra. A szigetország rendkívül gazdag gyűjteményei anyagában járatos kollegáink eddigi munkája és elsősorban R. J. W. Evans dolgozata nyomán reméljük, hogy a részletes feltárássra is hamarosan sor kerül.

DÁN RÓBERT

Horváth János-emlékkiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Az Országos Széchényi Könyvtár főépületében tíz tárlós kiállítás nyílt Horváth Jánosnak, a száz esztendeje született kiváló magyar irodalomtudósnak a tiszteletére. A cél kettős volt: egyrészt a közművelődési program keretében a könyvtár föl akarta hívni az olvasók figyelmét egy nagy magyar irodalomtörténész működésének területeire és részben életútjára is. Másrészt az irodalomtudomány céljait akarta szolgálni; olyan dokumentumokat, leveleket vonultatott föl, amelyek még a szűkebb szakma előtt sem voltak közismertek. Ezért a kiállítás nem annyira a biográfiai mozzanatokot hangsúlyozta, hanem sokkal inkább a magyar irodalomtudomány periodizációját tette magáévá, az egyes irodalmi korszakokra tevődött át a hangsúly: hogyan, milyen művekkel szolgált Horváth János a magyar irodalomtörténet különböző korszakait, a legrégebbi periódustól a XX. századig. Ennek megfelelően a régi magyar irodalom, a felvilágosodás, a reformkor, valamint az újabb magyar irodalom külön-külön tárlókban volt képviselve, ugyancsak külön tárlót kapott a verstan, Horváth János tanítványainak művei, illetve az irodalomtudósról készült méltatások, továbbá életrajzának néhány mozzanata (a középpontban az Eötvös Kollégiummal, mint amely alakítója volt Horváth János egyéniségének). S külön tárlóba kerültek a tudós szintézisei, irodalmunk fejlődéstörténetét ábrázoló művei, megmutatva, hogyan vezetett az út az 1908-as vázlattól az egyetemi előadásokban kibontakozó nagymonográfiáig.

A szakmai érdeklődést bizonyára megfogta a *Kézirattárunkból* című tárló anyaga, amelyben például egy Adyhoz írott levél részlete található, valamint Gulyás Pálhoz, illetve Fitz Józsefhez küldött levelek. Ez utóbbiban például Horváth János egy ifjú ismerősét ajánlotta be a Széchényi Könyvtárba. Ugyancsak ebben a tárlóban található a Széchényi Könyvtárban fellelhető *Magyar Szemle Irattár* anyagából néhány darab. Maga az Irattár egészében még feldolgozatlan. Feltárással majd rendkívül érdekes tényekkel gazdagíthatja a magyar művelődéstörténetet, magának a folyóiratnak és a könyvkiadói vállalkozásnak historiográfiáját. Miután Horváth János könyveinek egy része is a

Magyar Szemle kiadásában látott napvilágot, így az anyag feltárása után majd pontosabban láthatjuk az egyes művek genezisést, formálódását. A tárlóban Horváth Jánosnak nagyszabású irodalomtörténeti elképzeléseiről és a könyvalakba formálás problémáiról olvashatunk figyelemre méltó levelet, illetve kiadói följegyzést.

Az egyes tárlókat természetesen képanyag, fénymásolatok gazdagították. Horváth János családjának lekötelező szívességéből tudtuk kiállítani például a Horváth Jánosnak dedikált könyvek címlapjáról készült fénymásolatot. Ezek sorából kiemelkedik a József Attiláé, a Babits Mihályé és a Weöres Sándoré. József Attila rövid ideig volt hallgatója Horváth Jánosnak, az egyetemi előadásokat köszöni meg a *Medvetánc* dedikációjával. Babits az *Amor sanctust* küldte el szíves ajánlással a róla egykor (sajnos, kéziratban maradt és csak később megjelentetett) tanulmányt író Horváthnak. Weöres (és ez rendkívül figyelemre méltó) a „magyar vers legalaposabb ismerőjének, mély tisztelettel” prezentálja 1950. III. 15-én *A fogak tornáca* c. kötetét.

Az értőt foglalkoztathatja, hogy Horváth János mestere, Gyulai Pál miért éppen verseskötetét adta szükségzavú dedikációval Horváthnak; s az a tény, hogy Schöpflin Aladár is szükségesnek vélte: XX. századi magyar irodalomtörténetét dedikálja Horváth Jánosnak. S általában, a dokumentumok tükrében felülvizsgálásra szorul az az itt-ott még mindig hallható álláspont, mintha Horváth János és a *Nyugat* között mély szakadék tátongott volna, vagy valamiféle éles feszültség jellemezte volna viszonyukat. A Horváth-Ady-levelezés, Horváth dolgozata Ady szimbolizmusáról, Horváth János Babits-tanulmánya (és még sok más dokumentum) nem ezt a vélekedést erősíti. Természetesen, Horváth János elsősorban irodalomtörténész volt, akit a régmúlt századok és a XIX. század érdekelt igazán, és a kiállítás is ezt az érdeklődést bizonyítja. De nem ment el figyelmen kívül korának irodalma mellett sem; jónéhány jelenséget megértett és híven tolmácsolt, más mozzanatok idegenek maradtak tőle. Erre is volt utalás a kiállításon.

A Horváth János-emlékkiállítás az egyetemisták figyelmét olyan művekre, tanulmányokra akarta irányítani, amelyek elolvasása tágitja látókörüket, fejleszti vers- és általában mű-megközelítő képességüket. Emellett a maga módján tisztelegni akart a magyar irodalomtudomány egyhamar aligha túlszárnyalható, impozáns teljesítménye előtt.

FRIED ISTVÁN

A hazai egyházi könyvtárak kéziratkatalogusainak kiadása. Mint erről folyóiratunk egyik korábbi számában hírt adtunk, felmerült a magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalogusai kiadásának terve.¹ A Kulturális Minisztérium Könyvtári Osztálya által kezdeményezett, országos méretű tudományos vállalkozás — a szükséges előkészületek után — megindult, és máris bizonyos eredményekhez vezetett.

Miután sor került 1974 novemberében az MTA Irodalomtudományi Intézetében a kéziratkatalogizálási program nyilvános megvitatására, Berlász Jenő, a Minisztérium megbízásából összeállította azoknak a legfontosabb elveknek és szabályoknak a gyűjteményét, amelyet — a munka egységessége érdekében — valamennyi egyházi könyvtár kéziratkatalogusa feldolgozásánál szem előtt kellett tartani.² A katalogizálás kiterjedt a középkori kéziratokra és az újkoriakra, 1850-ig bezárólag. (Ez utóbbi időhatárt az egyházi

¹ *A XVIII. századi kutatás és régi könyvtári gyűjteményeink.* = MKSz 1975. 106–107.

² BERLÁSZ Jenő: *Tájékoztató a kéziratári gyűjtőkörrel, rendszerezésről és a kézirat-katalogusok sajtó alá rendezéséről.* Bp. 1975. 22 l.

gyűjtemények sajátos jellege indokolta és az a körülmény, hogy e könyvtárak irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségű forrásanyaga főként a régebbi századokból igen gazdag.)

Az *egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* című sorozat keretében a nagyobb gyűjtemények mindegyike önálló füzetben adja ki kéziratkatalógusát, a kisebbek pedig összevontan. 1978 végére elkészült a Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni Nagykönyvtárának, a pannonhalmi Szent Benedek Rend Központi Könyvtárának és az Egri Főszékesegyházi Könyvtárnak a kéziratkatalógusa.

Folyamatban van a többi nagy egyházi kéziratgyűjtemény feldolgozása is. Előre haladt a munka az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, a Tiszáninneni Református Egyházkerület sárospataki Nagykönyvtárában, a budapesti Ráday Könyvtárban és más könyvtárakban is.

Különösen örövendetes, hogy megindulhattak a munkálatok a budapesti Központi Piarista Könyvtárban is. Ezt mind ez ideig az a súlyos helyzet gátolta, amelyben a főként 18–19. századi irodalmunk, művelődésünk és tudományosságunk forrásai terén oly rendkívül értékes gyűjtemény volt. 1978 nyarán sikerült az állomány épségét is veszélyeztető de a kutatást is jóformán teljesen megbénító eddigi elhelyezéséből — a Bazilika épületének egyik emeleti helyiségéből — átköltöztetni a kéziratárát és a levéltárat a rendház megfelelő helyiségeibe, és megnyugtató módon felállítani azt. A nagyértékű gyűjtemény új elhelyezése nemcsak állományvédelmi szempontból felel meg a követelményeknek, hanem biztosítani tudja majd a kutatói igények kielégítését is. Az állami részről is támogatott átköltöztetés és a kéziratgyűjtemény korszerű elhelyezése után megindulhat a kéziratkatalógus elkészítése is.

A készülő sorozat lektori és egyben szakmai tanácsadói feladatát F. Csanak Dóra, az MTA Könyvtár Kézirattárának vezetője látja el, a kiadás pedig az Országos Széchényi Könyvtár feladata.

Az egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak kiadásával nemzeti könyvtárunk csak úgy, mint az egyes gyűjtemények állományának tulajdonosai és feldolgozói értékes segítséget nyújtanak a különböző hazai történeti kutatásoknak. A sorozat elkészülte után ugyanis e gazdag gyűjtemények kéziratforrásai fölött olyan áttekintéssel rendelkezhetünk majd, amely lehetővé teszi, hogy nemzeti irodalmunk és kultúránk történetének kutatói a jövőben valamennyi fontos dokumentum számbavételével írassák meg irodalom- és művelődéstörténetünket.

KÓKAY GYÖRGY

SZEMLE

Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó. 240 l., 12 tábla.

Több alapvetően fontos magyar zenetörténeti forráskiadványa után az illusztris zenetudós, Csomasz Tóth Kálmán két évtizedes Maróthi-kutatásának eredményeit foglalta össze új művében. A bevezetőben a XVIII. századi református művelődési és iskolázási rendszerben a zenei műveltségnek, főként a zenei írásbeliségnek és kottaolvasásnak elmaradottságát, a középkori virágzó gyakorlat utáni teljes hanyatlását, sőt megszűnését jellemzi. Megismerjük a református énektanítás és énekgyakorlat hazai és külföldi hagyományait, amely magyar földön a többszölamú, „harmonias” énekléstől és a hangszeres, „szerszámos” zenéléstől, az orgonától is idegenkedett. Ezen a zenei analfabétizmusnak is nevezhető elmaradottságon akart segíteni Maróthi György (1715–1744), a debreceni kollégium kimagasló tehetségű, külföldön iskolázott, fiatalon elhunyt professzora. Életrajzának, a Bazelen végzett tanulmányainak, majd más svájci, németalföldi és német városokban tett utazásának, hazai működésének részletes bemutatása kettős forrásra támaszkodik. Egyrészt a debreceni Református Kollégium könyvtárában ma is megtalálható, külföldön vásárolt könyveire, bennük Maróthi saját kezű bejegyzéseire, dátumaira. Ennek alapján tanulmányi útjának, peregrinációjának állomáshelyei olykor napnyi pontossággal követhetők. A másik fontos forrás az a jelentős levelezés, amelyet az alig néhány évvel idősebb bázeli tanárával, később barátjával, Jakob Christoph Beck professzorral folytatott. (Kiadása: Staehelin, Ernst: *Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck 1711–1785*. Basel, 1968.) E levelek nyomán megismerjük Maróthi itthoni munkásságát, a debreceni műveltségi állapotokat, a kollégium zenei, kóruséneklési kultúrájának felvirágoztatásáért tett küzdelmét.

Maróthi külföldi útjáról német-svájci zenei kultúráját, héber, görög, latin, francia és német nyelvtudását, teológiai képzettségét és az iskolában nélkülözhetetlen pedagógiai felkészültségét hozta. Itthon az 1739. évi, Debrecen is érzékenyen sújtó pestisjárvány „zárlatát” használta fel zenei programjának megszervezésére. Ezekben a hetekben tétlenségre kárhóztatva küldöztette Bazelbe leveleit, hogy a hangjegyek és görög szöveg nyomtatásához szükséges betűtípusokat megrendelje. Levelei a hazai nyomdatörténetnek, főleg a debreceni nyomda múltjának különösen gazdag és érdekes dokumentumai. Ezt követően — életének még hátralevő rövid öt esztendejében — egész sor nyomtatott munkát: fordításokat (Osterwald: *A szent históriának summája*. 1735), tankönyveket (*Phaedrus*. 1740; *Minucius Felix*. 1740; *Flavius Eutropius*. 1741) és eredeti műveket (*Arithmetica vagy a számvetésnek mestersége*. 1743) adott ki. Valamennyi között a legfontosabb a zoltárokat és dicséreteket tartalmazó kottás énekeskönyve, 1740-ben egyszölamú dallammal és előszóval ellátva, 1743-ban pedig négyszölamú kóruséneklésre alkalmazott változatban (*A zoltároknak négyes nótájik*), a kottaolvasást és éneklést módszerezen bevezető *A Harmonias Éneklésről való rövid Tanítással*. Maróthi működésének korai halála vetett véget és csak egy évtized múlva, 1752-től támadt utóda Varjas János kollégiumi professzor személyében (1721–1786), aki feleségül véve özvegyét tovább folytatta munkásságát: újra kiadta a harmonias zoltárokat (1756) a módszeres bevezetést *A Zoltároknak a Kóták szerint való Éneklésének Mesterségének Rövid Summája* címmel kibővítve. Ujra megjelentette az *Arithmetica*t és több más Maróthi-tankönyvet, sőt maga újabbakat is szerkesztett.

Ami a Maróthi-mű zenetörténeti jelentőségét illeti, Csomasz Tóth Kálmán részletes elemzéséből megtudjuk, hogy mintáját, Claude Goudimel zoltárdallamait bizonyos önállósággal vette át. Megismerhetjük két zoltárnak és huszonegy dicséretnek négy-

szólamú kottáját a szövegek és dallamok eredetére vonatkozó részletes jegyzetekkel. Majd *Mesterségesebb nótájú énekek* címmel Johann Heinrich Kyburtz *Sing-Stunden* és Johann Caspar Bachofen *Musicalisches Halleluja* című kórus-gyűjteményéből (mindkettő megvolt Maróthi könyvtárában) átvett és magyar szöveggel ellátott tizenhat, tercettnek nevezett, háromszólamú kórusmű bemutatása következik. Közülük három Varjas János kiegészítő munkája eredményeként került a gyűjteménybe. Az énekek, dallamok utóéletét, hatását és elterjedését vizsgálva megállapítható, hogy néhány darab egyszerű dal formájában fennmaradt és belekerült Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményébe, a régi kollégiumi kórusgyakorlatban azonban úgy, ahogy azt Maróthi elgondolta, nem tudott gyökeret verni. A református kollégiumi többszólamú éneklésnek kialakult ugyan egy egyszerűbb formája, amelyet a debreceni és sárospataki iskolák kórusának, a „kántus”-nak kéziratos gyűjteményei őriztek meg. Külön fejezet ismerteti „Kollégiumi melodiáriumok” címmel a hazai XVI–XVIII. századi kórusgyakorlat történeti hagyományait (iskolai zenés színjátszás, színpadi éneklés, temetési éneklés, vágáns dalok, táncdallamok, stb.). Itt találjuk annak a tizenhárom XVIII. századi kéziratos gyűjteménynek felsorolását, amely gyűjteményekből „a Maróthi által elindított karéneklési reform klasszikus anyagának nemcsak utóéletét, használatának módját, hanem kibővülését, sajátos stílusának, primitív írásbeliségének kialakulását is felmérhetjük” (201–202. lap).

A könyv utolsó fejezete „A népies daltól a népdal felé” címmel felvázolja azokat az összefüggéseket, azt a fejlődési vonulatot, amelyben a debreceni és sárospataki ének- és kóruskultúra a hazai „elmaradottabb műveltségi körből” (30. lap), a Maróthit körülvevő „szellemi légszomjúság csaknem állandóan szorongató érzése”-ből (68. lap) hovatovább mégis csak kibontakozott és hatott a felvilágosodás korától a kollégiumi diákkarokkal párhuzamosan felvirágzó diákköltészetre, a XIX. századi „népies” zenélésre, majd az igazi magyar dal, dallam, népdal felismerésére és a magyar hangszeres zene megteremtésére.

Csomasz Tóth Kálmán írása szoros értelemben zenetudományi munka. Ezért a be nem avatott olvasó részéről fokozott figyelmet, a zenei fogalmaknak — olykor még elemi ismereteknek is — tudatosítását igényli. A rendkívül fontos és érdekes zenetörténeti mondanivaló azonban sokszor érintkezik rokon, szomszédos szakterüle-

tekkel, az oktatás- és iskolatörténettel, könyv-, nyomda- és kiadástörténettel, a kéziratos és nyomtatott források bibliográfiájával, indítást adva e diszciplinák művelői számára további kutatásra, munkára. Csak példaként említjük, hogy fel kell majd kutatni a Bázélban járt magyar peregrinus diákok névsorát. Vagy: a monográfia olvasása közben különböző fejezetekben, olykor csak elejtett megjegyzésekben fedezhetjük fel a hazai zenei írásbeliség, írástörténet, paleográfia középkort követő jelentős fejezetének vázlatát. (Az újabkori nyomtatott és kéziratos zenei írástörténet nagyon hiányzó — Huszár Gál énekeskönyve időközben előkerült kottás első kiadását is feldolgozó — teljes keresztmetszetét a jeles Szerzőtől reméljük!) Nagyon fontosnak tartjuk a XVIII. századi nyomdatörténeti kutatásokhoz azokat az adatokat, amelyek a Maróthi — Beck levelezésből még további kiaknázásra várnak. Kiadástörténeti szempontból figyelemre méltók a további fejleszthetők a Maróthi- és Varjas-kiadványok példányszámára vonatkozó, elszórt adatok, megjegyzések.

Az érintkező szakterületek felől közelítve Csomasz Tóth Kálmán kitűnő zenetörténeti monográfiáját észrevettük némely — a műre egyébként távolról sem jellemző — hiányosságát is. Ezek között zavart keltőnek látjuk és csupán ezert említjük meg a kéziratos melodiáriumoknak a 202. lapon közölt jegyzékének hibáit, amely véleményünk szerint a tovább kutatóknak még sok fejtörést okozhat. Ajánlatos lett volna itt szoros, módszeres bibliográfiai rendet követni. Utalni kellett volna Stoll Béla bibliográfiájára (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565–1840*. Bp. 1963), idézve annak tételszámaikat és lehetőleg követve annak elnevezéseit, időmegjelöléseit. Az attól való eltéréseket minden esetben indokolni kellett volna. Így a Kovács András-ék. (Stoll 296. sz.) 1777-es évszámát, a Veress Márton-ék. (Stoll 419. sz.) évszámának elhagyását és a Pataki melodiárium (Stoll 439. sz.) címét. Ilyen módon talán el lehetett volna kerülni még a kéziratok lelőhelyeinél becsúszott többszörös, nyilvánvaló tévedést is. A debreceni lelőhellyel említettek közül ugyanis a már idézett Kovács András-ék. és a Zemlényi-kézirat (Stoll 319. sz.) eredeti példánya (a másolattal közös tokban) az Országos Széchényi Könyvtárban, az első a Kézirat-tárban (jelzete: Oct. Hung. 534.), az utóbbi a Zeneműtárban (jelzete: Mus. 112.) található.

Könyv és könyvtár. XI. 1977. Szerk.: Csüry István. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve.) Debrecen, 1977, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. 197 l.

A debreceni KLTE Könyvtárának évkönyv sorozata negyedszázados múltra tekint vissza. Kezdetben speciális könyvtár-tudományi és bibliográfiai tanulmányok publikációs fóruma volt. Az évek során tematikája sokrétűen kibővült és gazdagodott, többek között bibliológiai, irodalomtörténeti, szociológiai, és művelődéstörténeti tárgyú írások közlésével. Ugyanakkor a szerkesztés egyre több hazai és külföldi szakembert vont be, egyre több tanulmány jelent meg idegen nyelven és ma már az Évkönyvet nemzetközi érdekű kiadványnaként is számon tartják. A jubileumi kötet (1976) megjelenése alkalmából Fülöp Géza a *Magyar Könyvszemlében* (1977. 2. sz.) tekintett vissza az Évkönyv múltjára, részletesen foglalkozott eredményeivel és tudományos hasznosságával.

A legújabb kötet gazdag anyagában egyaránt találunk új könyvtártani eredményekről szóló beszámolókat, könyvészeti kuriózumokat és szövegközléseket, a könyvtárak tudományos műhelyként való működésével foglalkozó tanulmányt, irodalomtörténeti közleményeket.

A kötet nyitótanulmányában *Az 1910-es Népkönyvtári címjegyzék ideológiája* címmel Bényei Józsefné ismerteti a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által közrebocsátott kiadványt. A népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak részére ajánlható művek magyarázatok jegyzéke összegzője, reprezentatív kifejezője volt az államilag létrehozott, hivatalosan támogatott népkönyvtárak ideológiájának. A tanulmány visszatekint a népkönyvtárak múltjára, szervezési gondjaira, majd részletesen szól a *Népkönyvtári címjegyzékről*.

Csüry István, az évkönyv-sorozat szerkesztője, *Könyvtári kutatások Debrecenben* c. tanulmányában az 1950–1975 közötti időszak eredményeiről, valamint országos jelentőségű és több szempontból még ma is megoldásra váró gondokról, problémákról szól.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában fedezte fel Ember Ernő Wespriemi Istvánnak, a magyar orvostörténelem megalapítójának József eszásszárral 1770. május 18-án folytatott beszélgetését. A szerző kiegészítő adalékokkal bizonyítja a beszélgetés hitelességét. 1975-ben került a debreceni Egyetemi Könyvtár tulajdonába Milotai Nyilas Istvánnak az 1621-ben Kolozsvárott kiadott Agendája. Gombáné, Lábos Olga a könyvben található

bejegyzések ismertetésén túl, az Agendát Milotai teljes életművében is elhelyezi. Lengyel Imre a Teleki-téka keletkezés-történetét egészíti ki új adatokkal Teleki Sámuelnek Jakob Christoph Beckhez írott levelei alapján. Részletesen foglalkozik a Teleki-életrajz néhány kérdésével, közli e levelek eredeti szövegeit.

Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Mária-pócs címmel Ojtozi Eszter ismerteti a debreceni Egyetemi Könyvtár tulajdonában levő, egyházi szláv nyelven írott könyvek történetét és közli jegyzéküket is.

Arany János Byron-fordításaival Pukánszky Fábán Judit közleménye foglalkozik. Az 1859-es kritikai kiadásban található változatot veti össze a korábbi, 1845-ös változattal.

Dieter Schmidmaier a németországi és ausztriai 17. és 18. századi könyvtárpedagógiai törekvések példáján mutatja be a könyvtár- és közneveléstörténet közötti kölcsönhatást (*„Geschichte der Bibliotheken – Geschichte der Erziehung“*). Gyulai Pál születésének százötvenedik évfordulója alkalmából Sonkoly István a szokástól eltérően nem Gyulai kritikái és irodalomtörténeti munkásságát idézi, hanem lírájáról szól, mégpedig *A sellő* c. vers négy különböző megzenésített változatát veti össze. Tóth Béla Maróthy György három kiadatlant levelét közli, kitér a levelek stílus-sajátosságaira, különös tekintettel a humanista epistola hagyományaira. Varga Zoltánné egy 1920-as ismeretlen *Népszava Naplart* mutat be, s közben részletes tartalmi és ideológiai elemzést nyújt.

Az Évkönyv érdekes és értékes tanulmányaival, közleményeivel tanúskodik a debreceni könyvtári műhely eredményes munkájáról.

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

Dévaványa nagyközség története. Szerkesztette GAÁL József. Dévaványa, 1978. Községi Tanács. 279 l. 20 t.

Alapos forráskutatás és színvonalas megírás jellemzi ezt a hozzáértéssel és nemes értelemmel vett lokálpatriótizmussal készült monográfiát. Mivel az átfogó igényű fejezetek nem tették lehetővé kisebb tematikai egységek lebontását, és a névmutató sem vetített ki „könyvtár” vagy „olvasókör” címszavakat, félt, hogy futólagos tájékozódás során még a könyvtártörténetesek is átsiklanak majd GAÁL József kitűnő munkája fölött. Pedig forrásszövegek és frissen feltárt, értékes levéltári adatok egész sorát lehet benne találni.

GAÁL monográfiájából kiderül, hogy a századforduló óta dinamikusan fejlődő község mindig igényelte a specializált profilú könyvtárakat és szívesen áldozott is érte, ha a szükség úgy hozta magával. Időrendi sorrendben az alábbiakról értesülünk: Polgári Olvasókör (1861 — ?), Iparos Olvasókör (1889 — 1944), 48-as Olvasókör (1898 — ?), Szervezett Munkások Olvasóköre, Földművesek Olvasóköre, Tökerészi Olvasókör (az ellenzéki érzelmű tanyavilág találkozó helye), Református Olvasókör és Katolikus Olvasókör (valamennyi 1900 után). A felszabadulást követő időkben ez a szétszórtság megszűnt és az egyes könyvtárak funkcióját a Községi Népkönyvtár vette át.

Már a vázlatos áttekintésből is világosan kitetszik, hogy Dévaványa könyvtárügyének reprezentatív intézménye az utóbbi száz évben az Iparos Olvasókör volt s jelképesen ez biztosította a kontinuitást a megújuló, szocialista könyvtári szervezet számára is. A monográfia — más keretek közé ágyazva ugyan („Iparosodás” 121 — 125. passim; „Kulturális élet tegnap és ma” 255 — 259. passim) — valóban ezt a fejlődési vonalat dolgozza ki részletesebben.

GAÁL József adatai szerint az Iparos Olvasókör 1889-ben alakult, belügyminiszterileg jóváhagyott alapszabályokkal és külön házi használatra kialakított működési (használati, kölcsönzési) szabályokkal. Az előbbi kivonatolva, az utóbbi teljes egészében közzé is van (121 — 122.). Az évi beszerzési keret kb. 30 Ft. volt, mely összeg fölött egy három tagú könyvtárfejlesztési bizottság diszponált. Az első könyvtáros CZUDOR József kovácsmester volt. A könyvtár állományáról semmi biztos adatunk nincs, de amikor az Olvasókör 1895. február 10-én beleolvadt az Iparoskörbe, 3 hírlapi előfizetést, 94 db. könyvet és 321 Ft. készpénzt rögzítettek a jegyzőkönyvbe. 1901-ben az iparos ifjúság részére külön könyvtárrészleg alakult, 1932-től 1944-ig pedig „Iparosok és Kereskedők Olvasóköre” címen ismét önállósult a könyvtár munkája. Könyvtárosai ekkor IFF. BEREZCKI Zsigmond és TÓTH Albert szabó mester voltak, és a könyvállomány nagyságrendje ekkor már 960 kötetre rúgott. A könyvek zöme magyar és világirodalmi jellegű volt és csupán kisebb hányada minősült (ipari) szakkönyvnek.

A felszabadulás után erre az alapvetésre épült a folytatás. A Községi Népkönyvtár 1945-től egyedül vállalta a sokirányú ismeretterjesztés gondját és irányította a nagy kiterjedésű ványai határban működő 7 fiókkönyvtár munkáját. 1949-ben a gyomai kerületi könyvtár járult hozzá a fejlesztéshez, 1954-ben a dévaványai kultúrház részlegként működött. A könyvtárosi teendőket

eleinte egy pedagógus, utóbb a kultúrház vezetője látta el. A fordulatot 1962. hozta meg, mikor a könyvtár új helyiségbe költözött s egyúttal függetlenített könyvtárvezetőt kapott a jelenleg is itt dolgozó PALLAGHY Sándorné személyében.

A ványai könyvtár ma a fejlődés gondjával küzd: a könyv- és hírlapolvasó mellett gyermekkönyvtár és zenei könyvtár is léte-sült zenegépekkel és igényes lemeztárral kiegészülve, miközben a helyiséghiány és a raktári terület csökkenése egyre fenyegetőbbé válnak. A könyvtári állomány napjainkban eléri a 25 000-et, az előfizetett folyóiratok és hírlapok száma pedig kereken a 60-at. Az évi könyvforgalom átlag 50 — 55 000, a rendszeresen olvasók száma 2000 — 2500 között van. Ilyen gyökeres változásokat hozott Dévaványa nyáközség életébe az új, szabad élet.

A Községi Tanács nemcsak a könyvtár fejlesztését tartja fontosnak, hanem a helytörténeti kutatásokat is. Jelen kiadvány sem születhetett volna meg támogatása nélkül, melyet a GAÁL József ny. főorvos vezette szerkesztő bizottság és a köré tömörült Helytörténeti Bizottság-i munkaköz-ség sok névtelen, de lelkes és tudós tagja hozott tető alá. Az ízlésesen megtervezett, gazdagon illusztrált szép kötet tipográfiai munkálatait a világhírű Kner Nyomda végezte, nevéhez méltó módon.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Eesti kirjandus võrkeeltes [Eszet irodalom idegen nyelveken]. Bibliografianimestik [Bibliográfiai jegyzék]. Koostanud M. Mauer. Tallin, 1978. Eesti NSV Kultuuriminstreerium — Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu. 244 l.

Hazánkban a finnugor népek irodalma iránt az átlagosnál nagyobb az érdeklődés. A magyar szakos egyetemisták egy vagy két, a finnugor szakosok több féléven át tantárgyként is foglalkoznak a rokon népek kultúrájával és irodalmával. Így érthető, hogy az egyre inkább jelentkező szükségletet kielégítendő, a közelmúltban főleg a finnek, de más uráli népek irodalmának magyar fordításairól, sőt a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalomról is jelentek meg nálunk bibliográfiák. E munkák közül a legteljesebb Jávori Jenő összeállítása: *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája*. Bp., 1975. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 632 l.

Mauer kiadványa, amelyet a Tallini Állami Könyvtár rotaprint eljárással állított elő, az általános érdeken túl számunkra

finnugor szempontból is számba veendő. Az idegen nyelven önállóan megjelent észtt irodalmat dolgozza föl, valamint azokat az antológiákat, amelyek számottevő vagy túlnyomó részben észtt anyagot tartalmaznak. A gyűjteményeket az egyes írósköig bontja le. A bibliográfia észtt, orosz és angol nyelvű bevezetővel és előszóval (5—24) indul. Majd a feltárt gyűjtemények leírása következik (27—38). A népköltészeti antológiákat nem bontja, hozza viszont az átültetés nyelvét, a cím észtt fordítását, az olyan gyűjteményeknél pedig, amelyek íróktól, költőktől közölnek, azok neveit is. Ezután található a legterjedelmesebb rész: az egyes írók, költők betűrendjében nyelvenként elkülönítve időrendben és írásként a munkáikból készült fordítások fősorolása (41—215). A sajtóban és az észtt szempontból kevésbé jelentős antológiákban megjelent művek elhagyásától eltekintve a gyűjtés megközelíti a teljességet. Segítségével Jávori bibliográfiája néhány helyen szintén pontosítható és kiegészíthető (Ez esetenként fordítva is áll). Mauer az eredeti észtt címeket szintén közli, ami számunkra igen hasznos, mert ezt — különösen az egyes verseknél és rövidebb prózá írásknál — hazai kiadványaink nem, vagy csak igen hiányosan jelölik. Mauer bibliográfiája nagy, fáradságos, pontos, autopszia alapján végzett gyűjtés eredménye. Az 1778-tól 1977-ig terjedő időből huszonhat nyelvből több mint ezerkét-száz adatot közöl. Magyarul — az utóbbi évek megélenkült műfordítói tevékenységének is köszönhetően — 87 észtt szerzőtől olvashatunk. Németre 94, finnre 85, eszperantóra 31, lengyelre 29, csehre 27 észtt írótt fordítottak. A finn átültetések száma, az egyes műveket és azok terjedelmét tekintve bizonyára felülmúlja a magyarét. A bibliográfiát névmutató (219—230), nyelvvi mutató (231—238) és tartalomjegyzék (239—244) zárja. A nyelvek szerinti mutatókban az egyes szerzők ábecérendben állnak, mellettük pedig utalás van az illető fordítások tételszámára.

Az összeállítás a Szovjetunió nyelveire nem terjed ki. Ezt — hacsak már más kiadvány nem tette meg — érdemes lenne pótolni. S természetesen örülnénk, ha majd a folklór-antológiák bontásának és ezekben az eredeti címek megállapításának nehéz munkáját is elvégeznék. Megemlítjük, hogy Leberecht művének, a *Fény Koordibannak* a 495. tételszám alatti fordítása nem Budapesten, hanem Bukarestben jelent meg, fordítója pedig Dobó, nem Dobá Ferenc (Jávori a fordítót itt nem közli, a lapszámot pedig tévesen 196 helyett 298-nak adja meg). Mai Talvest *Mocsári ördögök* című színművét Zoltán Lajos, nem Lajos Zoltán ültette át. A következő munka meg kima-

radt a bibliográfiából: *Aleksis Rannit 22 verse*. Ford. Abláncy György. Helsinki, 1965. Soumalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino Oy. 60 l. E kötetet a helsinki finnugor kongresszusra adták ki ezer példányban.

Mauer könyvéhez hasonló összeállítás Finnországban is jelent meg. Sulo Haltsonen az önállóan megjelent finn nyelvű műirodalom könyvészetét állította össze (*Suomalaisista kaunokirjallisuutta vierailta kielillä*. Helsinki, 1961. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 138 l.). Haltsonen bibliográfiája frissebb itthoni kiadványainkhoz képest magyar vonatkozásban nem tartalmaz újat. Irodalomszociológiai szempontból azonban — az észtt kiadvány mellett is — érdekes látni, hogy egy másik kis nép, egyben egy másik finnugor nép irodalmából milyen nyelvre és mennyit fordítottak.

A. MOLNÁR FERENC

Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jubilejný zborník. Bratislava, 1977. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, 320 lap.

A Kassán működő P. J. Šafárik Egyetem bölcsészeti karát Eperjésen helyezték el, és az egykori pedagógiai főiskola egyetemé fejlődésének 15. évfordulójára készült ez a képekkel, illusztrációkkal gazdag kötet. Az egyes tanszékek vezetői beszámolnak tanszékiük munkájáról általában, valamint a tanszék dolgozóinak tevékenységéről, és ezt a beszámolót bibliográfia követi. Számunkra ez a bibliográfia a tanulságos és a jelentős, hiszen így, egy helyen találhatjuk a szlovák tudomány egy figyelmet érdemlő műhelyének termékeit. A filológusok külön örvendenek azon, hogy a szlovák nyelv és irodalom, a nyugat-európai nyelvek filológiai és a történelmi tanszék munkatársainak munkásságáról, alapos, jól dokumentált, még a kisebb recenziókra is kiterjedő bibliográfiában lapozhatnak. Hadd emeljük ki mégis az ukrán nyelv és irodalom tanszékének munkáját, hiszen Szlovákia egy nemzetiségének kulturális törekvéseit ismerjük meg ezáltal. Ezen belül Helena Rudlovčaková dolgozatait értékelni különös hangsúllyal, a magyarul is olvasó, beszélő kutatóná a ruszin-magyar érintkezéseknek is elismert szakértője. A szlovák nyelv és irodalom tanszékének vezetője, Pavel Petrus Vajanský-kutatásaival hívta föl magára a figyelmet, a magyar vonatkozások feltárása a két irodalom kapcsolattörténetéhez szolgáltart érdekes adalékokat.

A tájékozódást a német és az orosz nyelvű összefoglalók könnyítik meg a szlovákul nem értők számára.

A bibliográfiák használhatóságát az ügyes tipografizálás növeli. A recenziókat más betűtípussal szedték, mint az önálló műveket, és mindenütt feltüntették, hogy a dolgozathoz járul-e idegen nyelvű rezümé.

FRIED ISTVÁN

Études sur la presse au XVIIIe siècle. Centre d'Études du XVIIIe siècle de l'Université de Lyon II. Presse Universitaire de Lyon, 1978. N° 3. 100.

A francia idôszaki sajtó nagy utat tett meg Renaudot *Gazetteje* (1631) megszületése óta a XVII. és XVIII. század folyamán. Igaz, hogy Angliában a forradalom után a sajtó szabadabban fejlődött, míg Franciaországban a cenzúra erősen korlátozta a sajtó kibontakozását. Az első londoni napilap már 1702-ben megjelent, a párizsi csak 1777-ben (*le Journal de Paris*). A XVIII. század derekán mintegy nyolevan francia periodikát tartanak számon; a forradalom idején számuk meghaladja a kétszázat. Az irodalmi lapok leggyakrabban kis formátumban jelennek meg, a *Mercure de France* (1672—1791) s a *L'Année littéraire* i 12e alakban, a *Journal des Savants* (1665—1792) folyóirat 4e-ben, a gazettes-ek általában szintén negyedrébén. A jezsuita alapítású, hitvédô *Journal de Trévoux* (Ou Mémoires pour l'histoire des sciences et des Beaux-Arts, publiés à Trévoux, tous les deux mois de 1701 à 1767) emlékirat-gyűjtemény irodalmi keretét öltve jelent meg.

A XVIII. századi francia sajtótörténeten dolgozó lyoni csoport 1975-ben megjelent előző kötete óta két témát dolgozott fel. Az egyik, a *Mémoires de Trévoux*-ról készült cikkgyűjtemény a *Dixhuitième siècle* jezsuitákról szóló különszámában (1976) jelent meg. A másik, témaválasztásában talán szűknek látszó, valójában nagy anyaggyűjtésen alapuló témakör: sajtó és történelem a XVIII. században az 1734. év sajtójára alapozva. Ez a grenoble-i csoporttal és különböző egyetemek szakembereivel közösen művelt téma tulajdonképpen a Chambéryben rendezett kollokvium s vita tárgya volt, amelynek anyaga megjelenés alatt áll: *Presse et histoire au XVIIIe siècle, l'année 1734* (CNRS-Lyon). Ezzel a tudományos eszmecserevel kapcsolatos a jelen kötetbe került néhány tanulmány közös tematikája, az újság előadásmódja az „esemény” (l'événement) bemutatásával, s a hírlapok nyelvi, retorikai problémái.

Claude Labrosse, *Stratégie et discours* : les nouvelles de Pologne dans quelques périodiques français de décembre 1734, elemző írá-

sa a lengyel örökösödési háború politikai híreinek és kommentárjainak feldolgozásával foglalkozik, a holland és francia gazettek, a *Mercure historique et politique*, a *Mercure de France* 1734. évi számai nyomán. Az esemény és történet összefüggéseit a politikai sajtó funkciója szemszögéből vizsgálja egy másik szerző, P. Retat, *Les gazettes: de l'événement à l'histoire* címmel, hangsúlyozva az információ közlésformájában mutatkozó fejlődési tendenciát. Ugyanakkor rámutat a kor historikusai elmarasztaló megjegyzéseinek okaira, a sajtó tévedéseire, elfogultságára vagy megbízhatatlanságára utaló nézetekre. Bayle egyik levelében a sajtóról azt írja, hogy az „a történelem ostora és pestise”; P. Rabin a történeti közlés mód naivságát kifogásolta a *Réflexions sur l'histoire* írásakor. Egyesek előítélete és mások sajtóval szembeni jogos fenntartása fokozza érdeklődésünket olyan írók munkássága iránt, mint Marivaux, aki a *Le Spectateur français* (1722) szerkesztette, Prévost, aki a *Le Pour et Contre* (1723—1740) színes lapot adta ki, valamint Marmontel, s különös tekintettel Diderot működésére. Az új magatartás jellemzéséről olvashatunk R. Favre: *Montesquieu et la presse périodique* témájú dolgozatában, amelyben a szerző Montesquieu modernségét emeli ki Voltaire-rel szemben. Az országos hatású és a helyi sajtó közéleti, politikai és irodalmi szempontú értékelése, a felelt XVIII. századi franciaországi sajtóviszonyok vizsgálata a korszak feltárásának eredményesen kutatható területe. Ebbe a témakörbe tartozik M. Gasc, *La naissance de la presse périodique locale à Lyon* és P. Retat, *Rétorique de l'article de journal: les Mémoires de Trévoux* 1734. c. írása, mely utóbbi formai, műfaji, nyelvi, kifejezésbeli és stílustörténeti problémákra is kiterjed. A témák együttese a XVIII. századi francia sajtótörténet legújabb kutatási eredményeiről nyújt képet.

HOPP LAJOS

Yerushalmi, Y. H.: *Leaves from the Oldest Illustrated Printed Haggadah*. Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1974. 18, 16 t.

A szerző — a Harvard professzora — *Haggadah and History* címen gazdagon illusztrált könyvet adott ki a nyomtatott Haggáda ötszáz évéről (Philadelphia 1975.). Két magyar Haggáda szerepel benne mindössze: A Zádor István illusztrálta (1924) és az OMZsA által kiadott (1942). Összesen hat táblán (137—140, 163—164).

Ehhez csatlakozik a 252 példányban nyomott bibliofil kiadvány: Az első illusztrált Haggáda-nyomatvány lapjai.

Ebből 9 levél őrződött meg, mind a genizában. Az első három E. N. Adler gyűjteményében került elő (ma a New York-i Jewish Theological Seminary of America tulajdonában). Kettőt belőle a Soncino Gesellschaft 1927-ben bibliofil kiadásban jelentetett meg. A. M. Habermann újabb levelet talált Cambridge-ben (Kirjath Sepher XXXVIII [1962/63], 273.), e sorok írója ugyanott ötöt (SBB VII [1965], 26–36.). Egy azonos az Adler-gyűjteményben találhatóval.

Ezeket a lapokat — a duplum kivételével — Jerushalmi professzor kiadta facsimilében. A bevezető tanulmányban megálapítja, hogy az Adler-gyűjtemény lapjai is két példányból valók. A nyomás helyét és idejét illetően — 1515 körüli konstantinápolyi nyomtatványnak tartották — nem tud dönteni: Vagy török, vagy spanyol-portugál eredetű.

A pompás kiadvány megjelenése korainak bizonyult. Nyilván már nem tudta felhasználni A. M. Habermann két közleményét (Kirjath Sepher XLVII [1971/72], 159–161, 504.). Ezekben újabb négy levelet mutat be a cambridge-i genizából. Ladinó szövegek olvashatók bennük. A betűtípusok összevetéséből arra az eredményre jut, hogy a Soncínok egyike nyomatta Törökországban 1527–1530 körül.

Habermann megjegyzi még, hogy a cambridge-i genizában a Haggáda különböző lapjaiból további példányok találhatóak.

A bibliofil kiadvány szépségéből és értékéből mindez nem von le semmit. A kutatás minden nappal tovább lép. A második kiadás így tetemesen bővíthet.

SCHIEBER SÁNDOR

Bibliographie juristischer Festschriften und Festschriftenreihe. 1967–1974. Deutschland—Schweiz—Österreich. Bearb. von Helmut DAU. Bielefeld, Verl. Kurt. Runge, 1977. 546 p.

H. Dau (Állami Könyvtár, Nyugat-Berlin) munkája az 1967–1974. közötti időszakban, különböző címeken (Festschrift, Mélanges, Beiträge stb.) megjelent alkalmi kiadványokat, az ún. (jobb magyar megnevezés nélkül) jogi „emlékkönyveket” és az ilyen jellegű sorozatokat dolgozza fel egyes európai országok területéről. Az ilyen jellegű munka elég ritka a jogi könyvészeti irodalomban. Előzményei az 1962-ben és 1967-ben megjelent, hasonló jellegű kötetek, amelyek gyűjtését a mostani kötet újabb

adatokkal egészíti ki. Az 1945. évvel megkezdett s most már harminc év anyagát összegyűjtő és feldolgozó tevékenységét a szerző folytatja s — amint ezt a műből megtudjuk — a mostani kötet időpontjának lezárását követő anyagot is közzé fogja tenni.

Az „emlékkönyvek” megjelölés alá fogható anyagot tulajdonképpen elég nehéz elhatárolni. Szigorúan formai szempontok — ahol maga a mű feltűnteti azt, hogy bizonyos „ünnepi” alkalomból jelent meg — alapján ez az elhatárolás következetesen keresztül vihető. De kérdéses, hogy ez a kritérium önmagában elegendő-e, s nem volna szükséges valamilyen más, tartalmi ismérvet is keresni a feltétlenül legalább ilyen értékű egyébre, de az alkalmoszerűséget fel nem tüntető alkalmi kiadványok gyűjtéséhez.

Az ismertetett munka első (A.) része a személyek (jelentős szerzők, oktatók, jogalkalmazók stb.) tiszteletére és különböző események (kongresszusok, évfordulók stb.) alkalmából megjelent gyűjteményes munkákat tartalmazza (282 mű). Az egyes munkákban közzétett személyi stb. bibliográfiákra a feldolgozás külön is utal. A felsorolt emlékkönyvek anyagát elemzőleg is feldolgozó rész a munka következő (B.) része, amely a tulajdonképpeni bibliográfiai rész. Az elemzőleg feldolgozott anyagot (kb. 6200 adat) a mű kb. 60–70 betűrendbe sorolt címszó alatt állítja össze. A bibliográfiai rész kezelését részletes szerzői mutató (ehhez külön mutató az életrajzi adatokat tartalmazó anyagról), valamint tárgymutató (a munka C. része) biztosítja. A munka angol, francia, német nyelveken kiadott műveket dolgoz fel. A feldolgozott műveket felsoroló fejezet legnagyobb részben az NSZK területén megjelent műveket tartalmaz s bár a munka címe a „Németországban” megjelent művekre utal, csak igen ritka (pl. 258.) tétel az NDK-ban megjelent anyag.

A számítógépi technikai megoldásoknak a jogi információszolgáltatás területén való térhódítása ellenére is napról-napra jelennek meg ennek a feladatnak ellátását célzó, újabb munkák. Ez azt látszik bizonyítani, hogy a számítógépes technika mellett — esetleg arra alapozva — mindig határozott igény van olyan művek iránt, amelyek a felhasználó: elsősorban a tájékoztatási szakember íróasztalára viszik az információt tartalmazó, sokszor hagyományos technikával összeállított művet. Az ilyen jellegű művek sorában az ismertetett, lelkiismeretesen gyűjtött, mintaszerűen feldolgozott, jól kezelhető anyagot tartalmazó mű az információszolgáltatás időálló értékű, megbízható standard munkaeszköze.

NAGY LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. I. 23. — Terjedelem: 9.8 (A/5) iv
79.6716 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Papp László</i> : Ismeretlen 15. századi kódex a Piarista Könyvtárban	113
<i>D. Szemző Piroska</i> : A „Nővilág” megszűnési körülményei	126
<i>Lakatos Éva</i> : Lapkiadás mint üzlet	140
<i>Lengyel András</i> : A Mentor Könyvkereskedés történetéhez	164

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bitskey István</i> : A német barokk irodalom magyarországi recepciójáról	183
<i>Tóth Béla</i> : Debreceni könyvkereskedő a 18. században	187
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Toldy Csokonai-kiadásának történetéhez	188
<i>D. Szemző Piroska</i> : Az Egyetemi Nyomda fejlődéstörténetéhez	191
<i>Kozocsa Sándor</i> : Türr István exlibrise	193
<i>Markovits Györgyi</i> : A Kanadai Magyar Munkás 1944-ben	193

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Vizkelety András</i> : Ismeretlen, magyar vonatkozású kódexek Münchenben	198
<i>Borsa Gedeon</i> : Budai délkörre készült újabb falinaptár az 1495. évre	202

FIGYELŐ

<i>Varga József</i> : Károlyi Mihály levelezése	211
<i>Dán Róbert</i> : Hungarika az oxfordi Bodleianában	212
<i>Fried István</i> : Horváth János-emlékkiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban	214
<i>Kókay György</i> : A hazai egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak kiadása	215

SZEMLE

<i>Csomasz Tóth Kálmán</i> : Maróthi György és a kollégiumi zene. Bp. 1978. (<i>Holl Béla</i>)	217
<i>Könyv és könyvtár XI.</i> Debrecen, 1977. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	219
<i>Dévaványa története. Dévaványa, 1978.</i> (<i>V. Kovács Sándor</i>)	219
<i>Eesti kirjandus võõrkeeltes. Bibliografianimestik.</i> Talinn, 1978. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	220
<i>Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae.</i> Bratislava, 1977. (<i>Fried István</i>)	221
<i>Études sur la presse au XVIIIe siècle.</i> Lyon, 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	222
<i>Yerushalmi, Y. H.: Leaves from the Oldest Illustrated Printed Haggadah.</i> Philadelphia, 1974. (<i>Scheiber Sándor</i>)	222
<i>Bibliographie juristischer Festschriften und Festschriftenreihe 1967—1974.</i> Bielefeld, 1977. (<i>Nagy Lajos</i>)	223

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025-0171

SOMMAIRE

<i>Papp, László</i> : Un codex inconnu du XV ^e siècle, à la Bibliothèque Centrale des Piaristes	113
<i>D. Szemző, Piroška</i> : Les circonstances de la cessation de la revue „Nóvilág” (Monde des Femmes)	126
<i>Lakatos, Éva</i> : La publication de journaux comme affaire commerciale	140
<i>Lengyel, András</i> : A l'histoire de la Librairie Mentor	164

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Bitskey, István</i> : Sur la réception du littérature baroque allemand en Hongrie	183
<i>Tóth, Béla</i> : Un libraire de Debrecen au XVIII ^e siècle	187
<i>Szilágyi, Ferenc</i> : A l'histoire de l'édition des oeuvres de Csokonai par Toldy	188
<i>D. Szemző, Piroška</i> : A l'histoire de l'évolution de la Presse Universitaire	191
<i>Kozocsa, Sándor</i> : L'ex-libris d'István Türr	193
<i>Markovits, Györgyi</i> : La revue „Kanadai Magyar Munkás” (L'Ouvrier Hongrois de Canada) en 1944	193

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Vizkelety, András</i> : Des codex inconnus ayant un rapport hongrois, à Munich	198
<i>Borsa, Gedeon</i> : Un calendrier mural construit d'après le méridien de Buda, pour l'année 1495	202

CHRONIQUE

<i>Varga, József</i> : La correspondance de Mihály Károlyi	211
<i>Dán, Róbert</i> : Une Hungarica dans la Bodleiana d'Oxford	212
<i>Fried, István</i> : Une exposition commémorative en l'honneur de János Horváth, à la Bibliothèque Nationale Széchényi	214
<i>Kókay, György</i> : La publication des catalogues des manuscrits des bibliothèques ecclésiastiques	215

REVUE

<i>Csomasz Tóth, Kálmán</i> : Maróthi György és a kollégiumi zene. (György Maróthi et la musique aux collèges.) Bp. 1978. (<i>Holl, Béla</i>)	217
<i>Könyv és Könyvtár XI.</i> (Livre et Bibliothèque XI.) Debrecen, 1977. (<i>B. Juhász, Erzsébet</i>)	219
<i>Dévaványa története.</i> (L'histoire de Dévaványa.) Dévaványa, 1978. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	219
<i>Eesti kirjandus võõrkeeltes.</i> Bibliografianimestik. Tallinn, 1978. (<i>A. Molnár, Ferenc</i>)	220
<i>Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae.</i> Bratislava, 1977. (<i>Fried, István</i>)	221
<i>Études sur la presse au XVIIIe siècle.</i> Lyon, 1978. (<i>Hopp, Lajos</i>)	222
<i>Yerushalmi, Y. H.</i> : Leaves from the Oldest Illustrated Printed Haggadah. Philadelphia, 1974. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	222
<i>Bibliographie juristischer Festschriften und Festschriftenreihe 1967-1974.</i> Bielefeld, 1977. (<i>Nagy, Lajos</i>)	223

100 80. 712

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. évfolyam

1979

3

MIAI

JO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓÍRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. ÉVF. 1979/3. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – REDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

DÁN RÓBERT

Erdélyi könyvek és John Dee*

A londoni Lambeth Palace Library-ben F 110. jelzet alatt található csinos, eredeti bőrkötést viselő nyolcadrét méretű kolligátum két XVI. századi erdélyi antitrinitárius vonatkozású kiadványt tartalmaz. A kötet első darabja Dávid Ferenc munkatársának, a kolozsvári iskola rektorának, Johannes Sommernak *Refutatio Scripti Petri Caroli* (RMK III. 712c) című munkája, amelynek előszavát 1572. június 24-én fejezte be a szerző. A kézirat kiadására csak egy évtized múltán kerülhetett sor, amikor az Erdélyből Lengyelországba érkező Matthias Vehe-Glirius Germania inferiorban élő megbízói számára antitrinitárius könyvsorozat megteremtésén fáradozott. Az 1582-ben Krakóban nyomott Sommer-művet a következő évben ugyancsak a krakkói Rodeckinyomda sajtója alól a *Tractatus Aliquot* (RMK III. 720a) című tanulmánygyűjtemény követte. A szerkesztő-kiadó Vehe-Glirius e kötetben saját írásai mellett Johannes Sommer és az egykori heidelbergi menekült Adam Neuser radikális antitrinitárius nézeteit bemutató dolgozatokat adott közre. Ez utóbbi a Lambeth Palace Library kolligátumának második darabja. Mindkét kiadvány „Ingolstadt” álnyomdahely megjelöléssel jelent meg.¹

A XVI. század utolsó évtizedeiben Erdélyben és Lengyelországban sokat idézett művek eszmetörténeti hatása közismert. Érveiket eredményesen forgatták a hódoltsági antitrinitáriusok is ellenfeleikkel folytatott ideológiai küzdelmükben. A könyvsorozat darabjai eljutottak Németország déli és nyugati tartományaiban titokban szervezkedő antitrinitáriusokhoz. Aligha lehet kétséges, hogy az 1589-ben Lengyelországból Hollandiába menekülő Vehe-Glirius magával vitt példányokat Amszterdambba, majd Emdenbe. További darabokat a gretzyli vár udvarán égethettek el a szerkesztő-kiadó börtönhalálát követő napon, 1590. december 24-én.² A canterbury érsek londoni palotája könyvtárában felfedezett kolligátum előtörténete azt bizonyítja, hogy az erdélyi antitrinitárius könyvek egyrészt nem álltak meg az Angliát a kontinenstől

* Ezúton mondok köszönetet az oxfordi Manchester College és az Oxford Center of Postgraduate Hebrew Studies vezetőségének, hogy számomra az angliai könyvtárakban való helyszíni kutatást lehetővé tették.

¹ Sommer könyvének eszmetörténeti jelentőségéről I. PIRNÁT Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp., 1961. 38–43. Vehe-Glirius irodalmi és kiadói tevékenységéről I. DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius and the Radical Reformation*. Bp., 1980. (nyomdában) és DÁN Róbert: *Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok*. MKsz 1977. 223–231.

² DÁN Róbert: *Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok*. MKsz 1977. 223–231. DÁN Róbert: *A „Pécsi disputa”*. ItK 1976. 1–14. és ROTT, Hans: *Neue Quellen für eine Aktenrevision des Prozesses gegen Sylvan und seine Genossen*. = Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der reinischen Pfalz. VIII. 1910. 247.

elválasztó tengerszoros partjánál. Másrészt pedig nem csupán antitrinitárius körökben ismerték fel azok jelentőségét.

A Lambeth Palace Library 1612. október 12-én lezárt kéziratos könyvjegyzékében a könyvtáros G. Cant számos egyéb hungarica mellett regisztrálta az állományban levő *Sommeri Refutatio P. Caroli 8°* című könyvet.³ A kolligátum második darabjáról nem tesz említést, ennek ellenére minden kétséget kizáróan bizonyítható, hogy a G. Cant által bejegyzett kötet azonos a jelenleg F 110. jelzeten őrzött példánnyal. A radikális antitrinitárius eszméket hordozó kolligátum bekerülésének előzményeiről az Erzsébet-korabeli Anglia egyik érdekes egyénisége, a titokzatos hermetista, kabbalista, ezoterikus tudományokat kedvelő és művelő angol főnemes, John Dee számol be. Magánéletének eseményeit megőrző naplójába 1592. október 13-án jegyezte fel:

I exhibited to the Archbishop of Canterbury two bokes of blasphemie against Christ and the Holy Ghoste, desyring him to cause them to be confuted; one was Christian Francken printed anno1585 in Poland; the other was of one Sombius against one Carolius printed in Ingolstadt anno 1582. in octavo.”⁴

A canterbury érsek előtt bemutatott két könyv közül az állítólagosan 1585-ben nyomott Francken-mű ez idő szerint lappang. Minden valószínűség szerint a krakkói Rodecki-nyomdában 1584-ben kiadott *Praecipuarum enumeratio causarum, cur Christiani etc.* című munkáról van szó, de ez sem szerepel a Lambeth Palace Library katalógusaiban.⁵ A *Refutatio Scripti Petri Caroli* és a *Tractatus Aliquotot* tartalmazó kolligátum egyetlen kéziratos bejegyzése viszont egyértelműen John Dee kezétől származik. A Sommer-féle előszó végére nyomtatott 1572-es évszámot kétszer aláhúzta és egy asztrológiai megállapítást fűzött hozzá: „Quo anno apparuit illa admirabilis Stella, in Asterismo Cassiopeiae, de qua quidam sit conscriptum, trigesiasmi post sequentis Anni Eventis docebit. A.^o nimirum 1602.” A szöveget indító kis háromszög, azaz delta, John Dee szokásos magamegjelölése. A szóban forgó különös csillag a

³ Lambeth Palace Library Ms 1. fol. 31a. — További hungaricák: SZEGEDI KIS István: *Assertio vera de Trinitate* ... Genevae 1573. (F 1188.1) az 1604-től canterbury érsek Richard Bancroft bejegyzésével.; SZEGEDI KIS István: *Speculum Romanorum ponticum* ... (H. n.) 1584. (HI 335. B7); *Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homine* ... Basilae 1585. (F 100. S9); SZEGEDI KIS István: *Tabulae analyticae* ... Schaphusiae 1592. (G 4650) és ua. londoni kiadás 1593. (1593. 29) az előbbi John Whitgift érsek bejegyzésével.; DUDITH András: *Mini Celsi senensis de haereticis* ... (H. n.) 1584. (F 1317); DUDITH András: *Orationes in Concil. Trident habitae* ... Offenbachi 1610. Richard Bancroft bejegyzésével. SZENCI MOLNÁR Albert: *Az keresztényi religiora és igaz hitre való tanítás* ... Hanoviae 1624. (H 9420) Molnár ajánlásával George Abott érseknek 1624-ből. I. ItK 1979.; stb.

⁴ John Deeről I. FRENCH, P. J.: *The World of an Elisabethan Magus*. London 1972. Feltételezett rózsakeresztes kapcsolatairól YATES, F. A.: *The Rosicrucian Enlightenment*. London—Boston 1972. 30—40. Magyar vonatkozásairól SZÖNYI GYÖRGY Endre: *Titkos tudományok és babonák*. Bp. 1978. 75, 81—82. és előkészületben lévő dolgozata: *John Dee — Batthyány Boldizsár — Philip Sydney — Balassi Bálint.*; Idézett naplója: *The Private Diary of John Dee and the Catalogue of his Library of Manuscripts*. Ed. J. O. Holliwell. 2nd. ed. New York—London 1968. 42. A szövegben szereplő Sombius nevet már Lech SZCZUCKI: *Philosophie und Autorität. Der Fall Christian Francken*. = *Reformation und Frühaufklärung in Polen*. Göttingen 1977. 220. Sommerra javította.

⁵ Vö. SZCZUCKI: i. m. 197. ff. — A Cant-féle könyvjegyzékben: FRANCKEN, Christian: *Alcoranus Franciscanorum etc.* Basilae 1593. és *Colloquium Iesuiticum etc.* Basilae 1580. című művek vannak jelezve. Később került a könyvtárba FRANCKEN, Christian: *Disputatio de adoratione Christi etc.* Racoviae 1618.

Tycho de Brache dán csillagász által 1572. november 11-én felfedezett Nova Cassiopeiae, amely néhány hónapos ragyogás után eltűnt a Cassiopeiae csillagképből. Dee meg nem nevezett forrására utalva a szokatlan égi jelenség felbukkanásától számított harminc évre, azaz 1602-re valami különös eseményt várt. Mindebből következik, hogy a kötet nem csak 1602 előtt, de az idézett 1592. okt. 13-i naplóbejegyzést is megelőzően már a tulajdonában volt. Amikor ugyanis a kolligátum John Dee-hez került csupán erre a jegyzetszerű mondatra tartotta érdemesnek. John Whitgift érseknek viszont azzal a határozott céllal adta át 1592, október 13-án, hogy az anglikán egyház feje megcáfolásukról rendelkezék. Más kérdés az, hogy 1592 őszén mi indokolhatta a radikális antitrinitárius ideológia elleni sürgős fellépést Angliában. A szigetországban csak a XVII. század első évtizedeiben terjedt el az unitárius gondolat. Ezt megelőzően csupán elszigetelt esetekben bukkan fel. A szélsőséges „zsidózó” tanításokat hirdető norwichi Matthew Hammond ugyan már 1579-ben a nyilvánosság elé lépett, de máglyahalálát követően elvei tömeghatást nem értek el.⁶ A következő években a kisebb antitrinitárius csoportok mártírokat igen, de eszmetörténeti jelentőségű rendszert nem adtak az angol szellemi életnek. Egyedüli kivételt talán csak Francis Kett képezett, aki az 1585 utáni években a kontinensen terjedő „judaizáns” nézetekhez nagyon hasonló tételeket állított fel. 1589. január 14-i kivégzéséhez indoklásul szolgált Edmund Scambler norwichi érsek által összeállított bűnlajstroma. Ezek szerint „...the new Covenant promised is not yet established, and that the Covenant, which you mean, is the Love of God written in our hearts and the forgiveness of our sinnes. etc.” Egy másik forrás szerint Kett a heidelbergi Thomas Erastus véleményével egyezően tagadta bármely egyház kiközösítési jogát és világi hatalmát.

„That Christ was not High Priest until his Assertion into Heaven . . . that the Holy Goste is not God . . . that Christ is only man and synfull as other men are . . . that Christ shall come before the last daie and raigne as material Kynge upon Mounte Syon at Jerusalem . . . that the soules of all men are reserved in a sweet sleape untill the revelation of joye, when Christ comes into his material kingdom at Jerusalem . . . that no Children ought to be baptized . . . etc.”

Majd ezt követi sajátos és eredetinek látszó elmélete Jézus második áldozatáról.⁷ Kett pere és a tárgyalások során előkerült bizonyítékok nagyon is felkeltették a felsőbb körök és a szellemi élet kiválóságainak figyelmét. A drámaíró Christopher Marlowe, a költő Robert Greene barátjának ügye nyilvánvalóan sokáig szóbeszéd tárgya lett és az eretnység gyanúja másokat is meglegyintett. John Dee sok egyéb szál mellett a költő Philip Sidney és az Angliában igen ismert Albert Laski lengyel herceg révén is kapcsolódott a szellemi élet felső rétegeihez és az sem volt titok, hogy különleges ckkult kísérleteket végez évek óta. E kísérletek során pedig már az 1584. évben szóba kerültek

⁶ McLACHAN, H. J.: *Socinianism in seventeenth-century England*. Oxford 1951. 30–31. Feltételezi, hogy a radikális eszméket a holland bevándorlók hozták magukkal Angliába. Hammondról l. WALLACE, R.: *Antitrinitarian Biography*. II. London 1850. 364–366.

⁷ *Life and Complete Works in Prose and Verse of Robert Greene*. I. Ed. A. B. Grosart. London 1881. 259–260. — *Blasphemious heresies of one Kett*. = Calendar of State Papers. Domestic Series. 1581–1590. Ed. R. Lemon. London 1865. v. CCXVII. l. m. BURTON, William: *David's Evidence*. London 1596. 124–126.

bizonyos radikális antitrinitárius tanítások. A naplójában jelzett 1592. évben egyébként is hullófélben volt Dee szerencsecsillaga. Lehet, hogy a Canterbury-i érsek elé vitt könyvekkel és azok megcáfolására tett megjegyzéseivel egyrészt az őt könnyen elérő gyanút akarta elhárítani. De az sem kizárt, hogy korábbi tapasztalatait, teológiai tudását, hatalmas könyvtárát kívánta ezzel a lépéssel előtérbe helyezni. Ha a gyanút akarta elterelni magáról, annak jó oka volt. Bár az angol főnemes ránk maradt írásaiból és naplóból nem derül ki, hogy bármilyen formában is osztotta volna a radikális antitrinitáriusok nézeteit, egyértelmű viszont, hogy személyes kapcsolatban állt az eretnek Francesco Puccival – és a Jézust és a Szentlelket tagadó egyik könyv szerzőjével, Christian Franckennel is. Aligha maradhatott titokban ugyanis, hogy az 1584-től 1589-ig Kelet-Európában élő Dee kikkel jött össze és mivel foglalkozott. Jószerével éppen ő maga lehetett a legpontosabb hírforrás, hiszen valószínűleg kémtevékenységet is folytatott.⁸ A csehországi Rožmberk család trebonai kastélyában belejegyezte naplójába, hogy 1587. július 5-én Francesco Pucci bemutatta neki Christian Franckent. Soraiból kiderül, hogy Franckennek „Krisztus ellen írt gonosz könyvét” már korábban ismerte és örömmel üdvözölte a szerző szavait, aki a látogatás során kijelentette, hogy művét visszavonta.⁹ Akárhogy is nyilatkozott Dee az antitrinitárius írásokról, tény az, hogy Francken munkáját a híres könyvgyűjtő angol már 1587. július 5. előtt olvasta. E példány történetét csak a fentiekben idézett 1592. október 13-i naplóbejegyzésig tudjuk követni. A londoni Lambeth Palace könyvtárában az 1612-ben készült könyvjegyzékben szereplő Francken művek közül a *Praecipuarum enumeratio etc.* hiányzik.¹⁰ Az is kétségtelen, hogy a radikális antitrinitárius nézetekkel nem is Francken könyve, de nem is az erdélyiek gondolatait tartalmazó kolligátum ismertette meg John Dee-t.

A legkülönbözőbb misztikus tudományokkal foglalkozó angolt Albert Laski lengyel főnemes 1584 letelepedésétől vendégül látta Krakkóban, ahonnan később Prágába, majd a dél-csehországi Trebonába költözött. Dee már Angliában megismerkedett Edward Kellyvel, egy agyafűrt sarlatánnal, aki hamar befolyása alá vonta a tudós, de hiszékeny embert. Kelly Lengyelországba érve az aranycsinálás kétes kimenetelű kísérletei helyett a sokkal olcsóbb és produktívabb spiritiszta szeánszok rendezésére buzdította patrónusát. A magát médiumnak nyilvánító Kelly „eredményes” közvetítőnek bizonyult, a legkülönbözőbb angyalok és holtak „nyilatkoztak” rajta keresztül. Dee az így kapott földöntúli üzeneteket, a résztvevők kérdéseit és általában az ülések körülményeit szorgalmasan feljegyezte. E sajátos „szellemi” jegyzőkönyv 1584. június 8-án felvett soraiban Dee beszámol arról, hogy Kelly néhány renitens szellemtől gyötrődik. Azok szörnyű eretnekségeket közölnek vele, de Kelly állhatatos. Nem hagyja magát és könyvet készül írni, amelyben megcáfolja majd azok istentelen doktrínáit. Nevezetesen a következőket:

„That Jesus was not God. That no prayer ought to be made to Jesus. That there is no sin. That mens soul doth go from one body to another childes quickening or animation.

⁸ DEACON, R.: *John Dee. Scientist, Geographer, Astrologer and Secret Agent to Elisabeth I.* London 1968. 184.

⁹ *The Privat Diary stb.* i. m. 23.

¹⁰ Franckennek a Lambeth Palace Libraryban lévő műveiről l. 5. jegyzet. Helyszíni kutatásaimat megerősítendő „There are no owner's name inscribed in the works of . . . Francken.” írja E. G. W. Bill a Lambeth Palace Library főkönyvtárosa 1979. jan 5-én hozzám intézett levelében.

That as many men and women as are now, have always been. That is, so many humane bodies and human souls, neither more nor less, as are now, have always been. That the generation from Adam and Eve, is not a History, but a writing which hath an other sence. No Holy Gost they acknowledged. They would not suffer him to pray to Jesus Christ; but would rebuke him, saying, that he robbed God of his honour etc.¹¹

A Kelly által reprodukált radikális antitrinitárius tétel sor az 1580-as években Erdélyben és Lengyelországban kézen-közön forgó „eretnek” tanításokból állt össze. A szélhámos célja pedig nem lehetett más, mint ilyen kerülő úton megtudakolni Dee álláspontját e nézetekről. A „szelleme”-től kapott gondolatok forrásvidékének feltérképezése megoldhatatlannak látszó feladat. Kétségtelen azonban — mivel Kelly sem lengyelül, sem magyarul nem tudott¹² — csak latin nyelvű, mégpedig a Faustus Socinus által hirdetett nézeteknél radikálisabb kútfőkből merített. Jézus istenségének tagadása, a hozzá intézett ima jogosultságának határozott elvetése éppen a sociniánusok és a radikálisok közötti viták egyik fontos eleme volt. A lengyel Simon Budny és követői, a magyar Dávid Ferenc és munkatársai többek között az adoratio kérdésében fordultak szembe Socinusszal és híveivel. Mit olvasott, vagy hallott élőszóban tanításaikból Kelly, talán örök rejtély marad. Karakterisztikusabb az emberiségnek a bibliai Ádám-tól és Évától való leszármazását és az eredendő bűn érvényét tárgyaló történet bírálata. Kelly „szellemei” nem tartották hiteles históriának az ószövetségi elbeszélést, csupán átvitt értelmű példalózásnak tekintették. Az eredendő bűn létét pedig egyenesen megtagadták. Ezek a merész kritikai megjegyzések már 1573-tól megfogalmazásra kerültek az Erdélyben és Lengyelországban jól ismert Jacobus Palaeologus tollán. A görög származású teoretikus kéziratban terjedő írásaiiban mint pl. az *An omnes ab uno Adamo descenderint* és a *De peccato origis* és más dolgozataiban kifejtette, hogy a paradicsomi történet allegorikus és morális értelemben értendő, az emberiség pedig nem viselheti Ádám és Éva bűnét. A lélekről szóló felfogás sem áll távol tanításaitól.¹³

Kelly mindezek ismeretében merte megszólaltatni „szellemeit” és amikor Dee elzárkózott a földöntúli lények blaszfémiaitól, meglepő módon azok is felhagytak nézeteik hirdetésével. Az epizód ismeretében jogosnak látszik azt feltételezni, hogy 1584. június 8-át megelőzően a Sommer-féle *Refutatio Scripti Petri Carolit* és a *Tractatus Aliquotot* tartalmazó kolligátum nem volt John Dee birtokában. Ha ugyanis a hiszékeny angol akár ezeket a műveket, akár más antitrinitárius könyveket forgatott volna — famulusa, Kelly, aligha kockáztatta volna, hogy a túlvilágról eredeztesse e nagyon is földi tanításokat. Sokkal valószínűbb, hogy a könyvgyűjtő Dee éppen e közlések után szerezte be a Krakóban könnyen hozzáférhető antitrinitárius szakirodalmat. Többek között a jelenleg a Lambeth Palace-ban őrzött kolligátumot is, amely az 1589-ben a Kelet-Európából hazatérő Dee-vel érkezett Londonba.

¹¹ *A True and Faithfull relation of . . . Dr John Dee and some Spirits . . .* Ed. M. Casaubon. London 1659. 164.

¹² A „szelleme” is természetesen csak a Kelly által beszélt nyelveken nyilatkoztak, vagyis angolul és latinul. 1585. május 22-én pl. Albert Laski javasolta, hogy Báthori István lengyel király előtt az egyik szellem magyarul beszéljen. A Kelly „közvetítésével” jövő válasz így kerülte meg a feladatot: „*Hungarie is hateful unto me: For it is full of iniquity. Neither will I speak unto him myself that he shall hear me. I will open my mouth in Latin for thy sake . . .*” i. m. 402.

¹³ Palaeologus nézeteit l. PIRNÁT: i. m. 74–76. skk. és *Catechesis Christiana dierum duodecim*. Primum ed. R. Dostalova. Warszawa 1971.

A kutatás jelenlegi szakaszában az erdélyiek és az angol radikális antitrinitáriusok mint Matthew Hammond, Francis Kett és mások közötti közvetlen, vagy közvetett irodalmi kapcsolatról szövegszerű bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. De az erdélyi könyvek angliai jelenlétét igazoló korai források ismételtelen felhívják a figyelmet a XVI. század utolsó évtizedeinek európai eszmetörténetében eddig figyelmen kívül hagyott kelet-nyugati áramlásokra. Ezekben belül pedig időszerűnek látszik a szigetország antitrinitárius ideológia-történetének kontinentális — esetleg magyar¹⁴ — eredetű kútfőinek feltárása.

ROBERT DÁN

Books from Transsylvania and John Dee

The collection marked with the classification number F. 110 of the London Lambeth Palace Library preserves two antitrinitarian publications of high importance. The one is the work of Johannes Sommer, the one-time professor of the Kolozsvár school, written by him in 1572 under the title *Refutatio Scripti Petri Caroli*, the other is a volume of studies compiled similarly by Transylvanian authors or by such who had spent there some time. Both have been edited by Matthias Vehe-Gliurius in Kraków, the former in 1582, the latter in 1583. It was John Dee who after a longer stay in East-Europe took the works which played an important part in the European history of ideas with him to England in 1589, where he presented them in 1592 before John Whitgift, the Archbishop of Canterbury. Dee who had a taste for strange intellectual adventures did not attach himself to the radical antitrinitarian ideology suggested by these books, however their essence had been well known to him even before their acquirement in 1584. E. Kelly, his assistant made some alleged „spiritual” announcements before him which had been in circulation in the 1580ies in East-Europe. The instructions got on the spiritualist seances might have directed the attention of the curious Englishman to the antitrinitarian special literature. According to his *Privat Diary* he urged in 1592 on the refutation of the books of Transylvanian origin before the Archbishop of Canterbury, very probably it was at that time that the books remained in the Lambeth Palace Library. John Withgift apparently did not attach importance to them although in all probability he had been aware of the dangers of the radical antitrinitarian theories which had begun to spread all over England in the late 1570ies. It must be considered that the theories of Matthew Hammond, Francis Kett and others could be compared in many aspects with the „blasphemies” of the books coming from Transsylvania. With full knowledge of the collection discovered in the Lambeth Palace Library it seems opportune to reveal the continental — possibly Hungarian — sources of the English antitrinitarian history of ideology.

¹⁴ Ebben az összefüggésben tüzetesebb vizsgálatot igényel a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában lévő egyik *De falsa et vera unius Dei . . . cognitione etc.* Gyulafehérvár, 1568-ban kiadott példánya amelynek elején kéziratossá ajánlás olvasható Erzsébet angol királynőhöz 1570. Gyulafehérvár datálással. RMNY I. no. 254. (277. l.)

Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis Die ersten Jahrzehnten der Güssinger Bibliothek

Seit mehreren Jahrzehnten beschäftigten sich Studien im In- und Ausland immer öfter mit dem Güssinger Humanisten-Zentrum. Die Aufmerksamkeit hat sich auf Boldizsár Batthyány gerichtet, der eine sehr vielseitige Persönlichkeit war, was sich in seiner Würdigung auf den verschiedensten Wissenschaftsgebieten widerspiegelt. Botaniker, Kriegshistoriker, Künstler des Kunstgewerbes und der bildenden Künste, Sprachwissenschaftler, Musik- und Religionshistoriker haben über ihn geschrieben. Verhältnismäßig wenig hat sich die Literaturgeschichte mit ihm beschäftigt.

Auch unsere Bibliographie berichtet nur über seinen kurzen Aufenthalt in Frankreich und über einen Clusius Brief. (1) Das Ergebnis der erwähnten Studien hat bisher noch niemand zusammengefaßt. Die neueren Forschungen machen uns auf den noch zu bearbeitenden reichen Stoff der Archive aufmerksam. Die bisher durchgelesenen Angaben erweitern den Kreis noch, und unterstreichen besonders die humanistische Tätigkeit des Bibliothek-Gründers. Auch unsere Studie betont diese Tätigkeit, können wir ja dadurch am besten das reiche Leben von Boldizsár Batthyány und sein Interesse für alle Wissenschaften aufzeichnen.

In der Forschung machte die Tatsache, daß in der Familie Batthyány über drei Generationen mehrere Personen den Namen Boldizsár (Balthasar) trugen, Schwierigkeiten, Zunächst mußten also die »Boldizsárs« identifiziert werden. Der Urgroßvater (+1520) war der Possessor der berühmten Missale, die von Antal Fāncsi um 1489 kopiert wurde. (2) Der Großvater (+1528) hieß ebenfalls Boldizsár; der tapfere Soldat nahm an der Schlacht bei Mohács teil.

Wir reden über den dritten Boldizsár, den humanistischen Adels Herrn, den Schwiegersohn des Szigetvár—Helden, den Gatten von Dorica Zrínyi, und über den Clusius notiert hat, daß er sieben Sprachen beherrscht und wegen seiner Intelligenz und Humanität in ganz Europa verehrt ist. Er wurde sowohl von den Türken, als auch von den Wienern gefürchtet, weil er als Führer der Opposition betrachtet wurde.

Wo er im mitteleuropäischen intellektuellen Kontext steht, hat zuletzt Robert Evans (Oxford) in seiner bedeutenden, englisch geschriebenen Studie

¹ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* (Bibliographie der ungarischen Literaturgeschichte bis 1772.) Budapest 1972. S. 276, 279.

² RADÓ Polikárp: *Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége.* (Authentinität von Boldizsár Batthyánys Missale.) MKSz 1941. S. 132—149. SZIGETI Kilián: *A gótika liturgikus lelkisége Batthyány Boldizsár misekönyve alapján.* (Die liturgische Gesinnung der Gotik auf Grund der Missale von B. B.) Vigilia 1978. (10) S. 704—708.

erklärt. (3) Bei uns hat László Fejérpataky im Jahre 1883 die Aufmerksamkeit auf die Güssinger Bibliothek berichtet. Auch Sándor Takáts hat viele Angaben während seiner Untersuchungen im Herzogsarchiv von Körmend gefunden, leider oft ohne Bemerkungen. Am besten geeignet hätte Béla Iványi sein können, wenn er seine langjährige Forschungsarbeit in einer Monographie über Batthyány zusammengefaßt hätte. Dazu ist er jedoch nicht gekommen, auch seine wichtige, Perspektiven zeigende Studie wurde nicht herausgegeben. (4) Diese Arbeit möchte seine begonnene Arbeit fortsetzen, dabei seine Ergebnisse verwenden und im Stoff des Herzog-Archivs, das inzwischen zum Staatsarchiv gehört, weiterforschen. In erster Linie haben wir die beinahe 70 Briefe unter Nr. P 1314 bearbeitet, und möchten gleich feststellen, daß dies zum im Titel angegebenen Thema, zur vollen Rekonstruktion des Güssinger Humanisten-Kreises natürlich nicht ausreicht. Aber vielleicht genügt es, um den Forschern zumindestens Batthyánys Tätigkeit und die mitteleuropäische Bedeutung der Güssinger Bibliothek, der Basis des Humanisten-Kreises vorzustellen.

*

Boldizsár Batthyánys Jugend. Sein Vater Kristóf hatte die Leidenschaft — laut Berichten von Zeitgenossen — Manuskripte und Bücher zu lesen und zu sammeln. Von seinem Erzieher Mihály Pomagaics (der auch Boldizsár jahrelang erzogen hatte), und seinen Famulus, dem Richter von Varasd, János deák, hat er öfters Bücher geschenkt bekommen: Die Genesis von St. Johann, Goldner Mund und medizinische Werke. Seine Lieblingslektüre war Tertullian, aber er kannte auch die Werke der Glaubensneuerer, besonders Bullinger.

Boldizsár nahm wahr, daß sein Vater Kodexe und Bücher mehrmals durch Rekvirieren, durch Gewalt erworben hatte. Diese skandalösen Abenteuer haben die öffentliche Meinung bis nach Wien beschäftigt, die Leiter der beraubten Kloster erhoben nämlich gegen den Vater Klage. Dies mußten wir erwähnen, weil in einigen Bänden der Güssinger Bibliothek auch heute noch Bemerkungen zu finden sind, die auf Rekvirieren hinweisen. In mehreren Fällen ist das Franziskaner Kloster zu Remetincz als Possessor eingezeichnet. Von hier hat sein Vater das meiste geraubt und von hier stammen die meisten Klagen. (5)

Obwohl er von seinem Vater diese Gewalttätigkeit nicht übernahm, (er verurteilte ihn sogar), können wir seine Leidenschaft für Buch und Lesen, die planmäßige Entwicklung der Familien-Bibliothek mit Recht als Erbe vom Vater ansehen. Auf besondere elterliche Anweisung wollten seine Erzieher in

³ R. EVANS: *The Wechel Presses Humanisme and Calvinisme in Central Europe 1572 — 1627 Past and Present.* Suppl. 2 (1975); Mein Rezensieren: MKSz 1976. 1—2. — Wichtige Auskünfte für die Zusammenhänge besonders im Abschnitt *The crisis of Intellectual Calvinism*, S. 38—52, über B. Batthyány S. 32—36.

⁴ FEJÉRPATAKY László: *A németújvári jerences zárdá könyvtára.* (Bibliothek des Güssinger Franziskanerkloster). MKSz 1883 IVÁNYI Béla: OSZK Manuskriptensammlung Fol Hung 2903. Neuestens über Güssing: Arnold MAGYAR: *Güssing.* (Graz, 1976.)

⁵ Über die Lektüren von Kristóf B. ausführlich im Iványis angeführten Werk S. 93—97. Über seine Räubereien, Buchrekvirieren schreibt mangels einheimischer Archivmaterialien Teodor Tabernigg anders: *Die Bibliothek des Franziskanerklosters in Güssing.* Biblos 1972. S. 167—175; die richtige Situation hat Imre Katona erklärt: *A Báthoryak Batthyányak és Zrínyiek Habsburg ellenes mozgalma.* Savaria 1964 S. 160.

dieser Richtung auf ihn einwirken. In den ersten Jahren seiner Studien wurde er Mihály Antalffy Lazztessinus anvertraut; mit ihm war er in Zagreb und Wien. Im Winter 1550 übernahm der alte Mihály Pomagaics das Amt des Erziehers. Über ihn schrieb er seinem Vater: »Nobis est alter parens«, er betrachtete ihn also als seinen zweiten Vater. Um diese Zeit wurde für ihn Melanchtons Grammatik angeschafft. Seinem Erzieher konnte er auch das Interesse für die Naturwissenschaften und die Botanik verdanken. Später, während Clusius' Besuche konnte er alles, was er vom alten Lehrer erlernt hatte, gut brauchen. Gemeinsam bauten sie nämlich einen botanischen Garten auf, wozu sie die Eltern um Gebüsch, Bäume und andere Pflanzen (Majoran, Lavendel, usw.) ersuchten. Nach Meister Mihálys Tod unterrichtete ihn Bálint Faddy. Aber nicht lange Zeit; nach 1554 wollte er seine Zukunft selbst in die Hand nehmen. Mit großem Selbstgefühl schrieb er seinem Vater, daß er vor allem Sprachen studieren will, so kann er sich nämlich in den Höfen der Adeligen, Fürsten und Könige »sermone politus« durchsetzen.

Um diese Zeit bekannte er sich zu einer vielseitigen, wissenschaftlichen Gesinnung: »desiderarem iam discere etiam reliqua genera«. Mit Zustimmung seiner Eltern begab er sich auf eine mehrjährige Studienreise ins Ausland. Archivangaben brachten seinen Aufenthalt in Padova und Paris ans Tageslicht. Aus Padova berichtete ihr Musiker-Famulus András Fekete den Eltern über die ihm anvertrauten zwei Batthyány-Söhne. Die Tatsache des Aufenthaltes in Padova wurde nicht in den Universitätsakten und im Namensverzeichnis der deutsch-ungarischen Nation aufgehoben, (genau wie bei István Báthory); dies ist Famulus András zu verdanken, der Boldizsár in Lautespielen unter richtete. In der Universitätsstadt wandten sie sich nicht nur der Musik, sondern auch berühmten Professoren zu, wie sich aus einem Brief von András herausstellt: »dort sieht man viele fromme Adelskinder die dort lernen, die auch als Vorbild angesehen werden«. Es ist den in Padova verbrachten Monaten zu verdanken, daß Boldizsár die italienische Sprache ausgezeichnet gelesen, geschrieben und gesprochen hat. Er stand immer in enger Verbindung mit den sog. »Padovanern«, den ungarischen Humanisten, die an der Universität Padova studierten. (Purkircher, Ellebodus, Corvinus, usw.) (6)

Bisher haben wir keine Angaben gefunden, die sich auf seine angenommene niederländische Reise beziehen. Wir halten sie für wahrscheinlich, aber im Moment können wir es nicht beweisen. Ganz ausführliche Informationen haben wir aber über die 2–3 Jahre bei dem französischen Königspaar. Über Batthyánys Briefe, die er unterwegs von Wien nach Paris geschrieben hat, wissen wir seit Sándor Eckhardts Studie im wesentlichen alles. Wir möchten trotzdem auf einige Zusammenhänge hinweisen, da sie zum besseren Verstehen des ganzen Batthyány Lebenswerkes dienen.

Datum Amboziis. Er schrieb regelmäßig Briefe an seine Eltern. Am 28. März 1560 berichtete er ihnen aus Paris über Greuelthaten der Guise Herzoge: er mußte mit eigenen Augen der Verbrennung von Hugenotten auf einem Holzstapel zusehen. (»ut et ipsi vidi . . .«) Der Hof zog vor dem aufständischen Volk nach Amboise an der Loire um. Boldizsár gehörte zur nächsten Umgebung von Franz II. und Stuart Maria; der Beweis dafür ist sein Brief, den er nicht

⁶ Vor seiner Reise Padova beschäftigte ihn sehr die Musik; die Wirkung von Tamás Pálffy: er möchte auch Instrument spielen; „sed penitus eo instrumento caremus“, siehe Iványis Werk S. 99.

aus Paris, sondern aus Amboise geschrieben hat. Er nahm sogar an der nach Niederschlagung des »tumulte d'Amboise« organisierten »Trostveranstaltung«, einer großen Jagd, teil. Seine enge Zugehörigkeit zum Innenleben des Hofes lässt die Folgerung zu, daß er über jene Massnahmen, die ganz Frankreich erregten, gewußt haben muß. Hier möchten wir zwei Sachen betonen. Die eine ist die Frage der Flucht der Hugenotten ins Ausland, die zweite ist die Wirkung der Maßnahmen zur Vorbereitung der sog. Poissy-Glaubensstreits, bzw. die Voraussetzung dieser Wirkung auf Boldizsár.

Der Hof wurde natürlich über jedes innenpolitische Ereignis gleich informiert, auch über die Flucht der französischen und ausländischen Führer der Hugenotten-Bewegung ins selbstgewählte Asyl. Wenn wir die Ursachen für Batthyánys lebenslange Sympathie für die geflüchteten Hugenotten und ihre Abstammung suchen, müssen wir auf seine Erfahrungen und Informationen der Jahre 1560—1561 zurückgreifen. Besonders seine Freundschaft mit Charles de L'Escluse (Carolus Clusius) und mit der Familie Wechel ist hier wesentlich; darüber wird später noch geschrieben. Über den Anfang und Grund dieser Freundschaft hat die Forschung bisher noch nicht gesprochen. Eine Angabe in F. W. Tobias Hungers Buch über Clusius erklärt das Wesen der Frage. Hunger gibt nämlich die sehr wichtige Tatsache bekannt, daß Clusius gerade in diesen Jahren bei der berühmten Verlegerfamilie Wechel gewohnt hat. Der Gründer der Dynastie, Chrétien Wechel wanderte von den Niederlanden nach Paris aus.

Sein Sohn André wurde in den sechziger Jahren aus Sympathie mit den Hugenotten heimlich Drucker und Beschützer der Glaubenserneuerer. Darum nahm er Clusius in seine Wohnung in Paris auf. So ist es zu verstehen, daß nach einigen Jahrzehnten André Wechels Schwiegersohn, Jean Aubry, kaiserlicher Bucherwerber, — heimlich Anhänger der Reformation — zusammen mit Clusius im Güssinger Haus von Boldizsár Batthyány auftaucht. Und so ist es noch leichter zu verstehen, daß dieser Wechel-Verwandte, Jean Aubry den weltberühmten Botaniker in seiner Wohnung in Frankfurt beherbergte, als dieser beschloß sich vor der Gegenreformation in Deutschland niederzulassen. Aubry kaufte als Zeichen ihrer Freundschaft sogar einen Garten, wo Clusius seiner Forscherleidenschaft genug tun konnte. Die Verbindung Wechel-Clusius-Aubry-Batthyány kam also nicht zufällig zustande; es war die logische Folge vom Aufenthalt des ungarischen Adels Herrn in Frankreich.

Die andere Frage ist komplizierter, und es wäre vielleicht nützlich, auf einige Angaben aufmerksam zu machen. Die Beobachtung von Boldizsár Batthyánys Verhalten wirft stets die Frage auf: was könnte die Ursache seiner Toleranz sein? Sein Vater war ein gewalttätiger Mensch; die Freunde und Verwandten versuchten ihn zu rügen und zurückzuhalten. Das Jahrhundert, in dem er lebte, war eine der leidenschaftlichsten Epoche Scheiterhaufen, Inquisition, Galeerengefangenschaft, Verfolgung und Torturen. Gegen Boldizsár Batthyány führte man am Wiener Hof, im Elternhaus aber auch vor der Reichsversammlung die Beschwerde, daß er »jeden hergelaufenen Neurer«, des Glaubens wegen Verfolgten in sein Haus aufnimmt; daß er keine Ansicht verurteilt. Wir haben wirklich keine Angaben dafür, daß er irgendwen seines Glaubens wegen verurteilt hätte. Er stellt den Beschuldigungen seines Vaters gegen Miklós Zrínyi die Aufforderung des römischen Papstes zur Vertreibung der Türken gegenüber, und gleichzeitig gewährt er den vom Westen verjagten Anabaptisten Heim und Unterhalt. Er war mit Hugenotten befreundet und

gleichzeitig unterstützte er den literarischen Kreis des katholischen Bischofs István Radécy, der sich im Geist der Tridenter Synode betätigt hatte. Hatte Batthyány dafür irgendwelche Anregung bekommen, und wenn ja, ist seine Toleranz auf seine Erlebnisse in Frankreich zurückzuführen. Die blutige Hetzte gegen die Hugenotten gesehen, wäre eher natürlich Heimzahlen und Rache als Toleranz zu fühlen. Die eingehenden Untersuchungen lassen die Folgerung zu, daß der Ungar nicht nur Eindrücke vom übertriebenen Verhalten und der blutigen Provokationen der Guises bekommen hat. Boldizsár Batthyány konnte sich noch in der letzten Periode seines Pariser Aufenthaltes davon überzeugen, daß mächtige Kräfte die Versöhnung und die Regelung durch Verhandlungen wünschen. Er muß über die Ernennung von Michel de L'Hospital zum Führer des konfessionellen Friedens, und auch über den Plan nach dem die Mehrheit der Franzosen die Kirchenspaltung in einer Nationalsynode regeln wollte, gewußt haben. Der berühmte Glaubensdisput Poissy wurde im September—Oktober 1561 abgehalten; zu der Zeit verweilte Boldizsár nicht mehr in Paris. Ihm müssen aber die Vorbereitungen bekannt gewesen sein, diesbezügliche Reichtagsbeschlüsse, Verordnungen und Entscheidungen sind nämlich noch zur Zeit seines Hofdienstes erschienen. (7)

Seine auffallendste Tugend und die seltenste Tugend seines Jahrhunderts untersuchend finden wir die Meinung, die unter den Ursachen auch die o. g. Pariser Versöhnlichkeit erwähnt, wohlbegründet. Es ist gewiß, daß der junge Adels Herr im und um den Hof alles gut beobachtete. Er nahm auch den verletzbarsten Punkt der französischen Politik wahr: der König ist nicht Herr der Situation, seine Räte verwalten alles. Erwähnenswert ist dieser Teil aus einem seiner Briefe: »der König ist sehr jung und kann nicht machen, was er will, er muss machen was seine Ratgeber wollen«. Die Erlebnisse in Frankreich haben in Batthyánys Seele tiefe Spuren hinterlassen. Wir können kaum noch einen Zeitgenossen finden, in dessen Bildung und Verhalten die französische Geistlichkeit des sechszehnten Jahrhunderts so leicht zu analysieren wäre, wie bei ihm. Im Folgenden weise ich auf die wichtigsten Angaben seiner Güssinger Bibliothek in Bezug auf Frankreich hin.

*

Französischer Lieferant der Güssinger Bibliothek. Die genannte Familie Wechsel stammte von den Niederlanden, aber das Familienmitglied Jean Aubry, der mit Batthyány eng zusammenwirkte, war ein Franzose. Die wenigen Buchrechnungen und die hinzugefügten Briefe sind französisch geschrieben. Die Rolle der »libraire françois« in Batthyánys Leben ist noch nicht geklärt. Die bisher über die beiden geschrieben haben, haben die Frage nur in Hinsicht der Zunahme der Güssinger Bibliothek behandelt. Die früher erwähnten Pariser Erlebnisse, die Flucht der Hugenotten Familie Wechsel aus Frankreich und Batthyánys Sympathie mit dem gleichfalls Hugenotten

⁷ S. ECKHARDT: *B. B. a francia udvarnál.* (B. B. im französischen Hof) *Magyarságtudomány* 1943. S. 36—44. — Auf die angenommene Wirkung der Vorbereitungen der Poissy-Glaubensdebatte hat uns Antal Pirnát aufmerksam gemacht. Über B. Batthyánys spätere Toleranz siehe BARLAY Ö. Sz.: *Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör. Radécy püspök híres hársfája.* (Der berühmte Linderbaum von Bischof Radécy.) *Vigilia* 1976. (11) S. 744—748. — Über Clusius, während er im Pariser Heim der Familie Wechsel verweilte, über J. Aubrys Garten-Kauf in Frankfurt, siehe Friedrich Wilhelm Tobias HUNGER: *Charles de L'Escluse*, Band II. S. 29., 134. 169—171.

Wechel-Schwiegersohn lassen die Folgerung zu, daß die Beziehung zwischen dem Bibliotheken-Erweiterer Mäzen und dem die Bestellungen erledigenden Kaufmann viel mehr als gelegentlich war. Die Tonart der Briefe verrät uns, daß Aubry Boldizsárs Auffassung, seine geistliche und politische Gesinnung sehr gut gekannt hat. Die Frage könnten wir nur dann ganz eindeutig beantworten, wenn wir auch Boldizsárs Briefe an Aubry kennen würden. Aber auch so ist erkennbar, worüber sie verhandelten und was alles den Güssinger Adelsherrn interessiert hat. Im 2. Heft/1977 dieser Zeitschrift haben wir sechs Buchrechnungen von J. Aubry veröffentlicht (Seite 160–166). (8)

Hiermit weise ich vor allem auf französisch geschriebene Werke und Aubrys Vermerke zu diesen hin.

Ich möchte damit den Beweis für die ungarisch-französischen Beziehungen vor vierhundert Jahren liefern. Fachwissenschaftler dieser Frage, Sándor Eckhardt hat die außerordentliche Bedeutung dieser Beziehung auch ohne Kenntnis dieser Rechnungen und Aubry-Briefe erahnt. Die im Staatsarchiv aufbewahrten Briefe beweisen es; sie beweisen sogar, daß wir bisher so entscheidende Angaben unserer französischen Beziehungen nicht gehabt haben. Es ist merkwürdig, daß Aubry die Buchbestellungen des Güssinger Adelsherrn öfters nur berührt und gleich danach die neuesten französischen Ereignisse, besonders die Hugenotten-Frage eingehend beschreibt. Man muß bemerken, daß sich Batthyány auch noch nach 15 Jahren nach seinem Pariser Aufenthalt für die französischen innenpolitischen Ereignisse außerordentlich interessiert. Aubry ist sich darüber klar, daß Batthyány seine Korrespondenz mit ihm nicht ohne Grund durch seinen Eilboten Wolff Schaller abwickelt. Wien hat nämlich vom zunehmenden Nationalwiderstand wind bekommen; die Post der »verdächtigten« Politiker wurde der Zensur unterworfen, auch die von Batthyány. Schaller hatte seine Sendung vom 31. Oktober 1573 schon abgewickelt: »... L'ung des serviteurs de votre diets Magnificence nomine Wolff Schaller...« Alle Zeichen sprechen dafür, daß Aubry den Kurier mündlich über alles unterrichtete, was brieflich gefährlich hätte sein können. Ebenfalls aus Wien schreibt er am 8. März 1576:

„quant aux nouvelles de Pologne ie ne vous en scay que escrire aussi vos serviteurs vous en dirent de bouche plus que ie ne vous scaurois scire a tant pour n'avoir aultre...“

Aubrys Briefe bringen eine andere Art der Nachrichtenübermittlung ans Tageslicht: Batthyány bat Aubry um einen französischen Koch, (»... quelque cuisinier francois...«) der noch in Polen verweilt. Künstler, Musiker, Hofköche hatten damals außer ihren Berufen oft noch die Aufgabe der Nachrichtenübermittlung. Aubry hat für alldies gesorgt, und hat rechtzeitig jene gewissen Fässer abgesandt (15), von denen eins z. B. verschwand. (»... dans ung tonneau...«), in das er schon im Herbst die Kalender, Anzeigebblätter fürs nächste Jahr eingepackt hatte. (»Quant aux Calendarium ou Ephemerides pro anno 1574.«)

Aber noch ernster und viel wichtiger ist das Lektürenmaterial, das Aubry mit der Sendung von französischen Werken bieten wollte. Da er nicht nur

⁸ Barlay Ö. Sz.: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. B. B. és Jean Aubry barátsága.* (400 jährige französische Briefe und Buchrechnungen. Freundschaft zwischen B. B. und Jean Aubry). MKsz 1977. S. 156–166.

»Buchhändler«, sondern auch Inhaber eines europäisch berühmten Verlages war, ist zu verstehen, daß er außer Batthyánys Bestellungen auch die neuesten französischen Produkte erwähnte.

Sonst hätten sie sich in Güssing keine Kenntnis darüber verschaffen können. Aubry ließ die »schönen französischen Werke« beiseite legen und wartete auf Batthyánys Weisung, der meistens selber die für ihn wichtigen Bücher anlässlich seines Besuchs in Wien auswählte. ». . . nous avons beaucoup d'autres beaux livres françois que reservons a quant votre Magnificence retournera par de ca. . .«

Das bisher Gesagte zu erklären und zur Illustration vom französischen Bestand der Güssinger Bibliothek haben wir die Angaben der erhaltenen Rechnungen gesammelt, d. h. eine Liste der französischen Werke:

Histoire des Massacres de France. Litere de Sr. P. Martir. Preservatif contr les Jesuites. Harangue de Monsieur de Valance. Histoire de la guerre de Cypre.

La Légende du Cardinal de Lorraine. Histoire de France soubz Francoys 2-e. Discours Antimachiaveliste. Les oeuvres de F. Rablais (16. o Relie dore). La Republique de J. Bodni.

Discours de la Norie. Histoire de Machiavello. Discours de la Beauté.

Discours sur la mort de la Figure de meurtre de L'Amiral. Discours de la Religion et castram. Histoires tragicques (in 16-o 5 volumina). Annales de France. Histoire entiere des troubles (in 8-o françois). Discours Modernes.

Außer den oben angegebenen französischen Angaben der von uns kontrollierten Rechnungen können wir noch etwa 24 Werke aus dem XVI. Jh. in französischer Sprache erwähnen, deren Titel Béla Iványi noch im Katalog, der vor 200 Jahren zusammengestellt wurde, fand. Der Katalog besteht aus 125 Folio Manuskript, in dem 2852 Titel und 41 Manuskripte stehen. Laut der »sehr fehlerhaft kopierten Liste« (Worte von Iványi) wurden auch diese französischen Werke in der Zeit von Boldizsár Batthyány gekauft. Es sind also mehr als 40 französisch geschriebene Werke nach Güssing geraten, größtenteils historische, politische, religiöse (genauer kirchenhistorische) Werke. Neben den Werken von Bodin und Machiavelli müssen wir die französische »Gesamtausgabe« von Rabeais extra betonen, sie ist nämlich in sich selbst des Nachdenkens wert.

Die Rechnungen widerspiegeln bei weitem nicht Boldizsár Batthyánys Konzeption für Bibliothekerweiterung mit französischen Werken. Die erhaltengebliebenen Daten deuten die Geistesverbindung zwischen Aubry und Batthyány an, und ermutigen den Forscher — wenn auch nur bedingt — zur Erweiterung der Verhältnisse und Umrisse des Güssinger Humanistenzentrums. Man kann die geistige Atmosphäre, (die Wissenschaftler und ihre Werke), die die Firma Wechel-Aubry-Marne vertrat, herausgab und verbreitete, mit Recht mit Batthyány in Zusammenhang bringen. Hier und da läßt ein Satz von Aubry uns wissen, daß er absichtlich nicht jedes Werk in die Rechnungen mit Preisen eingetragen hat. Er machte es sicherlich aus Vorsicht, wie wir aus seinem Brief vom 18. Juni 1574 ersehen können. Hier erwähnt er einige französische Werke — unter anderem »ung Dialogue françois« — die er nur nach langer Überlegung abzusenden wagte. Er hatte guten Grund dazu, war er doch bezahlter Angestellter des Wiener Hofes, »höfischer Bucheinkäufer«, »bibliopola aulicus«, »Bibliopola Caesaris«.

Die genannten Bücher sollen durch die höfische Zensur verboten gewesen sein. Darum hat er Batthyány eingeschärft: er darf die Bücher auf keinem

Fall weitergeben: ». . . ie Supplie Humblement vre Magcene uouloir dire qui cest que vous les a enuoyes, car ie serois en grand peine pour iceul liures mestant *Expressement deffendu deu amener en ce pays*. . .«

Außer Bücher, die französisch geschrieben wurden und die den Geist des französischen Humanismus verbreiteten, hat Aubry natürlich viele anderen Bücher nach Güssing geschickt. Alles, was Robert Evans in den Katalog der Wechel-Publikationen zwischen 1573 und 1590, also bis zum Tode von Batthyány gesammelt hat, muß größtenteils als Geistesnahrung dieses Humanisten-Kreises durch Aubry betrachtet werden, obwohl von den cca 150 Bänden nur wenige in den zufällig zum Vorschein gekommenen Rechnungen stehen. (9)

Die buchhistorischen Angaben der Aubry-Briefe klären einerseits die Interesse des Güssinger Humanisten-Kreises auf, andererseits informieren uns, welche Schriftsteller, welche Werke den Geist und den Geschmack eines ungarischen Humanisten vor vierhundert Jahren verfeinerten.

*

Das Güssinger Geheimlaboratorium. Das Humanistenzentrum um Boldizsár Batthyány hat sich nicht nur Werke der Moralphilosophie, Belletristik, Historie, Politik angeschafft und gelesen, sondern hat sich für das damals revolutionäre Thema, die *Naturwissenschaft* außerordentlich interessiert. Hierzu zählen — laut gefundener Angaben — Medizin, Kosmographie, Astronomie, Alchimie, Botanik. Béla Iványi, und zuletzt R. Evans haben auf die Angaben der naturwissenschaftlichen Bücher in den o. g. Aubry Rechnungen hingewiesen. Man konnte daraus auf große Interesse besonders für die Alchimie folgern. Die tatsächliche Lage, die Existenz eines Güssinger Laboratoriums und die geheimen Experimente haben die Briefe eines Wiener Freundes von Batthyány, des Humanisten Elias Corvinus zum Vorschein gebracht. (10)

Wir sind noch weit nicht in der Lage das vielfältige, diesbezügliche Material des Staatsarchivs und ausländischer Archive ermessen zu können, aber einige eindeutige Hinweise, gewisse Angaben konnten wir auf Grund der untersuchten Corvinus-Korrespondenz bekommen.

Sicherlich hat nicht nur die enge Freundschaft mit Corvinus Boldizsár Batthyány mit der Alchimie verbindlich gemacht, trotzdem sind die unveröffentlichten Briefe des Wiener Professors für die weitere Forschung unentbehrlich. Von ihm bekam er Informationen über die alchimische Leidenschaft der kaiserhöfischen Kreise, über Experimente berühmter »Mediker«, Herstellung von Medikamenten, Astrologie, Berichte über Kometen. Es wurde für sie bald klar, daß die Alchimie eine der teuersten Wissenszweige ist, da zum Entdecken der Geheimnisse der Naturerscheinungen Geräte und Instrumente nötig sind. Der Güssinger Adelsherr war einer der reichsten Menschen in West-Ungarn, und so ist es zu verstehen, daß er die materiellen Bedingungen sicher konnte. So kam der Geheimbund zwischen Batthyány und Corvinus zustande. Corvinus schrieb am 21. Januar 1572 aus Wien an Boldizsár. In diesem Brief finden wir unmißverständliche Anspielung, daß Batthyány ihn zum Mitarbeiten ersuchte. In der Relation der beiden Herrn heißt es: Batthyány nimmt

⁹ R. Evans Appendix. List of Wechel editions cited. 53—60.

¹⁰ BARLAY Ö. SZ.: *Elias Corvinus és magyarországi barátai.* (E. C. und seine ungarischen Freunde). MKSz 1977 S. 345—353. Signatur der Korrespondenz OL (Staatsarchiv) P 1314 8056—8111.

ihn in seinen Dienst. Im entsprechenden Teil des Briefes stehen zwei Worte, die diese Vereinbarung offenbar machen. Corvinus bietet an, sogar verspricht (»offero et promitto«), daß er jede Bitte seinen herrschaftlichen Freundes mit bester Kenntnis erfüllen wird. (11) Was ihn Batthyány gebeten hat, stehen ganz genau in den etwa 60 lateinisch-deutsch geschriebenen Briefen. Die Bitten sind zweierlei: einerseits die Besorgung von Fachbüchern der Alchimie, der gegenseitige Austausch ihrer Kenntnisse, andererseits laboratorische Experimente machen, und Übergabe diesbezüglicher Fachinformationen.

Im obenerwähnten Brief vom 21. Januar 1572 finden wir Hinweis auf aktive Teilnahme in den Experimenten: zu Ostern wird er kommen und »das gewisse Öl« destillieren. Das überzeugt uns, daß im Jahre 1572 eine grundlegende Operation der Chemie in Güssing schon bekannt war: die Destillation. Diese Experimente verliefen im tiefsten Geheimnis. Besonders vorsichtig war Elias Corvinus, ihn hat ja der Wiener Hof zuerst zum Professor in Wien, später zum Senator in Niederösterreich ernannt. Es war überall bekannt, daß der Kaiser auch in den Sachen der Alchimie alleinherrscher sein wollte. Er konnte nicht vertragen wenn seine Untertanen ohne sein Wissen und seine Bewilligung experimentierten. In dieser Hinsicht war Corvinus viel abhängender, als Batthyány. Er mußte Batthyány öfters warnen vor eventuellen Erwähnen der Güssinger Experimente und ihrer alchimischen Pläne. Außerdem war er noch eifersüchtig; seine Briefe verraten, daß er immer gleich das Geheimnis ihrer Vereinbarung betont hat, als ein anderer »Mediker« Batthyány aufgesucht hatte. Über ihren gemeinsamen Bekannten, den österreichischen Adels Herrn Felician Herberstein schreibt er z. B.: »... D. Felicianus de nostris laboribus nihil scit ...« (12)

Noch weniger mag er Doktor Pistolatus, der wegen seiner alchimischen Experimente, »Machinationen« verdächtig war, und der öfters bei Batthyány zu Gast war. Am 6. Dezember 1574 schrieb er die folgenden, ironischen Worte: »Wenn wir vor Graf Felician geschwiegen haben, müssen wir eher vor Pistolatus und ähnlichen schweigen!« Für Bezugnahme auf ihre Vereinbarung gebraucht er den Ausdruck »recordatur«, der einmal auch das Ausbleiben seines Honorars für alchimische Forschungen andeutete. In den Briefen von Corvinus kommt noch ein anderer Name vor: Leopoldus, der junge »Apothecarius« der Kanzlei. Laut Zeichen wurde er auch mit Batthyány vertraut, aber Corvinus war der Teilnahme des jungen Alchimisten an der Güssinger Experimente gerade wegen seiner höfischen Beziehungen abgeneigt.

Ein Teil der Archivsangaben beschäftigt sich mit der Reception der Fachbücher, Manuskripten der Alchimie. Die hier vorgelegte Titelliste ist, wie wir wissen, unter einheimischen Verhältnissen darum wesentlich, weil sie nicht nur eine Katalogisierung, sondern auch den Arbeitsgang der konkreten laboratorischen Experimente enthält. Solche Kenntnis naturwissenschaftlicher

¹¹ OL 8062

¹² F. Herbersteins ungarische Beziehungen sind noch unbekannt. Über seine entschlossene protestantische Überzeugung siehe J. LOSERTH: *Die Reformation und Gegenreformation in Innerösterreich II*. S. 214, 333, 597. P. Binder behauptet (Revue Roumaine d'Histoire 1976. S. 324), daß er in Ungarn, in Nagybánya ein Bergwerk besaß. Auf diese Angabe machte mich R. Evans aufmerksam. Corvinus erwähnt öfters: OL 8056, 8061, 8068, 8077, 8078. Iványi hat in Körmend etwa 100 Briefe von N. Pistolocius gefunden; zur Rekonstruktion des Güssinger Humanisten-Kreises ist auch diese Korrespondenz unentbehrlich! Erwähnt S. TAKÁRS: *Rajzok a török világról III*. 129. Corvinus' Meinung darüber: OL. 8078—9. über Leopoldus OL. 8078.

Werke ist für sich selbst ein »novum« in der einheimischen Kultur des XVI. Jahrhunderts; aber die praktische Anwendung dieser ist auch für die ungarische chemische Geschichtsschreibung überraschend und ermuntert zur weiteren Forschung. (13)

Da die zum Vorschein gekommenen Briefe größtenteils Erwiderungen sind, Rückbestätigungen von Boldizsár Batthyánys Bestellungen, kann die Rätsel gelöst werden, wer der Geistesführer der Güssinger Naturforschung sein könnte. Die Meinung von Béla Iványi muß einigermaßen korrigiert werden, nämlich nicht der Freundeskreis war der Anreger, sondern Batthyány selbst; er war der Besteller, er gab Weisung für Besorgung der Fachbücher. Jean Aubry, Elias Corvinus und die anderen Humanisten waren Verwirklicher der gewußt zusammengestellten Pläne des Güssinger Adelherrn; sie waren Mitarbeiter, ohne die er nicht arbeiten konnte. Auf ihre Meinung, auf Anschaffung der nötigen Fachbücher, auf ihr Urteil über die fraglichen Werke hat er immer Anspruch erhoben, aber unbestreitbar ist seine Erfahrung und geistige Überlegenheit, und das ist das größte und anregendste Ergebnis unserer Forschungen.

Der erste schriftliche Beweis — (es ist nicht ausgeschlossen, daß spätere Forschungen noch frühere Zeitpunkte feststellen) — ist die Buchrechnung von 14. Dezember 1571. Von den 12 Posten dieser Rechnung sind nur drei, die nicht zu den Naturwissenschaften gehören; vier haben das Thema Chemie, bzw. Alchimie. Die Rechnung und der beigefügte französische Brief sind von Jean Aubry. (14) Es ist offenbar, daß er noch vor der Vereinbarung mit Elias Corvinus die Produkte im Thema Alchimie des europäischen Büchermarktes kennenlernen wollte. Aubry schrieb mit Bedauern, daß die gewünschten Bücher ausverkauft sind, und daß er sie auch von anderen Buchhändlern nicht besorgen konnte: »ie n'ay plus de Coelum philosophorum ny de Dialogi de Alchimia . . . et ay cherche chez les aultres libraires, mais n'en ay trouvé aulcun . . .«

In den Aubry-Rechnungen der späteren Jahren kommen die naturwissenschaftlichen Werke immer seltener vor, aber es gibt kaum eine Rechnung, die 1–2 Bänden nicht erhalten hätte. Einige wichtige Angaben der von Aubry besorgten alchimischen Bücher:

¶ „Raymundi Lullii de sancta Essentia et Mercuriorum; L. Venturi de conficiendo lapidis philosophorum; Lapis metaphisicae; Chemicum artificium (pars I–II.); Disputatio de medicina nova Theoph. paracelsi (!); Trimegistus Pymandras(!); Aubertus de Re Metallica; Quercetanus contra Aubertum; Quercetani sclopetanus; Fenottus contra Quercetanus; Thesaurus Philosophorum Theophrasti; Theophrastus von frantzosaei(!).“

Später schreiben wir noch über Boldizsár Batthyánys Beziehungen zu Wiener und Grazer Buchhändlern; auch von ihnen hat er alchimische Werke bestellt. Zum leichteren Überblicken habe ich die wichtigsten Angaben dieser Rechnungen gesammelt:

„Geodesia Rancoviana; Pandora Theophrasti; Dictionarium Theophrasti; Alexi Petri Monati Alchimey buch(!); Magia naturalis; Veltbau(!); De spiritibus plantarum.“

¹³ Unsere Angaben sind noch mehr zu schätzen, da im Band SZABADVÁRI Ferenc – SZÓKEFALVI NAGY Zoltán: *A kémia története Magyarországon.* (Geschichte der Chemie in Ungarn.) Budapest 1972. keine Hinweise auf ein Laboratorium in Güssing und auf die dort durchgeführten Experimente zu finden sind.

¹⁴ OL. P 1314 1073; vgl. MKsz 1977 S. 160.

Eine andere wichtige Quelle unserer Forschungen bezüglich das Güssinger Geheimlaboratorium, und alchemische Fachbücher ist die Korrespondenz mit Batthyány. Als Beispiel hebe ich Angaben aus Elias Corvinus' Briefen hervor. Im Jahre 1574 schrieb er öfters über alchemische Werke, die Batthyány durch ihn bestellt hatte, oder die er zum Lesen und Studieren für Batthyány nach Güssing geschickt hatte. »*Tractatum de vitriolo libenter legam*« schrieb er am 6. August desselben Jahres. Ein halbes Jahr später wird über die Bücher Theophrastos (»libri Theophrasti«) geschrieben.

Auch hier ist es offenbar, daß Batthyány seinen Freund, den Wiener Professoren gebeten hat, für ihn die alchemischen Werke von Paracelsus zu kaufen. Corvinus hat vergebens versucht, die Bücher des weltberühmten Doktors und anderer Wissenschaftler bei den Buchhändlern aufzustöbern.

Im Zusammenhang mit Katalogen und Titellisten ist die kritische Behauptung, daß die gekauften Werke nicht unbedingt gelesen werden, gerecht. In unserem Thema wird die Frage so gestellt: hat Batthyány die alchemischen Bücher nur gesammelt, oder hat er sie auch gelesen, und was uns noch mehr interessiert, hat er diese Bücher in seinem Laboratorium gebraucht?

Die erwähnten Corvinus-Briefe geben die Antwort, wie der Güssinger Humanist die erworbenen Bücher behandelt hat. Z. B. er kaufte das alchemische Werk von Mizaldus, nach dem Lesen blieb ihm einiges unklar, sowohl im Thema, als auch im Zusammenhang mit dem Verfasser des Vorwortes. Er wandte sich mit seinen Fragen an Corvinus; er erfuhr, daß der Verfasser des Vorwortes, Metellus, ein berühmter Jurist ist, aber in der Alchimie ziemlich schwach ist (»omnino simplex«), und er empfiehlt dafür die Werke von Geber. (15)

Im März 1575 und im Herbst nächsten Jahres kehrt Corvinus öfters in seinen Briefen an Batthyány auf das Buch *Metamorphosis* zurück, er teilt mit, daß er das Buch mehrmals gelesen, und daraus viel erlernt hat. Er verglich es sogar mit einem anderen alchemischen Werk, dem *Archidoxis*, und zog die Folgerung, daß sie im Güssinger Laboratorium ohne »aqua fortis« nicht viel Erfolg haben werden. Der Ausdruck »video . . . tardissime aliquid effecturos« verrät uns, daß sie die gekauften und für sie wichtigen Bücher nicht nur gelesen haben, sondern die Methoden in ihren Experimenten verwendet haben. Sie erwarteten mehr Erfolg in ihrer laboratorischen Arbeit auf Grund der Beschreibungen von Schriftstellern und Wissenschaftlern.

Es scheint so, daß von den zwei Humanisten Batthyány vor allem nach klarstellen der Grundsätze strebte, und für ihn waren die »sensationellen« laboratorischen Ergebnisse nur in zweiter Linie wichtig; Corvinus interessierte sich für die Experimente, nach mißerfolgen suchte er immer wieder neuere »Rezepte«. Wie es aussieht, das war das Motiv seiner Interesse für neue Werke. Mißerfolge gaben auch die Schriften von Paracelsus in seine Hand: »*Perlegi multos tractatus Paracelsi . . .*«

Es gefiel ihm nicht, wenn in Güssing solche Methoden angewandt wurden, die er nicht kannte. Dieses fieberhafte Suchen, das Streben nach Vorrang brachte ihn zum Lesen des berühmten, mittelalterlichen Philosophen-Teologen Alanus de Insulis. Alanus war zwar alt, aber sein Werk *Dicta de lapide philosophico* war für Corvinus neu. 1587 berichtet er Batthyány darüber, und es scheint so, er hätte ein neues »Recept« gefunden: »*Iste modus est Alanis.*«

¹⁵ vgl. BARLAY Ö. Sz.: *Elias Corvinus*, MKsz 1977. S. 351.

Damit wollte er die Tätigkeit des neulich nach Güssing gekommenen jungen Alchimisten kompensieren, er erfuhr nämlich, daß der junge Mann mit Batthyány befreundet ist und ihn zur Verwendung neuer Methoden veranlaßte. Dieselbe Absicht hatte Corvinus, als er über das in Basel erschienene, alchimische Werk von Rosarius Junior samt mit dem Hexameter-Gedicht von G. Augurelli am Ende des Buches, berichtete. (16)

Die gesammelten Angaben zusammenfassend können wir feststellen, daß Batthyány und sein enger Kreis, besonders Professor Elias Corvinus durch Anschaffung und Lesen von älteren und neueren alchimischen Werken zweifellos ernste Studien geführt haben. Diese Angaben sind die wichtigsten in Hinsicht der Bedeutung des Güssinger Alchimisten-Zentrums.

Nachrichten, Angaben über die tatsächliche Tätigkeit des Geheimlaboratoriums. Ähnliche Angaben, wie bisher beschrieben, sind bestimmt auch von anderen Humanisten-Kreisen des Landes zum Vorschein gekommen oder werden im späteren vorkommen. Es ist aber nicht wahrscheinlich, daß es in West-Ungarn noch andere chemische Laboratorien gegeben hätte, außer Güssing. Wir haben zwar Informationen über Experimente — nicht komplizierte alchimische Operationen — im Zusammenhang mit Boldizsárs Vater, Kristóf. Dem wegen seiner Krankheiten immer klagenden Herrn Kristóf schrieb seine Verwandte, Frau von Ferenc Batthyány, Witwe des kroatischen Bans in ihrem Brief vom 17. Januar 1570 als gutes Rat: »...ha Kegyelmed szomjuhozik éjjel, elegyécse meg főtt vízzel és szépen meghivesiti...« (gekochtes Wasser). Mit einer großen Anzahl von solchen Angaben beweist Béla Iványi, daß das sogenannte »Wasserbrennen«, d. h. *Destillation* in den Zentraldomänen der Batthyánys (Güssing, Rechnitz, Szalónak: ...) nicht nur bekannt war, sondern in den späteren Jahrzehnten in den fünf Apotheken zu vielen Arzneien als Grundstoff gebraucht wurde. (z. B. Herz-Wasser, Augentrost-Wasser, Krauseminze-Wasser, Anis-Wasser, usw.) Sonderpersonal hat die Heilpflanzen gesammelt, und mit einem Gerät, genannt »fűvágó szék« aufgearbeitet; wir kennen die Geräte (auch ihre Preise), die zum Wasserbrennen nötig waren: »a vyz Igetni való réz(!) zerzamoto« = Kupfergerät, der Preis war 7 forint; wir kennen sogenannte „vizegető házak“ = Wasserbrennhäuser, auch solche, die von Batthyánys Frau, Dorica Zrínyi patronisiert wurde. (17)

Es sind die Beweise dafür, daß Boldizsár Batthyány für chemische Operationen gutes Gefühl hatte, wie auch die Leidenschaft für die Erweiterung der Güssinger Bibliothek vom Vater geerbt hatte. Dieses Gefühl hat er dann durch wissenschaftliche Lektüre, Einkauf von neuen Geräten weiterentwickelt. Zwei Jahre später, als Vater Kristóf das Rat von der Verwandten bekam, berichtet uns Corvinus, daß er nach Boldizsárs Weisung neue Instrumente gekauft hat. Dies bezieht sich nicht auf Wasserbrennen. Nacheinander folgende Briefe verraten uns, daß Retorten, Öl, Gesteine, usw. besorgt wurden: »*Vitra et aliqua quae haberi potuerunt coemta sunt,*« Corvinus rückbestätigt nicht einmal die Experimente von Boldizsár. Ende Januar 1572 schreibt der Wiener Professor

¹⁶ Über Paracelsus z. B. OL. 8082; über Aqua fortis 7. September 1576 OL. 8096; Alanus de Insulis („modus Alani.“) OL. 8105, 8111; über das Werk von Rosarius Junior, G. A. Augurelli OL. 8111.

¹⁷ IVÁNYI Béla: „Vizegetés“ *Nyugat-Magyarországon a XVI–XVII. században.* („Wasserbrennen“ in Westungarn im XVI–XVII. Jh.) Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei Budapest 1956 (4) S. 5–33.

mit großer Freude, daß die erwartete »substantia« aus Güssing, der Grund aller weiteren Experimente angekommen ist. (18)

Da Corvinus auf keinem Fall in der Wissenschaft hinter anderen zurückbleiben wollte, suchte er anfangs berühmte Wissenschaftler auf, und hoffte ihre Geheime erwerben zu können. Die Briefe lassen uns wissen, daß die Experimente in Güssing am Anfang sehr primitiv gewesen sind. Alle Zeit und Geld wurde für Grundstoffe verschwendet. *Conditio sine qua non* wäre z. B. das gewisse Grund »spiritus«. Diesen Grund, das »principium« wird in den verschiedenen Fachbüchern verschieden genannt (*oleum Antimoni*, *oleum Mercurii*, oder nur ein vereinbartes Zeichen). Wir finden es auch in den Briefen von Corvinus. In seinem Brief vom 27. Januar 1572 berichtet er über sein erfolgloses Unternehmen, als er *oleum Mercurii* verschaffen wollte: er besuchte einen »Destillierer«, weil er eine Botschaft bekam, dort könnte er die unentbehrliche Materie erhalten. Im letzten Moment, beim Besuch hat aber der Chemiker verleugnet, daß er den Stoff besitze. Er vertröstete Corvinus darauf, daß er nach einem Monat den Stoff vor seinen Augen herstellen wird, also »ubi potero interesse et totum laborem cognoscere.« Ganz ähnliches geschah nach vier Jahren mit einem Pfarrer; Corvinus wußte, er sei ein berühmter Alchemist, er kenne den Prozess der Transmutation, und er hat Corvinus versprochen, das Rezept zur Herstellung der *Essentia* zu überreichen. Sein Brief vom 13. März 1576 ist voll Enttäuschung: der Besuch ist abgelaufen, aber der Pfarrer ist Sophist, und kein Alchemist. Ironisch berichtet er Batthyány, daß dieser Mensch eine sich selbst irreführende, erbärmliche Figur ist. Aber dieser Brief enthält einen wichtigen Satz, der uns mitteilt, wie sie in ihren Experimenten zu dieser Zeit standen. Stolz schreibt er, daß sie schon viel wichtigere Geheime aufgedeckt haben. Das hat er nicht ohne Grund geschrieben, und es ist leicht zu kontrollieren; am 5. März 1575 schlägt er seinem Freund vor, zwei laboratorische Operationen durchzuführen; das dazu nötige Rezept schickt er auch zu. Er zeigt an, daß die Experimente mit der selben Methode, werden zwei verschiedene Effekte haben. Er schreibt, Batthyány soll während des Experimentes sehr vorsichtig sein, und sollte etwas passieren, soll er von der Retorte weitlaufen, da das »amalgama fumigans« viele Überraschungen mit sich bringen könnte. Dieser Brief bedeutet übrigens einen Wendepunkt in der Forschung des Güssinger Laboratoriums. Er ist nämlich ein Dokument, daß Batthyány um diese Zeit sich mit Bau eines Brennofens, der zu den ernsthaften, alchimischen Experimenten unentbehrlich ist, beschäftigt hat. Diese wichtige Nachricht können wir der begründeten Furcht und dem angstvollen Verhalten von Corvinus gegenüber dem Wiener Hof danken. Er hat nämlich Batthyány darum ersucht, daß er den runden Ofen nicht im Kloster aufbauen lassen soll, denn in diesem Fall könnte sich die Nachricht schnell verbreiten, und das würde unabsehbare Folgen mit sich bringen. Er gibt gleich die Stelle an, was er empfiehlt: »...furnus rotundus in medio laboratorii fieri possit...« (19)

Der 1. März 1576 ist ein bedeutendes Datum in der Geschichte der alchimischen Forschungen von Batthyány und Corvinus. Gleichzeitig mit dem

¹⁸ Über die Ausstattungen OL. 8062–63. (Über die zu den Experimenten gebrauchten Retorten, Destillier-Geräte, usw. gibt uns das zeitgenössische *Lonicerus: Kreuterbuch* (Frankfurt am Main, 1593) genauere Informationen mit Illustrationen.

¹⁹ „Destillator“ OL. 8063; „der Sophister Pfarrer“ OL. 8094–95; „amalgama fumigans“ und der Brennofen OL. 8081.

1587. X. 10

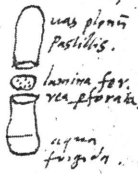
Spectabilis et Magnae Dni
Dne gratiosiss:

Ex literis suis intelligo quod cupias isti laborem
de resuscitandis minoris. Homelij.

R. i partem minora trita calcis viva i partem. Tauri
cornu curdi media partem. Ista omnia contusa imbibit cum
oleo Taurini, quod fiat pasta, ex illa fac pastillas in
modum ~~inglandicum~~ nucis castaneae: quod pastilli sunt in
divali, tunc distilla q. distillatum in vase ferreo.

BATTYÁNY HERCEGI
LIVELIAR KÖRMEND

Ego quidam hunc laborem probavi cum ista minora
volatili, qua misisti: sed non dedit q. vivum.
Supra aqua aut fuit albedo quaedam, qua
cum resuscitavit et albauit.

R. minorem h. i partem calcis viva i partem. Taurini cornu
media partem. ^{minuta} Superfundit acetum obstrue bene vitru, ne vaporos,
partem q. 12 dies in loco parvi calido. Adde distilla albi
filis q. resicis terra distilla in aqua frigida, vide an
resuscitatum q. Iste modus est Alanij. cupiam, ex animo
quod ibi probarem. Curdo enim quod q. acuitatem
istius acuti terra minora ita corrodatur, quod
q. qui in minora ligatus est, facilius deinde
ab ista terra q. distillatione liberetur. Si
Hannibal accedo Alpes pervenit, forsitan
etiam mineras eo modo frangeremus, ut egrediat
id quod interius latitat. Roga ut proximo mihi
mittat alij sua minora h. Ego hunc laborem similiter
probabo.

BATTYÁNY HERCEGI
LIVELIAR KÖRMEND

Misi ad Osium ut noua p[er]scriberet.
 H[ic] ad nos rediit Orator ex Turcia
 D[omi]n[us] ab Eizing.

Cupervm sciri an isti libelli secretarij
 de cede Turc[ic]am approbaretur: si enim
 recte descripsit historiam, possi inde aliqd
 pro iucunda inuentione ^{notare} q[ui]p[er]i, ut in
 tam generoso facinore ^{notare} Musae sileant.

Quod approbre meos lusus, facit V May?
 ex amore tuo, quo me in obligat ut
 in serio rursus ad iuuentia resiliam.

Sabnal felicis. re me sibi ut
 semp commendati Sabnal. Dato
 N[on]is 10 Octob. a^o 84.

V May.

Sabnal/f.

Elias Coring

BATTHYÁNY HERCSEI
 LEVÉLTÁR. KÖRMÉN

Brief von diesem Tag sendet er sein eigenhändig hergestelltes Präparat nach Güssing, und schreibt voller Extase, daß ihm gelungen ist »Mercur-essentia« herzustellen: »De Mercurio *nostro* gaudeo«. (Es zeigt, daß auch Corvinus ein eigenes Laboratorium in seinem österreichischen Schloss besass).

Die Experimente waren natürlich nicht immer erfolgreich. Es kam auch vor, daß ihre ganze Ausstattung zugrunde ging. Es geschah bei der Herstellung vom Königswasser (Scheidewasser). Es konnte noch so kostspielig sein, die Tatsache der Herstellung von »Mercur-essentia« ließ es vergessen.

Als Batthyány diese Nachricht empfing, stellte gleich eine Menge Fragen an seinen Freund, z. B. Cur argentum non deauretur ab auro, nisi prius corruptatur ab arg. vino? Corvinus teilt ihm ganz ehrlich mit, daß er die Frage im Wesentlichen nicht beantworten kann (»Laborem illum non intelligo«). Aber er kannte Batthyány sehr gut, er zog seine Handbuch Metamorphosis wieder hervor, damit er eine beruhigende Antwort geben kann. In seinem Brief vom 12. Dezember 1582 berichtet er über neue Experimente. Sie untersuchen, unter welchen Umständen löst Mercurium currens die »corpora metallica«. In den Briefen um diese Zeit spürt man Zufriedenheit und Freude; sie bezeichnen die Arbeit im Laboratorium als »göttlich«. Die Alchimie hat Corvinus so gefangen genommen, daß er sich von der Politik ganz zurückgezogen hatte, und wollte sich nur mit den Experimenten beschäftigen. Er begann jetzt zusammen mit Batthyány mit den Methoden des erwähnten Alanus das Geheimnis »sphaera corporum«, die Resuscitation der unsichtbaren Elemente, die in der Solarenergie bestehen und die Körper hineindringen, zu untersuchen. (20)

Sein Brief vom 10. Oktober 1587 informiert uns wieder über eine Güssinger Anregung. Batthyány hat ihm nämlich 40 Taler mit dem Auftrag gesandt, er soll gleich eine Expedition für Erzschrüfung organisieren. Er fuhr mit seinen Leuten ins Heimatland, und wie die Briefe verraten, hat er die großen Felsenstücke mit Hämatit abgesandt. Diesmal schrieb er den kühnen, vertrauensvollen Satz: Wenn es Hannibal gelungen hat, die Alpen mit Essigsäure durchzubringen, wird es auch uns gelingen, in die Gesteine hineinzudringen und alles zu Tage zu fördern, was alles sie in sich bergen. Der Erztransport ist wirklich eingetroffen, und Batthyány benachrichtigte Corvinus, daß er den Ofen wochenlang heizen ließ, und inzwischen beobachtete, wie sich die zerbrochenen Steine verfärbten.

Wie es sich herausgestellt hat, war bei diesen Experimenten auch Doktor Homelius, der berühmte Alchimist dabei, und sie arbeiteten nach einem Rezept, das vor Corvinus unbekannt war. Diesmal hat er seine Eifersucht gegen den Rivalen besiegt, bat er in einem Brief um das Rezept: »si alium habet modum, gaudeo ipsum scire«. Wir haben keine Kenntnis davon, daß ihm das Geheimnis von Homelius mitgeteilt worden wäre, obwohl er sein eigenes Rezept grosszügig weitergegeben hat, und zwar mit Zeichnungen der Methode.

Vermutlich hat dies auch beigehtolfen, daß sich Corvinus immer mehr zurückzog. Er sah ein, daß sich Batthyány mit Plänen von viel komplizierteren Experimenten beschäftigt, wofür sein Laboratorium nicht mehr entsprechend war; das Laboratorium in Güssing war bestimmt besser ausgerüstet. Er fand seine Freude an seine alte Passion, die Literatur. Das letzte Stück der hervor-

²⁰ Erste Erfolge OL. 8094; Batthyánys Fragen OL. 8098; „sphaera corporum“, „resuscitacio“ OL. 8105, 8110.

gekommenen Briefe läßt uns auf alldies folgern, in dem er Batthyány erzählt, daß er sich jetzt dem Dichten gewidmet hat. Auch seine letzten Worte verraten, wie sehr seinen Freund verehrt hat; er schreibt von amor, der ihn vom Anfang an Batthyány geknüpft hat: »...quo me ita obligat, ut in senio rursum ad iuvenilia resiliam...« Er schreibt noch, daß er sich mit ihrem gemeinsamen Freund, dem Botaniker Clusius wieder in Verbindung gesetzt hat. (21)

Es ist nicht ausgeschlossen, daß er das auf Batthyánys Wunsch gemacht hat; am Anfang 1588 kam nämlich ein neues Batthyány—Clusius Treffen zustande, diesmal war aber die Rede nicht mehr über Botanik, sondern über ein alchimisches, griechisch geschriebenes Manuskript. Er ließ es durch Zsám-boki an Camerarius zwecks Übersetzung bringen. Nach Zsám-bokis Tod war das Band »manuscriptum graecum de Chymia agens« vorübergehend verschollen. Wir haben Angaben darüber, daß die Kosten der Veröffentlichung einer solchen Übersetzung Batthyány auf sich nehmen würde. Handelt es sich vielleicht um dasselbe Werk? Wir meinen, ja!

Dieses Manuskript bietet einen neuen Beweis für die chemische Interesse des Güssinger Adels Herrn, und macht uns aufmerksam, daß wir den Kreis der Humanisten, die mit ihm in Verbindung standen, erweitern müssen.

Der Alchimist Boldizsár Batthyány machte selber Vermerke. Diese Notizen hat Tibor Antal Horváth noch vor einigen Jahrzehnten im Körmender Archiv gesehen und untersucht: es sind 8 Seiten Notizen lateinisch—ungarisch—deutsch geschrieben!

Im Staatsarchiv haben wir diese wichtigen Manuskripte zwar noch nicht gefunden, aber auch so — indirekt — können sie als Dokument betrachtet werden, und sie unterstützen die Wahrheit der Angaben der Corvinus-Korrespondenz. (22)

Zu einer endgültigen Äußerung über die Tätigkeit der Alchimisten um Batthyány, über ihr Verhalten zu den Naturwissenschaften, ihre philosophische oder okkulte Einstellung ist es noch zu früh. György Endre Szónyi in seinem Buch »Geheime Wissenschaften und Aberglauben« äußert seine Meinung daß die philosophischen Teile der erwähnten Briefe die Wirkung der neoplatonische-hermetischen Tradition widerspiegeln; unsere bisherigen Forschungen beweisen es nicht. Unsere Bemerkung ist sogar, daß in den gefundenen Angaben keine okkulte Elemente zu finden sind, und wir können bei Batthyány z. B. das sogenannte »Goldmacher Fieber«, das für die zeitgenössischen Alchimiker so charakteristisch war, die Gewinnsucht, den abergläubigen Geist, Forschen der magischen Geheime nicht bestätigen. Gerade die laboratorischen Experimente beweisen die Hauptsache eines Briefes von Elias Corvinus und unsere Antwort auf die Frage: sie wollten die Geheime, die in der Natur verborgen sind, zu Tage fördern. Zum Aufklären der großen Zusammenhänge der Materien, der Welt, des Lebens, und ihrer Geheime verwendeten sie

²¹ Erz-Transport, Homelius Experimente, Corvinus Zeichnung OL 8105—07, 8111.

²² Den Brief von Clusius vom Mai 1588 siehe F. W. T. Hunger z. W. S. 159 und 423; Antwort von Camerarius S. 424. Auf die wichtige Angabe machte mit Tibor Klaniczay aufmerksam. — Ein ungarischer Brief von einem unbekanntem Verfasser aus dem Jahre 1582 über die eventuelle Ausgabe eines chemischen Werkes: „Mását leiratnám, azután aztat Norimbergába Camerariusnak vagy Heidelbergába Erastusnak — ki ezfélehez igen tudós — ha tetszenék elküldeném . . és ha kinyomatnák, hát 'Nagyságodnak dedikálnák. Vertálásban és nyomásban idő telik . .“ vgl. S. Takáts z. W. I. S. 36.; T. A. Horváth Bemerkung befindet sich im Nachlaß in der Manuskriptensammlung der MTA (Ungarische Akademie der Wissenschaften) (Ms 5264/1).

neugierig, aber auf wissenschaftlichem Niveau, Analyse, Gesteineuntersuchungen, Destillation, usw. Am liebsten betonen wir unsererseits den maßhaltenen, realistischen, pragmatischen Charakter der alchimischen-chemischen Forschungen von Boldizsár Batthyány. Unsere Bemerkung schließt natürlich die Vermutung nicht aus, daß die hermetische Literatur, die Tätigkeit der esorethische Lehren verkündenden englischen, französischen, italienischen, deutschen Alchimisten vor Batthyány und seinem Kreis nicht unbekannt war. Die bisher noch nicht bearbeiteten etwa 500 Briefe werden wahrscheinlich die Bekanntschaft des englischen John Dee (Naturwissenschaftler und berühmter Okkultist), der mit Wiener und Pressburger Kreisen in Verbindung stand, oder Philip Sidneys und anderer klarstellen. (23) Das Zustandekommen solcher Verbindungen ist mehr als wahrscheinlich, die geistige Einstellung des Güssinger Humanisten-Kreises war international, und ganz offen nach Europa. Wir sind aber im Moment nur bei der Untersuchung der beweisbaren Angaben der Humanisten um Boldizsár Batthyány. Auch diese Archiv-Forschung beweist, daß wir mit einer unheimlich vielseitiger Bekanntschaft zu tun haben. Im letzten Teil unserer Studie möchten wir dazu neue, bisher noch nicht veröffentlichtes Material bieten.

*

Boldizsár Batthyánys Wiener und Grazer Buchrechnungen und sonstige Beziehungen. Vor allem weisen wir auf die französischen Buchrechnungen, die im Heft 2/1977 veröffentlicht wurden, hin. Béla Iványis unveröffentlichte Studie enthält außer der Rechnungen von Jean Aubry, viele wichtige bibliothek-historische Briefe und Rechnungen. (24) Seine Forschungen in Körmend sind zum Kennenlernen der Konturen und Wirkungen des Güssinger Humanisten-Kreises unentbehrlich. Hier sind die wichtigsten Angaben von Iványi:

Wien, 22. April 1570. Rechnung (mit 8 Posten) und Brief des Wiener Buchhändlers Erhardt Hiller. Das Original ist ein Bogen Papier, draussen Sperrstempel mit Ring, darauf das Monogram E. H. und Meisterzeichen.

Adresse/Anschrift: Dem edlen wolgebornen Hern Balthaser Butteani(!) Rc. Kay. Mayestät Ratt und Mundscheck meidem gnediegn hern zu hand, Laus Deo 1570. adi 22. Aprilis. Mein gantz underdenichen Dinst zu vor. Wolgeborner gnedider her auff ewer begern schick ich E. G. himit etliche bucher die wist zu empfachen. Neben so langt mein gantz undernehig fleisich bitt an E. G. ihr woltt mir solchs bey ewer diener so er herauff geschickt wurtt, mir herauff verschaffen, dan ichs fur war ser nottorfdig bin, thu darneben E. G. was euch lieb ist, wo ich E. G. wyder dienen kan soltt ihr mich willich findenda mich darinben befellen.

Datum ut supra, in Wien. —

Die Rechnung im Wert von 24 Taler und 3 Groschen zählt folende Bücher auf:
Erstelich etliche umbundene bucher. 6 kalander zu Prespurg.

²³ SZÖNYI Gy. Endre: *Titkos tudományok és babonák a 15–17. sz. művelődéstörténetének kérdéseihez* (Geheime Wissenschaften und Aberglauben zu den Fragen der Kulturgeschichte der 15–17. Jahrhunderte) Budapest 1978. (Magvető, Gyorsuló idő) Der zitierte Satz: S. 87. — Corvinus über dem Ziel ihrer Experimente: „... wir suchen so lange neue Wege, bis wir herausfinden, was sich alles in der Natur verbirgt.“ 12. September 1577. OL 8099.

²⁴ Vgl. Iványi B. Fol. Hung. Manuskript. Anhang S. 114–123. Iványi über E. Hiller in anderer Hinsicht: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331–1600.* (Bücher, Bibliotheken, Buchdruckereien in Ungarn 1331–1600.) Budapest 1937. OSZK Kiadványai IV. 84. (1584–85, Zerrn Bernhard von Lembach zugesandten Bücher).

1 Teatrum vitae humanae. 1 Historia Martirum. 1 ungarisch pauren(!) kalander. 1 Teatrum Diabolorum. 4 Centuria Nasz (?).

1 Register 4-to.

Wien, 23. Februar 1571 und Sopron, 5. März 1571. Beide Briefe sind von E. Hiller. Es ist wichtig, weil er benachrichtigt, dass er am 13. Juni 1570 mehrere Bücher für 17 (Reynisch) Forint an Batthyány abgesandt hat. Dar Brief aus Sopron erwähnt eine neue Buchrechnung im Wert von 20 Forint — aber anstatt Geldwürde er ein 4—5 jähriges Pferd annehmen. Er bittet um Begleichung der Rechnung, „dan viel gutte neue bucher vorhanden sein“.

Graz, 28. September 1584. Der Buchhalter einer unbekanntenen Grazer Buchhandlung, Erhardt Widmar sandte die folgende Rechnung nach Güssig. Das Original auf einem Bogen Papier, draussen die Anschrift: Aus zug anden wolgebornen Hern Walthauszer(à) von Buthiam Freyher zum Gising unndt Schlämmig, Rom. Khay. May. Rath. Meinen gnedigen Hern.

Erstlichen die opera Nicolai Selnecceri in 4. to Lipsiae. 1 Dialogus D. Chaterinae in 8-to Ingolstadii. 1 Stattliche auszfürung. 1 Fr. Turrianus de ecclesia cath. adversus Nugatorias Cavillationes Antoni Sadellis Coloniae liber secundud. 1 censura orientalis ecclesiae. 1 V. Unszer frauen am Elödperg unbunden.

1 Träctätl das der Babst ein khindt tragen. 1 Enchiridion Thimothei Kirchneri 8-o. 1 Commentaria P. i Manutii in ep. Ciceronis. 1 Joannis Glandorpii annotationes in epistolas familiares. 1 Opuscula medicorum de dosibus in 8-o. 1 J. Jetzleri Tractatum de diurnitate belli Eucharistii lib. unus Tigurii. 1 parva Biblia M. Neandri Witenbergae. 1 zwaj kurtze Tractatein von Fegfeuer. 1 Connubium adverbiorum. 1 Geodesia Ronco viana von Landtrechen. 1 Predig von Prodt Prechen. 1 Endtschuldigung J. Schulbein von neuen bästlichen Calender. 1 Fr. Turriani contra ubiquistas et Arianistas 4-o. 1 Grammatika Lossy. 1 N. Clenardi in grecam grammaticam. 1 Doctrinae Jesuitarum. 1 Das Leben Babst Leonis 4-o. 1 Stanislai Scholonii de vera et falsa ecclesia Item allerlaj diszputationes. 1 Bibel Median windisch. 1 Pandora Theophrasti. 1 Thophrastus de vita longa. 1 Dictionarium Theopr. i 1 Tetamentum Bezae in 12-o. 1 Compendium Ursini 8-o. Cuculus Calvinistarum 4-o. Consensus Jesuitarum Witembachii. 1 Niederlandische Beschreibung 4-o. 1 Tagbeschreibung. 1 Catalogum librorum novorum. Monumenta Illustrium in folio. Mer den Palutum in folio. Abermalen einen neien cathalogum geschigt. 1 Theses Lipsiae 1 Reutterkhunst Stallmaister. 1 Zeittung ausz Japonien sambt dem Puechl. 1 Calepinum 8 seu 10 linguarum.

Summa summarum thuet f, 61 k. 55 d. 2

Erhardt Widmar Puechfuere
zue Grätz

Rechnungen des Wiener Buchhändlers Erhardt Hiller — ohne Jahreszahl. Anschrift: Für den Wolgebornen Hern Hern Balthasar de Butteanno Ro. kay. Maiestät Ratt. Béla Iványi hat die originellen Rechnungen im Archiv in Körmend abgeschrieben, vgl. angeführtes Werk S. 127, 129, 130—132.

1 Trambuch. 2 Ungarisch Kalender. 10 Croata Kalender. 12 Stuck in 8-vo zu binden. 4 Stuck in 4-to zu binden. 4 Pronosticon. 1 Heldenbuch. 1 Acta Romanorum pontificum. 1 Anatomia Misse. 1 Disputa Moneta. 1 Encyclopedia. 1 von papstum zu Rom. 1 Marcellus Palingenius. 1 Sterbebüchlein. 1 Wurzenlein fur di krauth. 1 Osterreichische Krigen annalen. 1 tractatlein.

Summa f. 18 k. 37

Von gespensten. Alexi Petri Montani Alchimey buchl. Exempel buchl Messie. Los buchl. Traumbuchl. Rerum Gallie. Magis naturalis. Confessio Augustana. Amades de Gaul. Zorn u. gutte Gottes. Sprich worder. Apologia confessionis Brentii. Confessio augsprurgica teusch. Offenwarung Cyterii. Hochzeyt predig Gerengel. Quintus Curtius. Rerum Germanicarum folio. Cronica phililarine.

Inquisicion Hispanica.

Summa f. 12 g. 56

Artznei buch Riner. Petrus Pomponius. Pontianus. Isaycy Judei. Historia Veneti-
Mathie Casuiti de Heroicis. Tractatus poliganie. De inventione. Etikones. Neanisse.
2 Gros schreib kalender. 10 Ungarisch kalender. 24 Pauren kalender. 10 lateinisch kalen-
der. 1 Klein Kalender. 3 Schreib kalender. 6 Gemalnt estaffetl. 1 Inquisicion

Facit fl. 9 g. 5 12 den.

Erstlich 5 Turkischen Kayser hoff gesin abgemalnt. 25 ungarisch Kalender, item lateinisch kalender. Ivons unter ungarisch. Teutschen kalender in papir

Facit g. 59

Opera Philipii 4 partes. Novum testam. Losii. Cathalogus gloriae mundi. Chronicon Turcicum. Plinii Historiae. Theatrum hystoricum. Guultherus in 4 Evang. Guultherus in Esaiam, in Acta, in Prophetas duodecim, ad Corinthios, ad Romanos et Galatas. Annales S. ae Scripturae. Ephemerides Moestlini. Imperatorum Romanorum Numismata. In virulentam Andreae Buchenii. Martini Rulandi Synonima. Acta Roman. Numismata Pontificum. Leagtio Imperatoris Manuelis. In exodum Strigelius. Proverbie Gartneri. Biblia S. Antuerpiae. De praecipuis horum temporum controversiis. Phrases Sulneri Aretius in 4 Evangel. Libri 3 Odarum. Aretius in Apocalypsin, in Epist. Johannis. David Chytraeus in Micheram et Nasum.

Compendium Ursini. Sebastiani Verronis Jesuastri. De ecclesia Philippi Mornaei. Joannes Juellus adv. Thoman. Concordia in 4-o. Lossius in Acta Ap. Metropolis Historiae Solis. De substantia foederis.

Summa summarum f. 80 k.
Rheynisch

Centio Novella. Pflanzbuchl. Von alden Meystern. Kunstbuchl. Buchsen meysterey. Vie arczney. Velttbaw. Erste u. ander Centurien Wieler Nesz. Von Concilio zu Drient. Petri Paucini laurinesch. Reinicken Fuchs. Kunstbuch Falopii. De spiritibus plantarum. Abrisbuch Alisii. Consolati: Pfeffinger. Nova veteresque Dactii. Cronologia Chitrei. Formule quedam caude (?) [causae]. De precipuorum generibus Methatus Wigandi. Actiones due Secretari. Virorum qui sufficit vitae. Clutii solini. De neutralibus. Wiganti de homine integro. Heshusius de severo arbitrio. (die Rechnung ist unbeendet).

Diese Rechnungen haben ihren Gesamtwert natürlich nur dann, wenn wir sie mit dem Grundmaterial der Güssinger Batthyány-Bibliothek vergleichen, und die eventuellen Glossen, Anmerkungen studieren. Mit dieser Arbeit sind wir noch am Anfang. Parallel damit müssen wir Batthyánys Wiener, Grazer, Pressburger Beziehungen aufklären. Es genügt, wenn wir z. B. einen Brief von Homelius hinweisen, daraus können wir erfahren, daß auch die Grazer Humanisten-Kreise den Güssinger Adelsherrn als ihren Mäzen betrachtet haben, und erwarteten von ihm die Neuausgaben der ausverkauften Druckwerke. In der gegenwärtigen Phase der Forschung ist es kaum zu ermessen, wie groß die Korrespondenz dieses weitblickenden, in ganz Europa hochgeschätzten, ungarischen Humanisten war. Sein letzter Brief ist vom 31. Januar 1590. In dem beauftragt der schwerkranke Batthyány seinen treuen Famulus Marton ». . . könyveth sok Receptokkel es az Doktor Melius leweleit is«, d. h. das Buch mit den vielen Rezepten und die Briefe von Doktor Melius, die sich auf seinem Tisch befinden, dringend abzusenden.

Jenő Sólyom hat uns aufmerksam gemacht, daß es sich um die Briefe des berühmtesten Arztes, Humanisten der Jahrhundertwende handelt. Diese Briefe sind von dem Melius, der auch im Kaiserhof die größte Autorität war. Auch diese Angabe beweist uns, daß die Forschung noch die Namen solcher Humanisten entdeckt, die im Zusammenhang mit Batthyány noch nicht behandelt wurden. (25)

²⁵ Der Satz von J. Homelius: „. . . Utinam Magnif. Vestra *Brutum illud fulmen* typis exprimi curaret. Multi desirant(!) Gretii et desunt exemplaria.“ Iványi hat irrtümlicherweise den Geschichtsschreiber Brutus und seine zu veröffentlichende ungarische Geschichte mit dem Brief von Homelius in Zusammenhang gebracht. Vgl. sein Manuskript 110. 68. Anmerkung. Die richtige Lösung zu finden, hat mir Ritoókné Szalay Ágnes geholfen: ihr Katalog Iványi Könyvek usw. enthält dieses Werk (S. 115, Partie 413, unter den Büchern von J. Michael Brutus): „*Brutus fulmen papae Sixti V. 8°*“. In der Korrespondenz steht öfters den Name des Papstes Sixtus V. (1585 – 1590), der früher ein Franziskanermönch war.

Wenn wir zu den vielen bearbeiteten Angaben und Zusammenhängen dieser Studie noch die etwa 500 Briefe des Staatsarchivs und die eventuellen Stoffe ausländischer Archive zunehmen, können wir uns die vor uns stehende Aufgabe vorstellen: die Rekonstruktion der Tätigkeit der Humanisten um Boldizsár Batthyány. Die Kenntnis der Wirkung des Güssinger Zentrums ist für die mitteleuropäische und die ungarische Kulturgeschichte unentbehrlich. (26)

²⁶ Bei der Arbeit meiner Studie habe ich unentbehrliche Hilfe von der Kulturhistorikerin Magda Barlay, Mitarbeiterin der Güssinger Batthyány Bibliothek, sowie vom Leiter der Bibliothek bekommen. Hiermit möchte ich mich ihnen bedanken.

„Egy lengyel királyi tanácsos levele”
1710.

Történetírásunk egybehangzó megállapítása, hogy az 1710-ben kiadott *Egy lengyel királyi tanácsos levele egy birodalmi nemesúrhoz a magyarországi ügyekről* című röpirat a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájának legérettebb alkotása. Mégis — bár számosan foglalkoztak vele —, sem megírásának és megjelenésének körülményei, sem szerzőjének személye nincsenek kellően tisztázva.

A röpirat. Az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* vitairat, mely a császári propaganda magyar-ellenes állításait cáfolja. A nemzetközi jog érveivel és történelmi példákkal bizonyítja, hogy a magyarok nem lázadók, felkelésük jogos ellenállás és önvédelem. „Azok a dolgok, amiket önnek uram, előadni készülök — olvassuk a röpirat bevezetésében —, úgy látom, szöges ellentétben állnak azokkal az előítéletekkel, amikkel a magyarokat illetően tele van a világ. Azok, akik hatásuk alatt állnak, mindenütt kárhoztatják ennek a nemzetnek a magatartását, mert úgy látszik, a fejedelmi felség megsértése volna, ha jó véleményyt nyilvánítanának az uralkodójukkal fegyveresen szembenálló alattvalókról.”

Pedig vannak esetek, amikor az isteni és emberi törvények egyaránt megengedik a fejedelmeknek való ellenállást, sőt az ilyen ellenállás némelykor még dicséretre és jutalomra is méltó. Hugo Grotius is azt tanítja *A háború és béke jogáról* című munkájában, hogy a főhatalom, a szuverenitás nem mindig az uralkodóban testesül meg, hanem megoszlik a király és a rendek közt. „Ezért, ha a fejedelem a szuverenitás azon részét is gyakorolja, amely nem őt illeti, megengedett a fegyveres ellenállás.” A több országban uralkodó király elveszti hatalmát — idézi ugyancsak Grotiust —, „ha az egyik kedvéért a másiknak vesztén dolgozik.” De jogos az ellenállás akkor is, ha „a kormányzás gyepelőjének átadásakor” bizonyos esetekre azt törvényben engedélyezték.

Annak bizonyítására, hogy a főhatalom Magyarországon „kétoldali szerződéssel” volt osztva a király és a nép egészét képviselő nemesség közt, áttekinti a magyar történelmet, a kezdetektől fogva. Idézi István király *Intelmeit*, az *Aranybullát*, majd a *Hármaskönyv* és II. Ulászló törvényeinek a nemesi jogokat illető részeit, rámutatva, hogy a „zsarnok” királyokat, Pétert, Aba Sámuellet letaszították a trónról. „Virágozott is a legyőzhetetlen Magyarország” egészen addig, míg a Habsburgok csalárd módon meg nem kaparintották a magyar koronát. Azóta „könny és vérözön” árasztja el az országot, „az Ausztriai Ház uralma a könnyek, a pártviszályok, a hamis ígéretek és a jogok egyre újabb megsértésének szakadatlan megalázó sorozata volt.” Az ország jogait azonban az ő uralmuk alatt is mindig újabb meg újabb törvényekben biztosították, az uralkodók trónraléptükkor erre esküt tettek. De nem tartották meg őket, mert ezek a törvények „nem voltak a bécsi udvar szája íze szerint valók.”

G. A. Bontempi császárpárti történetíró *Historia della Ribellione d'Ungaria* című 1674-ben megjelent munkájából vett idézetekkel bizonyítja, hogy 1659-ben az Ausztriai Ház szándékosan magára hagyta a törökkel szemben Erdélyt, mely védelmezője volt a magyar törvényeknek; hogy a császári csapatok, ahelyett, hogy megvédték volna az országot, a magyar falvakat pusztították, s még azt is megakadályozták, hogy Zrínyi Miklós és más magyar főurak szembeszálljanak a törökkel; amikor pedig 1664-ben Szentgotthárdnál a császári sereg kényszerűen ütközetbe bocsátkozott és főleg a francia csapatok bátor támadása folytán megverte a nagyvezér hadát, olyan békét kötöttek, mintha ők szenvedtek volna vereséget: több fontos várat átengedtek az ellenségnek. Amikor az elkeseredett magyarok ezt meg a törvényszegéseket kifogásolták, 1671-ben az udvar összeesküvést hozva fel ürügyül, a legelőkelőbbeket elfogatta, Zrínyi Pétert, Nádasdy Ferencet és Frangepán Ferencet idegenben, törvénytelenül kivégeztette, az országot idegen csapatokkal megszállatta és kijelentve, hogy immár „szabados ura az országnak”, zsarnok módjára kormányzott. Az alkotmányt felfüggesztették, a protestánsokat üldözték, a törvényeket lábbal taposták. Amikor az ország népe Thököly vezetésével fegyvert fogott, a jogok egy részét visszaállították ugyan 1681-ben, de ez csak színlelés volt. Amikor 1683-ban a Bécs ostromára indult török sereget nemzetközi segítséggel visszavepik, ezt követően az országot és Budát a töröktől visszaveszik, megint a fegyver jogán uralkodnak. Hamis vádakkal sok magyart elfognak, egyeseket nagy váltságdíjért szabadon engednek ugyan, zömüket azonban halálra kínozzák vagy kivégzik. Az 1687-es országgyűlés azután kimondta a Habsburgok örökösödési jogát és eltörölte az ellenállási jogot. A végzést azonban erőszakkal és megfélemlítéssel csikarták ki, így nem érvényes. Nem érvényes azért sem, mert a bécsi udvar továbbra sem tartotta meg a törvényeket, ezzel a szerződés semmissé vált. Példa erre éppen Rákóczi Ferenc esete, akit törvénytelenül és ártatlanul börtönöztek be. Ezzel kapcsolatban a röpirat bemutatja Rákóczit, ismerteti egyéni életútját, szabadulását a bécsi-újhelyi börtönből, majd röviden szól a kuruc szabadságharc katonai eredményeiről.

A röpirat második része a bécsi udvarral folytatott 1704-es, 1705-ös és az 1706-os béketárgyalásokat ismerteti, egészen részletesen, bőven idézve a császári megbízott, Széchényi Pál érseknek az uralkodóval folytatott levelezéséből és a tárgyalási iratokból, miközben többször is hivatkozik az e tárgyban korábban kiadott kuruc röpiratokra is, főleg a Ráday Pál által Constantius Veracius álnéven írt *Animadversiones apologicaera*. Idézetei azt bizonyítják, hogy míg a magyarok őszintén tárgyaltak és jogos sérelmeik orvoslása esetén készek voltak a békére, a bécsi udvar a traktát csak időhúzás céljából folytatta, nem akart megegyezni, csak hitegetett. Mindezt a magyarok csak későn vették észre. A nagyszombati tárgyalások megszakadása után a háború folytatódott, s „a felháborodott magyarok” az ónodi országgyűlésen kimondták a Habsburgok trónfosztását. Pontonként ismerteti a trónfosztó nyilatkozatot, mely az egész nemzet akaratát fejezi ki, ezért törvényes, „nem úgy, mint az 1708-as pozsonyi labanc országgyűlés magyar ellenes végzése, amelyeket néhány megfélemlített és hazaáruló hozott.”

Külön fejezet foglalkozik Erdéllyel. Ismerteti történetét, elmagyarazza az erdélyiek szabad fejedelmválasztási jogát, amelyet a bécsi udvar meg akart semmisíteni és a magyar rendekkel kötött szövetséget. Az utolsó sorokban visszakanyarodik Rákóczi személyéhez, aki „annyi jeles tulajdonságokkal

ékesített fejedelem” és „eleven képmása a híres Corvinnak.” Mindkettőjüket törvénytelenül hurcolták Bécsbe és szánták erőszakos halálra. „De Ferenc Corvinnál sokkal csodálatosabb módon, szinte minden emberi segítség nélkül kiemelkedett a végtelen sok vesztére esküdt szörnyeteg köréből, és a börtönből a trónra lépett, amelyet nem mint király, hanem mint a haza atyja foglalt el.”¹

Az eddigi irodalom megállapításai. A röpiratról elsőnek Thaly Kálmán adott hírt, 1862-ben. A vargyasi Daniel család levéltárában megtalálta és nyomtatásban közreadta magyar szövegét. Itt adott hírt Szalay László szóbeli közléséről is, miszerint a röpirat latin változatát ő már korábban ismerte. Thaly utalva arra, hogy az általa közölt irat „nyelve és irmodora tökéletesen megegyez azon egyéb magyar nyelvemlékek és iratokéival, melyek a kurucvilágból fennmaradtak”, bizonyosra vette, hogy a magyar szöveg az eredeti, ebből fordították latinra, a külföld felvilágosítása végett. A röpirat szerzőjének Szalay magát a fejedelmet tartotta, Thaly azonban belső okokból ezt nem látta valószínűnek, s úgy vélte, Rákóczi „valamely titkárja” írhatta.²

1889-ben Thaly újra visszatért a röpiratra, abból az alkalomból, hogy az isztambuli angol nagykövet, Sir William White megmutatta neki annak egy hely és év nélküli nyomtatott francia változatát, melynek címe: *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie*. Utánanézeve, a hazai könyvtárakban a francia nyelvű kiadás további három példányát találta meg, ez a három egymással teljesen megegyezett, azonban eltért a White tulajdonában levőtől. A szerzőségről való korábbi véleményét úgy módosította, hogy a röpirat eredetijét Ráday Pál vagy Vay Ádám készítette, a francia fordítás pedig „talán a diplomata Brenner Domokos szepesi prépost tollából való.”³

1903-ban Apponyi Sándor *Hungarica* gyűjteményében egy újabb, a Thaly által leírt kiadványoktól eltérő francia nyomtatott példányról számolt be, ugyanakkor hírt adott egy negyedik változatról is, melyet Cornides Dániel könyvtárjegyzékében fedezett fel, s mely a „Ratisbonae 1711”-es impresszumot viseli.⁴

¹ A röpirat modern magyar fordítása: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerkesztette és válogatta, a magyarázatokat és jegyzeteket írta KÖRÖCZI Béla. Bp. 1970. 296–370. l.

² „Egy lengyel királyi tanácsos levele, melyet egy római birodalombeli úrnak írt Magyarországnak dolgairól” *Történelmi Kalászkok. 1603–1711*. A vargyasi Daniel-család irattárában lévő legnagyobbbrészt eredeti kéziratok után kiadá DANIEL Gábor, szerkeszté THALY Kálmán. Pest 1862. 119–206. l. Thaly értékelése a bevezetésben, VIII–XI. l. (A kiadás gondatlan, Thaly a szavakat többhelyt félreolvasva, nem egyszer egész mondatok értelmetlenek).

³ THALY Kálmán: *Rákóczi-féle unicum a Bosphorus partjáról*. = Századok 1889. 767–771. l.

⁴ *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI. II. k. München 1903. 1506. sz. 352–353. l. – Tíz év múlva az Apponyi által leírt példányt Kont Ignác megtalálta a párizsi Bibliothèque Mazarine-ben, majd egy közelebből nem ismertetett kiadást a francia külügyminisztériumi levéltárban, s azt is jelezte, hogy a *Journal historique de Verdun 1711*. február-áprilisi számaiban foglalkoztak a röpirattal. (I. Kont, *Bibliographie française de la Hongrie*. Paris 1913. 38. és 235. l.) – A külügyminisztériumi példányról már 60 évvel korábban Joseph Fiedler is írt, de erre senki sem figyelt fel: *Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande*. Herausgg. von Joseph FIEDLER. II. k. Wien 1858. 615. l.

Ezt követően Márki Sándor foglalkozott Rákóczi életrajzában egészen röviden a röpirattal, mondván, hogy „1710-ben magyar, latin és francia kiadásban jelent meg.” Arról azonban, hogy a magyar és a latin kiadást látta-e, illetve, hogy megállapítását mire alapítja, nem szólt. A röpirat szerzőjének „legtöbb valószínűséggel” Vay Ádámot tartja.⁵ Vele szemben Ráday életrajzírója, Gorzó Gellért — Thaly nyomán — Ráday szerzősége mellett foglalt állást,⁶ csakúgy mint a kuruc publicisztikáról szólva Esze Tamás⁷ vagy a Ráday Pál iratai I. kötetét közreadó munkaközösség.⁸

A Ráday Pál iratai 1961-ben megjelenő II. kötete azonban már jelezte, hogy „a francia és latin változatban megjelent” röpiratot, az 1710-es évbeli kuruc diplomáciai jelentések adatai szerint Brenner Márton írta és nyomatta ki.⁹ Ezt követően Esze Tamás tanulmánya először összegezte mindazt, amit a röpirat magyar kéziratáról és francia kiadásairól a korábbi irodalom megállapított, kiegészítve a nyomtatott példányokat Nagy István septemvir múlt századi könyvtárából az Esze család birtokába került 1711-es, már Cornides által említett regensburgi kiadással. Ennél lényegesebb, hogy a röpirat megírására és kiadására eddig nem ismert levéltári adatokat hozott. Leközölte Ráday Pálnak Husztról 1709. október 21-én a magyarországi Status Evangelicus követéhez, az északi protestáns hatalmaknál időző Körtvélyesi Jánoshoz és ifj. Dobozi Istvánhoz szóló levelét, amelyben közli, hogy nyomtatásban való kiadásra küldi az *Epistola Celsi ad Veracium* kéziratát. Az említett kézirat egy töredékes másolata megtalálható a Ráday család levéltárában: szövege azonos az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* magyar és francia változataival, „nyers fogalmazványa a végleges szövegnek.” A következőkben a diplomáciai jelentésekből idézve valószínűsíti, hogy az első francia kiadást Brenner Domokos nyomatta ki a kurlandi Mitáviában (Mitau, Jelgava), a másodikat pedig a hágai béketárgyalásokra küldött követ, Klement János Hollandiában. Ami a szerzőséget illeti, véleményét Esze Tamás így összegzi: a röpirat alapirata az az általunk nem ismert kézirat volt, amelyet Ráday küldött Körtvélyesinek és Dobozinak. Ezt a kéziratot valaki, minden valószínűség szerint Brenner, kiegészítette és átdolgozta, „a Lettre végleges szövegét ő formálta ki . . . Bizonyára ő változtatta meg a mű eredeti címét is.”¹⁰

1966-ban Köpeczi Béla *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című, a két ország közti diplomáciai és politikai kapcsolatok egészet áttekintő művében, részletesebb indoklás nélkül, egyedül Brennert nevezi meg a röpirat szerzőjének. Közli a *Journal historique de Verdun* 1711. februári számának megjegyzését, hogy a negyedréti alakú francia kiadást Németországban nyomtatták, s több fontos megállapítást tesz a mű forrásaira nézve. Így megállapítja, hogy szerzője felhasználta Jean de la Chapelle *Lettre d'un Suisse à un François sur*

⁵ MÁRKI Sándor: *II. Rákóczi Ferenc*. II. k. 1707–1708. Bp. 1909. 456–457. l. (Vay Ábrahámot mond, ez azonban nyilvánvalóan elírás, Ádám helyett.)

⁶ Gorzó Gellért: *Rádai Ráday Pál*. Bp. 1915. 65. l.

⁷ ESZE Tamás: *A Rákóczi-kor irodalma és publicisztikája*. = Irodalomtörténet 1954. 16. l.; majd részletesebben *A Rákóczi-kor publicisztikája* c. előadásában. Uo. 1954. 24. l.

⁸ *Ráday Pál iratai*. I. k. 1703–1706. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAJ Ferenc és PAP László. Bp. 1955. 21. l.

⁹ *Ráday Pál iratai*. II. k. 1707–1708. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán és MAKSAJ Ferenc. Bp. 1961. 48. l.

¹⁰ ESZE Tamás: *Egy lengyel királyi tanácsos levele*. (Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához). = Magyar Könyvszemle 1961. 482–489.

les affaires présentes de la Hongrie című művét, mely jogi érvekkel is bizonyítja, hogy a magyarok nem lázadók.¹¹

Időben utolsónak Hopp Lajos foglalkozott a röpirattal a Rákóczi-kori lengyel–magyar kapcsolatokról szóló munkájában. Ezt írja: „A lengyel tanácsos levelét Brenner Domokos írta 1709-ben, valószínűleg Rákóczi és Ráday intenciói alapján, s ő maga jelentette meg, különböző külföldi nyomdák impresszumával, egy esetben Danckában is.”¹²

A jelenleg ismert változatok. Mindezek után tekintsük most már át az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* különböző kéziratos és nyomtatott változatait, a korábbi megállapításokat kiegészítve saját kutatásaink eredményeivel.

Magyar szövegéből egykorú nyomtatott példány nincsen. A Thaly által kinyomtatott szöveg eredetijét nem volt módomban megkeresni, de ismerjük az ezzel szövszerint azonos öt másik másolatot.¹³ Háromnak az írása és a helyesírása a 18–19. század fordulójára utal, kettő a 19. század derekára. Ez a magyar változat nem eredeti, nem is egykorú, — mint még Thaly vélte. Elképzelhetetlen, hogy a szabadságharc kortársa Rákóczi fejedelmi címét következetesen „vezér”-nek mondja, hogy a szenátust „igazgató tanács”-nak nevezze, s hogy ne ismerje a conföderátus vagy szövetségzett rendek kifejezést, és helyette „frígyes rendek”-ről beszéljen. Nem eredeti szöveg ez, hanem a franciából a 18. század végén készített fordítás.¹⁴

A latin változatból szintén csak kéziratos példány ismert. Az egyetlen teljes szöveg Brenner Domokos elkobzott írásai közt maradt ránk, egykorú tisztázat. Címe: *De causa Statuum et Ordinum regni Hungariae pro libertate confoederatorum Celsus ad Constantium*. Szövege lényegében azonos a magyar, illetve a francia variánsokkal. A történeti elbeszélő részek néhol vázlatosabbak, és egy lényeges különbség: az 1710. január 22-i vadkerti csatára való utalás hiányzik

¹¹ KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. 1966. 295., 298., 375. és 393. l.

¹² HOPP Lajos: *A lengyel–magyar hagyományok újjászületése*. Bp. 1972. (Modern filológiai füzetek 14.) 92–93. l.

¹³ 1.) Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Ms. Quart. Hung. 1066. (Vásárolták Torma Károlytól 1887-ben); 2.) OSZK Ms. Quart Hung. 2059. (A jegyzeteket nem közli. Címlapján az évszám: 1710. 1896-ban Philep Albert küldte ajándékba Marosszentkirályról Thaly Kálmánnak); 3.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK) Ms. 4873/5. (Kazinczy Gábor gyűjteményéből); 4.) MTAK Tört. 2° 98. sz. 5.) MTAK Tört. 2° 349. sz. A magyar szöveg az alább ismertetésre kerülő francia b.) kiadás alapján készült, de a függelék hiányzik belőle, bár a szöveg utal rá.)

¹⁴ Számos rosszul magyarított kifejezés árulkodik a fordításra is. Pl. „Pays Bas” (a kor magyar kifejezése szerint: Hollandia); „Alsó Németország” (Thaly 169. l.); „Barcsai, partisan de la Porte”: „A porta bazárja” (!?) (Uo. 192. l.); „sur l'article” (értsd: az articulusról): „articulus felett” (uo. 179. l. jegyz.); stb. Viszont telitalálat a röpirat címének fordítása (Lettre d'un ministre de Pologne: Egy lengyel királyi tanácsos levele), amely teljesen meggyökeresedett történelmi irodalmunkban. Hogy ki volt a fordító, nem tudjuk. De megkockáztathatjuk — éppen a Thaly által közölt szöveg alapján — hogy talán a franciás műveltségű legifjabb Daniel István (1751–1772), aki Marmontel Belizárját fordította magyarra. (*Belisarius, melyly . . . Marmontel Uram által . . . kiadattatott, az után pedig magyarra fordítottatott . . .*, Kolozsvár 1776.) A két fordítás könnyed stílusa mintha rokonvonásokat mutatna. (Daniel Istvánra: SZINNYEI: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 595–596. h. és DANIEL Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Bp. 1896. 287–289. l.)

belőle.¹⁵ Ezzel megegyezik a Ráday levéltár már említett, szintén egykorú töredékes másolata.¹⁶

A francia nyelvű variánsokból három kiadást ismerünk.

a) Címe: *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie*. Hely és év nélkül. Negyedréte alakú, terjedelme 22 számozatlan levél. Címlapja más papirosra van nyomva, utólag ragasztották a kötethez. A szöveg a 2/a lapon kezdődik, felül a cím megismétlésével.¹⁷

b) Címe azonos az a)-val. Hely és év nélkül. Tizenkettedrét, a címlappal együtt 1–183 számozott lap. A szöveg a 183. lapon végződik, teljesen azonos az a)-val. A szöveg után három makkból és középen két félholdtól körülvevett köröcskéből álló nyomdai záródísz. A lap alján „Erra”, majd a köv. oldaltól két lapnyi Errata jegyzék.¹⁸

c) Két változata van: külön címlappal és anélkül. Tizenkettedrét. A címlap nélkülinél az 1. lapon felül a cím (azonos az a)-val, egy feltűnő sajtóhibával: „affaires” helyett „afiaires”), utána kezdődik a szöveg a 184. lapig, majd a függelék 1–32 számozott lap. A főszöveg a 183. lapig azonos az a)-val, utána azonban még egy bekezdés következik, mely a 184. lapon végződik, s egy magyar főpap halálát adja hírül (a szövegből kitetszően Széchényi Pál kalocsai érsekről van szó: meghalt 1710. május 22-én). A függelék, néhány apróbb idézet mellett, az elhalt főpapnak egy, a magyar sérelmek ügyében az udvarhoz írt keltezetlen beadványát közli. — A címlapos változatnál a különbség csak annyi, hogy a kötet elé más papírra nyomott, részben vörös betűs címlapot

¹⁵ Magyar Országos Levéltár (OL). Magyar Kancelláriai Levéltár. A 106; Hungarica Esterházyana No 38. (A gyűjtemény iratait 1785-ig a bécsi kabinet irattárban őrizték. Az iratok palliumán egykorú írással az alábbi olvasható: „Schriften von dem rebellischen hung. Abbé Brenner de anno 1707 und 1710, betreffend seine Verrichtungen zu Rom und Hungarn, welche ihm der Cardinal von Sachsen Eminenz [az akkori esztergomi érsek] durch einen dritten auf der Reise nach Pohlen abnehmen lassen.” Mivel a paksamétéban lévő időben utolsó írás 1710-ből való, az elkobzás nem történhetett Brenner Lengyelországba utazásakor, 1709 áprilisában. — Egyébként ezt a példányt ismerhette Szalay László és nem a köv. jegyzetben említett, mint Esze Tamás véli (I. m. 484. l.).

¹⁶ A Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (DREL). Ráday család levéltára IV. d/2–1. No 13. Egykorú másolat, címe és szövege azonos az előző jegyzetben említett, de a teljes kéziratnak csak mintegy első egyötödét tartalmazza. — Itt említetn meg, hogy a röpiratnak még két latin változata ismert, mind a kettő címlapján jelzi, hogy franciából készült fordítás. Ezek: 1.) *Epistola cujusdam ministri Poloni de vicissitudinibus Hungariae cuidam imperii principii exaratae*. Anno 1710. *E gallica in latinum traducta* 1801. OSZK. Quart. Lat. 769. Fordítója nem ismert. (Csak a röpirat első fele, az 1689-es eseményekig); 2.) *Literae cujusdam ministri Polonici ad certum imperii dynastam de negotiis Hungaricis scriptae. Versae ex opusculo gallica lingua composito, cui titulus Lettre d'un ministre de Pologne* [...]. OSZK. Quart. Lat. 765. (A francia a.) kiadás teljes szövege. A kézírás a 18–19. század fordulójára utal. Fordítója nem ismert.)

¹⁷ A kiadás könyvészeti leírását ld. APPONYI: *Hungarica*, i. h. (I. 4. jegyz.) — Általam ismert példányai: 1.) OSZK. RMK. III. 4780/a (a volt APPONYI 1506. sz. példány); 2.) Czartoryski Könyvtár, Krakko 9076/II; 3.) Központi Könyvtár, Soleure (Svájc). Hv 3350; 4.) Központi Könyvtár, Zürich. 18472⁴¹. — Kont Ignác a párizsi Mazarin-Könyvtárban is említi egy példányát (ld. 4. jegyz.), ez azonban nem volt föltalálható.

¹⁸ Thaly részletes leírását (Sir William White, Nagy Britannia 1880-as évekbeli nagykövetének példánya alapján) 1. a 2. jegyz.-ben. — Általam ismert példányai: 1.) Czartoryski Könyvtár, Krakko, 9185/I; 2.) Jagelló Könyvtár, Krakko 19889. I.; 3.) Uo. 10471. I.; 4.) British Museum, London 1193. b. g (2).

ragasztottak: *Lettre d'un ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires présentes de la Hongrie*. A Ratisbone, chez Erasme Kinkius. 1711.¹⁹

Előkerült a francia szöveg egykorú fogalmazványja is: Hopp Lajos talált rá az Ossolinski könyvtár kézíratai közt Boroszlóban.²⁰ A kézirat (szövege azonos az *a*)-val) ismeretlen kéz írása: a latin szöveg francia változata. A margón és a sorok közt Brenner Domokos sajátkezű javításai. A javítások részben stiláris jellegűek, részben egyes dolgokat kiegészített, pontosított Brenner.²¹ A kézirat címe eredetileg: „Celsus à Constance.” Majd Brenner ezt áthúzta és a margón mellé írta: „Épître” — majd ezt is áthúzta: „Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie.”

A röpirat megírására és kiadására vonatkozó adatok. A röpiratra vonatkozó legkorábbi utalást Ráday Pálnak — már Esze Tamás által is idézett — 1709. október 21-i Husztról írt levelében találjuk. A levél — melyet fogalmazványban ismerünk — a protestáns rendek Berlinben, a porosz udvarban tartózkodó megbízottjához szolt. Ráday tudatja a követekkel, hogy a Hollandiába utazó Klement János Mihállyal utasításokat, „instrumentumokat” küld számukra, „sőt assignáltam annexive [Klement] kezéhez két munkát, úgy mint Synopsim . . . és Epistolam Celsi ad Veracium, kit is hogy nyomtatásban is kiadassa, vagyon intimatiója; amellyekből elégséges információt vehet Kegyelmetek.”²²

A *Synopsis* kezdetű műről semmi közelebbit nem tudunk, a másik azonban — most már tudjuk — az „Egy lengyel királyi tanácsos levelé”-nek első latin változata volt.²³

¹⁹ Általam ismert példányai: Címlap nélkül: 1.) OSZK 219244. (Széchenyi Ferenc könyvtárából); 2.) ELTE Könyvtára. Budapest M. V. 95. (Dobai Székely Sámuel könyvtárából, „A Epperies en 1750”); 3.) Babeş-Bolyai Egyetem Könyvtára, Kolozsvár 39123 (Jakab György ajándéka az Erdélyi Múzeumnak 1860-ban); 4.) Külügyminisztériumi Levéltár, Párizs, Correspondance politique: Hongrie, t. 16. fol. 129 s köv. (Margóján tintával: 1711); 5.) Nemzeti Könyvtár, Varsó XVIII. 1327; 6.) A Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének Könyvtára. Varsó. XVIII. 1. 7.; Czartoryski Könyvtár, Krakko 9186/I. — Címlappal: 7.) Esze család példánya (Nagy István septemvir múlt századi gyűjteményéből. ld. 10. jegyz.); 8.) MTAK 542.450/2; 9.) Ossolinski Könyvtár, Boroszló XVIII-201. II.; 10.) Akadémiai Könyvtár, Kórnik (Lengyelország) 113233; 11.) Szász Országos Könyvtár, Drezda H. Hung. 979; 12.) Osztrák Nemzeti Könyvtár, Bécs 63. J. 27.

²⁰ *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie et de la Transilvanie, en partie relativement à celles de Prince Ragoczky.* Ossolinski Könyvtár, Boroszló, 12898. L. Hopp Lajos: *Rákóczi-kori hungarica az Ossolineumban*. Magyar Könyvszemle 1976. 296–300. — Ezúton is köszönöm Hopp Lajosnak, hogy a kéziratra felhívta a figyelmemet és annak teljes fotókópiáját rendelkezésemre bocsájtotta.

²¹ Érdekesek az első két mondat változatai. A latin szövegben: *Quae ad te exoranda duxi, vir ornatissime, multum a praedjudicatis distant opinionibus. Nam qui his indulgent, nusquam Hungaros non sugillant.* — Az első francia változatban: „Les choses que je vous expose, Monsieur, sont fort opposées aux préjugés, dont on est aujourd'hui prévenu dans le monde sur les sujets Hongrois” — Brenner javítása után: „Les choses que je viens vous exposer, Monsieur, me paroissent fort opposées aux préjugés dont on a rempli le monde sur le sujet des Hongrois.” (Kézirat I. l.) — Egy példa a pontosításra: francia szöveg: „Les François arrêterent les armes ottomanes par le gain de la bataille de St. Gothard l'an 1664.” — Brenner betoldása: „Les troupes auxiliaires de plusieurs princes cretiens et surtout les François . . .” (Kézirat 19. l.) stb. A nyomtatott francia szöveg azonos a javított kézirat szövegével.

²² DREL Ráday cs. lt. IV. d/2–17. No. 32.

²³ Ráday nyilván ezt akarta írni: *Epistola Celsi ad Constantium, s a Veracius név elírás*. Bizonyára 1706-os röpiratának álneve: Veracius Constantius zavarta meg.

Klement 1709. október legvégén vagy november legelején indult Munkácsról, s különböző lengyel főurakkal való tanácskozás után, november 25-én este ért Varsóba, hogy néhány nap után folytassa útját Berlinen át Hágába. Varsóban átadta Rákóczi utasításait Brenner Domokosnak, a fejedelem követének. Ismerjük Brenner másnap Rákóczihoz írt jelentését, amelyben részletesen beszámol Klementtel folytatott tárgyalásáról. A jelentés utóiratában ezt olvassuk: „Igyekezni fogok végleges formába önteni Celsus levelét.”²⁴ Ez a megjegyzés azt sejteti, hogy Klement szóban vagy írásban a fejedelemnek azt a kívánságát tolmácsolta, hogy a röpirat szövegét egészítse ki, azt módosítsa, javítsa, alkalmazza a nyugati közvélemény felfogásához.

Ettől kezdve mintegy két hónapon át nem hallunk a röpiratról, 1710 februárjától kezdve viszont annál több szó esik róla, Brenner szinte minden jelentésében találunk rá valamilyen utalást. Február 20-án „megismétli” kérését Rákóczihoz: sürgősen juttassa el hozzá a császáriakkal való katonai akciók leírását; „részletes és pontos elbeszélést a vadkerti ütközetről, meg a többiről, így Ritschan, Schlick, Rabutin, Kreutz csatáiról, Balogh Ádám harcairól a rácokkal, Eszterházy gróf támadásairól és más eseményekről.” Kéri továbbá a nagyszombati béketárgyalásokkal foglalkozó császári röpiratot, a *Fenestra camera obscurae Rakocizianae* megküldését. „Mindezeknek felhasználása csak növelni fogja Felsőed dicsőségét és bizonyítani fogja igazát.”²⁵ Rádaynak is ír ugyanebben az ügyben, pontokba foglalva kérdéseit,²⁶ majd néhány nap múlva megismétli mindezt Bercsényi főgenerálishoz szóló levelében.²⁷

1710. március 6-án Brenner már arról tudósítja Bercsényit, hogy amint a fejedelemnek korábban is jelentette, az észak-lengyelországi Kurland tartományban állomásozó Rhenne orosz generális, „aki más dolgokban is pártját fogta a magyarnak s jüvendőben is kész,” felajánlotta, hogy kinyomtatja a röpiratot.²⁸ Egy hónap múlva Brenner megismétli ugyanezt, hozzátéve, hogy a röpiratot „részben lefordítottam német nyelvre, részben mindjárt németül írtam.”²⁹

Április elején Brenner odahagyta Varsót és az Északi-tenger mellé, Danckába költözött, amint írta, azért, mert Ágost király közelében nem érezte magát teljes biztosságban, másrészt viszont talán azért, hogy közelebb legyen a nyomdához. Bercsényi főgenerálisnak legalábbis azt írta: egyik fő gondja, hogy a

²⁴ „Je tâcheroy de perfectionner l'Épître de Celse.” (OL Rákóczi-szabh. lt. I. 1. fasc. F. 165.)

²⁵ „Je supplie dont Votre Altesse Sérénissime très instamment et avec tous les ampressements que me donne la connoissance que cela est nécessaire, de vouloir bien me faire donner une narration ample et exacte du combat de Vatkert et des autres, comme celuy de Ritzan, Schlick, Rabutta, Kreitz, de Balog Adam avec les Rasciens, des attacs du Comte Eszterhazy et d'autres, et m'envoyer le libelle *Fenestra Obscura*. L'usage que je feryoy de tout cela, ne tardera qu'à relever sa gloire et portes les charges à Luy rendre justice.” (1710. február 20., Varsó: uo. fasc. H: 230.)

²⁶ 1710. február 20., Varsó: uo. fasc. H: 230.

²⁷ 1710. február 27., Varsó: uo. Fasc. H: 230.

²⁸ 1710. március 6., Varsó: uo. fasc. H: 230. — A Rákóczihoz ez ügyben írt jelentést nem ismerjük.

²⁹ „Dum expedire paro Nicolaum [Miklós postás, a levélvívó küldönc Bercsényi és Brenner közt], veniunt domini generalis Renne litterae [. . .] Res nostras imprimi curat, quas in Germanicam linguam partim transtuli, partim denuo eodem idiomate composui, caedat ad justitiae cognitionem et gentis gloriam.” (1710. április 6., Varsó: uo. fasc. H: 230.)

röpirat latin és francia változatát kinyomtassa.³⁰ „Kit régen köllött volna végbenvinni az impressiók iránt, tandem végtében viszem — jelentette május elején —, de úgy, hogy contentumjára lészen az országnak, reménlem.”³¹

Ide illeszkedik az az Esze Tamás által idézett, kelt nélküli irat is, melyben a fejedelem közli valamelyik diplomatájával, föltehetően Klementtel, hogy a röpiratok kinyomtatását Brenner már intézi a kurlandi Mitaviában, a költségeket is ő rendezi.³²

Július 30-i jelentésében Brenner már azt írja, hogy a könyvecske megjelent, küld is belőle egy példányt mutatóba. „Kinyomtatása, bekötése és Európában való elterjesztése nem kis munkát jelentett.” A költségek 400 valahány rajnai forintra rúgnak, ő pedig csak 280-at kapott rá. Egyébként „a könyvecske nagy visszhangot keltett. Nem hiányzanak az olyanok, akik védelmezik, de többen vannak azok, akik támadják, ezeket az osztrák-barátok tüzelik. Minél inkább hadakoznak azonban ellene, annál nagyobb érdeklődés ébred iránta, és nem tudják megakadályozni, hogy szerte Európában el ne terjedjen.”³³ Augusztus 9-én ugyanezt jelenti, hozzátéve „az itt megjelent könyvek miatt az osztrák-barátok nagy kiabálást csaptak Poroszországban.”³⁴

Még részletesebben írt az ügyről augusztus közepén Rákóczinak. „Amit Felsőged elrendelt, azt különböző nyelveken kinyomtatam. A közönség értékeli, az osztrákok pedig nagyon elégedetlenek vele. Több példányt küldtem belőlük Hollandiába, Angliába és Itáliába, bizonyos mennyiséget itt osztottam szét és különösen a [lengyel királyi] udvarban, amely még mindig Marienburgban [a nyugat-lengyelországi Malborg] tartózkodik. Kosel grófné [II. Ágost lengyel király metresze] és több más lengyel főúr köszönetüket fejezték ki, és mindedig senki sem akadt, aki azt merte volna állítani, hogy valótlan írtam. Tiepolt úr [a II. Ágost melletti császári követ] nagyon mérges miatta; tudomásomra jutott, hogy szokása szerint erőszakot akar alkalmazni: írt a császárnak, hogy adjon parancsot elraboltatásomra. Megfelelő módon tiltakoztam ellene az udvarnál és [Dancka] városánál, mondván, hogy ha bántva érzi magát felfogásomban, válaszoljon tollal. Ha erőszakot merne alkalmazni, élni fogok a természeti jog és a becsület törvényei által megengedett eszközökkel, hogy arcátlan viselkedését a lehető legkisebb bajjal megghiúsítsam. Kérem Felsőgedet, fenyegetse meg a hadifoglyokon alkalmazandó megtorlással az ok-

³⁰ „Altera hic mihi cura erit, ut kinyomtassam akit a fölséges fejedelem parancsolt, et quidem latino ac gallico idiomate.” (1710. április 26., Dancka: uo. fasc. H: 230.)

³¹ Bercsényinek, 1710. május 5., Dancka: uo. fasc. H: 230. — Itt emlitem meg, hogy a levelek tanúsága szerint Brenner az átdolgozott kéziratot a nyomtatás előtt sem Rákóczinak, sem másnak nem mutatta be.

³² ESZE Tamás: I. m. 485. l. (Az irat közelebbi lelőhelyét nem adja meg). — Mitavia, németül Mitau, a lettországi Jelgava, Riga közelében, egykor a kurlandi hercegek székhelye.

³³ „Mitto libelli typis editi exemplar unum, alia dominus Clement transmissi; tertii etiam amplioris exemplaria sequuntur. Horum omnium editio, compactio et per Europam sparsio non mo lico labore stetit. Constitit florenos Rhenenses 400 et ultra, ego vero pro postariis et coeteris expensis accepi solummodo 280 florenos, quo cum praetio singularis diebus hic vivatur satis sentio; de lauta vita et prodigalitate sane nemo me arguet. [...] Libelli isti ingentes excitant rumores. Patroni non desunt, sed plures inimici, quos Austriaci excitant; quo plus suppressere conantur, eo magis curiositatem provocant, nec impellent ne per Europam passim excurrat.” (Bercsényinek, 1710. július 30., Dancka: uo. fasc. H: 230.)

³⁴ „Ob libros his editos in Prussia magna Austriacorum vociferatio. Sed contemno, semper paratus ad obviandum si priores incoeperint.” (Bercsényinek, 1710. augusztus 9., DANCKA: Uo. fasc. H: 230.)

talán bécsi udvart, mely csak akkor emlékszik a megegyezésekre, a szerződésekre és az eskükre, ha fél.”³⁵

Augusztus 29-én újra kitért a röpiratra a fejedelemhez írt levelében: „Remélem, Felsőged méltóztatott már látni a könyvek egynémelyikét, melyeket latinul, franciául és németül nyomattam ki. Küldtem belőlük Sergeant úrnak [Brenner varsói megbízottja], hogy juttassa el Magyarországra. Már egész Európában elterjesztettük őket.”³⁶

Néhány nap múlva Bercsényinek írta, hogy a könyvek „második kiadásából” csatolt egy-egy példányt leveléhez.³⁷

Hosszabb hallgatás után, november közepén hozta újra szóba az ügyet Rákóczinak, jelezve, hogy a könyv körüli vihar még nem ült el (ami egyébként csak fokozza a kíváncsiságot olyanokban is, akik különben nem érdeklődnének iránta). Ismételten kéri a fejedelmet, ha gazfickók vagy bérgyilkosok révén valami baja történnék, torolja meg a hadifoglyokon.³⁸ Ilyesmire azonban nem került sor. Tiepolt írásban tiltakozott II. Ágostnál Brenner működése ellen, arra hivatkozva, hogy a két udvar megegyezett, hogy egymás lázadó alattvalóit nem fogadják be, — de ennek sem volt foganatja.³⁹

A röpirat ügyében az utolsó adatunk 1711. január 19-ről való. A Königsbergben tartózkodó Brenner közli az Utrechtben tárgyaló Klementtel a szabadságharcra vonatkozó legfrissebb híreket. Az utóiratban pedig ezt olvassuk: „Ha Kegyelmed lehetőséget talál arra, hogy a francia könyvecskét, melynek egy mindenben javított példányát Körtvélyesi uramnak elküldöttem, újra kiadhassa Hollandiában, ezzel kedves dolgot cselekszik a felséges fejedelemnek.

³⁵ „J’ay fait imprimer en différentes langues ce que Votre Altesse Sérénissime a ordonné. Le public le goute et les Autrichiens en sont très mal satisfaits. J’en ay envoyé plusieurs exemplaires en Hollande, Angleterre et Italie, une quantité a été distribué icy et surtout à la cour qui est encore à Mariembourg. Madame la Comte de Kosel aussy bien que plusieurs seigneurs de Pologne m’en ont remercié, et je n’ay encore trouvé personne qui aye osé dire et souttenir que j’imposois. Le sieur Tiepold en est fort en colère et il m’est revenu qu’il parloit à son ordinaire de violence, ayant écrit à l’Empereur pour obtenir un ordre positive pour me faire enlever. J’ay fait ladessus les protestations convenables à la cour et dans la ville, disant qu’il devoit répondre, s’il trouvoit son parti attaqué, par la plume; et s’il auseroit d’user de violence, je me servirois des vois permises par le droit naturel et par les loix de l’honneur pour en réprimer l’insolence de moins mal qu’il me sera possible. Je supplie Votre Altesse Sérénissime de menacer de repraisailler à prendre sur les prisonniers, cette cour de Vienne déraisonnable, qui ne souvient jamais des cartels, traités et serment que lorsqu’elle craint.” (1710. augusztus 15., Dancka: uo. fasc. H: 230.) — Ugyanaznap röviden, latinul Bercsényinek is írt Brenner: „Librum a me Gallice et Latine editum per Europam vulgavi. Indignatur Tiepolt et non de responsione sed de vi inferenda loquitur. Tempus docebit. Paro resistenciam, quam possum optimam casu quo id praesumat.” (Uo.)

³⁶ „J’espère que Votre Altesse Sérénissime aura déjà eu la bonté de voir quelques uns des livres que je viens de faire imprimer en latin, en françois et en allemand. J’en ay adressé à Monsieur Sergeant, pour les envoyer en Hongrie. Ils courent déjà toute l’Europe . . .” (1710. augusztus 29., Dancka: Uo. fasc. H: 230.)

³⁷ „Cum nondum mihi constet libellos meos pervenisse, hisce pro modum duplicatae unum ex posteriore editione accludo.” (1710. szeptember 12., Dancka: uo. fasc. H: 230.)

³⁸ „Et cum idem [a császári követ] multis communicationibus et urgenti strepitu omnia implent, praesertim contra editos a me libros debachando (quo curiositatem multorum alioquin de legendo non cogitantium excitat), iterato Seranissimam Vestram demisse oro, ut repressaliorum comminaria desumptione, aut si aliquid per nebulones et sicarios mihi contigerit, eadem in captivis revera desum, curare dignetur.” (1710. november 14., Dancka: uo. fasc. H: 230.)

³⁹ Tiepolt kelt nélküli beadványának másolata és Brenner erre adott válasza uo. asc. H: 230.

Ha erőre kapunk, sokat segíthetnek az érvek. Ha gyöngének bizonyulunk, javaink és életünk elvész, de ügyünk igaz voltának bebizonyításával, legalább becsületünket megmentjük.⁴⁰

A javított szövegre való utalás elsősorban a szöveghez függesztett utolsó bekezdésre vonatkozhat, melyben „egy nagyon kiváló magyar főpap”, a nevén nem említett Széchényi György érsek 1710. május 22-én bekövetkezett halálát adja tudtul, továbbá a függelékre, amelyben az érseknek, az udvarhoz küldött, már említett latin beadványát közli.

A röpirat szerzője. Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* első változatát valószínűleg Ráday Pál írta, 1709. október vége előtt, latinul. Ezt a kéziratot 1709–1710 fordulóján Varsóban átdolgozta Brenner Domokos. Mivel Ráday kéziratának szövegét nem ismerjük, kérdés, vajon mit változtatott Brenner.

Első pillanatra feltűnik, hogy az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* műfajában és érvelésében is különbözik a kurucok korábbi röpirataitól. Az európai közvéleményhez szóló, szinte kizárólag Ráday által írt tájékoztatások kiáltvány, manifestum alakban készültek. Ez a műfaj az 1700-as években már elavulóban volt, helyét a fiktív levél foglalta el, mely lehetőséget adott az okok és ellenokok közvetlenebb kifejtésére, nemcsak kinyilatkoztatott, hanem érvelt is. A nyugat-európai irodalom immár évtizedek óta kedvelt levélformája első ízben jelenik meg a külföldhöz szóló magyar publicisztikában. Latin stílusa korántsem olyan ünnepélyes, mint a kiáltványoké, deklarációké volt, érvelése viszont annál hatásosabb, mert egy magát elfogulatlannak valló külföldi szája adja a szót, aki egy kicsit kívülről nézi a dolgokat. Stílusa, szerkezete nem is hasonlít Ráday publicisztikai megnyilatkozásaihoz.

Még nagyobb az eltérés, ha a *Levél* érvelését nézzük. A manifestumok a magyar nemesi kiváltságokra hivatkoztak, az isteni törvényt emlegették és a szentírást idézték. A lengyel királyi tanácsos az uralkodó és a nemzet közötti szerződésről beszél, a természeti jogra hivatkozik és a nemzetközi jog megalapozóját, Hugo Grotiust idézi, megszólaltatva a kor neves Grotius-magyarázoit, G. Horn holland történészt, G. A. de Thou francia hugenotta jogászt, D. Chytraus (Kochhaffe) német teológust és A. Meyer flamand historikust. A sérelmek persze, a lényegét tekintve, ugyanazok, mint a korábbi röpiratokban (azzal a különbséggel, hogy a protestánsok problémáiról nem hallunk), de a hazai, nem egyszer elmaradott és provinciális légkörből átléptünk az európai politika és jogtudomány modern érveinek világába. A magyar történet eseményeinek elmondásánál sem Bonfinire, vagy más hazai szerzőre hivatkozik a levélíró, hanem olasz és francia munkákat idéz, eleve elhárítva ezzel az elfogultság vádját. A továbbiakban feltűnik, hogy a *Levél* szerzője milyen kitűnően tájékozott az udvarral folytatott béketárgyalások részleteiben. Nemcsak a kuruc álláspontot ismeri, hanem a császárit is, sőt azokat a bizalmas levélváltásokat is, melyek Széchényi Pál érsek és a császár közt történtek. Nem egyből szószerint idéz, s még azt is tudja, hogy az érseknek melyik volt az a beadványa, amelyre nem kapott választ. Azt mondtuk, hogy a magyar történelmet az elfogulatlan külső szemlélő szemével nézi; a béketárgyalásokról viszont a bizalmas dolgokban minden oldalról jól informált bennfentes tájékoztat.

⁴⁰ *Actenstücke zur Geschichte Rákóczy's*: I. m. II. 141. I. Idézi latinul ESZE Tamás is: I. m. 485. I.

Mindez pedig Ráday szerzősége ellen szól. A kancelláriai direktor korábbi röpiratai a hagyományos magyar nemesi szemlélet jegyében szóltak, s nem tudunk róla, hogy szerzőjük felfogása később megváltozott volna. Elképzelhetetlen, hogy Ráday, a buzgó kálvinista, aki minden kiáltványában bő teret szentelt a protestáns vallási sérelmeknek, itt kihagyta volna őket. Azt is tudjuk, hogy sem a francia, sem az olasz nyelvben nem volt járatos, és ha Grotius latin kiadását forgatta is, aligha ismerte a francia nyelven megjelent magyarázatok, vagy az olasz nyelvű történeti műveket. Egyébként sem volt szokása publicisztikai munkáiban forrásaira hivatkozni, soha röpirataihoz jegyzeteket nem csatolt. A béketárgyalások császári résztvevőinek bizalmas levélváltásait sem ismerhette. Az a tisztelet pedig, amivel a *Levél* a császári békeküldöttség vezetőjéről, Széchényi érsekről szól, (aki hű a császárhoz, de elismeri a felkelők igazát és így maga is gyanússá válik Bécs szemében), teljesen idegen volt Rádaytól.

Mindebből az következik, hogy a Ráday által írt eredeti szövegből vajmi kevés maradhatott, talán csak a magyar törvényeket ismertető rész és a béketárgyalások kuruc érvelését kifejtő, korábbi röpiratokra támaszkodó bekezdések. A *Levél* egésze, okfejtésének lényege Brenner munkája. A tartalmi érveket még megerősítik a stiláris és műfaji bizonyítékok. Brenner korábbi és későbbi műveinek nyelve, jegyzetelési módja megegyezik a *Levél*-ével, sőt az idézett szerzők egy része is azonos.⁴¹

Brenner tájékozottsága a hazai jogban és történelemben korántsem volt olyan alapos, mint Rádayé, nyelvismerete, nemzetközi látóköre azonban nagyobb volt, s benne élt kora modern európai áramlataiban. A röpirat megírásakor a mintegy 45 éves apát mögött változatos élet állt. Pozsony megyei szegény kismemesi családból származott, s fiatal korában katonának állt. Valamelyik császári huszárezred tizedese volt, amikor átállt a franciákhoz, ahol Verceil alezredes századában szolgált. Hamarosan odahagyta azonban a katonaságot és Nantesban a papi rendbe lépett. Hazatérve Magyarországra, megmaradt a papi pályán, ezekről az évekről azonban közelebbit nem tudunk. 1704-ben azonban már mint hantai prépost, Széchényi György érsek titkáraként vett részt a gyöngyösi béketárgyalásokon. 1705. áprilisában átállt a kurucokhoz. Ahogy Bercsényi írta: „hűségét historizáló pennájával akarja bizonyítani,” vagyis az a szándéka, hogy megírja a béketárgyalások történetét.

1706-ban Rákóczi kinevezte szepesi préposttá. Kinevezését a káptalan sérelmezte, ekkor Brenner kis latin munkában bizonyította, hogy a fejedelemnek joga van egyházi méltóságokat adományoznia. 1707-ben Rákóczi diplomáciai megbízatással a pápához küldte, egy évet töltött Rómában. Hazatérve külön megbízatással Párizsba ment, majd 1709-ben került sor lengyelországi küldetésére, melynek fő célja II. Ágost lengyel király és Sieniawski Ádám belzi palatinus kibékítése volt.

Brenner nyugtalan, ambiciózus, de tehetséges ember volt. Mozgékony, eleven szelleme a legbonyolultabb helyzetben is azonnal meglátta a lényegét, s megtalálta a meggyőzéshez legalkalmasabb érvet. Diplomáciai jelentései mutatják,

⁴¹ *Peculiares principum Hungariae in ecclesia Dei praerogativae*. Lőcse 1707. (RMK II. 2286. sz.; többször idézi Grotiust, I. 43. l.; Rákóczi-ról adott jellemzése szinte szószertint azonos a *Levél*-ben olvashatóval) és *Déduction des droits de la principauté de Transsylvanie*. H. és év nélkül. (Hollandia, 1713. Vö. Köpeczi, I. m. 299–300. l.)

hogy felismerte az európai nagy diplomácia titkos rugóit, s a kuruc szabadságharc nemzetközi helyzetét jobban érzékelte, mint diplomatatársai.⁴²

Összegezés. Vizsgálódásaink eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze: Az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* első változatát minden bizonynyal Ráday Pál írta 1709 őszén, latinul, *Epistola Celsi ad Constantium* címen. Ennek szövege nem maradt ránk. Ezt az alapszöveget teljesen átdolgozta 1709–1710 fordulóján Brenner Domokos Varsóban. 1710 elején elkészítette a röpirat német változatát, majd — föltehetően — valamelyik Rákóczi szolgálatában álló francia bevonásával — a franciát. Szándékosan mondunk változatot és nem fordítást; a francia szövegen ugyanis lemérhetjük az eltéréseket: többhelyt bővítette, másutt átfogalmazta a latint, s még ahol azonos maradt, ott is franciásította. A francia változatban egyébként már az 1710. január 22-i vadkerti csatáról is megemlékezett, amelynek híre valamikor márciusban jutott el hozzá.

A röpirat kiadását ugyancsak Brenner intézte 1710 nyarán. Erre — a német szöveg esetében bizonyosan, a többiében föltehetően — a letterszági Jelgavában (Mitau) került sor. Elsőnek a német változat készült el, aztán a latin és a francia, augusztus végére már mind a három megjelent. Sajnos a latin és a német nyelvű variáns mindedig nem került elő.⁴³ Összel — legalábbis a francia szövegből — már az újabb, második kiadás is megjelent, változatlan szöveggel, szintén valamelyik észak-lengyelországi nyomdában, de hogy melyikben, nem tudjuk.

1711 januárjában a megtoldott és függelékkal kiegészített francia változatot Brenner megküldte Utrechtbe Klement Jánosnak, aki azt kinyomtatta, *A Ratisbonne, chez Erasme Kinkius, 1711* impresszummal. Azt, hogy a regensburgi nyomdai jelzés fiktív, már kimutatták,⁴⁴ minden bizonynyal Hollandiában készült.

Az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* politikai célját nem érte el. Bár többször kiadták, példányai sokfelé eljutottak, a maga idejében feltűnést is keltett, nem tudta a protestáns hatalmak képviselőit Magyarország igaza mellé állítani az utrechti béketárgyalásokon. A nemzetközi politika alakításában tehát nem volt jelentősége. Történelmi értéke mindenekelőtt abban van, hogy elsőnek ad hírt a korai felvilágosodás természetjogi érveinek Magyarországon való meg-

⁴² Brenner életrajzát és diplomáciai tevékenységének értékelését l. *Ráday Pál iratai*, im. II. k. 46–48. l. és BENDA Kálmán; *Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához. 1707–1708.* = Történelmi Szemle 1959., főleg 11. s köv. l. Lengyelországi útjának céljára ld. Maron jelentését, Skola, 1709. május 7.: Külügyminisztériumi Levéltár, Párizs. Correspondance politique: Suède, t. 120, fol. 41. — Végül idézzük Klement Mihály Brennerhez írt levelét, annak igazolására, hogy tudott volt, hogy a Széchényi Pál levelezést ő hozta magával. Brenner és Klement a szabadságharc után összeveszett, s kölcsönösen mindennek elmondták egymást. Klement ebben a Hágából 1714. április 26-án írt levelében állhatatlannak, köpönyegforgatónak nevezi Brenneret, aki ha érdeke úgy hozta mindig elárulta urát. Így faképnél hagyta a császárt, „et vous ne doutâtes [!] point de trahir et son secret et d'emporter ses papiers pour vous, joindre à votre Prince [Rákóczi], qui vous récompensa d'une prélatrice imaginaire.” (Uo. Correspondance politique: Hongrie t. 17, fol. 141.)

⁴³ Föltehetően a latin és a német röpirat címe más volt, ezért nem talált rájuk eddig senki. Magam is hiába kerestem az elképzelhető variáns kezdőszavak alatt. (Epistola, Littera, — Schreiben, Brief. Ein polnischer Minister, — Celsus, stb.)

⁴⁴ ESZE Tamás: I. m. 486. l.

jelenéséről.⁴⁵ Jelzi, hogy a régi és az új politikai eszmék közötti harc a kuruc táborban is jelen volt. Paul Hazard szavával élve: „a hagyományos európai tudat válsága” elérte Magyarországot is.⁴⁶ Hogy ezeknek az új eszméknek a fel-tűnésében mennyi része volt Rákóczinak, aki átdolgoztatta Ráday hagyomá-nyos felfogásban írt könyvét, hogy Brenner felfogásának kialakulásában milyen szerepet játszott a Nyugat-Európával és éppen a francia műveltséggel szoros kapcsolatot tartó varsói lengyel politikai és kulturális környezet, ezt további kutatásoknak kell tisztázniok. Ugyanakkor a röpirat egyik legszebb történelmi emléke a sok évszázados lengyel – magyar barátságnak: 1710-ben a független-ségéért küzdő Magyarország igazát egy lengyel tárja Európa elé.

KÁLMÁN BENDA

“Lettre d’un Ministre de Pologne à un Seigneur de l’Empire sur les affaires de la Hongrie”

Le pamphlet, paru sous ce titre-là, en 1710, puis en 1711, en français, en latin et en allemand, a été écrit sous forme de lettre, forme à la mode à cette époque, et son but était de justifier devant l’opinion publique européenne la guerre d’indépendance hongroise commencée contre les Habsbourg en 1703. En même temps il a souligné le fait que les négociations des insurgés avec Vienne ont échoué par suite de la rigidité de la cour qui s’est refusée de toutes concessions. Dans son argumentation, le pamphlet s’appuie avant tout sur le raisonnement du droit naturel des Lumières précoces et il cite les ouvrages d’Hugo Grotius.

Après avoir analysé le fil d’idées du pamphlet, l’étude énumère les exemplaires manus-crits et imprimés du pamphlet qui sont connus aujourd’hui, puis, à la base des données d’archives, elle éclaireit les circonstances de la rédaction et de la publication du pamphlet, de même que le personnage de son auteur. D’après l’auteur, la première version du pam-phlet a été écrite, en automne de 1709, par Paul Ráday, directeur de la chancellerie du prince François II Rákóczi, en latin. Son manuscrit qui n’a pas subsisté jusqu’aujourd’hui a été remanié complètement par l’abbé Dominique Brenner, diplomate de Rákóczi qui résidait à cette époque à la cour polonaise, à Varsovie. Les phases de la préparation du pamphlet peuvent être poursuivies dans les rapports diplomatiques de Brenner que l’étude cite en détail. C’est de ceux-là que nous savons que, en été de 1710, Brenner a fait imprimer les variantes de langue latine, française et allemande à Jelgava (Mittau) en Lettonie. Nous n’en connaissons que la variante française de laquelle subsistent deux éditions aussi de Jelgava et le texte du manuscrit qui est aussi resté intact, avec les corrections de Brenner. En 1711, le texte français a été publié de nouveau par les ministres de Rákóczi accrédités en Hollande, avec une date d’impression fictive de Ratisbonne.

Le pamphlet n’a pas eu d’influence sur la politique internationale. Du point de vue historique, il est pourtant important, parce que nous y pouvons faire la connaissance de la conception de droit public des Hongrois insurgés, et parce que c’est ici qu’apparais-sent, pour la première fois en Hongrie, les arguments de droit naturel des Lumières.

⁴⁵ Jegtörténetírásunk a legutóbbi időkig úgy vélte, hogy Hugo Grotius eszméi a magyar jakobinusoknál, az 1790-es években jelentek meg először Magyarországon. L. Hugo GROTIUS: *A háború és a béke jogáról*. Kiadta és a bevezető tanulmányt írta Szabó Imre. I. Bp. 1960. Bevezetés. (Vö. Esze Tamás, i. m. 489. l.)

⁴⁶ Paul HAZARD: *La crise de la conscience européenne*. I–II. Paris 1936.

A Nyugat és a magyar forradalmak

Három megközelítési mód kínálkozik a *Nyugat* forradalmak-alatti tevékenységét vizsgálva: az előzmények felől nézhetjük, hogyan radikalizálódott már az első világháború idején és fordult mindinkább a nemzet és a társadalom gondjai, problémái felé. Visszatekinthetünk az 1919 végén újra induló *Nyugat*-számok felől, azt vizsgálva, hogy az ellenforradalom felülkerekedésének első esztendeiben ki hogyan vállalta vagy éppenséggel hogyan tagadta meg a Tanácsköztársaság alatti magatartását. A mea-culpázó hangok hatása befolyásolhatja így szemléletünket, hogy hitelt adjunk olyan kijelentéseknek, amikor átmenetileg egyes írók olyasmit is megkérdőjeleztek, amit korábban, a forradalmak idején őszinte és nyitott szívvel vallottak és vállaltak. Végül vizsgálhatjuk azt a két forradalom közötti határvonalat, ami az 1918-as polgári demokratikus forradalom és az 1919-es szocialista forradalom *Nyugat*-számai között húzódik, illetőleg arra a kérdésre keresnénk így választ, létezett-e ilyen határvonal, és ha igen, milyen mértékig és mi volt az a tartalmi különbség, ami a két forradalom *Nyugat*-számaikat elválasztotta.

Az első megközelítési mód talán a leginkább kidolgozott irodalomtörténet-írásunkban; ma már elismert tény, hogy a *Nyugat* által indított irodalmi forradalom a társadalmi forradalom ébresztgetője, előkészítője is volt, még akkor is, ha a tízes évek elején ezt Pogány József vagy Bresztovszky Ernő még nem ismerték fel, amint erre Komlós Aladár is utalt a *Nyugatról* szólva. Pogány és Bresztovszky ugyanis az Ady Endre és a *Nyugat* gárdájának jelentékeny része között az irodalom társadalmi szerepét illetőleg kétségkívül meglevő különbségeket hangsúlyozták, ám végül is az ismeretes „modernizmus-vitában” az új irodalom egésze melletti kiállítás érvényesült a szociáldemokraták hivatalos álláspontjaként, amit Garami Ernő fogalmazott meg a Szociáldemokrata Párt 1908-as kongresszusán:

„Aki megfigyeli a magyar szépirodalmat, az észre fogja venni azt, hogy ez vajúdik: új, fiatal emberek új témákat keresnek és az új témákhoz új formákat. Viaskodnak azokkal az új témákkal, formákkal, de meg akarják teremteni őket. Újat akarnak hozni szemben azzal a régi formával, amelyet én is elavultnak, rossznak, sőt még szocialista szempontból is elvetendőnek és károsnak tartok. En azt mondom, hogy ezt a fiatal, új vajúdot, nem mindenben kifogástalant teremtő, de kifogástalant és újat teremteni akaró irodalmi mozgalmat a Népszavának, ha van rá módja, lehetősége, támogatnia kell, ennek hajlékot kell nyitnia.”¹

¹ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Budapest 1908. április hó 19–23. napján megtartott IV. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1908.

Joggal írhatta Ignótus 1918. novemberében a *Nyugat* beköszöntő cikkében, hogy ha a folyóirat első száma a polgári demokratikus forradalomban nem is tükrözi eléggé a változást, ezt a forradalmat ők készítették elő:

„Ha valaki, úgy az irodalom, és épp az a független és szabad magyar irodalom, melyet tíz éven át a Nyugat jelképezett, megengedheti magának, hogy a művészet titokzatos törvénye szerint akkor találja meg szavát legkevésbé, mikor szíve legforróbban van érdekelve. Mert a harc, mely az október 30-iki dicsőséges forradalomban a teremtés diadaláig jutott el, a magyar művészetben s kivált a magyar irodalomban már jóval előbb végbement volt és győzött. A Nyugat emberei közül nem egy személy szerint is munkása és győztese volt a most diadalra jutott politikai forradalomnak.”²

Babits Mihály ugyanakkor már arra is rávilágít, szintén a *Nyugatban* írt cikkében, hogy „a mai forradalomban új forradalmak csírái rejlenek. De ha egyszer a fa nagyra nőtt már; minden új forradalom csak annyi lesz, mint új szétválása két ágnek, hogy mentül lombosabb koronája legyen.” Nemcsak egy új forradalom eljövételének proféciája ez, de annak a felismerése is, hogy mindez *szükségszerűen* bekövetkezhet, és Babits legfeljebb az új forradalom érkezétségéig eltelt időt gondolja távolabbinak. A történelem világformáló erejének fogja fel Babits e cikkében a polgári demokratikus forradalmat, amely szinte az emberek akaratától függetlenül teljesíti az élet, a fejlődés parancsát — ezért is fogadja megértéssel: „a történelem gépezete működött itt tovább, mely akkora lendületet kapott a világháborúban, hogy most a saját lendülete hajtja, s ha emberi kéz próbálja forgatni, elragadja ezt a kezét a saját irányába vagy letépi.”³

A másik megközelítési mód, ami a legélesebb fordulatot mutató 1919. novemberi *Nyugat*-számtól indítva visszafelé is megkérdőjelezné a folyóirat íróinak forradalmak alatti magatartása őszinteségét, véleményünk szerint nem járható út és nem is lenne igazságos. Mert a Tanácsköztársaság bukásával (pontosabban szólva: megdöntésével) a haladó írók egy sor olyan elképzelése és illúziója is rombadőlt, amelyek pedig hozzájárultak 1919-es magatartásuk kialakulásához. Ne feledjük, hogy egy négyéves háború átélt borzalma, amikor a magyar nép színe-virága pusztult el értelmetlenül, miközben idehaza a szemük előtt tobzódott az újgazdagok (és persze a régi tőkésék) háborúból hasznot húzó, a vért pénzre váltó világa, volt az az alapélmény, amely forradalmasította gondolkodásukat. Lehetetlen volt ugyanis a feltörekvő polgárságot, a tőkés rendet, a korábbi, a feudalizmus-ellenes szemüvegen át szemlélniük; a kapitalizmus bűnei is lelepleződtek, legalábbis mint a háborúkat okozó olyan rendszer, amely bele-tapos az egyén szabadságába, és értelmetlenül idegen érdekekért teszi kockára a nemzet jövőjét. Belejátszott gondolatviláguk radikalizálódásába a nemzet-féltés is, méghozzá 1918 végétől mind erőteljesebben, hogy a második forradalmat, a Tanácsköztársaságot a *Nyugat* íróinak nagyrésze vállalni tudta, valamint az is, hogy ez a forradalom szintén vérontás nélkül érkezett, mint az előző. Hozzájárult a Tanácsköztársaság alatti feladatvállalásukhoz az a körülmény is, hogy az irodalmi élet irányításába jelentékeny beleszólásuk volt a proletárdiktatúra idején. Osvát Ernő volt például az Írói Direktórium elnöke — és ez nem névleges tisztséget jelentett számára. Mellette Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Barta Lajos, Biró Lajos, Szini Gyula és a Nyugat több más írója is résztvett e szervezet munkájában.

² IGNÓTUS: *Új Magyarország*. = Nyugat 1918. november 1–16.

³ BABITS Mihály: *Az első pillanatban*. = Nyugat 1918. november 1–16.

Az európai forradalmak kitörésének, legalábbis a háborúban vesztes országok területén, volt valamilyen valószínűsége 1919 tavaszán, és ez a lehetőség maradt jóformán egyetlen reménynek akkor az országot körülvevő ellenséges blokádnak és katonai támadások kivédésére. Illúzióknak bizonyult utólag ez is, miként a két munkáspárt egyesülésének tartóssága is, amire a proletárforradalom vér nélküli győzelme, viszonylag békés átmeneti jellege épült. És a Tanácsköztársaság 1919 júniusában — júliusában kénytelen volt a forradalmi terror eszközéhez is nyúlni az ellenforradalmi kísérletek leverésére, ugyanakkor beszükkültek a lap- és könyvkiadás lehetőségei is a gazdasági blokádnak következtében beállt papírhány miatt; nagy gond volt az élelmezéssel, az ország ellátásával is, és mindez természetesen fékezte az első hetek lendületét. Ám éppen ezért nem fogadhatjuk el az 1919 őszén és után bekövetkezett visszamenőleges elvfeledásokat 1919 tavaszára igazán érvényesnek, — noha igaz az is, hogy nemcsak a félelem, a fehér terror rémségei keltette légkörrel magyarázhatók ezek a negatív megnyilatkozások, hanem benne élnek, belejátszanak az 1919 nyarán bekövetkezett csalódások is, az illúziók széthullása is. Ezért valljuk és hisszük, hogy a magyar írók 1918-as és 1919-es megnyilatkozásai őszinték voltak a forradalom idején, azokat nem kérdőjelezhetjük meg a későbbi negatív állásfoglalások talajáról. Már csak azért sem, mert az említett csalódások nem 1919 őszén következtek csak be, hanem már 1919 júniusában megindult a kiábrándulás egyeseknél — például Babitsnál, aki ekkor adta közre Szálló nap után című, kiábrándulását már jelző költeményét⁴ —, másoknál is, így Móricz Zsigmondnál is⁵ az elbizonytalanodás; ekkorra ugyanis már kitűnt, hogy a forradalmi terror alkalmazása elkerülhetetlen, és másrészt a felvidéki visszavonulás után az önvédelem lehetősége is kedvezőtlenre fordult. De mindez a későbbi viszonylagos eltávolodás nem teheti — és nem is teszi — meg nem történtté a Tanácsköztársaság első hónapjainak pozitív magatartásformáit a Nyugat íróinál.

Maradt tehát számunkra a harmadik megközelítési lehetőség: annak a vizsgálata, hogy van-e, és ha van, mennyire éles a határvonal a Tanácsköztársaság előtti és alatti *Nyugat* között. Már az jelez valami különbséget, hogy amíg 1918 novemberében Babits köszöntötte a polgári demokratikus forradalom győzelmét, még hozzá lelkesedéssel, ám ugyanakkor — mint említettük — rámutatott egy újabb forradalom lehetőségére is, a Tanácsköztársaságot Szabó Dezső üdvözölte a *Nyugat* 1919. áprilisi számában, aki sajátos frazeológiájával egyidejűleg bizonyos fenntartásait is hangoztatta; a proletárhatalmat elfogadja, sőt ünnepli, de félti tőle az írói szabadságot. És egy olyan szintézis megvalósítását tűzi ki az új irodalom céljául, „amelyben minden benne van: a múlt minden munkája, a jövő minden álma, a szavatlan anyagok, a természet boldog tágassága a tágabb űr rohanó világai s a teremtetett Isten”. Ez a mindent magába ölelő szintézis, amit ő „a teljes ember” kibontakozásának tekint, s amelynek a kommunizmus „csak állomása”, nem más, mint „Szent Ágoston és Marx”, a keresztény ideológia és a marxizmus valamiféle összeegyeztetése.⁶ Szabó Dezső persze nem jelenti a *Nyugat* egészét, sőt fővonalát sem; ismeretes, hogy az ő útja a Tanácsköztársaság idején az ellenforradalom irányába halad, és

⁴ BABITS Mihály: *Szálló nap után*. = Vasárnapi Újság 1919. június 8. Vö. SÓTÉR István: *Babits Mihály*. = Kortárs 1959. 1. sz.

⁵ Vö. MÓRICZ Virág: *Apám regénye*. Bp. 1953. 192–193.

⁶ SZABÓ Dezső: *Az egész emberért*. = Nyugat 1919. április 1. Vö. NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp. 1964. 199–207.

júniusban már olyan nézeteket hangoztat, olyan elméletet fogalmaz meg, amely már előrevetíti a későbbi, a forradalmak bukása utáni keresztényszocialisták szociális demagógiáját.⁷ A *Nyugat* forradalmi hangütése Tóth Árpád Az új isten című költeményében szólalt meg igazán, amelyben a megváltozás vágyát is kifejezte a költő: Emelj minket roppant tenyereidre / És a magad képére gyúrj át minket!

Egy másik különbség, amit többen is hangoztattak már, hogy a Tanácsköztársaság idején nem Osvát Ernő, hanem Babits Mihály szerkesztette a *Nyugatot*. Ez az elhatárolás azonban nem egészen pontos. Osvát neve ugyanis nem a Tanácsköztársaság alatt, hanem már korábban, 1919 januárjától lekerült a lap éléről, és már ekkor Babits vette át szerkesztői szerepkörét. Hogy mi volt az oka Osvát kiválásának, az nem eléggé világos, Schöpflin Aladár búcsúzója az 1919-es évfolyam élén sem ad erre vonatkozóan kellő fogódzót.⁸ Talán az lehetett kiválásának oka, hogy a Vörösmarty Akadémia alakulásakor, 1918 december elején kifejejtették őt a tagok névsorából, lehetett más indítéka is, de talán ez a körülmény is hozzájárult, hogy a Tanácsköztársaság idején Osvát vállalni tudta az Írói Direktórium elnöki tisztségét, ami meglehetősen sok munkával járt. És még egy érdekes adat, ami ezzel összefüggésbe hozható: a Sajtódirektórium 1919. június 11-i jegyzőkönyvéből tudjuk — amelynek különben Osvát szintén tagja volt —, hogy felmerült „egy kéthetenként megjelenő 10 ív terjedelmű, főleg szépirodalmi tartalmú” folyóirat megindítása, amelyet Osvát Ernő szerkesztett volna.⁹

A tervezett új irodalmi folyóirat természetesen nem a *Nyugat* helyett, hanem mellett került volna kiadásra, hiszen a Sajtódirektórium 1919. május 3-i jegyzőkönyve szerint a *Nyugatot* a Közoktatásügyi Népbizottság át kívánta venni és továbbra is fenn akarta tartani, éppen az Írói Direktórium javaslatára, amelynek elnöke Osvát Ernő volt. A közvetítéssel Babits és a Közoktatásügyi Népbizottság között Fülep Lajost kérték fel,¹⁰ aki nyilván sikerrel közvetített, hiszen a jegyzőkönyv szerint „a *Nyugat* nyomdai előállításának költségeit attól az időponttól fizeti a Szellemi Termékek Országos Tanácsa, amikortól kezdve a Közoktatásügyi Népbizottság eljait szolgálja”. Márpedig a Sajtódirektórium június 21-i jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy a Közoktatásügyi Népbizottság kifizette a *Nyugat* nyomdai számlaköveteléseit.¹¹

Ha összehasonlítjuk az 1918 decemberében alakult, rövid ideig fennálló Vörösmarty Akadémia, valamint az Írói Direktórium és Választmány névsorát, kitűnik, hogy a *Nyugat* csaknem ugyanazon írói mindkettőben résztvettek, ez pedig a feladatvállalás folyamatosságát mutatja a Tanácsköztársaság idején is. Persze, Móricz Zsigmond vagy Krúdy Gyula, vagy például Kosztolányi Dezső Tanácsköztársaságot szolgáló írásai nem magában a *Nyugat*ban jelentek meg, hanem a napilapokban, hiszen főként a szélesebb olvasótáborot meggyőzni kívánó, publicisztikai hevületű írásokról van ez esetben szó. Amikor a folyóiratról szólunk, természetesen a *Nyugat* írógárdájának munkásságát vizsgáljuk, és nem kizárólag a folyóiratban megjelent írásokat. Hozzájárult a *Nyugat* íróinak e feladatvállalásához, hogy a Tanácsköztársaság irodalompolitikája az új társadalom szolgálatát és az irodalom szabadságát egy-

⁷ Szabó Dezső: *Levelek Kolozsvárra*. = Vörös Lobogó 1919. június 18.

⁸ Schöpflin Aladár: *Osvát Ernő*. = *Nyugat*, 1919. január 1.

⁹ Közli: „*Mindenki újakra készül...*” IV. kötet. Bp. 1967. 797–798.

¹⁰ Uo. 796–797.

¹¹ Uo. 798–799.

szerre hirdette, gondoljunk például az elnöklő Biró Lajos felszólalására az Írók Szakszervezete megalakulásakor, aki többek között kifejtette, hogy „az irodalmi produkcióra vonatkozó korlátozottság, minden megszorítottság, megszűkitettség csak a pillanat kényszerűsége. A végső cél az írók és az irodalom teljes és tökéletes szabadsága. A szakszervezet feladata lesz, hogy az átmeneti időt tűrhetővé és minél rövidebbé tegye.”¹²

Ugyanezen az ülésen Osvát Ernő (aki ekkor már az Írói Direktórium elnöke volt) a következőkben körvonalazta a szakszervezet feladatát az összegyűlt háromszáz író előtt:

„Jövőbeli munkánknak az írói szabadság, a kritika függetlensége és az írói egzisztencia biztosítottasága kell, hogy alapját képezze. Mert sem ezek a kérdések, sem az irodalom maga, amely a jobb lehetőségek megálmodása, a jövőbelátás és mint ilyen az emberi haladás folytonosságát szolgáló társadalmi tevékenységek fényszórója kell hogy legyen, a jövőendő társadalmában még nincs. Ezeknek a jegyében kell szakszervezetünket megalakítani.”¹³

Az irodalom szabadságáról Lukács György,¹⁴ sőt Kun Béla is hasonló szelvényben nyilatkozott ekkor, Krúdy Gyula későbbi visszaemlékezése szerint.¹⁵ Noha előfordultak a Nyugat egyes írói ellen éretlen támadások is a Tanácsköztársaság idején, így például Tóth Árpád¹⁶ és Kosztolányi Dezső ellen,¹⁷ ami nyilván mindkét író elkedvetleníthette, az is jellemző azonban, hogy a *Nyugat* legalább ilyen éles hangon utasította vissza az ilyen támadásokat.¹⁸

Természetesen a *Nyugat* Tanácsköztársaság-alatti számaiban is kitapintható az a belső összetettség, a nézeteknek, az irodalomról vallott felfogásnak és a stílusnak az a sokfélesége, ami a folyóirat egészére mindig is jellemző volt. Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Tóth Árpád vagy a fiatal Déry Tibor és Lányi Sarolta éppúgy teret kaptak benne, mint Fenyő Miksa, Füst Milán, Hatvany Lajos, Szabó Dezső vagy Schöpflin Aladár. Igaz, ez utóbbi csak korábban megkezdett regényét folytatta, és Babits vagy Kosztolányi nem adott közre új költeményeket a folyóiratban a Tanácsköztársaság idején. Móríc Zsigmond pedig csak a címoldalon kinyomtatott nevével jelezte odatartozását, nem azért, mintha forradalmi riportjait és cikkeit a *Nyugat* nem vállalta volna, sokkal inkább a másutt gyorsabb publikálási lehetőség miatt, miként azt a polgári demokratikus forradalom idején is tette.

Összefoglalásul talán megállapíthatjuk, ha van is bizonyos különbség — miként azt az előbbieken jeleztük — a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság *Nyugat*-számai között, olyan élesen elválasztó határvonalat vizsgálódásaink során nem találtunk, amely valamiféle burkolt elutasításra mutatna a Tanácsköztársaság idején, akár az írók részéről a szocialista forradalommal szemben, akár a politikai vezetés részéről a folyóirattal szemben. Ennek alapján végkövetkeztetésünk a következőképp összegezhető: a *Nyugat* 1918-ban és 1919-ben is vállalta a forradalmat, és mind a két forradalom vállalta a *Nyugatot*.

¹² Megalakult az Írók Szakszervezete. Biró Lajos lett az elnök. Fáklya 1919. május 13.

¹³ Uo. Közli: „Mindenki újakra készül . . .” 1967. 354–357.

¹⁴ LUKÁCS György: *Felvilágosításul.* = Vörös Újság 1919. április 18.

¹⁵ KRÚDY Gyula: *A bolsi.* = A tegnap ködlovagjai c. kötetében. Bp. 1924.

¹⁶ *Vigyázat!* = Vörös Újság 1919. április 11.

¹⁷ *Cikk a vezércikkről.* = Vörös Újság 1919. május 9.

¹⁸ FENYŐ Miksa: *Dosztojevszkij.* = Nyugat 1919. április 16.

FARKAS JÓZSEF

La revue „Nyugat” (Occident) et les révolutions hongroises

En examinant l'activité durant la révolution bourgeoise-démocratique de 1918 et la révolution socialiste de 1919 de la revue *Nyugat* („Occident”), l'une des revues les plus importantes et les plus considérables de la littérature hongroise du XXe siècle, trois moyens d'approche se prêtent. Nous pouvons examiner la revue du point de vue des antécédents, comme l'organe de réveil et de préparation de la révolution sociale. C'est ce moyen d'approche qui est le plus élaboré dans notre historiographie littéraire. Nous pouvons jeter un regard en arrière à partir des numéros de *Nyugat*, parus à la fin de 1919, en examinant qui et à quel point ont accepté ou renié la République des Conseils; mais les abandons de principe ultérieurs et les déceptions n'influencent pas la sincérité des manifestations de 1918 et 1919.

La troisième possibilité d'approche est la plus motivée: c'est l'examen du fait s'il y a une ligne frontière dans *Nyugat* avant et durant la République des Conseils. Par ses analyses, l'auteur démontre qu'il n'y a pas une ligne frontière aigüe entre les numéros de *Nyugat* de la révolution bourgeoise démocratique et ceux de la République des Conseils, qui supposerait une sorte de refus, durant la période de la République des Conseils, de la part des écrivains envers la révolution socialiste ou de la part de la direction politique envers la revue. La revue *Nyugat* a accepté la révolution en 1918 et en 1919 et toutes les deux révolutions ont accepté la revue *Nyugat*.

KÖZLEMÉNYEK

Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára. 436 évvel ezelőtt, 1543-ban Várallyi Szaniszló pécsi püspök kétségbeesett hangú levélben kért segítséget Ferdinánd királytól a közeledő török seregek elleni védelemre.¹ Szolimán szultán ugyan ebben az évben indította meg hatodik hadjáratát Magyarország ellen. Mivel a kért segítség elmaradt, hadai könnyűszerrel foglalták el Pécest. A város elfoglalásáról Dsælalzáde Musztafa török író többek között ezt írta: „Pécs lakosainak nem lévén ereje a harcra és ellenállásra, meghódoltak. Az Islam népe bevonulván a várba, a falakra és a bástyákra kitűzték a zászlókat: az ezánt énekelték és a templomokat mecsetekké alakították át.”²

A Pécsen megletelepült törökség a városfalakon belül keresztény templomot nem tűrt. A megmaradt, illetőleg visszaszívargó keresztény lakosság részére egyedül a falakon kívüli Mindszentek templomában lehetett istentiszteletet tartani: a katolikusok és a lutheránusok közös használatában. Néhány összetűzéstől eltekintve a papok jól összefértek egymással. Följegyezték, hogy a katolikus István pap konyháján ebédelt az unitárius Válaszúti György és a református Skaricza Máté, az ismert hitvita szereplői.³

A katolikus papok és a hívek lelki gondozását a Nagyszombatban székelő Telegdi Miklós pécsi püspök pásztorlevelekkel igyekezett biztosítani. Oly csekély volt azonban a katolikus lelkészek száma, hogy a széteső egyházmegye irányítását Monoszlói András segítségével kívül sajátmagának kellett végeznie. Szomorúan írja XIII. Gergely pápának:

„A magyar katolikus egyház a végső romlás szélén áll . . . A főpásztor nélkül maradt nyáját az eretnekek a székhelyen is megtámadták . . . Nemsokára ellepik az ország egyéb városait, falvait, pusztáit is, mint a legyek, s a katolikus hitnek még neve sem fog fennmaradni.”

Ettől az aggodalomtól indítatva ragad tollat Pécs püspöke, s száll vitába a reformátor írőkkel. Perlekedéseik nemcsak kedvezően hatottak a magyar teológiai próza stílusának fejlődésére, de gyökeres magyarságuk figyelmet ébresztett mindenfelé. Telegdi Miklós apologetikus munkáival egyrészt az újkori szónoklatnak és értekező prózának vált igényes mesterévé, másrészt finom reneszánsz műveltségével, népi ihletésű, de a köznapi szóáradattól mentes stílusával méltán írta be nevét a magyar irodalomtörténetbe.

Telegdi Miklós 1535-ben született a Bihar megyei Telegden a helybeli földbirtokos egyik jobbágyának gyermekeként. A fiú talán el is kallódott volna, ha a telegdi plébános nem veszi pártfogásba az értelmes parasztsuhancot, akiből papot akart nevelni. A szegény embereknek ezt a boldogulási módját megragadta a fiatal Miklós, s a krakkói

¹ KOLLER József: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. Posonii, 1782. 5. k. 285.

² *Török Történetírók*. Bp. 1893–1916. M. Tud. Ak. 2. k. 236.

³ SZABÓ PÁL Zoltán—RUZSÁS Lajos: *A török Pécs*. 1958. 52.

egyetem elvégzése után lassan fölemelkedett az egyházi hierarchia lépcsőfokain — egészen a pécsi püspöki székig.

Könyvszeretete már fiatal korában kiütközött. Oláh Miklós primás végrendeletében reá, mint a legképzettebb teológusra hagyta könyveit. Többi társai — írja a végrendelező — még a port sem tartanak érdemesnek letörölni a könyvekről.

Szegényen élt, és szegényen is halt meg. Halála előtt két nappal, 1586. április 20-án kelt végrendeletében bocsánatot kért a püspököktől, hogy nem hagyhat rájuk semmit, de akinek nincs, nem adhat. „Midőn e sorokat írom, oly kevés pénzem van, hogy alig lesz elég temetési költségeim kifizetésére.”

Halála után apró ingóságait és könyvtárát hivatalosan is összeírták. A könyvkatalógust Deső Benedek nótáriuson kívül négy hivatalos személy látta el pecsétjével és aláírásával: Telegdi László sasvári archidiaconus és esztergomi kanonok, az elhunyt fivére, Kuthassi János szenttamási prépost és esztergomi kanonok, Valentin Ernleutner és F. Várali.

A katalógusról a leltározás vagy a könyvek átvételének dátuma hiányzik. A könyvleltár felvétele az elhalálkozás utáni napokban történt, mert a könyvkatalógus másolati példányának lapszéli jegyzete szerint: „Originale in aulam missum die 28^a Aprilis 1586”.⁴ Az eredeti példány tehát korán Bécsbe került, az udvari kamarához, ahol azonban az évszázadok során eltűnt. Csaknem háromszáz évvel a könyvleltár elkészítése után Nagy Gyulának 1880-ban az Országos Levéltár gazdag lybusából sikerült megtalálnia a magyar kamaránál maradt egykorú másolati példányt, amelyet a *Könyvszemle* 1880-i évfolyamában közzé is tett: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból* címmel.⁵

A rövid bevezetőben panaszkodik a közzétevő, hogy „a katalógus a lehető leghivatalosabb felületességgel készült” úgy, hogy a könyvek jórészt nem sikerült meghatározni, mert a katalógusban gyakran csak a szerző neve volt föltüntetve.

Bécsi levéltári kutatásaim során, éppen 390 évvel a megírása után, sikerült megtalálnom az eredeti könyvkatalógust, amely a helyesírási hibákat nem tekintve, 74 esetben tér el a hazai másolati példánytól. Az anonim katalógusmásoló nem lehetett magyar ember — ellentétben az eredetit készítő Deső Benedektől —, mert a b-t és a v-t több esetben w-nak írta. Így például *Sasboldi* helyett *Saswoldi*-t írt, *Perlaky András* nevét *Perladhy*-nak, *Buganagy János* nevét *Bugenhagius*-nak, *Cathemius*-t *Caterinus*-nak, *Forerius*-t *Fortrius*-nak keresztelte el. A legérdekesebb hibát a 133. könyv lejegyzésénél követte el a másoló, ezt írta: *Bibionadhi quarta pars*. Ezt az értelmetlen szöveget meg is kérdőjelezte Nagy Gyula. Az eredetiben ez másként olvasható: *Bibliának qta pars*. Ez az egyetlen magyar szó a katalógusban. Vagy tévedésből írta le a nótárius, vagy pedig azért, mert magyar nyelvű bibliafordításról volt szó.

Egyéb goromba hibát is ejtett a hazai másoló. Csak néhányat: *Enarrationes* (magyarázatok) helyett *in Ewangelia*-t írt, *de inventoribus* (a feltalálókról) helyett *de juvenioribus*-t (a fiatalabbakról) jegyzett. *Phisica Aristotelis* helyett *Phisica arithmeticalis* szerepel a jegyzékben. Több könyv címét kihagyta, a könyvek egymásutánja sem egyezik az eredetivel. Munkáját nagyon unhatta, mert könyveimül — miként már említettük — gyakran csak egy nevet vetett oda, pl. Lucius Apulleius. Az eredetiből megtudjuk, hogy Apulleius *Metamorphosis* (Átváltozások) című, vagy ismertebb, már az ókorban is *Asinus aureus* (Aranyzámár) névvel illetett művéről van szó.

A továbbiakban a bécsi eredeti könyvkatalógus adatai alapján igyekszünk bemutatni Telegdi Miklós könyvtárának néhány jelentős darabját.

⁴ NAGY Gyula: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból*. = Magyar Könyvszemle, 1880. 38. jegyzet

⁵ Uo. 37–50.

Telegdi Miklós könyvtárának nagyobb része theológiai vagy ilyen jellegű munka. Klaniczay Tibornak azt az állítását, hogy Telegdinek szent Ágoston a legkedveltebb auktora és annak hatása még a stílusán, a képein is felismerhető, megerősíti könyvtára is.⁶ Szent Ágostonnak több olyan munkája található a könyvek között, amelyeket még a XV. sz. végén nagyjából Velencében nyomattak ki. Különösen a *Confessio* szerepel több ízben is. De megtaláljuk annak az Augustinust megtérítő Ambrosiusnak a leveleit is, akinek köszönhető a keresztény költészet megteremtése, s akinek népies jambusokban írt himnuszairól Babits Mihály az *Amor Sanctus*-ban ezt írja: „A fázó lélek egyszerű öltönye ez.”

Csak természetes, hogy szent Ágoston mellett megtalálható Aquinói Tamásnak *Summa Theologiae*ja is.

Ismeretes, hogy Telegdi Miklós 27 éves korában megírta az első magyar nyelvű katekizmust, amely egyetlen eredeti példányban maradt reánk. Telegdi Bornemisza Péter *Fejtegetés* című munkájára felelve említi: „A Canisius Péter catechizmusát még ifjúkoromban én fordítottam magyarra.” Ez az 1562-ben írt munka Oláh Miklós költségén Hofhalter Ráfael bécsi nyomdász műhelyében készült, s Kiss Áron irodalomtörténészünk kutató munkája eredményeként a bázeli egyetem könyvtárából került elő.⁷ Könyvei arról tanúskodnak, hogy fő forrásként valóban Canisiust használta műve megírásához, de más műveket is figyelembe vett. Munkája nem egyszerű fordítás, hanem gondos átdolgozás.

Meglepő, hogy nagy ellenfelének, a protestáns tanokat még Nagyszombatban is terjeszteni igyekvő Bornemisza Péternek egyetlen munkája sem lelhető könyvei között. Igaz, saját maga művei is hiányoznak a Mossóczy Zakariással együtt szerkesztett *Corpus Juris* 400 felvágatlan példányán kívül.⁸ Viszont meglehetően Luther Mártonnak összes műve, némelyik többféle kiadásban is. Luther fő munkatársának, Melancthon Fülöpnek több hitvitázó műve is a könyvespolcon maradt. Érdekelte ironkat a Husz János elleni consistoriális eljárásról szóló könyv és a kiváló németalföldi humanistának, Rotterdami Erasmusnak tudományos és filológiai szempontból egyaránt jelentős újszövetség fordítása is.

De nem lett volna Telegdi Miklós felvilágosult reneszánsz író, ha nem ismerkedett volna meg kora neoplatonista felfogásával. Megtalálható könyvtárában Marsilius Ficinus, Aulus Gellius, Pietro Bembo és Aeneas Sylvius Piccolomini egy-egy munkája.

Ismeretes, hogy Marsilius Ficinus neoplatonista műveivel nagy hatást gyakorolt az érett reneszánsz művészetre és kultúrára azzal a gondolatával, hogy „az ember magát irányítja, és nem szorul semmiféle külső támogatásra.” Aulus Gellius *Noctes Atticae*ja nemcsak szórakoztató, de tudományos magyarázatokkal és leírásokkal teli, értékes kultúrtörténeti munka. Pietro Bembo velencei humanista *Asolani* című művében a firenzei neoplatonisták szerelemfelfogását népszerűsítette, de ugyanakkor saját korának hű társadalommetszetét is kibontotta. Aeneas Sylvius Piccolomininek főleg *Cosmographiája* (A világ leírása) volt hatással a magyar történetírókra. A *gyermeknevelésről* írt pedagógiai munkáját V. László magyar király számára írta. *Euryalus és Lucretia* c. házasságtörésről szóló pikáns széphistóriáját pedig nem kisebb költő fordította magyarra, mint Balassi Bálint.

És ha már az irodalomnál tartunk, hadd mutassunk rá a könyvtár igazi meglepetéseire. Olyan írókat tüntet fel a könyvjegyzék, akikről eddig nem vagy csak igen keveset tud-

⁶ KLANICZAY Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 365.

⁷ MAJLÁTH Béla: *Telegdi Miklós mester magyar katechizmusa 1562-ik évből*. Bp. 1883. 6.

⁸ Az elhunytak azért maradhatott 400 füzetlen példánya, mert a *Corpus Juris* saját nagyszombati házi nyomdájában nyomatta ki 1584-ben. (L. Nagy Gyula i. m. 50.)

tunk. Ilyen magyar író Caelius Pannonius, aki minden bizonnyal egyházi író lehetett; ilyen író Perlaky András, akinek először 1518-ban Bécsben, majd később több ízben is megjelentetett *Almanach seu Ephemeridum* című munkája a saját korában közismert írókat árul el. Ugyanígy jellegű lehetett Éber Pálnak Wittenbergben több ízben is kiadott történeti kalendáriuma. E művek rendkívül népszerűek voltak, bennük a hónapok és napok jegyzékén kívül csúziós versek, az álló- és bolygócsillagokról szóló tudósítások, krónikák, jóslások, egészségügyi és gazdasági tanácsok voltak.⁹

Különös jelentőségű a *Cantiones Hungaricae (Magyar énekek)* című munka, amely nem biztos, hogy kizárólag egyházi énekgyűjtemény volt, mert e kötet fölött megtalálható a *Psalterium hungaricum (Magyar zsolnárkönyv)*. A probléma eldöntése nem bír különös jelentőséggel, mert ebben az időben az egyházi énekek olyanok voltak, mint a népdalok: a szöveg csak a dallammal, s a dallam csak a szöveggel volt élvezhető. Tudjuk, hogy Telegdi Miklós esztergomi érseki helytartó korában nyolc régi egyházi éneket nyomtatott ki *Az evangéliumoknak magyarátja* című kétkötetes (I. kötet Bécsben 1577-ben, a második Nagyszombatban 1578-ban került kinyomtatásra) művében. Ezeket az énekeket a XVI. századi református és evangélikus énekeskönyvek is átvették.¹⁰

Horváth Cyrill a nyolc éneket a középkori magyar versek sorozatába is átvette, mert

„a nagyszombati aula emberei bizonyosan számon tartották, hogy a cantilenák dolgában mit örökölték a régiektől. Telegdi iratokból, nálánál öregebb egyénektől tudhatta, melyek voltak a magyar katolikusok régi egyházi énekei, sőt mint 1535-iki születésű egyre-másra gyermekkorából is emlékezhetett.”¹¹

Horváth Cyrill fenti feltevését pregnánsan igazolja a katalógusban szereplő két könyv a magyar énekekről és a magyar zsolnárokról, amelyeknek első összegyűjtője talán éppen Telegdi Miklós volt.

Ebben az időben különös jelentőségű volt az antik irodalomból merített közmondás-gyűjtemények felhasználása. Saját humanista gondolatainak kifejtésére Telegdi Miklós is szerette ezt, és Erasmus ily tárgyú adagiumain és egy általános közmondás-gyűjteményen kívül Polidorus Vergilius *Proverbiorum liberje* és a *Sententiae hebraeicae*, a héber bölcsmondásokat felölelő köteteket is megtalálták a könyvkollekcióban.

A másolatli jegyzék 272 bejegyzést tartalmaz. Az utolsó előtti az *Opera Litae* értelmetlen címet viseli. Érthető, hogy Nagy Gyula ezt is megkérdőjelezte. Az eredeti katalógusból kiderül, hogy a mű címe helyesen: *Opera Lyrae in voluminibus decem*, vagyis *Lírai munkák tíz kötetben*. Nem tudjuk, milyen lírai alkotásokról van szó, de feltételezhetjük, hogy a kor nagy reneszánsz költői is köztük voltak. A tízkötetes munka Telegdi költészetszeretetét bizonyítja. Külön örömünkre szolgált, hogy nagy elődjének, az éppen száz évvel előbb élt Janus Pannoniusnak, az Európa-szerte csodált reneszánsz költőnek verskötetei külön is szerepelnek a névjegyzékben.

Ebből a sokirányú humanista hatásból kristályosult ki Telegdi Miklós élénk előadásbeli stílusa, amely népies, természetes hasonlataival, a nyelv erejével és természetességével a közvetlenség erejével hatott. Tegyük hozzá, mindez négyszáz évvel ezelőtt történt, amidőn nyelvünk még kialakulatlan, érdes, és pallérozásán Telegdin kívül oly nagy költők, mint ellenfele: Bornemissza Péter és annak tanítványa: Balassi Bálint fáradoztak.

⁹ JAKAB Elek: *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*. Bp. 1881.

SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I. köt.* Bp. 1879.

¹⁰ BARTALUS István: *Magyar egyházak szertartásos énekei a XVI–XVII. században*. Pest, 1869.

ERDÉLYI Pál: *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században*. = Magyar Könyvszemle 1899.

¹¹ HORVÁTH Cyrill: *Régi magyar költők tára. I. köt. 2. kiad.* Bp. 1921.

Az Ilosvay-kódex egyik kötetén a következő latin nyelvű bejegyzés olvasható: „Hunc librum a Nicolao Telegdino episcopo Quinqueecclesiensi accepi 1582. Zacharias Mossóczy episcopus Nitriensis.” (Ezt a könyvet Telegdi Miklós pécsi püspöktől kaptam 1582-ben. Mossóczy Zakariás nyitrai püspök.)¹²

A bejegyzéshez tudnunk kell, hogy az Ilosvay-kódexen sokáig a Corpus Juris Hungaricit értették, amelyet Telegdi és Mossóczy gondos levéltári kutatások után szerkesztettek, és 1584-ben saját költségükön adtak ki Telegdi Miklósnak saját házában levő nagyszombati nyomdájában. Pontos filológiai és szövegkritikai munkát végeztek. A régi magyar törvények szövegét régi, eredeti kéziratok összehasonlításával a hibáktól megtisztították. Szerintük a törvényekből lehet megismerni a történelmet, s ezért alkotásukkal a törvényeket a történet forrásai közé emelték, helyet biztosítva nagyfotosságú kiadványuknak a magyar történetírás történetében is. E munka végzését elősegítették Telegdinek a krakkói egyetemen végzett studiumai, Baldus de Ubaldinak és Andrea Alciatusnak Justinianus institúcióról írt munkái. Ismerte a francia polgárjogot és a Werbőczy-féle *Tripartitumot* is.

A sok történeti munka közül kiemeljük Josephus Flaviusnak és Egessipusnak a zsidó háborúról írt munkáit, a magyar történészek közül pedig Ranzanus Péternek Mátyás királynak ajánlott művét, az *Epitome rerum Ungaricumot*, amely Magyarország leírását és történetét adja a hunoktól II. Lajosig. E munkát Zsámboki adta ki először 1558-ban, majd később Pécsi Lukács 1579-ban. A *Chronika regni Hungariae* című munkánál nem tudjuk, vajon a Hess-féle budai (1473) vagy a Thuróczy által írt és több ízben kiadott krónikát kell-e itt értenünk.

Könyveiből megállapíthatóan e rendkívül szerteágazó tudású, nagyműveltségű reneszánsz fenomént a természettudományok is érdekelték. Lapozgatta a bányáról írt munkát és Agócs Dánielnek ma már ismeretlen, az óceáni dolgokról és az új világról írt megállapításait. Ismerte Baldusnak a *Mare magnumj*át, Albertus Pighiusnak 1522-ben Párizsban kiadott astrológiáját, Arisztotelész fizikáját. Törődött az agrikultúrával, foglalkozott a növények világával (*Herbarium*) és az egészségüggyel. Főleg Marsilius Ficinusnak egészségügyi könyvei hatottak rá és a *Portus sanitatis*.

Ez az univerzális tudású humanista polihisztor nagy tudását bőven kamatoztatta apologetikus és jogi munkáiban éppúgy, mint szónoki beszédeiben, amelyekben — Pírnát Antal találó megjegyzése szerint: — „a protestáns prédikátorokhoz hasonlóan ostromozta a részegeskedést, tobzódást, az alsóbb néposztályok rovására elkövetett törvénytelen harácsolásokat s a feudális anarchia egyéb megnyilatkozásait.”¹³

Az egyszerű jobbágyfiúból a legmagasabb pozícióba került kiváló humanista tudósról szóló fejtegetéseinket a leghitelesebb értékelővel, a magyar irodalomtörténet-írást atyjának, Toldy Ferencnek soraival zárjuk:

„Telegdi tizenhat évi élő szónoklásával készített irodalmi feilépésének utat, munkái szelvében elterjedtek, a nagyok, az egyháziak, s ezek útján a nép között is, s általuk egy új, öntudatosan kimívelt irodalmi nyelv előkészítője lett, melynek nyomán állította elő Pázmány a legfelsőbbet, mit a magyar próza a XVIII. századig előmutatni bír.”¹⁴

¹² BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 132.

¹³ PIRNÁT Antal: *A tanító és épületes egyházi próza*. = (A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. I. köt. Bp. 1964. 504.)

¹⁴ TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Bp. 1873. 7.

Catalogus Librorum Episcopi Dni olim
Hortai Tekei Episcopi primis
ecclesiensis.

Nicephorus.

Bonfinius in duobus exemplis.

Historia ecclesiastica.

Josephus.

Agessippi historiae.

Armeniae filij.

Acta ecclesiae Mediolanensis.

Censura orientalis ecclesiae.

Cronica mandati.

Veteris s. Patrum.

Cronica regni Ungariae.

Supplementum cronicae mandati.

Oroniam Cic. tomi duo

in uno volumine.

Liber s. Adalberti.

Sermo s. Bernardi Abbatis.

Opera Hieronimi.

Bibliotheca sancta.

Opera Chrysostomi.

Hosionensis.

Inyesti seu Pandectarum.

Baldus.

Bartolus super Codice.

Liber de vitiis iudiciorum.

Camsij.

Camsius contra Ceteros.

Bibliotheca s. Patrum.

Cornelij Gessemij.

Stella.

Bibliotheca s. Patrum.

Græca Bibliotheca s. Patrum.

Opera D. Thomas Aquinatis.

Brentij in duobus voluminibus.

Physica Aristotelis.

Concordantie Bibliorum.

Brentius.

Opera s. Ambrosij.

Hilarij.

Concilia omnia.

Græca concilia.

Leonis primi sermoes.

Armenus.

Agricultura ecclesiae.

Biblia s. Lutetiae impressa.

De scriptoribus ecclesiae.

Canones Polonoenses.

Postilla Nicolij.

Albertus Parisi.

Græca Abbatis Pictij.

Juanes Cochus.

Juanis ecclesiae.

Oeconomia Bibliorum.

Panoplia euangelica.

Historia christiana Augustina.

De sectis, et vitiis omnium hereticorum.

Lucretius.

Methodius.

Mallens maleficarum.

Laurentij Suri de sacrificio missae.

Thrinartus Philicimus.

Prudus Nicolai Olabi.

Indicium ferri et aquae.

Agonia.

Petri Illicij.

Constitutiones ecclesiae Strigoniensis synodales.

BUNDESMANZLERAMT
Hofkanzlei
Wien, I., Johannesgasse Nr. 6.

Blasius 1717.

Vol. 2. 51

1811

Robertus Holcot
 Tomus secundus Interi
 Missale antiqui Strigoniensis
 Liber sermorum
 Missale Strigoniense
 Tomus primus Crayni in
 nova restituta.

Missale Olamocan.
 Summa Angelica de officio confite
 Summa Baptista
 Antonij Summa
 Censura quarta
 Opera Sgra in voluminibus octavo

Ego Ladislaus delegatus
 Acreditatus Sennaticus Conventus
 Strigoniensis manu ppa
 Ego Joannes Kuzsals
 pps S. Thomae et
 Canonici Ecclie Strigoniensis

Val. Ermler
~~...~~
 J. W. ...

Benedictus Besco publicus Sacrae
 auctoritate apostolicae et sedis
 spiritualis Ecclie Strigoniensis
 notarius manus propria

Eredeti szöveg

Catalogus Librorum reverendissimi Domini domini Nicolai Telegdini Episcopi quinqueecclesiensis

Nicephorus
Bonfinius in duobus exemplis
Historiae Ecclesiasticae
Josephus
Agesippi historiae
Aeneae Silvij
Acta Ecclesiae Mediolanensis
Censura orientalis Ecclesiae
Chronica mundi
Vitae S. Patrum
Chronica regni Hungariae
Supplementum chronicae mundi
Orationum Cice: tomi duo in uno volumine

Liber S. Adalberti
Sermones Bernardi Abbati
Opera Hieronimi
Bibliotheca sancta
Opera Chrisosthomi
Hostiensis
Digestum seu Pandecta
Baldus
Bartolus super Codice
Liber de rebus Eucharistiae
Canisy
Canisius contra centuriatores
Bibliotheca S. Patrum
Cornelii Jesseny
Stella
Bibliotheca S. Patrum
Item Bibliotheca S. Patrum
Opera D. Thomae Aquinatis
Brentii in duobus voluminibus
Phisica Aristotelis
Concordantiae Bibliorum
Brentius
Opera D. Ambrosij
Hilary
Concilia omnia
Item concilia
Leonis primi sermones
Ireneus
Agricultura Ecclesiae
Biblia S. Lutetiae impressa
De scriptoribus Ecclesiae
Canones Polonienses
Postilla Vicelii
Albertus Pichio
Item Alberti Pichij
Joannes Cocbeus
Joannis Ecchij
Oeconomia bibliorum
Panopia evangelica
Historia confessionis Augustanae
De sectis et vitis omnium haereticorum

Másolati szöveg

Catalogus Librorum reverendissimi olim Nicolai Telegdini episcopi Quinqueecclesiensis

(Lapszéli jegyzet: „Originale in aulam missum die 28^a Aprilis 1586.”)
(Csak az eltéréseket közöljük!)

Egesippi historiae
Aeneas Silvius

Chronica mundi
Vitae Sanctorum Patrum
Chronica regni Hungariae
Supplementum chronicae mundi
Orationum Ciceronis tomi duo in uno volumine

Sermones Bernardi
Opera Hieronymi

Bartholus super codice

Canisy

(hiányzik)

(hiányzik)

(hiányzik)

(hiányzik)

(Brentius in tribus exemplaribus
Phisica arithmeticalis

(Phnyzik, ill. I. fentebb!)

Hilary Opera

Biblia Lutetiae impressa
De scriptoribus ecclesiae
Conciones Polonienses

Albertus Pichio in duobus exemplaribus

Joannes Cochleus
Joannes Eccius

Panoplica evangelica

- Lindanus
 Methodius
 Malleus maleficarum
 Laurentii Surii de sacrificio missae
 Ninuardus Felicianus
 Sinodus Nicolai Olahi
 Iudicium ferri et aquae
 Agenda
 Petri Illicini
 Constitutiones Ecclesiae Strigoniensis si-
 nodales
 Vigily Martýris
 Theophilactus in epistolas Pauli
 Basily
 Aurely Augustini
 Tesaurus antiquitatum
 Tabiena reformata
 Decretales
 Joannis Feri
 Pauli de Palacio
 Joannis Soarez
 Defensio Tridentinae fidei catholicae
 Dubitantius
 Malleus haereticorum
 Topiarius Aegidius in duobus voluminibus
 Sermonum S. Vicentii libri 3
 Ransanus
 Jobbý historiae
 Joannis Feri in Exodum et sequentum
 usque ad librum iudicum
 Joannis Feri editio etiam
 Sermones Bonaventurae
 Roiardus
 Tomus secundus Hoffmeisteri
 Homilia Joannis Ecchý
 Eiusdem tomus quartus
 Postilla Antony Broski
 Eiusdem pars prima
 Opera D. Clementis
 Primassi Uticensis
 Haimo super Apocalipsim
 Joannis Feri in Evangelia D. Joannis
 Caely Pannoný in apocalipsim
 Theologiae Martini Lutheri
 Summa doctrinae Christianae
 Petri Francisci Zino
 Confessio Augustana
 Laurentý Avillae in evangelia et Epis-
 tolas
 Martinus Cromerus de celibatu sacerdo-
 tum
 Stanislai Orokon
 Francisci Cordubensis
 Dubitantius
 Summula Caietani de peccatis
 Rerum a societate gestarum in oriente
 Dionisii Areopati opera
 Novum testamentum Grece
 Missa Evangelica
 Cathalogus haereticorum
 Similitudines seu collationes ex Bibly
 Marsily Ficini
- Malleus maleficiorum
 Laurencius Surrius de sacrificio missae
 Synodus Nicolai Olahi
 (hiányzik)
 Petrus Illicinus
 Constitutiones ecclesiae Strigoniensis
 Virgilius martyr
 Theophilactus in epistolam Pauli
 Basilius
 Thesaurus antiquitatum
 Joannes Ferus
 Paulus de Palarno
 Joannes Soarez
 Defensio Tridentinae fidei
 Topiarius in duobus voluminibus
 Sermonum S. Vicency libr. 3.
 Joannes Ferus in Exodum in duobus
 exemplaribus
 (l. fentebb!)
 Homiliae Johannis Ecchy
 Eiusdem tomus 4-tus
 Postilla Antony Broiczdhy
 Primasius Uticensis
 Joannes Ferus in Evangelium Joannis
 Caelius Pannonius in Apocalipsim
 Theologia Martini Lutheri
 Petrus Franciscus Znio
 Laurencius Avilla in Evangelium et Epis-
 tolam
 Martinus Cromerus de coelibatu sacer-
 dotum
 Stanislaus Orodhovius
 Franciscus Cordubensis
 Summula Caietani
 Libellus de rebus gestis patrum socie-
 tatis Jesu in oriente
 Dionisy areopagitae opera
 Novum testamentum graece
 Similitudines ex bibly
 Marsilius Ficinus

- Plutarcus
 Aulus Gellius
 Petri Bembi historiae
 Pauli Jouy libri 5.
 De rebus oceanicis et novo orbe Dani-
 elis Agoes
 Commentariorum Surÿ
 Joachimi Vestali
 Apologia confessionis de caena domini
 Commonefactio Georgÿ Maioris
 Historia Philippi de actis Lutheri
 Lucÿ Apulei methamorphosis
 Epistola D. Pauli
 Annotationes Philippi Melant. in Matthe-
 um
 Georgii Maioris in Epistolas Pauli
 Eiusdem in Epistolas ad Galatas
 Lossius in epistolas
 Eiusdem in dnas Evangelij
 Orationes in Pergameno
 Annotationes Philippi in Evengelia
 Petri Pallady in Evengelia
 Calendarium historicum Pauli
 Eberi
 Annotationes Philippi in Epistolas Pauli
 Eiusdem in Epistolas Pauli ad Rom.
 Pauli Eberi de verbo Dei
 Corpus doctrinae Luterianae
 Psalterium Ungaricum
 Testamentum Ungaricum
 Cantiones Ungaricae
 Biblianak qta pars
 Daniel Grasserus
 Gilberti Gererbardi historia
 De verae et falsae Ecclesiae discrimine
 Commentaria Efemeridi
 Andreae Perlakÿ
 Polidorus de inventoribus
 Excidium Hierosolimitanum
 De Pestilentia lib. 3.
 Constitutiones sinodi Juariensis
 Almanach novum Petri Pitati
 Sententiae hebraeicae
 Decreta concily Mediolanensis
 Othomanorum familia
 Apologia Piggÿ
 In obitum Maximiliani
 De expresso verbo Dei
 Antiluteri
 Loca praecipua fidei Christianae
 Vita Christi de Bonaventura
 Lombardica historia
 Breviarium Romanum
 Origenis Adamanti
 Tertulianus
 Ciprianus
 Theophilactus in acta apostolorum
 Theophilactus
 Cassianus de institutis caenobriorum
 Joannes Brentius
 Homilis praestantissimi doctoris
 Bedae 1.
 Bedae 2.
- Plutarchus
 Aulus Gellius
 Pauli Jouy libr. 5.
 De rebus oceanicis et novo orbe Daniel
 Agoes
 Sury Comentary
 Joachimus Vestalus
 Apologia confessionis de coena Domini
 Lucius Apuleius
 Annotationes Philippi Melanctonis in Mat-
 theum
 Georgius Maior in epistolas Pauli
 Idem in epistolas ad Galathas
 Idem in evengelia
 Orationes variae in pergamenc
 Petrus Palladius in Evengeliium
 Eiusdem in epistolas Pauli ad Romanos
 Paulus Eberus de verbo Dei
 Corpus doctrinae Luterianae
 Psalterium hungaricum
 Testamentum hungaricum.
 Cantiones hungaricae
 Biblioadhi quarta pars
 Daniel Grasserus
 Historiae Gilberti Gererbrardi
 Commentaria in Ephemerides
 Andreae Perladhÿ
 Polidorus de juvenioribus
 De pestilentia libr. 3.
 Almanach novum Petri Pitaci
 Piggy Apologia
 Antiluterius
 Bonaventura de vita Christi
 Origenes Adamantius
 Tertullianus
 Cyprianus
 (hiányzik)
 Cassianus de institutis coenobiorum
 Homelius
 Bedae opera duo

- Tripartitum
 Ruperti opera
 Theodoretus
 Franciscus Forerius
 Joannes Ferus
 Ambrosius Cathemius
 Joannes Fabri
 Ambrosius Ansbertus
 Joannes Huss 1. 2.
 Brentius
 Brentius super acta apostolorum
 Brentius in Lucam
 Brentius in Mattheum
 Brentius in Osiam
 Brentius in Esaiam
 Brentius in Samuelem
 Decretum manuscriptum
 Hugo Cardinalis
 Repertorium Abbatis
 Opera Abbatis
 Opera Baldi
 Resolutiones Luteri
 Duo libri Bohemici eiusdem quanttis
 Joannes Pannonius
 Ludovicus Helianus
 Pomerium
 Gemma animae
 Pomerium sermonum
 Psalmodia
 Joannis Brenty opus in psalmos
 Joannes Buganagius
 Joannis Fabri sermones
 Caietani opera
 Appianus Alexandrinus
 Petrus de Ferarÿs
 Psalmi Davidis
 Sermones Antonius Florentinus
 Cathalogus sanctorum
 Summa Angelica
 Revelationes S. Brigidæ
 Claudatorium Ecclesiasticum
 Vilhelmus Durandus
 Portus sanitatis
 Herbarium
 Ordinarium Strigoniense
 Franciscus Bonhomius
 Sacerdotale secundum usum
 Romanæ Ecclesiæ
 Manuale parochiale
 Agenda
 Obsequiale
 Auli Gely
 Polidori Vergily
 Andreae Alciati commentaria
 super codice
 Alciati iuris consulti
 Eiusdem praesumptionum tractatus
 Eiusdem commentaria

 Elenchi dictionum de verborum signi
 Andreae Alciati in rubricam iuris civilis

 Institutiones iuris
- Rupert opera

 Franciscus Fortrius

 Ambrosius Caterinus
 Joannes Faber

 Joannes Huss

Brentius művei összesíve:
 Brenty opera in aliquot libros bibliorum

 Repertorium abbatis et sua opera

 Resolutiones Lutheri
 Bohemici libri duo

 (hiányzik)
 Johannes Bugenhagenius
 Sermones Joannis Fabri

 Sacerdotale

 Aulus Gellius
 Polidorus Vergilius
 Alciati commentaria super codice

 (hiányzik)
 Item: Commentaria in rubricam juris
 canonici
 Elenchus quidam dictionum
 Andreae Alciati in rubricam juris cano-
 nici commentaria

- Conciliationes conciliorum
 Concordantiae breviores diversarum materiarum iuris
 Stanislav a Jerico pro Ecclesia Christi
 Explanaciones proverbiorum
 Assertiones quorundam Ecclesiae dogmatum
 De vera Christi Ecclesia
 Catechismus catholicus
 Georgy Eder
 Theologia communis et usitata
 Francisci Bonhomý
 Modus confitendi
 Casparis Compareni
 Præces Ecclesiae
 De re metallica
 De aeterno Dei filio
 Theologia Martini Lutheri
 Ordinarium officii divini
 Confessio Augustana
 Pericopiae Evangeliorum in diversis diebus
 Postilla Nicolai Hemingý
 Postilla Pauli ab Eden
 Dispositiones in partes oratoris rhetoricae
 Pauli Simonis in enarrationes in Evangelium
 Vigandi doctoris explicationes in Evangelium
 Eiusdem authoris pars 1
 Confessio Valdensium
 Joannis Hoffmeisteri enarrationes
 Algerius de veritate corporis Christi
 Enchiridion controversarium
 Tractatus de indulgentiis
 Precationes catecheses
 Catechismus decreti concilii Tridentini
 Summa Armilla nuncupata
 Enchiridion dispensarium
 Dispensarium farmacorum
 Summa conciliorum
 Scopus biblicus
 Institutiones iuris
 Flores omnium doctorum
 Justini historici
 Opus Adami Sasboldi
 Joannis Rutheni
 Beza
 Plinius
 Cliades Erasmi
 Paraphrases Erasmi
 Erasmi in novum testamentum
 Conradý Valliani
 Rubertus Holcot
 Tomus secundus Luteri
 Missale antiquum Strigoniense
 Liber sermonum
 Missale Strigoniense
 Tomus Primus Erasmi in novum testamentum
 Missale Olomucense
- Conciliationes consiliorum
 Concordantiae diversarum materiarum iuris
 Stanislaus Agereo pro ecclesia Christi
 Tractatus de vera Christi ecclesia
 Georgy Ederi Catholicismus
 Theologia communis
 Franciscus Bonhomius
 Caspar Comparenius
 De re metallica libellus
 Theologia Lutheri
 Pericopiae Evangeliorum
 Postilla Nicolai Henningy
 Dispositiones in partes rhetoricae
 Simonis Pauli enarrationes in Evangelia
 Dr. Wigandus in Evangelia
 Eiusdem postillae pars prima
 Confessio Waldensium
 Joannes Hofmeister in Evangelia
 Algerius
 Precationes catechisticae
 Catechismus secundum concilium Tridentinum
 Summa consiliorum
 Flores doctorum
 Justini historiae
 Opus Adami Sasboldi
 Joannes Rutenius
 Chiliades adagiorum Erasmi Roterodamo
 Eiusdem Paraphrasis
 Eiusdem commentaria in novum testamentum
 Conradus Valianus
 Rupertus Holcot super libro sapientiae
 Operum Lutheri tomus 2 duv.
 Aliud missale
 Erasmi operum in novum testamentum tomus

Summa Angelica de casibus conscientiae	Summa Angelica
Summa Baptistiana	
Antony summae	Summa Antavini
Eiusdem quarta	(hiányzik)
Opera Lyrae in voluminibus decem	Opera Litae in voluminibus 10.

Casak másolati példányon:

Item: Decretorum regni Hungariae constitutionum publicarum noviter impressarum exempla nondum ligata, circiter 400.

Négypecsét helye

Ego Ladislaus Telegdinus Archidiaconus Sasvariensis, canonicus Strigoniensis manu ppa	Val. Ermlleitner mpr.
Ego Joannes Kuthassi prepositus S. Thomae et Canonicus Ecclesiae Strigoniensis	F. Waraliensis
	Benedictus Deseo, publicus Sacra auctoritate apostolica et sedis spiritualis Ecclesiae Strigoniensis notarius manu ppria

TÓTH ISTVÁN

„Vadosfai újság”. Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század [közepéről. Nemrégiben egy 18. századi kézirat töredékét kaptam. A kézirat 138 négysoros Gyöngyösi-strófát tartalmaz; utolsó levelei erősen rongáltak. A 18. század közepének egyik legnagyobb port felverő, evangélikusok—katolikusok közötti vallási villongásáról szól, fellengzősen, katolikus oldalról. Szerzője a töredékből nem határozható meg, de stílusa olvasott és verselgetési gyakorlattal rendelkező emberre enged következtetni.

A témáról az első tudományos igényű publikáció 1863-ban jelent meg a *Magyar Sion*-ban. Szerzője — FÁBIÁN István — egyik forrásaként egy 218 négysoros strófából álló verses kéziratot jelöl meg, melyet „Szekfy Pál készített” és a beledi plébánián található.¹ Jegyzeteiben részleteket — 38 versszakot — közöl. A közölt strófák stílusa meg-egyeznek a birtokomban lévő kéziratéval, de azonos versszak nincs köztük.

Kutatásaim alapján röviden összefoglalom az történetet és előzményeit. A 18. században Vadosfa Sopron vármegyéhez tartozott. Az 1750-es években kb. 360 lakosa volt, többségük közbirtokos nemes. Evangélikus község volt, csak egy-két katolikus család élt a faluban. A győri egyházmegye részeként a szomszédos Mihályi filiája volt.

A lutheri reformáció a sárvári Nádasdy-családban erős támaszra talált és gyorsan teret hódított a Kisalföldön. Ekkor — a 16. században — lett Vadosfa is protestáns.

A Nádasdyak rekatolizálásával (1643) megkezdődött a protestánsok visszaszorítása. 1681-ben a soproni országgyűlésen két vallási kérdésben rendelkező törvénycikkelyt (25. és 26. tc.) fogadtak el. Ezekben elismerték ugyan a bécsi békében (1606) biztosított vallásszabadság elvét, megszüntették a prédikátorok és tanítók elleni eljárásokat, de Nyugat-Magyarország 11 vármegyéjében az erdélyi katolikusok visszaszorításának mintájára csak 2—2 becikkelyezett, un. artikuláris helyen engedték meg a protestánsok nyilvános vallásgyakorlását. Sopron megyében a két kijelölt helység Nemeskér és Vados-

¹ FÁBIÁN István: *A vadosfai támadás*. In: *Magyar Sion* I. (1863); pp. 505—519.

fa volt. Sopron városában megmaradhatott az addigi keretben az evangélikus vallás gyakorlása.²

Az addig nem jelentős Vadosfa 31 településnek lett evangélikus központja. A régi kápolna helyébe 1732—34-ben új templomot emeltek.³ Fábri Gergely lelkészsége idején 1750—1753 között püspöki székhely lett Vadosfa.⁴

1751-ben Kusaludya Balázs répceláni katolikus nemes a vadosfai evangélikus templom melletti — 1747 óta per alatt álló — telkét felajánlotta, hogy azon Grofft János mihályi plébános kápolnát építhessen. Az evangélikusok tiltakoztak ez ellen, félték ugyanis, hogy a faluban megerősödik a katolikusság és ennek az ő vallásgyakorlásuk látja kárát. Kérelmeik Mária Teréziáig is eljutottak, aki szintén elutasította azokat.

A kápolna fel is épült, a felszentelés ünnepét 1751. augusztus 20-ra tűzték ki, s az ünnepségre meghívták a környék katolikus lakosságát.

Az evangélikus nemesek meg akarták akadályozni a felszentelést. Erre a napra összehívták a környező falvak evangélikus lakosságát, összeláncolt szekerekkel körülvették Vadosfát s kardokkal, botokkal, pemetekkel fegyverkeztek fel. A katolikus processziókat Vadosfa előtt lovasok fogadták és a népet visszatérésre szólították fel. Néhányan a felszentelésre érkezett megyei vezetők közül bementek a faluba s tárgyalni kezdtek az evangélikus vezetőkkel, de sikertelenül. Ezután törvényesen is megintették őket.

Az eredménytelen megbeszélések alatt a falu előtt várakozó katolikusok nagyobb részt hazatértek, egyedül a Mihályiból érkezett processzió maradt ott. A mihályi plébános népével behatolt Radó Lászlónak, a legtekintélyesebb evangélikus nemesnek telkére, ahol misézni akart. A birtokos kérésére nem volt hajlandó távozni, sőt Radónak István fiát tetteleg bántalmazták is. Erre elkezdődött az általános verekedés, ami a katolikusok elkergetésével, a kápolna alapos megrongálásával végződött.⁵ Egy idősebb katolikus férfi meg is halt, a tanúk egy része szerint az augusztusi melegben gutaütés érte. Szekfy Pál ezt gyilkosságnak állítja be. Fábri Gergely — az evangélikus lelkész — egész idő alatt mérsékelni, csillapítani próbálta híveit.

A vadosfai támadás híre rövidesen az egész országban elterjedt. Bírói vizsgálatot rendeltek el, melynek során 278 protestáns és katolikus tanút halgattak ki.⁶

Jellemző az eset súlyosságára és komolyságára, hogy a végső ítéletet — a pozsonyi Helytartótanács véleményezését figyelembe véve — a bécsi királyi kancellárián keresztül Mária Terézia hozta. A királynő mérsékelte a megye ítélet-javaslatát, s a módosított döntést a Helytartótanács intimátuma nyomán 1753 áprilisában hirdették ki a megyeszékhelyen, Nemeskéren. Fábri Gergelyt fölmentették, de püspöki tisztjétől megfosztották.

² Az országgyűlés monográfiája: NÉMETH Sándor: *Az 1681. évi országgyűlés*. Bp. 1915.

³ A templom az előírásoknak megfelelően torony nélkül épült, formájában hasonlíthatott a ma is álló — egykor szintén artikuláris — nemeskéri evangélikus templomhoz. Tornyot — külön engedéllyel — csak 1785-ben építhettek hozzá. A barokk templomot 1912-ben lebontották s helyére neogót stílusban újat emeltek.

⁴ Fábri Gergelyt 1737-ben hívták meg Vadosfára és 1750-ben választották meg dunántúli superintendensnek.

⁵ Részletek a verekedésről, Szekfű Pálnál: *Ez Vadosfa helység ma Várnak tétetik, /Szekérből Bástyája, s-ganéjjal rakatik, /Föl-fegyverkezett nép azon állittatik, /Órzik Lesik, de mitt? Soha nem tudatik. / (35.) Nem állhat már Luther a' szekeres sánczbúl /Ugrálnak, mint bolhák ümeg, s-gatya ránczbúl /Az durungos nemzet omlik-ki ez várbúl, /Nyugovó Papistát verik gorombául. / (73.) Kergettetik itten Mihályi Plébános /Kialtyák Pap czimpbúl ki meczetik a' hús /Midőn ezt így hallya némelly Cáholicus /Papot sietteti, s-bisz-tattya, hogy fús! fús! (79.) Dühösség eszközd meg-adá Rostának /Vérével főtötték pásittyát határnak /Lelkét ki-ütätték, s küldék más világnak /Hogy Postája légn szent István Királynak. (87.)*

⁶ Az 1751. okt. 5-i megyegyűlési jegyzőkönyv 173 evangélikus személyt sorol fel, akik részt vettek a verekedésben. (Soproni Állami Levéltár, *Protocolorum Comitatus Soproniensis*, Tom. XV. pp. 339—344.)

tották s Vadosfa elhagyására kötelezték. 13 birtokosra 100 és 400 fl. közötti — esetenként teljes vagy részleges vagyonek Kobzással súlyosbíttott — pénzbüntetést szabtak ki,⁷ másokat — köztük öt asszonyt — nyilvános testi fenyítésre ítélték, többeket börtönnel büntettek. Az ítéleteket végre is hajtották.

A megye és gr. Zichy Ferenc győri püspök javaslata ellenére Mária Terézia engedélyezte — további rendelkezésig — a nyilvános vallásgyakorlatot, de csak néhány megszorítással. Elrendelte, hogy a bírságpénzből fizessék ki a sebesültek gyógyítási költségeit, a perköltségeket és a meghalt férfi özvegyének járó díjat. A fennmaradó összegből pedig a megrongált kápolnát újból s szebben fölépítsék s a katolikus szertartást soha többé meg ne zavarják.⁸

A kápolna újjáépítésének felügyeletével Sopron vármegye Bátky Józsefet bízta meg. Az építkezés megkezdése előtt — 1753-ban az ítélethírdetés után — ünnepélyes istentiszteletet tartottak a megrongált kápolnában. Ekkor helyezték el az új templom alapkövét. Az itt elhangzott beszéd nyomtatásban is megjelent.⁹

Az újjáépült és megnagyobbított templomot 1756. augusztus 20-án szentelte fel Horváth István címzetes madocsei apát.¹⁰

A templom egykorú berendezésével együtt ma is épségben áll. Méretével, kvalitásával kiemelkedik a környék barokk műemlékei közül. Legutóbb 1978-ban renoválták.

⁷ PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek I.* Sopron, 1910. pp. 347–349. közli az elítélt vadosfai nemesek Mária Teréziához intézett kérvényét, melyben a kirótt pénzbírság mérséklését vagy legalább halasztási időt kérnek. 1753. ápr. 30.

⁸ *Intimatum consilii regii super exsequandorum executione excessarum Vadosfalvensium. Posenii, 8. Martii 1753.* In: HRABOVSKY: *Scrinium antiquarium.* A kötet jelzete 1377. ff. 45–46. Kézirat másolat. Sopron, Evangélikus egyházközség könyvtára.

⁹ HORVÁTH István: *T. N. Sopron vármegyében Vadosfai nevű nemes helységben az erős küszalón épített győzhetetlen és vitélő római anyaszentegyháznak az mennyi dicsőült szentek tiszteleteinek megadásában dicséretessen lett, és történt dicsőséges győzedelme...* Sopron, 1753, Siess. (Petrik II. 162.) Horváth Istvárról bővebben: SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái.* IV. köt. Bp. 1896. 1210–1211. l.

¹⁰ A vadosfai zavarás és előzményeinek leírásához főként a következő nyomtatott munkákat használtam: FÁBIÁN István: idézett cikke (1863). — PAYR Sándor: *Fábrí Gergely... és az 1751. évi vallási zavarás Vadosfán.* Bp. 1894. — LAUCSEK Jónás: *A vadosfai ág. hitv. evang. anyae gyházközség és filiáinak története 1644–1896.* Kapuvár, 1902. — PAYR Sándor: *A vadosfai artikuláris egyházközség a Rábaközben.* Bp. — 1910. PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek I.* Sopron, 1910. — PAYR Sándor: *A soproni ev. egyházközség története. I.* Sopron, 1917. — PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története I.* Sopron, 1924. — MIHÁLYI Ernő: *A vadosfai templom története.* Pannonalma, 1936. — *Kézírtatos források: Relatio de horrendis Lutheranorum excessibus Vadosfalvensis.* Kézirat a mihályi plébánia irattárában. — *Species facti in negotio Vadosfalvensi.* In: Hrabovszky: *Scrinium antiquarium.* A kötet jelzete 1374. ff. 95–96. Sopron, Evangélikus egyházközség könyvtára. — *Memorandum Superintendententi potissimum ejus domesticis... et auditoribus Ecclae. Vadosfalv. gemebundus dies ortus est X. Octobris...* (év nélkül.) In: HRABOVSKY: *Scrinium antiquarium.* A kötet jelzete 1374. ff. 97–98. Sopron, Evangélikus egyházközség könyvtára. — *Intimatum consilii regii super exsequandorum executione excessarum Vadosfalvensis. Posenii, 8. Martii 1753.* In: HRABOVSKY: *Scrinium antiquarium.* A kötet jelzete 1377. ff. 45–46. Sopron, Evangélikus egyházközség könyvtára. A vizsgálatok és a per iratait a soproni levéltár őrzi *Ecclesiastica* — IV A/1 g-3 jelzeten. — Bőséges anyagot tartalmaznak az 1751–1756 közötti megyegyűlési jegyzőkönyvek is: *Protocollorum Comitatus Soproniensis.* Tom. XV—XVI—XVII. Gróf Zichy Ferenc győri püspök Vadosfa ügyében a királynőhöz írt — hitelesnek elfogadható — levelét közölte SZOMBATHELYI K.: *Még egy szó a vadosfai támadásról.* In: *Magyar Sion I.* (1863); pp. 796–799. — Fábri Gergelyről részletesen ír: HRABOVSKY György: *Presbyterologia,* Evang. Aug. Conf. lévő Evangy. Superintendentia Predikatorai Luther és Devai Reformatiojától fogva a mostani időkig lehozva Hrabowszky György Palotai Predikátor és nyugodalomba lépett Senior által, 1816. Két kötet kézirat a soproni evangélikus egyházközség Hrabovszky-gyűjteményében. Jelzete Lc. 153/1–2.

Nehezen lehet megmagyarázni a vadosfai evangélikusok kilátás nélküli tetteges szembeszegülését — a katolikus valláson keresztül — az államhatalommal. Mária Terézia — tulajdonképpen konszolidált — uralkodása alatt előnyszerzésre semmi reményük nem lehetett. Talán közelebb kerülünk a megoldáshoz, ha az alig több, mint 40 éve lezajlott Rákóczi-szabadságharcra gondolunk. A Kisalföldön már Thököly korában erős volt a kuruc-mozgalom. Rákóczi ezredesével, Telekesi Török Istvánnal pedig Vadosfa is szoros kapcsolatban állt, sőt itt temették el 1723-ban az evangélikus templom kriptájában. Ez alkalomra volt katonái is eljöttek, mintegy tüntetve ezredesük és múltjuk mellett. Talán ez a hangulat és szellem támadt fel 18 évvel később ismét?

A vadosfai villongás történetének kutatása során a mihályi plébánián (Győr — Sopron megye) Kő Antal plébános felhívta figyelmemet egy Vadosfai újság címet viselő nyomtatványra. Ennek eleje a Fábíán által közölt kéziratot szemelvényeket, utolsó harmada pedig a birtokomban lévő ugyancsak kézírattörédek szövegét tartalmazza.¹¹ A nyomtatványt Petrik nem ismeri,¹² s egyelőre ez az egyetlen ismert példány.

Első lapján szerző, hely, évszám és nyomda megjelölése nélkül, a címe. Szerzőjének neve az előszóból derül ki. Borítója eredetileg nem volt, a jelenlegi egy hozzáfűzött sötét-szürkészöld, közelebről azonosíthatatlan levéltörédek, talán a 19. század elejéről.

Az író itt Szekfű Pálnak nevezi magát. Mindenképpen azonos a Fábíán által idézett Szekfy Pállal. Az eltérést névhasználati bizonytalanságnak, másolási hibának vagy Fábíán „magyarításának” („nemesítésének”) tekinthetjük.

Szekfű (Szekfy) Pált lexikonaink, névtáraink nem említik. Levéltári kutatásaim során kevés adatot találtam róla. A vadosfai vizsgálatokban Sopron vármegye esküdtként vett részt. Így érthető rendkívül részletes témaismerete és verses történelmének történeti hűsége is. Életéről, munkásságáról egyelőre semmi egyebet nem tudunk. Kéziratot vagy nyomtatásban megjelent más művét nem ismerjük. Feltételezhető, hogy írt alkalmi verseket, melyek különböző — főként Sopron megyei — családi levéltárakban lappanghatnak.

Az impresszum-adatok meghatározásakor abból kiindulva, hogy az eset, melyet leír, elsősorban megyei esemény volt és a nyomtatvány emlékirat jellegű, a soproni Siess-nyomdára gyanakodtam. Támpontot a könyvecske 3—5. lapjain található fametszetes díszítések, díszes kezdőbetűk adtak, valamint a 3—4., illetve utánuk következő lapok kétféle betűtípusa.

Kiindulásként Horváth István 1753-ban, Sopronban megjelent, említett vadosfai ünnepi beszédét hasonlítottam össze az új nyomtatvánnyal. A két nyomtatvány tipográfiai megformálása és betűtípusai megegyeztek. Ugyanígy típusazonosságot állapíthattam meg a *Vadosfai újság* T és a Horváth-beszéd A iniciáléja között.

A történetben szereplő Grofft János mihályi plébános is írt egy beszédet, mely 1757-ben ugyancsak a soproni Siess-nél jelent meg.¹³ Ebben is azonos betű- és iniciálétípusra találtam.

A végsőnek tekinthető bizonyítékra a soproni evangélikusok egyik panasziratában¹⁴

¹¹ pp. 31—32 töredékesen, valamint a pp. 35—50.

¹² *Magyarország bibliographiája. 1712—1860. 1—4. köt. Szerk. PETRIK Géza. Bp. 1888—1892.* — *Magyarország bibliographiája. 1712—1860. 5. köt. Bp. 1971.* (Pótlások Petrik 1—4. köteteihez.)

¹³ GROFFT János: *Regnavit mors; uralkodott a halál.* Az az mélt. gróf Széchenyi Josefa ó nagysága, néhai . . . gróf Schmegey Fridericus Emericus . . . hitvestársán a halál uralkodásának magyarázattya, melyet . . . magyarázott — —. Sopron, 1758, Siess. (Petrik. I. 939.)

¹⁴ *Justus dolor parnassi Soproniensis Augustanae Confessionis Sopronii, 1758, Siess.* (Petrik I. 556.)

bukkantam. A címlapján lévő fametszetes dísz megegyezik a *Vadosfai újság* 4. lapjának záródíszével.

Ezek alapján elkészíthettem a pontos bibliográfiai leírást. Megjelenésének idejét nem sikerült pontosan meghatározni. Nem származhat 1756. augusztus 20-a előttről, de emlékirat jellege miatt sokkal ezután sem készülhetett. Legvalószínűbbnek látszik, hogy 1756–1757-ben nyomták.

A nyomtatvány leírása:

(SZEKFI Pál)
Vadosfai újság. [Sopron], [Siess], [1756–1760 között]. 52 p. A/1–G/2. 4°. 19,7 × 14,2 cm. Fűzött.

Jelenlegi őrzési helye: Mihályi (Győr-Sopron megye), Római katolikus Plébánia.

Az 1863-ban részleteiben publikált beledi kézirat azóta eltűnt. Valószínűleg az 1870-es években tűz áldozata lett.¹⁵ Szekfi Pál verses históriáját teljes egészében már csak az itt ismertetett nyomtatvány tartalmazza.¹⁶

PINTÉR GÁBOR

Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez. Rummy Károly György a XIX. század első felének jellegzetes egyénisége, akinek törekvéseiben felismerhetők a magyarországi értelmiség próbálkozásai, hogy a szűk lehetőségek között hangot adjanak véleményüknek, valamiképpen a nyilvánosság elé tárják elképzeléseiket az állam, a társadalom, a gazdaság, a sajtó, a művészeti és az irodalmi élet modernizálásáról.¹ Természetesen a Rummy-típusú értelmiségi nem mérhető a vele eszméileg sok tekintetben rokon Berzeviczy Gergely (vagy más szempontból Kazinczy Ferenc) mértékével; az eszmerendszer rekonstruálható ugyan, mégis, érdekesebb, ha a Rummy-típus vállalkozásaiban kapcsolódásai, olvasmányai és tanulmányai, kül- és belföldi hatások lecsapódását kísérjük nyomon. Rummy vállalkozásait ezért nem csupán egy jellegzetes egyéniség a viszonyok építette korlátai lerombolása, nyomorúságos körülményei megszüntetése kísérletének fogjuk föl; bár a törekvések, amelyek között sajtó- és más periodikus kiadványok, szövegközlések és forrásközlések tervét találjuk, egyazon szemléletnek és tervnek különféle eszközzel megvalósítandó lehetőségeit körvonalazzák számunkra. Rummy kiegyensúlyozatlan egyénisége és az állandó pénzzavar – természetesen – hozzájárultak kudarcaihoz, hiszen szinte mindegyik (nagyszabású és kisebb érdemekkel kecsesített) terve kudarcra végződött. Kapkodása és a lehetőségek túlbecsülése, a valódi helyzet félreismerése is befolyásolta kiadványainak idő előtti elhalását. Ugyanakkor azonban azt is tisztán kell látnunk, hogy a göttingai szellemi

¹⁵ A birtokomban lévő kéziratröredék feltehetően nem azonos a beledivel. Valószínűleg mindkettő a nyomtatott kiadást megelőző kéziratot másolat lehet.

¹⁶ A – kéziratot – verses históriát eddig csak Fábian István említette, valamint Mihályi Ernő az említett művében, valószínűleg csak Fábiant idézve. A nyomtatványt egyikük sem ismeri. Vadosfa monográfiái, Payr Sándor és Laucsek Jónás, Szekfi Pál munkáját egyáltalán nem ismerik.

¹ Rummy Károly György életművének megnyugtató, kül- és belföldi, nem egyszer igen bonyolult kapcsolatait, levelezését felölelő földolgozása várat magára. Angyal Endre áttekintése után [*Karl Georg Rummy (1780–1847) Ein Vorkämpfer der deutsch-slawisch-ungarischen Wechselseitigkeit.* = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Fr. Schiller-Universität Jena* 8 (1958–59), Klny.]e dolgozat szerzője több részletkérdést dolgozott föl, majd egy évfordulós cikkben igyekezett kijelölni egy Rummy-monográfia kereteit. Vö. *Rummy Károly György idézése.* = Új Forrás 1972. 2. sz. 131–136.

élettől felbuzdult, a németországi folyóiratok szellemiségét szeme előtt tartó Rummy sorsában, egyéniségének eltorzulásában, állandó sértettségében a ferenci abszolutizmusé a fő felelősség, amely a legesekélyebb teret sem hagyta a szabadabb szellemiség kibontakozásának; és amely államapparátusával s mindenekelőtt cenzúraszervezetével kordában tartotta a gondolkodókat, az írókat.

Rummy Károly György nagyszabású folyóirattervét és annak kudarcát korábban ismertettük,² valamint azt a reménykedést is, amelyet szlovák részről fűztek Rummy kezdeményezéseihez.³ A Schedius-féle *Zeitschrift von und für Ungern* folytatásaként fellépő folyóiratterv mellé egy Musen-Almanachot is tervezett Rummy, ennek egy kötete valóban megjelent.⁴ A következő kötet anyaga is egybegyűlt, de a mecénás hiánya, Rummy kényszerű költözése az 1800-as esztendőkből az egyik felvidéki városból a másikba, valamint egy nagyon lényeges és egy eddig nem eléggé hangsúlyozott körülmény lehetetlenné tette a folytatást. A folyóirat meg sem jelenhetett, mert annak tartalma (Berzeviczy ígért cikke, stb.) veszélyesebbnek tetszett a puztán szépirodalmi almanachénál. Figyelemre méltó az a szívósság és becsvágy, mellyel Rummy nemcsak szűkebb pátriáját (a Szepesség), nemcsak hazáját (Magyarország), hanem az osztrák birodalomnak szinte valamennyi tartományát érdekeltté akarta tenni vállalkozásaiban. Erre bizonyítékok levelei a cseh bibliográfushoz, J. J. Czikannhoz.⁵

Teschen, am 21 April 1807

Erst heute erhielt ich Ew. Wohlgeboren Schreiben, durch den Naturdichter Hiller,⁶ und eile daher dasselbe zu antworten, da es noch vom 8 Febr. datirt ist. Von dem Schulek⁷ in Pržno kann ich Ihnen bloss folgende biographische Notizen mittheilen. Er ist zu Hibbe in Ungarn geboren (wo ich nicht irre, im Jahre 1777), studierte in Käsmark unter den Professoren Paul Nadler, Johann Genersich, Andreas Kralowanszky, Johann Ásbóth, Christian Genersich, Adam Podkonitzky, besuchte keine Universität, ward noch sehr jung nach Hibbe als Schullehrer beruffen, und von da bald als Rector der lateinischen Trivialschule nach Mossótz versetzt. Von hier erhielt er den Ruff als evangelischer Prediger nach Pržno in Mähren und ward dazu am 9 März 1806 in Teschen ordinirt. Die von ihm herausgegebenen zwey slavischen Schriften sind in den österreichischen Annalen angezeigt.⁸ Er ist auch ein slavischer Dichter, hat aber, so viel ich weiss, noch keine Gedichte drucken lassen. Er ist ein guter Kopf, und wenn er eine Universität besucht hätte, würde er es in den Wissenschaften weit gebracht haben. Seine Gemahlin ist aus Käsmark in Ungarn.

Es freut mich, dass mir Ew. Wohlgeboren Gelegenheit gab, Ihre werthe Bekanntheit zu maenen. In dem Aprilhefte der österreichischen Annalen werden Sie die Ankündigung der von mir auf Pränumeration herauszugebenden Werke gelesen haben. Sie würden mir einen grossen Freundschaftsdienst erweisen, wenn Sie mir in Ihrer Gegend einige Pränumeranten darauf verschaffen könnten. Der Musenalmanach ist ietzt in den Händen des hiesigen Censors und wird nächstens gedruckt werden. Er ist nicht bloss für

² *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806.* = Magyar Könyvszemle 1974. 262–268.

³ *K vzťahom Bohuslava Tablica a Károlya Györggya Rummyho.* = Literárny archiv 13 (1976) Martin 1978. 210–216.

⁴ *Musen-Almanach für das Oesterreichische Kaiserthum.* Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr ... Hg. von ——. Leutschau 1807.

⁵ CZIKANN, J. J. (1789–1855): *Die lebenden Schriftsteller Mährens.* Brünn 1812. c. művéhez kért adatokat. Czikann később egyik szerkesztője lett az 1835/37-ben kiadott *Österreichische National-Encyclopädiának*, melybe zömmel Rummy írta a magyar vonatkozású címszavakat. A levél lelőhelye: Statní Archiv Brno. Ugyanitt található Rummynek még két levele Czikannhoz. Czikann két levele Rummyhoz: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAKK) M. irod. lev. 4-r 14. sz.

⁶ Hiller Gottlieb (1778–1826) verseskötetének felhívása 1805-ben, Budán jelent meg.

⁷ Szinyei szerint Schulek 1774-ben született Rajeczen.

⁸ *Neue Annalen der Literatur* ... 1807. II. Intelligenzblatt 32. sz.

Ungarn, sondern für das ganze österreichische Kaiserthum bestimmt und hat deswegen einen doppelten Titel; nur sind die Beyträge zu diesem Jahrgang bloss von ungrischen Dichtern, künftig werde ich Beyträge von Dichtern aus allen österreichischen Staaten aufnehmen, und die Fortsetzung die mit dem neuen Jahre 1808 erscheint wird den Titel führen „Musenalmanach für das österreichische Kaiserthum“. Die meisten Gedichte in dem diesjährigen Musenalmanach sind deutsch, wenige lateinisch, nur 4 ungrische und ein slavisches. Die angekündigte Zeitschrift wird für die ganze österreichische Monarchie erscheinen, weil Ungarn nicht im Stande ist ein solches Institut zu unterstützen. Auch habe ich den Pränumerationspreis auf 6 fl. herabgesetzt, damit sich mehr Abnehmer finden möchten.

Die Beylage belieben Sie dem Herrn Senior Tekusch⁹ zustellen zu lassen. Mit vollkommenster Hochachtung beharre ich

Ihr ganz ergebenster Diener
Carl Georg Rumi.

A folyóirat – mint ismeretes – sosem jelent meg, s hogy ama „külső” okot érthetővé tegyük, kis kitérőt kell tennünk.

Göttingában – elsősorban Schlözer révén – igen nagy volt az érdeklődés a magyar viszonyok iránt.¹⁰ Tudjuk, hogy Schlözernak első kézből származó értesülései voltak a magyar eseményekről, *Staatsanzeigenje* több ízben határozottan foglalt állást a magyar nemesség és az uralkodó között támadt, olykor éles hangú röpiratokban megnyilvánuló – vitákban. A schlözeri érdeklődés és ennek az érdeklődésnek dokumentálódása nem szűnt meg a *Staatsanzeigen* elhallgatása után sem. Éppen Göttingában, első ízben 1795-ben jelent meg a *Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie* c. kiadvány,¹¹ amely többek között két olyan értekezést is tartalmazott, amelyeknek témája, e téma feldolgozási módja sok tekintetben rokon volt a schlözeri elgondolásokkal. Az egyik a viharos hatású röpiratról szólt, a *Politisch-kirchliches Manch-Hermaeon*ról, amelyet Schlözer védett meg a nemesi ellenzékkel szemben korábban, a másik ezt a címet viselte: *Etwas über Werböcz und sein Corpus iuris Tripartitum von Ungern*. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy e periodikus kiadvány hátsó borítóján a könyvhirdetések között a schlözeri *Staatsanzeigen* hirdetését is föllehetjük. E Grellmann által összeállított kötet további darabjai 1797-ben, illetve 1802-ben jelentek meg, tehát eléggé rendszertelenül. Eszmeileg azonban töretlenül, jozefinista szellemben, s a harmadik kötetben súllyal esik szó a protestánsok vallásszabadságáról, az illir kérdésről, illetve az erdélyi szászokról. Hogy a bécsi kormánykörök nem szívesen fogadták Grellmann kiadványait, érthetőnek tetszik, sőt, igyekeztek kizárni a monarchia területéről.¹² Grellmann vállalkozásának azonban – ismét nagyobb szünet után – folytatója akadt, Rumi Károly György, aki már egyszer fölhívta magára a kormánykörök figyel-

⁹ Tekusch János Mihály (1764–1813) 1803-tól működött Brnóban lelkészként, latinul és németül írt, jelentős egyháztörténeti kéziratgyűjteménye.

¹⁰ H. BALÁZS ÉVA: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz*. = Századok 1963. 6. sz. 1187–1204.

¹¹ Az első kötet nem tűntette föl a szerkesztőt, a további köteteken ott áll H. M. G. Grellmann neve, Rumi mindvégig úgy emlékszik rá, mint egyik, tevékenységére a legnagyobb hatással lévő mesterre. Levelezésüket KEPP Mária adta ki: *Rumi Károly György Göttingában*. Bp. 1938, 51–52. Grellmann leveléből kitetszik, hogy a *Statistische Aufklärungen*... tervezett IV. kötetéhez Rumi anyagot adott. A levél végén Grellman Berzeviczyt köszönti, aki a III. kötetet segítette adataival. Vö.: Berzeviczy–Rumi levelezését MTAKK M. irod. lev. 4-r. 21. sz. 1802-es levelek.

¹² WERTHEIMER Ede: *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*. Bp. 1890. II. 118. feltehetőleg összekeveri Grellmann kiadványát Rumi későbbi folyóiratával. A bécsi udvar Grellmann kiadványának időpontjában (1795–97-ben, illetve 1802-ben) már nem azonosult a felvilágosult abszolútizmus sugallta röpiratok álláspontjával.

mét avval, hogy a politikai életből kiszorított Berzeviczy Gergelynek németül, 1802-ben Weimarban, közzétette *Ungarns Commerz und Industrie* c. könyvét.¹³ Molnár János röpirata a jozefinus szellemiséget fejezte ki, egyben szolgálta a felvilágosult abszolutizmus olykor machiavellisztikus céljait is, ti. a magyar nemesség törekvéseinek egyértelmű elítélését, e törekvések mindennemű jogosságának kétségbe vonását. Kezdetben Grellmann is ezt az erősen vitatható vonalat követte. Utóbb már inkább a nemesi ellenzék konzervativizmusával élesen szembenálló, de a Habsburg-uralkodókból is kiábrándult magyarországi értelmiség szolgálatába állította lapjait. Körülbelül ez az a vonzaskör, amelyben Rummy Károly György is alkotott, pályája első két évtizedében. Tevékenységére különös hatással volt Berzeviczy Gergely és Engel János Keresztély. Velük együtt fogalmazódott meg terve, hogy részben Schedius *Zeitschrift von und für Ungern*jét pótolva, részben a németül olvasó nemzetközi közvélemény tájékoztatására folyóiratot ad ki, lehetőleg Németországban, azaz a Habsburg-monarchia cenzúrájától távollévő területen. Ennek érdekében tervezte meg a *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie* c. folyóiratát, amellyel 1805-ben akart kiállni a német közvélemény elé, legalább is ekkor keresett kapcsolatokat Weimarral a folyóirat kiadása érdekében. Évenként két oktáv alakú kötetre tervezte a lapot, amelynek anyagát szorgalmasan gyűjtötte. Azokra a szepességi és főleg magyarországi német anyanyelvű vagy legalább is műveltségű tudósokra számított, akik a jénai vagy a göttingai egyetemen végezve, fokozott mértékben érezték a ferenci abszolutizmus szorítását, ezen belül a sajtószabadság hiányát. Végül is, az amúgy is göttingai kiadású Grellmann-vállalkozást folytatva,¹⁴ a göttingai Vandenhoeck és Ruprecht Kiadó lett a gazdája Rummy folyóiratának, amelynek első kötete 1806-ban, a második kötete (jóllehet az előző 1807 áprilisáról keltezett) csak 1808-ban jelent meg. A folyóiratot tulajdonképpen egy, az osztrák birodalom területén élő tudósokból álló társaság ellenjegyezte,¹⁵ valójában — Berzeviczy Gergely és Engel János Keresztély aktív közreműködése mellett — Rummy Károly György szerkesztette. Ez a sajtó- és általában művelődéstörténetileg fontos lap tudatosan azzal a céllal jelent meg Magyarország és Ausztria területén kívül, hogy a németországi és általában a németül olvasó közvéleményt mozgósítsa azokban a kérdésekben, amelyek megoldatlanul hagyományozódtak a XIX. századra a XVIII. század utolsó két évtizedéből. Az első kötetet Rummy göttingai mestereinek ajánlotta, Chr. G. Heynének, Au. L. Schlözernek, J. G. Eichhornnak, J. G. Plancknak, illetve K. F. Stäudlinnak, akik a maguk szakterületén mind úttörői voltak a modernebb gondolkodásnak, a hagyományostól eltérő szövegmagyarázatnak, az újszerű történeti (irodalomtörténeti vagy statisztikai, politikatörténeti vagy egyháztörténeti) megközelítésnek. Különös hangsúllyal kerül elő A. L. Schlözer neve, az előszóban is, az egyes értekezésekhez fűzött szerkesztőségi jegyzetekben is. Az előszó azzal indokolja, hogy külföldön lát napvilágot ez a folyóirat, mivel az osztrák monarchiában nincs meg az államjog, a történelem és a statisztika tárgyalásához szükséges szabadelvűség és pártatlanság. S a politikai viszonyok is a névtelenséget indokolják. Az, hogy Schlözer a példakép, azt Rummy

¹³ Ez a kérdés további kutatást igényel. Ellentmondóan nyilatkozik erről KEPP. M.: I. m. és BACHRACH Imre: *Rummy Károly György és a jénai egyetem*. Bp. 1942.

¹⁴ Vö. Rummy levelét F. J. Bertuchhoz 1804 decemberéből. Közli: FRIED I.: *Karl Georg Rummy und Weimar*. = *Arbeiten zur deutschen Philologie* 5 (1970) Debrecen 1970. 50.

¹⁵ A följebb említett levél is ezt hangsúlyozza, és azt sugallja, hogy Grellmann kiadványához Rummy adatokkal járult hozzá.

¹⁶ *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*. Hg. von einer Gesellschaft österreichischer Gelehrten. Göttingen 1806—1808. Ruprechték és Rummy között volt némi vita, ezért Rummy tájékozódott a göttingai Dietrich-cég felé is, de végül a vita elsimult.

korábban idézett levele is elárulja, Schlözer manírjában szerkeszteni lapját.¹⁷ A periodikus kiadvány *Oesterreichische Staatsanzeigen* c. rovattal is rendelkezett, amely az időszériú eseményekre utalt, célzata pedig teljesen egyértelmű volt. Az 1806-os kötet legjelentősebb cikke Berzeviczy Gergelynek: *De Conditione et Indole Rusticorum in Hungaria* c. művének kivonata. A *Vorbericht des Einsenders*-közlés feltehetőleg Rumytól (esetleg magától Berzeviczytól) származik, elárulja, hogy a belföldi cenzúra nem engedélyezte a publikálást. A szerző később azt szeretne volna, ha a mű kivonatát Schedius *Zeitschrift*-jében adhatta volna közre. Hogy mégsem jelent meg itt e kivonat, annak az az oka, hogy a megjelenéshez felsőbb hatóság engedélye lett volna szükséges. Ezt az utat azonban a szerző nem akarta bejárni. Műve ugyanis – legalábbis első változatában – már 1802-ben elkészült. 1802. május 22-én Berzeviczy arról tudósítja Rumyt, hogy értekezése Schediusnál van. Nem hiszi, hogy Magyarországon kinyomtathatja. Németországot az a rész érdekelné a legjobban, amelyben a magyar paraszt helyzetét mutatja be. 1805. február 10-én Ferenczy János Horvát Istvánnal meglátogatta Schediust, aki megmutatja nekik Berzeviczy *De Rusticis in Hungaria*(!) c. kéziratát, amelynek egy kópiája a "Nemzeti Könyvtartóban tartatik". Schedius a kéziratot (nem világos, hogy az egészet vagy csupán ama kivonatot) németre fordította, Ferenczynek pedig átadta a kéziratot (feltehetőleg a latin eredetit) "leírásra".¹⁸ Rumy egy későbbi közlése¹⁹ tovább-bonyolítja a hányatott sorsú mű történetét. Berzeviczy barátja, Máriássy József, Berzeviczy tudta nélkül, 1806-ban, Lőcsén a Mayer-nyomdában, saját költségén kiadta ezt a könyvet. Az „illegális” nyomtatást följelentették, a nyomdászt börtönre ítélték, Máriássyt pedig a Helytartótanács Budára idézte föl. Máriássynak azonban sikerült néhány példányt (díjtalanul) kiosztania. Máriássy Budára menet, kocsijával felfordult, nyakát szegte, s mint Rumy írja, így a sajtó elnyomásának áldozata lett. Berzeviczy még 1806-ban eljuttat néhány példányt Rumyhoz, hogy juttassa ki Göttingába.²⁰ A kör akkor zárul be, ha adatainkat kiegészítjük az Országos Széchényi Könyvtár *De conditione* . . .-példányának kéziratosa latin nyelvű bevezetésével.²¹ Maga, a mű címlap nélküli, a kéziratosa címlap

¹⁷ A 14. sz. jegyzetben i. h. („in Schlözers Manier”)

¹⁸ Berzeviczy levele Rumyhoz 1802. május 22-éről. MTAKK M. irod. lev. 4-r. 21. sz., *Pest-budai hétköznapiak*. Egykorú naplók és emlékiratok tükrében. 1805–1848. Válogatta, s. a. rendezte és bev. Vörös Károly. FERENCZY János: *Napi jegyzések*. Bp. 1966. 16.

¹⁹ *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge* (. . .) hg. von J. S. ERSCH und J. G. GRUBER. Neunter Theil. Leipzig 1822. 255–256. Rumy felhasználja az alkalmat, hogy – nyilvánvaló taktikai okokból – szembeállítsa az udvari cenzúrát a magyarországgal. Berzeviczy érdemeit azzal is kiemeli, hogy azt írja: Schlözer göttingai előadásain hivatkozott BERZEVICZY: *De commercio* . . . c. művére (Uo. 256.). Ennek a címszónak hangneme és anyaga jórészt egybevág a *Magazinban* megjelent Berzeviczy-cikk jegyzetével. Ezt használta föl GAÁL Jenő is: *Közgazdaságunk a Széchényi előtti korszakban. Berzeviczy Gergely élete és művei*. Bp. 1909. 168–169.

²⁰ Berzeviczy idézett levele Rumyhoz az 1806-os esztendőből. A mű autográf kézírata: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt) Quart. Lat. 836; különböző kézírású másolatok: Uo. Quart. Lat. 834 és 835.

²¹ Adatai és előadási módja nagyrészt megegyezik Berzeviczy német nyelvű önéletrajzának megfelelő helyeivel. Vö.: H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. 1763–1795*. Bp. 1967. 232–233. H. Balázs Éva szerint maga Berzeviczy jelentette meg könyvét; s hogy elkerülje az engedély nélküli nyomtatással járó kellemetlenségeket, az idő közben meghalt Máriássyt keverte gyanúba. Szíves felvilágosítását ez úton is hálásan köszönöm. A kérdés irodalmához l. még: FÁBRI Pál: *Berzeviczy Gergely*. = *Közhasznú Esmeretek Tára* II. Posten 1831, 233–234., [RUMY Károly György]: *Berzeviczy Gregor v.* = *Österreichische National-Encyclopädie* (. . .) I. Wien 1835, 281–282., MELZER, Jakob: *Biographien berühmter Zipser*. Kaschau 1833. 293–300., HUSZTI Dénes: *Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágykérdésről*. = *Katholikus Szemle* 1938. 335–346., ZSIGMOND Gábor: *Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a paraszt állapotáról Magyarországon*. = *Valóság* 1975. 4. sz. 77–91.

szerint a tatai piaristák könyvtárából került az OSzK-ba a „Népkönyvtári Központ”-on keresztül. E *Lectori salutem*-megszólítású kéziratos előszó úgy adja elő az eseményeket, mint Rummy a folyóiratban és a lexikonban, neveket, kiadót és dátumot mellőzve (viszont határozottan 1804-et állít keletkezési esztendőül), Máriaassy halálának színhelyéül Kerepest jelöli meg, s a hivatalos eljárást némileg bővebben adja elő. Az 1806-os kötet másik, jelentős cikke szintén Berzeviczy tollából származik, és az 1802-es országgyűlés krónikáját adja a radikális reformer szemszögéből.²² Hogy emiatt Rumynak, személy szerint a hivatalos hatósággal kellemetlenségei lehettek, azt az 1808-as kötet rövid előszava árulja el, amely a nyilvánosság elé tárja: az udvari cenzúra (Hofcensur) figyelmeztette, miszerint az inkriminált cikk egy idézete kellemetlen hatást kelthet. A szerkesztőnek így nyilvánosan kell magyarázkodnia:

„es nicht in der Absicht aufgenommen wurde, um etwa das hohe Erzhaus Österreich zu beleidigen, sondern um zu zeigen dass manche ausländische Schriftsteller über die österreichische Regierung härter urteilen, als inländische. Hätte der Redacteur voraussehen können, dass dieses Citat beleidigen und die Beleidigung dem Redacteur selbst aufgebürdet werden dürfte, so würde er das Citat gewiss weggelassen haben”.

S a támadással felérő, nem minden gúnyt nélkülöző védekezés kiegészítése a kötet egyik legbeszédesebb darabja, Caraffa eperjesi vérengzésének krónikája. Általában Rummy nem folyóirat-, inkább évkönyvjellegű kiadványt szerkesztett. Antifeudalizmusa, Habsburg-ellenessége nyilvánvaló, hatásos formában jelentkezik, de a folyóirat rövidebb, elevenebb cikkeihez szokott olvasó számára kissé fárasztóan, kissé nehézkesen. A Habsburg-birodalom cenzúrája,²³ a háborús események, valamint Rummy említett költözése együtt járultak hozzá, hogy a *Magazin* (bár feladatát teljesítette: tájékoztatta a német közvéleményt) 1808-ban megszűnt.

Rummy *Musen-Almanach*-jának és *Zeitschrift*-jének a göttingai vállalkozás nem használt, sőt, ezzel éppen fölhívta magára az udvari körök figyelmét. Így eshetett meg, hogy az 1807-es országgyűlés kapcsán ő is azok közé került, akiknek megnyerését, „beszervezését” Armbruster szükségesnek vélte.²⁴ Bár nem volt jó véleménnyel róla, a császárnak mégis azt ajánlotta, hogy rendeljen a *Musen-Almanach*-ból 30 példányt, s ez majd Rumyt hálára fogja kötelezni. A megrendelés feltehetőleg elmaradt, Rumynak nem volt szándékában Bécs szolgálatába állnia. Sőt, talán a *Zeitschrift* tervén okulva, Armbruster egy hasonló jellegű folyóirat megindítását indítványozta. Miközben a göttingai *Magazin*-nak kitiltásáról volt szó, a Cotta könyvkiadó céggel meghirdették ama ismert kimenetelű pályázatot²⁵ a magyar nyelv országossá tétele alkalmas vagy alkalmatlan voltáról, az ország vezető németül író gondolkodóit (Rumyn kívül Berzeviczyt, Bredetzkyt, Schwartnert, Schediust és másokat) az udvar ügyének szolgálatára igyekeztek ösztönözni, és 1808-ban kiadták a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaaten* c. folyóiratot. Már a címválasztás is vita Rummyékkal: a hazafiasan hivalgó cím szembenáll Rummy puritán megjelölésével, Rumynál a külföld rokonszenvének megnyeréséről volt szó, az antifeudális ügy folytatásáról, itt mindössze arról (mint a lapcélkitűzés állítja): „die Bewohner der kais. königl. Erbstaaten mit sich selbst bekannt zu machen und Vaterlandsliebe zu befördern.” A szerkesztőségi célkitűzés nyomatékosan óv a szélsőségektől, és a mérsékletet ígéri. A kiszemelt német nyelvű magyarországiakat

²² Berzeviczy e cikkéről: KOSÁRY Domokos: *Napoleon és Magyarország*. Bp. 1977. 68–70. A *De conditione*... c. műről közölt adatok pontatlanok.

²³ A *Magazin*... betiltása körüli huzavonákról: WERTHEIMER Ede: *A magyarországi cenzúra történetéhez*. = Századok 1898. 296.

²⁴ WERTHEIMER: *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés*. = Századok 1897. 305–306.

²⁵ Uo. 404–405.

továbbra sem téveszti szem elől, közreadják Engel és Berzeviczy írásait, Bredetzky több közleményét. Majd amikor a *Göttinger Gelehrten Anzeigen* — nem ok nélkül és nem véletlenül — kiáll Rummy mellett, dicsérve a *Museum-Almanach* tendenciáját, és e tudós buzgalmát, ki kísérletet egész során keresztül bizonyítja, hogy szeretné magyar honfitársait a tudományos tevékenységre, szellemi erőiknek az irodalmi munkálkodásra való fordítására lelkesíteni, akkor a *Vaterländische Blätter* megtámadja Rummyt, kicsinyli lelkesítő és szervező érdemeit, és az armbrusteri véleménnyel egybehangzó álláspontot tolmácsol.²⁶ Más kérdés, hogy a *Vaterländische Blätter* 1809-ben csak az első félévben jelenhetett meg, 1810/11-től érezhetően változik a merev, aulikus szemlélet, Rummy is a lap munkatársai közé lép. Mindez mitsem módosít azon, hogy a XIX. század első évtizedében Rummy (és nemcsak Rummy) tapasztalnia kellett, hogy vállalkozásaitak eleve kudarcra ítéli a szigorú osztrák cenzúra, a ferenci abszolútizmus szellemgyilkos légköre, amelynek általánosságátételét kül- és belpolitikai körülmények egyként segítették. A radikális reformerek szembenállása a nemesség gravaminális politikájával, állandó megtorpanásaival és szüntelen kiegyezésével az udvarral, nem kedvezett a Rummy-féle vállalkozásoknak, a messzebb tekintő lapalapításoknak, a merészebb kiadványi tevékenységnek.

Rummy azonban csak nagyon keveset okult kudarcaiból. Azt már látta, hogy német nyelvű folyóirattal aligha tud közönségsikert aratni; a napóleoni háborúk pedig szinte lehetetlenné tették az érintkezést Magyarország és Németország tudós körei között. Elhatározta, hogy magyar nyelvű történeti forráskiadvánnyal szolgálja eszméit, és olyan iratokat válogat össze, amelyek sajtó alá rendezése eddigi munkássága folytatásának bizonyulhat. Hogy figyelme fokozottabban a magyar történelem felé fordult, abban jórészt már Kazinczy Ferenc hatása érződik. Nem azért, mert engedményt tett a nemesi — konzervatív — ellenzéknek; ezt Kazinczy sem tette meg. De a magyar függetlenségi harcok dokumentumainak kibocsátása ugyanannak a progresszív gondolatnak népszerűsítését jelentette (csak éppen erőteljesebben nemzeti színezettel), mint amely német nyelven tervezett vagy éppen kiadott vállalkozásainak sajátja volt. Kazinczy ihletése mellett az Engel János Keresztélyt kell kiemelnünk, aki Rummyhoz hasonlóan Göttinga, illetve Schlözer tanítványa volt. Az ő indítására szeretne volna megjeleníteni Rákóczi Ferenc leveleit, illetve az *Ungarische Anekdoten über die ehemaligen Unruhen in Ungarn und Siebenbürgen* című írást. A *Monumenta Hungarica* első kötete végül 1815-ben került ki a nyomdából, miután már 1811-ben közzétette Rummy felhívását az előfizetésre. A cenzúra akadékoskodásai mellett a rossz gazdasági viszonyok is közrejátszottak a megjelenés késésében. Végül is 1817-ben kapta kézbe az olvasó mindhárom kötetet, Kazinczy Ferenc elismerő előszavával.²⁷ A Rákóczi-levelek és az említett anekdotagyűjtemény azonban nem kaphattak helyet a kiadványban. A cenzúrázás kálváriáját Waldapfel József már megírta,²⁸ ezúttal néhány adattal kiegészítjük a hanyatott életű Rummy vállalkozásának sorsát. Az 1817-es könyvsiker arra készítette, hogy a 4–5. kötet gyűjtését is kezdje meg. Közben azt remélte, hogy ha már önálló kiadványban nem is, de legalább folyóiratban publikálhatja Rákóczi-kori gyűjtését. A *Tudományos Gyűjtemény*

²⁶ *Vaterländische Blätter* 1808. júl. 12. 163. E lap megindítása, majd ez a támadás kijózaníthatta az 1807-es év végéig, sőt 1808 első hónapjaiban is Zeitschriftje megjelenését még mindig reménykedéssel váró Rummyt.

²⁷ *Monumenta Hungarica sermone natio scripta*, az-az a 'magyaroknak magyar nyelven írt emlékezetes írásai. Öszveszedte 's kiadta: — — . Pest 1815. A teljes mű 1816/17-ben jelent meg Pesten, három kötetben, Kazinczy Ferenc előszavával, ennek második kiadása Pesten, 1817-ben, befejezetlenül.

²⁸ *Rákóczi emlékek történetéből*. = Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 169–180.

azonban nem merete vállalni a közlést, jöllehet a kézirat 1817. december 21-ére befutott,²⁹ 1818-ban Mihály vajda egy levelével próbálkozott Rummy a *Tudományos Gyűjteménynél*,³⁰ ugyancsak ebben az évben tudta megjelentetni recenzióját Berzeviczy *Ungarns Industrie und Commerz* c. művéről,³¹ amelyben nem csak a szerző elméleti érdemét emeli ki, „tiszta valódi hazafiság”-át (híven az egykori közös munkálkodáshoz), hanem merészen azt is közli, hogy „Tagadhatatlanul a magyar kereskedésnek sok akadéki származnak az Ausztriai határ-vámokból”. Ugyancsak egykori önmagára és a közös göttingai ihletésre emlékeztet Schlözer mesterként való emlegetése, s a cenzúrának szóló oldalvágás: ezt a recenziót a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst*-ban akarta publikálni, de az újság „nem tudhatni mi okból, fel nem vette . . .” 1824-ben vállalkozik arra a *Tudományos Gyűjtemény*, hogy a Monumenta Hungarica már kész negyedik-ötödik kötetéből egy részt közreadjon, meghozzá Benkő Józsefnek az erdélyi történetirókról alkotott portréit.³² A negyedik kötetet meghirdeti a *Felső Magyar-Országi Minerva* 1826. I. kötetének hátsó borítóján egy szintén elkészült *Commentarius de Sacra Corona Regni Hung.* c. művel együtt. A hirdetést megismétli a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1830. évfolyamában (I. 15. sz., a hirdetések között), jöllehet Kazinczy nem sok jót jószolt Rummy e vállalkozásának.³³ Közben az ekkor már ugyancsak kapkodó és szétszórt Rummy az Igaz Sámuel halálával megszűnt *Hébe* folytatását is vállalta volna.³⁴ A Monumenta Hungarica kedvelt eszméje lehetett, mert az *Aehrenlese* 1834. évfolyamában (6. szám) ismét ígéri a 4–5. kötet megjelenését, a Gyurikovics Györggyel folytatott levelezés is arról tanúskodik, hogy még 1836-ban is kitart a kiadás mellett, és egy 1839-es, igen székeptikus hangú reflexióból tudjuk meg: feladta a harcot.³⁵ Közben — számtalan apróságban — kellett tapasztalnia a cenzúra szigorát vagy éppen okvetetlenkedését. Pethe Ferenc, a *Nemzeti Gazda* szerkesztője már 1815-ben keserűen panaszolta, mennyire hátráltatja terveiben a cenzúra.³⁶ A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* szerkesztősége 1832-ben arról tájékoztatja Rummyt, hogy egy esztergomi híradását azért törölte a cenzúra, mert az esztergomi Presbyteriumban történt változások közlését nem tartja tanácsosnak. Borsos Márton az *Ismertető* c. lap szerkesztője éppen abban az évben, amelyben Rummy szerkesztőtársaként jegyezte a lapot, azt írta meg Esztergomba, hogy Udvardy János egy cikkére küldött választ nem adhatja le, mert a cenzor törölte.³⁷

Így hát már a liberálisabb légkörben Rummy értekezést írt a sajtószabadságról,³⁸ amelyben ez a megfáradt és a vállalkozások kudarcra miatt óvatosabbá kényszerült, véleményét azonban még burkoltan is kimondó tanár megfogalmazta álláspontját. „Sajtószabadság helyreállítása a lélekszabadságnak, mely megfelel az örök jobbjóság megszüntetésének” — írta. Majd fölteszi a kérdést: szükséges-e megszorítás. A továbbiakban a „teljeskorú szellem” létéről elmélkedik, s ennek a teljeskorú szellemnek eszköze a sajtó. Történetileg közelíti meg a sajtó és a sajtószabadság problémáját. „Az emberi

²⁹ Id. Jankowich Miklós a tudományos gyűjtemény folyóirat iránti eredeti írások gyűjteménye. OSZK Kt. Fol. Hung. 4.

³⁰ Uo. Közölni akarta az alábbi okmányt is: Zrínyi Péternek követje a Fő vezérhez küldött Postulatumi: Uo. Fol. Hung. 3.

³¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VIII. 112–119.

³² Uo. 1824. IX. 77–84.

³³ KAZINCZY *Levelezése* XIX. 479–480.

³⁴ Uo. XX. 51–52.

³⁵ MTAKK M. irod. lev. 4-r 18. sz.

³⁶ SÜLE Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc (1736–1832)*. Bp. 1964. 220.

³⁷ MTAKK M. Irod. lev. 4-r 23. sz. — UDVARDY: *A zsidókrul gazdasági tekintetben* (Ismertető 1840. I. 44. sz. 687–695. hasáb) c., a liberálisokétól eltérő álláspontot valló cikkére nem felelt Rummy.

³⁸ *Elnemfogult (!) elmélkedések a sajtó-szabadságról, a sajtó-megszorításról és a cenzúráról*. = Századunk 1840. 71–74, 77, 79, 84, 94–95, 98, 102–103. számok

szellem az istennek önmagából kilépése. E szerint az emberi szellem önmagában feltétlenül szabad.” „Vagy meg kell kötni az emberi szellemet, vagy szabadságában meghagyni. Tertium non datur”. Határozott szavakkal tör lándzsát a sajtó- és a szólásszabadság mellett. Elhatárolja magát a forradalmaktól, valamint a szellemben lejátszódó forradalmaktól, de ezek csak következmények. „Csak a szellem és a műveltség világánál tényezik igazi rend; csek szellemszabadság mellett van igazi béke . . .” II. József korát idézi föl, mint eszményi állapotot, amelyben „Kormány és népek nyíltsággal tartoznak egymás iránt . . .” „Sajtószabadság és minden rend képviseltetése a statusban korunknak alapkívánatai . . .” — állapítja meg. A szerkesztőség enyhítő jegyzeteket fűzött ugyan Rummy cikkéhez, de a cikk gondolatmenetén — feltehetőleg — nem változtatott. Rummy az ember végcéljának a „felvilágosodás”-t tekinti, és ezzel nemcsak ifjú hitét és reménykedését, egyetemi éveinek bizakodó hangulatát idézi föl, hanem a felvilágosodásnak mint műveltségéből fakadó állapotnak eszményítésével Széchenyi István „kiművelt emberfők” -elképzeléséhez jut közel.

„Én a sajtószabadságot in thesi minden esetre a nemzetek jogakint tekintem, s a sajtómegszorítást helytelenítem; gyakorlatilag azonban a censurát nem minden esetben tartom szükségletnek s veszélyesnek s ideiglen hazámra nézve csak egy az országgyűlésen a törvényhozó hatalom által alkotott sajtótörvényt, enyhébb s egészen szabadelműbb censurát (. . .) a censorok felelősségét, az írók törvényes védelmezhetőségét óhajtom” — összegzi mondanivalóját.

Itt sem és másutt sem tagadta meg Rummy Göttingából származó eszméit. Egy másik cikkében elégtétellel idézi föl Berzeviczy Gergelynek a *Magazin*ba írott cikkét, Schlözer elismerését Berzeviczy közjogot is illető munkássága iránt.³⁹ A Schlözer egyetemi óráin készített jegyzeteit egész életében keze ügyénél tartotta, és még a Századunkba írott cikksorozataiban is hasznosította az akkor lejegyzetteket.⁴⁰

Általában elmondhatjuk: Rummy vállalkozásai azt bizonyítják, hogy az 1790-es esztendőök reformeszméi a magyar jakobinusok perét túlélték, és nemcsak Berzeviczy Gergelynek és társainak könyveiben, munkásságában mentették át a progresszív közgazdasági, államjogi gondolatokat a XIX. századra, hanem Berzeviczyék mellett (természetesen nem függetlenül tőle) akadtak mások is, akik hasonlóképpen éreztek és dolgoztak. Ezek között kell számon tartanunk Rummyt is, aki ugyan a Berzeviczy—Kazinczyvitában nem egészen egyértelmű szerepet játszott, tevékenysége egészében, bemutatott vállalkozásaiban azonban Berzeviczy szellemében alkotott. S hogy Rummy Károly György nem állt egészen egyedül, azt majd akkor fogjuk egészen tisztán látni, ha kielégítő mértékben feldolgozzuk a magyarországi német lapok történetét, illetve tisztán látjuk, kik és milyen szellemben írták a magyar vonatkozású tudósításokat és recenziókat a németországi (és a bécsi!) lapokba. Mindenesetre az eddigi anyag birtokában állíthatjuk hogy volt egy olyan (igaz vékony, de jótollú, friss információkkal rendelkező és mozgékony) csoport, amely a németországi egyetemeken hallott, valamint az 1790-es esztendőkből pl. Berzeviczy Gergely által is vallott reformeszméket képviselte, ezeket —

³⁹ *A magyar magányos jog commentatorainak szellemi characteristicája.* = Uo. 1838. 77—80. sz., *A Karok és Rendek theoriája a közstatusjog elnevezései után.* = Uo. 1841. 18. 22, 24, 27, 31—32, 35—36, 42. sz.

⁴⁰ Vö. *Staatsgelehrsamkeit, Allgemeine Einleitung in die Politik und politische Encyclopädie und Allgemeine Staatsrecht vorgetragen von D. August Ludwig Schlözer . . .* Rummy az 1801/02-es előadások jegyzeteihez később, a lapok szélén újabb megjegyzésekkel fűzött, illetve két fólió között egy, a Századunk számára tisztázatnak szánt fogalmazvány címe olvasható: *Theorie der Staatsversfassungslehre. Nach unbefangenen Grundsätzen des allgemeinen Staatsrechts entwickelt von Dr. Rummy in Gran.* = OSZK Kt. Quart. Germ. 303.

többnyire névtelen újságcikkekben, német folyóiratokban — közölte, és bármily szűk kört felölelő hatókörében tovább terjesztette. Ilyen körnek sejtjük azt a társaságot, amely Schedel Ferenc pesti postamester hivatalában gyűlt össze időről-időre, talán Schedius Lajos szalonját is,⁴¹ és ilyen értelemben levelezett Rumy Károly György számos német lappal és számos levelezőtárral. A kezdeteknél sosem szabad Schlözerről megfedelkednünk, akinek statisztikai kollégiumát Rumy lejegyezte, s innen tudjuk, hogy 1802 nyarán ilyen című előadást is hallott: *Französische Constitution während der Revolution*.⁴² Schlözer *Staatsanzeigenje* egyébként annak a politikai publicisztikának is úttörője volt, amelyhez hasonlólt szeretett volna Rumy *Magazinjában* és más vállalkozásaiban megvalósítani. Éppen ezért kell a jövőben fokozott figyelmet fordítanunk erre a leginkább német anyanyelvű és a magyar nemzeti mozgalommal a későbbiekben sem mindenben egyet értő csoportra (a csoportot ezúttal nem szervezett társaság értelemben használjuk), amely a maga módján az antifeudális gondolat és a felvilágosult gondolat egyik magyarországi képviselője volt. Munkásságuk elemzése aztán — természetesen — túllépi a sajtó-, illetve a cenzúratörténet határát; azonban e két diszciplína is jelentékeny része lesz majd a feltárásnak. S bár inkább tervekről, mint eredményekről, inkább próbálkozásokról és kísérletekről, mint megvalósulásról szólhatunk (és szólhattunk), ezeknek az olykor szerény, halk és szűk körű kísérleteknek és próbálkozásoknak az a szerep jutott, hogy a folyamatosságot, a reformeszmék állandó jelenlétét és időszerepességét dokumentálják. Ezért nem lehet (nem szabad) megkerülni Rumy Károly György vállalkozásait sem, ellenkezőleg, sajtótörténetünk, művelődéstörténetünk szerves részének kell tekintenünk.

De egy általánosabb következtetésre is juthatunk. Rumy és a hozzá hasonlók (pl. Schedius) keresték a kapcsolatot a felvilágosult német egyetemi körökkel, és ezt a felvilágosult szellemiséget kifejező újságokkal. Vállalkozásaikban számítottak e lapok és egyetemi tanárok recenziókban megnyilatkozó támogatására, illetve maguk is magyarországi tudósítói lettek e jénai, göttingai, weimari, gothai stb. lapoknak.⁴³ Rumy *Zeitschriftjének*, *Musen-Almanachjának* sorsáról rendszeresen tájékoztatta e lapok olvasóit, nyilvánvalóan azzal a hátsó gondolattal, hogy vállalkozásainak legalább is eszmei támogatókat szerezzen. Emellett azokat a reformeszméket is népszerűsítette, amelyek sorsa a ferenci abszolutizmus Magyarországon — enyhén szólva — kétesnek bizonyult. Rumynak e próbálkozásai az 1810-es évekkel megszűntek, tevékenysége más útra terelődött, jelentősége csökkent. A XIX. század első évtizedében azonban éppen jelzett vállalkozásaival sikeresen kapcsolódott bele abba a folyamatba, amely a jozefinizmus évtizedében indult meg, és amelyet a magyar jakobinusok elleni per és megtorlás csak visszazoritani tudott, de teljesen megszüntetni nem.

FRIED ISTVÁN

Az Uránia című ismeretterjesztő folyóirat (1900—1925). Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület megalakulásának időpontjában létrehozta az egyesület közlönyét, az *Uránia* című havonként megjelenő, ismeretterjesztő folyóiratot, melynek első száma 1900. május 1-én jelent meg. Alapítói és szerkesztői az egyesület alapítói és vezetői

⁴¹ FRIED I.: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts.* = *Arbeiten zur deutschen Philologie*, Debrecen 1975. 95—110.

⁴² Schlözer 1802 nyarán tartott statisztikai előadásában pl. elemezte az angol alkotmány és a francia forradalom alatt létrejött franciát. OSZK Kt. Fol. Germ. 19.

⁴³ Itt csak utalhatunk a weimari *Der Neue Teutsche Merkur* és a gothai *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde* c. lapoknak 1802 és 1810 között megjelent magyarországi tudósításaira, amelyeknek Rumy volt a szerzője.

közül kerültek ki, s az egyesület céljainak megvalósítása érdekében határozták el a folyóirat kiadását. A folyóirat az egyesület munkájában igen fontos eszköz szerepét töltötte be, hiszen ezzel a tömegek rendszeres tájékoztatását, tudósítását, befolyásolását érheték el.

A folyóirat célját és programját az 1900. május 1-én megjelent első szám első oldalán tudatták a nagyközönséggel *Törekvésünk* címmel. Ebben az egyesületnek Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület alapszabályai című kiadványban közölt programját ismertették és ehhez a programhoz fűzték hozzá a folyóirat feladatát: „Az állandó összeköttetést az egyesület tagjai és a nagyközönség között fenntartani és ápolni a jelen folyóirat hivatott.” A *Törekvésünk*-ből azt is pontosan megtudjuk, hogy milyen rétegek szánták a folyóiratot: „Vállalkozásunk sorsát a minden szépet és jót méltányolni tudó értelmiség kezébe tesszük le.”

„A nagyközönség” megjelölés tehát nem a legszélesebb értelemben vett nagyközönseget jelentette és nem is jelenthette azt, amikor az ország lakosságának csaknem fele írástudatlan volt. Nem számíthatott tehát az egyesület az alacsony sorban levő néprétegekre, s nem számíthatott a vagyonosokra sem, hiszen később a folyóirat megszüntetésének idején elkeseredetten tettek említést arról, hogy a vagyonosoktól addig nem kaptak semmiféle támogatást, ezért nem is számítanak rájuk a továbbiakban sem. A művelt középosztály, az értelmiség adományaiból jöhetett létre az egyesület, s az ő adományaikból indulhatott meg a folyóirat is. Közülük kerültek ki az egyesület alapítói, az újság szerkesztői és a cikkírók is. A folyóirat előfizetői között valóban az értelmiségi réteget találjuk; gimnáziumi tanárokat, igazgatókat, egyetemi tanárokat, ügyvédeket, jogászokat, orvosokat. (Többek között a folyóirat előfizetője volt Bánki Donát is.)

A folyóirat 25 éven keresztül jelent meg, társadalmi, gazdasági szükségletek hívták életre, majd 25 évvel később rossz gazdasági viszonyok között, anyagi problémák miatt szűnt meg. Az egyesület vezetői „utolsó lehetőségig” küzdöttek a folyóiratért, de az egyesület pénze oly kevéssé csökkent, hogy már a nyomdai költségeket sem tudták fedezni.

Az 1900-ban kiadott első szám rovatai a következők voltak:

I. Önálló cikkek

- a) A physika, matematika és chemia köréből.
- b) A csillagászat és meteorológia köréből.
- c) A természetrajz és földrajz köréből.
- d) Az orvostudomány köréből.
- e) Az irodalom, művészet és zene köréből.
- f) A jog és államtudományok köréből.
- g) Vegyes tartalmú cikkek.

II. Kisebb közlemények

A) Krónika

- a) A physika, matematika és chemia köréből.
  - b) A csillagászat és meteorológia köréből.
  - c) A természetrajz, és a földrajz köréből.
  - d) Az orvostudomány köréből.
  - e) Az irodalom, művészet és zene köréből.
  - f) A technika köréből.
  - g) Vegyesek.
- B) Hasznos tudnivalók.
 C) Csillagászati krónika.
 D) A csillagos ég.

Később, a folyóirat fénykorára, mely 1912–13 tájára esett, a folyóirat rovatai lényegesen kibővültek. A nagyarányú érdeklődés miatt már 1902-ben külön rovat nyílt:

A történelem, művelődéstörténet és néprajz köréből címen, s külön rovatot kapott a művészet. Ugyanígy a Kisebb közlemények címszó alatt is szerepeltek az új témakörök cikkei, s még ugyanabban az évben a Könyvszemlével bővült a lap, melyben az újonnan megjelent könyveket ismertették. 1903-tól már önálló irodalmi alkotások is helyet kaptak a folyóiratban, ettől kezdve verseket, novellákat is közöltek, s ezek külön címszót kaptak a tartalomjegyzékben is a Kisebb közlemények alatt: Elbeszélések, versek. Hamarosan rovatot kapott az állattan és a növénytan. 1915-től a folyóirat rovatai között megjelent egy addig ismeretlen rovat, melynek címe: A neveléstudomány köréből. Ez az a korszak, amikor előtérbe került a gyermek. A fejlett európai országokban, de leginkább Amerikában egyre többet foglalkoztak a gyermeklélektannal. Amerikában ez idő tájt már tesztekkel vizsgáltak több ezer gyermeket, s az iskolai nevelés megreformálásának szükségességéről tárgyaltak világszerte. Később új rovat nyílt Jog és államtudományok köréből címen, s helyet kapott a rovatok közt az iparművészet is.

Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület és az *Uránia* című folyóirat alapító tagjai többségükben természettudományokkal, műszaki tudományokkal foglalkozó tudósok, szakemberek voltak. Az Uránia Magyar Tudományos Egyesületet, az Uránia Színházat és az *Uránia* című folyóiratot Molnár Viktor alapította. A folyóirat szerkesztője volt Klupathy Jenő fizikus, legifjabb Szász Károly jogász politikus, Mikola Sándor fizikus, pedagógus és Muosz Gusztáv botanikus, flórakutató. A folyóirat cikkírói között megtaláljuk Lukács Györgyöt, a Fejérváry-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterét, Selényi Pált, a későbbi Kossuth-díjas fizikust, s rendszeresen jelentetett meg a folyóiratban irodalmi tanulmányokat Móricz Zsigmond.

A folyóirat cikkei híven tükrözik az akkori magyar társadalmi és gazdasági viszonyokat, a természettudományok és társadalomtudományok fejlettségét. A szerkesztők és maga az egyesület is többször hangoztatta, hogy kizárólag a tudományos ismeretterjesztést kívánják szolgálni, teljesen pártatlanok, s a politikai kérdésektől távol tartják magukat.

A műszaki tudományok, felfedezések és természettudományok iránt a lap érzékeny és nyitott volt. Azonnal reagált minden újdonságra, naprakészen tudósította ezekről olvasóit. Figyelemmel kísérték a fejlett ipari országok tudományos és technikai előrelépéseit. Gyakran közölték külföldi újságikkal fordításait, vagy új külföldi szakönyvek megállapításait. Figyelmük főleg a fejlettségben Európát túlszárnyaló Amerikára irányult, sok Amerikáról szóló tudósítást találunk a folyóiratban. Írtak a közlekedési újdonságokról: az Amerikában megépült világ legnagyobb hajójáról, az amerikai mezőgazdaságról, hogyan és milyen eredményekkel nemesítették Amerikában a vad gyümölcsfajokat, milyen mezőgazdasági gépeket gyártottak és használtak.

A századfordulóra az elméleti tudományok soha nem tapasztalt fejlődésnek indultak. A világon akkor alkottak olyan elméleti tudósok, mint Einstein és Sommerfeld. Nálunk azonban inkább a prakticista tudományokat és tudósokat igényelte a századfordulás Magyarország. Az *Uránia* mégis lelkesen ismertetett minden újat a műszaki és természet-tudományos felfedezésekről. Ismertették az elméleti fizika és kémia legújabb eredményeit, legtöbbször a röntgen-sugárral, a rádiummal és a radioaktivitással foglalkoztak. Ismertették a Curie házaspár, Becquerel és más akkor alkotó tudósok felfedezéseit.

Nem mutatott ilyen nyitottságot és haladó szellemet a folyóirat a társadalomtudományok, művészetek és irodalom terén. Míg a technikában és természettudományokban a legfejlettebb országok újdonságait kísérte figyelemmel, ezekről tájékoztatta olvasóit, s ezeket tartotta követendőnek, addig a művészeti vonatkozású cikkekben nem foglalkoztak a legújabb művészeti irányzatokkal, vagy ha mégis megemlítették azokat, akkor elrettentő példának szánták. A külföldi impresszionista és szimbolista képzőművészetet nem ismertették, egy cikkből értesülhettek mégis róla az olvasók, melynek írója sajnál-

kozását fejezte ki, hogy már nálunk is megjelentek ilyen érthetetlen alkotások. Pálcát tört fölöttük és kijelentette, hogy Magyarországon ilyesmire nincs szükség.

Az Osztrák—Magyar Monarchiában a kedvező földrajzi adottságok miatt hazánk az élettár szerepét töltötte be. A XX. század elején, a városiasodás, iparosodás, gépesítés korszakában a mezőgazdaság helyzete is gyökeresen megváltozott. A mezőgazdasági dolgozók tömeges városokba vándorlása miatt és a megnőtt ipari munkástömegek élelmiszer igényének kielégítése érdekében szükségessé vált a mezőgazdasági termelés tervszerűsítése és gépesítése. Ennek megfelelően a folyóirat mezőgazdasági tárgyú cikkeiben is a mezőgazdaság újszerű problémáiról és eredményeiről írtak.

A XX. század elején a kutatások egész sora indult meg a növénytanban, mely lehetővé tette, hogy nagyszerű tudósok kezdjenek foglalkozni a növények életjelenségeivel, tulajdonságaival.

A folyóiratban rendszeresen jelentek meg irodalmi cikkek és tanulmányok is. Ezekben a leggyakrabban szereplő írók, költők a következők voltak: Shakespeare, Goethe, Tinódi Lantos Sebestyén, Zrínyi Miklós. Alkotott pedig már ebben az időben Thomas Hardy, Thomas Mann, Gorkij, Franz Kafka stb.

Gyakran írt újonnan megjelent könyvekről kritikát a folyóirat egyik szerkesztője, a konzervatív érzelmű legifjabb Szász Károly. Ezeket „ly” álnév alatt jelentette meg. Az 1909-es évfolyamban, a „Könyvszemlé”-ben ő ismertette Ady Endre akkor megjelent új kötetét is, az *Illés szerérent*. Az ismertetés egész hangvétele csipkelődő, gunyoros. Móricz Zsigmondot egyenesen le akarta beszélni a regényírásról, mert mint írta „ahhoz neki nincs tehetsége”. Ezzel szemben a nemzet nagy költőjeként ünnepelte Szabolcska Mihályt. A további könyvismertetésekben találkozunk még Krúdy Gyula és Kosztolányi Dezső nevével, de nekik sem tulajdonítanak bírálók nagy jelentőséget. Festészetben Rembrandt műveiről írtak legtöbbször, pedig megalkotta már életművét ebben az időben Gauguin, Van Gogh, Monet és Manet.

Írtak a folyóiratban az amerikai gyermekpszichológiáról, mely messze az európai előtt kezdte meg működését. Ismertették a különböző gyermekmegfigyelések módszereit és eredményeit akkor, amikor nálunk még elég menhely sem volt az árva és elhagyott gyermekek számára, és sok gyerek halt meg évente rossz bánásmód és nélkülözés miatt. A felnőttoktatás terén az egyesület igen nagy előrelépést tett az úgynevezett munkás-gimnáziumok megszervezésével. A folyóirat a munkás-gimnáziumok szervezetének és működésének minden mozzanatáról hírt adott. Rendszeresen közölte annak tanterveit, eredményeit.

Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület már megalakulásakor és azután is többször hangsúlyozta, hogy teljesen pártatlan, kizárólag tudományos és művészeti ismeretterjesztő munkát akar teljesíteni, s a politikai élettől távol fogja tartani magát. Valóban, a folyóiratban ritkán közöltek abban az időben történt külföldi vagy belföldi politikai eseményeket. A politikai élettől teljesen függetleníteni azonban mégsem tudták magukat, hiszen a politikai élet nagyobb változásai az egyesületre és a folyóíratra is hatottak. A legnagyobb megrázkódtatást, amely természetesen a folyóíratot is megbolygatta, az első világháború, a versailles-i békeszerződés és a Tanácsköztársaság bukása jelentette. A kisebb politikai és társadalmi jelenségek felett a lap igyekezett szótlanul átsiklani.

Lukács György — a Fejérváry-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere — a választójogról írt a folyóiratban akkor, amikor választójoga az ország 6—7 %-ának volt. Igaz, ez a kormányválságok idején történt, amikor a tömegekre az általános választójog ígéretével akartak hatni.

A folyóirat cikkírói mindig arra törekedtek, hogy az általuk megfogalmazott írásokat szórakoztatóan, érdekesen és érthetően írják meg, tartózkodtak túl sok idegen szó és szakkifejezés használatától.

Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület és ennek közlönye, az *Uránia* című folyóirat a közművelődés, a tudományos és művészeti ismeretterjesztés területén úttörő munkát végzett.

A folyóirat a műveltebb rétegek, főleg értelmiség között terjesztette a tudományos és művészeti ismereteket. Az egyesületet azonban nemcsak a művelt középosztály tájékoztatása foglalkoztatta, hanem a szegényebb néprétegeké, a munkásoké is. A munkások tájékoztatásának, s művelődésének időszerűségét és szükségességét látva, megszervezték és országsszerte kiépítették az ún. „munkásgimnáziumok” hálózatát.

A folyóirat kezdeményezői, és elért eredményei felbecsülhetetlenek, hiszen a tudományok, művészetek széles körben való terjesztését, népszerűsítését honosították meg. A folyóiratban dolgoztak neves tudósok, művészek és olyanok is, akiket nem jegyzett fel tudomány- és irodalomtörténet. Az egyesület és a folyóirat kezdeményezése az ismeretterjesztés terén igen haladó volt, de a művészeti, irodalmi, és néha a társadalmi élettel kapcsolatos megnyilvánulásai sokszor konzervatívok voltak.

KIRÁLYFÖLDI ERIKA

A bécsi Világosságról. 1919 végén *Az Ember*, 1920 tavaszától a *Bécsi Magyar Újság* indít harcot a magyarországi ellenforradalom, a kegyetlenségek sorozata, a különítményesek terrorakciói ellen. Ehhez a harchoz csatlakoztak az Ausztriában menedéket nyert magyar szociáldemokraták is. 1920 júniusában, Kunfi Zsigmond szerkesztésében, Böhm Vilmos, Garbai Sándor, Ormos Ede és Rónai Zoltán közreműködésével indult — először hetenként, majd havonként megjelenő lapjuk, a *Világosság*. A szerkesztő haláláig tartotta fogadalm-érvényű szavait, melyeket Szabó Ervin temetésén mondott, az októberi forradalom előtti napokban: „... igyekezni fogok arra, hogy nemcsak én magam, de az a mozgalom is, amelynek katonája voltál, elteljék a te tiszta, igaz harcoss életed forradalmi szellemével”.¹ Andor Leon — az *A. B. C.* című lap szerkesztője, volt bécsi emigráns — Kunfit a legkiválóbb szociáldemokrata publicistaként tartja számon.²

A *Világosság* első számának Beköszöntője így foglalja össze a programot: „... a szocialista eszméknek és a munkásmozgalom minden komoly és számbavehető irányzatának szabad szószékévé akarjuk tenni ezt a lapot...”

1920-ban 30 számot adtak ki. A munkatársak cikkei mellett megtaláljuk itt magyar és külföldi szocialisták és kommunisták írásait. A lap fő tematikája a forradalmak utáni helyzet, a hazai és a nemzetközi alapvető történelmi feladatok. Kunfi az első számban nyíltan felveti, hogy „... a munkásosztálynak egyre növekedő és változatos politikai formákban megnyilvánuló hatalma a békeszerződések megváltoztatását idővel kikerülhetetlenné teszi...” (*A magyar béke*), Kóshalmi Béla³ (Bors Tihamér, Cras, Flamingó, Jobb csillag III/21, Kő, Philobiblos álneveket használta az emigrációban), júniusban a tudományos nemzetköziség újjáéledéséről ír, s Barbusse szavait idézi mottóként, „Két európai hadsereg, amely egymás ellen háborút visel, egyetlen nagy hadsereg, mely öngyilkosságot követ el.” A Philobiblos néven megjelent cikket Barbusse *Új idők felé* című, az Anciens Combattants genfi nemzetközi kongresszusán elhangzott beszéde követi, melyben a *Tűz* című kitűnő világháborúsi regény szerzője kijelentette: hirdetni fogják, hogy a régi társadalom halála van ítélve, s „az egyetlen emberi hang, amely összehangzik magával a természettel, a hajnal és a nap fölzendülő muzsikája: az Internacionálé dala.”

¹ HORVÁTH Zoltán: „*A szellem a fontos!*” *Időszerűtlen gondolatok Szabó Ervin emberiségéről.* = Irodalom és történelem. Bp. 1968., Szépirodalmi Könyvkiadó. 17.

² ANDOR Leon: *Bécsben kezdődött a mi emigrációnk.* = A toll mártírjai. Bp. (1946), M. Újságírók Emigrált, Deportált, Internált Csoportja. 104–111. p.

³ Kóshalmi Béla személyes közlése a dolgozat szerzőjével. 1968. febr. 7.

A június 15-i számból előre értesülhettek az olvasók arról, hogy A Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége június 20-tól bojkott alá helyezi az ellenforradalmi Magyarországot.

„A magyar munkásosztály tízhónapi pokoli kínszenvedése végre cselekvésre készítette a világ munkásságát... A Nyugat művelt munkássága csak fokozatosan hitte el a Magyarországból érkező rémségeket... kezdetben kétkedéssel fogadta a hihetetlenül hangzó híreket, a keleti népek túlzó fantáziájának tulajdonította Siófok, Orgovány, Kelenföld, Szekszárd, Kaposvár és a Duna szörnyűségeit...” — írja Molnár Sándor.

Böhm Vilmos július 28-án így állott ki Stromfeld mellett:

„... Elítélték, mert volt bátorsága a proletárhazáért, a szegényemberek, a dolgozók hazájáért küzdeni. Azok börtönözték be az ország felszabeditásáért harcoló Stromfeldet, akik román megszállásért könyörögtek, akiknek hazafisága eltűri az idegen elnyomót, de gyűlöli saját országának proletáruralmát...”.

Rónai Zoltán — bírálva bár a fiatal szovjet állam bürokratizmusát, s elmarasztaló ítéletet mondván a II. Internacionáléről —, mert nemzetközi jelszavainak felszíne alatt a nacionalizmus lávája buzgott — szeptember 8-i cikkében így foglalt állást: „az orosz forradalom igazi támasza: erőteljes munkásmozgalom fölépítése minden országban belül”. Szeptember 29-i, *A bukás igazi okai* című cikkében árnyaltan elemzi az okokat; a stratégiai helyzetben, nempedig a szociáldemokrácia árulásában látja a Tanácsköztársaság leveretésének alapvető okát. Kunfi Zsigmond kifejti az október 27-i számban, hogy az emigráció széthúzása kicsiben tükrözi annak, ami a nemzetközi munkásmozgalomban végbe megy.

Az első félév hasábjait a politika uralja a magyar problémák és a nemzetközi helyzet szoros összetartozásának aspektusában. Ide illeszkednek a kulturális vonatkozású írások és a néhány szépirodalmi darab is. Ady több költeményét, Farkas Antal egy-egy versét (*Bújdós magyarok énekeiből, Új ballada*), néhány tárcát (Kózhalmi-Béla: *A hullámvölgyben*) találunk itt, továbbá Walt Whitman és Heinrich Heine költeményeit, Leonhard Frank *Der Mensch ist gut* című regényének első fejezetét.

1920. szeptember 1-én közzétették Romain Rolland felhívását a francia tanítókhoz:

„... Kedves olvtársaim! Az emberiség mindenre képes. A tudomány csodálatos fejlődése egy évszázad óta, amely húsz év óta bámulatosan növekedett még nagyobbra, amely hallatlan fölfedezéseivel magának az értelemnek a lényegét is átalakította, az emberi szellemnek ez a pompás diadalútja korlátlan látóhatárt nyit meg reményeink előtt. És ezt a pillanatot választják Európa népei arra, hogy a nemzeti szenvedélyek, a hazafias harcok, az egymást fölfaló állatiaság mélységeibe zuhanjunk vissza... Kelt-sük hát életre az energiákat, a reményét és a hatalmas, testvéries jövőben való hitét, valamint a büszke szkepszisét és a múlt gyilkos bálványainak szabad megtagadását!” ...

Az 1920. december 15-i szám őrzi a nemzetközi munkásmozgalom vezetőinek kiáltványát, melyben amnesztiát követeltek a Tanácsköztársaság halálraítélt népbiztosai számára.

1921-ben, január 5. és április 13. között tizennégy száma jelent meg a *Világosságnak*. Az első számban a szerkesztő *A népbiztosok pöre Horthyék és a történelem ítélőszéke* előtt című cikkében élesen vádolja az ellenforradalmat, Horthyékat, akik — saját bevallásuk szerint — 30 ezer embert tartóztattak le. Kiáll az üldözött forradalmárok mellett:

„A népbiztosok életét védi és evvel együtt a fehérterror valamennyi áldozata fölé odatartja oltalmazó karját az orosz szovjet-köztársaság, a magyar munkásság hangulata, akarata és ereje, a világ valamennyi szocialista és munkáspártjának megmozdulása s az ettől nagy mértékben befolyásolt egyik-másik entente-állam magatartása s azonkívül tudományos, irodalmi, politikai és általában a szellemi világ kitűnőségeinek tiltó szava, amelyben szemlélni lehet egy magasabbrendű, erkölcsösebb, szabadságot és forradalomra való jogot jobban tisztelő európai és világgözülemény kialakulását...”

Ára Ausztriában, Jugoszláviában és Romániában: 6 kor., Cseh-Szlovákiában 4

I. évfolyam, 1. szám

WIEN

1920. Juni

Szerkeszti
KUNFI ZSIGMONDMegjelen
minden kedden

VILÁGOSSÁG

Szerkesztőség:
IX., CanisiusgasseKiadóhivatal:
III., Hainburgerstr.
I. Stock, Tür 19

TARTALOM:

Beköszöntő. — A hét. — Az élelmiszerek árának emelkedése Európában és Amerikában. — *Kunfi Zsigmond*: A magyar béke. — Egy tábornok a császárról. — *Karl Kautsky*: A szocializálás problémái. — Szocializált építőüzemek Németországban. — (r.): Pótsdam és Budapest. — *Rónai Zoltán*: Bünyüg vagy forradalom. — A katona szíve. — *Garbai Sándor*: Parasztság Magyarországon. — (k. zs.): A szakadás okmányai. — *Báhm Vilmos*: Forradalom és szakszervezetek. — Baranyamegye munkássága a fehér terror ellen. — A szocialis forradalom után: (*Kulesár István*): Az albertfalvai repülőgépgyárban. — R. Z.: Horthy és Troubridge, a két ellenforradalmi admirális. — *Réti Kamill*: Diplomácia. — *Egy katonai szakírtó*: Az orosz-lengyel harcéri helyzet. (Térképpel). — *Andrássy*, mint a Károlyi-kormány mentőtanuja. — *Farkas Antal*: Bajdós magyarok énekeiből. — *Philobiblos*: A tudományos nemzetküziség újjáéledése. — A forradalom mártírjai. — (r.): A renegátok és az ellenforradalom.

Beköszöntő

Magyar nyelven eddig nem jelen meg olyan lap amely a társadalmi élet jelenségeit a nemzetközi szocializmus elvi alapjáról szemléli és bírálja, amely szellemi kapcsolatot teremtena a nemzetközi munkásmozgalom minden életnyilvánulása és a magyar nyelvű szocialisták vagy azok között, akik e nagy, mindenütt egyre inkább uralkodó világmozgalom gyakorlati és elméleti eseményei iránt érdeklődnek. A magyar forradalom emigránsainak egy csoportja a *Világosság* című hetilap megindításával kísérletet tesz arra, hogy ilyen lapot teremtsen.

Minden dogmatikus megkötöttség nélkül, élve azzal a szabadsággal, amelyet a magyar munkásmozgalomból való kisodortatásunk előidézett, érezve azt, hogy a magyar forradalmak tanulságából az egész világ munkásságának tanulnia lehet és kell is: a szocialista eszméknek és a munkásmozgalom minden komoly és számbavehető irányzatának szabad szöszékévé akarjuk tenni ezt a lapot. A tökéletes ternelemód és a rajta fölépülő összes állami és szellemi intézmények egyre nyilvánvalóbb válsága a munkáscsoportok és mindazokat, akik vele együtt akarnak munkálkodni az új világ fölépítésén, mérhetetlen nagy, új feladatok elé állítja. Velük csak úgy birkózhatunk meg, ha előbb lelkileg és szellemileg fölkészüljünk a feladatra, ha az eszmék és gondolatok szabad mérkőzésében nem ösztönei, de belátása szavára tud állást foglalni. Ezt a forradalmisító munkát akarja a *Világosság* szolgálni,

abban a reményben, hogy a világnak egy kis részén ily módon sikerül megkurítani azt a gyötrelmes folyóamelynek véres és vonagló vajudásától rázkódik a és reng mindenütt a föld és a lélek.

A szerkesztő bizott

A HÉT

Wien, 1920 máj

E BANTSZD Oroszországot! néven (*National „Off Russia“ Comité*) Nagybritanniában a sz vezeték vezetőiből bizottság alakult, amely a a brit szervezet munkásokat arra, hogy a hivatassák össze országos értekezletre a szakszervezet parlamentari bizottságát és a Labour Party vezet bizottságát, hogy ezek rendelkezjenek el huszonné szárazjokot az Oroszországgal kötendő béke kikényszer A nyilatkozat aláíróinak túlnyomó nagy része elégg zervativ szakszervezeti vezető ember s alig van k egynehány, aki kommunista volna. De ma már munkás tisztában van azzal, hogy tekintet nélkül a kalmak és elfogadhatók-e az orosz kommunizmus módszerei Közép- és Nyugateurópa szocialis forradal mára: az orosz szovjetköztársaság megvédelmezése a rializmussal szemben a munkások nemzetközi osztályh legfontosabb kérdése. Ha az ellenforradalomnak, ame a lengyel csapatokat zudította reájuk, láthatólag eredménnyel, sikerülne megdönteni a szovjetek Oroszországban: ez az egész világ munkásságának, a lizmusnak, a demokráciának, a politikai haladásnak veresége lenne, amely az imperialista osztályok ellensúly nélkül megszilárdítaná Európa-szerte. I „demokrácia ellen intézett legnagyobb merénylet” lyegzik meg a brit munkások bizalmi emberei a oroszország ellen intézett támadást. A világ egész r osztálya egy ma abban az olatározásban, hogy oroszország védelme a kapitalizmus támadásai ellen ügye a proletariátusnak. Tévedés volna azonban az hogy ez a védelem egyet jelent az orosz komm elveinek és módszereinek elfogadásával és hogy az imperializmus beavatkozása ellen való tiltakozás mer és nem fér. tényleg össze azzal, hogy Nyugat- és európa az orosz polgárháboru módszereinek átülteté ne védekezhesék. Eppen a konzervativ hajlandós szakszervezetek nagyszerű föllépése az orosz szovjet mellett mutatja, hogy a proletárság eleget tehet

E számban több elméleti cikket talál az olvasó a taktikáról, a tömegek szerepéről, a moszkvai Internacionáléről (az olasz pártszakadás kapcsán), továbbá arról, hogy a forradalom nem bukott el oly gyökeresen Magyarországon, hogy vissza ne jöhetne. Kunfi Zsigmond *Három kommün* címmel a francia, a magyar és az orosz forradalom tanulságait elemzi.

A február 16-i számban közölték Antal Sándor Ady és [(o. c.)-szignóval] Mackay *A proletár* című versét.

1921 áprilisától három évig szünetelt a *Világosság*. Újraindulásakor, 1924 februárjában a következő szerkesztőségi felhívást közölte:

„Olvasóinkhoz! Az emigráció egyetlen napilapjának, a Bécsi Magyar Újságnak meg nem jelenése szükségessé tette, hogy a *Világosságot*, a szocialista emigráció szünetelő hetilapját időnként megjelentessük. A lap megjelenését egyedül a szocialista emigráció áldozatkészsége teszi lehetővé. Csak ha az érdeklődésnek és áldozatkészségnek szélesebb szocialista körökben való megnyilvánulását látjuk, gondolhatunk arra, hogy a lap megjelenését rendszeresítsük.”

Ez az áldozatkészség azonban nem volt elegendő, hiszen mindössze egyetlen szám jelent meg 1924-ben, melyet II. évfolyam 15. számmal jelöltek. Szerkesztőként itt is Kunfi Zsigmond neve állt a fejlécen, de a hírekben közlik, hogy betegsége miatt nem vehetett részt a lap összeállításában. Rónai Zoltán a Károlyi-pörrel foglalkozik, Garbai Sándor a kurzus agóniájáról, Szende Pál a kölesönről, Rédei József a magyar jobbágyok szervezkedési szabadságáról ír. Hírül adják Károlyi emlékiratainak Magyarországról történt kitiltását. A hírek között az angol munkáspárt jelentős tetteként könyveli el a lap Oroszország elismerését.

„Lenin, a szövetséges köztársaságok leghatalmasabb szervezője, csaknem abban a pillanatban tűnik le, amikor Lenin halálával támadt veszteséget pótolja Angliának és Olaszországnak de jure elismerése. Ami más szóval azt jelenti, hogy Európa tartós jelle-
gűnek tekinti az orosz forradalom előidézte változást...”.

Öt esztendei szünet után — Rónai Zoltán szerkesztésében, Böhm Vilmos, Fényes László, Kéri Pál és Szende Pál közreműködésével — folytatja munkáját a *Világosság*. A III. évfolyam I. száma 1930 februárjában jelent meg. A fejlécen ott áll, hogy „Alapította Kunfi Zsigmond.” Kunfi, aki a háború előtt a *Szocializmus* című folyóiratot szer-
tette, a Tanácsköztársaság alatt közoktatásügyi népbiztos, majd az emigrációs években a *Világosság* mellett az *Arbeiter-Zeitung* főszerkesztője; Kunfi aki Ipolyi Tamás álnéven magyarra fordította a *Kommunista Kiáltványt*, Marx, Kautsky, Lassalle, Anatole France és Zola műveit tolmácsolta a magyar olvasók számára — 1927-ben öngyilkos lett.

1930-ban 11 számot adtak ki. Ez évben is magyar és a nemzetközi helyzet legfonto-
sabb kérdései foglalkoztatják a munkatársakat. Egyre inkább előtérbe kerül a maróan szatirikus hangvétel, a meztelen valóságot éles iróniával felmutató pamflet-stílus. A középpontban — oly sok év után is — a levert forradalom igazsága, illetve az utána következő korszak problematikája áll (Fényes László: *Tíz éve haltak a mártírok, tíz éve uralkodnak a gyilkosok*; Rónai Zoltán: *Tíz év után, A kurzus és a revízió*. Szende Pál: *Az osztályharc mai állása Európában, A polgári pártok válsága, A francia szocialisták helyzete, A mezőgazdasági világválság* stb.). Somogyi és Bacsó meggyilkolása fölött nem tudnak, mert nem lehet napirendre térni. Igaz-e . . . , majd *Ad acta?* címmel visszatér reá Fényes László (azért is kellett emigrálnia, mert annak idején a *Népszavában* is bátran harcolt a két szocialista újságíró gyilkosai ellen). A *Somogyi-ügy a nemzetközi nyilvánosság előtt* című 1930. november 30-i nyilatkozatban a *Világosság* magyar szociáldemokrata

emigránsok csoportja követeli: „... a rend, a tisztesség, az igazságba vetett hit érdekében a per revíziójának valóban el kell egyszer jönnie!...”

Az 1930-as évfolyamban találkozok először az olvasó Gárdos Mariska írásaival (*Egy forradalmárnő életútja, Proletárasszonyok a tűzvonalban*, 1975 augusztusában utcát neveztek el róla Óbuda új lakótelepén, ahol emléktábla őrzi a forradalmi munkásmozgalmat e kiemelkedő harcosának útját) és Erős Péter álnéven Havas Géza verseivel (*Rabság*) illetve a kurzus irodalompolitikáját kipellengérező szatíráival (*A magyar iskola. Énekeskönyv az elemi népiskola IV. osztálya számára; Orgovánny poétája* — Herczeg Ferenc *Északi fény* című regényéről). Havas Gézát is az ellenforradalom tette hontalanná. Az Anschlussig az osztrák szociáldemokrata párt tagjaként vett részt a munkásmozgalmában, 1938-ban tovább menekült Mexikóba, ahol a kommunista csoport munkáját támogatta a Szabad Osztrák Mozgalom keretében. Több írását, műfordítását közölte a Tamás Aladár szerkesztette *Szabad Magyarország* című folyóirat.

A májusi számban Böhm Vilmos (több írásában felmerülő fenntartásai mellett) elismeréssel szól az orosz öt éves tervről:

„... A kapitalista világ ezernyi gáncsvetése ellenére, gazdasági vilákrízis közepette kísérletezik Szovjetország a termelés és áruelosztás új rendjének átformálásával... A kultúr színvonal fokozása érdekében imponáló munkát fejtenek ki... Az életszínvonal lényegesen kedvezőbb, mint a cárizmus alatt... Az erőszakos kollektivizálás azonban nem szolgálja a célt... Egységes, erős nemzetközi mozgalom gyöngíti a kapitalista, erősíti a szocialista szektort, egyúttal Szovjetország fejlődését védelmező hatalmas nemzetközi szocialista hadsereget teremt. Párhuzamosan a dolgozó tömegeknek jogokat biztosító belső reformok valóban a szocializmus útjára vezethetik az orosz forradalmat.”

Júliusban Otto Bauer *Sztálin győzelme* című cikkét közölte a *Világosság*. A győzelmet elismeri, azonban — nézete szerint — a Nep alapján, bár lassúbb, de biztosabb lett volna a fejlődés folyamata. Ugyanitt Rédei József Jankai József *Nemzetközi Munkásriadójának* néhány sorát idézi („Világ munkásai fogjatok kezét / És a legfőbb célra egyesüljete!”) azzal a konklúzióval, hogy lesz még földosztás Magyarországon is (*Az Alföld dala*).

Az 1930. decemberi szám hirdeti a *Világosság* előadásait. Már ez évben világosan látják a szerkesztők a fasiszmus veszélyét. Böhm az ausztriai fasiszták, Rónai Zoltán a német kampószerkesztések ellen fog tollat, Zádor Pál Mussoliniékat támadja (*A fasiszták ígéretföldje*). Károlyi — „szabadhadjúja az osztályharcos szocializmusnak” —, aki vállalta a berlini antifasiszta kongresszus elnökségét — Amerikában tevékenykedik — adja hírül a *Világosság*.

S bár a Világosság-csoport vezetősége úgy nyilatkozott (*Emigráció, amnesztia és ellenforradalom*, 1930 június), hogy az emigráció történelmi hivatása a külföld előtt feltárni az ellenforradalom igazi arcát; hazafelé pedig „tisztá szociáldemokrata politikát” folytatni — törekvéseik nem egy kérdésben egy irányban haladtak a kommunistákéval; nézeteik — az eltérések mellett is — több ponton találkoztak. Ide tartozik az agrár-reform követelése, a szövetségi politika megalapozása, a nemzetközi összefogás, a fenyegető fasiszmus elleni közös fellépés igénye.

1931-ben is 11 számot adtak ki. Az első szám vezércikkét Rónai Zoltán írta *Garami és az ellenforradalom* címmel. S bár Garamival szakítottak, a *Világosság* elismerte annak a harcnak a tisztességét és bátorságát, melyet Garami a *Jövő* hasábjain folytatott. Kalmár Henrik (volt népbiztos, 1931-ben városi tanácsnok Pozsonyban) népbiztosársai sorsáról számol be; Böhm, Kéri, Szende, Vajda Imre (az osztrák K. P. tagja) elméleti írásokkal szerepelnek, Fényes László az évfordulón Októberre emlékezik (*Őszi-rózsá, piros szekfű*), novemberben pedig *Vádalom Matuska Szilveszter társait* címmel

leplezi le a hazai „rendet”. Kitűnő pamfletjét olvashatjuk az összevont 8–9. számban, melyet így írt alá: „Fényes László, hivatásos lázító” (*Paraszi válasz Horthy Miklós pápai beszédére*).

Lírai hangvételű tizenkilences visszaemlékezést írt Havas Géza *A pesti inas* címmel, s egy szatírárt, az *Ébredő Magyarok Énekét*.

Az októberi szám egy jelentős dokumentumot őriz: *Az ellenforradalom megbuktatásáért!* A Világosság az októberi forradalom évfordulóján Magyarország munkásságához. (*Felhívás*.)

1932 januárjában ötödik évfolyamát kezdte a folyóirat. Folytatják a hazai ellenforradalmi rendszer és a növekvő fasizmus leleplezését; írnak a Vannay-puccsról, Gömbösékről, a fajvédelemről, a „vezérkari fasizmusról”. Fényes László ismét feleleveníti Somogyi és Bacsó meggyilkolását. Egy másik írásában a 1932. szeptemberi számban Sallai és Fürst kivégzésének részleteiről ír: „... Minden gazság napfényre kerül... Mindenért számat kell adni és mindenért fizetni kell egyszer.” 1932. július 20. címmel Sallairól és Fürstről szóló verset közöl a lap, melyet a budapesti elvtársak terjesztettek. Havas Géza *Akasztás* című versében emlékezik meg a két kommunista mártírról. Böhm Vilmos is a meggyilkolt forradalmárokról ír:

„...Vállaljunk szolidaritást *mindkét* forradalommal! Szolidaritás minden üldözöttel! Szolidaritás a börtönök lakóival! Szolidaritás az emigrációval! Ez a szolidaritás forradalmasítja a pártot, akciókra kényszerít és visszanyeri a szolidaritás hiánya folytán hitetlenné vált tömegek bizalmát.”

Egy-egy születésnapra köszöntőt is találunk a lapban. 1930 januárjában az ötvenéves Rónai Zoltánt köszöntötték, aki egy életet töltött a munkásmozgalomban, s bár 1919. március 20-án a kommunista párttal való koalíció ellen foglalt állást, amikor a proletariátus döntött, „akkor a harcos katona fegyelmezettségével visszalépett a sorba...” (További sorsa: a németek belgiumi inváziója után öngyilkos lett...).

1930 nyarán közlik a szomorú hírt, hogy a kiváló esztéta, a francia emigrációban élő Diner-Dénes József a kórházban tölti 73. születésnapját, de még betegen is, tavasszal több beszédet tartott a fasizmus ellen Németországban és Ausztriában.

Ide sorolható Kéri Pál 1930-as szeptemberi megemlékezése is:

„Darnyik János és Földes Pál nélkül a mezei munkásság, a mezei proletariátus tengere és az intellektuelek, a forradalmár intellektuel fiatalság nélkül nincs boldogulása a magyar munkásmozgalomnak...”. Az 1932. szeptemberi számban köszöntik Fényes Samut: „... Az emigráció körében azok közé tartozott, akik megalkuvás nélkül küzdöttek az ellenforradalmi rendszer megdöntéséért... Ezt a munkát a 70 éves Fényes még mindig elszánt dacossággal és nem lankadó kitartással folytatja...”

(Fényes Samu, túl a hatvanon, szegényen, betegen és fáradtan alapította 1923-ban *Diogenes* című hetilapját. Munkatársai között találja a kései olvasó Balázs Bélát, Barta Lajost, Gáspár Endrét, Hatvany Lajost, Kassák Lajost, Nádass Józsefet, Németh Andort, Szucsich Máriát...).

Szeptemberben örömmel számolnak be arról, hogy a bécsi *Világosság* és a párizsi *Itt az Írás-csoport* (ebben jelentek meg Beregi Tivadar írásai is a francia és a magyar baloldali irodalomról, s a nagy forradalmárokról, például Jaurès-ről) egyesült.

1932. áprilisában a *Világosság* rendkívüli számot bocsátott ki:

„Új terrorhullám Magyarországon. A Világosság Magyarország dolgozóihoz. Munkások! Elvtársak! A Károlyi–Gömbös diktatúra vesztét érzi. A tizenkét esztendő ellenforradalmi garázdálkodás – a korrupció és a szabad lopás uralma – érleli gyümölcsét.

Tönkrenyomortották a dolgozó osztályokat... Öngyilkosság, éhhalál tizedeli a szerencsétlen magyar népet... A Népszavát betiltották... Olvasd és add tovább! Küldd el a falvak népének!”

A hazai apparátus már az április 1-i számra is felfigyelt. A *Bűnügyi Körözések Lapjában* a következő szöveget közölték az elkobozott sajtótermékekkel foglalkozó rovatban: „Világosság (Kunfi Zsigmond alapította) nyíregyházi ismeretlen tettes részéről Kupferstein Mór újfehértói lakos címére küldött 1932. ápr. 1. sz. Wien. Bkl. 1932. 28. sz. Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék”. A rendkívüli szám elkobzását pedig a *Bűnügyi Körözések Lapjának* 1932. évi 30. száma közölte; a megsemmisítést két szerve is elrendelte, a budapesti és a zalaegerszegi királyi törvényszék.

Az elkobzás a korabeli Magyarország részéről érthető, hiszen a *Világosság* majdnem minden sora létében támadta az ellenforradalmi rendszert, s ez különösen élesen nyilvánult meg éppen az 1932-es évben, amikor a magyar emigránsok Bécsben és szerte a világon felemelték tiltakozó szavukat és a világ haladó erőinek segítségét keresték a statárium ellen. Sérthette a hazai vezető köröket az is, hogy a *Világosság* 1932 nyarán gyászülést tartott, melyen megemlékeztek a fehérterror áldozatairól, a tizenkilences mártirokról, Sallairól és Fürstről: *Longuet, Marx unokája szolidaritást vállalt a terror ellen küzdőkkel*.

1933-ban mindössze négy számot tudtak már csak kiadni. A fasizmus egyre inkább előretört, a hazai és az emigráns szociáldemokraták között pedig az egység helyett a szakadás nőtt. Erről írt Böhm *Kongresszus a mellékvágányon* című cikkében („... Mónus diplomatikus csomagolású petárdáinál hasonlíthatatlanul szívderítőbb Peyer brutális, semmiféle tudástól, lelkiismerettől, szocialista szolidaritástól nem korlátozott, imponálóan vakmerő hazudozástól tarkított kirohanása...”).

Az emigráció is egyre inkább szétszóródik — ki erre ki amarra indul, van — aki régi önmagát elárulva, Magyarországra. Fényes László Hocktól búcsúzik, (aki — mint kiderült — már egy évvel azelőtt levélben kért bocsánatot Horthytól) *Búcsú az öreg paptól* című cikkében, melyet az ismert szállóigével — „ha együtt voltatok a lakodalomban, a temetésen se hiányozz” — kezd, s így folytatja:

„Nekem már most kell temetnem az öreg papot, akit Hock Jánosnak neveznek, aki a magyar forradalmi tanács elnöke volt s aki néptribuni tógáját e napokban a bűnbánó barátok szőrcsuhájával cserélte fel s tizennégy év múltán kiegyezett a győztes ellenforradalom uraival: forradalmi múltját börtönnel sújtják, de bűnbánatát a szabadonbocsátás türelmi bárcájával jutalmazták. Mert valóban nagy szolgálatot tett az öreg pap az ellenforradalomnak... Forradalmak nincsenek híjával az árulásoknak... Ha sikerül a forradalom: szoborba öntött államférfiak lesznek, ha nem sikerül, úgy megtérnek s megtérésük okát nem veszik rossz néven. Isten vele hát, Főtisztelendő Úr, élvezze jó egészségben megszerzett lelki békéjét. Mi többi hitetlen emigránsok hűek maradunk régi, egykor közös lázadásainkhoz.”

A májusi, 3. számban Fényes megírja első Tisza-perének történetét, a többi cikk a fasizmussal foglalkozik. Rónai Zoltán *A német ellenforradalom és a magyar fasizmus* címmel írt, Szende Pál — már Párizsból — *Hitler és a külföld* című írásában előrevetíti a terror növekedését, Kéri Pál kifejti, hogy a német fasizmus megnövelte a háborús veszedelmet; mögötte Európa leghatalmasabb gyáripára, emellett fejlett a német technika és vegyitudomány áll (*Leszerelés a fogolytáborban*).

A *Világosság* utolsó, 1934 júniusában kiadott száma a keserves, fenyegető katasztrófát érzékelteti. A szerző nélküli *Mi bukott meg?* című cikk — melynek mottója „Keménynek lenni...” — Veres Péter-vers — a német választásokkal foglalkozik: a proletariátust csak egységes osztályszervezet válthatja meg. Lírai búcsúnak érezheti az olvasó az *Akik utánunk jönnek*... című Havas Géza-írást...

MARKOVITS GYÖRGYI

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Pathai István ismeretlen műve 1617-ből. A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1978 augusztusában antikvár vásárlás útján hozzájutott egy kolligátumhoz, ami Pathai István eddig példányszerűen ismeretlennek vélt művét tartalmazza: *A Helvetiai confession való körösztény praedikátoroknak Dunán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokról irattatot konijvechke.* — H. n., 1617, ny. n. A⁸—F⁸G⁷⁺¹ = [55] lev. — 8°.

Korábban erről a nyomtatványról csak Lethenyi István XVII. századi író közléséből volt tudomásunk: „Ezt tanítja Patai István superintendens is a sacramentumról írott magyar könyvében. Sőt még a helvétiai confession való prédikátoroknak . . . irattott könyvecskéjében is.”¹ A megtalált példány helyesbíti azt a megállapítást, amelyet Zoványi Jenő kifejtett,² s amit a 17. századi Régi Magyar Költők Tára is átvett,³ hogy Pathainak ez a műve az 1612-es követküti zsinat határozatait⁴ tartalmazza. A most előkerült könyv azonban nem a követküti zsinat kánonjait fogja egységbe, hanem folytatja azoknak a szertartáskönyveknek a sorát, amelyeket számos prédikátor megírt.

Az evangélikus, református és katolikus vallási közösségek tudatos elkülönülése, a köztük lévő teológiai viták tették szükségessé, hogy ki-ki megírja a maga szertartáskönyvét. A protestáns ágendáskönyvek sorát (Heltai, Mélius Juhász, Bornemissza, Beythe, Szenczi Molnár) egészíti ki ez az 1617-ben nyomtatott könyv, amit közvetlenül Milotai Ágendája követ 1621-ben.⁵

A mű szerkezetének érdekessége, hogy a keresztség, az úrvacsora kiszolgáltatása és a házasságra vonatkozó szabályok után külön fejezetben tárgyalja a kiközösítést — foglalkozva a fejedelem excommunicatio-jával. Elődei közül csak az 1563-ban megjelent Melius-ágenda⁶ járt el így.

A kolligátumnak a *Könyv és könyvtár* c. debreceni kiadvány következő évfolyamában megjelenő elemzése fogja taglalni részletesen ezt a problémát is. Ugyanott szeretnénk majd állást foglalni a mű feltételezett nyomdahelyével kapcsolatban. Jelenleg nem tűnik kizártnak hogy Németújvár, jöllehet a németújvári nyomda 1619-nél⁷ korábbi működéséről a XVII. században nem álltak rendelkezésünkre adatok. Van viszont egy fogódzónk arra vonatkozólag, hogy már 1618-ban is volt nyomdász Németújváron, mert az 1618-as szentlőrinci zsinat határozatában foglalta hogy: „Typographo Nemetuyvariensi per manus Emerici Böythe munusculum misimus collectam flor. 1. denar. 4.”⁸

¹ LETHENYEI István: *Az kalvinisták magyar harmoniájának meghamisítása.* Csepreg 1633 Farkas. 13. RMK I. 626.

² *Magyar Könyvszemle*, 1929. 89.

³ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század.* VIII. köt. Bp. 1976, 526

⁴ MOKOS Gyula: *A hercegszöllősi kánonok.* Bp. 1901, 199—220.

⁵ RMK I. 515.

⁶ RMNY 196.

⁷ RMK II. 394.

⁸ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* Bp. 1910. VIII. évf. 28 1.

Könyvészeti érdekessége, hogy kolligátumunk a Gönczi-féle artikulusokat tartalmazza,⁹ valamint Zoványi György *Canones ecclesiastici* c.¹⁰ művét és az 1667-ben Sárospatakon nyomtatott artikulusokat,¹¹ a két utóbbit kéziratban. Egybekötésük indoka feltehetően a témaközösség lehetett.

A mű hozzájárul ahhoz, hogy Pathai Istvánról teljesebb képet kapjunk és mind írói, mind teológiai munkássága realisabb színben álljon előttünk.

CZELLÁRNÉ CSIBA JUDIT

Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról. Néhány évvel ezelőtt beszámoltam arról, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban a köztulajdonba került, régi és hiányos nyomtatványok átnézése során két kötet került elő a nyugat-magyarországi Lorettom 17. századi nyomdájából. Mindkét kötetben ugyanaz a két nyomtatvány volt található. Közülük a második a *Decreta a sacra rit. congregatione in ordine ad missam & divinum officium* címet viseli, továbbá a pontos impresszumadatokat is: „Laureti apud Davidem Kraus M. DC. LXXII.” E szakirodalomban korábról ismeretlen munka elé mindkét példányban egy másik, de ugyanazt a kiadványt kötötték. Sajnos mindkét kötetből ennek első levelei hiányoztak, így annak címére csupán az első számozott lapon álló cím alapján lehetett következtetni: *Modus devote et fructuose celebrandi Sanctissimum Missae Sacrificium*. Miután a nyomdai kiállítás alapján ezt a művet is kétségtelenül a lorettomi műhelyben készítették, az első levelek hiányára vonatkozólag csupán találgatásokba lehetett bocsátkozni. Eszerint feltehető volt, hogy a lorettomi nyomda patrónusának, Nádasdy Ferencnek 1671. április 30-án történt kivégzése miatt tudatosan távolították el mindkét példány első leveleit, amelyek szövege vele állhatott összefüggésben.¹

Most azután, ugyancsak a köztulajdonba került könyvek feldolgozása során, e két lorettomi nyomtatvány ugyanúgy egybekötött, de végre immár teljes példánya került elő eredeti, dísztelen bőrkötésben.² A korábról ismeretlen két első levél közül a második kezddődik *Praefatio venerabilibus DD. Sodalibus Ecclesiasticis facta* címmel a bevezetés, amely sem térben, sem időben nem köthető sehova sem. Fontosabb adatokat tartalmaz a címlap. Eszerint a mű címe *Modus fructuose celebrandi missam* és szerzője Petrus Justinelli. Ez a Pietro Guistinelli olasz jezsuita volt (1579–1630), aki ezt a munkáját eredetileg anyanyelvén írta, majd az 1611-ben *Modo di celebrare divotamente la Messa* címmel Milánóban látott először napvilágot. 1624-ben már latinra fordítva nyomtatták ki Vilnában. A lorettomi kiadásnak azonban nem ez, hanem a címlap tanúsága szerint egy müncheni kiadás szolgált alapjául: *Dudum ante Monachii excusus* . . . Ilyen ismeretes is: 1648-ban készült ott Melchior Segen műhelyében, és címe Sommervogel leírása szerint betűszerint megegyezik a lorettomiéval.³ A címlevél hátlapján olvasható két egyházi engedély sem hazai eredetű, hanem az is még Rómában készült Guistinelli eredeti művéhez.

⁹ RMK II. 481.

¹⁰ ZOVÁNYI György: *Canones ecclesiastici*. Claudiopoli 1733 Szathmári. (Petrik I. 379.).

¹¹ SZTRIPSZKY II. 2597.

¹ *Magyar Könyvszemle* 1975. 204–206.

² A korábbi tulajdonos feltehetően valamelyik dél-dunántúli szerzetesi ház lehetett, mert a könyvben az államosított könyvek pécsi gyűjtőhelyének pecsétje látható.

³ SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. III. köt. Bruxelles – Paris 1892. 1486. hasáb.

Figyelemre méltó, hogy Sommervogel az 1648. évi müncheni kiadáshoz kötve ismertette azt a *Decreta* c. kiadványt, amelynek lorettomi kiadása a *Modus* mindhárom ismert példánya után áll.⁴ A hazai nyomtatvány forrása tehát, bár ezt a körülményt nem tünteti fel, nyilván az 1649-ben Nikolaus Heinrich müncheni műhelyében készült könyvecske volt, amelynek címszövegével pontosan megegyezik. Sommervogel a fenti két müncheni kiadvány után kötve egy harmadikról is beszámolt, amelynek címe *Orationes ante et post missam dicendae* volt, és ugyancsak Münchenben készült 1649-ben. Ez az írásmű a három lorettomi eredetű példány egyikében sem található.

A *Modus* most előkerült impresszuma pontosan megegyezik a *Decreta*éval: „Lauerti, apud Davidem Kraus, Anno M. DC. LXXII.” Ezek után tárgytalannak tűnik minden további, korábban kigondolt feltételezés, amelyet a két hiányos példány és Nádasdy 1671. évi kivégzéséből levontam.⁵ Valami aggály ezzel kapcsolatban azonban mégis megmaradt, mert a *Modus* egyetlen, ismert címlevele nem eredeti, hanem azt utólag ragasztották be. Talán idővel, egy újabb példány előkerültével ez a talány is megoldódik majd.

BORSA GEDEON

Adatok a debreceni nyomda történetéhez. Kazzay Sámuel debreceni patikus, neves műgyűjtő 1775-ben érdekes tudósítást küldött a Bécsben megjelenő *Anzeigen* c. lapnak.¹ Ebben a Karancsi-nyomdáról az alábbiakat írja:

A nyomda a közbeszéd szerint azon a helyen állhatott, ahol most részben az új református templom. Az alábbi különös esemény által semmisült meg: Egykor a polgárok között nagy tumultus keletkezett, amely azokban a nyugtalan időkben egyáltalán nem volt szokatlan, s az egyik fél, hogy magát az ellenfél támadása esotére szükséges ólommal ellássa, a fegyvert a Karancsi-nyomda betűivel töltötte meg, derekasan tüzelt az ellenség-re, s a tudós tüzelésnek az erejével szerencsésen el is izzte azt.

Egy bizonyos 103 éves aggastyán, névszerint Horog Pál, aki ezelőtt kb. 10 esztendővel halt meg és ismerte Kazzayt, erről az emlékezetes, polgárok közti csatározásról, amely a boldogfalvi kertek között volt a legvéresebb, elődeinek híradásaiból még más dolgokat is mesélt.

Néhány évvel ezelőtt a fent említett templomban egy oszlop, amelyen a bolthajtás nyugszik, inogni kezdett. Ezért az alapot meg kellett vizsgálni: közben találtak néhány maradványt ebből a nyomdából, Kazzay maga is felszedett néhány betűt azokból emlékeknek. Egyébként Karancsi betűkészlete annyira rossz volt, hogy Debrecenben gúnyosan még ma is Karancsi írásnak vagy típusnak nevezik a rossz és maszatos betűket.

Az értesítés megbízhatósága több ponton is kérdéses. Valami alapja mégis lehetett. A debreceni nyomda a 17. század közepén — mai ismereteink szerint — ha létezett is, nem működött. Az 1652—1660 közötti időszakból egyetlen fennmaradt nyomtatvánnyal sem rendelkezünk, sőt még példány nélküli tételt sem ismerünk. Így könnyen elképzelhető, hogy a nyomda betűkészletét tényleg annyira ellövellődzték a belső villongások során, hogy az használhatatlanná vált. Ez az esemény több mint 100 év távolából Karancsi

⁴ 3. jegyzet.

⁵ 1. jegyzet

¹ *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen* ... 1775. 174—175.

idejére tolódhatott, s ma nemcsak az értesítésben közölt idővel, hanem a hely meghatározásával is nehézségeink vannak.²

Csűrös Ferenc a nyomtatás tízévi szüneteléséről kénytelen megállapítani: „A magyarrázattal azonban adatok hiánya miatt adósoknak kell maradnunk.” Viszont már Csűrös is észrevette, hogy a nyomda újraindulásakor, Karancsi György idején, annak betűkészlete egyéb helyekről szerzett, elhasznált betűket is tartalmaz. Megemlíti néhány Váradról szerzett nyomdai díszet.³ Ez feltevésséinket erősíteni látszik.

Hogy Kazzay melyik nyomda készletéből való betűket talált az említett templom tövében, ma már nehéz eldönteni. Gyűjteményei ugyan a református kollégium birtokába jutottak, ottani sorsukról azonban nagyon kevés adattal rendelkezünk. Bár nem tartjuk eleve kizártnak, hogy a 17. századi nyomdából származó betűket birtokolt, nagyobb a valószínűsége azonban annak, hogy az 1705-ben elpusztult debreceni, vagy sárospataki nyomda maradványai kerültek elő 1770 körül.⁴

A nyomda 1705-ben készült utolsó termékéről. Esze Tamás a debreceni nyomda 1703–1705 közötti termékeivel foglalkozó cikkében — a korábbi szakirodalom alapján — az 1705-ből való nyomtatványok közül hármat vizsgált meg: Szenci Molnár Albert zsoltárait, egy 1706-ra szóló magyar nyelvű kalendáriumot és Giovanni Bona kardinális *Manductio ad coelum* . . . c. művének Huszti István általi fordítását.⁵

Most az utóbbi, nyomdahely nélküli kiadvány megjelenési helyével foglalkozunk.

Szabó Károly Bod Péterre és Sándor Istvánra hivatkozva — a nyomdai kiállítás alapján — a kiadványt debreceni nyomtatványnak tekinti. Csűrös szerint a nyomtatás valószínűleg 1705 elején történt.⁶ Huszti István 1704 decemberében Debrecenben írt ajánlása szerint ugyanis a művet az 1705. évre újévi ajándéku patrónusának Vaji Ádámnak és feleségének Zaji Annának ajánlotta. Esze Tamás fentebb idézett cikkében közölte a címlapot is az Országos Széchényi Könyvtár példányáról. Azóta e példányba Fazakas József az alábbi megjegyzést írta: „Az elül lévő öt levél és a mű vége (a 193. laptól kezdve) valószínűleg lőcsei nyomtatás. A kiadás törzse viszont debreceni.” A lőcsei betűtípusok alapos ismerője, Pavercsik Ilona e feltevést megerősítette.

Tehát *Az égre kézenfogva vezető kalauz* c. mű címlapja, ajánlása és előljáró beszéde, továbbá az I ívtől végig (193–229. + 9 számozatlan lap) nem a debreceni, hanem a lőcsei nyomda terméke. A debreceni és sárospataki példány esetében ugyanez a helyzet.

A debreceni nyomdát 1705. október 20-án a várost kiürítő kuruc hadak feldúlták.⁷ Ekkor már készen állhatott az 1706-ra szóló kalendárium. Az általunk tárgyalt műből viszont csak nyolc ív készült eddig az időig. A nyomtatás menete a korban szokásos módon történt, bár ismeretlen okok miatt meglehetősen lassan. Az ajánlás 1704. december 28-án kelt. A nyomda azonban nem azt nyomtatta ki, hanem az A ívvel kezdődő

² Elsősorban a gyakori diákszavargásokra gondolunk. A nyomda az értesítés szerint a református kistemplom helyén állt, s a tőle a vasút felé elhelyezkedő boldogfalvi kertek környékén zajlott le e „betűkkel vívott” véres zavargás.

³ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen (1911). 108. és a 318. lapon a 18. számú jegyzet.

⁴ A nyomdák elpusztításáról a városi jegyzőkönyv feljegyzését közli Csűrös: I. m. 339–340. A debreceni nyomda pusztulásáról uo. 146–148.

⁵ Esze Tamás: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből*. A debreceni tipográfia termései 1703–1705. = Könyv és könyvtár 4. Budapest 1964. 71–134.

⁶ I. m. 144.

⁷ A jegyzőkönyv szerint egyértelműen a kurucok és nem a labancok tették tönkre a nyomdát 1705. október 22-én, kedden.

szöveget kezdte el, s eljutott a H ívig. A nyomda pusztulásáig elkészült ívekhez a kiegészítés Lőcsén készült. A Brewer-nyomda tipográfusa a Rákóczi-szabadságharc idején az a Miskolci Csulyak Ferenc, aki 1712-ben az újra induló debreceni nyomda vezetője lett. Az ő keze alól kerültek ki a debreceni nyomda pusztulása utáni években a református nyomtatványok.⁸

Miskolci Csulyak Ferenc Debrecenben, Kassai Pál keze alatt kezdte a nyomdász-mesterséget tanulni, 1697-ben Kolozsváron, Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában találjuk, 1702-ben pedig Lőcsén tűnik fel.⁹ Az égre kézen fogva vezető kalauz-t még 1705-ben befejezhette. Csak 1712-ből van adatunk arra, hogy újra Debrecenben van. E nyomtatvány alapján mindenesetre annyit feltételezhetünk, hogy Debrecennel való kapcsolata már a Rákóczi-szabadságharc alatt is megvolt, esetleg a korábbi kapcsolatok folytatásaként.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

⁸ ESZE: I. m. 120.

⁹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561—1961)*. Budapest 1961. 63. l.

FIGYELŐ

A GW VIII. kötete.¹ A *Magyar Könyvszemle* hasábjain már korábban részletes tudósítás volt olvasható az összes 15. századi nyomtatvány e nagyszabású bibliográfiai vállalkozásának újraindulásáról (1974. 365–368. l.). Akkoriban még ennek a 8. kötetnek csak az első két füzetéről lehetett beszámolni, amely többségében a bevezető részeket (források, lelőhelyek stb.) tartalmazta. Csupán 117 tételt ismétel meg a még a második világháború alatt elkezdett kötet újrafeldolgozása során. A későbbi három füzetben azután nemcsak a korábbi 474 tételt ismételte meg a „Federicis” rendszóig, hanem további 372 ősnymtatvány részletes leírásával aljutott az „Fl” betűcsoport végéig.

A korábbi kiadásban, már több mint három évtizede publikált 474 tétel közé 32 új, kiegészítés került, ami viszonylag magas (6,7 %) arány. Jól mutatja ez, hogy a korábbi, rendkívül igényes feltárás ellenére még mindig bővülnek, ill. tisztázódnak a 15. századi nyomtatványokra vonatkozó ismeretek. Az esetek túlnyomó részében már korábbi ismeretésekre tudott a GW szerkesztősége támaszkodni, de hat esetben a leírás egyben az első publikáció. Ezek közül három (9571/10, 9590/10 és 9621/10) a prágai Státni knihovna állományából való, ami csak aláhúzza, hogy mennyire fontos lenne a csehországi gyűjteményekben őrzött ősnymtatványoknak már rég óta tervezett központi katalógusát mielőbb közreadni. Egy esetben (9677/10) még arra is sor került, hogy az előző kiadásban 16. századnak minősített és ezért ott kizárt (203. hasáb) kiadvány a holland Hellinga-házaspár legújabb kutatásai alapján mégis csak 15. századnak minősült.

A most befejeződött 8. kötet utolsó tételszáma 10 101. Ezzel eljutott a nagy vállalkozás egyik jelentős állomásához: túljutott a „bűvös” 10 000. sorszámra. Ez arra csábít, hogy az eddigiekből kiindulva néhány számítási kísérletet tegyünk ennek a rendkívül jelentős, nemzetközi érdeklődés középpontjában álló vállalkozásnak távlataira is.

A betűrendben eddig megjelentetett „A–Fl” betűcsoportot összevetettük a legnagyobb és legjelentősebb ősnymtatványbibliográfiákkal és országos katalógusokkal. Ezek jelentős, nem egyszer 10 000-nél nagyobb tételszáma, már némi alapot nyújt a nagyszámok törvénye alapján bizonyos következtetések levonásához. Meg lehetett így tudni, hogy hány százaléka jelent meg már eddig az összes 15. századi kiadványból a GW-ben, és még mennyire lehet számítani. Először az összes tételszám, másodsor ebből az „A–Fl” betűcsoporté, harmadszor a kettő aránya a nyolc legfontosabbnak tartott összefoglalás esetében így fest: Hain (16 299–7204) 44,2 %, Copinger (6619–2545) 38,4 %, Einblattdrucke (1574–590) 37,5 %, a 3. amerikai census (12 599–4677) 37,3 %, az olasz (10 446–4.011) 38,4 %, a lengyel (5767–2202) 38,2 %, a belga (4069–1491) 36,7 %, a magyar (3550–1339) 37,6 %. Természetesen a szerzői nevek formája, az

¹ Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Band VIII. Eike von Repgow – Flühe. Stuttgart–Berlin–New York 1978 Anton Hiersemann – Akademie Verlag – H. P. Kraus. 124 p., 544 col.

anonymák elhelyezése stb. nem egységes, de éppen a nagy tételszám és az előrehaladott GW-vállalkozás alapján ezek az egyenletlenségek szinte eltűnnek. Ennek tudható be, hogy a nyolc említett kiadvány közül hét a feltárási szintre egészen pontosan azonos arányát (36,7—38,4) mutatja. Egyedül Hain esetében magasabb ez a szám (44,2), aminek közismert magyarázata, hogy a börtönben ült szerző kéziratából a betűrend végéről jelentős részek hiányoztak a nyomdába kerüléskor.

Ha mármost ezt a 38 százalék körüli arányt kivetítjük a betűrend végéig, úgy 26—27 000 körüli tételszámot kapunk. A fentiekben már szó esett arról, hogy a korábbi kötetekben évtizedekkel ezelőtt megjelentekhez időközben nem elhanyagolható arányú (6,7 %) kiegészítésekkel kell számolni. Az első hét kötet 9255 tétele esetében ezek alapján több mint 600 pótlás várható. Tekintettel az első hét kötet még korábbi megjelenésére, valamint a hátralevők publikálása alatt is még biztosan szép számban előkerülő további tételekre, a kiegészítések számát akár 1000—1500-ra is fel kell kerékíteni. Így kapható meg a kikövetkeztethető végszám: kb. 28 000-féle ősnymtatvány regisztrálására lehet számítani a GW szerkesztőségének. E század első évtizedeiben, a GW-vállalkozás megindulásakor hozzávetőleg ugyanennyivel, 30 000 tétellel számoltak. Érdekes módon azonban a feldolgozás előrehaladtával, a 7. kötet előszavában ezt a számot 40 000-re módosították. A fenti számítás azonban mégis az eredeti kalkuláció helyességét látszik igazolni.

A várható tételszám alapján bizonyos következtetéseket lehet levonni a még megjelenésre váró rész terjedelmére vonatkozólag is. Az eddigi 10 101 tételhez nyolc kötet volt szükséges, vagyis 1262 tételenként egy kötet. Így a még hátralevő kb. 18 000 tételhez további 14—15 kötet látszik szükségesnek. Ez azonban nagy mértékben függ a leírandó anyag jellegétől és az alkalmazott módszertől. Az eddigi kötetek is nagy eltérést mutatnak egymástól a terjedelem terén. Míg az első négy kötetben viszonylag egyenletes szám fejezi ki az egy-egy tételhez szükséges átlagos hasábtérjedelmet (0,544, 0,524, 0,549, 0,656), addig a breviáriumokat tartalmazó ötödik kötetnél ez a szám szinte kétszeresére nőtt: egy-egy tétel átlagos hossza egy egész hasáb. Ez a körülmény azután arra indította a kiadót és a szerkesztőseget, hogy igyekeztek tömöríteni a leírásokat. Ennek tudható be a 6. de különösen a 7. kötet a tételeknek minden korábbinál észrevehetően rövidebb átlagterjedelme (0,552, 0,433).

Ebből a szempontból figyelmet érdemel, hogy a 8. kötetben egy tételhez átlagosan 0,645 hasábra volt szükség, ami az ismét jelentősen megnőtt, átlagos terjedelemre utal. Ez azonban most nem a leírt anyag speciális jellege végett következett be, mint korábban a breviáriumok esetében, hanem — mindenekelőtt — a lelőhelyek legigényesebb közlési módja miatt. Míg korábban a nagyobb példányszámban fennmaradt kiadványok esetében a néhány tucatnyi, jelentősebb gyűjtemény megadása után megelégedtek a „még néhány”, vagy a „még számos” megjelöléssel, addig most ezt a megoldást csupán három rendsző esetében (Etymologicum, Eusebius Caesariensis és pseudo-Eusebius Cremonensis) vették igénybe. Máskor azonban a példányok közlése szinte teljességre törekvő. Így előfodul (9981), hogy nem kevesebb, mint 218 példány felsorolására került sor, közöttük olyanokéra is, amely pl. az eredetileg 376 levélből álló kiadványnak még öt százalékát sem kitevő, 12 leveles dublini töredékére is kiterjedt. Akad azonban ennél nagyobb számú példány felsorolás is: 258 (9433) és 255 (9428). Megfontolandó, hogy érdemes-e ilyen, szinte áttekinthetetlen felsorolásra vállalkozni, hiszen bizonyos, hogy éppen ezekből a gyakori kiadványokból fog a jövőben még a legtöbb példány előkerülni, ami a teljességre való törekvést majd a leghamarább elavulttá teszi.

Visszatérve a most befejezett 8. kötetre, feltétlenül szólni kell az annak végén látható bibliográfiai konkordanciáról. Amíg korábban csak Hain művéhez készült ilyen táblázat, most Copinger, Reichling, *Nachträge* és *Einblattdrucke* is mutatózásra került. Ez nagy

mértékben megkönnyíti a korábbi irodalom szembeállítását a GW-vel. Hogy e bibliográfiai remekművön mint „kákán is keressünk csomót” megemlíthető, hogy Copinger egyik tétele (2160 = 29. hasáb) ebből kimaradt.

A most első alkalommal feltárt, alapvető bibliográfiákról privátim vezetem magamnak korábban ilyen mutatót. Ebből derült ki, hogy a most II. Ferdinánd alatt kizárt egyik tétel (C 582) már korábban (II. köt. 535. has.) „Aragon” címszó alatt ugyanerre a sorsra jutott, amelyre azonban most (299. has.) nincs hivatkozás. Ugyancsak ennek a saját mutatómnak segítségével kiszámítható volt a három legfontosabb ösnyomatványbibliográfiából a GW által eddig kizárt tételek aránya: Hain 10, Copinger 11, Reichling 9 %. Jól mutatja ez, hogy a később, de kritikátlanabban dolgozó Copinger által összegyűjtött adatok hibaaránya magasabb, mint a rendkívül nehéz körülmények között (börtön stb.) és korábban működött Hainnál.

Összefoglalóan csak a legnagyobb elismerés hangján lehet szólni ennek a hatalmas vállalkozásnak az NDK berlini nemzeti könyvtárában most elért újabb mérföldkövéről. Visszatérve a leírások átlagos terjedelmére úgy tűnik, hogy amennyiben ezt sikerül ismét kb. fél hasábra visszaszorítani, és azokat egyenként kb. 800 hasábos kötetekben publikálni, úgy a még hátralevő kb. 18 000 tételhez 11–12 kötetre lesz szükség. Ismerve azt, hogy a legnagyobb erőfeszítés mellett is kb. 5–6 évre tehető egy-egy kötet megjelenítése, a vállalkozás még előreláthatólag legalább két generációt fog igényelni. Őszintén kívánjuk az egész világ közvéleménye nevében, hogy ez mindenki hasznára megvalósuljon.

BORSA GEDEON

Egy elveszett kiadás nyomában. Theodor Fontane, a XIX. század tehetségeiben oly gazdag német irodalmának egyik óriása valósággal divatban van Magyarországon az utóbbi 25 évben, miután előzőleg legfőljebb hivatásos irodalmárok ismerték a nevét. Mára viszont csaknem valamennyi fontosabb, időtálló munkája olvasható magyarul is, nem is egy közülük sok kiadást ért meg. Éppen ennek, a szinte egymás nyomába lépő szapora kiadásoknak van egy szinte mulatságosnak nevezhető melléktünete is: a legklasszikusabb Fontane-könyv, az *Effi Briest* egyik kiadása „elfelejtődött” a magyar könyvkiadásban.*

Amikor 1975-ben az Európa Könyvkiadó (Vas István szép fordításában és Kass János rajzaival) újból megjelentette az *Effi Briestet*, a könyvön az állt, hogy ötödik kiadás. A valóság azonban az, hogy ez már a hatodik magyar kiadás!

Az *Effi Briest* volt Fontane útsínálója a magyar olvasóközönségnél. A magyar könyvkiadás illetékesei nem egyszerűen szerencsés kézzel nyúltak elsőként ehhez, hanem azért, mert ismerték Thomas Mann véleményét, aki szerint „a legjobb regények gyűjteményéből, még ha a legszigorúbb szempontok szerint válogatnák is össze, s ha egy tucát, sőt tíz, vagy akár csak hat kötetre korlátoznák is — nem hiányozhatnék”. A könyv sokszori kiadása örvendetes és üdvözlendő esemény, elsősorban azért, mert így még több olvasóhoz juthat el ez a remekmű, de azért is, mert sikere kedvező bizonyítvány a magyar olvasóközönség ízléséről és érettségéről: mutatja, hogy ez a sokszor — és nem is mindig ok nélkül — ostorozott olvasóközönség nemcsak képes befogadni a jót, hanem igényli is, mégpedig a tőle korban, térben és ízlésben távol fekvő jót is.

Az *Effi Briest* első kiadása 1954-ben jelent meg a Szépirodalmi Könyvkiadónál Bódi László terjedelmes, mélyenszántó bevezető tanulmányával, Kálmán Klára illusztrációival. A következő évben az Új Magyar Könyvkiadó már megjelentette a második kiadást, majd 1956-ban a Szépirodalmi Könyvkiadó az *Olcso Könyvtár* sorozatban (Bódi László utószavával) adta ki. *Ez az 59 ezer példányos kiadás az, amiről azóta megjelekedtek:*

az Európa Könyvkiadónál 1964-ben megjelent kiadás (utószó: Ember Mária, illusztrációk: Sylvester Katalin) ugyanis a *harmadik* kiadás jelzést viseli és ezt a sort folytatja minden azóta megjelent kiadás. Az Európa Könyvkiadó 1971-es — elő- és utószó valamint rajzok nélküli — kiadásán negyedik kiadás áll, holott az elmondottakból világos, hogy ez már az ötödik volt. Így tehát az 1975-ös Európa Könyvkiadó-kiadás immár a *hatodik*.

Szerencsére könyvkiadóink újabb — érthetetlen és sajnálatos — szokásával ellentétben ebben a kiadásban megtalálható a példányszám, éspedig: hatvanezer. Hat kiadás, közte több, joggal tömegkiadásnak is nevezhető nagyságú — ez megerősíti, amit olvasóközönségünk ízléséről önelégültség nélkül, de föltétlenül némi elégedettséggel — és a továbbfejlődés reményében — fentebb mondtam volt. És éppen ezért ajánlom ezt a szerény adalékot — mármint a kiadások számát és az új kiadások számozását illetően irányt mutató tény — a könyvkiadók figyelmébe.

PETŐ GÁBOR PÁL

Madách könyvtár. A jelenlegi Madách Kamaraszínház előcsarnokában márványtábla emlékeztet Pütkösti Andor újságíróra, rendezőre, igazgatóra és arra a Madách Színházra, amely 1940 — 44 között ebben az épületben működött. A háború előtt utolsóként megnyílt magánszínház tulajdonosa gróf Károlyi István volt.

A színvonalas irodalmi program határozott baloldali politikával párosult. Molière — Ibsen — Shakespeare előadásokon kívül, Pirandello, Darvas József, Felkai Ferenc darabjai kaptak aktuális politikai töltést az egyre sötétebb időkben.

A színház célja a kultúra mind szélesebb körben való terjesztése volt. Ennek érdekében egy könyvsorozatot indított *Madách Könyvtár* címen, Pütkösti Andor igazgató és Staud Géza dramaturg közös elképzelését megvalósítva.

Színvonalas kiadványaival a sorozat ma is megállja a helyét. Milyen hasznos lenne, ha a nyomdák hosszú átfutási ideje nem akadályozná ilyen, a darabokhoz kapcsolódó anyagnak, vagy maguknak a daraboknak a megjelentetését.

A színházi könyvsorozatnak 15 kötete jelent meg. A kötet végén tájékoztatták az olvasót:

A Madách Könyvtár minden hónap elején jelenik meg. Gróf Károlyi István és Pütkösti Andor szerkesztésében felöleli a világirodalom válogatottan legszebb alkotásait. A Madách Könyvtár pompás gyűjteményében a legértékesebb színpadi alkotások mellett regények, elbeszélések és lírai gyűjtemények jelennek meg, és olyan ismeretterjesztő munkák, melyek irodalmi, művészeti, társadalmi és más korszerű kérdésekkel foglalkoznak.

A Madách Könyvtár régen érzett hiányt pótol. Előkelő külsejével és rendkívül olcsó árával a magyar kultúrának hasznos és nemes szolgálatot tesz.

A kötetek időrendi sorrendben a következők voltak:

1. Pirandello: *IV. Henrik* 1941.
2. Sztanyiszlavszkij: *Életem* 1941.
3. Strindberg: *A bűnbak* 1941.
4. Felkai Ferenc: *Néró* 1942.
5. ifj. Horváth István: *Örök színház* 1942.
6. Robert Ardrey: *Jelzótűz* 1942.
- 7–8. *Madách Imre összes levelei I–II.*
9. Larbaud: *Fermina Marquez* 1942.
10. Turi Turgonyi András: *Átok* 1942.
11. gr. Károlyi István: *Ibsen Rosmersholmja* 1943.

12. Jovet: *Egy komédiás feljegyzései* 1943.
13. Shakespeare: *Hamlet* 1943.
14. Semjén Gyula: *Paul Claudel* 1944.
15. Déryné levelei, Bayer József: *Déryné* 1944.

A címeket nézve is látjuk, mennyire sokoldalú a 15 kötet, tartalmaz színdarabokat, műhelytanulmányokat, színházelméleti munkákat, emlékiratokat, regényeket. 1000–3000 példányszámban jelentek meg, (a drámák nagy, a regények kis példányszámban), Pirandello *IV. Henrikje* két kiadást is megért. A színművek általában 3, kötve 5 pengőbe kerültek. Shakespeare *Hamletje* nagy terjedelme miatt (tanulmányokkal együtt) 17,80 pengővel a legdrágább kötet volt. Pl. Sztanyiszlavszkij 4,80–6,80, *Örök színház* 5–5,70, *Madách levelei* 8–12 (két kötet), Strindberg regénye 3,60–5,60. A bérlők kedvezményt kaptak.

A páratlan vállalkozás 1941. szeptember 19-re, Pirandello *IV. Henrikjének* bemutatójára jelent meg. Antonio Widmar fordításában, Pünkösti Andor bevezetőjével, a magyarországi Olasz Kultúrintézet támogatásával adták ki a drámát. A teljes dráma közlése mellett, tulajdonképpen kibővített műsorfüzetnek tekinthető, szereposztással, néhány színpadképpel, Pirandello arcképével, magyarázatokkal, tanulmányokkal. Gyakran ezek a képek az egyetlen fogódzók a díszlet és jelmezek felidezésében. Pünkösti színvonalas tanulmánya Pirandelloról bizonyítéka annak, hogy miért tartotta érdemesnek a darab bemutatását, s egyben rendezői koncepciójának ismertetése is. Pirandello életének, egyéb műveinek ismertetésén túl, a *IV. Henrik* beható elemzését adta. Rámutatott Pirandello újszerűségére, a külső és belső világ, képzelet és valóság szembenállására, a lélek mélyén lejátszódó drámák jelentőségére, hirdelve a képzelet teremtő erejét. *IV. Henriket* *Hamlet* utódának tekintette.

Az első kötet után a *Magyar Színpad* is hírt ad erről az úttörő vállalkozásról:

„Ez a művelődési célokat szolgáló kiadvány a betű erejével is hirdetni akarja azt, amit a színház vezetősége a színpad feladatául jelölt meg: művészetet, emberi elmélyedést, hitet az el nem múló értékben, szóval mindazt, ami a szellem önfenntartásának alapfeltétele.”¹

A színház legjeientősebb műsordarabjainak kiadványai a *IV. Henrikkel* megkezdett tematikát követték. Felkai Ferenc *Nérójához* az előszót Laczkó Géza írta. Tanulmányában Néro életét ismertette. Az utókor Néro képét és alakjának irodalmi művekben való megjelenését mutatta be.

A 8 előadást megért Robert Ardrey *Jelzőtűz* című drámája csak így, könyvvalakban élhetett tovább és maradt fenn az utókor számára. Baky Marica fordította, a bevezetőt gr. Károlyi István írta. Károlyi előszava újra kiemelte a fontos gondolatokat, mondatokat. Feltette a kérdést, amelyre a színház kereste és megtalálta a választ, hogy

„égzengések és földindulások idején nyújt-e oltalmat az elefántcsonttorony, megóvja-e az egyén lelki békéjét a magány és a visszavonulás? Az előszóban a választ is megadta: Dolgoznunk kell és küzdenünk, mert ha saját korunk nem is ért meg, az utókor élvezni munkánk gyümölcsét: az emberiség nagy útjának egy lépését mi tettük meg. Tőlünk függ, hogy a szebb és jobb világ hamarabb virradjon fel.”²

– vallotta Ardrey-val Károlyi. A fejlődésnek minden ember közreműködésére szükség van.

¹ *Magyar Színpad* 1941. okt. 29.–nov. 4. 302–8. sz.

² Robert ARDREY: *Jelzőtűz*. Madách Könyvtár 1942., előszó.

Ibsen *Rosmersholmjának* bemutatója kapcsán gr. Károlyi István tanulmánya a *Rosmersholm* keletkezéséről (alkotáslélektani előzményeiről), a dráma politikai hátteréről, a többi Ibsen drámához való viszonyáról és a *Rosmersholm* színpadi pályafutásáról szól. A tanulmány Ibsen és drámáinak beható ismeretéről tett tanúságot. „Az emberiség számára Rosmersholm problémája aktuális – írta – ameddig Rosmer álma be nem teljesedik: az a szociális gondolat, hogy a földön csupa boldog, nemeslelkű ember éljen.”³ A kötetet Staud Géza összeállításában bibliográfia egészítette ki.

A legjelentősebb kötet Shakespeare *Hamletjének* kiadása. A legnagyobb csodálkozással forgattam lapjait. Angol szakos lévén, jónéhány Shakespeare-rel kapcsolatos kiadvány volt már kezemben, de ilyen színvonalas, tömör, tudományos magyar kiadással még nem találkoztam. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátták: Egger Mária, Pütkösti Andor és Staud Géza.

„Hamlet minden szavát mérlegre tettük, átvizsgáltuk és értelmeztük és ugyanúgy vizsgáltuk át Arany János Shakespeare szövegét is.”⁴ – írta előzetesen Pütkösti Andor.

A 360 oldalas kötet nagy részét maga a dráma foglalja el. Szögletes zárójelk között, azokat a részleteket közölték, amelyek az előadásból kimaradtak. (Nem túlzottan sok jelenet). A sorok számozottak, így könnyű eligazodni a lapalji jegyzetekben, amelyek a Madách Színház előadására is utalnak. A jegyzetek gyakran az angol eredetivel vetik össze a sorokat. Pütkösti tartalmi (tárgyi), dr. Egger Mária nyelvi megjegyzéseket fűzött a szöveghez.

Pütkösti Andor a *Hamlet* keletkezésével, forrásaival, korabeli viszonyokhoz való kapcsolataival foglalkozott. A *Hamlet* színpadi pályafutását is ismertette. Dramaturgiai és rendezői problémáinak részletes magyarázatát adta. Érdekesek a fennmaradt 3 szöveg (2 quarto és 1 folio) kiadásáról írottak. Foglalkozott a mű történetével és azokkal a Shakespeare-korabeli politikai és közéleti jelenségekkel is, amelyek a drámában nyomot hagytak.

„Az igazi költő – írta Pütkösti – sohasem másolja az életet, de az élet jellegzetes vonásaiból építi fel saját álomvilágát... Shakespeare érezte azt a feszültséget, amely a különböző érzelmek között az ő korában forrpontra hevült és amely végül is Essex lázadását kirobbantotta.”⁵

Utalt a szemlélet-változásra, ahogy különböző korok különbözőképpen ítélték meg Shakespeare művét. Játsszani is számtalan változatában játszották, Pütkösti csak a legszélsőségebbeket említette. Ő ezt a 20 lapos *Hamlet*-tanulmányt a drámára való készülés forgácsának tekintette csupán. Rendezésében Hevesi Sándor nagy elvére támaszkodott:

„Haladás tradíció nélkül: ugrás a sötétbe; tradíció haladás nélkül: gubbasztás a múltak árnyán. – Színházunk minden eszközt megragad, hogy a Hamletet közel hozza a közönséghez, de nem nyúl semmilyen olyan eszközhöz, amely szenzációt hajszol, különködő vagy tipikusan diktatórikus rendezői fogás. Shakespeare értett a színpadhoz, úgy kell adni a drámáit, ahogy megírta.”⁶

A tanulmányt a *Hamletre* vonatkozó irodalomjegyzék egészíti ki.

A második tanulmányt *Arany János Hamlet-fordítása* címmel dr. Egger Mária írta. *Hamlet Magyarországon* dr. Staud Géza összefoglalójának címe, tartalmazza a magyar-

³ gr. KÁROLYI István: *Ibsen Rosmersholmja*. Madách Könyvtár. 1943.

⁴ PÜTKÖSTI Andor: *Hamlet*. Film, Színház, Irodalom 1943. aug.

⁵ SHAKESPEARE: *Hamlet*. Madách Könyvtár 1943. Pütkösti Andor tanulmánya 19.

⁶ PÜTKÖSTI Andor: *Titkok és tervek* (A Madách Színház programjáról). Film, Színház, Irodalom 1943. febr. 26. – márc. 4. 9. sz.

országi előadások jegyzékét, a magyar nyelvű előadások, a Shakespeare-rel foglalkozó irodalom, sőt a sajtóközlemények bibliográfiáját is.

Mindhárom szerző célja az volt, hogy az érdeklődő olyan könyvet kapjon kezébe, amelyből minden *Hamlet*et érintő kérdésre útbaigazítást kaphat. Ennek a célnak a kiadvány a legmagasabb szinten megfelelt.

A színházelméleti munkák közül kiemelkedik Sztanyiszlavszkij *Életem* című művének úttörő, első magyar nyelvű kiadása. Fordította és bevezette Staud Géza. Staud Géza Sztanyiszlavszkij könyvének legizgalmasabb problémáira: a lélektani realizmus és a színészi alkotás folyamatának lényegére hívta fel az olvasó figyelmét.

„Gondoljuk csak meg – írta Dalos László – Magyarország is hadba lépett a Szovjetunió ellen, s akkor egy magyar színház a maga könyvsorozatában azonmód hitet tesz a szovjet színház nagy újítója mellett! Ez egyértelmű színvallás és vállalás.”⁷

A tragikus körülmények között elhunyt (a kor embertelenségét nem bírván elviselni, öngyilkosságba menekült) ifj. Horváth István *Örök színház* című kötete tanulmányait, írásait tartalmazza. Emléket is állít ez a kötet, a fiatalon meghalt tehetséges rendezőnek. A bevezető tanulmányt Hont Ferenc írta, az előszót Sik Sándor. A korszerű rendezés című fejezetben Horváth István a rendezési alapfogalmakkal, a rendező, a dráma, a színész, a színpad, a díszlet, a világítás, a színpadtechnika és a színjáték auditív elemeinek kapcsolatával foglalkozott. Sárospataki diákként angol nyelvű Shakespeare előadást és tragédiát rendezett. Legemlékezetesebb rendezése a szegedi egyetemisták Hamlet-előadása volt. Erről a szegedi Hamlet-előadásról szól a könyv második része. Louis Jovet: *Egy komédiás feljegyzéseit* Várkonyi Zoltán fordította. A nagy francia színész színészmesterségről, a francia drámaírókról vallott egy színész szemével. A színház jövőjéről írt fejezet aggodással teli humanizmusa rokon volt 1943 elkötelezett színházi embereinek problémáival is:

„Ha a mai színház egyáltalán halad valami felé, akkor olyan világ felé halad, melyben a gondolat újból hatalmába keríti az anyagot; a szó, a szöveg parancsol a játéknak. Költészet, könnyed szépség és igazi nemesség alkotja az új színjátszást . . . Ha a mai színház halad valami felé, akkor a felé a ritka játék felé halad, ahol a néző és a színész egyaránt fellelik magukban az embert . . .”⁸

Semjén Gyula *Paul Claudel*ről írt tanulmányt. Claudel az Art nouveau-nak volt egyik legjelentősebb képviselője, de egyben a legköltőibb drámaírók és a francia líra legnagyobb művészei között tartják nyilván. A Claudelről szóló irodalom igen terjedelmes, Semjén tanulmánya azonban úttörő munka volt, mivel korábban Magyarországon még senki sem foglalkozott ezzel a jelentős íróval.

Madách Imrének, a színház névadójának összes leveleit adták ki két kötetben, Staud Géza gondozásában.

Színházi vonatkozású az utolsó kötet: Déryné születésének 150. évfordulójára megjelentetett leveleinek gyűjteménye és Bayer József *Déryné* című munkája, Staud Géza bevezetőjével.

A *Madách Könyvtár* tematikájának kialakítása volt az egyetlen eset – mondja Staud Géza –, amikor Pütkösti elképzelései eltértek az övétől. Színházi jellegű könyvsorozatnak indult, így nem értett egyet a sorozat egységének regényekkel való megbontásával.

⁷ DALOS László: *A 13. kötetről*. = Film, Színház, Muzsika 1977. okt. 15. 42. sz.

⁸ JOUVET: *Egy komédiás feljegyzései*. Madách Könyvtár 1943. 1. fejezet: A színház jövője.

Strindbergnek nem drámáját, vagy jelentős színházelméleti írásait adták ki, hanem *A bűnbak* című jelentéktelen regényét Semjén Gyula fordításában és bevezetőjével. Larbaud egy könnyű kisregényéből, a *Fermina Marquez*ből (ford. Szávai Nándor), Turi Turgonyi András: *Átok* című regényéből (Pünkösti Andor előszavával) tekintélyes remittenda maradt.

Több úttörő munka, színvonalas alkotás látott napvilágot. Szerkesztőinek érdeklődése, tájékozódása kizárólag olyan eszmék, gondolatok megjelenését tette lehetővé, amelyekből tanulhatott a színház és közönség, olyan műveket, amelyeket a Madách Színház fenntartás nélkül vállalt. Könyvsorozatával művészeti és politikai hivatást is teljesített, méghozzá magas színvonalon.

BORSOS ZSUZSANNA

SZEMLE

Szabó Ervin levelezése. Szerk.: LITVÁN GYÖRGY és SZÜCS LÁSZLÓ I. köt. 1893–1904. Bp. 1977. Kossuth K. 694 l.; II. köt. 1905–1918. Bp., 1978. Kossuth K. 1041 l.

A szocialista forradalmár és ideológus, a tudós és nevelő, a művelődéspolitikus Szabó Ervin levelezésanyagának eddigi legteljesebb kiadására került sor az MTA Történettudományi Intézete és az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete gondozásában. Munkásságának feltárásához szükséges legfontosabb források már korábban is elérhetőek voltak, levelezésének több érdekes részletére éppen az utóbbi időben hívta fel a figyelmet például Litván György, Szücs László, Gál István, Remete László és Vadász Sándor, de a levélhagyaték együttes megjelenésére mégis nagy szükség volt.

A levélhagyaték első része Szabó Ervin születésének századik évfordulóján jelent meg. Az első rész 1893 és 1904, a második rész pedig az 1905 és 1918 közötti leveleket tartalmazza kronológikus rendszerezésben. Litván György és Szücs László, Perlusz Katalin közreműködésével, gondos és körültekintő szerkesztésében adta közre ezt a rendkívül gazdag levelezést. Az alapos bevezetőből megtudjuk, hogy nem volt könnyű vállalkozás a hagyaték anyagának egybegyűjtése és rendezése, s hogy az anyag megkívánta a határozott, szelektív szempontú szerkesztést is. Így például a könyvtártudományi és könyvtárügyi levelezésből, amely egyébként Szabó Ervin munkásságának igen fontos területét alkotta, csupán az elvi jelentőségű levelek kerülhettek a kötetekbe.

Ez a két kötet a maga tárgyilag korlátozott lehetőségei között is hűen visszautkrözi Szabó Ervin életének és munkásságának sokrétűségét, mozgalmi, irodalmi, könyvtártudományi és emberi kapcsolatait. Különösen izgalmasak azok a levelek, amelyeket az orosz forradalmárokkal váltott, amikor — a század első

éveiben — ő maga is tevékenyen részt vett a forradalmi irodalom eljuttatásában Genfből a cári Oroszországba. Még egyetemista korában felvette a kapcsolatot Eduard Bernsteinnel, majd a brüsszeli Nemzetközi Bibliográfiai Intézettel, hogy a magyar szocialista irodalom bibliográfiájáról a külföldet is tájékoztatni tudja. A későbbiek folyamán bibliográfiai és könyvtártudományi munkássága még inkább elmélyült, s ezt a folyamatot a szelektált levelezés is jól érzékelteti.

A levelek többsége Szabó Ervinnek szól. Mégis e gazdag hagyaték a maga formai egyoldalúságában is újra igazolja Horváth Zoltán történész megható visszaemlékezésének igazságát: munkásságát mindvégig a „szenvedély, szellem és morál” jellemezte.

A szerkesztők munkáját dicséri a gondos bevezető, az alapos jegyzetanyag, a levélírók és címzetek bibliográfiája, valamint névmutatója.

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre. Budapest 1978. Magyar Helikon. 416 lap.

A magyarországi könyvnyomtatás öt-száz éves jubileumára *Magyar Tipográfia* címmel indult kiadványsorozat e mutatós kötetében Pogány Péter sok aprólékos kutató munka eredményeként a vásári ponyván árusított régi nyomtatványok bemutatására vállalkozott. Műve első részében, amely a vásári ponyva több tucat műfaja szerény alcímét viseli, nagy gazdagságában ismerjük meg a hazai művelődéstörténet, a költészet és irodalom gyakran a paraszti kultúrába és népi hagyományba lenyúló gyökérzetét, táptalajának írásos vetületét. Középkori kéziratok és korai, XVI–XVII. századi nyomtatványok moralitásaiból, szentencia-gyűjteményeiből, a mesék, széphistóriák, mondák világából jutunk el szá-

zadunk elejéig és közben megismerjük az újságoló hírverseket, betyárballadákat, vásári képmutogatókat, bábjáték-szövegeket, tréfabeszédeket és lódtásokat, találos meséket, csúfolókat és paródiákat, álmoskönyveket, kártyavető füzeteket és fortunákat. De a szerényen csak tárgykörök ismertetésének nevezett felvonulásban ott sorakoznak a szerelmes dalok, katonanépek, didaktikus ábécé-versek, fonók, lakodalmak és farsangi mulatózások rigmusai. Szinte napjainkig árad kimeríthetetlen folyamban a nem egyszer politikai és társadalmi háttérű kiadványok, népművelő iratkák sorozata — a végén már *Olcso Könyvtár*, *Magyar Könyvtár*, *Nemzeti Könyvtár* cím alatt. Az olvasó közben ébred rá, hogy a ponyva-műfajt nem lehet tömör műfaji meghatározással megközelíteni. A jól megválogatott példák véget nem érő sorából ennek a ponyva-meghatározásnak egyre árnyaltabb változataival ismerkedhetünk. A haramiadal, a dohányóda, a menyecskeponyva elnevezést hiába keressük elméleti vagy irodalomtörténeti írásokban; a nép humorát is tükrözik ezek, de ihletik a szerző leleményes definiáló kedvét. Megtudjuk, hogy a vőfélykönyv nem más mint a lakodalom népi szertartásmesterének forgatókönyve. Vagy a kötet hasonmás mellékletéről, a *Téli dudás hegedűs, leány piatz, leány vásár* című, „Aligváronn 1818-ban költ füzetek” műfaji hovatarozásáról ezt olvassuk: a lányok, legények kiértékelésének, tréfás leltározásának sok évszázados tradícióját rögzítő vezérfonal. Nyomatott hagyományaink irodalom alatti rétegeinek e gazdagságát csodálva az is kiderül, hogy a kunyhók, műhelyek, istállók esti lámpása mellé szánt füzetek — a sokat emlegetett pagellák — nem is esnek olyan távol az igazi literatúrától. A legjelesebbek — Vörösmarty, Petőfi, Arany — nemcsak meritettek ebből a világból, de maguk is írtak a mestergerendák bibliotékája számára.

A *Tükör* második része alcímében a vásári ponyva szociológiáját és természetrajzát ígéri, és a horizontálisnak nevezhető műfaji szemle után a vertikális keresztmetszetek sorozatát adja. Áttekinti a ponyvának az irodalomban, költészetben való jelentkezését több mint harminc költő tollán, életében... Bessenyei Györgytől Illyés Gyuláig. Megismerkedünk a könyvnyomtató műhelyekkel, az olvasóközönséggel, az előállítás, nyomtatás szükséges velejáróival (papír, példányszám, címadás, sajtóhibák, illusztrációk), az árat feltüntető tréfás versekkel, a terjesztés reklám fogásaival. Végül még a ponyva-gyűjtés történetéről, a tudományos fel-

dolgozás múltjáról és jelenéről is összefoglalást kapunk.

Pogány Péter könyve élvezetes olvasmány, aminek titka nem utolsó sorban a szerző nagy átélő kedve és szellemes előadói stílusa. Írásának olvasmányos jellegét és egyben értékét emeli, hogy gazdag, a bemutatottnál sokszorosan nagyobb kutatási eredményeiből szerencsés kézzel válogatott. Dicsérnünk kell azért is, hogy az impresszum (nyomdahely, nyomdász és nyomtatási év megjelölése) nélkül megjelent ponyva-kiadványok egyelőre megoldhatatlannak látszó megfejlesztésével, feloldásával nem kísérletezett és ez alkalommal ezen a területen elkerülte a sorozatos tévedések lehetőségét. Igaz azonban az is, hogy a nyomdatörténeti vonatkozások néhol túlságosan is szegényesre sikerültek. Csak egy példát említenünk. A híres nyomdász-családot, a Trattner-dinasztiát (a 296. lapon összesen négy sorban a bécsi János Tamás, a „császári és királyi kegyenc” képviseli, akinek valóban nem sok köze volt a hazai ponyvákhoz. Annál inkább a pesti Trattnereknek, Mátyásnak és fiának, az ifjabb János Tamásnak (külön monográfiát érdemelnének!), akikről csak a *Tükör* — egyébként kitűnő és példaszzerű — névmutatójából tájékozódhatunk. Ilyen és sok más hasonló, apróbb-nagyobb tévedés, elírás miatt Pogány Péter könyvét a kiadás- és nyomdatörténet kutatói csak óvatos kritikával használhatják.

A kiválóan szép, több mint kétszáz képpel, az olvasnivalót is szaporító szöveges illusztrációval díszített kiadvány külső kontórában és belső elrendezésében Szántó Tibor és Murányi Zsuzsa művészi munkája.

HOLL BÉLA

Szónyi György Endre: Titkos tudományok és babonák (a 15—17. sz. művelődéstörténetének kérdéseire). Bp. 1978. Magvető K. 155 l.

A *Gyorsuló idő* sorozatában megjelent könyvek a kiadó szándékának megfelelően elsősorban nem a szűkebb körű tudományos érdekeket szolgálják. Ez különösen a kötetekben minimálisra redukált bibliográfiai, irodalmi jegyzet-anyagnál szembevetendő. (Sok esetben ez veszteséget jelent a további kutatás számára).

Szónyi Gy. Endre a természettudományok oldaláról közelíti meg az ellentmondásokkal telített későreneszánsz világát. Az európai gondolkodásnak egy olyan jelenségét vizsgálja, melynek külföldön évtizedek óta komoly szakirodalma

van. A szerző elsősorban az angol kutatások idevágó eredményeire támaszkodva biztos kézzel nyúl a számtalan korrigálást igénylő kérdéshez. Az egyetemes művelődéstörténet ugyanis tisztázott több olyan problémát, aminek ismerete nélkül hibás lenne az irracionális-özoterikus irányzatokról alkotott ítéletünk.

Az alapfogalmak ismerete nélkülözhetetlen ahhoz, hogy némileg eligazodjunk a négyszáz év előtti gondolkodók korántsem könnyű filozófiai rendszerében. Szőnyi a nehéz, bonyolult fogalmakat mesztérien tudja megmagyarázni, mai észjárásunkhoz közelhozza. A szűkre szabott terjedelem ellenére élethű képet kapunk a nagy mágusok koráról, az okkult tudományok útvesztőnek látszó birodalmáról. Különösen értékes a titkos tudományok publicitásáról, a mágia, tudomány és társadalom kérdéseiről szóló fejezet (105–145. l.).

A hazai kutatás szempontjából külön hangsúlyozandók a II. Rudolf udvaráról és annak szellemi életéről írt megállapításai. A külföldi szakirodalom eredményeit összegezve a szerző a korábban abnormálisan zártnak tartott udvart afféle „szellemi börtének” nevezi, ahol viszonylag — átmenetileg — még szabadon dolgozhatott egy J. Dee vagy Giordano Bruno. Ennél is nagyobb szerepe volt az udvarnak abban, hogy az özoterikus ismeretanyag a Bécsben, Prágában megfordult vándor-humanisták, „doktorok” révén megindult a popularizálódás útján. Ide kívánkozik a hazai helyzetről írt számos megjegyzése, észrevétele. Érthető, hogy árnyaltan fogalmaz és inkább az összefüggésekre mutat rá s az esetleges, még további kutatást igénylő témákra. A szerző jól tudja, hogy a magyar szakirodalom „csak a legutóbbi időkben kezd tudomást venni a dolgozatban tárgyalt eszmeáramlatról” (150. l.) Szőnyi érdeme épp abban mutatkozik, hogy a hazai kutatás számára pontos „helyzetjelentést” ad az egyetemes kutatás mai fázisáról, elért eredményeiről. A témával foglalkozó magyar kutatók nemcsak örömmel és haszonnal veszik kezükbe a szerző könyvét, hanem ösztönzésnek is tekintik a számtalan, művelődéstörténet körébe tartozó anyag feltárásában. A recensor mindössze a további hazai kutatás egy nélkülözhetetlen elemére hívja fel a figyelmet: a *levéltári kutatás szükségességére*. Az OL-ban végzett néhány évi adatgyűjtésünk arra enged következtetni, hogy a tragikus háborús károk ellenére még mindig számottevő dokumentum birtokában van a magyarországi művelődéstörténetkutatás. Ha tovább akarunk jutni

a külföldi szakirodalom eredményeinek összegezésén, akkor a kevés korabeli, hazai vonatkozású nyomdatermék tanulmányozása mellett mindenekelőtt több ezer kéziratot, levelet, latin, német, francia, olykor görög szöveget kell feldolgoznunk, sőt publikálnunk. Precíz, megnyugtató választ a későreneszánsz kori hazai természettudományos érdeklődéssel kapcsolatban az elkövetkező időkben nem a könyvtárak, hanem a levéltárak kutatói tudnak csak adni. Ez vonatkozik pl. a szóba hozott Batthyány-Corvinus kutatásainak értékelésére, „a hermetikus-neoplatonista tradíció hatásának” feltetelezésére is (87. l.) A szerző, mint témájának szakavatott tudósa nagy lépéssel vitte előre a kutatás kezdetén álló hazai szaktudományt.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Szegleti Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860—1920. Veszprém, 1978. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, soksz. 427 p. (Közművelődési Kiskönyvtár 3.)

Szegleti Ildikó a Veszprém megyei Eötvös Károly Megyei Könyvtár támogatásával jelentős feladatra vállalkozott. Számbavette, felkutatta és leírta a veszprém megyei nyomdáknak 1860 és 1920 között megjelent nyomtatványokat; elkészítette egy megye 60 évének sajtótörténeti bibliográfiáját! A szerző „regionális lelőhely-bibliográfiának” nevezi művét, noha a 425 oldalas könyv ennél sokkal több!

A feldolgozott 60 éves időszak az újabbkori magyar sajtótörténet legjelentősebb korszaka. A magyar polgári átalakulás, a kapitalista viszonyok kialakulásának időszaka ez, az a kor, amelyben a magyar nyomdászat a manufakturális szinttől a tőkés vállalatok győzelméig vezető utat járja végig. A szerző célja, hogy egy adott terület — Veszprém megye — nyomdájának történetében mutassa be ezt a fejlődési folyamatot. Kiváló történeti érzékkel, modern történelemszemlélettel ragadja meg a folyamat legfontosabb vonatkozásait.

A bibliográfia kísérő tanulmányának első fejezetében ismerteti a könyv- és lapkiadás, valamint a könyvterjesztés helyzetét az 1860—1920-as években. A megye ezen adatait összeveti a Dunántúl nagyobb városainak és a fővárosnak adataival, kapcsolatot teremtve ily módon a magyar sajtótörténet egészével. Számba veszi az időszak kiadványokat, ezek kiadóit, terjesztőit, a terjesztés módjait. Külön szól a korszak két jelentős törté-

nelmi eseményének, az I. világháborúnak és a Tanácsköztársaságnak sajtótörténetéről.

A nyomdászat helyzetével a második fejezet foglalkozik. A fejlődés háttérében álló gazdasági helyzet megvilágításával egyértelműen magyarázza a kezdetben kis- és közepes nyomdák túlsúlyát, majd a kapitalista gazdasági rendszer törvényeinek megfelelően alakuló ipari koncentrációval világítja meg a megyeszékhely növekvő, a vidéki városok kisüzemeire árnyékot vető vállalatok, részvénytársaságok megjelenését, megerősödését. Rendkívül értékes a nyomdák, nyomdászok gazdasági helyzetének bemutatása; a szociális viszonyokra, a szakmai-politikai szervezethez utaló adatok közlése. Ugyancsak figyelmet érdemel a nyomdák technikai felszereltségének, a nyomdászok szakismeretének, szakmai képzettségének ismertetése.

A harmadik fejezet — szerkesztési okok miatt a bibliográfiával együtt szerepel — Veszprém megye nyomdájáról ad számot. A nyomdákát a működés helye szerint — Balatonfüred, Devecser, Pápa, Sümeg, Tapolca, Veszprém, Zirc — ezen belül a működés időrendjében veszi számba. Megírja e nyomdák, nyomdászok működésének történetét, majd felsorolja kiadványaikat. A nyomdászattörténeti anyag feltárása jelentőségében messze meghaladja a helytörténeti határokat. A szerző történeteszmélete alkalmassá teszi a helyi adatokat nemcsak a magyar sajtótörténetbe való beépítésre, de általánosítások levonására is.

A történeti dolgozat súlyát és értékét a hatalmas jegyzetanyag igazolja. A szerző a könyvészeti szakirodalom mellett jelentős levéltári kutatásra támaszkodik, s az eredeti dokumentumok feltárásával minden állítása bizonyító erejűvé válik. A jegyzetek között számos olyan megjegyzést is találunk, mely a magyar sajtótörténet adatait is gazdagítja.

A dolgozathoz szervesen csatlakozó táblázatok segítik a történeti anyagrészt áttekintését. Az A—F táblázat 10 éves bontásban mutatja be a nyomdák kiadványának mennyiségét téma (53!) és műfajok (tankönyv, plakát, röplap, előadások, beszédek) szerint; míg a második táblázat a dunántúli nyomdahelyek működésének adatait tartalmazza ötéves bontásban a *Magyar Könyvészet* alapján.

A szerző remek szerkesztési megoldást talált arra, hogy a regionális lelőhely-bibliográfia ne szakadjon ki természetes környezetéből, a kor sajtótörténetéből. A harmadik fejezetben a nyomdák története után közölt „kiadványjegyzék”

képezi a mű gerincét, a bibliográfiát, mely 2868 tételt tartalmaz. A gyűjtés alapját a *Magyar Könyvészet* képezi, amelyben a Veszprém megyei nyomtatványok száma: 1009. Szegleti Ildikó hat Veszprém megyei könyvtár gyűjteményét vizsgálta át, s ezen 60 évről 1472 újabb adatot gyűjtött. Felvette az aprónyomtatványokat is, sőt a plakátokat, röplapokat, s ezek 387 adattal szaporították a Veszprém megyei nyomdák termékeinek számát. A mennyiségi mutató túl igazán akkor értékelhetjük a gyűjtőmunkát, ha tudjuk, hogy a veszprémi Megyei Könyvtár és Megyei Levéltár állományán kívül az átvizsgált gyűjtemények a veszprémi Püspöki, Káptalani és Papnévelő Intézeti Könyvtárt, a keszthelyi Helikon Könyvtárt, a pápai Dunántúli Református Egyházkerületi Könyvtárt és a zirci Reguly Könyvtárt képviselik. A bibliográfia tétellei folyamatosan számozottak, részletes címléírást és a nyomtatvány pontos lelőhelyének megjelölését tartalmazzák.

A mű használhatóságát a minden igényre tekintettel lévő, könnyen kezelhető, több mint 30 oldalt kitevő *Hely-, név- és tárgy-mutató* biztosítja. A mutatóban a tanulmányban szereplő adatokat + -tel építette be a szerző.

Minden elismerést megérdemel a kiadó, a *Művelődéstörténeti Kiskönyvtár* sorozat szerkesztője, aki vállalkozott arra, hogy egy tartalmában, terjedelmében is ily jelentős munkát közzétesse tegyen! Elismerésünknek nem mond ellent, ha szóvá tesszük egyetlen hiányzó pontunkat: a magyar sajtótörténet e jelentős kiadványa küllemében megérdemelte volna a modern sajtótechnikát, mellyel a gazdag képmelléklet is élvezhetőbbé vált volna. Vigasztalódjunk: a „házi kiadvány” talán nagyobb ösztönző erő a követendő példára!

MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA

Documenta artis Paulinorum. 3. A magyar rendtartomány kolostorai. T—Zs. A kötet anyagát gyűjtötte: GyÉRESSY Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta, a mutatót és a térképeket készítette: HERVAY Ferenc. Sajtó alá rendezte: TÓTH Melinda, PINTÉR Gábor, SZÉPHELYI FRANKL György. Bp. 1978. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja. 389 l. 1 t. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai)

Egy életmű teljessé tételel jelenti Gyéressy Béla kitűnő dokumentumainak harmadik, befejező kötete. Részben folytatja a magyar rendtartomány pálos kolostorai-

nak betűrendes ismertetését — köztük olyan izgalmas forrásfeltárásokat, mint Tüskevár, Újhely, Vázsony —, de ezenkívül több appendixet is tartalmaz, kiegészülve mutatókkal és térképekkel. A függelék egy része pótlás az előző kötetekhez, más részük egyéb pálos vonatkozásokat összegez: római iratokat, a Dráván-túli és ausztriai monostorok anyagát, valamint a külföldi pálos kolostorok jegyzékét. A két térkép közül az első a Mohács előtti monostorokat regisztrálja, a második a XVIII. századi helyzetképet vetíti elének.

Gyéressy jelen kötete elvben azonos szerkezetű a korábbiakéval (ez természetes is), fel kell azonban hívni a figyelmet arra az örvendetes jelenségre, hogy a 3. tomos mintha több, teljes szöveget tartalmazna az előzőeknél. Lehetséges, hogy máskor a bőség zavara tette indokolttá ezt, tény azonban, hogy a filológia számára nagy nyereség a levelek, végrendelkezések, nyugták és naplófeljegyzések eredeti latin nyelven történő, csorbítatlan publikálása. Nemcsak a lelőhelyek változottsága miatt, de a kéziratok források paleográfiai nehézségeit tekintve is.

Gyéressy nagy terjedelemben közöl ezenkívül kolostori leltárakat, jegyzőkönyveket is, melyek főként a XVIII. századi felosztásokor készültek igen nagy részletességgel. Bár az itt felhalmozott művelődéstörténeti tételeket, eredeti célkitűzéséhez híven mellőzi a művészettörténetiek kedvéért, azért a könyvtörténész számára mégis csak alapmű marad Gyéressy opusza precíz lelőhelyei folytán, mely segít elindulni a könyvtörténet, könyvtártörténet kutatójának is.

A fejezetek élén álló bevezetések Hervay Ferenc kítűnő összeállításai, melyek kritikailag megrostált tartalmukkal, tárgy-szerű előadásmódjukkal jelentős nyereségei Gyéressy minden kötetének, így ennek is. Az adatközlések puritán formája megóvjá őt minden felesleges hipotézistől, néha azonban úgy érezzük, hogy a tények egyszerű közlése nem érzékelteti eléggé a történeti távlatot. Visegrád esetében például Hervay hivatkozik III. Honorius pápa 1221-ből keltezett híres oklevelére, melyből — mint írja — „kitűnik, görög szertartású szerzetesek laktak ott, II. András pedig kéri, hogy latin szerzetesek, tehát bencések vehessék át” (223.). Moravcsik Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy Visegrád eredetileg, a XI. században bizánci szellemiségű, keleti keresztény monostor volt és csak a XIII. század elején haltak ki belőle a göröghitű barátok. Így került sor latin szertartásúak betelepítésére Visegrádon, akárcsak másutt

ahol eredetileg keleti rítusú szerzetesi közösség élt. Bár Hervay szövege nem zárja ki ezt az utóbbi (történetileg bizonyított) értelmezést, de valljuk meg, nem is nagyon sugallja. És ez is ténykérdés.

Végezetül köszönet illeti a sajtó alá rendező kollektívát is, amely az egészségi állapota miatt akadályoztatott Gyéressy Béla Agoston helyett lelkiismeretesen gondozta az igényes tartalmú, hatalmas korpuszokat s azon munkálkodott — sikerrel — hogy minél hamarabb teljessé váljék ez a sok tudományágat érdeklő, nagy vállalkozás.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Tien jaar finoeegristiek in Groningen 1966—1976. Redactie: A. M. van der Hoeven en A. D. Kylstra. Groningen, 1978. Rijksuniversiteit te Groningen. 141 l.

A Groningeni Egyetem Finnugor Tanszéke tízéves fennállásáról 1976-ban rendezvény-sorozattal emlékezett meg. A *Finnugor hétről* és a hollandiai uráli vonatkozású kutatásokról később egy kis kiadványt szintén megjelentettek. Ennek előszavát (5. l.) és legtöbb cikkét A. D. Kylstra professzor, a tanszék vezetője írta, aki germanistából lett elsősorban a finnugori nyelvész, a lapp kutatója. A kiadványt e helyütt csak részben és röviden ismertetjük. Kylstra a tanszék 1966 és 1976 közti munkájáról szól (7—20. l.), s hozzá a munkatársak ezekben az években publikált munkáinak a jegyzékét is (21—22.). A bibliográfiába technikai hiba csúszott, először közli az 1973-ig, utána az 1967-től 1972-ig megjelent munkákat. A 47. laptól a 71-ig terjed az az A. M. Hoeven összeállította közlemény, amely folyóiratunkat a legjobban érdeklí: *A finnugor népekkel kapcsolatos hollandul megjelent művek bibliográfiája 1800—1900.* Ezt népek, szerzők és időrend szerinti mutatók zárják. Az összeállítás igen hasznos, kirajzolódik belőle, hogy az uráli népekről mit tudhatott, tudott a holland olvasó. Ennek magyar része (63—78. l.), azaz a magyarról — rendszerint a német közvetítésével — fordított és a magyar tárgyú könyvek, cikkek száma a legnagyobb, mintegy száz tétel. A bibliográfiát még bővíthetjük, a magyar részből például nem egy olyan adat hiányzik, amelyet Sivirsky Antal *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében* című munkájában (Bp., 1973.), annak bibliográfiai függelékében közölt. Ezenkívül egy vagy két kellemetlen hiba is bentmaradt: Kossuth Lajost, Benedek Lajost

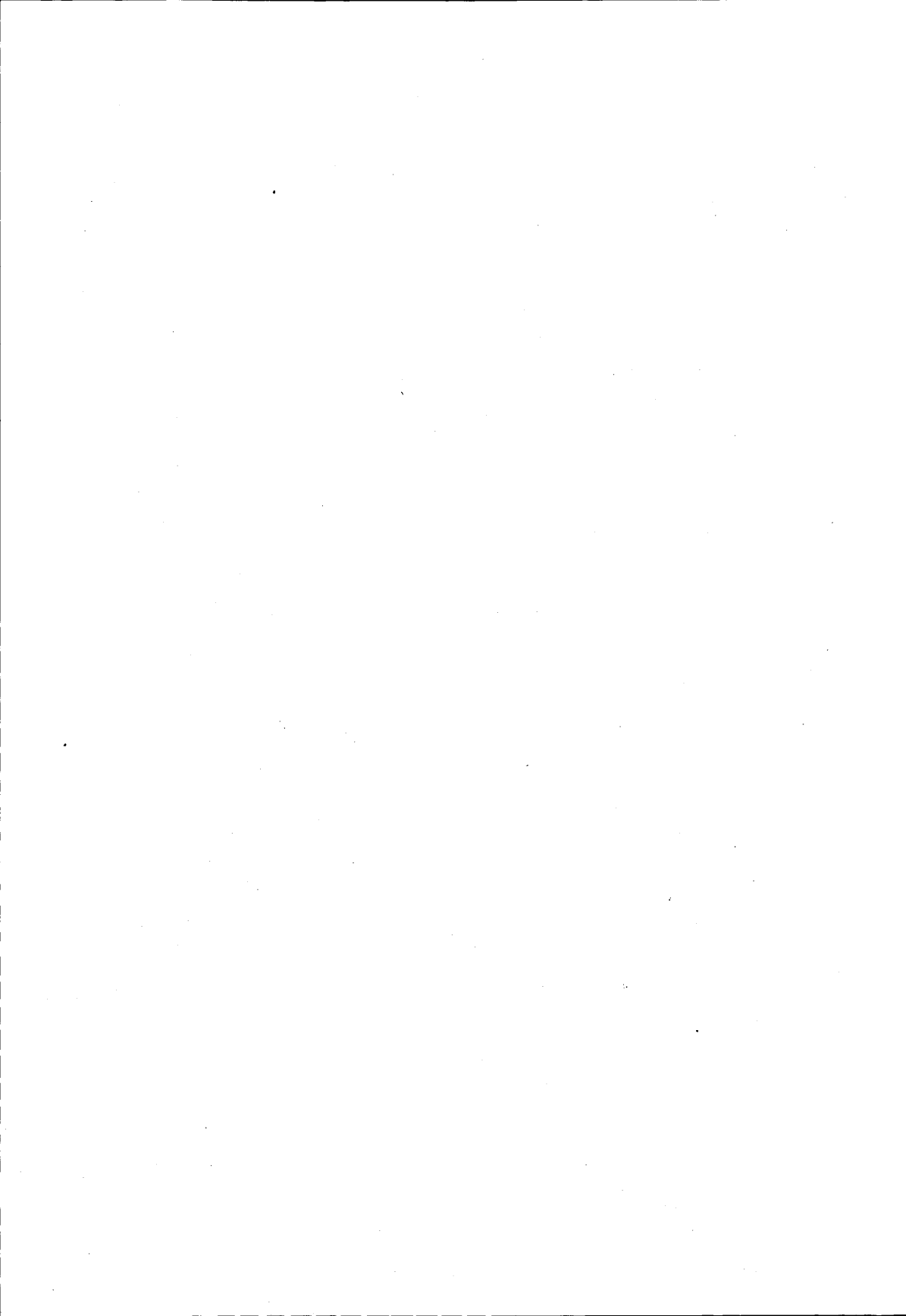
és Széchenyi (nem: Szecsényi) Istvánt nyilván — a névmutató szerint is — nem a Ludwig, illetve a Stephan címszónál kellett volna fölvenni. A bibliográfiához csatlakozik többek közt Jolanta Helder-Jastrzebska írása, amely a holland irodalomnak és sajtónak Magyarországról alkotott képét vizsgálja a XIX. században (115–123. l.). Magyarországról (akkor) igen keveset írtak, a század elején velünk kapcsolatban még meglehetősen fantasztikus közlések is napvilágot láttak (a magyarok nagyon erősek, magasak, sokáig élnek). A kiadványt a jubileumkor rendezett, *A vízimadarak népe* című, a finnugor népek kultúráját bemutató kiállításról készített fényképek zárják.

Megemlítjük, hogy az 1945 és 1965 közti holland nyelvű finnugor vonatkozású irodalomról egy könyvészeti összeállítást már korábban közzétettek: A. D. Kylstra: *Bibliographisches Verzeichnis der in den Jahren 1945 bis 1965 in den Niederlanden erschienenen Literatur auf dem Gebiete der Finno-ugristik* (Journal de la Société Finno-Ougrienne 68/7. 31 l. — Helsinki, 1967).

A groningeni finnugor tanszék a magyar kultúrának is egyik fő ápolója, terjesztője Hollandiában. Szerény keretek között dolgoznak, rokonszenvet és támogatást érdemelnek.

A. MOLNÁR FERENC

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. III. 29. — Terjedelem: 10,5 (A/5) ív
79.7013 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Dán Róbert</i> : Erdélyi könyvek és John Dee	225
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis	231
<i>Benda Kálmán</i> : „Egy lengyel királyi tanácsos levele” 1710.	252
<i>József Farkas</i> : A Nyugat és a magyar forradalmak	266

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Tóth István</i> : Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára	272
<i>Pintér Sándor</i> : „Vadosfai újság”. Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század közepéről	284
<i>Fried István</i> : Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez	288
<i>Királyföldi Erika</i> : „Uránia” című ismeretterjesztő folyóirat (1900–1925)	297
<i>Markovits Györgyi</i> : A bécsi Világosságról	301

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Czellárné Csiba Judit</i> : Pathai István ismeretlen műve 1617-ből	308
<i>Borsa Gedeon</i> : Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról	309
<i>Szelestei N. László</i> : Adatok a debreceni nyomda történetéhez	310

F I G Y E L Ő

<i>Borsa Gedeon</i> : A GW VIII. kötete	313
<i>Pető Gábor Pál</i> : Egy elveszett kiadás nyomában	315
<i>Borsos Zsuzsanna</i> : Madách Könyvtár	316

S Z E M L E

Szabó Ervin levelezése. I–II. Bp. 1971–1971. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	321
Pogány Péter: A ponyva tüköre. Bp. 1979. (<i>Holl Béla</i>)	321
Szónyi György: Titkos tudományok és babonák. (A 15–17. sz. művelődéstörténetének kérdéseivel). (Bp. 1978. Magvető K. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>))	322
Szegletti Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860–1920. Veszprém, 1978. (<i>Mészárosné Varga Mária</i>)	323
Documenta artis Paulinorum 3. Bp. 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	324
Tien jaar finoegristiek in Groningen 1966–1976. Groningen, 1978. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	325

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025-0171

SOMMAIRE

<i>Dán, Róbert</i> : Des livres de Transylvanie et John Dee	225
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Boldizsár Batthyány et son cercle humaniste	231
<i>Benda, Kálmán</i> : „Lettre d'un ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie” 1710	252
<i>József, Farkas</i> : La revue Nyugat (Occident) et les révolutions de la Hongrie	266

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Tóth, István</i> : La bibliothèque renaissance de Miklós Telegdi	272
<i>Pintér, Sándor</i> : „Vadosfai újság”. Un imprimé inconnu de Sopron	284
<i>Fried, István</i> : Des données à l'histoire de l'entreprise de presse et de publication de Károly György Rumy	288
<i>Királyföldi, Erika</i> : La revue de vulgarisation scientifique „Uránia” (1900—1925)	297
<i>Markovits, Györgyi</i> : Sur le revue Világosság de Vienne	301

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>Mme Czellár Csiba, Judit</i> : Un ouvrage inconnu d'István Pathai de 1617	308
<i>Borsa, Gedeon</i> : Une donnée complémentaire sur un imprimé de Loretton	309
<i>Szelestei N., László</i> : Quelques données à l'histoire de la presse de Debrecen	310

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Le tome VIII de GW	313
<i>Pető, Gábor Pál</i> : A la recherche d'une édition perdue	315
<i>Borsos, Zsuzsanna</i> : La bibliothèque Madách	316

REVUE

<i>Szabó Ervin</i> levelei. I—II. (Les Lettres d'Ervin Szabó) Budapest, 1971—1979. (<i>B. Juhász, Erzsébet</i>)	321
<i>Pogány, Péter</i> : A ponyva története. (L'histoire de la littérature de pacotille.) Budapest, 1979. (<i>Holl, Béla</i>)	321
<i>Szónyi, György</i> : Titkos tudományok és babonák. (Sciences occultes et superstitions. Aux problèmes de l'histoire de la culture des XV ^e —XVII ^e siècles.) Budapest, 1978. (<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i>)	322
<i>Szegleti, Ildikó</i> : Veszprém megye nyomdászata. (L'industrie de presse du comitat Veszprém 1860—1920). Veszprém, 1978. (<i>Mme Mészáros, Varga, M.</i>)	323
Documenta artis Paulinorum 3. Bp. 1978. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	324
Tien jaar finoegriestiek in Groningen 1966—1976. Groningenú 1978. (<i>A. Molnár, Ferenc</i>)	325

50.013

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. évfolyam

1979

4

KADÉMIAK

BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. ÉVF. 1979/4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — REDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Elfizetési díj: 80 Ft. Elfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Gaál Gábor és a Korunk

A kolozsvári *Korunk* — melynek régi folyamai 1926 — 1940 között, a királyi Romániában jelentek meg — a két világháború közötti időszak legszínvonalasabb, legsokoldalúbb erdélyi magyar nyelvű marxista orgánuma volt. Híven tükrözte a korabeli magyar baloldali gondolat minden árnyalatát, a magyar szellemi élet mozgását, fejlődését.

A folyóirat — bár a romániai magyar irodalom arculatának alakításában fontos szerepet játszott — nem irodalmi, hanem elsősorban világnézeti szemle volt. A Tanácsköztársaság bukása után emigrációba kényszerült és Kolozsváron megtelepedett Dienes László alapította 1926-ban.

Megindításával széles fórumot teremtett az első világháború után szétszórtnan élő magyar progresszióknak, az időszzerű kérdések szabad megvitatására. Haladó folyóiratot kívánt szerkeszteni, mely tájékozódást ad a világ eseményeiről, az új irányzatokról, új gondolatokról: a társadalomtudományok, a közélet, a művészetek és az irodalom mellett, a természettudományok területén is, hogy ezáltal hozzásegítsen egy új eszmei szintézis feltételeinek kialakításához. Ezt a törekvését fejezi ki a lapot útjára indító *Beköszöntő* is.

„Annak, aki egy alkotó jövő eljövételét akarja, két irányban kell dolgoznia: egyrészt igyekeznie kell kiválogatnia a múlt eredményeiből azokat az elemeket, amelyek a jövő épületének építőköveiként felhasználhatók, másrészt pedig hozzászoktatni saját magát és kortársait az új szintézis szükségességének gondolatához, s ami ezzel együtt jár, felébreszteni az ehhez szükséges pozitív alkotó lelki képességeket. . . . A jelen füzettel útjára induló szemle . . . fő rendeltetésének azt tekinti, hogy a Nyugattól e kissé félreeső helyen, a maga szerény hatáslehetőségei között, ráébressze az embereket azokra a nagy problémákra, amelyek megoldása nélkül nyugodt építő jövő el nem jöhet, s adalékokkal hozzájáruljon ahhoz, hogy a nagy nyugati szellemi áramlatok közvetlen érintésétől elzárt, de gondolkodó és tépelődő emberek könnyebben tisztázhassák önmagukban azokat a fájó kérdéseket, amelyek elől egy igaz ember sem zárkózhat el.”¹

A *Korunk* indulási szakaszát a liberális eklekticizmus határozta meg, de a különböző nézetek mellett a marxista eszmék is fontos helyet kaptak.

A lap marxista folyóirattá fejlődése, a munkásmozgalomhoz való felzárkózása, és az illegális Kommunista Párttal való kapcsolatok kiépítése a gazdasági világválság, majd a fasizmus előretörésének nehéz éveiben következett be: Gaál Gábor időszakában, aki 1929-től társszerkesztőként, majd 1931 szeptemberétől 1940 őszen történt betiltásáig egyedül szerkesztette.

A *Korunk* és Gaál Gábor neve egymástól elválaszthatatlan. A lap története, fejlődése, kiteljesedése szorosan kapcsolódik Gaál Gábor személyiségéhez,

¹ Idézi GAÁL Gábor: *Válogatott írások. I.* Bukarest, 1964. 688—689.

kritikai, publicisztikai és szerkesztői munkásságához. Az ő emberi, világnézeti fejlődését pedig a XX. század eleji politikai és szellemi áramlatok alakítják.

*

Hogyan lett Gaál Gábor lapszerkesztő, a *Korunk* szerkesztője? A kérdésre egykorú, személyes levelezés-anyagának tanulmányozásával kaphatunk választ.

Az 1919-es Tanácsköztársaság leverése után Gaál Gábor a proletárforradalomban való részvétele miatt emigrációba kényszerül. A bécsi emigráns magyar sajtó: a *Bécsi Magyar Újság*, a *Jövő*, a *Panoráma*, a *Tűz* számára ír irodalomkritikákat. Berlinben is eltölt egy évet, Korda Sándor filmvállalatának dramaturgjaként. Sokat publikál, sokat lát, sokat tanul; az avantgarde-művészetek elméleti- és műhelykérdéseit tanulmányozza. A klasszikus és modern filozófia területén széles körű műveltségre tesz szert, s közben súlyos és bonyolult erkölcsi, filozófiai és világnézeti válságokon megy át. Az irodalom kérdéseihez egyre inkább a filozófia oldaláról közelít. A művek, a jelenségek megítélésében az eszmei, világnézeti szempontot tekinti elsődlegesnek. Irodalomszemléletét az „irodalom életszerűségének” sürgetése határozza meg, és ugyanakkor: érdeklődéssel fordul minden olyan irányzat felé, amely az irodalmat tartalmában, de formájában is meg akarja újítani. Ebben az időben foglalkozik behatóbban a marxizmussal is.

Szoros baráti kapcsolat fűzi Hatvany Lajoshoz, akihez ezidőbeli leveleinek többségét is írja. Ezeknek a leveleknek alapmotívuma a honvágy, az anyanyelvi kultúrától távol, idegenbe kényszerítve élő ember kínzó-keserű honvágya. És az ebből fakadó céltalanság érzése:

„Az emigráció itt lett emigráció számomra. Magyarország, magyar irodalom itt még csak annyi sem, amennyi egy nagyon távoli dörömbölés. Csak annyi, amennyi az idegimben van még belőle. Én nem tudom, hogy az életem hová visz. Itt, ebben a körben nem szeretnék maradni. Harminc évet úgy éltem, hogy nem én dolgoztam, nem én akartam, nem én beszéltem. Jó volna végül is a helyemre kerülni, bárhová, bárminek, csak oda, ahol azt adhatom, amit tudok. . . . Az egész élet olyan számomra, mintha sose kezdődne. Higgye meg: ez nagyon nagy kín.”² „. . . itt hideg van, zord van, mindenkiben való pusztulás van. Ez rossz ország itt és rossz emigráció.”³ — írja Hatvany Lajosnak.

A száműzetés éveinek nyomasztó élményvilágát két évvel később, 1926-ban írott *Batsányinál Linzben* című esszéjében rajzolta meg a legplasztikusabban.

„A kufsteini elégiákban Batsányi költőiségének tartalma még sugalmas, gyöngyöző tó, ha a dallam a lemondás szólama is már. A valóságnak még van költői értelme előtte, ha fájdalmas is; hisz a börtön után még nyitva az út, haza, Magyarországra, hol küzdeni lehet! De Kufstein után jön Bécs, Magyarországra tilos visszamenni, . . .”⁴

Majd Batsányi egyéni tragédiáját az általánosság síkjára emelve, ezekben a sorokban már saját érzéseinek, élményeinek személyessége izzik:

„A száműzöttek és emigránsok szörnyű sorsa Batsányi élete Kufstein után. A se itt, se ott, a sehol sem gyökeres emberé. Az élet mindig és mindenütt közösségekbe tartozás. Az élet mindig valahová beágyazott tudat és talaj a remegő lábak alatt. Az élet kifürkész-

² GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 13.: Hatvany Lajosnak, Berlin, 1924. március 14.

³ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 18.: Hatvany Lajosnak, Wien, 1924. december 30.

⁴ GAÁL Gábor: *Válogatott írások. II.* Bukarest, 1965. 46.

hetetlen tudati korrespondencia hozzánk tartozó társak között. Az igazi élet tudatát nem pótolja levelezés, és nem pótolja a vágy, és nem pótolja a lelkesedés. Az idegen linzi táj és idill — üres káprázat, ő maga harag és epedés, és csak a társai közt éber tudat. Itt száműzötten, a hallgatás, a vegetálás. Emigráció.”⁵

Egyre elviselhetetlenebbé válik számára is a vegetálás. Az emigrációban nem találja életterét, tanácstalan és nagyon magányos. És mert „az élet mindig közösségekbe tartozás, kifürkészhetetlen tudati korrespondencia hozzánk tartozó társak között, mit nem pótol a levelezés” — 1925 nyarán hirtelen elhatározással visszatér Magyarországra.

Hazatérése nem váltja be hozzáfűzött reményeit. Megpróbál kapcsolatokat teremteni, munkalehetőségeket keres, — sikertelenül. „... Az emberek, akikkel beszéltem, zordak, udvariasak, nagyképűek és gyávák. Látom és érzem rajtuk, hogy jobb, ha nem is keresem többet őket. Tehertétel vagyok és veszélyes a szemükben. ... *Vadidegen lettem* ...”⁶ — panaszolja Hatvany Lajosnak, pedig az igazi megpróbáltatások még csak ezután következnek. Gaál Gábort Magyarországra való visszatérése után vád alá helyezik és a proletárforradalom kitörését követő napokban, 1919. március 28-án, Kecskeméten tartott „izgató” beszéde miatt letartóztatják. „... Pestről, a Markó utcából fényes nappal *vasra verve* ...”⁷ kísérték Kecskemétre 1925. október 28-án. Barátai közbenjárására feltételesen szabadlábra helyezik, de perbe fogják. Az elhúzódtó tárgyalások miatt még hónapokat tölt Pesten. Visszatérhetne Bécsbe, hogy megszabaduljon a további zaklatásoktól, de nem tud dönteni. „... van lehetősége egy kinti bolygásnak, ám az én mai életem szempontjából csak egy racionális megoldás volna: az öngyilkosság — minden, ami ezen kívül van, támpont és tartalom nélküli úr; a nem tudom micsoda, a sehova se lehet.”⁸ — vallja Hatvany Lajosnak egy újabb bécsi emigráció idegenségétől való félelem, és a hazai hontalanság miatti keserűségének legmélyebb pontjáról. 1926 nyarán végül mégis igénybe veszi útlevelét, és előbb Bécsbe, majd 1926 októberében Hatvany Lajossal együtt Kolozsvárra utazik — és ott letelepszik.

Gaál Gábornak korábban nem voltak kapcsolatai Kolozsvárral, mégis ezt a várost választotta száműzetésének újabb állomásául. Megragadta Kolozsvár gazdag irodalmi összetettsége, egyetemi múltja, könyvtárai, a pezsgő irodalmi atmoszféra, a felismerés, hogy itt sokkal nagyobb a romániai magyarság lélekszáma, mint bárhol az utódállamokban, s így adott az az anyanyelvi művelődési közeg, melynek annyira érezte hiányát az emigráció nehéz éveiben. Ebben az időben Erdélyben húzódtak meg a magyar polgári demokratikus forradalom és a kommün írói, teoretikusai, akik itt jelentős magyar tömegekre támaszkodva vehették fel a harcot az ellenforradalmi Magyarország reakciójával szemben. És nem utolsósorban: Romániában ekkor liberálisabb volt az irodalmi élet, mint Magyarországon, így Kolozsvár reális lehetőségeket ígért akár irodalompolitikai, akár ideológiai fellépésre.

Gaál Gábor tehát Kolozsváron próbál meggyökerezni. 1926 őszétől az *Ellenzék*, a *Keleti Újság*, az *Új Kelet* külső munkatársa lesz. Hatvany Lajossal továbbra is élénk levelezést folytat, neki számol be élete alakulásáról. „Velem

⁵ GAÁL Gábor: *Válogatott írások. II.* Bukarest, 1965. 48.

⁶ GAÁL Gábor: *Levelek.* Bukarest, 1975. 19.: Hatvany Lajosnak, Bp. 1925. szeptember.

⁷ GAÁL Gábor: *Levelek.* Bukarest, 1975. 21.: Hatvany Lajosnak, Bp. 1925. november 6.

⁸ GAÁL Gábor: *Levelek.* Bukarest, 1975. 21–22.: Hatvany Lajosnak, Bp. 1925. november 6.

sok eredményes nem történt, . . . Nagyon egyedül és nagyon elhagyatott vagyok . . . Kuncz megkért, . . . hogy . . . az Ellenzékbe . . . más néven írjak. Már meg is jelent két cikk Szentgyörgyi Gábor néven. . . Természetesen csak irodalomról írok.”⁹ Pár hónappal későbbi levele már sokkal bizakodóbb, és írói tevékenységét illetően már konkrétabb célkitűzésekről vall:

„Velem változás annyiban van, hogy a Keleti Újságnak nagyon sűrűn dolgozom. . . Bevallom Önnek, hogy a legnagyobb ambícióval próbálok újságíró lenni. Minden gondom ez, s valószínűleg mindezekért talál mindenki vagy legalább is a legtöbb olvasó túl műveltnek. Viszont kétségtelen, hogy egy rendes szerkesztőség számára használható vagyok. . . Tudom, hogy elején vagyok itt a dolgaimnak, de Önre hálával gondolok mégis, hogy ide hozott.”¹⁰

Bár a *Keleti Újságnál* beígért szerkesztői állást nem sikerül megkapnia, Hatvanyhoz írott október 6-i hosszú levelében így köszöni meg eddigi anyagi támogatását:

„Engedje meg, hogy egyelőre ez az utolsó küldeménye legyen. . . hogy ezentúl, ha baj lesz — kereshessem fel . . . Helyzetem most a következő: . . . a K. Ú.-nak minden másnap írok. . . Írok az Új Keletnek ötször vagy hatszor. . . Írok még a Korunknak . . . havonként. . . A másik helyzet az, hogy most már olvasnak. Állandóan jelentkezik a publikum. . . Persze sokat dolgozom, szinte éjjel-nappal. Gonddal. Minden hónapban 24—25 cikk. Itteniek szerint ez még nem volt, hogy itt valaki, szerkesztőségen kívül, ennyi cikket el tudjon helyezni . . . Persze nem tudom, . . . hogy ez hova visz. . . Hiénája vagyok a lapoknak, és 'hozzászólok'.” De még mindig így zárja levelét: „. . . Itt rettenetesen halott minden. Ez csak arra jó, hogy 25 cikket írjon egy testileg-lelkileg hontalan nem arra való . . . Nincs semmi társaságom. Embereket csak az utcán látok.”¹¹

„Testileg-lelkileg hontalan”-nak érzi magát Kolozsváron, pedig a neve már közismert. „Most már olvasnak”, „állandóan jelentkezik a publikum” — írja szűkszavú szerénységgel önmaga haladásáról barátjának, az igazság viszont az, hogy annyi cikket publikálhat, amennyit csak meg tud írni. Alig egy éve él Kolozsváron, de már olvasótábora van a legkülönbözőbb polgári lapokban, akik igénylik és keresik a Gaál Gábor-írásokat. Ezeknek az írásoknak tárgya: az egész változó világ — egységes „átvilágítás”-ban, párosulva egy sajátosan szuggesztív stílussal, mely azonnal megragadja az olvasót: gondolkoztatja, szemléletét formálja, látókörét tágítja.

*

„Jó volna végül is a helyemre kerülni, . . . ahol azt adhatom, amit tudok” — írta 1924. március 14-i levelében Hatvany Lajosnak. Ezt a „helyet” Kolozsváron találta meg, amikor is 1928 januárjától Dienes László *Korunkjának* munkatársa lett. 1928 nyarán Dienes menekülni kényszerül Romániából is, és a lap szerkesztését Gaál Gábor veszi át. Ezzel új korszak kezdődik mind a *Korunk*, mind Gaál Gábor életében.

Gaál Gábor Önéletrajzában írja 1919-beli önmagáról: „. . . Ez időtájt még igen sovány volt a marxizmusban való tájékozottságom, afelől azonban mindenképp meg voltam győződve, hogy világnézetileg, politikailag nem

⁹ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 26.: Hatvany Lajosnak, Kolozsvár, 1927. február.

¹⁰ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 36.: Hatvany Lajosnak, Cluj, 1927. augusztus 2.

¹¹ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 38—39.: Hatvany Lajosnak, Kolozsvár, 1927. október 6.

tartozhatom máshová, mint azok körébe, akik a marxizmus törekvéseinek megvalósításáért küzdenek.”¹²

Az 1928–1929-es évekre Gaál Gábor világnézeti-filozófiai szempontból marxistává érik, olyan marxistává, aki a marxizmust nem politikai doktrínaként értelmezi.

„A fiatal Gaál ellentétes filozófiai erőtereken hatol át, racionalista beállítottsága eleve szembehelyezi Bergsonnal vagy Freuddal, vonzza és taszítja . . . Nietzsche, az emigráció magányában felkísértenek katolikus gondolkodáselemek is töprengő önmegkérdőjelezései közepette, kitérőkkel Kantról Hegelre kapcsol át, s mint az alakulás fősodra, éppen a hegelianus érdeklődés vezeti el Marxig. Tóth Sándor kritikái nyitottságról beszél, melylyel Gaál Gábor minden filozófiai irányzatot végigpásztáz, s mert választ keres a magyarság, az emberiség nagy kérdéseire, nem alkuszik meg eklektikus egyenlítésekkel, hanem folyton-folyvást továbbhalad, miközben 'a talált értékeket vagy vélt értéket gondolatlaboratóriumában beolvasztja, újraönti, újraalkotja magának'. Közös nevező mindig a humánium.”¹³

Gaál Gábor marxizmusa nem úgy alakult ki és fejlődött tovább, mint negativista tagadása minden olyan filozófiai eszmének, amely a marxizmus klasszikusainál nem fordul elő. A marxi—lenini filozófiát, a marxizmus szellemét Gaál kovásznak, rendező elvnek tekintette, s a filozófiai örökség minden olyan eredményében, amely nem bizonyult a szellemmel szembeszegülő ellenlábasnak, a filozófiai építkezés felhasználható anyagát látta, amit áthasonlítva be lehet és be kell építeni a kor filozófiájába.¹⁴

Végigjárva tehát a maga „filozófiai odüsszeáját”, Gaál Gábornak tudósi meggyőződésévé vált, hogy a marxizmus az a világnézet, amely egyedül alkalmas a kor gazdasági, társadalmi problémáinak megértésére, megértetésére, — és ezeknek a problémáknak a megoldására választ adni. Vállalva az ezzel járó kockázatokat, ezt a világnézeti meggyőződését akarta minél szélesebb rétegekben, minél hatékonyabban tudatosítani, terjeszteni. Ennek a „misz-szió”-nak lett eszköze: a *Korunk*. Az emigrációban tehetetlenségre ítélt, nemzeti és társadalmi elkötelezettségű Gaál Gábor most, a lap szerkesztésének átvételekor, végre cselekvési lehetőséget kap. Egész személyiségevel, szinte beleolvad a szerkesztési munkákba, és ettől az időtől kezdve életét és gondolkodását a *Korunk* ügye tölti be.

*

Az 1926–1928-as évek a széles körű tájékozódás évei a *Korunk* történetében. A lap célja volt: „keresztmetszetét adni az időnek”, olvasóinak informáltságát növelni, látóterét tágítani, és fórumot teremteni egy szellemi mozgásnak, a polgári liberalizmustól egészen a marxizmusig terjedően. Uralkodó volt tehát a polgári radikalizmus, mely napról napra erősebben itatódott át szocialista elemekkel. Ez a folyamat 1927-től aszerint erősödik, amilyen mértékben Gaál Gábor a *Korunk* szerkesztésében részt vesz. És amikor 1929-ben átveszi a lap szerkesztését — csak formailag társszerkesztőként — a *Korunk* már határozottan baloldali orientációjú. „. . . a liberális *Korunk* egyáltalán nem is átalakul, hanem valóságos ellentétbe csap át, . . . marxi-lenini orgánummá válik.”¹⁵

¹² Idézi Tóth Sándor: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Bukarest, 1971. 22–23.

¹³ BALOGH Edgár: *Duna-völgyi párbeszéd*. Bp. 1974. 581.

¹⁴ GAÁL Gábor: *Erről van szó*. Kolozsvár, 1974. 19.; Tóth Sándor: *Előszó*.

¹⁵ BALOGH Edgár: *Duna-völgyi párbeszéd*. Bp. 1974. 502.

Erről a fordulatról, és saját személyes szerepéről Gaál Gábor így ír Ön-életrajzában:

„Amikor a lap vezetése az én kezembe került, összeütközésbe kerültem ezeknek a köröknek [t. i. a *Korunkat* eredetileg támogató liberális burzsoá körök] egyes tagjaival a nekik nem tetsző marxista szellem miatt, amit a lapba igyekeztem bevezetni, de éles ellentétbe kerültem a lap legtöbb munkatársával is. Az elé a feladat elé kerültem tehát, hogy a lapot megszabadítsam polgári támogatóitól. Ezt a fordulatot . . . sikerült keresztül vinni. . . . A lap 1930-ra megszabadult eredeti támogatóinak politikai-világnézeti terhétől.”¹⁶

Az ideológiai átalakulás nem hirtelen ment végbe, nem köthető egyetlen évhez. Hosszú fejlődési folyamatról van szó, melyben Gaál Gábornak jut a legnagyobb szerep.

*

Szerkesztői teendőinek átvételekor beindul Gaál Gábor hatalmas méretű, országokat átfogó munkalevezése. Munkatársainak csak kis része él a közelében, a többiek Moszkvából, Párizsból, Bécsből, Rómából, Budapestről, Kassáról, a világ minden tájáról küldik kézírataikat, és Gaál Gábor levelezéssel kényszerül pótolni a személyes kontaktust: leveleiben írókat toboroz, kéziratokat kér és bírál, előfizetőket szervez — a *Korunkat* szerkeszti.

Mindjárt elsőként a szlovákiai szerkesztőtársat, Fábry Zoltánt keresi meg levelével, barátságát és minél aktívabb támogatását kérve további közös munkájukhoz. Gyakran cserélődnek a levelek Stósz és Kolozsvár között. A rövid bemutatkozó levelet egy hosszabb követi, melyben Gaál Gábor szerkesztési elképzeléseiről így ír:

„. . . nagyon szeretném a lapot konkrétábbá, aktívabbá és elevenebbé tenni. Ember-megkérdéseket szeretnék a *Korunk* nivóján és a *Korunk* komolyságával állandóan pertraktálni a lapban. . . . Jelszóul tehát szeretném így összefoglalni a kívánságaimat: európai horizont, de eleven talajú kérdések, minden provincializmust kizárva. . . . nagyon szeretném, ha ezzel a levelemmel kapcsolatban tisztán és részletesen közölné a megjegyzéseit, . . . én borzasztóan szeretném ennek a lapnak az agyaglábait leépíteni. Szeretnék valamit csinálni ezzel a lappal. . . . remélhetőleg meg fogjuk érteni és szokni egymást.”¹⁷

Ebben a korszakban a *Korunk* teljes szellemi körképre törekedett: közgazdaság és szociológia, filozófia és irodalomesztétika, emancipáció, pszichoanalízis, nemzetiségi kérdések, modern művészeti irányzatok, kultúrkritikai elméletek egyaránt szerepeltek hasábjain, de alapos elemzést és marxista kritikát is kaptak. Gaál Gábor elsősorban irodalmár volt, de tudatosan vállalta a „világnézeti szemle” szerkesztését. „. . . felek, — írja Fábrynak 1929. március 25-én — hogy túl elirodalmosodunk. Majdnem minden oldalon irodalom van, s ezt én nagy bajnak tartom. Rá kellene vetnünk magunkat egyéb dolgokra is, főleg világnézeti kérdésekre. . . . szeretném, hogyha . . . a folyóirat-szemlét is főleg világnézeti szondálás szempontjából csinálná.”¹⁸

¹⁶ Idézi BALOGH Edgár: *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról*. Kolozsvár-Napoca, 1976. 21.

¹⁷ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 48–50.: Fábry Zoltánnak, Cluj-Kolozsvár, 1929. január 19.

¹⁸ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 58.: Fábry Zoltánnak, Cluj-Kolozsvár, 1929. március 25.

1929-ben a *Korunk* folytatásokban közli Nyikolaj Ognyev: *Kosztja Rjabcev naplóját*, Balázs Béla fordításában és előszavával. Hatvany Lajos, aki mecénása és munkatársa is volt a lapnak, szemrehányást tesz a szerkesztőnek a hangsúlyozott orosz eszmékért. Gaál Gábor így ad magyarázatot a lap tematikájában bekövetkezett változásokról:

„Ön Uram, azt írja, hogy a lap 'kissé nagyon is kacérkodik az orosz eszmékkel'. Ez, bevallom, igaz. A lapban tényleg sűrűn szerepelnek oroszok. Sőt egy orosz regényt hozunk, ami magyarul meglehetősen felöltik. Ez azonban mégsem kacérkodás. Nem kacérkodás azért, mert a lap — világnézeti, s ezenkívül még az a speciális beállítódása van, hogy keresztmetszetét akarja adni a mai európai világ tény- és eszmeálladékának. Ebben az európai világban pedig ezek az orosz eszmék feltűnően szerepelnek. A lapnak ezt a beállítódását még Dienes László tűzte ki, s nekem . . . is ragaszkodnom kell ehhez a célkitűzéshez, eltekintve attól, hogy mint mai entellektüel, bennem is sok lelki kacér hajlandóság van ezekkel az eszmékkel szemben.”¹⁹ Ezt a szerkesztői koncepciót egészíti ki Bárd Oszkárhoz írott, 1929. október 14-i levele: „. . . Ön valószínűleg tudja, hogy mi nem vagyunk megelégedve környező világunkkal, s így azokat az eszméket támogatjuk, amelyek ennek a világnak a megváltoztatására törek. Szeretjük és keressük a nyílt kimondást, vállalást és tisztázásokat. . . . Ebben a vonatkozásban minden írásának helyet tudok adni.”²⁰

Fábry Zoltán még így is türelmetlen; lassúnak találja a teljes kibontakozás ütemét, (Csehszlovákiában erős és legális kommunista párt működött!) és sürgeti, hogy a folyóirat jobban domborítsa ki baloldali jellegét:

„A *Korunk*nak érezhetően baloldalinak kell lenni.” „Mi — válaszol Gaál Gábor — azok is akarunk lenni. Ebben a szándékunkban azonban nem visszatart, de befolyásol az a körülmény, hogy olvasóink kilenven százalékáa polgár, s ha ezt nem is vesszük oly túlságosan tekintetbe, itt nekem Romániában tekintetbe kell venni egy olyan hatósági ellenőrzést, amelyről Önnek, azt hiszem, fogalma sincs. Ha tehát mi valamit temperálunk vagy kerülünk, az nem a mi magunk vagy olvasóink ízlése miatt történik, hanem történik elsősorban arra az atmoszférára való tekintettel, amelyben itt élünk.”²¹

Nem csupán külső okokról volt szó, a folyóirat vezetésében, a szerkesztő-ségen belül is megoszlottak a vélemények.

„A *Korunk* teljesen igénybe vesz. . . . Nagyon sok küszködést, kínt, idegességet okoz bennem, hogy például a Keleti Újságban sohasem írhatok arról, amiket gondolok, s hasonlóképpen kín számomra — s most csodálkozni fog! —, hogy a *Korunk*ban sem tudom magam felszabadítani, még itt is tekintettel kell lennem a környező viszonyokra. Nem is említve, hogy köztem és Dienes között egyáltalán nem ideális a házasság. Én egészen más lapot szeretnék csinálni.”²² — írja 1929. december 26-i levelében Hatvany Lajosnak.

Dienes László ugyanis — a lap sorsáért aggódva — nem tud megegyezni Gaál Gáborral a baloldaliakkal való összefogás kérdésében. És nyilvánvaló, hogy a munkatársi gárda ideológiai átalakulása, illetve kicserélődése, az olvasótábornak az új mondanivalóhoz való alkalmazkodása, új olvasóközönység szervezése sem lehetett könnyű feladat. Az ideológiai balratolódással az elő-

¹⁹ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 60.: Hatvany Lajosnak, Cluj-Kolozsvár, 1929. április 19.

²⁰ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 77.: Bárd Oszkárnak, Cluj, 1929. október 17.

²¹ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 71.: Fábry Zoltánnak, Cluj-Kolozsvár, 1929. szeptember 13.

²² GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 85.: Hatvany Lajosnak, Cluj-Kolozsvár, 1929. december 26.

fizetők száma csökken, a lap fenntartásával kapcsolatos anyagi gondok is egyre növekednek.

A két világháború közötti legsúlyosabb válságperiódusban történik mindez, amikor a legvégtetesebb eszmék és irányzatok kényszerülnek egymás mellett élni. A Szovjetunióban megkezdődik a tervgazdálkodás, Nyugaton pedig a fasizmus tör elő. És a munkásmozgalmak Európa-szerte megerősödnek. „... Élni ugyanis a valóság vállalását is jelenti, sőt a valóságban munkáló aktív tevékenységet...” — vallja Gaál Gábor Spinóza-tanulmányában. Ez a valóság-vállalás, egyéniségének alapvető jellemzője arra ösztönzi, hogy a józan értelem fegyelmével elemezze e zűrzavaros korszak jelenségeit, a bennük végbemenő törvényszerű folyamatokat társadalmi jelentőségük szerint válogassa — ebből egyenesen következik a gyakorlati cselekvés („a valóságban munkáló aktív tevékenység”): a *Korunk*nak a történelmileg legidőszerűbb irányt adni, és vállalni az ezzel járó közéleti, politikai feladatokat. Kohn Hillel írja *Gaál Gábor, a szerkesztő-politikus* című tanulmányában:

„... Gaál Gábor minden figyelmét a munkásosztálynak az októberi forradalom nyomán megindult és egyre erőteljesebben fejlődő, párt vezetete harcára irányította. ... nagy jelentőségű volt egy olyan legális ideológiai folyóirat, amely megbízhatóan a marxi—lenini vonalat képviseli, s amely mind a munkások, mind az értelmiség széles köreinek ideológiai-politikai felvilágosítását szolgálja. Gaál Gábor meggyőződése az volt, hogy a *Korunk*nak épp egy ilyen folyóirat hivatását kell betöltenie. A *Korunk* rendeltetésének sikeres betöltése érdekében Gaál Gábor kapcsolatba került a dolgozó tömegekkel—s a marxi—lenini irányt követő értelmiségiekkel. E kapcsolatok megerősítésében nagy segítséget nyújtott számára a párt.”²³

Ebben az időben marxi—lenini ideológiát nyíltan vállalni és hirdetni igen nagy kockázatot jelentett. Gaál Gábor mindenkor a helyi körülmények figyelembevételével a valóság követelményeinek megfelelően alakította lapját. Ha szükséges volt, türelemre, mértéktartásra intette munkatársait:

„Hatósági kellemetlenségeim vannak. Itt állandó megfigyelés alatt állok, lassan már nem lehet mozognom, ezért burkolt kifejezést és nem nyílt hangoztatást kérek a jövőben a kéziratokban. Már mindenütt rájöttek arra, hogy legkevésbé sem vagyunk a társadalom támaszai.”²⁴ „... A lapnak, mint fórumnak, mint önmagát telelező pozíciónak a megóvására érzékenyen vigyáznunk kell. A lapot érheti betiltás! Már pedig Ön is nagyon jól tudja, hogy milyen nehéz egy lapot bevezetni, megszervezni, megcsinálni. Most már megvan a *Korunk*, tehát az első kötelesség a szerkesztők részéről ezt a bázist megtartani. ... Az én személyem bajba jutása a lapnak nem árthat: — hanem igenis árthat annak az ügynek, amit képviselünk, a lap betiltása. Erre kell tehát vigyázni.”²⁵ — írja Fábry Zoltánnak vigyázó szigorral.

Szellemi vitafórum volt a *Korunk*, de a viták viharában a szerkesztő szocialista humánuma, etikus elkötelezettsége, következetes, józan és pártos vonalvezetése minden esetben döntően érvényesült. Nem megy bele a frakciózásokba, nem tűri a kispolgári elfogultságot, és a személyeskedő torzalkodásokat sem. Amikor Kassák és a 100% között egy ilyen személyeskedésbe torkolló heves vita bontakozik ki, Gaál Gábor szeretné elhatárolni magát és a *Korunkat* ettől a vitától:

²³ Idézi BALOGH Edgár: *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról*. Kolozsvár-Napoca, 1976. 50.

²⁴ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 105.: Fábry Zoltánnak, Cluj-Kolozsvár, 1930. április 28.

²⁵ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 107.: Fábry Zoltánnak, Cluj-Kolozsvár, 1930. május 12.

„... Kassák még mindig baloldali, és azt az áldatlan harcot, ami a 100% és Kassák között dúl, én semmiképpen sem akarom átvinni a mi hasábjainkra is, s főként nem célzásokkal és nem elég alaposan kifejtett mégoly helyes beállításokkal sem. Olyan kevesen vagyunk ebben a nyavalyás magyarul író világban igazán baloldalra tartozók, hogy nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy a töréseinkre külön és nem alkalomadtán felhívjuk a figyelmet. Amikor körös-körül úgyszólván csak arra lesnek, hogy hajba kapjunk egymás közt.”²⁶

Gaál Gábor így foglalja össze a *Korunk* pártossá válásának s egyben saját ez időbeli alakulásának történetét: „... A *Korunk*nak végleges szerkesztését . . . 1929 óta vittem. Ettől kezdve a lappal együtt fejlődtem és tisztultam odáig, hogy a lap az illegális párttal már a harmincas évek elején felvette a kapcsolatot.”²⁷ A romániai kommunista és tömegszervezeti sajtó bibliográfiájában pedig ez áll: a *Korunk* „legális folyóirat, mely jelentős szerepet játszott a dolgozók és értelmiségiek között. Az 1930-as évektől kezdve a folyóirat a párt közvetlen irányítása alá került.”

A lap, noha az illegális Román Kommunista Párt szervezte forradalmi mozgalom része volt, mégsem volt pártorgánium. Marxista—leninista irányzatát szerkesztői és munkatársai biztosították. Maga Gaál Gábor a harmincas évek elejétől a lap megszűntéig állandó kapcsolatot tartott az RKP Kolozsváron székelő Erdélyi és Bánsági Bizottsága egyik titkárával, munkatársainak túlnyomó része pedig valamilyen módon szervezeten kapcsolódott a munkásmozgalomhoz. Káhána Mózes például pártfeladatként látta el a nemzetközi politikai helyzet alakulását elemző cikkeivel a *Korunk* Világ szemle rovatát. Az eszmei segítségen kívül a párt igyekezett a lap terjesztését, anyagi és erkölcsi bázisát is biztosítani. A helyi pártszervezetek támogatásával létesültek és működtek Kolozsváron, Temesváron, Aradon, Nagyváradon, Bukarestben és másutt is a *Korunk*-barátok körei; előadásokat rendeztek, olcsóbb, csoportos előfizetést biztosítottak a diákoknak. Az ő köreiből kerültek ki azután a *Korunk*-szemináriumok résztvevői. A szövegeket „kitipografizálták” s így juttaták el a dolgozókhoz, szűkebb kollektívákban felolvasták, magyarázták. A cenzúra miatt kialakított és alkalmazott „aesopusi nyelv” és a cikkek magas színvonala ezt egyaránt szükségessé tették.

Sándor László, a *Korunk* szlovákiai munkatársa így emlékezik vissza a folyóirat terminológiájára: „... Gaál további írásaimban végzett apróbb húzásai vagy változtatásai megtanítottak arra, hogy szocialista realizmus helyett társadalmi realizmust, baloldali helyett haladót, fasiszta helyett regresz-szívet, agrárproletáriátus helyett agrármélyréteget . . . stb. kell írunk.”²⁸

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az 1932-es évtől a román cenzúra ellenőrizte a lapot, ez a tény eleve meggátolta a szabad állásfoglalások nyílt kimondását, olykor még a témák megválasztását is megsabta. A cenzúra szempontjából lényeges megállapításokat „átkos aesopusi techniká”-val teszi szalonképesé a szerkesztő, bár ez elkerülhetetlenül pontatlanságokhoz vezet, olykor kétértelműségeket okoz.

Ezek a körülmények is hozzájárulnak Gaál Gábor sajátos, egyéni stílusának kialakulásához. Írásai — tartalmukat tekintve — összefogottak, sűrítettek.

²⁶ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 72.: Fábry Zoltánnak, Cluj-Kolozsvár, 1929. szeptember 13.

²⁷ Idézi BALOGH Edgár: *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról*. Kolozsvár-Napoca, 1976. 49.

²⁸ SÁNDOR László: *Kapcsolatom Gaál Gáborral*. = *Kortárs* 1964. 8. sz. 1312.

A mondanivaló tudatos tömörítése a nyelv kifejezőerejének optimális kihasználására ösztönzi. Ezért meghatározásai pontosak, mondatai, írásai szinte „képies”-ek. A nagyobb lélegzetű, jelzőkkel gazdagon díszített, hosszú körmondatokat követik a ritmikusan visszatérő, lényegyet kiemelő, egyszavas tőmondatok, melyek az olvasót egy meghatározott irányban való „továbbgondolkodásra” sarkallják. A hosszú és a rövid mondatok olykor meghökkenítő egymásutánja, a tudatosan szerkesztett, arányos zsúfoltság adja a mondatok — szinte — áramlását, gyorsuló ritmusát, sajátos szuggesztivitásával felrázza az olvasót és szellemi aktivitásra kényszeríti.

„Beethoven mondta: — írja Gaál Gábor a *Tükörcsodákban* — 'A legfontosabb nincs megírva a hangjegyekben.' Ugyanez áll a versre. Ugyanez áll a mondatra. A legfontosabb a versből, a líra, a sorok közt van, a ki nem mondásban, a hallgatásban, abban, hogy a kifejezővel hézagokat hagyunk, ahol a *hallgatás sugárzik*. A versben a líra a sorok közt van, mint ahogy a mondatban is a szavak közt van az elmondhatatlan, a mindig hallgató értelem, ami boldogság, ha fészket ver tudatunkban, ha megérthetjük.”²⁹

Ime a titok, Gaál Gábor szuggesztív íróművészetének titka: a mondatban a szavak közt van az elmondhatatlan — hosszú körmondatai és egyszavas tőmondatai közt van az elmondhatatlan, mely továbbgondolkoztat. A „mindig hallgató értelem” a kimondás és a hallgatás helyes, művészi arányával: sugárzik. „Legjobb írásai virtuóz művészi remeklések, melyekben minden a helyén van, és semmi sem felesleges, a szó jelentése, értéke, valójára, színe, zenéje egyaránt funkciót tölt be: az eszmei mondanivalót szolgálja.”³⁰

*

A folyóirat 1930–1932-es évfolyamaira szokták mondani, hogy szektás-balos-ultraradikális szellem érvényesül bennük. Ez a megállapítás azonban inkább a korszak marxizmusára jellemző. A nemzetközi munkásmozgalom fő célja ebben az időben az azonnali forradalomra való irányvétel volt. A *Korunk* is ezt az irányvonalat követte. Egyik törekvése volt: elhatárolódní minden, nem a kommunista párttal együtt haladó erőktől. Másik törekvése: felismerni a gazdasági világválságot, rámutatni a válságot előidéző polgári ideológiák gyenge pontjaira, és helyette szilárd marxista világnézetet adni.

Támadással fordult tehát minden olyan erő ellen, amely a fasiszmus támasza volt. Ilyennek tekintették a konzervatív középosztályból kiinduló népi mozgalom jobbszárnyát is. Ezért támadta a *Korunk* és a baloldal a „nemzeti koncentrációt” hirdető Móriczot, és mindent, amit kispolgári vagy nagypolgári válságtermékének tartott: a *Nyugatot*, Hunyady Sándort, Márai Sándort, Németh Lászlót, Babits Mihályt.

Ezek a türelmetlen, kioktató hangvételű kritikák időnként személyeskedő támadásokká váltak, és bár Gaál Gábor sem vonhatta ki magát a balosság átmeneti hatása alól, ez nála lényegesen enyhébb mértékű volt, mint másoknál. Nem mindig értett egyet a szektáriánus szellemű bírálatokkal, és a vitákat, ha tehetett, ezen a téren is a tárgyilagos érvelés, a kritika erkölcsi tisztaságának útjára terelte, enyhíteni igyekezett elidegenítő hatásukat. A szektás-dogmatikus sablontól való eltérés törekvései a tematika, a munkatársak és a társa-

²⁹ GAÁL Gábor: *Válogatott írások. II.* Bukarest, 1965. 113.

³⁰ TÓTH Sándor: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről.* Bukarest, 1971. 145.

dalmi mondanivaló síkján egyaránt megfigyelhetők. Ebben az időben volt a *Korunk* munkatársai között több helikonista író, polgári radikális, és a szektásokat más szempontból is nyugtalanítók (Balázs Ferenc, Ligeti Ernő, Tamási Áron, Illyés Gyula, Nagy Lajos, Kodolányi János, Radnóti Miklós, Remenyik Zsigmond, Veres Péter, Dési Huber István, Hevesy Iván, Moholy Nagy László, Dániel Arnold, Braun Róbert, Károlyi Mihály stb.).

Móriczot ugyan a *Korunk* és Gaál is elmarasztalta, amikor pályája aggasztó fordulatot vett a „nemzeti koncentráció” jegyében, de ezt a nem kommunista lapok is megtették. József Attila mellett viszont akkor állt ki Gaál Gábor és lapja, amikor Magyarországon a szektások kiközösítették és olyan mértékben támadták, hogy ez pártkapcsolata megszűnéséhez vezetett. Kassák és a 100% közötti vitában továbbra sem kívánt résztvenni, de amikor a vita egyre inkább elfajul, és elkerülhetetlenné válik az állásfoglalás, Gaál Gábor rögzíti a kibontakozható vita szigorú normáit:

„Olyan jellegű harcoknak a felidézését, mint aminő a 100% és a Munka között van, kerülni akarom, s ezért már előre oda akarom szigetelni a disputát, hogy pusztán a lényegre szorítkozzon. . . . Kassákékkal szemben nem akarok más magatartást felvenni, mint a teljes tárgyilagos kritika hangját. . . . én állom velük szemben a harcot, de csak tiszta fegyverekkel. . . . A lap presztízsének tartozom azáltal, hogy az esetleg most meginduló vitát elvi medrében tartom.”³¹

Bartók Bélát elmarasztalják a *Korunkban*, mert művei „soha sem kerülnek a nép ajkára”, de ugyanakkor meg is védik egy következő cikkben. Dési Huber István is bírálja, mert újonnan kiállított műveivel „a polgárság elé megy” és nem tudja „a mozgalom és művészete közötti konkrét, gyakorlati kapcsolatot megtalálni”, de Dési Huber István azért továbbra is munkatársa marad a lapnak.

A *Korunkban* benne él ezekben az években is a kor és a mozgalom problematikája. De Gaál Gábor módszeres tudósi gondolkodása, szilárd világnézete, az értékek rendje iránti kitűnő kritikai érzéke hozzásegítették ahhoz, hogy először is saját írásaiban gyorsan megtalálja a megértés és a szilárd marxista kritikai elemzés hangját, s így a lapot is gyorsan kivezesse ebből a szemléleti zsákutcából. És „. . . az ideológiai megerősödés menetében a lap le is tisztult, s ebben nem kis része volt Gaál dialektikusan képzett intellektusának.”³²

*

1932 után, a német fasizmus uralomrajutásával a *Korunk* azonnal felismerte az antifasizma összefogás szükségességét: azonnal reagál a politikai és a gazdasági helyzetet elemző cikkeiben. Elemzi és leleplezi a fasizmust, ugyanakkor — most is igazodva a nemzetközi munkásmozgalom irányvonalához — háborúellenes. Már ebben az időben igyekszik minél több erőt táborába vonni. A *Korunknak* ezeket az éveit a népfrempolitika kezdetének tekinthetjük. Ebben az időben — úgymond — „javul” a lap, színesebb, olvasmányosabb lesz. A *Korunknak* ugyanis — társadalomtudományi szemlelén — ekkorra már csak kiegészítő része az irodalom: szépirodalom, esszé, kritika. Az értelmiség viszont még főként az irodalom segítségével tájékozódott a kor eseményeiről, az irodalom jelezte a társadalmi struktúra változásait.

³¹ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 108—109.: Fábry Zoltánnak, Cluj-Kolozsvár, 1930. május 12.

³² BALOGH Edgár: *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról*. Kolozsvár-Napoca, 1976. 77.

Ezért kezd ezekben az években újra, mindinkább dominálóvá válni a *Korunk*-ban az irodalmi folyóirat jelleg. Ezt a törekvést tükrözik a szerkesztő ezidőbeli munkalevelei is:

„Nagyon szeretném, ha . . . küldene vagy egy kisebb miniatúrát, vagy egy közép terjedelmű elbeszélést.”³³; „Május elsejei számunkban benne lesz a Családi kör című elbeszélése. Az írásait . . . kérem. Érdekelnek tanulmányok vagy tanulmányszerű hozzászólások is.”³⁴; „Szeretném, ha elküldené magyarul összes eddig megjelent elbeszéléseit. A lehető legjobb darabokat akarom magyarul bemutatni.”³⁵; „Kedves Uram, végre, hogy jelentkezett. Novellája hallatlanul jókor jött. Épp szükségem volt egy igen rövid s egy igen csinos írásra. A szeptemberi számban már meg is jelenik.” „Örülök, hogy jelentkezett. Újabbban hoz a lap verseket is, ha tehát van szociális, nem absztrakt víziójú verse, úgy boldogan közlöm.”³⁶; „Versei nekem nagyon tetszenek, s ezért mind a kettőt . . . már a márciusi számban felhasználom. . . Semmiféle fajtáját az írásnak ne hagyja abba.”³⁷; „Verseket, fordításokat, cikket kérek.”³⁸

— írja Gaál Gábor Sellyei Józsefnek, Veres Péternek, Löffler A. Pálnak, Déry Tibornak, József Attilának.

1934—1935-ben, amikor a fasizmus mindinkább tért hódít, a *Korunk* legfőbb törekvése: minél szélesebb alapokon kibontakoztatni a népfrempolitikát. Nemcsak a marxistákat állította szembe a fasizmus erőivel, hanem a nagyon is különböző világnézetű és pártállású erőket is mozgósította az antifasiszta összefogásra. Eddigi szektáriánus elveiből egyre inkább enged, „árnyaltabb” megítélésre törekszik minden vonalon.

„A *Korunk* nem rigorózus és a *Korunk* nem szekta-lap. Csak annyiban szekta-lap, hogy nem enged a hasábjaira senkit, aki bármilyen vonatkozásban, akár faji kérdésben, akár szellempolitikai értelemben fasiszta. Minden antibarbár és demokrata megnyilatkozás a lapba tartozik. . . Érdekel tehát bármilyen időszerű tárgynak, tünetnek, megfontolásnak vagy aggálynak a megírása.”³⁹ — írja Hatvany Lajosnak.

A *Korunk* ezekben az években válik igazán az antifasiszta szellemi ellenállás központjává és szervezőjévé. Módszeres és tudományos alapossággal tárja fel a nemzeti és kulturális eredményeit és feladatait. Írógárdája is tovább bővül. 1936-tól irodalmi-szociográfiai írással jelentkeznek: Veres Péter, Darvas József, Rideg Sándor, Nagy István, Kovács Katona Jenő, az Erdélyi Helikon balszárnyának képviselői: Tamási Áron, Szentimrei Jenő, Szemlér Ferenc és Bözödi György. Tanulmányokat közöl a magyar szellemi életről Veres Péter, Kollár Ferenc, Kemény Gábor, Szabó Imre, Sándor Pál, Kovács Károly, Szekeres György, Újvári László. Ekkor figyel fel Gaál Gábor a népi mozgalom jelentőségére és igazi eredményeire is, és arra törekszik, hogy a szellemi népfremponton belül a népi írókkal elvi szövetséget építsen ki. (Vele egyidőben ismerik fel a népiek jelentőségét a moszkvai emigrációban élő Lukács György és

³³ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 165.: Sellyei Józsefnek, Kolozsvár, 1932. IV. 9.

³⁴ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 166.: Veres Péternek, Cluj-Kolozsvár, 1932. április 27.

³⁵ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 169.: Löffler A. Pálnak, Kolozsvár, 1932. május 31.

³⁶ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 120.: Déry Tibornak, Cluj, 1930. augusztus 25.; 192.: Cluj, 1933. január 30.

³⁷ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 193.: Veres Péternek, Cluj, 1933. február 21.

³⁸ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 194.: József Attilának, Kolozsvár, 1933. III. 11.

³⁹ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 397.: Hatvany Lajosnak, Cluj, 1937. szeptember 2.

Révai József is: a korszak egyik legfontosabb irodalmi mozgalmának tartották és sürgették a kommunista mozgalomhoz való kapcsolódásukat.)

Hatvany Lajoshoz írott levelében Gaál Gábor így magyarázza a népi írókkal kapcsolatos álláspontját:

„Akármilyenek még, akármilyen torzonborz eszmék s ellenszenves völksch-törmelések húzódnak meg idegeik közt és agysejtjeikben, mégis pillanatnyilag úgy a polgári, mint a mélyebb rétegeknek mégis az egyetlen természetes szövetségeseik. Számolnunk kell egész szegényes magyar szellemi glóbuszunkkal. Kik maradnak, ha ezeket is leattakírozzuk? Maradunk magunkra, szektárius vajákosokként. Minden ellenvetését értem, minden ellenvetését elfogadom, de tudom, hogy két magyar forradalom elbukott, a régebbiekről nem is beszélve, azért mert a Márciusi Fronttal rokon elemekkel nem volt kapcsolatunk. Nem tudtuk a parasztot megközelíteni. Ezekben most ennek a megközelítésnek a csírája lappang. Ezt a csírárt ne lőjük mi szét, várjuk meg, amíg ők maguk széttisztulnak arra a két természetes arcvonatra, ami bennük egyelőre még gabalyog.”⁴⁰

És a lap recenziós rovatában értékelő, elemző kritikák jelennek meg Németh László, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Veres Péter, Féja Géza minden jelentős falukutató vállalkozásáról.

Az imponáló szerzői névsor az ekkor induló erdélyi marxista esszéírók, szociológusok fiatal gárdájával — Bányai Imre, Gáll Ernő, Csehi Gyula, Méliusz József, Kahána Mózes — nevével egészül ki, az erdélyi magyarság, a román városok és falvak, a román szellemi élet és munkásmozgalom fejlődését elemző tanulmányok, szociográfiák sorával.

A külföldi munkatársak névsora is új nevekkel gyarapodik: az emigrációban élő Lukács György, Sinkó Ervin, Balázs Béla, és a marxista szociológus Molnár Erik nevével.

A *Korunk* népfrontos fejlődése is hosszabb időszakhoz kötődik. Igazi eredményei az utolsó években érték be, az RKP által kezdeményezett, népfronti összefoglalás jegyében megrendezett Vásárhelyi Találkozón 1937-ben. A Találkozó valamennyi antifasiszta, progresszív irányzatot, író és gondolkodót tömörítette. Megrendezésében — publicisztikai tevékenységével — igen jelentős szerepet töltött be a *Korunk* és Gaál Gábor, felismerve a népfrontmozgalom történelmi jelentőségét, — a szocialista szövetségi politika korszerű követelményeinek megfelelően.

*

A harmincas évek kezdetén a *Korunk*ban mindössze néhány kis recenzió és rövid cikk foglalkozik a román irodalommal. Az egyik Fekete Tivadar *Klasszikus kertjével* (román költőket bemutató fordításkötet), a másik Kádár Imre *A havas balladái* című népköltészeti fordításával. S egy rövid kis cikk *A mai román regény* címmel, néhány mondattal bemutatja a kor jelebb román íróit: Sadoveanut, Rebreanut, Slavicit, Teodoreanut.

1933-ban közöl a *Korunk* először román verset: Aron Cotrus három költeményét. Ettől kezdve gyakran olvashatók a lapban Cotrus versei József Attila, Kibédi Sándor, Salamon Ernő és Szemlér Ferenc fordításában. Ugyanez évben Méliusz Józsefnek két román irodalmi vonatkozású cikke jelenik meg, 1934-ben pedig Kibédi Sándor Eminescu-fordításának könyvismertetése Korvin Sándor tollából.

⁴⁰ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 436—437.: Hatvany Lajosnak, Cluj, 1937. december 20.

Gaál Gábor nem tudott románul, személyesen nem kísérhette figyelemmel a román szellemi élet eseményeit. Románul tudó munkatársai pedig elsősorban történészek, szociológusok és közgazdászok voltak, nem szépirodalommal foglalkozó szakemberek vagy írók. A romániai történelmi és társadalmi valóság jelen volt a lapban, az irodalom azonban háttérbe szorult, különösen a kezdeti években. Hogy ennek mennyire érezte a hiányát Gaál Gábor, ezt bizonyítja közvetlen munkatársához, Méliusz Józsefhez írt 1932. november 22-i levele: „... Románul tanuljon meg teljesen. Románból való fordításokra igen nagy szükségem volna. Általában ismerjen meg minden román kultúrmegnyilatkozást.”⁴¹

1935-től már észrevehető, hogy a *Korunk* tudatosan többet tájékozik a román irodalomban. Ebben az évfolyamban jelennek meg Nicolae Dumitru Cocea, Geo Bogza, Liviu Deleanu, George-Demetru Pan művei, Cotrus: Horia-ciklusa. Külön megemlíthető még Bálint Istvánnak a *Mai román társadalmi regények* című, és Csehi Gyulának Dobrogeanu-Ghereáról írt tanulmányai.

1936-ban jelent meg a méltán és sokat emlegetett román száma a *Korunk*-nak. Ebben olvasható a kommunista Alexandru Sahia *Júniusi eső* című szociográfikus elbeszélése, Stoian Gheorghe Tudornak *Hotel Maidan* című karcolata, Tudor Arghezi versei, Paul Paunnak egy verse és Csehi Gyula ismertetése Liviu Rebreanu regényéről, amely az 1907. évi román parasztfelkelésről szól.

A *Korunk* olvasói ezentúl a kortárs irodalom legjobbjainak művészetét ismerhették meg lapjukból. A lap az olvasók látóterébe akarta beemelni az akkori román valóságot. Gaál Gábor kiépítette az erre alkalmas munkatársi gárdát, melynek feladata volt a román valóság jelenségeinek, eseményeinek folyamatos közvetítése, igényes tanulmányok, recenziók, glosszák, lapszemlék formájában. E témakör munkatársai voltak: Bányai Imre, Bányai László, Csehi Gyula, Gáll Ernő, Izsák László, Jordáky Lajos, Korvin Sándor, Kovács Katona Jenő, Méliusz József, Salamon Ernő stb.

Gaál Gábor látta, hogy magyar és román közös érdek, és egyetemes emberi érdek a haladás arcvonalán tömöríteni az ország dolgozó és gondolkodó tömegeit, elhárítani a reakció ékverő szándékát. A lap, amely éveken át a magyar reakció legkülönbözőbb árnyalatú képviselőinek leleplezésére vállalkozott, most hasonló következetességgel tájékoztatta olvasóit a román reakció változatairól is. Ezzel — túl a magyar olvasók tudatosításán — a szövetséges román demokráciát is mozgósítani akarta. Corneliu Cedarcea szerint a lapnak román olvasói is voltak.

A *Korunk* szerkesztése „önként vállalt tizenkétévi gályarabság” Gaál Gábor számára, de egyúttal létezésének egyetlen lehetséges módja is. Távol a szellemi élet centrumaitól, egy félreeső vidéki városban, nem kényelmes szerkesztői irodában, hanem egy kis albérleti szobában meghúzódva, igen nehéz körülmények között végezte szerkesztői munkáját. Munkatársaitól országhatárok választották el; Mcszkvától Clevelandig, Stósztól Párizsig szét-szórta éltek, ez volt a népes gárda, nem annyira a hazai. A személyes kapcsolatot levelezéssel kényszerül pótolni. Leveleit, tömören fogalmazott levelezőlapjait naponta tucattal küldi szét a szélrózsa minden irányába munkatársainak. „Volt valami tette, cselekvésre serkentő erő markáns, kemény, jel-

⁴¹ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 188.: Méliusz Józsefnek, Kolozsvár, 1932. november 22.

legzetes kézjegyű, határozott hangú leveleiben.”⁴² — emlékezik a Gaál-levelekre Sándor László, a szlovákiai munkatárs. Ezek a levelek a szerkesztői műhelymunka atmoszféráját elevenítik fel. A *Korunk* fenntartásának anyagi gondjairól, az előfizetések behajtásának nehézkességéről a szerzői honoráriumok kifizetésének körülményességéről, a szerkesztő túlterheléséről, a lap tervszerű irányításának részleteiről, és a példátlanul széles körű magyar és világirodalmi információszerzésről adnak napról napra haladva krónikaszerű leírást.

Gaál Gábor és a *Korunk* sorsa az állandó létbizonytalanság. A barátoknak, munkatársaknak írott leveleiben sztereotíp módon ismétlődik a kérés: gyűjtsenek minél több előfizetőt a lapnak. Állandó gondja, vajon miből tudja biztosítani a következő számok megjelentetését. „... Minden krajcárom a nyomdái... A lap miatt el vagyok adósodva, senkihez sem fordulhatok... Megkérném Önt, nagyon kérem, ha módjában áll, segítsen rajtam 500 pengővel.”⁴³ — kéri atyai barátját, Hatvany Lajost. Sokszor nagy szegénységben, csak nehezen tudta elkerülni, hogy a hullámok össze ne csapjanak a feje felett. Más lapoknak dolgozott, hogy a *Korunkat* fenntarthassa. S a magyarországi munkatársak közül nem egy kapott ilyen levelet Kolozsvárról:

„... Ön, Uram, honoráriumot kér. Sajnos, én olyan lapot szerkesztek, ahol ilyesmit csak végső esetben fizetünk. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem becsülöm, nem tartom értékesnek, honoráriumra méltónak az Ön írását. De a *Korunk* szegény, olyan szegény, mint a templom egere.”⁴⁴ — „... A lap anyagi fenntartása a lehető legnehezebb. Ne higgye, hogy én egy kávéházban ülök és étteremben étkező intellektuel vagyok. Én is csak szalonnát eszem vacsorára. A különbség csak az, hogy nekem a lappal kapcsolatban, illetve a lap miatt rengeteg adósságom van, ... s félok, hogy az adósságaim terhe megöli a lapot.”⁴⁵ — tudatja Veres Péterrel 1932. április 27-i levelében.

Az anyagi gondok mellett drámai harc folyik a lap betiltásának veszélye ellen is. Magyarországról 1933-ban kitiltották a *Korunkat*, Jugoszláviában 1937-ben megvonták a postai szállítás jogát, 1938-ban pedig Csehszlovákiában tiltják be.

A háború kitörése végzetesen lecsökentette a külföldi munkatársak számát. Úgyszólván teljesen lemorzsolódtak. „... Múlnak az évek, s mert magamra hagynak, én nem tudok hozzájutni az eredeti és kedvemre való munkához.”⁴⁶; „... A munka mind több, megosztani szeretném; az élet mind rövidebb, végre már én is szeretnék — írni.”⁴⁷ — panaszolja Méliusz Józsefhez írott leveleiben. Ezek a tények, és a Vásárhelyi Találkozó, a Vásárhelyi Hitvallás keltette remények minden korábbinál elszántabb erőfeszítésekre készítettek: a hazai munkatársi gárda kiszélesítéséért, felfrissítéséért. Ekkor tűnik fel pl. Asztalos István, Nagy István, Salamon Ernő, Gáll Ernő.

Az egyre faszálódó Romániában pokoljárás volt ez mind a szerkesztő, mind a munkatársak szempontjából. A kéziratok így is beborítják a szerkesztő íróasztalát, de rengeteg a rossz munka, a javításhoz mérhetetlenül sok idő

⁴² SÁNDOR László: *Kapcsolatom Gaál Gáborral*. = Kortárs 1964. 8. sz. 1312.

⁴³ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 159.: Hatvany Lajosnak, Cluj-Kolozsvár 1931. december 8.

⁴⁴ Idézi HARASZTI Sándor: *Gaál Gábor, a szerkesztő*. = Kortárs 1964. 3. sz. 473.

⁴⁵ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 166.: Veres Péternek, Cluj-Kolozsvár, 1932. április 27.

⁴⁶ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 336.: Méliusz Józsefnek, Cluj, 1936. október 7.

⁴⁷ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 432.: Méliusz Józsefnek, Cluj, 1937. december 1.

kell, legegyszerűbb, ha maga a szerkesztő írja meg a hiányzó cikkeket, a lap nagy részét. A saját neve, valamint nevének betűjelei (G. G., g. g., g.) mellett számos álnéven publikálta a lapban saját írásait: Bolyai Zoltán, Bolyai Gábor, Gerő György, Medve Miklós, Szacs vay Gusztáv, Szalai István, Szentgyörgyi Anna, Szentgyörgyi Gábor, Szeremley László, Zlinszky Miklós, Kovalcsik Pál, Márk Viktor, Mezey Zoltán, Szalay László, valamint ez álnevek betűjelei alatt is publikált.

A színvonatról semmiképp sem mond le. Minden jó kézirat ugyanannyi terjedelmű rosszat szorít ki a lapból a szerkesztés „arkhimédészi törvényének” megfelelően. Ám a jó kézirat nem terem magától, „ki kell hegedülni”. Óriási méretű levelezése ennek érdekében is született. Több, mint ezer munkatárssal tart fenn állandó levelező kapcsolatot. Ezen az úton rendeli, korrigálja a beérkezett cikkeket, tájékoztatja, tanítja a szerzőket.

Gaál Gábor mindenkor kertelés nélkül, tiszta szigorral bírálta a maga jellegzetes érdes-bogaras modorában a beküldött írásokat, javította, olykor vissza is dobta. Nem volt sérthetetlen diktátor, bár a levelekben kölcsönös bírálatok, sőt szemrehányások is gyakoriak voltak.

„Maguknak történelmi a feladatuk, s ezt a feladatot nem lehet azzal elintézni, hogy kisütik rólam, hogy bogaras vagyok. Lehet, hogy ez igaz, de bogaram egy küldetés kikövetelését jelentik magukból. . . . Azt is mondják, . . . hogy szeretettelen vagyok, a világ közepének tartom a lapot, s hogy ezért mindent kívánok. . . . kétségtelen, hogy kötelességek halmaságából áll számomra a világ, s hogy az emberekkel a legtöbbször csak ezen a síkon érintkezem. . . . Nem tehetek róla. A lap hivatása a lényegem.”⁴⁸ — vallja Méliusz Józsefnek írt levelében.

A *Korunk* és Gaál Gábor a cenzúra által fojtogatva, egyre nehezebb anyagi körülmények között, egyre szűkebb körre szorítva az elnémulásig vívta hősiességét a fennmaradásért. 1940 szeptemberében tiltották be. Idézzük Balogh Edgár visszaemlékezését:

„Amikor Erdély kettéosztásával a nagynémet Drang nach Osten Magyarországot is, Romániát is meghódította, s a második világháború csillagzatába léptünk: a *Korunk* megszűnt. Utolsó száma 1940 szeptemberében együttélő népeink egymásra utaltságát hirdette búcsúszóul minden megosztó nacionalizmussal szemben. A *Korunk*-gárda nem szóródott szét. Gaál Gábor lakásán találkoztunk továbbra is, . . . ide jöttek értünk budapesti elvtársaink, s részünk volt hol a Kelet Népe csoportosulásában, hol a Történelmi Emlékbizottság akcióiban, a békéért küzdők egyre növekvő ellenállásában. Gaál Gábor magatartása számunkra továbbra is eligazító maradt.”⁴⁹

A *Korunk* betiltása után Gaál Gábor életének új szakasza kezdődik, a belső emigráció éve. „Latin külön órák és egyéb korrepetálások szűkös anyagi fedezete mögé” visszavonultan élt, miközben az ifjú Marx műveinek fordítási munkálataiba merülve várta a felszabadulást. A szerkesztési munkákat azért nem hagyta abba, folytatta folyóirat nélkül is, más módon, más eszközökkel. A kolozsvári Lapage kiadónak rendezett sajtó alá hat kötetet a régi magyar irodalomból. (*Tréfás és csúfolódó erdélyi népköltészet*, 1942.; *Hazai utazók Erdélyben*, 1942.; *Tillaárom haj! Arany János vidám versei*, 1942.; *Táncsics Mihály: Életpályám*, 1943.; *Szepsi Csombor Márton: Europica varietas*, 1943.; *Petőfi Sándor Összes költeményei*, 1945.)

⁴⁸ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 468–469.: Méliusz Józsefnek, Cluj, 1938. május 10.

⁴⁹ BALOGH Edgár: *Vázlat Gaál Gáborról*. = Kortárs 1964. 3. sz. 467.

Gaál Gábor még 1937-ben tervbe vette egy „hagyomány-rovat” megindítását.

„Szeretném szavát régi dolgokban is hallani. Mindig akad indíték, mely hagyományainkat időszerűvé teszi. Rég tervezem a lapba egy „Hagyomány és haladás” című rovat beiktatását. Távoli és közeli múlt, emlék és feledékenység, kiásás és új értelmezés lenne ez. De mit tehetek? Nem akad rá megbízható és tudós erő. Nem támogatna egy ilyen rovat megcsinálásában”⁵⁰ — kéri Hatvany Lajost.

A terv akkor nem realizálódott, s a kényszerű „pihenés” éveiben Gaál Gábor most maga fog hozzá megvalósításához. Sorra jelennek meg a kötetek, szerkesztési munkáját azonban katonai behívása megszakítja. Szepsi Csombor Márton: *Europica varietasát* már katonai szolgálatban, a dési laktanyában fejezi be. „. . . Az én szabadidőmet Szepsi Csombor Márton tölti bé. Bizony épp eleget kell kínlódnom vele. Nem tudom még, megcsinálhatom-e itt tisztességesen?”⁵¹ — írja feleségének 1943. március 5-én. De egy hónappal később már nyomdában van a kézirat, mert 1943. április 6-i, ugyancsak feleségéhez frott levelében ezt kéri: „. . . Add át ennek az embernek . . . a Csombor összes szedéseit a hozzája tartozó kézirattal.” S a könyv meg is jelenik még 1943-ban. A belső címlap hátoldalán ez olvasható: „Az *Europica varietas* szövegét a mai helyesírásra áttette, mondatait újratagolta, röviden: alakilag restaurálta s a nélkülözhetetlen jegyzetekkel ellátta Szeremlei László.”

A könyv fülszövegére már ezt a sokkal személyesebb ajánlást írta a szerkesztő:

„Az *Europica varietas* a magyar Európa-szerelem első halhatatlan emléke. Mai helyesírással felrissült soraiiban egy Európa megismerésére vágyó magyar ifjú vándorol egy inggel és egy imádságos könyvvel, végig a legfényesebb Európán 1618-ban, a harmincéves háború küszöbén, hadak és világnézeti harcok között, mindig lelkesen, mindig kíváncsian, egyre újabb és újabb élményt, megfigyelést jegyezve be útikönyvébe.”

Az „új harmincéves háború” — a második világháború — kellős közepén a XVII. századi harmincéves háború fenyegető jeleit figyelő Szepsi Csombor Márton idézni: valóban „időszerű” „kiásás”, és „új értelmezés”. (A Lapage-kötetek szerkesztését Szeremlei László néven végezte, nevét csak az 1945-ben megjelent, hatodik kötetben tüntethette fel.)

A háború felgyorsulása, a katonai szolgálat ezután már lehetetlenné tesz bármilyen írói tevékenységet is. A tétlenség, az elpazarolt idő miatti türelmetlenség érzése, keserűség csendül ki ezekből a sorokból:

„Kétségtelenül keveset beszélek, de ez: általános lehangoltság, hogy a háború sokáig tart még, . . . hogy teljesen ki vagyok lökve minden értelmesebb összefüggésből, hogy elszigetelve, zárójelben élek, hogy elmúlik felettem az élet és nem csinálhattam semmit.”⁵²

*

A felszabadulás után — a hadifogságból hazatérve — a kolozsvári egyetem professzora lett. Számos közéleti funkciót is betöltött. 1946 nyaratól már ismét egy lap élén áll: a kolozsvári *Utunkat* szerkeszti. Írói terveiből is tető alá hozhat egy keveset.

⁵⁰ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 394.: Hatvany Lajosnak, Cluj, 1937. augusztus 7.

⁵¹ GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 545.: Gaál Gáborné Zánszky Margitnak, Dés, 1943. III. 17.

⁵² GAÁL Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. 549.: Gaál Gáborné Zánszky Margitnak, Dés, 1944. augusztus 20.

1950-ben, a személyi kultusz idején, támadás indul ellene. 1952-ben párttagságát is megvonják. Súlyos betegség után, 1954. augusztus 13-án halt meg, anélkül, hogy rehabilitálását megérhette, életműve kiteljesedhetett volna.

„A budapesti egyetem egyik tanári szakdolgozatának a címe: Gaál Gábor és Fábry Zoltán esztétikája. . . . Kettőnket együtt emlegetnek, és én ilyenkor szorongva arra gondolok: méltó vagyok-e erre a társításra? És a szorongó gondolat tovább gyűrűzik: mi lenne belőlem, ki, mi lennék az irodalmi köztudatban, ha meghaltam volna, mint Gaál Gábor, és nem adhattam volna ki 1955 óta (ez halálának éve) azt a hat könyvet, melyek a figyelmet felém fordították?!”⁵³

— írta 1968-ban, sikereinek csúcán a hajdani szlovákiai szerkesztőtárs: Fábry Zoltán. Gaál Gábor nem írhatta meg művei sorát — szegényebbek lettünk nélkülk.

Az ő szellemi öröksége: életműve: a *Korunk*.

„A lap január elsején a tizenötödik évfolyamába lépett. Tizenöt éve, hogy hónapról hónapra megjelenik. Hónapról hónapra ugyanazzal a gonddal, ugyanazzal az erőfeszítéssel. . . . komoly és remek játéknak nevezem, hogy tizenöt éven át akadtak itt, Románia e nyugati részén . . . az igazi fény forrásaitól távol munkatársak és olvasók, akik közösen, évről évre, hónapról hónapra összeadták az erőiket ahhoz, hogy azt a kemény és áldatlan időt, ami ez a tizenöt év, minden nagy és vad erényeivel, tartalmaival, egész dadogó, dohogó világtörténelmi gépezetének működésével megragadják — egy, a magyar irodalomban eddig sohasem kultivált s a nagy külföldi irodalmakban sem igen található célkitűzéssel, amit egyszerűen és kimerítően, röviden és határozottan: jelenkor-kutatásnak neveznek. . . . munkatársak és olvasók gyönyörű varázslata volt az, hogy évről évre, hónapról hónapra összeállt a *Korunk* egy száma, szerény jelképként a roppant időről az olvasók és munkatársak felé . . . a mindenkori társadalmi-történelmi időlélmény ítélőszéke előtt.”⁵⁴

— foglalta össze a *Korunk* 15 évét 1940-ben maga Gaál Gábor.

E „komoly és remek játék” terméke, a *Korunk*, a ma embere számára a magyar nyelvű marxista kultúra kialakulásának, formálódásának nehéz és hősi korszakát tükrözi. A marxista eszme betörése a magyar kulturális életbe forradalmat jelentett. A *Korunk* es programja ellenkezést, vitákat keltett maga körül, de úgy tette, hogy fel kellett rá figyelni. Szokatlan nyerseséggel felszínre hozta a társadalom megannyi hibáját: szellemi légvárakat robbantott szét, provincializmusra hajlamos tendenciákat kritizált. Leleplezéseivel felkavarta a kultúra erővonalait, olykor igazságtalanul és sokszor kíméletlenül sértett bírálataival, és mégis, még az ellenfelek közül is sokan érezték, hogy a lapból a jövő szava szól. Németh László, az egykori ideológiai ellenfél írta *Magyarság és Európa* című kötetében:

„A pesti kávéházak szorongva lesték, hogy a kolozsvári *Korunk* kit enged be az új társadalomba és kit rekeszt ki belőle.” „Vállaljuk ezt az iróniát — mondta Gaál Gábor büszkén — mert akkoriban tényleg erről volt szó. Mi nem titkoltuk el hováállásunkat.”⁵⁵

Gaál Gábor nemcsak vállalta, de alkalmazta is az alkotó marxizmust a *Korunk* hasábjain. Tudatos nevelő és irányító tevékenységével igényes alkotókat formált a hazai és a világ minden táján szétszórta élő magyar progresszió legjobbjából. Velük együtt, munkájuk által megalapozta a romániai magyar

⁵³ FÁBRY Zoltán: *Stószai délelőttök*. Bratislava, 1968. 127.

⁵⁴ GAÁL Gábor: *Válogatott írások*. I. Bukarest, 1964. 695—696.

⁵⁵ GAÁL Gábor: *Válogatott írások*. I. Bukarest, 1964. 691.

szocialista irodalmat és szilárd elvi megalapozottságú, tájékozott, művelt olvasótábort nevelt.

Gaál Gábor elsősorban mint kivételes képességű nagy szerkesztő, irodalom-szervező és kritikus él a köztudatban. Ő maga a *Korunk* szerkesztését tartotta a legtöbbré. (Esztétikai, irodalomkritikai írásait alkalmi írásoknak nevezte, pedig Gaál Gábort a marxista irodalomelmélet és irodalomkritika úttörői között kell számon tartanunk.) A fiatal Gaál Gábornak olyan szerkesztő példaképei voltak, mint Karl Kraus, a bécsi *Fackel* szerkesztője, „aki Közép-Európában megcsinálta több, mint huszonöt éven keresztül a kíméletlen őszinteség s a kíméletlen igazság lapját, tekintet nélkül kormányokra, bankokra, előfizetőkre és hirdetőkre”; „aki kommentálta és leleplezte, támadta és vágta a bécsi világot . . . bűneivel, irdalmával, szellemével együtt . . . kíméletlen tollal, de kivételes emberi és írói tisztasággal,”⁵⁶ vagy Maximilian Harden, a *Zukunft* nagy szerkesztője, aki „egyéniségen kívül típus is. Típusa egy igazán csak korunkban kivirágzott művész keverékének: a kritikusnak és szociológusnak s az értekezőnek és hírlapírónak, kinek képessége a mozgó valóság, s az erről a valóságról tükröződő közvélemény művészi és tudós formálásából áll.”⁵⁷

Bennük látja azokat a példamutató egyéniségeket, akik személyes helyzetükkel és tartásukkal, életük és műveik egységével leginkább hatottak rá.

Szerkesztői gyakorlatában Gaál Gábor elérte, sőt, meghaladta ezeket a csúcsoakat. Nagy szerkesztővé nem csupán irodalomszeretete és irodalomismerete, színvonaligénye, és rendkívüli szervezői adottságai tették, hanem egész életét és szemléletét átható ideológiai meggyőződése. Munkásságát az értelem és a szenvedély kettőssége irányította. Az értelem, mely egyéni adottságain túl, marxista világnézetű, tudósi rangú gondolkozását is jelenti, és a szenvedély: a saját magatartási normájából fakadó tiszta humánuma, nemzeti és társadalmi elkötelezettsége, mely arra sarkallta, hogy egész életével, az irodalom adta eszközökkel a társadalom haladását szolgálja.

1929-ben, Osvát nekrológiájában így ír: miért volt a magyar irdalom nagy dirigense Osvát? Mert „amikor még senki sem neszelt, ő már hallott hangokat, azután elindult ezeket a hangokat összeszedni, a maga apparátusával megnövelni, s mindenfelé hallhatóvá és visszhangossá tenni.” Mert míg körülötte „mindenki csak részletmunkát végzett, ő valahogy az egészet csinálta,” mert amíg „mellette mindenki más vagy lírikus volt, vagy regényíró, vagy kritikus, . . . ő mindezeknél több: egy egész irodalmi korszak . . .”

Haraszi Sándor, a hajdani szerkesztőtárs írja, hogy ezekkel a mondatokkal Gaál Gábor saját szellemi önportréját rajzolta meg.

KATALIN. V. NAGY

Gábor Gaál et la revue *Korunk*

Les années anciennes de la revue *Korunk* (Notre Époque) de Kolozsvár ont paru, de 1926 à 1940, dans la Roumanie royale.

Elle était l'organe marxiste de langue hongroise le plus éminent de la Transylvanie dans la période d'entre les deux guerres mondiales. C'est László Dienes, commissaire du peuple émigré de la République des Conseils, qui l'a fondée en 1926.

⁵⁶ GAÁL Gábor: *Válogatott írások*. I. Bukarest, 1964. 146—149.

⁵⁷ GAÁL Gábor: *Válogatott írások*. I. Bukarest, 1964. 180—185.

Son but était de „donner des constatations objectives, impartiales, c'est pourquoi donner lieu à toutes tendances de conception du monde qui se base sur une conviction véritable.” C'est l'eclectisme libéral qui caractérise les premières années. C'est aux années trente que le journal se développe en une revue marxiste, se range du côté du mouvement ouvrier et établit des relations avec le Parti Communiste illégal, dans la période de Gábor Gaál.

Après la chute de la République des Conseils, Gábor Gaál est forcé d'émigrer, à cause de son participation à la révolution prolétarienne. Il vit à Berlin et à Vienne, il publie dans la presse émigrée hongroise. En 1926, avec son ami paternel Lajos Hatvany, il part pour Kolozsvár — et il s'établit là. Dès le commencement, il publie beaucoup, son nom devient bientôt généralement connu; au cours d'une année à peine, il aura un camp de lecteurs dans les journaux hongrois les plus divers. En 1927, il s'attache à la garde de *Korunk*. En 1928 László Dienes est forcé de se réfugier de la Roumanie aussi, c'est Gábor Gaál qui prend la direction de *Korunk* et la tiendra jusqu'à son interdiction en automne de 1940. Ses collaborateurs étaient les représentants les plus éminents de la progression hongroise vivant en Hongrie, aux États successeurs ou dispersés dans le monde entier. Il a maintenu avec eux la liaison de travail à l'aide d'une correspondance étendue. Dans ses lettres, il recrute des écrivains, il demande des manuscrits et il les critique, il organise des abonnés: il rédige *Korunk*. Ses lettres rassemblées et publiées en 1975 revivifient l'atmosphère du travail d'atelier de la rédaction. Par elles se dessine l'individu de Gábor Gaál d'une manière marquante. S'il est devenu un grand rédacteur, ce n'est pas seulement à cause de son amour pour la littérature et de ses connaissances littéraires, de sa disposition excellente d'organisateur, de sa grande capacité de travail, de sa pensée éduquée, de sa culture de polygraphe et de son sens sans pareil pour la forme, mais, au delà de ses dispositions personnelles, à cause de sa conviction idéologique pénétrant sa vie entière et sa conception, à cause du marxisme à laquelle il s'est lié. Gábor Gaál a incorporé la revue *Korunk* dans le cours vivant-évoluant-se développant de la culture hongroise de Roumanie, ainsi c'est dans le processus de l'évolution que les volumes de *Korunk* documentent l'épanouissement et l'accomplissement de la pensée socialiste.

Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala kiadásában 1876-ban indult *Magyar Könyvszemle* — amelynek tehát három évvel ezelőtt ünnepelhattük 100 éves fennállását — első évfolyamának 1. füzeté lényegében teljes egészében *hungarika-szám* volt. A *ma ismét fellendülő hungarika-kutatások* fogalmai és kategóriái szerint magyar és magyar vonatkozású könyvtári dokumentumokról, azok felkutatásáról és feltárásáról adott közre tanulmányokat, közleményeket, katalógus- és bibliográfiai leírásokat, illetve jegyzékeket.

A *Magyar Könyvszemle* minden programadást nélkülöző legelső számának első tanulmányát Rómer Flóris (1815–1889) régész, művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja írta. Ahogy ő maga lejegyezte: mivel kutatásai egyik tárgya a „Corvin-Mátyás könyvtárához” való adatok nyomozása, illetőleg az általa már ismert „codexek constatalása” volt, 1874-ben útba ejtette Thorn ósrégi városát, hogy a „Naldi Naldii Florentini epistola de laudibus augustae Bibliothecae, atque libri IV. versibus Scriptis eodem argumento ad Serenissimum Mathiam Corvinum Pannoniae regem” című kéziratot tanulmányozhassa. Königsbergben is megfordult, négy „arabs” könyvet faggatott: „szabad-e ezeket Mátyás királyunk könyvtárához számítani?”. Pétervárra „egyrészt csak” azért utazott, hogy „egy francia munkát . . . mely Mátyás király könyvtárából származott volna” konstataljon, „és talán még más ottan lappangókat is” felkutasson. Rómer közlése a *Corvina-Codexek Thornban, Königsbergben és Szentpétervárt. (Közlemények 1874-ik évi újtárczámból)* címen jelent meg és azt példázza: milyen buzgalommal, elfogultsággal és tudományos hitelességre törekvő szándékkal indultak kutató elődeink a külföldön fellelhető magyar vonatkozású kódexek nyomába. A második közlemény szerzője: Fraknoi Vilmos (1843–1924) történetíró, kancnok, c. püspök, az MTA tagja, az írás közreadása idején a M. Nemzeti Múzeum könyvtári (az Országos Széchényi Könyvtár) őre, a *Magyar Könyvszemle* megalapítója, a folyóirat első szerkesztője. A Nemzeti Múzeum könyvtárában bukkan rá a mohácsi csatáról szóló, egykorú németországi újságlapokra, „melyek a mohácsi gyásznapi részleteit beszélnek el.” Igaz: „óvatossággal kell az ily újságlapokat használni. Tartalmuknak túlnyomó része alaptalan, kósza hírekből áll. De sok igaz részletet és jellemző vonásokat is tartalmaznak. És minden esetre érdemes látnunk, miképp értesült az eseményekről az egykorú közönség.” Fraknoi, mintha egyik elődje: Horváth István (1784–1846), az Országos Széchényi Könyvtár időrendben második őre intenciói szerint járt volna el a magyar vonatkozású dokumentumok közreadásával. Horváth István ismerte fel először: nem lenne helyes ugyan a múzeumot és a könyvtárt nemzeti jel-

legétől megfosztani, ám nem tartja elegendőnek a magyarok Magyarországról írt műveinek gyűjtését, a hazai történelem, irodalom, a hazai kultúra bemutatásához szükséges forrásanyagot számtalan külföldi munkából is kell összegyűjteni. A régi magyar nyomtatványok bibliográfiai számbavételének mindmáig legnagyobb alakja: Szabó Károly (1824–1890; történész, bibliográfus, egyetemi tanár, az MTA tagja) adta közre a *Magyar Könyvszemle* első számának következő közleményében 15 db XVI. századbeli magyar kalendáriumra vonatkozó adatait; valóban csak adalékokat szolgáltatva abból a hatalmas vállalkozásból, amellyel a hungarika-kutatásban, a forrásfeltáró, rendszerező és bibliográfiai munkásságban a régi magyar történelem kutatása számára kiemelkedőt nyújtott. Egy rövid leírás után, amely az egyetemi könyvtár rendezéséről ad számot idősb Szinnyi József (1830–1913; bibliográfus, az MTA I. tagja) a modern magyar tudományos bibliográfia és bibliográfiai irodalom megteremtője tollából, kezdetét veszi a — mai szóhasználattal élve — kurrens nemzeti bibliográfiai vállalkozás a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, mégpedig szinte a teljes nemzeti bibliográfiai rendszerben öltve testet, mert először az új könyvtermésről számol be *A magyar irodalom 1876-ban* c. rovat, külön követi az *1876-ra szóló naptárak* jegyzéke, majd tanulmányozhatók a *Hazai nem-magyar irodalom*, sőt a *Hazánkat érdeklő külföldi munkák* listái is, végül az imént említett Szinnyi József — az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárának későbbi megalapítója és első rendszeres továbbfejlesztője — közli a *Hírlapirodalmunk 1876-ban* címen az első kurrens sajtóbibliográfiát. Ezután már csak a folyóiratszám vegyes közleményei következnek, de ezekben is meglepően sok a hungarika-irodalomra vonatkozó hír.

Az akadémiai kiadásban megjelenő folyóirat 1876. évi első számának a tartalmát, az imént vázolt tényeket azért tartjuk figyelemre méltónak, mert jelenünkben az országos kutatás-szervezés egy új kutatási főirányt tervez *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása* címmel. Ennek az új vállalkozásnak a szemszögéből nézve a *Magyar Könyvszemle* több mint száz évének a kötetei egyrészt szinte kimeríthetetlen tárháznak tekinthetők a magyar kultúra írott emlékeinek, a magyar könyvkiadás termékeinek és a bennük található művelődéstörténeti ismereteknek újra történő számbavétele során, másrészt pedig a száz év után továbbélő folyóirat közlési lehetőségei alkalmat kínálnak a tervezett kutatási főirányba vágó és torkolló új kutatási eredmények bemutatására is.

A tervezett főirány célja és feladata ugyanis szervesen összetett (valóban komplex), és ha mégis bontanánk a természetszerűen egymásra épülő feladat-csoportokat, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy cél és feladat meghatározott tudományterületeken: — 1. reprezentatív szintézisek készítése az egyes tudományágazatok részterületeiről; összefoglaló monográfiák készítése egy-egy jelentős kulturális irányzatról a magyar történelem és kultúra egyes korszakairól, egy-egy tudományágazat történetéről; szótárak, lexikonok, egyéb gyűjtemények készítése és kiadása; — 2. a magyar történelem és kultúra tárgyi, írásos, valamint szóbeli emlékeinek kutatása és gyűjtése idehaza és külföldön; forráskiadások, szaktudományi bibliográfiák, katalógusok, topográfiák készítése, archívumok létrehozása.

Teljesen nyilvánvaló: a ránk hagyományozott, zömmel a közgyűjteményekben őrzött és részben még ezután felderítendő *tárgyi és írott emlékek, valamint a nyomtatott könyvek* számbavétele, rendszerezése, a kezdettől máig ívelő

vonulatba rendezése nélkül — vagyis az imént a célok és feladatok második csoportjába ölelt teendők elvégzése nélkül — nem képzelhető el történelmi és kulturális hagyományaink komplex kutatása, illetve az első cél- és feladatscsoportba foglalt szintézisek, összefoglalások, gyűjtemények megteremtése. A közgyűjtemények nem csupán felkutatják, számbaveszik, gyűjtik, őrzik és rendelkezésre bocsátják a forrásanyagot, hanem munkájuk szerves része a forrásfeltáró, forrásközlő tevékenység is. Ez a munka a kritikai közzététel szintjére emelkedik: a források ismertetése (katalógus, bibliográfia, repertórium) és a források közzététele — különösen ez utóbbi — vitathatatlanul tudományos feladat. Így a közgyűjtemények feladatköréhez hozzátartozik a szorosán vett kutató munka is. Az ilyen alapozású tudomány- és művelődéstörténeti jelentőségű és értékű közgyűjteményi kutatási eredmények a művelődéskutatás számára kétszázalékosan alig becsülhető hozadékkal járnak.

Futó szemle, gyors történeti visszatekintés könnyen bizonyíthatná: miként szolgálta eddig is a most már több mint 150 éves akadémiai könyvkiadásunknak a több mint 100 éves *Magyar Könyvszemle* kiadásában és támogatásában érvényre jutó tevékenysége, valamint a több mint 175 éves Országos Széchényi Könyvtár és a több mint 150 éves Magyar Tudományos Akadémia közös folyóiratának kutatást szervező szerkesztő munkája történelmi és kulturális hagyományaink ápolását, illetve írott és nyomtatott kulturális emlékeink felkutatását. Erősen foglalkoztat bennünket: miként hasznosíthatók az eddigi eredmények a „nemzeti” múltunkra vonatkozó, megújulás előtt álló kutatásokban, miként biztosíthatnánk a folyamatot és átkötést a régi és az új hungarika-kutatásokban úgy, hogy kitűnjön az azok közötti különbség is, hogy megvilágítsuk a mi nacionalizmustól mentes törekvéseink szándékait, bemutassuk a jelenben folyó hungarika-kutatásoknak a történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatásában betöltendő szerepét.

Nem a történeti, a múltba tekintő vagy éppen ott leragadó szempont vezet bennünket, hanem sokkal inkább egy kutatástörténeti irányzat alakulása: mit mutatnak az utóbbi száz évben a *Magyar Könyvszemle* hasábjain tükröződő hungarika-kutatások, milyen tanulságokkal járhatnak a folyóirat tartalmából lesűrhető megfigyeléseink a jelenben folyó vállalkozásokban, hogyan lehetne a jövőben elméletibb megalapozással és tervszerűbb szervezéssel kibontakoztatni az írott és nyomtatott kulturális értékek újra történő számbavételét, a még rejtettek felkutatását. Annak érdekében, hogy elegendő ilyen ismeret álljon rendelkezésre történelmi és kulturális múltunk szintézisekben, összefoglalásokban, gyűjteményekben történő hiteles bemutatásához; egy a múltra alapozott kutatási program távlatait, folyamatát, retrospektíve és perspektíve történő megvilágítását szeretnénk alátámasztani megfigyeléseinkkel.

A történelmi és kulturális emlékek szervezett, intézményes felkutatásának figyelemre méltó előzményei vannak, és azok lényegében a „kelet-európai nemzetek születésének” XIX. század eleji időszakára vezethetők vissza. Érdemes lenne vizsgálnunk: annak idején miként befolyásolta e kutatásokat a nemzet és haladás kettős jelszava, miként segítették a kutatások a *polgári* nemzet kialakítását, illetve melyek az indokai ma nemzeti történelmi és kulturális hagyományaink és emlékeink újra történő számbavételének, miként kívánjuk ma az új, nemzetközi perspektívájú, vagyis az egyetemleges emberi haladás folyamatába ágyazott kutatásokkal szolgálni a *szocialista* nemzeti fejlődés alakulását.

A polgári nemzet születésének, a kelet-európai nemzetek születésének történész szakértője szerint: „a reformkor — hogy a magyar történetírás hagyományos elnevezését alkalmazzuk, hiszen nagyon is helyénvaló egyébként — a nemzeti ideológia és a nemzeti azonosulás szempontjából nagyon lényeges továbblépést jelentett. Mert az addigra már igen jelentős kulturális eredményeket, a valóban megújított nyelvet és a nyelv meg a tudományok ápolására alakult Magyar Tudományos Akadémiát, meg az ugyancsak a nemzeti fejlődést szolgáló Nemzeti Múzeumot éppúgy magában foglalta, mint a . . . társadalmi kérdéseket.”¹ Igaz ugyan, hogy az „Akadémiától az új nemzeti műveltség megteremtését és a régi dicsőséges nemzeti nagyság felidézését várták egyszerre. A polgári értelemben vett nemzeti eszme nemegyszer a rendi nacionalizmussal átítatódva tűnik itt elénk.”²

Egyetlen példát hozunk csak elő a *Magyar Könyvszemle* megindulását megelőző időkből, azt a példát, amely egyébként meggyőzően alátámasztja a fenti nézeteket. A *Magyar Könyvszemle* 1967. évi egyik számából, V. Waldapfel Eszter tanulmányából³ tudjuk, hogy már 1802 novemberében, alighogy a Nemzeti Múzeum, illetőleg az Országos Széchényi Könyvtár megalapításáról, Széchényi Ferenc adományának befejezett tényéről tudomást szereztek a rendek, azonnal állást foglaltak a Buda várának a török általi feldúlása során külföldre került korvinák felkutatása és hazahozatala érdekében és csaknem félévszázados rendi küzdelem vette ezzel kezdetét. V. Waldapfel Eszter tanulmányában bemutatta a rendek követeléseiben fellelhető fogalomzavarokat, valamint az osztrák uralkodó körök kétértelmű viselkedését a követelések fogadásában. A különböző kancelláriák közötti levelezésekben a visszaszerzendő kéziratokról szólva többször az „eredetiben vagy másolatban” kitétel szerepel, tehát nem mindig volt kellően tisztázott, hogy a Corvin-kódexek, mint nemzeti múltunk dicső emlékei értékesek-e, ez esetben ezeknek másolatban való megszerzése érdektelen, vagy tartalmuknál fogva jelentenek nélkülözhetetlen értékeket, mert azok egyike-másika a magyar történetírás számára is fontos forrásmunkát jelent. Az pedig fel sem nagyon merült: Mátyás király könyvtárának a rekonstruálása, legalább a kutatás révén eszmeileg bemutatható összetétele, egysége a kor műveltségére nézve hozhat értékes művelődéstörténeti felismeréseket, megvilágíthatja, mit jelentett ez a könyvtár a hazai és az egyetemes kultúrában. Az osztrák uralkodó körök viszont, mert a korvinákra vonatkozó rendi követeléseket a közjogi követelésekkel egyenértékűnek tekintették, mindig a pillanatnyi erőviszonyok szerint reagáltak mind az osztrák földről visszaadandó kódexek ügyében, mind a más országoktól visszaszerzendő kéziratok megszerzésére nyújtandó segítség témájában. Ha a rendek Bécsset emlegették a korvinák lehetséges lelőhelyeként, sűrűsödtek a félreértések; igaz, a diplomatáknak, a kancelláriai tisztviselőknek gyakran sejtelmük sem volt, hol keressék a kért kéziratokat. Máskor úgy vélték, a Habsburg-ház számára is hasznos jelent, ha a rendek előtt kedvező benyomást tudnak kelteni. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg a követelések eredménnyel jártak. József nádor még 1844-ben is — az uralkodóhoz intézett felterjeszté-

¹ NIEDERHAUSER Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Bp. 1976. 149.

² A *Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825—1975*. Bp. 1975. 22.

³ V. WALDAPEL Eszter: *Rendi kísérletek a külföldre került korvinák visszaszerzésére a XIX. század első felében. A két modenai kódex további sorsa*. = *Magyar Könyvszemle*, 1967. 2. sz. 113—125.

sében — amiatt panaszkodik, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumnak egyetlen egy korvinája sincs.

Százhuszonöt év elteltével a *Magyar Könyvszemle* 1969. évi 1. számának Figyelő rovatában azután „A magyarországi korvinák kiállítása a Nemzeti Múzeumban” címen adhat hírt:⁴ „Ez az első alkalom, hogy a jelenleg hazánkban őrzött korvinák minden kimagasló értékű darabja (az összesen 45-ből 37) együtt látható.” Ez az írás rámutatott, hogy a Bibliotheca nem a semmiből lett improvizáció. A magyarság európai történelmének első évezredeiből is maradtak ránk értesülések és emlékek, amelyek azt bizonyítják, hogy a régi Magyarország életének is szerves tartozéka volt a könyv, a könyvtár. Keresztury Dezső szép szavaival: „A Bibliotheca Corviniana eleven hagyomány folytatásaként jött létre, mint e hagyomány legrangosabb, mert legeredetibb, a maga korában a legmodernebb, legteljesebb és legfényesebb hordozója: egy történelmi pillanatra betetőzője.” Pusztulása azután úgy következett be, hogy a könyvtár jelenleg hazánkban őrzött darabjai közül egyetlen egy sem vészelte át itthon a dúlás századait. „De a Bibliotheca mégsem tűnt el nyomtalan. Nemcsak legendája élt tovább a nagy uralkodó legendájával együtt. A szorosabban vett magyar humanizmus fejlődésére is komoly hatással volt. Elég, ha itt, annyi más mozzanat közül, csak Bonfini nagy történelmi művére utalok, amely ott készült a Bibliotheca körében, s századok magyar történetírásának mintája, tehát a magyar történelmi tudat döntő formálójává lett.” Tovább kell idéznünk Keresztury Dezsőt, mert szavainak nem pusztán a szépségére figyelünk, hanem gondolatait tartjuk a továbbiakban figyelemre méltónak, olyannak, amelyet most már egész hungarika-kutatásunkra nézve iránymutatónak tekinthetünk.

„A kört azonban kissé tágabbra kell vonnunk. Mátyás utolsó jelentős nemzeti királyunk volt, a közép-európai magyar nagyhatalom végső megújítója és kibontakoztatója. De ezt a nagyhatalmat nem érthetjük meg a maga igazi mivoltában valamilyen legújabbkori nacionalizmus szűk látóhatárai között. Mátyás birodalma s e birodalom szellemi központja nemcsak a magyaroké volt, hanem egész Közép-Kelet-Európáé, sőt, nyugodtan mondhatjuk: lényeges része volt az egész akkori világpolitikának és európai művelődésnek. Ezért maradhatott élő valóság a nagy király legendája a szomszéd népek legmélyebb rétegeiben is, s ezért válhatott a Bibliotheca Corvinianában felhalmozott szellemi kincs a szerencsésebb történelmi körülmények közt kibontakozó krakkói, prágai és bécsi humanista központok táplálójává. Ezért is őrizték meg a könyvtár jeles darabjait Európa könyvtárai. A Bibliotheca egy nemzetek felett áramló műveltség, egy nemzeteket összekötő szellemi szolidaritás szülőtte és hordozója volt s annak élő emléke maradt.”

Amikor tehát a *Magyar Könyvszemle*ben tükröződő hungarika-kutatásokat említjük, ezen belül az akadémiai könyvkiadásnak a kulturális emlékeink megőrzésében kifejtett tevékenységét is érintjük, az a szándék vezet bennünket, hogy a jelenünkben kibontakozó történelmi kutatásokhoz nyújtsunk segítséget. Mutassunk rá: az egész történelmi hagyomány letéteményeseinek tekintjük magunkat; letéteményesének, ám nem mindenben örökösének, mert a történelmi hagyományok teljessége nem nélkülözheti kritikai magatartásunkat, ezért a forradalmat és a haladót előtérbe állítjuk, nem tévesztve szem elől a történelmi folyamatok és a történelmi hagyományok komplex egységét, törekedve nemzeti fejlődésünknek a közép-európai, különösen pedig a Duna-völgyi hátterbe való behelyezésére, a velünk együtt élő nemzetiségekkel való kapcsolatainkra különös gondot fordítva.

⁴ KERESZTURY Dezső: *A magyarországi korvinák kiállítása a Nemzeti Múzeumban.* = *Magyar Könyvszemle*, 1969. 1. sz. 76 — 78.

2.

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1978 elején tárgyalta a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása* című tervezett új főirány koncepcióját.⁵ A célok és feladatok sorában megjelölve többek között a magyar történelem és kultúra tárgyi, *írásos emlékeinek* kutatását és gyűjtését *idehaza és külföldön*; forráskiadványok, szaktudományi bibliográfiák, katalógusok, topográfiák készítését, archívumok létesítését.

A könyvtári előkészületek már korábban megkezdődtek, vezető könyvtáraink időben felismerték: az előző periódusok tapasztalatainak, valamint a tudományos kutatás (elsősorban a „nemzeti” tudományok komplex kutatására irányuló törekvések) többször kifejezésre juttatott igényeinek ismeretében erősíteni kell a legjelentősebb könyvtárakra, elsősorban az Országos Széchényi Könyvtárra háruló (művelődéstörténeti és tudománytörténeti szempontú, valamint a közművelődés igényeit figyelembe vevő) hungarika-kutatásokat, azon belül, mint valódi könyvtári hivatást: a gyűjtést és a feltárást. Erősíteni kell azokat a possessorok felderítésével is járó könyvtörténeti kutatásokat is, amelyek nélkülözhetetlen feltételt jelentenek az irodalmi közönségtörténet, a történeti ízlés-szociológia, az irodalmi hatáskutatás számára, de a tudománytörténet műveléséhez is elengedhetetlen az empirikus alapok szisztematikus kiépítése. Ezeknek a felismeréseknek a jegyében került összeállításra a *Könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve* című, átfogó programot tartalmazó dokumentum — két ütemben (1977, 1978) és két részben.

Szerkesztőségünk úgy véli: a szakkörök tájékoztatására érdemes közreadni a két dokumentumot. Belőlük kitűnik a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv és Irodalomtudományi Osztálya és a Kulturális Minisztérium Könyvtarügyi Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának kezdeményező és orientáló szerepe. A dokumentumok közreadása után kiegészítő, módosító megjegyzéseket teszünk, amelyek a keretterv pontosabbá tételét szolgálják, és amelyek tükrözik a különböző fórumokon megnyilatkozott szakértők nézeteit. Végül röviden jelezzük, hogy a keretterv jegyében milyen munkálatok vannak folyamatban és milyen új vállalkozások indultak el.

KÖNYVTÁRI HUNGARIKA DOKUMENTUMOK BIBLIOGRÁFIAI REGISZTRÁLÁSÁNAK KERETTERVE

Első rész

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Kulturális Minisztérium Könyvtarügyi Osztályának Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága 1976. december 15-én a hungarika-kutatási program teljes kerettervének kidolgoztatását határozta el. Külön bizottságot jelölt ki soraiból a munkálatok megkezdésére. A bizottság elnöke: Havasi Zoltán, tagjai: Borsa Gedeon, Komjáthy Miklósné, Rózsa György, Szentmihályi János, Vízkelety András.

A kijelölt bizottság úgy vélte — egyébként az MTA és a KM Munkabizottsága sem képzelte másként —, hogy a hungarika-kutatási program teljes keretterve csak több szakaszban és több megközelítésben dolgozható ki. Legalább három fő ága van a teljes keret-

⁵ *Akadémiai Közlöny* 1978. 4. sz. 57—58.

tervnek. Az egyik feladatsorozat a dokumentumok gyűjtését öleli fel, a másik a könyvtári hungarika dokumentumok *bibliográfiai regisztrálásának* tervét jelenti, a harmadik a voltaképpeni *hungarika-kutatások* tervének kimunkálására irányul. A három feladatsorozatba fogható vállalkozás részfeladatai ugyan szorosan összefüggnek, a munkálatok időben minden esetben nem is különülnek el, mégis célszerű a tervezést differenciáltan megközelíteni. Kézenfekvőnek látszik először a bibliográfiai regisztrálás eddigi eredményeinek számbavételét és az ebből adódó feladatok kijelölését elvégezni, mert ez a munka megbízható támpontot adhat mind a gyűjtés, mind a kutatások fő irányainak meghatározásához. Az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának már évtizedek óta egyébként is az a fő törekvése, hogy a kutatások számára nélkülözhetetlen segéd-eszközök (bibliográfiák, katalógusok) összeállítását és megjelentetését szorgalmazza elsősorban.

A kijelölt bizottság számolt a vállalkozás jelentőségével, a feladat nehézségeivel, a készítendő tervezet átfogó szemléletet és részleteiben szolid megbízhatóságot együttesen kívánó jellegével.

A megbízatás teljesítése a vezető nagy tudományos könyvtárak — elsősorban a nemzeti könyvtár — feladatainak ismeretében, ezekkel az intézményekkel összehangoltan képzelhető el. A külön bizottság ezért az OSZK Hungarika Koordinációs Munkabizottságának és az OSZK Vezetői Tanácsának állásfoglalásait igényelte. Továbbá leszögezte, hogy az OSZK-ban kialakított és az MTA Munkabizottsága által már korábban elfogadott elvek (hungarikum-meghatározás) és módszertani megfontolások alapján jár el.

A kerettersv kidolgozása közben egységes koncepció következetes érvényesítésére törekszünk, azonban a dokumentumok különbözősége néha akadályozza a merev keretekbe szorítást (pl. a kéziratoknál). A bibliográfiai regisztrálást gyűjtő kifejezésnek tekintjük, amely a nyilvántartásokra, azok kiegészítését célzó kutatásokra, valamint a publikációk megszerkesztésére egyaránt vonatkozik.

Átfogó kép felrajzolása közben megvizsgáljuk: *A)* milyen bibliográfiai (katalógus-) munkálatok történtek a múltban, *B)* a mai feltételek mellett milyen munka elvégzése van folyamatban és mi várható, *C)* végül javaslatokat teszünk a (hosszú távra) tervezett vállalkozásokra.

A jelenlegi, szükségszerűen tömörített összefoglaló alapjául alaposan kimunkált részlettervek szolgáltak, amelyekben egyrészt számos probléma kifejtése, illetve sok adat is megtalálható.

A kerettersv kidolgozása, a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság mellett, más akadémiai munkabizottságokkal (pl. az MTA Középkori Munkabizottsága), sőt az MTA Irodalomtudományi Főbizottságával történő együttműködést is megköveteli.

A munka első szakaszában, tervezetünk *első részében* az OSZK hungarikum meghatározása szerinti első kategóriák keretei között maradunk, vagyis a nyelvi és területi (I—II.) hungarika kategóriákkal foglalkozunk a kezdetektől jelenünkig. Tehát most nem öleljük fel a külföldi anyagot a nyomtatványok vonatkozásában és egyelőre nem terjesztjük ki a figyelmet az ország határain kívüli kéziratokra sem.

Ez utóbbi feladatot — mintegy *második lépésben* — kívánatos lenne még ez év végéig elvégezni, hogy a bibliográfiai regisztrálás egész kérdéskörében mielőbb átfogó kép alakulhasson ki.

Jelen előterjesztésben a hungarikum meghatározásában felsorolt dokumentumféleségek közül egyesek (fototechnikával előállított dokumentumok, kötés stb.) figyelmen kívül maradtak, mert ezek a hagyományos nemzeti bibliográfiák tárgykörén kívül esnek.

KÉZIRATOK

A Magyarországon levő kéziratok

A) Közismert, de nem meglepő tény, hogy a kéziratok országos regisztrálásáról sajnos nem beszélhetünk. Ennek az a következménye, hogy a kutatás számára elsőrendűen fontos kéziratok anyag nagyobb méretű összesítése, katalógusban történő áttekintése hazánkban sajnos nem biztosított.

A kéziratok lelőhelyeinek felderítése és az egyes darabok nyilvántartása nem követheti mindenben a nyomtatványok bibliografizálásának módszerét, amelyre különben a hungarikum-meghatározás támaszkodik. Ezt a különbözőséget egyrészt maguknak a kéziratoknak, másrészt az ezeket gyűjtő intézményeknek jellege okozza: 1. A kéziratok egyedi vol-

tából adódik, hogy katalógusról és nem bibliográfiáról kell beszélnünk. — 2. A nyomtatványoknál alkalmazott időhatárok (1800, 1918 és 1945) a kéziratos gyakorlatban nem használatosak. Itt csak középkori és újkori kéziratokról beszélünk: a határ a nemzetközi gyakorlatban 1500, Magyarországon 1526. — 3. A kéziratok felállításí rendjét — ami a katalogizálás előfeltétele — formai szempontok befolyásolják: a kötetes kéziratok, kiskéziratok („analekták”), levelek. Súlyos gondot okoz a levéltári anyagtól történő elválasztásuk, főleg olyan — mindenekelőtt egyházi — intézményeknél, amelyek levéltárral is és könyvtárral is rendelkeznek. — 4. A levéltári törvény (1969. évi 27. sz. tvr.) kibocsátása további bizonytalanság forrása lett a kéziratok elhelyezése és hovatartozása kérdésében. — 5. Az ország mai határain belül őrzött kéziratok a hungarikum-meghatározás III/E pontja alapján eleve hungarikumnak minősülnek.

Az OSZK Kézirattárában 1952—1964 között értékes előmunkálatok folytak az országban levő kéziratok központi nyilvántartása és katalogizálása érdekében. Ez kiterjedt: 1. a kéziratokat közlő vagy megemlítő irodalom (folyóirateikkek) gyűjtésére, 2. a ténylegesen vagy potenciálisan kéziratosokat őrző intézményekhez kérdőívek kiküldésére, 3. néhány városban ezeknek a gyűjteményeknek a helyszínen történő felmérésére, 4. a Pécsi Egyetemi Könyvtár esetében maguknak a kéziratoknak katalogizálására is, 5. külföldi árveréseken felmerülő hungarika-kéziratok nyilvántartására. Mindezekről részletes beszámólót közölt CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára a *Kéziratok központi katalógusa és bibliográfiája* c. cikkében (Magyar Könyvszemle 1957. 282—287.)

Az évekre kiterjedő előmunkálatok teszik indokolttá a rész- vagy részlegkatalógusok kiadását, a régebben megjelentek kellő megbecsülését, illetve azok folytatását, továbbfejlesztését. A 175 éves Országos Széchényi Könyvtár számos rész-katalógust jelentetett meg, az elsőt 1814—15-ben. A felszabadulás előtti időkből egyik legjelentősebb munka BARTONIEK Emma: *Codices manuscriptorum Latini*. 1. vol. Codices Latini medii aevi. Bp. 1940. OSZK. Még a múlt században jelent meg *A budapesti M. kir. Egyetemi Könyvtár kódexjeinek címjegyzéke*. Bp. 1881.

A kódexek nyomtatott katalógusokban történő feltárásában, publikálásában a felszabadulás utáni időszak jelentős eredményekről adhat számot. Az OSZK kiadásában megjelent RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscriptorum bibliothecarum Hungariae*. 1. tom. Pestini, 1947. A magyarországi könyvtárakban őrzött liturgikus kódexek katalógusa 1973-ban újra megjelent. A kötet első része RADÓ korábban megjelent munkájának javított kiadása, a második rész új anyagot ölel fel, mindkettőt MEZEY László rendezte sajtó alá.

Megjelent az Egyetemi Könyvtár kódexjeinek a katalógusa (MEZEY László: *Codices Latini medii aevi Bibl. Univ. Budapestiensis*. Bp. 1961.), a magyarországi könyvtárakban őrzött német nyelvű középkori kódexek katalógusának két kötete (VIZKELETY András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Bp. 1969—1973.), a budapesti könyvtárak görög nyelvű kódexjeinek katalógusa (KUBINYI Mária: *Libri manuscriptorum Graeci in bibliothecis Budapestiensibus asservati*. Bp. 1956.). A szegedi egyetemi könyvtár műhelyében KULCSÁR Péter rendezte újra kiadás alá a híres gyulafehérvári Batthyány Könyvtár kódexjeiről készült katalógust (SZENTIVÁNYI Róbert: *Catalogus concinnus manuscriptorum Bibliothecae Batthyanae Albae in Transilvaniae*. 4. ed. Szeged, 1958.).

A kódexek mellett az újkori kéziratok nyomtatott katalógusokban történő feltárásában is vannak eredmények, de korántsem kielégítőek. Itt már felsorolásra sem vállalkozunk. Csak példaként említjük a nemzeti könyvtár két kiadványát: *Kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtárban 1789—1867*. (Bp. OSZK, 1950.), ill. *Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kézíratainak katalógusa 1—3*. (Bp. OSZK, 1956.) című összeállítást. Altalában megállapíthatjuk, hogy a külön kéziráttárral rendelkező tudományos könyvtárakban (OSZK, EK, MTA) az újkori kéziratoknak van valamilyen felállításí rendje, rendelkeznek használati (cédula-) vagy kötetes (nyomtatott, sokszorosított) katalógusokkal. Érdemes felfigyelni az MTA az utóbbi időben egyre gyarapodó kézirat-katalógusainak megjelenítésére.

B) Ami a jelenlegi helyzetet illeti, elmondható, hogy három vezető fővárosi tudományos könyvtárunkban — ha nem is elegendő tevszerúséggel és a feltételek hiányában nem elég hatékonysággal — folyamatos tevékenység figyelhető meg a kéziratos források feltárásában. A kéziráttárrakkal szemben egyre fokozódó kutatási igények sürgetik a feltáró tevékenységet, követelik a hozzáférhetővé tételt. Nincs ugyan még katalógusa az MTA Könyvtára latin kódexjeinek (a munkát jelenleg CSAPODI Csaba végzi), de megjelent az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógus-sorozatában a „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (a kötet nagyobb része újkori kéziratokat tartalmaz). Az OSZK-ban folyamatban van (az intézmény munkatervében szerepel) a Bartoniek-katalógus óta be-

szerzett kódexek tudományos feldolgozása (VIZKELETY András) és nyomtatott katalógus előkészítése.

Ha a közelmúltat és a jelent nézzük együtt, nem hagyhatók említés nélkül azok a mi regisztrálásra irányuló törekvésünkön túlhaladó és túlmutató kutatások, amelyek a Corvina-kutatásban CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára nevéhez fűződnek. Igaz, ezek már a külföldön még fellelhető kódexek feltárása, regisztrálása fejezetébe is tartoznak.

Különleges jelentőségűnek, országos viszonylatúnak és a hazánkban található értékek felderítését célzóknak minősülnek a kódex-töredékekre vonatkozó kutatások, amelyeket MEZEY László végez, illetve — fiatal szakembereket nevelve — irányít, és amelyek eredményei már a közeljövőben a *Fragmenta Codicum* tervezett kötetekben realizálódnak, kerülnek publikálásra. A héber kódex-töredékeknek az anyaga már publikálásra került SCHEIBER Sándor munkája révén (*A héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban*. Bp. 1969.). A kódextöredék-kutatás bizonyos rendszerességgel folyik a könyvtárakban, egyrészt az MTA Könyvtörténeti Munkabizottsága irányításával, másrészt — zenei kéziratokra vonatkozóan — az MTA Zenetudományi Intézetében.

Különös gondot jelentenek, ezért megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a külön kéziratállományokkal rendelkező könyvtárak és intézmények (állami könyvtárak, egyházi könyvtárak, múzeumok, levéltárak, magángyűjtemények) könyvtári kéziratanyagai.

Kedvező fejleménynek tekinthető az egyházi könyvtárakkal történő munkakapcsolatoknak a kiépítése. A Kulturális Minisztérium és az Országos Széchényi Könyvtár az elmúlt években elérte, hogy az egyházi könyvtárak kutatás szempontjából fontos értékei regisztrálásra kerüljenek. Az egyházi gyűjteményekben levő kódexekről az OSZK RMNY-csoportjának szerkesztésében jegyzék készül. Ez a munka a befejezéséhez közeledik.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1977. évi kiadványtervében, a készülő kiadványok között az alábbi tételek szerepelnek: — A magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai 1. A magyarországi egyházi könyvtárak középkori kódexeinek jegyzéke. — A magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai 2. A Szent Benedek Rend (panonhalmi) központi könyvtárának kézirat-katalógusa. — A magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai 3. A Tiszántúli Református Egyházkerület (debreceni) Nagy-könyvtárának kézirat-katalógusa.

A régi kéziratzeneművek katalogizálására a nemzetközi RISM-vállalkozás keretében a legutóbbi időben megindult a munka. Az OSZK Zeneműtára elsősorban az egyházi gyűjtemények e kategóriába tartozó anyagát veszi számba.

C) Javaslatok:

1. A Magyarországon őrzött kéziratok országos nyilvántartására kapjon az illetékes fórumoktól megbízást, ill. utasítást az OSZK Kézirattára, amely e feladat elvégzéséhez azután készítsen részletes tervjavaslatot. Ennek kialakításához — saját, eddigi eredményeinek felhasználása mellett — vegye igénybe a következő gyűjtéseket, ill. lehetőségeket: *a)* a vezető tudományos könyvtárak kutatási terveinek a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság által az év derekán történő áttekintésekor majd rendelkezésre álló írásbeli dokumentumok; — *b)* az OSZK RMNY bibliográfiai csoportjánál az egyházi gyűjteményekben őrzött kéziratokról készült adatgyűjtés; — *c)* az OSZK Gyarapítási Osztályának a nem egyházi könyvtárakra vonatkozó védettségi nyilvántartása; — *d)* az állami gyűjtemények muzeális jellegű könyvtári dokumentumainak nyilvántartási kötelezettségére vonatkozó 3/1975 (VII. 17.) KM—PM sz. rendelet; — *e)* a Levéltári Igazgatóságnak a levéltári törvény végrehajtási utasítása (30/1969 (IX. 2.) korm. rend.) alapján vezetett nyilvántartása.

2. A Magyarországon őrzött kéziratzeneművek országos nyilvántartására, amely az OSZK Térkép-, ill. Zeneműtárának lenne feladata, készüljön a fentiekkel párhuzamosan a határterületek pontos egyeztetésével külön tervjavaslat.

NYOMTATVÁNYOK

A kezdetektől napjainkig

A) A nyomtatványok bibliográfiai regisztrálásának, másképpen szólva a retrospektív és kurrens nemzeti bibliográfiai törekvéseknek két nagy korszakáról beszélhetünk. Az egyik a 19. század második felében indult kiadványsorozat, amely a magyar könyvtermést többéves ciklusbibliográfiákban regisztrálta, a másik a felszabadulás utáni években létrehívott nagyszabású tudományos vállalkozás, amely a szinte naprakész kurrens bibliográfia mellett az előbbi könyvészeti összefoglalások pótlásait, kiegészítéseit, ill. új kiadását indította meg.

A legújabbkori könyvtári dokumentumok bibliográfiai regisztrálásánál külön figyelembe veendő, a korábbi időszakoktól eltérő tényezők: — 1. a sokszorosítási eljárások rohamos fejlődésével párhuzamosan a dokumentumok számának mennyiségi növekedése, továbbá fajtáinak differenciálódása; — 2. a nemzeti bibliográfiai tájékoztatással szemben támasztott újabb követelmények (tudományos, gazdasági és műszaki tájékoztatás, kulturális propaganda támogatása stb.) előtérbe kerülése; — 3. a legújabbkori kurrens nemzeti bibliográfiai elsősorban az aktuális tájékoztatást szolgálják, míg az egyes szaktudományok történetére vonatkozó kutatások inkább a nagyobb korszakokat felölelő összefoglalásokra támaszkodnak.

Az első korszak egyik legjelentősebb eredménye SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtára* köteteinek megjelenése. Az első (1879) az 1531—1711 közt megjelent magyar nyelvű könyvek, a második (1888) az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok időrendes könyvészeti kézikönyve. Ehhez csatlakozott SZTRIPSZKY Hiador *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának 1—2. kötetéhez* — Budapesten 1912-ben publikált gyűjtése. SZABÓ Károly munkásságát folytatta PETRIK Géza *Magyar Könyvészet* sorozata a 18—19. század teljes hazai könyvtermésének feldolgozásával. Fő műve *Magyarország bibliographiája 1712—1860* (1—4. köt. Bp. 1888—1892), amely az addig ismert könyvészeti adatokon kívül mindenképp a budapesti három nagy könyvtár katalógusára támaszkodott. Az 1860 utáni *Magyar Könyvészet* (PETRIK szerkesztésében), amely az újonnan megjelent nyomtatványok rendszeres nyilvántartása alapján készült, első kötetében (1885) az 1860—1875 években megjelent magyar könyvek és folyóiratok bibliográfiáját, a másodikban (1890), amelyet KISZLINGSTEIN Sándor szerkesztett — az 1876—1885. évek könyvészetét, a következőkben (1908—1913) — ismét PETRIK-tól — az 1886—1900-ig megjelent nyomtatványok bibliográfiáját adja. A PETRIK által szerkesztett utolsó ciklus — amelyet BARCZA Imre fejezett be — az 1901—1910-es évtized nyomtatványait közli. (1—2. köt. 1917, 1928.) Az 1911—1920-as évek *Magyar Könyvészetét* pedig KOZOCSA Sándor rendezte sajtó alá (1—2. köt. 1939—1942.).

Ezzel a kötettel a Magyar Könyvészet sorozata hosszú időre megszakadt. 1921—1935 között csupán könyvkereskedelmi célokat szolgáló jegyzékek láttak napvilágot, különféle periodicitásban és szerkesztési elvek szerint, a Corvina folyóirat mellékleteként és a Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesületének évkönyvében. Az 1936—1941. évek könyvtermését tartalmazó, a kötelespéldányokat igényesen feltáró éves könyvészet hat kötetben, már az OSZK szerkesztésében került közreadásra. Ezt követően az 1942—1944. évekre csak a Szociográfiai Intézet negyedéves füzetei adnak tájékoztatást a hazai új könyvekről.

A második korszakban az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia közös vállalkozásában az egész szintézisre való törekvés megújodik és mára már konkrét tudományos segédeszközöket eredményez. 1971-ben megjelenik az *RMNY* első kötete (BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc stb.). Ugyanebben az évben lát napvilágot (az OSZK vállalkozásában) a PETRIK-féle bibliográfia 18. századi ötödik pótkötete (KOMJÁTHY Miklósné) és a következő évben az 1712—1800 időkorre vonatkozó nyomdatutatót tartalmazó hatodik kötet (MARKOS Béla).

Az OSZK 1946-ban megindította a kurrens nemzeti bibliográfiát, s ezzel annak 1960-tól fokozatosan kiteljesedő rendszerét alapozta meg. Ennek eddig megjelent kumulációi: — *Magyar Könyvészet 1945—1960*. 1—5. köt. Bp. 1964—1968. — *Magyar Könyvészet 1961/1962—1972/1973*. Éves kumulációk.

A *Magyar Könyvészet* kötetei a *Magyarország területén* nyomtatott könyveket tartalmazzák nyelvre való tekintet nélkül. A külföldi magyar nyelvű könyvek regisztrálása 1876—1918 között teljességgel hiányzik.

A két világháború közötti külföldi magyar nyelvű könyveket Csehszlovákiában az 1919—1928. Romániában az 1925—1942 évekre vonatkozóan önálló publikációk formájában adták közre.

Ami az *időszaki kiadványokat* illeti, az *évkönyvek*, *almanachok*, *naptárak* a nemzeti bibliográfia különböző kötetekben a könyvekkel együtt kerültek közreadásra (1712–1976). Az *iskolai értesítőket* a Magyar Könyvészet kötetekben csupán az 1712–1860, 1901–1910, 1936–1941 közötti korszakokban regisztrálták, holott azok 1850-től 1944-ig jelentős értekezéseket tartalmaznak. Az intézmények és vállalatok *éves beszámolóit* és *zárszámadásait* a Magyar Könyvészet 1920-ig csupán jelentéktelen mennyiségben tartalmazza, de az 1936–1941. évi kötetek ezeket rendszeresen közölték.

A *hírlapok*, *folyóiratok* és a *folyóiratcikkek repertórium*a a Magyar Könyvészet kötetekinek egy részében szintén a könyvekkel együtt kerültek regisztrálásra. A korszak hírlap- és folyóirat címanyaga a Magyar Könyvészetet kívül az alábbi kötetekben nyert bibliográfiai feldolgozást: — DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada. 1705–1805*. Bp. 1941. — KERESZTY István: *A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705–1867*. Bp. 1916. ; — RÉZ Henrik: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München 1935. ; — SZALÁDY Antal: *A magyar hírlapirodalom statistikája 1780–1830*. Bp. 1884. — BUSA Margit: *Az 1848–49. évek sajtóbibliográfiája*. — KEMÉNY G. Gábor: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc napilapjaiban. Bp. 1957. — SZINYNYEI József, id. — KERESZTY István: *A magyar hírlapirodalom 1895–1909*. Bp. 1895–1913. klny. MKsz. — KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója 1911–1920*. Bp. 1942.

Az utóbbi években a helyismereti munkálatok fellendülése a megyei sajtóbibliográfiák egész sorát eredményezte. Ezek együttesen részben helyettesítik a felszabadulás előtti korszak hiányzó retrospektív sajtóbibliográfiáját.

A felszabadulás utáni hazai hírlapok és folyóiratok címanyagáról az alábbi összefoglalások jelentek meg: — DEZSÉNYI Béla—FALVY Zoltán—FEJÉR Judit: *A magyar sajtó bibliográfiája. 1945–1954*. Bp. 1956. — *A magyar hírlapok és folyóiratok jegyzéke. 1958*. Az MNB melléklete. Bp. 1958. — GOMBOCZ István—SZEKERES Margit—SZIGETHY Jolán: *A magyar folyóiratok válogatott jegyzéke*. Bp. 1960. — *Magyar hírlapok és folyóiratok jegyzéke. 1965*. Bp. 1968. OSZK. — *Kurrens Magyar Időszaki Kiadványok Jegyzéke. 1974–1975*. 1976. Közp. Stat. Hiv. Könyvtára. A hazai anyagot egészíti ki a *Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára. 1945–1970*. 1. köt. Szomszédos szocialista országok. Összeáll. KEMÉNY G. Gábor. Bp. 1974. OSZK; 2. köt. Nem szocialista országok. Összeáll. NÉMETH Mária. Bp. 1972. OSZK.

A Magyar Könyvészet kötetein kívül a *folyóiratcikkek repertóriumát* a felszabadulás előtt csupán egy kiadvány foglalta össze: SZINYNYEI József, id.: *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium*a. 1/1. Hazai folyóiratok, évkönyvek, naptárak és iskolai értesítvények repertóriuma. 1778–1873. Történelem és annak segédtudományai. 1/2. Hazai szaklapok, folyóiratok, évkönyvek, naptárak és iskolai értesítvények repertóriuma. 1778–1874. Természettudomány és matematika. 2/1. Hírlapok. 1731–1880. Történelem és segédtudományai. Bp. 1874–1885.

A *zeneműveket* a Magyar Könyvészet az 1936–1940. kumulálásában, az 1941. évi kötetében, az 1946–1969 közötti években az MNB füzeteiben a könyvek között, de önálló fejezetben, végül az 1945–1960. önálló kumulációban (1969) tartja nyilván. Ehhez járul az összes nem-zenei hanglemezekről: PÓCSINÉ MUNKÁCSI Gabriella: *Irodalmi hanglemezek Magyarországon*. Diszkográfia. 1953–1974. Bp. 1975. OSZK.

A *térképek és atlaszok* a Magyar Könyvészet kötetekben a könyvekkel együtt kerültek közreadásra a következő korszakokban: 1876–1885; 1886–1900; 1901–1910; 1911–1920; 1936–1941. Részben pótolja a hiányos magyar térkép-bibliográfiát: FODOR Ferenc: *A magyar térképvás. 1–3. köt.* Bp. 1952–1954. A felszabadulás utáni térképek címanyagát 1946–1976 között az MNB füzetei a könyvek között, de önálló fejezetben tartják nyilván, amelyeknek egy része az 1945–1960. önálló kumulációban (1969) is napvilágot látott.

A *kisnyomtatványokról* szólva: a legrégebb korszakokban retrospektív nemzeti bibliográfiánk ciklusai terjedelmre való tekintet nélkül feltárta a nyomtatványokat. Az RMNY anyaggyűjtése során tudatosan kihagyásra kerültek az 1750 utáni címlap és impresszum nélkül kiadott, levéltári jellegű kiadványok. 1850-től azonban a kisnyomtatványok száma rendkívüli mértékben megszorodott, így ettől kezdve csak bizonyos speciális kategóriák bibliográfiai regisztrálására mutatkozik reális társadalmi igény: színlap, grafikai plakát, metszet stb. A legújabbkori kisnyomtatványok területéről egyedül az *Országos Széchényi Könyvtár grafikai plakátjai 1914-ig*. c. leíró katalógus jelent meg (1961.).

A felszabadulás utáni korszak kisnyomtatványai közül a grafikai *plakátok és metszetek* iránt a legnagyobb az érdeklődés. A Magyar Könyvészet keretein belül ezek három kötetben az 1961–1966. évkörben nyertek rendszeres feldolgozást.

B) A Régi Magyarországi Nyomatványok első kötete (1473—1600) mint már említettük 1971-ben jelent meg. A második kötet kézírata (1601—1635) lektorálás alatt áll. Folyik a 18. század anyagának gyűjtése. 1981 előtt az RMNY második kötetének megjelentetése mellett szerkesztésre kerül a harmadik kötet (1636—1660) kézírata, befejeződik továbbá a 18. századi anyaggyűjtés a hazai közgyűjteményekben, majd ennek eredményeként elkészül az ún. Petrik újabb kiegészítéseket tartalmazó hetedik kötetének szerkesztésre kész alapanyaga.

A Magyar Könyvészet 1801—1920. közötti időszak könyveiről készült kötetek megjelenése óta (1882, 1942) előkerült eddig ismeretlen nyomtatványok bibliográfiai gyűjtésével és feldolgozásával jelenleg szervezeten sehol sem foglalkoznak. A tudományos közvélemény igénye pedig a 19. század ma már elavult és erősen hiányos bibliográfiáinak legáltalább kiegészítéseire állandóan növekszik. Az új adatok publikálása elsősorban a társadalomtudományok különféle területein működő kutatók számára nélkülözhetetlen.

A Magyar Könyvészet 1921—1944 közötti időszak retrospektív nemzeti bibliográfiája jelenleg az OSZK-ban szerkesztés alatt áll. A mintegy 150 000 tételt tartalmazó, tudományágak szerint rendszerezett kiadványt hat szöveges és két index-kötetre tervezik. A kiadványsorozat nyomtatása 1980-ban indul.

Kurrens kiadványsorozatok: — Magyar Nemzeti Bibliográfia. 1946— havi, 1961— félhavi periodicitással. A szorosabb értelemben vett könyvek címnyagán kívül a következő dokumentumokat is tartalmazza: tankönyvek 1964-ig; zeneművek 1969-ig; zenei hanglemezek 1962—1969 között— nem-zenei hanglemezek 1970-től; évkönyvek, almanachok, naptárak és egyéb könyv jellegű periodikumok 1975-ig; térképek 1976-ig. — Magyar Könyvészet. Tankönyvek. 1965/66— kétéves periodicitással. — A magyar bibliográfiák bibliográfiája. 1956— két, ill. hároméves periodicitással. — Magyar Könyvészet 1961—1975. Szerkesztés alatt álló kumuláció.

Az 1919—1944 közötti korszak külföldi magyar nyelvű könyveinek bibliográfiai regisztrálásával jelenleg sehol sem foglalkoznak. Az 1945 utáni külföldi magyar nyelvű könyvek eddigi jelentős anyaggyűjtésének felhasználásával az OSZK kiadványsorozatot tervez. Ennek első ciklusa: Magyar Könyvészet 1961—1970. Külföldi magyar nyelvű könyvek — 1. köt. Románia; 2. köt. Csehszlovákia; 3. köt. Jugoszlávia; 4. köt. Szovjetunió, Lengyelország, Bulgária; 5. köt. Egyéb országok; 6. köt. Összesített mutató az 1—5. kötethez. Az 1—2. köt. sajtókész, a 3. köt. majd Csáky Piroska: A jugoszláviai magyar könyv. 1945—1970. (Újvidék 1973.) kiadványra támaszkodik. 1977-től a külföldi magyar nyelvű könyvek kurrens publikálása a Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok, amely a Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertóriumába épül be, negyedéves periodicitással.

Az idősági kiadványok közül, mint már említettük PETRIK kötetei 1860—1900 között az iskolai értesítőket nem tartják nyilván, holott az iskolai értesítő irodalom Magyarországon 1850-nel veszi kezdetét. Jelenleg az iskolai értesítő bibliográfiai gyűjtésével és feldolgozásával természetesen sehol sem foglalkoznak.

Ennél még szembeszökőbb, hogy a hírlap- és folyóiratanyag retrospektív bibliográfiai fel-tárásának munkálatai is elakadtak. A 60-as évek első felében szakértők közreműködésével kidolgozott koncepció alapján indult az Ephemerides Hungaricae sorozat vállalkozása, amelynek munkálatai több évvel ezelőtt megszakadtak. A tervek szerint hat kötetben az 1705—1919. években a történelmi Magyarország területén bármely nyelven megjelent hírlapok és folyóiratok címnyagát fogják tartalmazni. Az első kötet — még mindig vitatható — kézírata nyomdai szerkesztés alatt áll.

A két világháború közötti korszak hazai idősági kiadványainak retrospektív bibliográfiai feldolgozásával csak közvetve, rekatalógizálás során foglalkozik az OSZK. Az OSZK Hírlaptárában a Magyar Idősági Kiadványok Bibliográfiája 1976. c. kiadvány szerkesztés alatt áll. Ez az éves, kurrens bibliográfia a hagyományos periodikumokon kívül a könyv jellegű idősági kiadványokat is tartalmazza.

SZINNYEI folyóiratrepertóriumának megjelenése óta nem folyik szervezett bibliográfiai feldolgozó tevékenység a retrospektív folyóiratcikkek repertórium területén sem.

A felszabadulás után indult kurrens folyóiratrepertórium a Magyar Folyóiratok Repertóriumába. 1946—1976; — 1946— negyedéves — 1950— havi; 1965-től kéthetes periodicitással. A Magyarországon nyomtatott tudományos és tudomány népszerűsítő folyóiratok válogatott cikk-bibliográfiája.

1977-től Magyar Idősági Kiadványok Repertóriumába. Kéthetes periodicitással. Címnyaga az MNB-ből átvett könyv jellegű idősági kiadványokkal bővült.

Az MFR retrospektív kumulációja — a korábbi korszakokhoz hasonlóan — már az anyag mennyiségű növekedése miatt sem látszik reálisnak.

A külföldön megjelent magyar nyelvű folyóiratok válogatott cikkanyagát tartalmazza a Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertóriumába (1972—1976). A külföldi magyar

nyelvű könyvekkel bővítve 1977-től *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok* címmel, negyedéves periodicitással megjelenő kurrens kiadvány.

Eddig a Magyarországon megjelent *zeneművekről* összefoglaló bibliográfia nem készült. Kéziratban van MONA Ilona: A magyarországi zeneműkiadványok jegyzéke 1867-ig. — 1970-től az MNB-ből kivált önálló kiadvány a *Magyar Zeneművek Bibliográfiája*. Negyedéves periodicitással, amely a zeneműnyomtatványokat és a zenei hanglemezeket tartalmazza.

Továbbá meg kell állapítanunk, hogy jelenleg a *térképek* retrospektív bibliográfiai feltárására irányuló kimunkált tervet is nélkülözzük. 1977-től az MNB-ből kivált önálló kiadvány a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Térképek bibliográfiája*. Évente kétszer jelenik meg.

Hasonlóképpen eddig még nem történt gondoskodás az 1850 után nagyobb mennyiségben jelentkező speciális kisnyomtatványok bibliográfiai feltárásáról. A regisztrálás szempontjából jelentős egyleveles nyomtatványok: a *grafikai plakát*, a *színházi dokumentumok* közül pedig a *színlap* és a 19. században a *szórólap*.

A legújabbkori kisnyomtatványok területéről egyedül Az Országos Széchényi Könyvtár grafikai plakátjai 1914-ig c. leíró katalógus jelent meg (1961.). 1945 után a kisnyomtatványok számos típusa közül mindenekelőtt a grafikai plakátok és metszetek bibliográfiai nyilvántartására mutatkozik társadalmi igény. Ezek a Magyar Könyvészet keretén belül három kötetben az 1961—1966. évkörben nyertek feldolgozást. A kisnyomtatványok közül a *gyártmányismertetőket* 1976-tól a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára feldolgozza. Bibliográfiai közreadásuk tervéről nincs tudomásunk.

C) Javaslatok:

1. Vegye fel az OSZK távlati tervébe az 1801—1918 között Magyarországon készült és bibliográfiailag eddig még nem regisztrált könyvek adatainak gyűjtését, majd ezek pótlások, kiegészítések formájában történő publikálását. Elsőnek az 1801—1850 közötti periódus kerüljön korszerű feldolgozásra, a kisnyomtatványokkal együtt.

Ezzel párhuzamosan és azonos módon kellene eljárni a külföldön megjelent magyar nyelvű könyvekkel, amelyek bibliográfiai nyilvántartása 1801-től 1920-ig egyetlen kumulációval megoldható lenne.

Az 1921—1944 közötti korszak külföldön nyomtatott magyar nyelvű könyveinek bibliográfiai összefoglalása későbbi feladatnak látszik.

2. A külföldi magyar nyelvű könyvek retrospektív bibliográfiai összeállításait 1945-től kezdve a területiáisan illetékes nemzeti könyvtárral szoros együttműködésben kell teljesíteni.

Támogatni kell az olyan vállalkozásokat, amelyek az 1945—1960 közötti külföldi magyar nyelvű nyomtatványok bibliográfiai feltárását segítik elő.

3. Készüljön el — esetleg az OSZK és az OPKM közös vállalkozásaként — a hazai iskolai értesítőkből (zömmel 1850—1944 között) kiadott értekezések szakrepertórium, ill. ennek alapjául maguknak az iskolai értesítőknél bibliográfiája.

4. Az intézmények és vállalatok éves beszámolóinak és zárszámadásainak összefoglaló bibliográfiája csak közös vállalkozás formájában valósítható meg: a dokumentumokat az OSZK rendezett formában bocsátaná rendelkezésre, míg a szakbibliográfiai és szerkesztési munkát az illetékes közgazdasági információs szerv végezné.

5. Az OSZK Hírlaptárában megindult rekatalógizálás eredményeinek felhasználásával fel kell újítani a hazai időszaki kiadványok retrospektív bibliográfiai munkálatait is, beleértve a külföldi magyar nyelvűeket is.

6. Minthogy az 1945 előtti folyóiratcikk-repertórium elkészítése (beleértve a külföldi magyar nyelvűeket is), valamint az MFR retrospektív kumulálása nem látszik reálisnak, annak megoldását más úton kell keresni. Ezért ösztönözni és támogatni kell a jelentősebb tudományos folyóiratok repertóriumának elkészítését, valamint a különféle tudományágak kumulatív szakbibliográfiáit.

7. Tegye meg az OSZK a szükséges intézkedéseket, hogy a hazai zeneművek, hanglemezek és térképek, atlaszok retrospektív bibliográfiája idővel összeállításra kerüljön.

8. A Munkabizottság vizsgálta meg, hogy az 1850 utáni hazai kisnyomtatványok közül melyek azok a speciális kategóriák (grafikai plakát, metszet, színlap stb.), amelyeknek bibliográfiai feltárására reális társadalmi igény mutatkozik. (1977.)

KÖNYVTÁRI HUNGARIKA DOKUMENTUMOK BIBLIOGRÁFIAI REGISZTRÁLÁSÁNAK KERETTERVE

Második rész

A könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálása kerettervének első részében — a külön bizottság (elnök: Havasi Zoltán, tagok: Borsa Gedeon, Komjáthy Miklósné, Rózsa György, Szentmihályi János, Vízkelety András) munkájának első szakaszában — az OSZK hungarikum meghatározása szerinti első kategóriák keretei között maradtunk, vagyis a nyelvi és területi (I—II.) hungarika kategóriákkal foglalkoztunk kezdetektől jelenünkig.

A keretterr első része a kéziratok és nyomtatványok különféle típusaira vonatkozóan — a kezdetektől napjainkig — a következőket vizsgálta meg: A) milyen bibliográfiai (katalógus-) munkákat történtek a múltban, B) a mai feltételek mellett milyen munka elvégzése van folyamatban és mi várható, C) végül javaslatokat tettünk a (hosszú távra) tervezett vállalkozásokra.

A keretterr első része ígérte, hogy a második részben kerül sor a minket érintő, az ország határain kívüli kéziratok és a külföldi magyar vonatkozású nyomtatványok regisztrálási helyzetének áttekintésére, a nyilvántartásokra vonatkozó javaslatok ki-munkálására.

A keretterr második részének kidolgozása közben is egységes koncepció következetes érvényesítésére törekszünk, még akkor is, ha a dokumentumok (kéziratok, nyomtatványok) különbözősége nehezíti a közös keretbe foglalást. A bibliográfiai regisztrálást ebben a fejezetben is gyűjtő kifejezésnek tekintjük, amely a nyilvántartásokra, azok kiegészítését célzó kutatásokra, valamint a publikációk megszerkesztésére egyaránt vonatkozik.

Már az első részben tárgyalt, a Magyarországon levő kéziratok kérdésének vizsgálatakor is kitűnt, hogy a kéziratok lelőhelyeinek felderítése és az egyes darabok nyilvántartása nem követheti mindenben a nyomtatványok bibliografizálásának módszerét. A Magyarország jelenlegi határain kívül lévő kéziratok regisztrálására irányuló törekvésekben még inkább kell bizonyos sajátosságokkal számolnunk. (Az MTA—KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága elnökének egyetértésével a külön bizottság munkájába bevontuk e kérdés kiváló szakértőjét: Csapodi Csabát is.) A kéziratokra vonatkozó fejezetben nem tudjuk követni a tárgyalás eddigi tiszta szerkezetét (ti. az eddig végzett munka, a folyamatban levő tevékenység és a javaslatok sorrendjét), az a kérdés más metszetekben történő megvilágítást követelt, ám a fejezet szerkesztésében mégis megközelítően az eddigi csoportosítást (A, B, C) alkalmaztuk.

A magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok (Hung. III—IV., személyi-intézményi, tartalmi hungarikum) gyűjtésének, bibliográfiai regisztrálásának és publikálásának az eddigi szempontok szerinti kidolgozása is sokkal bonyolultabb feladat, mint a hazai anyagé. Ezért a „Nyomtatványok” fejezetben ugyan korszakbontás nélkül egybeöleljük az áttekintést a kezdetektől napjainkig, de külön vesszük a személyi-intézményi hungarikum ügyét és külön a tartalmi hungarikumot.

KÉZIRATOK

A Magyarország jelenlegi határain kívül levő kéziratok

A) A jelenleg az országban levő kéziratok regisztrálásával egyenlő jelentősége van a határokon kívül őrzött hungarika-kéziratok feltárásának. Ismeretes, hogy a középkori magyar könyvvállomány legnagyobb része elpusztult. Ami fennmaradt, az is túlnyomórészt jelenlegi határainkon kívül található. Részint ugyanis az ország határai megváltoztak, részint pedig a XVI—XVII. században a háborús események miatt a kódexek egy részét külföldre menekítették. Ebből az anyagból a XIX—XX. század magyar kutatói már sokat feltártak, munkájuk azonban többnyire egyéni vállalkozás volt — személyes lehetőségeiknek megfelelően. Központilag irányított, szervezett kutatásra nem került sor.

Mind az anyag természete, mind a kutatás módja, mind pedig a kutatók felkészültsége, ill. felkészítése szempontjából különbséget kell tennünk a középkori és az újkori kéziratok között. (A középkori kutatások határévenként az eddigi gyakorlatnak megfelelően 1526-ot kell venni, az újkoron belül további időhatár felvétele nem látszik célszerűnek.) A középkori kéziratok esetében ugyanis a szerző és a téma magyar voltán kívül döntő fontossága van minden egyes példánynak (az illuminátor, scriptor, kötés,

eredet, előző tulajdonos miatt), ezért elkerülhetetlen a gyűjtemények példányonkéntⁱ átvizsgálása.

Újkori kéziratok esetében a szerző és a tartalom mellett a példány vizsgálata csak kivételes esetben szükséges. Az újkori kéziratokkal kapcsolatos munka nagy része tehát a katalógusok átvizsgálására irányul.

B) Ez a munka évtizedekre szóló feladatot jelent, a katalógusok és gyűjtemények nagy tömegének átvizsgálását igényli. Szükséges ezért a tervszerű sorrend megállapítása. Mindenekelőtt sort kell keríteni elsősorban azokra a külföldi gyűjteményekre (könyvtárakon kívül esetleg múzeumok és levéltárak is szóba jöhetnek), és azokra, amelyek egykor Magyarország határain belül voltak, vagy amelyek Magyarországhoz ugyan sohasem tartoztak, de vele a történelem folyamán szoros politikai, ill. kulturális kapcsolatban álltak (Ausztria, Lengyelország, Csehország, Itália, Dél-Németország, Törökország). Különbséget kell tenni, hogy a volt magyarországi gyűjtemények minden darabját (mint proveniencia-hungarikát) kell regisztrálni, míg a külföldiekben csak a magyar vonatkozásúakat.

A külföldi kutatások előkészítéseként, ill. azokkal párhuzamosan jelentős feladatok elvégzésére van szükség már itthon is.

A munka első fázisaként mindenekelőtt megállapítandó: — melyek egyes országokon belül az átvizsgálandó gyűjtemények, — milyen katalógusok jelentek meg az illető gyűjtemény anyagáról, — mi az, ami ezek közül itthon hozzáférhető, — magyar részről eddig milyen kutatások folytak az illető gyűjteményben és ezek során mit tártak fel; ehhez nagy segítséget nyújt az OSZK Kézirattárában felállított, 1952 és 1964 között összegyűjtött kézirat-bibliográfia — mintegy 30 000 cédula; vö. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Kéziratok központi katalógusa és bibliográfiája*. MKsz 1957. 282—287.; ezt a gyűjtést is folytatni kellene, — minden előzetesen verifikált hungarika-kéziratról készüljön központi kartotéklap; erre kerüljenek rá — ha szükséges — a helyszíni vizsgálat adatai, a mikrofilmenrendelés időpontja és a beérkezett film jelzete.

A publikált katalógusok döntő jelentőségéből következik, hogy ezek terén a magyarországi (budapesti) könyvtárakban fennálló hiányokat pótolni kell (ha másként nem megy, mikrofilmen), és az újabb megjelenő katalógusokat folyamatosan be kell szerezni. Kívánatos a fölös, kettős beszerzések elkerülése érdekében, hogy az OSZK és az MTA Könyvtára egyeztesse ilyen irányú beszerzéseit.

Ezeknek a munkálatoknak az elvégzésére kézirattárosi szakképzés és gyakorlat nem, csak megfelelő szakember irányítása szükséges.

A fentiek alapján gyűjteményenként készüljön jegyzék: — minden olyan kéziratról, amelynek hungarikum-voltára e katalógusok valamiféle pozitív ismérvet nyújtanak (pozitív jegyzék), — minden olyan középkori kéziratról, amelynek idegen voltát (bohémika, valahika, germanika stb.) e katalógusok nem bizonyítják, tehát ilyen adatok hiányában *lehetnek* magyarok is (negatív jegyzék).

Ugyanilyen szempontok szerint kell tanulmányozni minden, csak a helyszínen rendelkezésre álló cédulakatalógust vagy más segédletet is.

A folyamatos és sorozatos külföldi kiutazást előzzék meg az illető országban végzett rövid helyszíni vizsgálatok annak megállapítására, hogy melyik gyűjteményben milyenek a kutatási lehetőségek, milyen csak helyben használható (cédula-) katalógussal rendelkeznek, milyen a közép- és újkori kéziratok hozzávetőleges aránya, kb. mennyi időt igényel a tervezett munka.

Ilyen előzetes, tájékoztató bejárást kell végezni Szlovákiában, Jugoszláviában (dalmát kolostorok), Erdélyben, Lengyelországban, a történelmi Csehországban. Az osztrák kolostori könyvtárak állapotáról az ÖNB-ben kell tájékoztatást kérni.

Az előkészítő munkákkal párhuzamosan folytatni kellene a munkát a már megkezdett területeken (Bécs, München, Róma, Firenze), valamint a tájékozódó utaktól függetlenül olyan gyűjteményekben, ahol biztosan várható eredmény: — Szlovákia: a Matica slovenská Túrócszentmártonban; — Jugoszlávia: az egyetemi és az érseki könyvtár Zágrábban; — Lengyelország: a Jagello-könyvtár Krakkóan; — NDK: a Landesbibliothek Drezdában.

A helyszínen kutatók számára segédletként készüljön jegyzék az idegen nevű, de magyarnak számító potenciális szerzőkről, valamint a történelmi Magyarországhoz tartozó legfontosabb idegen nyelvű helynevekről.

A külföldi (elsősorban a szomszéd országokban levő) könyvtárakban, levéltárakban és múzeumokban őrzött hungarika-kéziratok központi nyilvántartásának elindításánál érdemes lenne összegyűjteni a közgyűjteményeink (OSZK, MTAK, OL stb.) mikrofilmtáraiban őrzött kéziratanyag adatait. Az elmúlt évtizedekben történész, irodalomtörténész stb. kutatók útjai nycmán tekintélyes mennyiségű mikrofilmet hoztak meg

ezek az intézmények, s ezek központi nyilvántartása kiegészíthetné a nyomtatott katalógusokból nyerhető adatokat, ugyanakkor megelőzné adott esetben a másodszori mikrofilm megrendelést.

Míndenzen munkálatokat az OSZK és az MTA könyvtára egymással kooperálva irányítaná és végezné külső szakemberek bevonásával. A középkorra vonatkozó kutatásokat az MTA megbízásából az MTA Könyvtára, az újkorra vonatkozókat pedig az OSZK fogná össze. Ilyen munkamegosztással történne a mikrofilmek beszerzése is.

C) *Javaslat*: A Magyarország jelenlegi határain kívül levő kéziratok regisztrálásának tervszerűbbé és szervezettebbé tétele érdekében az OSZK és az MTA Könyvtára kapjon az illetékes fórumoktól megbízást, ill. utasítást és anyagi feltételeket a B) pontban meghatározott és ütemezett, szakmailag átgondolt feladatok teljesítésének megkezdésére. A két intézmény készítsen részletes tervtanulmányt a külföldi kutatásokat előkészítő hazai regisztráló munkára, nyilvántartásokra és készüljön részletes kiutazási terv a rövid helyszíni vizsgálatok, majd a hosszabb időtartamú külföldi kutatások egybehangolása céljából.

NYOMTATVÁNYOK

A kezdetektől napjainkig

A magyar vonatkozású, külföldön keletkezett nyomtatványok bibliográfiai regisztrálásához szükséges helyzetelemzésnek igen összetett képpel kell szembenéznie.

Számolnunk kell például azzal a különbözőséggel, amely az 1801 előtti nyomtatványok és a 19–20. századi nyomtatványok között mutatkozik. Az újabkori külföldi idegen nyelvű hungarikumok egyre növekvő mennyisége a gyűjtés és feltárás szempontjainak körülhatárolását, felderítési súlypontok kialakítását igényli. Felmerült a kérdés: lehetséges-e korszakhatárok nélkül egybeölelni kezdetektől napjainkig a külföldi nyomtatványok ügyét. Ezt választottuk mégis, mert a hazai anyag tárgyalásakor is ezt a szerkezetet alkalmaztuk.

Ezen a vizsgálódási fejezeten belül azonban mégis külön tárgyaljuk a személyi-intézményi hungarika (Hung. III.) kérdését és külön a tartalmi hungarikumot (Hung. IV.). Így két részben törtenik: — A) az eddigi eredmények, — B) a folyamatban levő munkák számbavétele, ám — C) a javaslatok együttesen kerülnek megfogalmazásra.

Személyi-intézményi hungarikum

A) Ha az eddigi eredményeket időrendben tekintjük át, akkor SZABÓ Károly—HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár 3. köt. Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig* megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve (1–2. Bp., 1896–1898.) jelenti a kiindulási alapot. Időrendben ennek folytatása PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája. 1712–1860.* Könyvészeti kimutatása a Magyarországon, s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak (1–4. köt. Bp. 1888–1892.), amely azonban színvonalban erősen az előbbi alatt marad. A jóval teljesebbnek mondható RMK. III. hiányosságára is jellemző, hogy az OSZK-ban az RMNY-csoport az elődök anyaggyűjtésének a felhasználásával és a legutóbbi időkben beszerzett adatok alapján még nem rendszeres gyűjtés eredményeképpen több mint ezer, bibliográfialilag ismeretlen ilyen kiadványt vett számba. Megemlítendő még itt a történeti értékű legrégebb kísérlet is: KERTBENY Károly: *A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete. 1441–1876.* I. füz. A magyar irodalom a világirodalomban. A magyar művek idegen nyelven önállóan megjelent fordításainak könyvészeti kimutatása (Bp. 1876.). A két világháború közötti időben készült egy kereskedelmi jellegű kiadvány is: *Magyarország a világirodalomban* (Bp. 1937.), amely a Magyarországra vonatkozó idegen nyelvű könyveknek és magyar írók idegen nyelvre fordított műveinek jegyzéke volt, ám erősen válogatottnak tekintendő. Ugyancsak válogatott, bár könyveket és folyóiratcikkeket egyaránt ismert a *Südosteuropa — Bibliographie 1945–1971.* (München). A személyi hungarikumok, a magyar nyelvű munkák fordításainak felderítésében segédeszközként használható egyetemes jellegű (nemzetközi) bibliográfia: *Index translationum. Répertoire international des traductions.* Paris, 1932–1940. Inst. of Intellectual Cooperation, majd: New series. Vol. 1.—. 1948.—. UNESCO;

Ha *nyelvek szerint* tekintjük át az eddig keletkezett magyar vonatkozású külföldi nyomtatványokra vonatkozó bibliográfiákat, a következők említendők: a n g o l i : SZENTKIRÁLYI JÓZSEF: *Hungaro-Britannica bibliographia. 1937–1942.* (Bp. 1944.); — CZIGÁNY Magda: *Hungarian literature in English translation, published in Great-Britain 1830–1968.* (London, 1969.); — *Chartoteca translationum alphabetica.* XIV. 7. Übersetzung ungarischer Autoren ins *Englische.* Zgt. hrsg. Hans Willi BENTZ. Frankfurt/M. 1954—; f r a n c i a : *Chartoteca translationum alphabetica.* XIV. 2. Übersetzung ungarischer Autoren ins *Französische.* Zgt. hrsg. Hans Willi BENTZ. Frankfurt/Main 1954—; d á n : LEFFLER Béla: *Magyar írók dán nyelven.* = Irodalomtörténet 3. (1914.) 215–220. l.; n é m e t : *Chartoteca translationum alphabetica.* XIV. 1. Übersetzung ungarischer Autoren ins *Deutsche.* Zgt. hrsg. Hans Willi BENTZ. Frankfurt/M. 1958—; o l a s z : *Chartoteca translationum alphabetica.* XIV. 4. Übersetzung ungarischer Autoren ins *Italienische.* Zgt. hrsg. Hans Willi BENTZ. Frankfurt/M. 1959—; o s z t r á k : GALAMBOS Ferenc: *Adatok a bécsi magyar emigrációs könyvkiadáshoz. (1919–1933.)* Bp. 1961.; o r o s z : RADÓ György: *Adalékok a magyar irodalom orosz bibliográfiájához.* Bp. 1949.; — RADÓ György: *Magyar irodalom oroszul. (1834–1959.)* Kézirat. Fol. Hung. 3171. — ZENCOVA, E.: *Vengerszkie avtorü.* Izdaniya v SzSzsZR v 1922–1963 gg. Moszkva 1964. A Eszsegodnik knigi évfolyamaihoz készült nyelvi mutatók alapján megállapítható magyarból fordított művek; s v é d : LEFFLER Béla: *Magyar írók svéd nyelven.* = Irodalomtörténet 3. (1914.) 67–71. l.

A magyar szépirodalom idegen nyelven segédeszközei: GULYÁS Pál: *Magyar szépirodalom idegen nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában.* Bp. 1915. Függ. 1. *Magyar szépirodalom idegen nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum naplárnyűjteményében.* Bp. 1920.; — DEMETER Tibor: *Bibliographia Hungarica.* Magyar szépirodalom idegen nyelven. Bp. 1957–1958.; — Kéziratban több nagykönyvtárunkban megtalálható: DEMETER Tibor: *Bibliographia Hungarica.* Magyar szépirodalom idegen nyelven. 1800–1973. Bp. 1973., amelyet a szerző folyamatosan kiegészítésekkel lát el; gyűjtése a periodikában megjelenő fordításokra is kiterjed. — A Szerzői Jogvédő Hivatal megbízásából és közreműködésével az OSZK-ban teljességre törekedve elkészült és kiadásra került: FAJCSKEI Magda—SZILVÁSSY Judit: *Magyarországi irodalom idegen nyelven.* A hazai szépirodalom fordításának bibliográfiája. 1945–1968. közötti kiadások. Bp. 1975.

A bibliográfiák általában a szellemi közreműködőkre vagy intézményekre adnak felvilágosítást, a magyar személy vagy testület számára készült kiadványról vagy a kiadvány fizikai létrejöttében magyar közreműködésről, magyar possessorról csak kisebb résztanulmányok vannak; módszeres összefoglalás nincs.

B) A személyi-intézményi hungarikum kategóriában folyamatban levő *retrospektív* munkákra térve és az RMK III.-ról mondottakra visszautalva, megállapítható, hogy jelenleg e területen gyakorlatilag még nem folyik munka; jóllehet a tudományos közvélemény igénye e kategóriával szemben állandóan fennáll, sőt egyre növekszik. Az OSZK-ban az RMNY-csoport a hazai egyházi gyűjteményekben őrzött példányok regisztrálását végzi, amelyet 1978 végére feltehetően sikerül befejezni. Ennek kapcsán az RMK III. bibliográfiai adatkiegészítését és folytatását 1800-ig bizonyos mértékig gondolni kényszerül. Ez azonban még nem jelenti a szervezett foglalkozást.

Ami a *kurrens* feldolgozást illeti, öröndetes fejlemény, hogy 1971-ben megindult a külföldi folyóiratok magyar vonatkozású közleményeinek rendszeres figyelése és az adatoknak kurrens kiadványban történő közreadása: *Hungarica. Külföldi Folyóirat-szemle.* A Magyar Folyóiratok Repertórium negyedéves melléklete. Szerk. SZENTMIHÁLYI János. Közreadja az OSZK. 1971–1976. Ezen időszak alatt 28 — könyvtárban, tájékoztatási intézményben, tudományos kutatóintézetben dolgozó — munkatárs gyűjtése alapján, három szinten (bibliográfiai címléírás, annotált leírás, jelző referátum) ismertette a kiadvány a külföldi folyóiratokban megjelent tartalmilag magyar vonatkozású, magyar szerzőktől származó, főleg tudományos jellegű közleményeket, valamint a magyar vonatkozású és magyar szerzőktől származó munkák ismertetéseit. 1977-től *Hungarica Irodalmi Szemle* címmel jelenik meg. Tartalmában bővült a magyarországi könyvtárak által beszerzett idegen nyelvű, külföldön megjelent magyar vonatkozású könyvekkel (beleértve magyar szerzők külföldön, idegen nyelven megjelent műveit is). A kiadvány alapjául az OSZK Könyvek Központi Katalógusának anyaga szolgál. E változás a címléírás eddigi gyakorlatában is érezteti hatását. Az 1978-as 1. számtól kezdve a külföldön megjelent, hungarikáknak minősülő zeneműveket is ismerteti. (Hanglemez ismertetéseket eddig is közölt.) 1971–1976. között évente átlag 2400 tételt, 1977 óta átlagosan 3200 tételt dolgoz fel.

A jelenleg folyó regisztrálási munkák között említjük az általános, vegyes tartalmú újabbkori hungarika-adattárakat, feldolgozatlan vagy nem publikált *gyűjtemény-leírá-*

sokat. Ilyen pl. a két világháború közötti retrospektív bibliográfia cédula-kéziratából kiemelt nemmagyarországi nyomtatványok anyaga. A kb. 4–5 ezer bibliográfiai tételt tartalmazó — feltehetően hiányos — gyűjteményt az OSZK Retrospektív Bibliográfiai Osztályán őrzik. A szomszéd országok szerint csoportosított cédulaanyag az 1921–1935 évek könyvtermését tartalmazza. Említésre érdemes még a szocialista országok nemzeti bibliográfiái szolgáltatásairól szóló, 1958-ban Varsóban létrejött egyezmény, amelynek értelmében az egyes országok nemzeti könyvtárai kölcsönösen kicserélik a nemzeti bibliográfiákban szereplő, más országokra vonatkozó bibliográfiai leírásokat. Az OSZK Bibliográfiai Osztályán ily módon mintegy 10 000 magyar vonatkozású bibliográfiai címleírást tartalmazó cédula gyűlt össze, amely anyag jelenleg feldolgozatlan.

Az OSZK — nemzeti könyvtári feladatainak megfelelően —, az ismert, elfogadott szabályzat (hungarikum-meghatározás) értelmében, a hungarikának minősülő nyomtatott dokumentumokat rendszeresen gyűjti és azokat *katalógusaiban* feltárja. A Gyarapítási Osztályon, a Bibliográfiai Osztályon, valamint az egyes különgyűjteményi részekben is *nyilvántartást* vezetnek a külföldön élő és publikáló magyar szerzőkről; ezek munkáinak rendszeres beszerzése (a lehetőségek szerint) folyamatosan történik. Az új szerzemények kurrens feltárása — mint már említettük — a Hungarika Irodalmi Szemle keretében megvalósul.

A magyarországi könyvtárak állományában levő XIX–XX. századi idegen nyelvű személyi-intézményi hungarikumok retrospektív feltárására — a magyar nyelvű irodalom fordításának nyilvántartására irányuló törekvéseken kívül — csupán egyes szakbibliográfiák vállalkoznak. Némely könyvtár, ill. intézmény (MSZMP Párttörténeti Intézet, Színháztudományi Intézet, Filmtudományi Intézet) gyűjteményében számos külföldi idegen nyelvű, magyar vonatkozású feltáratlan dokumentum van. E dokumentumok feltárását nehezíti, hogy azok nem különgyűjteményi kezelést kapnak. Az egyházi könyvtárakban különösen a külföldi magyar egyházközségekre vonatkozó idegen nyelvű, külföldön megjelent, bibliográfiailag feltáratlan anyag található.

Ha a szépirodalom jelenleg folyó feltárási munkálatait nézzük, ismét említendő az idegen nyelvű magyar szépirodalom folyamatos számbavétele. DEMETER Tibor: *Bibliographia Hungarica. Magyar szépirodalom idegen nyelven. 1800–1974*. Gápirat és Suppl. 16. Bp. 1975. Gápirat. Az Országos Széchényi Könyvtár tervbe vette (akadémiai céltámogatással számolva) a *Magyarországi irodalom idegen nyelven*. A hazai szépirodalom fordításának bibliográfiája. 1969–1978. közötti kiadások — bibliográfiai anyaggyűjtését

Tartalmi hungarikum

A) Ha a tartalmi hungarika dokumentumok eddigi regisztrálási eredményeit vesszük számba, megállapítható, hogy a már meglévő feldolgozások többségében keveredik a tartalmi vonatkozás a személyi hungarika kategóriával. De végig e kérdés vizsgálata során számolnunk kell bizonyos átfedésekkel.

A tartalmi hungarika kérdéskörében átfogó bibliográfiai publikációk nem készültek, hanem helyettük csupán katalógusokra és részbibliográfiákra lehet támaszkodni. *Időrendben* a katalógusok közül a legfontosabbak: APPONYI Sándor: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*. 1. köt. XV–XVI. szd. 2. köt. XVII–XVIII. szd. (1720-ig). Bp. 1900–1902. — APPONYI Sándor: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bd. 1–2. München 1903, Rosenthal. — APPONYI Sándor: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bp. 3. Neue Sammlung. 1. XV. und XVI. Jahrhundert. Bd. 4. Neue Sammlung. 2. XVII. und XVIII. Jahrhundert. Besorgt von Lajos Dózsi. München 1925–1927, Rosenthal. — Az 1712–1800 közötti időszakban megjelent kiadványokat Petrik bevette ugyan nagy összeállításába (az előzőekben már lejegyeztük a 4 kötetet), ez azonban csak anyaggyűjtési kísérletnek tekinthető. — *Bibliographia Hungarica*. Verzeichnis der 1861–1921 erschienenen, Ungarn betreffenden Schriften in nicht ungarischer Sprache. Zgt. v. Ungarischen Inst. an d. Univ. Berlin. 1–4. Bd. Berlin, 1923–1929, de Gruyter. A kötetek alcíme: 1. Historica. 2. Geographica. Politico-economica. 3. Philologica. Periodika. 4. Register. A nélkülözhetetlen bibliográfia szerkesztője és kezdeményezője GRAGGER Róbert volt. *Kiegészítése*: Osteuropäische Bibliographie für das Jahr 1920–1923, 1–4. Jg. Leipzig — Breslau, 1921–1928. Miután kevés a jelentős mű, ezért a részvállalkozásokat is fel kell használnunk: *Magyarországra vonatkozó idegen nyelvű művek jegyzéke*. Közvetteszi a Magyar Külügyi Társaság. Bp. 1921. Említettük már

az 1937-ben megjelent kereskedelmi jellegű kiadványt: Magyarország a világirodalomban.

A magyar vonatkozású külföldön keletkezett könyvtári dokumentumok bibliográfiái regisztrálásának forrásai a rendelkezésre álló retrospektív és kurrens bibliográfiák. Közöttük: *What to read about Hungary. A selection of representative books on the history and civilization of Hungary.* Comp. by Klára Szólóssy. Bp. 1937. Hungarian Quarterly. Ugyancsak leírtuk már az előző fejezetben a *Südosteuropa — Bibliographie*-t. Időrendi áttekintésünkben említünk még két újabb segédeszközt: *Bibliography on Hungary.* Comp. by Zoltán SZTÁRAY. New York, 1961. Kossuth Foundation. 101. p. (Hungarian Bibliography Series 1.) — BAKÓ Elemér: *Guide to Hungarian studies.* Vol. 1–2. Stanford, 1973. Hoover Inst. Press.

Nyelvek szerint: a n g o l: *The Béla Iványi-Grünwald collection of Hungarica.* Catalogue ed. with a short boigr. notice and with a bibliogr. of his writings by Lóránt CZIGÁNY. London, 1967. — SZENTKIRÁLYI József: *Magyar költemények angol fordításban.* Klny.: Angol Filológiai Tanulmányok IV. 1942. 217–294. p. — *The American bibliography of Slavic and East-European studies.* Ed. by J. T. SHAW. Vol. 1–4. Bloomington. Indiana University Publications. Slavic and East European Series. 1956–1959. *Folytatása:* American bibliography of Slavic and East-European Studies (évente megjelenő kiadvány). *Előzménye:* BYRNES, Robert Francois: *Bibliography of American publications on Central Europe.* Bloomington, 1957. XXX, 213 p. (Slavic and East-European Series 12.); f r a n c i a: A külföldi hungarika bibliográfiák egyik legjobb, bár régi alkotása: KONT Ignác: *Bibliographie française de la Hongrie.* (1521–1910.) avec un inventaire sommaire des documents manuscrits. Paris, 1913. Leroux. XVI, 325 p. Ismerteti azokat a szép-irodalmi műveket is, amelyeknek színhelye Magyarország. (Időrendi felsorolás.) *Kiegészítései:* LEVAL, André: *Supplément à la Bibliographie française de la Hongrie de I. Kont.* Bp. 1914. Ranschburg. — BARANYAI Zoltán: *Újabb adalékok Kont Ignác: Bibliographie française de la Hongrie-jához.* = Magyar Könyvszemle, 1918. 68–77. p. n é m e t: KERTBENY Károly: *A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvszete. I. köt. Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok. 1454–1600.* Ungarn betreffende deutsche Erstling-Drucke. Bp. 1880. — KERTBENY Károly—PETRIK Géza: *Magyarországi német könyvszet. 1801–1860.* A Magyarországbán és hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent német nyomtatványok jegyzéke. Bp. 1886. Az 1. r. az 1801–1830. évek. irodalma szakmutatóival. A 2. r. az 1831–1860. évek irodalmát tartalmazza. — PETERDT Ottó: *Schrifttum über Ungarn.* Kurzes Verzeichnis der in deutschen Sprache zugänglichen Werke über ungarisches Land, ungarische Geschichte und geistige Kultur. — Ungarische Jahrbücher 1938. o l a s z: PÁLINKÁS László: *Bibliografia italiana della lingua e letteratura ungherese.* Roma, 1943. r o m á n: VERESS Andrei (Endre): *Bibliografia română-ungară.* Români în literatura ungară și Ungurii în literatura română. (1473–1878.) Vol. 1–3. Bucuresti 1931–1935. Az anyagot időrendben dolgozza fel 1878-ig. Folytatása kéziratban 1920-ig. az MTA Könyvtárában. — BAKÓ Elemér—SÓLYOM FEKETE (Vilmos) William: *Hungarians in Rumania and Transsylvania.* A bibliographical list of publications in Hungarian and West European languages. Washington, 1966. Libr. of Congress.

Dokumentumtípusok szerinti keresztmetszetben vizsgálódva, a nem könyv jellegű egyéb dokumentumfajták tartalmi hungarika bibliográfiái az alábbi retrospektív kiadványokat, ill. közleményeket vehetjük számba: BLEYER Jakab: *Magyar vonatkozású német újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában. 1600–1711-ig.* = Magyar Könyvszemle, 1900. — HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480–1718.* Bp. 1948. — EPERJESI Kálmán: *Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárban.* Szeged, 1928. — EPERJESI Kálmán: *A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke.* Szeged, 1929. — FALLER Jenő: *A bécsi Hadilevéltár tatatóvárosi vonatkozású rajzai és térképei.* Tata, 1938. — GLASER Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga.* Bp. 1933.

A tematikus jellegű hungarika bibliográfiák közül egyet említünk: BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. 1473–1878.* Bp. 1925.

B) Mind a régi időkre vonatkozó jegyzékek és kiadványok vizsgálata, mind az újabb kori tartalmi hungarikumokat felsoroló bibliográfiák áttekintése meggyőzhet bennünket arról, hogy jelenleg olyan bibliográfiai rendszer, amely retrospektíven, kurrensen felölelné a magyar vonatkozású kiadványokat és kumulálva nyilvántartaná a kurrens bibliográfiákat, nem áll rendelkezésre.

A tartalmi hungarikumok számbavételével összefüggő, jelenleg folyó és általunk ismert munkálatok a közeljövőben kevés, kiadványban tükröződő eredményt ígérnek. Holott

a történelmi emlékek és hagyományok komplex kutatására irányuló törekvések igénylik a legrégibb időktől a jelenünkig terjedő bibliográfiai összegezéseket.

Az újabb kori, külföldi idegen nyelvű hungarikumok rendszerező számbavételének és a megismerés alapját képező dokumentumok gyűjtésének jelentősége a történelmi kutatás, a magyar szépirodalom és szakirodalom külföldi fogadtatásának megismerése szempontjából (az utóbbi hazánk kulturális, gazdasági és tudományos életének irányítása, a műszaki fejlesztés szemszögéből sem közömbös) — közismert.

A folyamatban levő retrospektív munkák között említést érdemel, hogy a közelmúltban Vekerdi József foglalkozott az Apponyi-féle hungarika-gyűjtemény utolsó részének publikációra szánt katalogizálásával.

A *kurrens* feldolgozásokat tekintve pedig itt is — tehát a tartalmi hungarikumról szólva — megismételhető lenne mindaz, amit a *Hungarica Irodalmi Szemlérlől* az előzőekben már elmondottunk.

Az Országos Széchényi Könyvtárban folyamatban van a *hungarika-adatgyűjtés* szervezettebb formájának kialakítása. A Hungarica Koordinációs Munkabizottság tagjai közül kijelölt témafelelősök a hazai mellett a külföldi bibliográfiai adatgyűjtéssel is foglalkoznak, és az egy-egy korszak bibliográfiai feldolgozásával megbízott munkacsoportok számára is rendszeres figyelmet végeznek.

A tartalmi hungarikumra is vonatkoznak mindazok a megállapítások, amelyeket a varsói cédula-csere szerződés alkalmazásáról, illetve az OSZK katalógusainak a szerepéről tettünk.

C) Javaslatok:

1. Munkahipotézisként abból indultunk ki, hogy az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága által kijelölt alkalmi bizottságnak *kerettervet* kell összeállítania. A helyzetfelmérő és a *további munkálatok irányát* kijelölő vállalkozás közben megerősödött az a meggyőződés, hogy az egész bibliográfiai regisztrálási program kidolgozása során *súlypontokat* kell meghatározni. A keretterv elfogadása után az egyes fő feladatok részletes megtervezéséhez *tervtanulmányok* összeállítására vonatkozó elhatározásokat kell megfogalmazni. A személyi-intézményi és tartalmi hungarikumok bibliográfiai regisztrálása *reális tervének* kidolgozása érdekében egyes esetekben a korábban már meghatározott hungarika kategóriák gyakorlati alkalmazásának problémáit kell tisztázni. (A legújabbkori magyar szerzőség kérdése; mely esetekben hungarika és mely esetekben nem hungarika a XVI—XVII. századi turcika? stb.)

2. A személyi-intézményi hungarikum kérdésének áttekintése meggyőzően bizonyítja, hogy regisztrálásra *elsősorban* azok a nyomtatványok jöhetnek szóba, amelyeknek szellemi létrehozásában a hungarikum meghatározás III. A—B kategóriájába tartozó személyek és intézmények működtek közre, korszakonként differenciálva.

Különféle előmunkálatokat kell végezni: jegyzék formájában össze kell állítani a magyarnak tekintett személyek és intézmények névsorát; számba kell venni az 1801 előtti magyar származású nyomdászokat; meg kell vizsgálni, hogy a magyar possessorok feltárása reálisan milyen mértékben oldható meg.

3. A tartalmi hungarikumok teljességre törekvő bibliográfiai regisztrálási rendszerének kiépítését csak józan mértéktartással lehet elhatározni. A mindenre kiterjedő rendszer olyan szellemi és anyagi ráfordítást jelentő feladat lenne, amelynek megoldása körülményeink között lehetetlennek látszik. A dokumentumokra irányuló kutatásokban *fő irányokat* és *súlypontokat* kell meghatározni.

4. Szükséges az *RMK III.* munkálatok megindítása az 1800-as évvel bezárólag, mert ez viszonylag jól körülhatárolható és fontos anyagot ölel fel. Az elvi kérdések tisztázására készüljön tervtanulmány, majd kerüljön az illetékes fórumok elé megvitatásra. Az így jóváhagyott elvek alapján induljon meg az érdemi munka az OSZK-ban.

Kívánatos lenne az *Apponyi V. kötet* befejezése és megjelentetése, továbbá az *RMK I—III.* és az *Apponyi I—IV.* kötetek reprintelése.

5. A *külföldi nagykönyvtárak* fel nem tárt külföldi hungarikáinak fokozatos felkutatására erőfeszítéseket kell tenni. A felmérésekhez a külföldi nagykönyvtárak gyűjtőkori elhatárolása és a gyűjtemények jellege nyújthat támpontot. A Farmington-terv alapján az USA-ban a New York Publik Library a magyar vonatkozású iradalom gyűjtőhelye. Az NSZK-ban ugyanezt a feladatot az Universitätsbibliothek, Göttingen látja el. A British Museum könyvtárában történő kutatás is már bizonyos támpontokat nyerhet Czigány Lóránt ilyen jellegű kezdeményezéseinek kiépítése révén. A kiválasztott gyűjtemények és hagyatékok módszeres számbavétele nem csupán az említett, hanem számos más ország-

ban eddig feltáratlan dokumentumok (különlenyomatok, plakátok) bibliográfiai feltárását teszi lehetővé.

6. El kell végezni az országok szerinti vizsgálatokon túl az *egyes korszakok* keresztmetszetében történő áttekintést is. Emellett szól, hogy vannak teljesen „fehér foltok” 1860-tól szinte napjainkig.

A XIX—XX. századi külföldi magyar hungarika-kutatás bizonyos súlypontok köré csoportosuljon. Témák szerint különösen a következő hungarika-anyag rendszeres feldolgozására lenne szükség:

a) az 1848/49-es szabadságharc és az elnyomatás-korabeli magyar emigráció külföldi fogadtatása az egyes országokban. Itt elsősorban az angol, francia, német és amerikai sajtóközleményekre is kiterjedő analitikus feldolgozás lenne kívánatos (párhuzamosan szervezendő a külföldi nagykönyvtárakban végzendő kutatásokkal);

b) a dualizmus korának magyar kivándorlására vonatkozó külföldi irodalom számbavétele. Itt elsősorban az egyesült államok-beli folyóirat-irodalom és sajtóközlemények válogató jellegű feldolgozása a feladat;

c) az OSZK-ba került ún. Bánóczi-féle gyűjtemény külföldi hungarikáinak bibliográfiai feldolgozása. E feldolgozás anyagainak kiegészítése az 1919 utáni magyar emigrációra és a Tanácsköztársaságra vonatkozó külföldi irodalom feltárása. A Párttörténeti Intézet-tel közösen az OSZK által elvégzendő feladat lenne.

7. Javasoljuk a kurrens hungarika-bibliográfiai vállalkozások fejlesztését és egyes ciklusok kurrens bibliográfiai nyilvántartásai alapján témabibliográfiák elkészítését (pl. a nemzetiségi kérdés a külföldi irodalomban, az egyes művészeti ágak külföldi fogadtatásainak irodalma stb.).

8. A *műfaji* keresztmetszet jegyében folytatni kell a magyar szépirodalom és szakirodalom fordításainak rendszeres nyilvántartását, a kurrens kötetek kiadását.

9. Elvégzendő a *dokumentumtípusok* szerinti vizsgálódás is. Az *időszaki kiadványoknál* az intézményi hungarika kategória szempontja alkalmazandó, az egyes szerkesztőkre (személyi hungarika) nem terjeszthető ki a figyelem. A *térképekről* szólva: átfogó bibliográfiai munkát, ill. publikálás helyett csupán néhány külföldi gyűjtemény magyar vonatkozású térképeinek katalógusa jelent meg. Kezdeményezés szükséges e dokumentumtípusba tartozó nyomtatványok módszeres feltárásának elvi és gyakorlati szempontjainak tisztázására. A régi hungarika *zeneművek* jelentős része zenei illusztrálású kiadványok formájában a „nyomtatványok” csoportjában kerül regisztrálásra. Az ebbe a csoportba sorolható kevés, nem ilyen jellegű nyomtatvány bibliográfiai rögzítését helyesnek látszik az 1801-től kezdődő korszak vállalkozásainak hatáskörébe utalni. A *képek és metszetek* ügyében javasoljuk, hogy amennyiben ilyen önálló sokszorosítványon nincs szedett szöveg, úgy — a jelenlegi, intézmények közötti profil értelmében — a hungarika anyag gondozója továbbra is a Magyar Nemzeti Múzeum metszetgyűjteménye legyen. Az OSZK birtokában is van jelentős hungarika metszetgyűjtemény (Apponyi, ex-libris stb.), de a mai gyakorlat szerint a bibliográfiai regisztrálás a történeti múzeum hatáskörébe tartozik.

10. A Magyar Könyvszemle váljék még jobban a hungarika bibliográfiai regisztrálási feladatok és eredmények közlésének műhelyévé. Ha gyarapodnak a közlemények és adatközlések, meggondolandó egy „Miscellanea Hungarica” jellegű kiadvány életrekeltése, melyben a könyvtörténeti és tartalmilag hungarika vonatkozású részadatok kerülnének publikálásra.

11. Törekedni kell arra, hogy a hazai tudományos és egyházi könyvtárak birtokában levő eddig bibliográfiailag fel nem dolgozott hungarika-anyag feltárása és a feltárás publikálása megtörténjék. Ehhez megfelelő adadémiai támogatás biztosítandó.

12. Meg kell indítani a külföldön végzendő kutatások előkészítését szolgáló tervszerű és módszeres hazai előmunkálatokat az itthon rendelkezésre álló adatok gyűjtésével. A magyar vonatkozású, külföldön keletkezett könyvtári dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának elsődleges forrásai ugyanis a rendelkezésre álló külföldi kurrens és retrospektív nemzeti bibliográfiák, bio-bibliográfiák, életrajzi lexikonok, címterek, könyvtári katalógusok (szerzői és szakkatalógus), valamint a külföldi magyar kulturális intézmények (kutatóközpontok) és a külföldi egyetemeken működő magyar lektorátusok dokumentációs szolgáltatásai.

(1978.)

3.

Mindkét dokumentumot külön-külön megtárgyalta előbb az Országos Széchényi Könyvtár Vezető Tanácsa, majd a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Osztályának Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága.

Főleg a kéziratok katalógusokban történő regisztrálása kérdésében hangzottak el módosító indítványok. Az OSZK Vezetői Tanácsának állásfoglalása (1977. április) szerint például: annak elismerése mellett, hogy a központi kézirat-katalógus felállítása nemzeti könyvtári feladat, az e téren teendő javaslat megfogalmazása — különös tekintettel a Kézirattár jelenlegi helyzetére — további megfontolást igényel. Az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának ülésén pedig a keretterv második részének vitáján (1978. április) főként Mezey László elnök tett a Magyarország jelenlegi határain kívül levő kéziratok feltárása, számbavétele kérdésében figyelmen kívül nem hagyható értékes megjegyzéseket. A szakértői vélemény olyan jelentős, hogy a kerettervnek a kéziratokra vonatkozó fejezete voltaképpen módszertanilag átdolgozásra szorul. Az országos kéziratkatalógus munkálatai is — a kerettervbe foglaltaktól eltérően — Mezey László szervezési vázlatára szerint indulnak el: az országos kéziratnyi állományának feltárására úgy, hogy az országos állományon belül a három nagy könyvtár (OSZK, ELTE Könyvtára, MTA Könyvtára) kézíratainak feltárását saját feladatának tekintse.

A nyomtatott hungarikumokkal kapcsolatos elvi és gyakorlati problémák tisztázásához vezető út sok évtized óta ismert és járt, ám a tanácskozó testületek joggal vetették fel, hogy a nyomtatványok bibliográfiai regisztrálásával kapcsolatban a feladatokat határozottabban rangsorolni kell.

A két részből álló keretterv tehát továbbfejleszthető, finomítható, ám már így is alapul szolgálhatott és szolgált is a folyamatban levő munkálatok tervszerűbb továbbviteléhez, illetve új vállalkozások elindításához.

Az átfogó program felvázolása tette lehetővé a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása* című tervezett főirány munkálataiba bekapcsolódást, azoknak a vállalkozásoknak az indítását, amelyeket a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság jóváhagyott és amelyeket 1978-tól pénzeszközeivel támogat.

Ez a program adott biztatást a régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája munkálatainak megtervezéséhez és elindításához is, amelyekről Borsa Gedeon e folyóirat 1978. évi 3–4. számában már számot adott.⁶

⁶ BORSZA Gedeon: *A régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája.* = Magyar Könyvszemle 1978. 3–4. sz. 303–313.

KÖZLEMÉNYEK

Vitéz János ismeretlen levele egy 1471 körül keletkezett kéziratban. Az 1950-es évek elején az Országos Széchényi Könyvtárba került — ajándékképpen — egy kézirat mikrofilmje, melynek forrását — sem az ajándékozó személyét, sem a kézirat lelőhelyét — mind ez ideig nem sikerült megállapítani.¹ A kézirat, amelyről a mikrofilm készült, olyan latin nyelvű szövegek másolatát tartalmazza, melyek közül kettő eddig teljesen ismeretlen volt a magyar humanizmus történetében, és egy olyat, amely ismert volt ugyan, de értékes szövegváltozatot őrzött meg. Ezeken kívül néhány már ismert és nyomtatásban is kiadott szöveget, az utolsó lapon pedig egy horvát nyelvű vers részletét meg egy sor olasz nyelvű szöveget találhatunk a mikrofilmen.²

A kézirattal, illetve annak mikrofilmjével kapcsolatos problémák legfőbb forrása az a körülmény, hogy lapjait egykor helytelen sorrendben kötötték be, úgyhogy a benne foglalt szövegek valódi összefüggését csak a mikrofilmről készült fényképmásolat alapján lehetett megállapítani.³ Kérdés azonban, hogy vajon a mikrofilmre a kéziratnak minden lapja rákerült-e, amit csak az eredeti ismeretében lehetne eldönteni.

A XV. századi szövegeket tartalmazó kézirat elé valaki — feltehetően a XIX. században — latin nyelvű tartalommutatót csatolt, ez azonban több téves megállapítást tartalmaz.⁴

¹ A kézirat két első oldalán feltüntetett jelzet szám szerint egyező, de először római, másodsor arab számmal írva (Nr. DCXXIV.; B. 624.). A könyvtár kéziratárában őrzött mikrofilm jelzete: FM I/1660.; az erről készített fényképmásolatot ugyanitt Facs. I.Mss. 705. sz. alatt őrzik. A mikrofilm évtizedekkel ezelőtt készített katalóguscéduláján lelőhelyként Zágráb szerepel, az itteni kéziratár vezetőjétől, S. Bozena Kukoljától érdeklődésemre azonban azt a választ kaptam, hogy sem náluk (Nacionalna i sveučilisna biblioteka), sem máshol Zágrábban ilyen jelzetű és tartalmú kéziratot nem őriznek. A negatív válasz következtében ez idő szerint nem ismerjük sem a kézirat anyagát (bár az látszik valószínűnek, hogy papír és nem pergamen), sem méretét, sem esetleges kötését.

² A horvát nyelvű szöveget Hadrovics László olvasta el, ill. fejtette meg, amiért neki ezúton is köszönetet mondok. Megállapításainak lényege, hogy egy ismert, kiadott vers változatának egy részével van dolgunk, amely írását (a cirill írás ún. bosnyák típusa), tartalmát és keletkezési helyét illetően egyaránt Dubrovnik felé, ill. Horvátország keleti részére utal. Hadrovics László vállalta — más, a régi horvát irodalom történetéhez tartozó adalékokkal együtt — kódexünk e szövegének közlését. Az egy sor olasz szöveg feltehetően a horvát vers fordításának kezdete.

³ A kézirat, ill. a mikrofilm elején és végén folyamatos a szöveg, de a közbülső lapok teljesen összekeveredtek. Eredeti lapszámozás nincs, csak későbbi, feltehetően XIX. századi, azonban ez nem látszik minden lapon és különben is akkor történhetett, amikor már a kézirat lapjai összekeveredtek. Jelenlegi ismertetésünkben az volt a célunk, hogy az egyes szövegeket különválasztva ismertessük. Az összes lapok (nem fóliók!) száma — számozásom szerint — 148.

⁴ A tartalommutatótól eltérő megállapításainkra a megfelelő helyeken utalunk.

A szövegeket két különböző kéz írta le és egy közel egykorú harmadik elejétől végig emendálta. Ezekhez csatlakozik a már említett horvát és olasz szöveg bejegyzője. A két elsőként említett másoló közül az egyik csupán az első 31 lapra írt és nem nevezte meg magát. Az összes többi latin szöveg másolója a 104. lapon következőképpen jelzi nevét és munkáját: *Anno 1471. Laurentius de Matucuzina scripsit istos duos libellos, seruus doctoris regie Maiestatis amen.* A „két könyv”, amely után ezt a bejegyzést olvashatjuk, Janus Pannonius [Pseudo-]Demosthenes fordítása és Giovanni Castiglione pápai követ beszéde. Ezekről függetlenül a többi latin szöveget is ez a scriptor írta le, aki feltételezésem szerint a magyarországi Matucsinai-család egyik tagja.

A család nevét többféleképpen is írta (Matuchinai, Machuchinai, Matutinai, Mathucsinai stb.) és már a XIII. században szerepel egy Matucsinai Lőrinc, aki nádor volt (1267—1273). Mátyás király uralkodása alatt a család kiemelkedő tagja Matucsinai Gábor, előbb alkancellár (1468—1471), majd kalocsai érsek, fő- és titkos kancellár (1471—1478). Egy 1462-es oklevélben szerepel többek között a családnak egy Lőrinc nevű tagja is, aki feltehetően azonos kéziratunk scriptorával.⁵

Hogy a „királyi felség doktora” ki lehet, akinek ő szolgája, nem tudtuk megállapítani, de bizonyos, hogy nem csak orvos-doktorra gondolhatunk.⁶ Minthogy azonban valószínűnek látszik, hogy az illető a királyi udvar, illetve a kancellária közelében élt, valahol itt kerülhetek Matucsinai kezébe azok a szövegek, melyeket lemásolt. A szövegek kiválasztásában scriptorunk határozott humanista érdeklődésről tesz tanúságot, mégis valószínű, hogy pusztán időtöltésből vagy gyakorlásból másolt, erre vall a tudatos szerkesztés teljes hiánya és az a körülmény, hogy két megkezdett szöveget félbe is hagyott.

Ami a kézirat tartalmának részletezését illeti, abban elsőként Sextus Rufus *Historia Romanaja* olvasható az első, ismeretlen nevű másolótól. Közvetlenül ez után — Matucsinai írásával — Nicolaus Modrusiensisnek egy munkája következik, a szerző ajánlásával Várda István kalocsai érsekhez.⁷ Nicolaus Modrusiensis pápai követként 1463-ban jött Magyarországra, ahonnan a következő esztendőben végleg eltávozott. Mint ismeretes, itt-tartózkodása alatt hosszasan időzött Vitéz János váradi udvarában és egy munkáját neki ajánlotta.⁸ Arról azonban eddig nem tudtunk, hogy Várdaival is kapcsolatban állt, illetve, hogy egy másik munkáját neki ajánlotta. Mivel a teológiai tárgyú szövegnek nincs címe és mivel Nicolaus Modrusiensis munkáinak ez idő szerint nincs teljes kiadása, a művet nem tudtuk azonosítani, de tartalma alapján valószínűnek látszik, hogy *Opus consolationis* etc. c. értekezésével vagy annak egy részletével (fejezetével) van dolgunk.⁹

⁵ A Matucsinai családránézvel.: CSÁNKI Dezső: *Ajnárd-fiak és Matucsinaiak* = Századok 1893. 217—226.; PUKY Andor: *A Matucsinaiak*. = Turul XI. 1893. 96—97. — ÉRDÜLY-HELYI Menyhért: *A kalocsai érsekség a renaissance korban*. Zenta, 1899. — BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. Bp. 1966. I. 609—610., 672., 694—695.

⁶ BALOGH Jolán: Id. m. 653. lapján említ egy Petrus raguzai orvost, aki 1463-ban jött Magyarországra. U.itt említve van egy olasz orvos, Francesco Fontana, „arcium et medicinae doctor.”

⁷ A szöveg kezdete: „Reuerendissimo in christo patri et domino domino Stephano Archiepiscopo Colocensi dignissimo Nicolaus Episcopus Modrusiensis Salutem exoptat sempiternam.”

⁸ Vö.: FRANKÓI Vilmos: *Miklós modrusi püspök élete, munkái és könyvtára*. = Magyar Könyvszemle 1897. 1—23.

⁹ A 4. sz. jegyzetben említett tartalommutató a mű címét következőképpen jelöli meg: De potestate Ecclesiae Romanae. Modrusi Miklósnak ilyen című munkája azonban a vonatkozó irodalomban nem ismeretes. Az *Opus consolationis* Frankói említi, de ez nyomtatásban nem jelent meg. Ismeretes egy kézírata a Vatikáni könyvtárban (Cod.Vat.lat. 5139.) és egy másik a Casale Monferrato-i püspöki könyvtárban (I.a.8.cart.XIX.183 f.); utóbbit P. O. Kristeller említi *Iter Italicum*-ában. Eddig még nem volt alkalom a tárgyalt kézirat szövegét ezek valamelyikével összevetni.

Ehhez a szöveghez közvetlenül csatlakozik Vitéz Jánosnak egy eddig teljesen ismeretlen levele, melyet az Várdai István kalocsai érsekhez és Pálóczy László országbíróhoz intézett, közvetlenül V. László halála után.¹⁰ Szövegét — betűhíven — teljes egészében ide iktatjuk:

„Reuerendissimo patri domino Stephano Archiepiscopo Colocensi et Magnifico Comiti Ladislao de Palocz iudici Curiae Regie maiestatis etc. Reuerendissime pater et Magnifice uir: domine nobis honorande, dolores ac suspiriis uerba ructantibus, et omnibus pene membris sudore madentibus, scribimus has litteras, quas credimus antequam ad finem legatis: eque lachrimis perfundetis. Nudiustercius ante noctis cursum medium Serenissimus Rex noster leui prius: ut apparebat: febre correptus: demum paulatim oborto pestifero apostemate in lectum deiectus fuit. Post hesternam die hora prope uicesima tertia nobis non sibi mortuus exspirauit. Perceptis ecclesie Sacramentis et sua Regnorum suorum commendatione premissa. Aspexi hiis lacrimosis oculis faciem illam speciosam inter filios hominum iam palore mortis occupatam: Vidi oppressum fati dominio, dominatorem tanti orbis: Intempestiuoque casu dignas peccatis nostris! sed se indignas penas ferentem. O uere miserabilis humana condicio, que semper spes letas fallens, tunc maxime mergit hominum conatus, cum erigit. Plura uos ipsi lamentis addite, nobis admonere postremo sufficiat, ut curate omni industria ut redire possitis in salute, si qua salus potesse membris mancis, amisso dulci capite. Hoc credite michi et frimissimis tenete: alteram hanc succedere uexacionem animo meo, tamdiu duraturam! quousque uos uidero incolumes in regno. Ualeatis bene si potestis. Ex Praga. In festo sancte Katerine I[4]57 Iohannes Episcopus Varadiensis.”

(Magyarul: Tisztelendő atyának István kalocsai érseknek és nagyságos Pálóczy László grófnak, őfelsége országbírájának. Tisztelendő atyám és nagyságos általunk tisztelt uram, fájdalommal és sóhajoktól elcsukló szavakkal és szinte minden tagunkban verejtéktől ellepve írjuk ezt a levelet, melyet hisszük, hogy ha végigolvastok, ugyancsak könnyek öntenek el. Három napja az éjszaka közepe előtt felséges királyunk először — ahogy látszott — könnyebb láz által megragadtatott, majd lassankint veszedelmes kelevény keletkezvén ágyba vettetett. Tegnapelőtti napon, körülbelül a huszonharmadik órában, számunkra — nem a maga számára — kilehelte lelkét. Fölvéve az egyház szentségeit, és előre bocsátva országainak ajánlását. Ezekkel a könnyes szemekkel néztem ezt az emberek közt oly drága arcot, melyet már birtokba vett a halál sápadtsága. Láttam a végzet uralma által elnyomva ekkora ország uralkodóját. Rosszkor jött esemény, a mi bűneinkhez méltó, de neki méltatlan büntetést hozó. Ő valóban nyomorult emberi állapot, mely mindég megcsalva az örvendetes reményiséget, akkor sújt le az emberi igyekezetre, midőn felemeli. Ti is adjátok hozzá siralmaitokat, nekünk elegendő inteni, hogy igyekezzetek minden erővel, hogy épségben érkezettek vissza, ha még lehet valami üdv a csonka tagok számára, elvesztvén a drága főt. Higyjétek el nekem és vegyétek komolyan, hogy mindaddig csatlakozik lelkemhez egy másik győtrelem, amíg nem látlak titeket sértetlenül visszatérni az országba. Éljetek boldogul, ha tudtok. Prága, 1457. nov. 25. János váradi püspök.)

Vitéz János levele, melynek hitelességéhez kétség nem férhet, ahhoz a két személyhez szól, akik részt vettek abban a követésben, melyet V. László indított Franciaországba, hogy elhozzák onnan menyasszonyát, VII. Károly leányát. Eddig nem volt ismeretes, hogy Vitéz Prágában időzött, mikor V. László pár napi betegség után meghalt. Leveléből viszont kiderül, hogy szemtanúja volt a szomorú eseménynek. Így nyilván módjában állt azonnal tárgyalásba bocsátkozni Podjebrád György cseh helytartóval Mátyás kiszabadítása ügyében, amihez zalogaként azonban ígéretet kellett tenni arra nézve, hogy Mátyás feleségül veszi Podjebrád leányát. Vitéz levele őszinte megrendülésről tanúskodik a halálessettel kapcsolatban, de nem visz közelebb a sokat vitatott kérdés megfejtéséhez, hogy V. László természetes halállal halt-e meg, vagy nem.

Vitéz levele után Leonardus Aretinusnak egy rövid levele következik, melyben egy közelebről meg nem nevezett „puer” engedélyért folyamodik a pápához, hogy fiatal kora

¹⁰ A kézirat XIX. századi tartalommutatója szerint Vitéz János levele Mátyás király halálával kapcsolatos, ami kronológiai lehetetlenség.

ellenére tanulmányokat folytathasson.¹¹ Ez a szöveg, valamint Nicolaus Modrusensis munkája és az utána következő Janus fordítás szövege egymással összekeveredett. Janus Pannonius [Pseudo-] Demosthenes Epithaphiosa latin fordítása kéziratunkban 1465-ös évszámmal szerepel,¹² míg a nemrég megtalált Sevillai I. Janus kódexben 1460-as évszám előzi meg.¹³ A két szöveg sem fedi egymást teljesen: több helyen ugyanazt a tárgyat más-más szóval adja vissza és sok esetben másként szerkeszti meg a latin mondatot. Az eltérő évszámok és a szövegváltozatok alapján arra kell gondolnunk, hogy Janus több ízben is próbálkozott a görög nyelvű beszéd lefordításával.¹⁴

Közvetlenül a Janus fordítás után Tam et si nichil dubitet szavakkal — cím jelzése nélkül — Giovanni Castiglione pápai követnek 1454-ben V. László előtt elmondott beszéde következik, mely Konstantinápoly elestével kapcsolatos. Ennek szövege teljes és a végén olvasható Matucsinai Lőrinc már említett másolóji bejegyzése. Majd ugyancsak ő elkezdte másolni Vitéz Jánosnak a pápai követ beszédére adott első válaszát, de ezt félbehagyta.¹⁵

Végül — egy üresen hagyott lap után — belefogott Aeneas Sylvius *De institutione puerorum* címen ismert, V. Lászlónak ajánlott munkájának lemásolásába, de a szövegnek csak mintegy harmadrészig jutott el.¹⁶

Mivel a kéziratban található szövegek nyilván mind megvoltak Magyarországon, s a Sextus Rufus és a Leonardus Aretinus kivételével 1450 és 1471 közé helyezhetők, nem lehet kétséges, hogy a korai magyar humanizmus emlékeként kell elkönyvelnünk Matucsinai Lőrinc másolatgyűjteményét. Különösen értékesé teszi ezt a két eddig ismeretlen szöveg: Modrusi Miklós Várdai Istvánnak ajánlott munkája és Vitéz János levele, valamint nem utolsó sorban Janus Pannonius [Pseudo-] Demosthenes fordításának eddigi ugyancsak ismeretlen szövegváltozata.

És idő szerint az itt elmondottaknál többet nem lehetett a kézitról megállapítani, de talán róla szóló közleményünk is elősegítheti a mikrofilm eredetijének megtalálását.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben. Az elmúlt évek során több nyugat-európai könyvtárban volt alkalmam dolgozni, s az ottani hungarikák átnézése során számos, eddig ismeretlen Szenci Molnár-bejegyzésre bukkantam. Mint naplója és levelezése tanúsítja, Molnár rengeteget utazott, állandó kapcsolatban állt

¹¹ Leonardus Brunus Aretinus firenzei humanista, 1369—1444-ig élt. A szöveg kiadását még nem találtam meg.

¹² „Oracio Demosthenis greca, per Reuerendum domin[um]Iohannem Electum confirmatum Quinqueecclesiensem. Millesimo quadringentesimo LX quinto Idus Iunias latina facta.”

¹³ Vö.: HORVÁTH JÁNOS: *Janus Pannonius ismeretlen versei a sevillai kódexben*. Bp. 1975. (Reneszánsz füzetek 27.) 608—609. l. Az itt közölt szöveggel vettem össze a kéziratban található szöveget.

¹⁴ Ezzel a Janus-filológia körébe vágó kérdéssel ezen a helyen nem kívánunk részletesen foglalkozni.

¹⁵ Mind a két beszéd több kéziratban is fennmaradt, szövegük kiadva: *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III.* Herausgegeben von H. Weigel und H. Grüneisen. V. Abt. I. Hälfte, 1453—54. Göttingen 1969. — Giovanni Castiglione és Vitéz János beszédének feltételezett dátuma: 1454. jan. 10. körül. A szövegek az idézett munka 77—80., ill. 81—87. lapjain találhatóak.

¹⁶ Az 1449-ben készült munkát a szerző 1450-ben V. Lászlónak ajánlotta. Több kézírata fennmaradt, így lehetett belőle Budán is. Több kiadása és magyar fordítása is ismeretes. A tartalomjegyzék készítője két külön munkának veszi, illetve külön jelöli meg az V. Lászlóhoz szóló ajánlást és külön a szöveget, *Consilia* címen.

kora protestáns teológus- és tudós-elitjével, akik közül többen nagyra értékelték munkásságát. Praxisában a magyar nyelv és a magyar történelem nyugati népszerűsítése összefonódott saját kiadói-szerkesztői-fordítói munkásságának előmozdításával és dokumentálásával: így maradtak fenn Svájetól Londonig olyan kiadványai, amelyek alapján nyomon követhetjük tevékenységét. Az már külön szerencse, hogy egyes európai országokban a második világháború pusztítása csak jelentéktelen károkat okozott a könyvállomány egészében.

Az első Szenci Molnár-bejegyzéscsoport a hágai királyi könyvtárból (Koninklijke Bibliotheek) került elő. Mindhárom bejegyzést a könyvtár méltán híres *album amicorum* gyűjteményében találtam. Az időrendben első szöveg keltezése Heidelberg, 1600. június 23-a, az album posszeszora pedig Wolfgang Marcus Gualtherus (vagy Waltherus), weinheimi születésű humanista, aki ez idő tájt Heidelbergben tanult, s később Kampenben lett a latin iskola rektora. Molnár nem az egyetlen magyar, aki Gualtherus albumában (jelzete: 133 L8) szerepel; néhány hónappal korábban írja be nevét és jókívánságait különböző színű tintákkal Thököly István gróf és nevelője, Szerdahelyi Mihály, továbbá beírta a nevét az albumba Visolyi (Wesolinus) Hunyor Mihály és Patai (Patavinus) Tatár Mihály is. Mindezeket a heidelbergi magyarokat Molnár jól ismerte, Thökölyről és Szerdahelyiről több ízben a legnagyobb megbecsülés hangján nyilatkozott.¹ A szöveg, amelyet ő írt be Gualtherus albumába, három nyelvű s egy teljes oldalt betölt. Egy rövid görög idézetet: *ὄτι καλὸν, ψίλον ἐστ, Τὸ δ' ὄ γ καλὸν ἢ ψίλον ἐστ,* latin epigramma követ: „Mons formosa tegi formoso corpore gaudet / Sic etiam in turpi, turpe cor, orelat”. Ezt egy hosszabb, tizenkétsoros latin szöveg követi, feltehetőleg idézet Raph(ael) Michael *De mis(eris?) humanae vitae* c. művéből, amely az emberi élet egyes szakaszait kíséri végig, s annak nyomorúságán medítál. Ezt más tintával írt, szépen kirajzolt magyar vers követi:

„Vesd Istenbe remenséged
S mind öröke meg tart téged.”

Végül meleg hangú latin ajánlás következik Gualtherusnak, akit Molnár „amicus suus dilectissimus”-nak aposztrofál, s akivel egy ideig együtt is lakhatott, mert „contubernali per jucundo”-nak ajánlja bejegyzését. Az aláírás utal Molnár szűkebb pátriájára: „Albertus Molnar Szenciensis Ungarus”-ként írja itt nevét.

A másik két albumi bejegyzés jóval későbbi — mindkettőt 1623-as hollandiai körútja során vetette papírra Dávid zsoldárainak magyar fordítója. Erről az útról a Kálvin *Institutio* magyar fordításának utószavából tudunk:² Szenci Molnár Albert tizenkét városban is megfordult és gyűjtött pénzt a nagy terjedelmű, s feltehetőleg igen költséges kötet ki nyomtatására és saját költségeire. Eközben írt be két alkalommal az erre öt felkérők albumába: Harderwijkben 1623. június 27-én a világot járt és sokat tapasztalt Ernst Brinck (1582/3—1649) emlékkönyvébe (jelzete: 135 K4), valamint 1623. július 30-án a Rajna mel léki Reza városában³ Matthias Gotslebius Thebius herborni professzor albumába (71 J 60). Brinck albumában már olyan hírességek szerepeltek, mint Galilei; a magyarokat azonban Molnáron kívül csak Ferenczfi Lőrinc császári titkár (akit Molnár is ismert) képviseli, aki 1614-ben hét nyelven, a többi közt magyarul is, írt be egy szólásmondást Brinck részére.⁴ Molnár bejegyzéseinek alapszövege mindkét esetben ugyanaz, csak a személynek szóló ajánlást variálja kissé: „Auxiliare Mihi Sanctarum Vita, Salus, Sors: Tu sis Sancta Trias, Sors mea, Vita, Salus.” Majd: „Rom. 8. fo. 31. Hogyha az Úr Isten vagyon mivelünc, /

¹ SZENCZI MOLNÁR Albert *válogatott művei*. Budapest, 1976. 188, 503, 599.

² SZENCZI MOLNÁR: I. m. 398—399.

³ Német neve *Rees*, Emmerich és Wesel között fekszik.

⁴ „Az ky madarat akar liony / Ne pöngesse ujáth” *Album 71 J 60*, fol. 122 v.

SZENT
BIBLIA

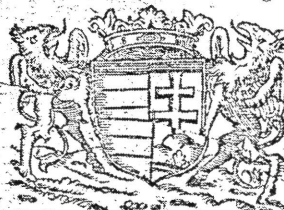
AZ AZ:

ISTENNEC O ÉS
UY TESTAMENTOMA-
NAC PROPHEC ES APASTA-
loc által megíratott szent könyvei.

MAGYAR NYELYVRE FORDITATOTT
*egészszén, az Istennec Magyarországn való anya szeri:
Egyházának épülésére.*

Caroli Caspar Elöljáróbeszédével.

EZ MASODIC KINYOMTATAST IGAZGATTA
néhol megis jobbitotta Szenci MOLNAR ALBERT.

HANOVIÁBAN

Nyomtatott Halbejus Janos által, Levinus mensse

Hullzias örökölnecc költséggel.

MDCVIII. éftendőben.

*Charissima, genere
& doctrina Vro. Dno
Joh. Rodolpho Lava-
tero Tigurino, hunc
hunc, meo, de me
optime merito, cum
lo rem incomparabilis
alterum, elendo se
and, in hunc
num, aperi, grati
dono dedi. Albertus
Molnar Sencivich
Vngarus, Editor.
Septembri
Hanovii, diebus
parvis.*

Hunc litteram Serenissimi Principis Gabrielis
iussu, Hædelbergæ arduabili labore
Ungariæ verum, tandem post
nastragium, Hanovriæ in
exiliis, typis editum,

Bibliothecam
Illustri Academiæ Franckeranae, gratulans in
eam popularium suorum ingressum, ac felicem
adventantibus quibus precari successum, ac
in ejusdem Academiæ perentis liberum introitum,
amanter & obsequanter bonij omnis,
ergo offert & dedit Lib. M. C.

Albertus Molnar, Interpretes.

per manum

Venerandi Academiæ ejusdem Antecessorij
Dni Doctoris Sibrandi Lubberti s. s. Theologiae
Professoris clarissimi ac veritatis divinae
assertoris integerrimi,

Anno Christi Servatoris, MDCCLXIV
Ipso die festo Pentecostes.

Vallyons' kicsoda álhatna ellenünc?" Pál apostolnak ezeket a szavait tekintette Szenci Molnár a saját jelmondatának; s később, mint azt Kemény János leírja, ezeknek a soroknak a vigasztalásával búcsúzott az élettől Bethlen Gábor is.⁵

A bejegyzések egy másik csoportja nem albumokban, hanem könyvekben maradt fenn — szabályos dedikációk ezek Molnár tollából. Kettőt közülük Hanauban írt be latin — magyar szótára, illetve a *Biblia* hanai kiadásának (1608) címlapjára, mindkettőt Johannes Rudolf Lavaterhez intézve. 1608 áprilisától ugyanaz év szeptemberéig Molnár Lavaternél, a hanai iskola akkori rektoránál lakott,⁶ természetes tehát, hogy megajándékozta műveivel. Mindkét könyvet jelenleg a zürichi Zentralbibliothek őrzi, a szótár jelzete Z.XV.221, a bibliáé pedig Z.Bibl.34.n. A két ajánlás közül itt csak a hosszabbat, a *Szentírásba* írt dedikáció-szöveget idézzük:

„Clarissimo genero, et doctrina Viro, Dno Joh. Rodolpho Lavatero Tigurino, hospes hospitii meo, de me optime merito amico item incomparabili aeternumque colendo et . . . ndo, in testimonium animi grati dono dedi Albertus Molnar Szenciensis Ungarus, Editor. Mense Septembri Hanovia discessum parans.”

A hanai biblia következő Molnár által dedikált példányát a londoni British Library-ban találtuk (jelzete 1411.K.1—2). Nem könnyű eldönteni, hogyan s mikor került oda, mert azt Molnár alighanem közvetlenül a mű megjelenése után adhatta támogatójának és barátjának Hermann Wolf orvosprofesszornak. A dedikáció szövege a következő: „Excellenti viro Dn.Hermanno Wolfio M.Doct. fautori suo magno observantia & amoris ergo ddt Albertus Molnar, editor”. Wolf eleinte Marburgban működött, majd Kasselben Móric hesseni fejedelem orvosa és építészé lett. Molnárral 1607-ben ismerkedett meg, később több levelet intézett hozzá,⁷ jelentős anyagi és erkölcsi segítséget nyújtott a hanai biblia kinyomtatásához. Lehet, hogy az övé volt a Molnár által dedikált bibliába a címlap utáni belső oldalon beragasztott ex libris, amelynek felirata „Si Deus pro nobis quis contra nos” — jóllehet ez megegyezik a magyar tudós jelmondatával.

A negyedik 1608—12 közötti időszakból származó Molnár-ajánlás elég szűkszavú: „Viro Magnifico & Nobilissimo Dn. J(ac) Bongarsio, ac humilis observantiae e . . . offert & ddat Alb.Molnar, Aut(or)” — s a szöveget még meg is csonkította kissé a könyvkötő, aki a lap széléből egy darabot levágott. Ezt az ajánlást Molnár *Lexicon Latino—Graeco—Hungaricum* (Hanau, 1611) c. kiadványában találtuk, amelyet jelenleg a berni Stadt- und Universitätsbibliothek őrzi G.403 jelzet alatt. Jacques Bongars kiváló francia diplomata és művelt humanista volt, aki 1585-ben Konstantinápolyba menet Magyarországon is megfordult; az ő nevéhez fűződik a *Rerum Hungaricarum Scriptores Varii* (Frankfurt 1600) című értékes magyar tárgyú szemelvény-antológia összeállítása. Molnár már 1602-ben kapcsolatba került vele, amikor a Majna melletti Frankfurtban pénzért lemásolta részére Dudith és Henry Savile leveleit.⁸ Latin—magyar szótára ajánlólevelében Molnár idézi is Bongarsot Magyarország romlásáról.⁹ Az ajánlás szövegéből nem egészen biztos, vajon személyesen adta-e át lexikonját Molnár a francia követnek, de ha a személyes találkozás mellett döntünk, ez alighanem Frankfurtban történhetett, vagy esetleg Heidelbergben. Mindenesetre Bongars már 1612-ben Párizsban meghalt. Könyvtárának nagyobbik részét René Gravisset nevű strassburgi bankárékszerész barátjára hagyta, s az ő Svájcban megtelepedő fiától kerültek aztán könyvei egy-két évtized múlva Bernbe.

⁵ KEMÉNY JÁNOS: *Önéletrása és válogatott levelei*. Budapest, 1959. 149.

⁶ SZENCZI MOLNÁR: I. m. 519.

⁷ SZENCZI MOLNÁR: I. m. 586, 597, 607.

⁸ SZENCZI MOLNÁR: I. m. 511.

⁹ SZENCZI MOLNÁR: I. m. 183.

A húszas években meggyérülnek a fennmaradt Szenci Molnár-levelek és dokumentumok — ezért számíthat érdeklődésre az a bejegyzés, amit legutóbb Hollandiában találtam. 1624 elejére Molnár befejezte Kálvin *Institutiójának* magyarra fordítását, nyomdába adta a kéziratot, s amikor Bethlen Gábor unszolására útra kelt, hogy hazatérjen, már a kinyomtatott könyvvel indult útnak. Útját azonban megszakasztotta egy bosszantó epizód — poggyásának és könyveshordójának visszatartása Kölnben — de így támadt ideje, hogy ellátogasson Angliába. Családját Amszterdamban hagyta, s mint írja, maga „egy alkalmas hajóval” átkelt a Csatornán.¹⁰ Itt körülbelül egy hónapig időzött — angliai tartózkodásának első írásos bizonyítéka éppen a közelmúltban került elő.¹¹ Az viszont Ludovicus Camerariusnak írt és fentebb idézett leveléből nem derült ki, hogy Molnár még az angliai út előtt megfordult Franekerben is. Erről a tényről az *Institutio* magyar fordításához fűzött sajátkezű bejegyzéséből-dedikációjából értesülhetünk (a könyvet jelenleg Leeuwardenben, a fríz tartományi könyvtárban őrzik, jelzete 784 Godg.), amelynek szövegét teljes egészében közöljük:

„Hunc librum Serenissimi Principis Gabrielis
jussu, Haydelbergae aerumnabili labore
Ungaricè versum, tandem post
naufragium, Hanoviae in
exilio, typis editum,

Illustri Academiae Franekeranae, gratulans in
eam popularium suorum ingressum, ac felicem
Bibliothecam adventantibus quoq(ue) precans successum, ac
in ejusdem Academiae petens liberum introitum,
amanter et observanter boniq(ue) omnis
ergo offert & ddt Lib. M. C.

Albertus Molnar Interpres
per manum

Venerandi Academiae ejusdem Antecessoris
Dni Doctoris Sibrandi Lubberti S. S. Theologiae
Professoris clarissimi ac veritatis divinae
assertoris integerrimi

Anno Christi Servatoris (áthúzva: Anno) 1624
Ipsa die festo Pentecostes.”

Bár ebben az időben még aránylag kevés magyar peregrinus-szerző ajána között könyvet külföldi nyilvános könyvtárnak, Szenci Molnár e gesztusát természetesnek vélem. Heidelberg pusztulása után egyre több magyar indul el „Belgiumba”, hogy ott folytassa teológiai és egyéb tanulmányait; érdekes módon a magyar hullám előbb ér el Franekerbe, mint például a már korábban is nagyhírű Leidenbe. 1622-ben két, 1623-ban már hét magyar matrikulál a franekeri egyetemen és Sibrandus Lubbertus rektorátusának első hónapjaiban (Lubbertus 1624. VI. 3-án lett rektor) nem kevesebb, mint tizenegy magyar hallgató írja be nevét az egyetem anyakönyvébe.¹² Molnár már előző hollandiai útja során is találkozhatott Franekerben megfordult magyarokkal, s nyilván a hazai diákok érdeklődése is hozzájárult ahhoz, hogy olyan szavakkal gratulált az egyetem sikeréhez, mint ahogy azt a fenti szövegben tette. Ami a rektor személyét illeti, Sibrandus Lubbertust (1566—1625) korában mint a konzervatív kálvinista teológia fontos alakját tartották számon, feltehetőleg Molnár is ismerte Bellarminus, Conrad Vorstius és Faustus Socinus ellen írt vitáitait, s ezért nevezte őt dedikációjában „az isteni igazság feddhetetlen oltalmazójának”. A bejegyzés időpontja 1624 Pünköstje, ami abban az évben az új nap-

¹⁰ SZENCZI MOLNÁR: I. m. 626.

¹¹ DÁN Róbert—GÖMÖRI György: *Szenci Molnár Albert Angliában ItK* 1979: 278—280.

¹² Vö. *Album Studiosorum Academiae Franekerensis*, Franeker 1968.

tár szerint május 26-ra (a régi szerint 16-ra) esett.¹³ Ebből az időpontból úgy látszik, hogy Molnár Franekerből a közeli Harlingen kikötőjébe utazott, s onnan kelt aztán útra Angliába, ahonnan Sir Robert Anstruther angol követtel együtt tért vissza övéihez Hollandiába. Egy korabeli angol jelentés szerint ez a visszatérés 1624. június 14/24-én vagy röviddel azelőtt történhetett.¹⁴

Franekeri dedikációjában Szenci Molnár Albert megemlíti az *Institutio* fordításához fűződő legfontosabb mozzanatok; azt, hogy Bethlen parancsára állt neki a munkának, s hogy Heidelbergben dolgozott rajta, munkáját végül „hajótöröttként” Hanauban fejezve be. Könyvajándékával Molnár kifejezte megbecsülését a franekeri egyetem, s annak könyvtára iránt, mintegy előlegezve Franekernek azt a szerepet, amelyet ez a kis lélekszámú fríz város az elkövetkező évszázad folyamán játszani fog a magyar protestáns irodalomban és a magyar művelődéstörténetben.

GÖMÖRI GYÖRGY

Balassa Bálint gróf újabbán előkerült alkotásairól. Gróf Balassa Bálintról irodalomtörténetírásunk 1858-ban Balassa Antal közléséből szerzett tájékozódást.¹ A múlt század első felében ő fedezett fel a család kékkői levéltárában különböző régi írásokat, köztük Balassa Bálint költeményes gyűjteményének maradványait. Ezekből hármát² nyomtatásban is kiadott. Azzal a tervvel foglalkozott, hogy megírja majd életrajzát, és kiadja valamennyi költeményét. Szándékát azonban nem sikerült megvalósítania. Balassa Bálint verseiből pedig csak a kinyomtatott versek maradtak ránk, továbbá az a más nyolc ének (egy vers közös Balassa Antalnál és Jankovichnál!), melyeket Jankovich Miklós számára 1826-ban „a Kékkői Levéltárban negyed formán, és 13 Leveleken a' XVII. Század Írásmódjával írva” „az Eredeti Példánybol” lemásoltak.³

Toldy Ferenc már Balassa Antal közleménye előtt ismerte Balassa Bálintot, bizonyára az ő segítségével révén. 1854-ben arról tájékoztatott ugyanis *A magyar költészet története* c. munkájában,⁴ hogy az *Átok* címen tőle 1826-ban megjelentetett költemény⁵ nem I. Balassa (Balassi!) Bálinté, hanem a gróf Balassáé. Elmondta itt azt is, hogy ismeri annak egyéb verseit is. Az első magyar lexikon V. kötetében pedig,⁶ a Balassa Antaltól kapott adatokra utalva, egykorú dokumentumokból vett hivatkozásokkal megírta költőnk mai napig is legrészletesebb életrajzát, melyet jelentéktelen változtatásokkal később is közzétett.⁷

Dézi Lajos 1923-ban publikálta gróf Balassa Bálintnak addig ismert valamennyi költeményét.⁸ A tizenegy verset megtoldotta egy Toldytól idézett háromsoros töredékkal⁹ és — tévesen — egy Amade-verssel, melynek versfői a BALASSA nevet formálják.¹⁰

¹³ Vö. C. R. CHENEY: *Handbook of dates for students of European History*, London, 1970.

¹⁴ *Calendar of State Papers, Domestic Series, 1623–1625*, London, 1859, 274.

¹ II. Balassa Bálint legújabbán felfedezett költeményei. = Hazánk 1858. 72–74, 215–218.

² Uo. 73–74: *Bujkálsz, s nyilván van szépséged... 215–217: Bátorütsad benned bízós szívemet... 217–218: Az elmúlt esztendők...*

³ *Kékkői-kódex*. OSzK Quart. Hung. 144.

⁴ Pest, 1854. 88–89.

⁵ TOLDY Ferenc: *Magyar költői régiségek*. Pest és Bécs 1828. 30–36.

⁶ *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Pest V. 1866. 396–400.

⁷ TOLDY Ferenc: *Magyar költők élete*. Pest 1870. I. 110–116. — Uő.: *A magyar költészet kézikönyve*. Bp.² 1876. I. 211–217.

⁸ BALASSI Bálint: *Minden munkái. II*. Bp. 1923. 381–411: Nyolcadik rész. A kékkői kézirat Balassa-énekei.

⁹ TOLDY Ferenc: *A Magyar költészet kézikönyve*. Bp.² 1876. I. 85.

¹⁰ ECKHARDT Sándor: *Balassi két verséhez*. = It 1914. 248–252. — Gálos Rezső: *Balassa vagy Amade?* EPhK 1936. 62–64.

Ezzel a versállománnyal került bele gróf Balassa Bálint a magyar irodalmi „köztudatba” a XVII. század barokk udvari költészet képviselőjeként, több tévedést, félreértést hordva magával. Így pl. a Dézsitől neve alatt kiadott Amade-vers legújabb irodalomtörténetünkben is az ő alkotásaként szerepel.¹¹ A *Magyar irodalmi lexikon* szerint is¹² verses életrajzot írt „költőelődjéről”, Balassi Bálintról; *Bejyró verse* — mely *Átok* néven is ismert —, feltételezhetően mostohájára vonatkozik; legfőbbképpen pedig, hogy énekeinek kéziratai elvesztek.

Balassa Bálint nem írt verses életrajzot költőrokonáról, hanem önmagáról írt egy „allegóriai színjátékot, melyben fiatalkori szenvedéseinek ad kifejezést”.¹³ Ebben beszél Balassi Bálintról, ebben van a fentebb említett háromsoros „töredék”. Énekeinek kéziratai pedig — legalábbis a Balassi Antaltól a múlt század első évtizedeiben megtalált maradványok — megvannak a Balassi-család levéltárában. Eredetiben és másolatokban.¹⁴ Ez utóbbiakból négy példány is található. Csak a XIX. századi másolatok őrizték meg azonban allegorikus önéletrajzdrámáját, benne Balassának több költeményét, melyeket lírai betétekként fűzött a műfaji és tematikai tekintetben egyaránt jelentős színjátékába.

Balassa Bálint verseiből tehát lényegesen több ránk maradt, mint ez ideig gondoltuk, és ez a többlet jelentősen megemeli költészetét. Az alábbiakban leltárba szeretnénk venni az előkerült anyagot.

A Jankovich-féle másolat címlapja 13 levél „eredeti szöveg”-ről beszél. A Balassa-család levéltárában az előbb idézett helyen ma egy 31 levélből álló negyedréte alakú, XVII. századi kézírással íródott kézirat-maradvány található. 53 lapon olvasható versszöveg. Jankovich kezén tehát nem fordult meg a most meglevő valamennyi lap, így másolata csakán tartalmazza Balassa Bálint egykori szerzeményeit.

A gyűjtemény-töredéken öt kéz írását lehet megkülönböztetni, figyelmen kívül hagyva Balassa Bálintnak több helyen végzett javításait és a kézirat két levelén az üres helyekre beírt 3 rövid versét. A jelek szerint Balassa összeíratta költeményeit, a gyűjteményt átolvasta, szövegükbe belejavított, s pótlólag maga is lejegyzett versszövegeket. Közülük kettő ajándékkísérő vers (*Paranczolatokra küldöm hat kövemet . . . és Most elojaroul három par kövemet . . .*), egy pedig mindössze öt sorból álló szerelmes vers vagy vers-töredék (*Kegies Kupidouak bizonyos tegzeim . . .*).

Ma már nem állapítható meg a fennmaradt levelek, lapok eredeti sorrendje. Valami mégis rekonstruálható.

A gyűjteményt több fajta papirosból (ezt mutatják a vízjelek) egyforma nagyságúra hajtogatott negyedréte alakú, cérnával fűzetekbe összefűzött részek alkották. Egy nyolc levélből álló fűzet ma is megvan ilyen állapotban; tematikailag egységes énekcsoportot, istenes verseket tartalmaz. Egy négy levélből és négyszer két-két levélből álló összefüggő részekon kívül a gyűjtemény többi lapját szétszakadt levelek alkotják.

A levelek ma rendezetlenül következnek egymás után. Megpróbáltuk a leveleket a kézírások alapján rendezni. A következő eredményre jutottunk.

Legtöbb verset másolt a feltételezhetően elsőként író kéz. Tőle származik a *Békóban már* (Dézsínél az 5. sz. alatt, 390—4.). A befejezés után álló őrszó szerint ezt a *Pártos a szerencse* (Dézsínél a 6. sz. alatt, 395—7.) kezdetű vers követte, amely az utolsó versszak tanúsága szerint 1649-ben írt a költő Petrőczy István nevére. A gyűjteménybe másolás

¹¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp. 1964. 199.

¹² Bp. 1963. I. 82.

¹³ TOLDY Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve*. Bp.² 1876. I. 217.

¹⁴ OL Balassi-lt. P. 1761. 2. és 3. tétel.

De vagion az urnak, *Balassa Bálintnak egy husvetj aldasa*, Melliet írt, s van abban, az *vissa valoban valas*, akarki lassa, Mert mit irtak s irnak, s ellene irhatnak, ott az valas adasa.

után azonban Balassa a verset átdolgozta. (Erről Dézsi kiadása nem ad hí képet!) Elsősorban a versszakok kezdősorait változtatta meg, úgy hogy az eredeti versfők helyett a megváltoztatott szöveg strófafezdő betűi a BALASSA BALINTE értelmet adják. A lap alján olvasható órszó: *Tündöklő Venusnál* egy elveszett Balassa-versre utal.

Az első kéz írta le a *Bujkálész s nyilván van szépséged* (Dézsinél a 3. sz. alatt, 388—9.) kezdetű verset, melyet az órszó tanúsága szerint a *Bujdosván tétova repdesek* kezdetű ének (Dézsinél a 4. sz. alatt, 390.) követett. Csak az első öt versszakja maradt ránk, és órszóként a hatodik strófa kezdő szava. (A versfő így fest: BALASS.). A *Bötlőz-é vagy myr régen el is estél* (Dézsinél a 9. sz. alatt, 402—6.) sorral induló verset két összefüggő levél tartalmazza. A végén a *finis* záradék, a lap alján a *Batorsagoth* órszó áll. Egy újabb elveszett Balassa-ének kezdőszava.

Az első kéz írásában maradt fenn a Toldytól már 1828-ban (Balassi Bálint költeményeként!) kiadott *Éles elméd légyen* kezdetű, *Átok* címmel ismert dics. A versfők ma ETI AJANDEK HELET VISSA VALO ALDASA értelmet adnak. Nyilvánvaló, hogy az eleje hiányzik. Az ALDASA szó birtokos személyragos alakja azt a feltételezést kívánja, hogy nemcsak az ETI szó egészítendő ki, hanem a versfők megadták a versírónak a nevét is. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a Balassa-család levéltárában található egy pasquillusra írt felelet,¹⁵ melyből az tűnik ki, hogy a pasquillust a Balassa-család valamelyik tagja ellen írták, s Balassa Bálint szolgájával íratott levélben kérte a szerzót, válaszoljon, mert ő majd csak később felel rá, ha ideje lesz. Ebben olvashatjuk a következő strófát: Logikus tehát a következtetés, hogy a hiányzó első rész versfői BALASSA BÁLINTH HUSV értelmet kellett hogy formálják.

A verset záró *Finis* után órszóként a *Bejáró vers* olvasható. (Dézsinél a 7. sz. alatt, 397.) Ezt a bevezetőnek tetsző pár sort általában az *Átok*hoz tartozónak vélik, s vele, valóban, logikus egységet alkot. Ennek azonban ellene mond a kéziratból megállapítható egymás utáni rend, és hogy e 12 soros versikét tartalmazó lap alján a *Finis* záradékon kívül a *Bimbojában* órszó olvasható. Így kezdődött Balassa Bálintnak egy elveszett éneke. Legfeljebb ennek bevezetője lehetett a *Be járó vers*. Ennyit tartalmaz ma a kézirat az első kéz másolatából.

Egy második kéz jegyezte le a *Bánom, hogy úgy búsulok* (Dézsinél az 1. sz. alatt, 383—6.) és a *Gyöngynél kegyesb szépet* (Dézsinél a 2. sz. alatt, 386—8.) kezdetű énekeket.

Két vers mutat egy harmadik kéz másolatára: a *Búmrá vontá, látom, vak világ harangját* (kiadatlan!) és a *Bátorítsad benned bizó bús szívemet*. (Dézsinél a 10. sz. alatt, 404—6. — A Jankovich-féle másolatban nincs meg, Dézsi Balassa Antal közléséből vette át.)

Egy újabb, a negyedik — kéz írását mutatja a ma is egybetartozó nyolcleveles füzet öt istenes éneke. Három: (*Egekett alkato, mindentt által ható Jsten, ki lakol menüben . . . Bűnös Lelkemett, megh Valto Üdveösségemett Ohajtto . . . Tudom; nem Eörülleöd, seött oyod s kerülleöök Uram, Veszedelmemett . . .*) „Egy teöredelemes szjunek Bűne Boczianattya-ertt s Boldogh Kj Mulasaert Valo Harom Jmatsaga Az Szent Haromsaghnak Tisztessegere” összefogó cím után következnek. Ezek után áll „Mas Rendbeli Jstenes Enekek” címmel két ének (*Az ki az szelekre s Habos Tengerekre Ereztí vi orlajatt . . . és Az El mult esztendeök, Megh Nem Tereö üdeök Fordulanak Eszemben*), melyek közül az utolsót közölte Balassa Antal fentebb idézett kiadásában, és az ő szövege alapján Dézsi (11. sz. alatt, 406—9.). Jankovich másolatában egyik istenes ének sem szerepel.

Egy ötödik kéz írásában találjuk a gyűjteményben a *Mit tr:járás Cupido, mint saját mátkáddal* kezdetű, tíz strófából álló verset. Két lapra terjed. Az első végén órszó mutatja a folytatást, a második végén ilyen nem találunk, nem tudjuk, következett-e utána több versszak. Az éneknek ez a legrégebb előfordulása. Stoll Béla az RMKT XVII/3. 245. szám-

¹⁵ OL P 1776. 19. cs. 11. tétel.

alatt¹⁶ az éneknek hat változatát említi, belőlük ötöt közzé is tesz. Felmerül a kérdés, Balassa szerzeménye-e a vers. A Balassa-versek szomszédsága valószínűsíti ennek a feltevésnek a helyességét, de magában nem kétségtelenül döntő tényező. Stoll a Cupidóval való veszekedés témájával kapcsolatban Balassi Bálint *Ydest keserűvel elegyítő gyermeke* . . .¹⁷ kezdetű énekére hivatkozik, a verset az *Atokra* emlékeztető jellegűnek mondja. A vers strófakezdő sorai azonban nem adják Balassa Bálint nevét.

Pedig Balassának világi verseiben a versfők, csaknem kivétel nélkül a nevét formálják. Ezt a sajátosságot megjegyezte már Balassa Antal is: „A költő világi tárgyú költeményeit úgy szerkeszti, hogy a versszakok kezdőbetűiből saját neve tűnjék ki.”¹⁸

Az istenes énekekben nincsenek versfők. A *Be járó vers* és a Balassától saját kezűleg lejegyzett három pársoros versikénél ez eleve elképzelhetetlen. Az újabban előkerült darabokkal együtt Balassának 23 versét ismerjük. A kilenc vers leszámításával megmaradt 14 énekből 12 tartalmaz versfőt. A kezdőszavakból ismert három elveszett ének közül kettő szintén *B* betűs szóval kezdődik, feltételezhető, hogy bennük szintén megvolt a költő neve.

Az említett számba, a 23 Balassa-énekbe beleszámítottuk azt a három versbetétet is, melyek nem XVII. századi kézírásban maradtak ránk, hanem a Balassa Antaltól a XIX. század közepe táján készítettett modern másolatokban, pontosabban az allegorikus önéletrajz-dramában. A darabot indító énekekben (*Bujóságnak senki versemet ne vélje . . .* — kiadatlan) különböző témájú verseiről beszél, valószínűleg gyűjteményének beosztásáról; említést tesz elveszett énekeiről, versfőket tartalmazó költés-módját indokolja stb. A *Bátorságot veszek zivemre ez nyyron* kezdetű ének (kiadatlan!) önéletrajz-vers, melyet a dráma első felvonásának az elején énekel a Genius néven szereplő költő. A *Bátorságom indítója* kezdetű ének (kiadatlan!) szervezesebben illeszkedik bele a dráma cselekményébe az előbbi kettőnél. Az elrejtett helyes utat kereső Genius éneklí egy útkereszteződésnél, miután Venus, Cupido, Pluto, Bacchus megpróbálta már saját magának megnyerni a Pallas iskolájába törekvő és a Virtustól tanácsokkal irányított ifjút.

Huszonhárom magyar nyelvű vers, három elveszett ének, ennyi az a versállomány, mellyel Balassa Bálintnak a kutatás mai állapotában szerepelnie kell a XVII. század magyar költészetében. Mennyiségileg is jóval több az eddigi tizeneggyel szemben. Az előkerült darabok kétségkívül — új megvilágításba helyezik költői alakját.

Elsősorban a drámai formában, a jezsuita iskolai színjátszás szabályai szerint megírt allegorikus játékával emelkedik ki kortársai közül a valóságos életből vett tárgyválasztásával, magyar nyelvűségével, szubjektív énekbetétjeivel. Önálló felfogásról tanúskodó eredeti munka. Előkerült az eddig ismert egy istenes éneke mellé más négy istenes éneke. Az ajándékkísérő versek érdekes képviselői a Balassa saját kezű lejegyzésében olvasható versikék. Személyével, költészetével kapcsolatban végleg tisztázódott néhány tévedés. Hogy nem írt Balassi Bálintról verses életrajzot, az *Atok* nem mostohája ellen készült. És ami talán a legfontosabb, ma is megvannak a Balassa Antaltól megtalált kékkői gyűjtemény maradványai, azoknak általa készítettett másolatai, köztük a magyar nyelvű világi dráma egyik legérdekesebb XVII. századi emléke a tárgyában, műfajában egyedülálló, eredeti alkotás.

VARGA IMRE

¹⁶ *Szerelmi és lakodalmi versek*. Bp. 1961.

¹⁷ ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint összes művei*. I—II. Bp. 1951. 60. sz.

¹⁸ BALASSA Antal: I. m. 215. l. jegyzete.

Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) College-nak. A magyar—angol művelődéstörténeti kapcsolatokban külön fejezetet alkotnak a hazai könyvek útját, olvasottságát és hatását feltáró kutatások. R. J. W. Evans, Gömöri György és mások folyamatosan számolnak be a Szigetország könyvtáraiban végzett vizsgálataikról, melyek nyomán számos magyar könyv londoni, oxfordi, cambridge-i múltját ismerhettük meg. Az évszázadok során Angliát járt hazánkfiaink úticsomagjában mindig akadt a magyar szellemi élet termékeiből, amiket rendszerint megfelelő ajánlásokkal adtak át ottani barátaiknak, patrónusaiknak. Az sem számított kivételnek, ha hazánkat vagy a szomszédos országokat látogató angolok vitték magukkal magyar provinenciájú munkákat.¹

A XVIII—XIX. században megsokszorozódtak a kölcsönös utazások, melyek természetesen megnövelték a könyvek cseréjét is. A legújabb kutatások azt látszanak igazolni, hogy ezek eredményeként az angliai nagy könyvtárak viszonylag jól ismert állományán túl, jó néhány könyvészeti meglepetést rejtenek az évszázadok óta működő kisebb gyűjtemények is. Elsősorban olyanok, melyeket személyes vagy eszmei kapcsolatok fűztek hazánkhoz. Ezek közé sorolhatjuk az oxfordi Manchester College-t. Az angol unitárius lelkészképzés máig egyetlen bázisa már a múlt század közepétől rendszeresen fogadott magyar diákokat. A kolozsvári unitárius kollégiummal kiépített együttműködést hivatalosan az Erdélyben élő angol John Paget tevékenysége hozta létre. Paget aktív szerepet játszott az 1848-as forradalomban és a világsi fegyverletétel után egykori hazájába menekült. 1855-ig tartó emigrációja alatt érte el, hogy a kolozsvári teológiai hallgatók felkereshették az akkori Londonban működő Manchester (New) College-t.²

A magyar múlt emlékei iránt szenvedélyesen érdeklődő angol unitárius 1840 táján kötött barátságot Nagyajtai Kovács Istvánnal, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi levelező tagjával. Paget és Kovács ekkortájt együtt térképezték fel a Kolozsvárt övező és lebontásra ítélt falakat. Néhány jel arra mutat, hogy a Manchester (New) College és az erdélyi unitáriusok között már az 1840-es évek legelején kialakult valamiféle kapcsolat. Angliából könyvcsomagot indítottak útnak az unitárius kollégium számára, amit Kovácsnak sikerült kimenteni a bécsi hivatalok útvesztőiből.³ Valószínűleg ezt viszonzandó, néhány évvel később, 1845-ben, Kovács István értékes korai hungarikákat tartalmazó küldeményt juttatott el Angliába.

A jelenleg Oxfordban működő Manchester College könyvtárának polcain számos magyar könyv sorakozik. Többségükben XVIII—XIX. századi nyomtatványok, de a külön-gyűjteményként kezelt anyagban XVI—XVII. századi hungarikák is találhatóak, többek között a Kovács-féle könyvek.

A Manchester College 1844—1845. esztendei tanévének gyűjtemény gyarapító donációt megörökítő jegyzőkönyv 7—11. pontjai „*Mr. Stephan Kovacs. Transylvania.*” adományát sorolják fel: „7) *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo inprecibus.* 12vo.; 8) *Explicationes Locorum Vet. et Nov. Test. auctore Georgio Eniedino. 4to.*; 9) *Summa Universae Theologiae Christianae secundum Unitarios. 1787. 8vo.*; 10) *Novum*

¹ R. J. W. EVANS: *Hungarica in the Bodleian Library.* = Bodleian Library Records. I. 1978. 333—345. — GÖMÖRI György: *Szenci Molnár Albert művei és bibliakiadásai cambridgei könyvtárakban.* = Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz. Szeged 1978. 297—300. — DÁN Róbert—GÖMÖRI György: *Szenci Molnár Albert Angliában.* = HtK 1979. 278—280. — További XVI. századi hungarikák a londoni Lambeth Palace Library-ből l. DÁN Róbert: *Erdélyi könyvek és John Dee.* = MKsz 1979. 225—230.

² GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története. I.* Kolozsvár 1935. 473.

³ SZILÁGYI Sándor: *Emlékezés Nagy-Ajtai Kovács István lev. tag fölött.* Bp., 1876. 14—15. (Értekezések a tört. tud. köréből. VI/3.) — Gál i. m. 472.

et *Vetus Calendarium ad annum vulgarem 1845 in usum magni principatus Transylvaniae* 8vo; 11) *Confessio Fidei Christianae secundum Unitarios* 4to.⁴

A 7. pontban jelzett *Defensio Francisci Davidis etc.* Jacobus Palaeologus és mások nagy hatású munkáját most először sikerült angliai könyvtárban fellelni. A gyűjteményes mű első ízben 1581-ben Bazelban jelent meg. Ezt követte egy évvel később a krakkói második kiadás, amely némileg átalakított szövegállománnyal és Dávid Ferenc *De Dualitate etc.* című posthumus kinyomtatott traktátusával bővült. A Manchester College példánya ez utóbbi, második kiadásból származik.⁵

Könyvtörténeti szempontból érdekesebb a donációsjegyzék 8. pontja, Enyedi György *Explicationes etc.* című munkája. A kötet első előzéklapjára a College egykori könyvtárosa feljegyezte az adományozás pontos dátumát: „May 1845”. Ekkor tartózkodhatott Kovács István vagy a könyvcsomagot szállító megbízottja Angliában. A második előzéklapon a donátor röviden felsorolta az Enyedi-műre és a szerzőre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat. Ez a latin nyelvű tájékoztató közli az olvasóval, hogy Enyedi György erdélyi superintendens volt. Művét regisztrálta Ch. Sand és Bod Péter. Az utóbbiról megjegyzi, hogy nem érdemének megfelelően méltatta. Ezt pótlandó megállapítja, hogy Enyedi könyve páratlan értékű, unitárius exegetikai mű. Beszámol a Thorockai Máté által készített magyar fordításról is. Ez utóbbi 1619. évi kolozsvári kiadásából Kovácstól függetlenül került egy példány a Manchester College könyvtárába.⁶

A rövid kéziratos bevezetővel ellátott *Explicationes etc.* kötet értékét emeli, hogy számos XVI–XVII. századi tulajdonos kezénymát is őriz. A legkorábbi datált bejegyzés *Ex Libris Joannis Radnothij 1599* évszáma alátámasztja Szabó Károly megfigyelését, aki a hely és idő megjelölés nélkül kiadott könyvet, kolozsvári és nagyszabeni példányokban található 1599-ből és 1600-ból származó tulajdonosbefrások alapján 1598-ra datálta.⁷ Egy további kéziratos bejegyzés szerint, a kötet a XVII. század első felében Angyalosi Istvánnak, Péchi Simon egyik vejének birtokába került.⁸ Az oxfordi Manchester Collegének a Kovács-féle donációtól függetlenül bekerült, másik *Explicationes etc.* példánya is van. Ez utóbbit az intézet könyvtárosa 1859-ben, kolozsvári látogatása alkalmával szerezte be. Hazatérése után ezt a darabot egyeztetette a korábban oda került példánnyal és mindkettőre felhívta az egyháztörténész James Yates figyelmét. Az angol kutató összehasonlító vizsgálatakat végzett a Bodleian Library-ben található groningeri 1684. évi kiadással és megállapította, hogy a Manchester College tulajdonában levő kötetek az első kiadásból származnak. A megjelenés idejét illetően Yates Szabó Károlytól függetlenül ugyancsak az 1598. esztendő jelölte meg. A nyomdahely meghatározására azonban nem vállalkozhatott.⁹

A donációsjegyzék 9. pontjában felsorolt *Summa Universae Theologiae etc.* eredeti címe *Systhema Universae etc.* Szentábrahámi Mihály fontos munkája, Kolozsvárott 1787-ben jelent meg. Az 1737-ben erdélyi unitárius püspökké választott szerzőnek az egy-

⁴ *The Report of Manchester (New) College.* Manchester 1846. 9. — E helyen is köszönöm a College principálisának, Mr. B. Findlownek és a könyvtárvezetőnek, Mrs. B. Smithnek, hogy a kérdéssel kapcsolatos iratanyagot rendelkezésemre bocsájtották.

⁵ A mű eszmetörténeti jelentőségéről l. PIRNÁT Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren.* Bp., 1961. 171–179. — A két kiadásról l. SOLTÉSZ Zoltánné: *Tévesen nyilvánított XVI. századi nyomtatványok.* = MKsz 1957. 52.

⁶ Az idézett források: Ch. SAND: *Bibliotheca Antitrinitariorum.* Amstelodami 1684. 93. és BOD Péter: *Historiae Unitariorum in Transylvania.* Lipsiae 1776. 150–154. — RMK I. 494.

⁷ l. RMK II. 281.

⁸ KOHN Sámuel: *A szombatosok stb.* Bp., 1889. 210.

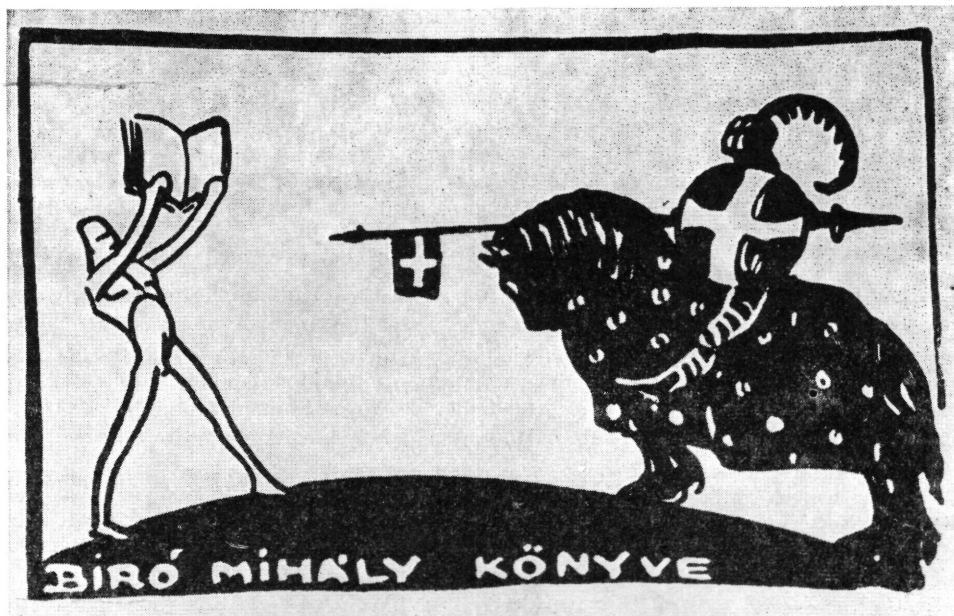
⁹ *The Inquirer* 1859. dec. 3. f. 1093.

háza hitvallását összegező műve, mintegy harminc évig kéziratban terjedt. Kiadását csak II. József türelmi rendelete tette lehetővé. Hasonló sorsa volt a 11. pontban jelzett „*Confessio Fidei Christianae*” címmel jelölt műnek, amely 1782. október 27-én hagyta el a sajtót Nagyszébenben.¹⁰ Ez utóbbiból Kovács két példányt adományozott a Collegének. A 10. pontban leírt, 1845. esztendőre szóló erdélyi kalendáriumnak nyilván csupán kuriózum értéke volt az angolok számára.

A legutóbbi években szorgalmazott hungarika-kutatások sikere érdekében, további, eddig figyelmen kívül hagyott kisebb angliai gyűjtemények régi növedéknaplóinak átvizsgálása is indokoltnak látszik.

DÁN RÓBERT

Bíró Mihály könyvdíszei. Bíró Mihály (1886—1948) elsősorban politikai plakátjai révén vált világhírűvé. A Tanácsköztársaság bukása után emigrációba kényszerült. Ezalatt az idő alatt könyvdíszítéssel is foglalkozott, több illusztrált lapnak állandó munkatársa volt — de ennek a korszaknak munkáit Magyarországon csak kis részben ismerik.

Ehelyütt fiatalkori, kevéssé ismert grafikáiról szeretnénk beszélni. 1913-ban jelent meg két kiadásban Révész Béla *A Magunk Útján* c. kötete, amelyet Bíró Mihály szecessziós hártya előzéklappal, a címlap utáni címképpel, ornamentikus alapnyomással és iniciálékkal díszített.¹ Révész Béla könyve a munkások, parasztok, szegényemberek hétköz-

¹⁰ L. SZENTÁBRAHÁMI Mihály *Summajának* Derzsi Károly féle fordításához írt előszót. Kolozsvár 1899. és JAKAB Elek: *Confessio Fidei*. = Ker. Magv. 1875. 259—261.

¹ RÉVÉSZ Béla: *A magunk útján*. Énekek, Glosszák Bíró Mihály díszivel. Bp. Világosság ny. 174 l. 15 cm.

napjairól, a munkásmozgalom különböző eseményeiről, többek között a Vervörös Csütörtökről, az Amerikába irányuló kivándorlásról szólt, az egyes írások iniciáléi összhangban voltak a tartalommal. A köteteken évszám nem szerepel, az Országos Széchényi Könyvtár címfelvétele szerint mindkét kiadás 1913-ban jelent meg. A különbség közöttük az, hogy az első alapnyomása sárga, a másodiké világoskék színű. A változás oka az lehetett, hogy a sárga alapnyomás helyenként elhalványodott, a kék viszont jól érvényesült. Az első kiadás hártyalapjának nyomása kék, a másodiké barna, az első kiadás hártyalapján pókhálós dombornyomás van, a másodiké sima — erre is azt mondhatjuk, hogy jobban sikerült, egyszerűbb. Nem érdektelen, hogy a második kiadáson fel van tüntetve a példányszám, mégpedig a hártján négyezerben, a belső címlapon háromezerben.

A kötet a Világosság Rt. nyomása. A *Népszava*, a Szociáldemokrata Párt, a szakszervezetek nyomdáját nem tartják számon a szép könyvek műhelyei között, pedig tömegkiadványok mellett a nyomda, már mint a Nyomdászszakszervezet nyomdája is, igényes, szép könyveket is készített. Az ismertetett kötet mindenképpen érdemes a szép könyvek kedvelőinek figyelmére.

Az Országos Iparművészeti Múzeum ex libris gyűjteményében Bíró Mihálynak négy munkája szerepel, a Nemzeti Galéria 1967-es kiállításának² katalógusa hat ex librist sorol föl, a *Magyar Iparművészet* 1913. évfolyamában két ex librist tesz közzé. A századforduló szimbolikát kedvelő művészei szívesen foglalkoztak ezzel a műfajjal. A feladat az volt, hogy rajzzal fejezzék ki a könyvgyűjtő egyéniségét, a könyvhöz való viszonyát. Bíró Mihály saját ex librisén a feudális reakcióval való harcban mutatja be önmagát. Medgyesi Simon ex librisén meztelen férfi lendületes mozdulattal rab madarakat enged ki kalitkájukból — a könyv felszabadító erejét érzékeltetve.

Ugyancsak a századfordulótól jelentkezik az az igény, hogy a papírkötésű könyv külső borítólapja, később a keménykötésű könyv papírborítója, kifejezze a könyv tartalmát.

² *Bíró Mihály emlékkiállítása*. 1967. május. (A kiállítást rendezte és a katalógust összeállította Oelmacher Anna.) Bp. 1967. 11 l.

BÚCSÚZTATÓ

HALOTTI ÉNEK AZ OSZTRÁK-MAGYAR
MONARCHIA FELETT

IRTA: KARL KRAUS

FORDITÓTTA: SZINI GYULA

KULTURA RT.
LITANOGRÁFIAI
BUDAPEST

KÁROLYI
KÖNYVTÁR
KULTURA KIADÁSA

Biro

Korábban csak a ponyvakiadványok primitív rajzai utaltak a könyvben leírt történet döntő eseményére vagy eseményeire. Bíró Mihály tervezte Karl Kraus monarchiaellenes könyvének³ címlapját: egy frígiai sapkás, magyaros bajuszú férfi koporsóba zárja a kétfejű sast. A borítólapon nemesek mondanivalójában, megoldási módjával emlékeztet Bíró politikai plakátjaira, amelyekben a kifejezőerő humorral, gúnnyal párosul.

*

³ KRAUS, Karl: *Búcsúztató*. Halotti ének az osztrák–magyar monarchia felett. Ford.: Szini Gyula (Károlyi Könyvtár) Bp. Kultúra

Illusztrátori működése példaként bemutatjuk a *Magyar Iparművészet* 1913. évfolyamában Nádai Pál és Sztrakoniczky Károlynak *A pesti kávéház* című cikkéhez⁴ megjelent néhány illusztrációját. A cikk a „Pesti Borzalmak” sorozatában jelent meg és az egyre-másra megnyíló kávéházak hivalkodó, ízléstelen és egyben kényelmetlen berendezését gúnyolta. A pesti üzletember fejében fogamzik meg ezeknek a kávéházaknak kínai—

⁴ *Magyar Iparművészet* 1913. 238—250.

magyar—angol ornamentikával agyonzsúfolt berendezése. Itt minden hamis, műmárvány, műarany. Óriási, agyondíszített csillárok adnak gyenge fényt, a pénztárosnőt fantasztikus pagodaépítménybe zárják stb. stb. Bíró illusztrációi tökéletesen kifejezik a cikkírók mondanivalóját.

Ebben a korszakban készítette Bíró Mihály az Építőmunkások Szakszervezete toborzó röplapjának illusztrációit is. Az olcsó papíron készült tömegkiadványon azonban nem érvényesül a művész rajzának szépsége.

*

Megemlíteni kívánom még mint sajtótörténeti szempontból figyelemre érdemeset Bírónak a *Népszavát*, a *Politika* és a *Kelet Népe* c. folyóiratokat népszerűsítő plakátjait is, amelyek reprodukciói a fentemlített kiállítási katalógusban is megjelentek. Ezek a plakátok is példái a művész alkotói erényének: rendkívül kifejező, a nézőt lekötő rajz és színhatás, emellett maró szatíra és humor.

*

Úgy hiszem, tartozást rovok le, amikor a könyvészeti szempontból érdekes Bíró Mihály-alkotásokra felhívom a figyelmet. Hagyományaink megismerése szempontjából azonban szükséges volna az is, hogy külföldi — mint már említettem csak töredékesen ismert — könyvdíszítő munkáit is megismerhessük.

GERÉB ZSÓFIA

IRODALOM

BÖLLÖNI György: *Bíró Mihály plakátjai*. = Világ 1912. május 26. megjelent B. Gy.: *Képek között*. Bp. Szépirodalmi K. 1967. 354—356.

OELMACHER Anna: *Bíró Mihály*. = A Szocialista Képzőművészet nyomában. 276—282.

KICSÍ Sándor: *Bíró Mihály*. = Művészet 1961. 10. sz. 276—282..

József Attila az Új Magyar Föld szerkesztője? A „régí” *Magyar Hírlap*, mely¹ egy időben vasárnaponként — *Mi készül?* címen — rendszeresen előzetest adott az új könyvek, folyóiratok tervezett megjelenéséről, 1930. szept. 14-i számában egy irodalom- és sajtótörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó hírt jelentetett meg:

„— A Bartha Miklós társaság röpirata, [az] *Új Magyar Föld*, amely eddig negyedévenként jelent meg, folyóirattá alakul át és évenként tízszer fog megjelenni. Szerkesztői: Fábíán Dániel és József Attila.”¹

¹E hír minden valószínűség szerint magától József Attilától származik, hisz ugyanabban a számában a *Magyar Hírlap* arról is hírt adott, hogy költőnk „új versekötvet készül kiadni. Ebben a kötetben fognak megjelenni Villon-ballada fordításai” is. Ezt pedig, nyilvánvaló, magától az érdekelttől jegyezhetette föl a lap munkatársa.

A terv azonban, tudjuk, bármennyire autentikusnak is tetszik a hír, mely beszámol róla, nem valósult meg. Az *Új Magyar Föld*nek mindössze három száma jelent meg — valamennyi e hír napvilágra kerülése előtt. Az első, 1929. július—augusztus—szeptember jelzettel 1929. jún. 20-án, a második 1929. október—november—december jelzettel, 1929. nov. 18-án, a harmadik pedig 1930. január—február—március jelzettel 1930. ápr. 7-én.² S József Attila egyiket sem jegyezte szerkesztőként.

¹ *Mi készül?* = Magyar Hírlap 1930. szept. 14.

² A megjelenés pontos idejéről az *Új Magyar Föld* ügyészégi kötelezpéldányai árulkodnak, ezeken ugyanis ott van az ügyészégi átvételi keletbélyegző. (E példányokat a Szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi.)

Nagy kérdés: Mi történhetett? Mi akadályozhatta meg a folyóirattá alakulást? Pontos, részletes választ adni, sajnos, nem tudunk. Nagyon valószínű azonban, hogy az *Új Magyar Föld* átszervezését a Társaságon belüli harcok hiúsították meg. Gál István ugyanis, aki ez időben, egész pontosan 1930. szeptember 1-én ismerkedett meg József Attilával, megírja,³ hogy a társaság baloldalának tevékenysége ekkortájt igen élénk volt. Beszámol, egyebek mellett, a szeptember 1-i nagy tüntetésen való részvételükről, tervezgetéseikről is. A baloldalnak ez az aktivitása azonban minden valószínűség szerint kihívta a jobboldal ellenkezését, sőt ellentámadását is. Erre lehet legalábbis következtetni abból, hogy 1930. október végén a baloldal kivált a társaságból a következő indoklással:

„Alulírottak kijelentjük, hogy a mai nappal a Bartha Miklós Társaságból kilépünk, vele minden összeköttetést megszakítunk, mert *egy kis csoport politikai érdekeinek szolgálatába állt*, ezzel eredeti céljától eltért, s így a komoly tudományos, irodalmi és művészeti munka lehetőségét nem látjuk biztosítva. *Mi nem akarunk a Magyar Nemzeti Szocialista Párt* (a magyar hitleristák) dilettáns társaságának alvállalata lenni.”⁴

(A nyilatkozatot Fábíán Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Halmos Béla, Gál István, Gunda Béla, Vass László „és társai” írták alá.)

Aligha tévedhetünk nagyot, ha úgy véljük, e belső harcban „úszott el” József Attila szerkesztői „pozíciója” is.

LENGYEL ANDRÁS

³ GÁL István: *Bartóktól Radnótiig*. Bp. 1973. Magvető, 185–186.

⁴ GÁL I.: I. m. 186.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Magyarországi kódexek a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban. Csontos János 1884-ben a *Magyar Könyvszemlé*ben hosszú jegyzékét közölte *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratainak*. Összeállításához elsősorban a könyvtár akkor még eléggé új nyomtatott katalógusát, a *Tabulae codicum*ot használta, de fölhasználta más, régibb katalógusokat és saját kutatásaira is támaszkodott. Igaz ugyan, hogy összeállítása olykor túlzottan értelmezte a magyar vonatkozást, mégis a közlemény nagy hasznára volt a későbbi kutatásoknak. Azóta azonban sok minden történt. Számos kódex az 1932-i velencei egyezmény alapján Magyarországra került és ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található. Főleg pedig az újabb kutatások olyan hungaricum-kódexeket tártak föl, amelyekről Csontosinak még nem volt tudomása. Természetesen még ma is nagyon távol vagyunk attól, hogy az ÖNB minden magyarországi eredetű, illetve magyar vonatkozású középkori kéziratát ismernénk, mégis hasznosnak látszik a Csontos óta ismertté vált anyag közlése.

A következőkben bemutatott anyag legnagyobb részét 1969-ben sikerült megtalálnunk, amikor hosszabb kutatásokat folytattunk a bécsi könyvtár kéziratárában, hogy nyomára bukkanjunk azoknak a kódexeknek, amelyeket 1686-ban, Buda visszafoglalásakor találtak meg a királyi palota romjai közt és Bécsbe szállítottak. Az akkor megtalált könyvekről egyidejűleg jegyzéket készítettünk.¹ Ezt a jegyzéket két év múlva, 1688-ban Julius Pflugk nyomtatásban is közölte.² Ez a jegyzék szolgált kutatásaink alapjául. Eredményeinket hosszabb tanulmányban készülünk közreadni, alaposabb kritikai indokolással.

Olyan esetekben, ha az illető kódex részletes leírása már publikálva van, akkor a szerző és cím mellett csak a publikáció helyére utalunk. (Korvináknál a *Corvinian Library*³ és a *Bibliotheca Corviniana*⁴ számára, máskor Hermann és Unterkircher katalógusára.⁵) Ha ilyen újabb, könnyen kéznél levő leírás nincs, részletesebb leírást közlünk. Ugyancsak

¹ Wien Österreichische Nationalbibliothek. Kézirattár. Ser. n. 370. „Reliquiae . . . Bibliothecae Budensis . . . Matthiae Corvini . . . in . . . Bibliothecam Caesaream translati . . . 1686. (egy XV. századi missale egylevelés töredékébe kötve.)

² PFLUGK, Julius: *Epistola ad Vitum a Seckendorf, praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens*. Jenae 1686. (A közlésben a kézirattól eltérő hibák vannak.)

³ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stack*. Budapest 1973. („Studia Humanitatis” 1.) (Rövidítése: C. L.)

⁴ CSAPODI Csaba—CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 2. jav. kiadás. Budapest 1976. (Rövidítése B. C.)

⁵ *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Neue Folge. Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Nationalbibliothek in Wien*. Hrsg. v. H. J. Herrmann. Bd. 1—7. 1923—1938. (Rövidítése H.) — UNTERKIRCHER, Franz: *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. 1—3. Wien 1969—1974. (Rövidítése U.)

közöljük, ha valamelyik kódex őrzési helye megváltozott Csontosi cikke óta. Megjegyzendő még, hogy az itt bemutatott anyag legnagyobb részének mikrofilmje már megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia mikrofilmtárában és ott a kutatás rendelkezésére áll.

- Cod. Lat. 12. Livius. 1918-ban Nápolyba került.
 23. Plutarchos: Vitae parallelae. Korvina. (C. L. 525. sz., BC 146. sz.) (Csontosi jegyzékében tévesen a 23* jelzetű kódex szerepel 23. sz. alatt.)
 133. Appianus: De civilibus Romanorum bellis. Korvina. (C. L. 48. sz., BC 150. sz.)
 140. Statius: Silvarum libri V. Korvina. (C. L. 606. sz., B. C. 152. sz.)
 152. Asconius Pedianus: Commentaria in Ciceronis orationes. Korvina. Jelenleg már: OSZK Clmae 427.
 173. Ovidius: Metamorphoses. Vitéz János bejegyzéseivel. (H. VI. 1. 94. sz.)
 179. Petronius: Satyricon. — Rutilius Lupus: Schemata. — Aquila Romanus: De schematibus oratoriis. Kétes korvina. (C. L. 481. sz.)
 197. Aristoteles: Libri politicorum. Kétes korvina. (C. L. 59. sz.)
 218. Trapezuntius: In perversionem problematum Aristotelis. Korvina. (C. L. 669. sz., B. C. 154. sz.)
 229. Isokrates: De regimine principatus. — Brunus Leonardus Aretinus: Dialogus. Kétes korvina. (C. L. 367. sz.)
 250. Genealogiae deorum. — Guarinus, Baptista: Oratio de septem artibus liberalibus in inchoando felici Ferrariensi gymnasio habita anno 1453. — XV. sz. második fele, Itália. 82 fol. Az iniciálék helye üresen maradt. Címer nines. Magyar vaknyomásos reneszánsz bőrkötés. (Olyan, mint a jenai korvina vagy Janus Pannonius Rep. I. 80. jelzetű lipcei kódexkötése.)
 256. Isokrates: Orationes. Korvina. Jelenleg már: OSZK Clmae 430.
 259. Aeneas Gazaeus: Theophrastus. — Lactantius: Divinarum institutionum epitome. Korvina. (C. L. 5. sz., B. C. 156. sz.)
 405. Chronicon Pictum. (Képes Krónika). Jelenleg már: OSZK Clmae 404.
 437. Boccaccio: De casibus virorum illustrium. Korvina. Jelenleg már: OSZK Clmae 425.
 438. Xenophon: De institutione Cyri. Trad. Poggio Bracciolini. Korvina. (C. L. 705. sz. — B. C. 158. sz.)
 447. Thomas de Capua: Summa dictaminis. — XIV. sz. 123 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban elhozott könyvek közül való. (Pflugk.)
 505. Imago graphica totius terrae. — Series patriarcharum. — Compendium theologiae veritatis. — XIV. sz. 119 fol. Kötés: új. 1686-ban Budáról vitték Bécsbe. (C. L. 1007. sz.)
 514. Anonymus: Gesta Hungarorum. Jelenleg már: OSZK Clmae 403.
 545. Codex acephalus. Jelenleg már: OSZK Clmae 405.
 693. Bernardus Claravallensis: Sermones in Cantica canticorum. — XIII. sz. 154 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban elhozott könyvek közül való. (Pflugk.)
 705. Ambrosius: Opera varia. — XII. sz. Sima bőrkötés. A Budáról 1686-ban elhozott könyvek közül való. (Pflugk. H. III. 7. sz.)
 717. Lactantius: Opera. — Ovidius: Metamorphoses. — Venantius Fortunatus: Carmen de pascha. — c. 1470. Firenze. Garázda Péter könyve. (H. VI. 3. 60. sz.)
 759. Gregorius Nazianzenus: Libri apologetici. — c. 1000. XV. századi gótikus vaknyomásos bőrkötés. 1666-ban Lambeck hozta el a budai palotából és adta a császári könyvtárnak. (H. II. 26. sz. — C. L. 308. sz.)
 763. Cyprianus: Epistolae et opuscula. — XV. sz. 124. fol. Kötés: új. Az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított könyvek közül való. (C. L. 214. sz.)
 790. Augustinus: Flores super eius libros collectae a Francisco Mayronio. — Liber de haeresibus. — Dionysius Areopagita: Libellus de mystica theologia, accedit prologus Iohannis Saraceni ad Odonem S. Dionysii abbatis. — XIV. sz. 132 fol. Gótikus vaknyomásos bőrkötés. „Hunc librum . . . donavit dominus Otto canonicus Quinqueecclesiensis monasterio Sancte Dorotee Wienae Anno domini MCCCXLVII.” (H. V. 2. 73. sz.)

798. Cyprianus: Epistolae. — Liber de praeeminentia et cura pastoralis. — Pontius diaconus: De vita et obitu S. Cypriani. — Liber de duobus montibus. Kétes korvina. (H. VI. 3. 47. sz. — C. L. 213. sz.)
799. Athanasius: Opera. — Dionysius Alexandrinus: Epistola. Kétes korvina. (H. VI. 3. 48. sz. — C. L. 74. sz.)
826. Salvianus: De vero iudicio et providentia Dei. Korvina. (C. L. 583. sz. — B. C. 163. sz.)
872. Hilarius Pictaviensis: De synodis. — XV. sz. Vaknyomásos olasz reneszánsz bőrkötés. Szatmári György pécsi püspök könyve. (1518). (H. VI. 3. 17. sz.)
904. Pseudo-Clemens Romanus: Epistolae. — XIII. sz. 88 fol. Sima bőrkötés. 1686-ban Budáról vitték Bécsbe. 1356-ból való pannonhalmi vonatkozású oklevelet emeltek ki belőle. (Jelenleg Ser. n. 3512.) (C. L. 808. sz.)
914. Amalarius: Ecloga. — Expositio missae. — Theotolfus: Homiliae fragmenta. — Damasus: De missarum sollempniis. — Gregorius I. Magnus: Decretum de resurrectione. — Walafridus Strabo: De exordiis. — De vestimentis sacerdotalibus. — Traditio orationis dominicae. — Excerpta liturgici argumenti. — De baptismo. — Amalarius: Libri officiorum. — Sex epistolae. — X. sz. 223 fol. Illuminált. Gótikus vaknyomásos bőrkötésben. Valószínűleg az 1686-ban Budáról Bécsbe vitt könyvek közül való. (H. III. 50. sz.)
1215. Biblia Latina. — 1394. „in Castro Strigoniensi”. A scriptorok: Bernhardus és Ternlinus. Kötés új. „Collegij Christi Strigoniensis.” Az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított könyvek közül való. (C. L. 715. sz.)
1319. Sermones seu themata sermonum per circulum anni. — XIV. sz. 115 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe vitt könyvek közül való.
1320. Sermones per circulum anni. — XIV. sz. 228 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe vitt könyvek közül való.
1375. Commentarius super psalmos. — Illuminálás: csak díszesebb kezdőbetűk. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
1403. Guillelmus Altissiodorensis: Summa aurea super quattuor libros Sententiarum. — XIV. sz. 241 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe vitt könyvek közül való. (H. VII. 1. 47. sz.)
1539. Duns Scotus: In librum IV. Sententiarum. — Confessionale. — Informatio rudium de paupertate Christi et apostolorum etc. — XIV. sz. 148 fol. Egyszerű fatáblás bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe vitt könyvek közül való. (Pflugk.)
1611. Thomas de Hibernia: Manipulus florum. — 1306. (de ez lehet a mintapéldány évszáma is.) 379 fol. Sima fatáblás bőrkötés (egy korábbi kötést egy későbbi borítja.) „Collegij christij” (Esztergom.) (U. I. 1. 42. l.)
1780. Missale (csonka). — XV. sz. 122 fol. Gótikus, vaknyomásos bőrkötés. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe vitt kódexek közül való.
1799. Breviarium Strigoniense. Jelenleg már: OSZK Clmae 409.
- 1799* Pontificale. — c. 1400. Magyarország. 222 fol. A XVI. sz. elején Várdai Ferenc váci, majd gyulafehérvári püspöké. (H. VI. 4. 46. sz.)
2042. Bonifacius VIII.: Liber VI. Decretalium cum apparatu Iohannis Andreae. — XIV. sz. 117 fol. Gazdagon illuminált, képekkel. Kötés sima bőr. Kötésében oklevéltöredék a veszprémi egyházmegyéből. (H. V. 2. 89. sz., 73., 74. t.)
2079. Bonifacius VIII.: Liber VI. Decretalium cum glossa Iohannis Andreae. — XIV. sz. 113. fol. Díszesen illuminált. Gótikus, vaknyomásos bőrkötés, veretek nyomaival. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. (H. V. 2. 219–220. l.)
2106. Bonifacius VIII.: Liber VI. Decretalium cum glossis marginalibus et apparatu Iohannis Andreae. — XIV. sz. 228 fol. Szép iniciálékkal, de csak a kötet első felében. Sima félbőr-fatáblás bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. (H. VII. 2. 40. sz.)
2139. Martinus Polonus: Martiniana Decreti. Korvina. (C. L. 424. sz. — B. C. 168. sz.)

2145. *Glossae in Decretales Gregorii IX.*—XIV. sz. 152 fol. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe vitt könyvek közül való.
2146. *Occam, Iohannes: Directorium iuris.* — XIV. sz. 252 fol. „finitum . . . in Castro Strigoniensi.” *Scriptor Thomas Temlinus.* Gótikus lapszéldísz nyomaival (az első levél kivágva.) Sima fatáblás bőrkötés.
2179. [Excerpta e I. parte Decreti Gratiani cum rubrica.] „Liber distinctio-num”. — XII/XIII. sz. 32 fol. Illuminált. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Fol. 7^v „Iohannes lector Colocensis excerpit praenotatas quaestiones de quodam apparatu decretorum.” (C. L. 857.)
2202. *Pars repertorii alphabetici iuris canonici litteras N usque S complectens.* — XIV. sz. 96 fol. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
2263. *Iustinianus: Institutiones cum glossis.* — *Authenticae cum glossis.* — *Codicis libri X—XII. cum glossis.* — *Consuetudines feudorum.* — XIV. sz. 264 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe vitt könyvek közül való.
2271. *Haly Aberudiam: Commentarius in Ptolemaeum.* Korvina. (C. L. 314. sz. — B. C. 169. sz.)
2295. *Iohannes Ianuensis de Balbis: Grammatica. Catholicon A—F.* (A 2. rész elveszett.) — XV. sz. eleje. 291 fol. egy díszes iniciáléval és sok egyszerűbb díszel. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. „Hoc volumen cum sua secunda parte sibi fecit ligari et taliter compleri . . . Thomas decretorum doctor Archidiaconus Nitriensis et canonicus in ecclesia Strigoniensi et in ecclesia Strigoniensi et ecclesie Sancti Adalberti martyr is ante mortem donavit et tandem cito ab hac luce migravit . . . MCCCCXXX^o.”
2343. *Trapezuntius: Compendium grammaticae.* Korvina. Jelenleg már OSZK Clmae 428.
2363. *Regiomontanus: Canones.* Korvina. Jelenleg már: OSZK Clmae 412.
2365. *Bonfini: Symposion.* Korvina. Jelenleg már OSZK Clmae 421.
2384. *Platon: Opera.* Korvina. (C. L. 507. sz. — B. C. 170. sz.)
2388. *Ptolemaeus: Centiloquium.* — *Tractatus de regimine principum.* — *Explicatio locorum biblicorum.* — XIII. sz. 56 fol. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. (C. L. 553. sz.)
2391. *Chalcidius: Altividi de immortalitate.* Korvina. Jelenleg már: OSZK Clmae 418.
2458. *Thomas Aquinas: De rege et regno.* Korvina. (C. L. 642. sz. — B. C. 171. sz.)
2458. *Thomas Aquinas: De rege et regno.* Korvina. (C. L. 642. sz. — B. C. 171. sz.)
2463. *Boëthius: Arithmetica. Geometrica minora. Mensura monochordi.* — XIII. sz. 42 fol. Piros bőrkötés. „Iste liber est fratris Benedicti Engn (?) studentis fratrum ord. praedicatorum. Donatus est a fratre Nicolao prouinciali Anno domini MCCCXLVII.” „Ego frater Benedictus Engn. studens pestiensis”. (L. Csapodi Csaba: Egy pesti domonkos kódex és a „pest” köznévi. MKsz 1978. 157—158. l.)
2485. *Trapezuntius: Isagoge dialectica.* Korvina. (C. L. 671. sz. — B. C. 172. sz.)
2489. *Tribrachus: Eclogae.* Vitéz János kódexe. Jelenleg már: OSZK Clmae 416.
2815. *Aegidius Columna: De regimine principum libri III, in linguam Germanicam-tanslati.* — *Versus hexametri Latini cum versione Germanica et prosaica, directi ad ducem Albertum.* — 1412. Wien. „per Johannem lewbsa tund studentem Wuennensem”. A kódex tehát nem magyar eredetű, azonban a kötéshez a csatári kolostor stilonáriumának töredékeit használták föl (Zala megyei adatok, királyi oklevéltöredék a Csatári Biblia elzálogosításáról.) A kiemelt töredékek jelzete: Ser. n. 14.458.
3099. *Livius: Historiae decades I., III., IV.*—XIV. sz. 256 fol. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Vitéz János glosszáival.
3118. *Lutatius Placidius: Scholia in Statii Thebaidos.* — XV. sz. 51 fol. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való, de Pflugk

- jegyzékében nincs benne. Tollius⁶ ad hírt róla. „Galeotti martii narnensis liber” (autográf írással.) (C. L. 609. sz.)
3124. Ptolemaeus: Liber iudiciorum. Et alia plurima opera astrologica. — XV. sz. 212 fol. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
3150. Boëthius etc. Csontosai jegyzékében már benne van, de utóbb Jakubovich E. 1374-ből való magyar nyelvű glosszákat talált benne: Magyar Nyelv 1927. 33–36. l.)
3167. Aristoteles: Historiae animalium libri X. — XV. sz. 96 fol. Sima fehér bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe vitt könyvek közül való. (C. L. 55. sz.)
3173. Ovidius: Metamorphoseon libri. — XV. sz. 172 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
3250. Donatus: Arc grammatica. — Beda Venerabilis: Figurae. De metris. — Servius Honoratus: De quantitate syllabarum. — Phocas: Grammatica. — Gratianum actio pro doctoratu. — Merarius: De quantitate syllabarum. — Servius Honoratus: In primam Donati editionem. — Augustinus Dati: Elegentiae minores. — Gasparinus Bergomensis: Exordia super rhetoricam novam Ciceronis. — Pseudo-Cicero: Synonyma. — Poggius Florentinus: An seni sit duenda uxor. — Nicolaus Perotti: Libellus de metris. De gravibus metrorum. — Hippocrates: Jusiurandum. Latine a N. Perotti. — Partes orationis Latinae indeclinabiles. — 1469. „per me Benedictum Gayssprunner (?) de wollenzach (?)”. „Istum librum dedit ad bibliothecam collegii ducali [Wien] magister petrus gotfart ex corona.” (U. III. 1. 71. l.)
3358. Miscellanea historica. — 1476, 1477. Johannes Beckensloer könyve, de mivel a kódex tartalma erősen salzburgi vonatkozású, bizonyára már salzburgi tartózkodása idejéből. (U. III. 1. 74. l.)
3368. Petrus Blesensis: Epistolae. — XV. sz. 141 fol. Sima félbőr-fatáblás bőrkötés. Lehetséges, hogy a Budáról 1686-ban elhozott könyvek közül való.
3374. Codex Sambuci. Chronica Hungarorum. Jelenleg már: OSZK Clmae 406.
3497. Rudbertus monachus: Historiae Hierosolymitanae libri VIII. — Marco Polo: De conditionibus et consuetudinibus orientalis regionis. — 1442. Firenze. 115 fol. Illuminálás: csak tollrajzú iniciálé. Eredeti bőrkötés. „Iste liber est (áthúzva, helyette: fuit) Magistri Sigismundi obrecht de lengenveld [pozsonyi kanonok]. Nunc magistri Cristoff tunc temporis plebani in Hangstorf 1493.” A hátsó táblán egy vár rajza, 1500. évszámmal és 5 hexameter: „Parcere prostratis scit nobilis ira leonis”, ugyanaz, mint a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 13. jelzetű korvinájában. (U. I. 2. 57. l.)
3571. Officium B. Mariae Virginis. — 1465–67. 233 fol. Meglehetősen kezdetleges illuminálással. A kalendáriumban magyar szentek. Van benne egy magyar nyelvű tizparancsolat. (Új magyar nyelvemlékek. Magyar Nyelv 1924. 85. l.) A mondsei kolostorból került Bécsbe.
3949. Bartholomaeus de Glanvilla sive Anglicus: De proprietatibus rerum. — XV. sz. 203 fol. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Van benne egy magyar nyelvemlék. (Csapódi Cs.: Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben. MKsz 1976. 126–128. l., 1 t.)
3956. Thomas Aquinas: Quodlibetum theologicum. Tractatus de uniformitate formarum. — XV. sz. 158 fol. Magyar reneszánsz bőrkötésben. Az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított kódexek közül való. Benne egy papírtöredék: „Georgius ewsi Administrator strigoniensis.” (C. L. 647. sz.)
3959. Nicolaus de S. Sophia et Iohannes de S. Sophia: Consilia seu receptae medicae. — Solinus: De variarum herbarum et radicum qualitate et virtute medica. — Vocabularius alphabeticus herbarum. — 1394. Padua. 263 fol. sima liláspiros bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Van benne egy 1486-ban Budáról keltezett levél a kápolnaispánhoz címezve. Az előzék szép iniciáléval díszített XIII/XIV. századi pergamenlevél. Betáblázócsik héber Thora-töredék. (C. L. 873. sz.)

⁶TOLLIUS, Iacobus: *Epistolae itinerariae*. Ed. H. C. Hennius. Amstelodami 1700.

3970. *Quaestiones in librum IV. Sententiarum.* — *Canticum Canticorum cum versione Germanica.* — *Sermones de sanctis.* — *Iacobus de Cessolis: Ludus scaccorum.* — *Stella clericorum.* — *Notabile de sacerdotibus.* — *Notabilia de Dominicali oratione.* — XV. sz. 236 fol. Némileg díszített kezdőbetűkkel. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
3976. *Tractatus de meteoris.* — XV. sz. 126 fol. Egy díszes figurális iniciáléval, különben dísztelen. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Bele van kötve egy levél, amelyet Pálóczy György esztergomi érsek 1435 táján Milánóból Pálóczy Mátyushoz (1435—37 nádor) intézett.
3979. *Bernardus de Parentinis: Dicta sanctorum patrum de sollempnitatibus missarum.* — *Hericus de Frimaria: Tractatus super Decalogum.* — *Guillelmus de Lanicea: Dieta salutis.* — *Iohannes de Erfordia: Tractatus de confessionibus audiendis.* — 1431—37. 193 fol. „per manus Ipoliti de Weresmarth studentis ac Decliniste Quinqueecclesiensis nati Ambrosii de Senthgrgh . . . in scola (!) prediate Civitatis. Anno D. MCCCXXX primo.” Egy nagyobb és több kisebb díszes kezdőbetűvel. Sima bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. „Iste liber fuit condam Ipoliti de weresmarth . . . concessus M. mathie Bach(?) Cantorj et concionatori et debet devoluj ad Ecclesiam . . . Bachiensem 1453.” (C. L. 792. sz. — Petrovich Ede: Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 672—676. l.)
3985. *Petrus Lombardus: Glossa super epistolas Pauli, pars II.* — 1363. 203 fol. Díszes fekete-vörös iniciálékkal. Kötés: új. „reportate Wienne per stephanum scholareum de chöttze (= Köpcsény) Anno domini MCCCCLXIX.” Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Kötésén XXII. János pápa oklevele 1328-ból a pannonthalmiapáthoz. — A könyv végén egy sorredőig föl nem oldott titkosírással. (U. I. l. 63. sz.)
3991. *Nicolaus de Lyra: Postilla in Pentateuchum.* — 1465. 187 fol. Illuminálás: csak nagy vörös kezdőbetűk. Vaknyomásos gótikus bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. „Iste liber est conuentus sancti Thome martyris Quinqueecclesie fundati fratrum predicatorum”. „Hunc librum habet Magister Nicolaus de Ezeek predicator ecclesie Quinqueecclesiensis a fratre Paulo ordinis predicatorum per modum concambii propter Epistolas Hieronimy (!)” (C. L. 443. sz. — U. III. 1. 107—108. l. III. 2. 272. t.)
3992. *Nicolaus de Dincelspül: Commentarius in librum IV. Sententiarum.* — XV. sz. 448 fol. Néhány díszesebb iniciáléval. Gótikus vaknyomásos bőrkötés. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. „Collegij Christi Strigoniensis liber.”
3995. *Commentum in libros Physicorum et Metaphysicorum Aristotelis.* — XV. sz. 104 föl. Zöld bőrkötés. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
3998. *Quaestiones in librum IV. Sententiarum.* — XV. sz. 94 fol. Magyar vaknyomásos reneszánsz bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
4007. *Eypheus: Commentarius in Aristotelis praedicamenta.* — *Augustinus: Praedicabilia. Praedicamenta.* — *Articuli Avicennae.* — *Distinctiones communes usitatae Parisiis.* — *Tentamen conceptus signis quibuslibet fixandi.* — *De arte praedicandi.* — *Introductio in chiromantiam.* — *Marienwerder; Calendarium cyclicum.* — *Praelectiones Parisiis factae de arte praedicandi.* — *Laurentius Aquilegiensis: Ars dictandi ad tabeliones Bononiae.* — *Tractatus de philosophia naturali.* — *Tractatus de ente.* — *Tractatus de logica.* — *Thomas Aquinas: De generibus scientiarum. Tractatus de dimensionibus.* — XV. sz. 301 fol. „Per me nicolaum de merienwerder”. — Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Bejegyzések: „Johannes Prehrdj” 1439. — „Stephanus de Bordez (?) — Symon carolus de Karachonfalwa. — „Executor plebanus de chereny de Karad. — A kanedáriumban Sz. István, Imre, László.
4036. *Quaestiones variae ex iure canonico.* — *Alanus ab Insulis: Summa de omnibus vitiis.* — *Quaestiones ethicae.* — *Inhibitiones a communione*

- fidelium. — Biblia excerpta et glossata. — Augustinus: Soiloquia. — Iacobus Zocchi: Dicta de iure canonico. — Sermonum fragmenta. — 1477. 299 fol. „per manus Wolfgangi de Wacya” 1477. Sok kisebb-nagyobb díszes iniciálé. Új kötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. „Liber magistri Micheli (!) de Kapolna canonici ecclesie Iauriensis.” „nunc Magistri Jacobi de Kapolna, legatus altari Sancti Iacobi et Augustini.”
4146. Iohannes Eschuid: Summa astrologiae iudicialis. — Leopoldus de Austria: Fragmentum III. tractatus de astrologia iudiciaria. — De annorum revolutionibus. — Aben Esra vel Abraham Avenar: De planetarum conjunctionibus. — XV. sz. 264 fol. Több díszített kezdőbetű, csillagászati ábrák. Reneszánsz vaknyomásos (valószínűleg magyar) bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. (C. L. 915. sz.)
4147. Chrysostomus: Semones LXXI latine versi. — De reparatione lapsi. — de titulo triumphali ... secundum Bernardinum de Senis sermo. — XV. sz. Több díszesebb iniciálé. Kötés: új. Valószínűleg az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított könyvek közül való.
4169. Commentarius in librum II. Decretalium Gregorii IX et in quasdam Clementinas. — 1449. 350 fol. „Anno 1449 multum festinanter scripsi”. Több díszített lapszélkeret. Kötés: új. Valószínűleg az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított könyvek közül való.
4182. Commentarius in librum III., IV. et V. Decretalium. — XV. sz. 292 fol. Díszesebb vörös és kék kezdőbetűk. Sima bőrkötés. Az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított könyvek közül való.
4227. Commentarius in Rubricam Decretalium de iudiciis. — XV. sz. első fele. Kötés: új. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Benne egy levél (pecsét töredékkel) Péter váci püspöktől Temesvári Miklós esztergomi vikáriushoz. (1425–57.) (C. L. 958. sz. — H. VI. 1. 76. sz.)
4229. Lapus de Castillionchio: Allegationes abbreviatae per Antonium de Butiro. — Guilelmus Holborch: Collectio conclusionum Rotae 1376–1381. — XV. sz. 395 fol. Illuminált. Kötés: új. „Sacristie Strigoniensis”. (H. VI. 1. 111–112. l.)
4237. Sermones in evangelia. — Petrus Lombardus: Libri Sententiarum excerpti. — Lucidarius sive dialogus inter magistrum et discipulum. — Sermo de cupiditate. — Cyprianus: Tractatus de abusionibus seculi. — Augustinus: De corporis et animae misera vita. — Chrysostomus: Sermo de patientia. — De conflictu vitiorum et virtutum. — Evangelium apocryphum. Infantia Salvatoris. — Collectanea theologica. — XV. sz. 326 fol. „Manu propria Valentinus presbiter.” Sima bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Bejegyzés: (fogalmazás) „Venerabilis Ludovicus dei gratia Rex Ungarie et Bohemie etc. fidelibus nostris Capitulo strigoniensi salutem et gratiam.” (C. L. 975. sz.)
4253. Innocentius III.: De miseria conditionis humanae. — Bernhardus Clavallensis: Liber apologeticus. — Tractatus moralisatus. — Themata sermonum de sanctis. — Paradisus animae. — Speculum peccatoris. — Augustinus: De lapsu mundi. De vita Christiana. — Isidorus Hispalensis: Synonyma excerpta. — Augustinus: De vera et falsa poenitentia. Admonitio. De conflictu vitiorum. — Bernhardus: De quattuor gradibus. — Richardus a S. Victore: De quattuor gradibus. — Collectanea praesertim ex operibus Bernhardi, Gregorii et Hieronymi decerpta. — De laudibus B. Mariae V. — XV. sz. 192 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
4254. Lectura in Libros Sententiarum. — Tabula in S. Thomae Aquinatis opera. — Auctoritates sanctorum patrum ac doctorum. — Expositiones rariorum verborum, partim Germanice. — Synonyma. — XV. sz. 264 fol. Illuminálás: vörös-fekete-kék rajzú iniciálék. — Egykorú gótikus vaknyomásos bőrkötés. — „Iste liber est Magistri Sigismundi obrecht de lengenfeld” (pozsonyi kanonok).
4262. Petrus Lombardus: Glossa ordinaria super Epistolas Pauli apostoli. — XIV. sz. 182 fol. Illuminálás: vörös-fehér-zöld iniciálék. — Egykorú gótikus vaknyomásos bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. (C. L. 829. sz.)

4470. Bertrandus de Turre nobili: Opus quadragesimale, videlicet postilla super epistolas quadragesimales secundum ordinem, quo legitur in ecclesia Romana. — Sermones dominicales. — 1390. Buda. 351 fol. „1390 finitus iste liber. Et comparatus per dominum petrum praedicatoris nove montis pestiensis.” „lector ora pro domino nicolao dyterichspach Qui scripsit hunc libellum.” Athúzva: „Johannis presbiteri dicti Tusnowicerum”. 1391 „petrus praedicator Budensis”. 1390 „hunc librum comparavit dominus petrus praedicator Budensis in summa ecclesia ad beatam virginem.” Aggsbach, kartauzia. (U. I. 1. 67—68. I. 2. 219—220. 1.)
4596. Commentaria in Evangelium secundum Matthaum. — XV. sz. első fele. Magyarországi gótikus vaknyomásos bőrkötésben. „Anno domini 1449 fui admissus ad legendum.” „Magister Sigismundus obrecht de lengenuele in theologia baccalaureus posoniique (quod et histropolis dicitur) cum erigeretur Vniuersitas ex primis collegiatus hunc librum loco trium flor. Vngaricarum, quas de gradibus in facultate perceptis eidem debuit, coram tota facultate existente obtulit 1474.” (U. II. 2. 511. 1. — Csapodi Cs.: Az Academia Istropolitana egy fönmaradt könyve. MKsz 1976. 262—265. l. és németül: Armarium 1976. 45—48. l.)
4659. Henricus de Hassia: Tractatus de potestate clauium. — Oratio rhythmica de doloribus B. Mariae V. — Quaestiones theologicae. — Iohannes Gerson: Tractatus tripartitus. — Tractatus rubricatus. — Hugo cardinalis: Liber confessionum. — Henricus de Hassia: Epistola. Tractatus de Verbo incarnato. — Responsum fac. theol. stud. gen. Viennensis: De thesibus circa incarnationem 1385. Ulmae. — Henricus de Hassia: Tractatus de discretione spirituum. De sacrificio missae. — Versus memoriales. — De modo assistendi moribundis. — Innocentius III.: Expositio missae. — Henricus de Hassia: Tractatus de accipienda eucharistia. — Sermo de eucharistia. — Henricus de Hassia: Sermo. — Speculum animae. Expositio Decalogi. Epistola de contractibus. De rerum temporalium vanitate. — Epitaphium Henrici de Hassia. — Repetitiones scholasticae. — Collecta de Repertorio Iohannis Androae. — Conclusiones super IV. Decretalium. — Commentatiuncula de gradibus affinitatis et consanguineitatis. — Nicolaus de Dünkelspühl: Tractatus de septem peccatis capitalibus. — Adversaria ascetica. — Henricus de Hassia: De rerum temporalium vanitate. — Epistola paraenetica ad Judeos. — XV. sz. 382 fol. Scriptor „Hainricus de Marpurg” 1420. — Egykorú kötés. „Ego Iohannes de Otting d. d. Archidiaconus Soproniensis hunc librum Registravi singulaque in eo contenta consignavi.” 1459. (U. II. 1. 108. 1., II. 2. 164. t.)
5051. Commentarius in libros V Decretalium. — 1451. 470 fol. „Per me Symonem de darwas de hanwa arcium liberalium Magister” 1451. „Collegii Christi Strigoniensis”. Magyar bejegyzés: „zegen teologosok”. (U. II. 1.)
5077. Formularius cancellariae curiae Romanae alias Stylus curiae Romanae. — XV. sz. 477 fol. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. Az egyik szöveg: „Dilecto Filio Johanni de Vsk preposito Quinqueecclesiensi.” (C. L. 984. sz.)
5085. Novella super VI. Decretalium Bonifacii VIII. — Eadem novella ab alio glossata. — Thomas de Bipartita seu Piperata: Tractatus de praesumptionibus et iudiciis. — Solutiones super glossas contrarias in iure canonico. — Magister Bernardus: Margarita seu breuiarium iuridicum. — Bartholomaeus Brixiensis: Brocardica iuridica. — XV. sz. 349 fol. csak diszes piros kezdőbetűk. Egykorú bőrkötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
5093. Commentarius in titulos XX—XXX. libri II. Decretalium. — XV. sz. 493 fol. Új kötés. A Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
5101. Commentarius in librum II. et III. Decretalium. — Commentarius in quosdam titulos libri VI. Decretalium. — Tractatus de iure patronatus. — Tractatus in quosdam titulos Decretalium. — Commentaria in librum V. Decretalium. — Recollecta super cap. Ne prelati... — De schismaticis et ordinatis. — De homicidio. — Expositio rubricae de torneamentis. — Recoll. de raptoribus. — XV. sz. 734 fol. „per manus

- Nicolai Ostphy de Azconfalua." 1454. — Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. A fol. 49–50 közt bekötött külön lapon: „Decretalium Gregorii IX . . . quibus in fine adiunctum est Sigismundi Imperatoris Decretum Quintum super modo exercitandi editum A. C. 1435. Nec non Diploma Thomae Praepositi et Conventus". A jelzett darabok ninesenek a kódexben. A lap talán a későbbi bekötés alkalmával került ide.
5102. *Tractatus, quo Gregorius XII. verus et legitime electus pontifex probatur.* — Andreas Constantinopolitanus: *Sermo recitatus Constantiae tempore concilii generalis.* — Arengae coram pontifice recitandae. — Iohannes XXII. papa: *Regulae.* — *Praerogativae universitati Parisiensi concessae.* — XV. sz. 175 fol. Egy szép piros-fehér iniciálé van benne. Kötés: új. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
5107. *Commentarius in libros titulosque varios Decretalium.* — Iohannes de Deo: *Summula de arbore consanguineitatis.* — XV. sz. 602 fol. Félbőr-fatáblás bőrkötés gótikus vaknyomással. Egy bekötött pergamenlapon két arenga szövege: „Hanc arengam fecit Iohannes de Westfalia fr. min. Prior Henrici de Ast. Henricus de Hall professor utriusque iuris . . . palacio regis francie". Ennek ellenére valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
5112. *Buridanus, Iohannes: Quaestiones in libros physicorum Aristotelis.* — *Abbreviata Physicorum Aristotelis.* — 283 fol. „finitus . . . per Conradum de burgkunistet." 1411. Szép iniciálékkal. Zöld bőrkötés egyszerű átlós vonalakkal. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
5114. *Palomar Iohannes: Tractatus de concilio Basileensi.* — Iohannes de Turrecremata: *Responsiones.* — *Tractatus de variis concilii Basileensis quaestionibus.* — *Acta varia conc. Basil.* — XV. sz. 123 fol. Teljesen dísztelen. Kötés: újabb. Előzékként Gunzo olmúzi püspök, prágai adminisztrátor oklevele a huszitákról és egy utóbb beragasztott német nyelvű levél Laurentius capellanustól, kelt Wolvinch-ban. Mégis bizonyosra vehető, hogy a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való. (Pflugk.)
5121. *Miscellanea. (Commentarius in Decretum Gratiani.* — Franciscus de Zabarellis: *Expositio arboris affinitatis.* — Odofredus Beneventanus: *Opusculum de positionibus.* — Dinus Rossoni de Mugello sive Mugellanus: *Opusculum de I. et II. Decretorum.* — Antonius de S. Petro: *Repetitio de arbore consanguineitatis.* — Iohannes Gerson: *De celebratione missarum. De arte audiendi confessiones. De remediis contra recidivum in peccatis.* — *Sermo de efficaci oratione.* — Iohannes de Calderini: *Tabula secundum ordinem alphabeticum super V. et N. Testamentum, necnon Decretum et Decretalia.* — *Epitome librorum V. et N. Testamenti.* — XV. sz. 298 fol. Egyszerű, vonalas bőrkötés, piros-kék virágmintás metszéssel. — „*Liber ecclesie Strigoniensis.*" 1665-ben az ambrasi gyűjteményből került Bécsbe.
5133. *Cassiodorus: Expositio psalmodum 91–150.* — XV. sz. 204 fol. Sima bőrkötés. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
5249. *Collectanea medica.* — *Vocabularius herbarum Latino-Germanicum.* — XV. sz. 181 fol. Vaknyomásos gótikus bőrkötésben. Valószínűleg a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított könyvek közül való.
7305. *Formularium cancellariae Wladislai II. Epistolae Latinae et Bohemicae.* 1504. Kötés: újabb. Az ambrasi gyűjteményből került Bécsbe. Tekintettel arra, hogy Ulászló cseh kancelláriája is Budán működött, föltehető, hogy ez budai kódex. De lehetett akár a magyar kancelláriáé is.
- 12.758. *Livius: Historiarum decas IV. Korvina. (C. L. 404. sz. — B. C. 173. sz.)*
- 12.989. *Thomas Aquinas: Secunda Secunda. XIV. sz. 3. negyede. 280 fol. Illuminált. XV. századi gótikus vaknyomásos bőrkötésben. A XV. sz. végén a lövöldi kartauziaké volt, „Ad leweld pertinēt". (H.)*
- 14.447. *Miscellanea theologica.* — 1430–1432. Csázma (Szlavónia). 319 fol. „per Iohannem prutenum . . . Czasme In selauoina". (U. II. 1. 157. l., II. 282. t.)

- 14.457. Miscellanea. — 1430. Csázma (Szlavónia). 279 fol. „per manus Iohannis pruteni in Czasman Selauonie ac succentorem ibidem”. (U. II. 1. 158—159. l.)
- 14.480. Zacharias Chrysopolita: Unum ex IV seu concordia evangelistarum. — Fragmenta. — Hieronymus: Tractatus de essentia divina. — Hexametri. — 1430—31. Csázma (Szlavónia). „In Capitulo Czasmensi per me Iohannem prutenum.” (U. II. 1. 160—161. l., II. 2. 262. t.)
- 15.019. Addobrandinus de Tuscanella: Tractatus super XII articulos fidei. — Tractatus super X praecepta legis. — 1319. 76 fol. „Francischinus de Montescilicia fr. eremitarum S. Augustini. Kötés: új. „Iste liber est religiosus impensis fratris Martini de Hungaria civitatis Quinqueecclesiarum lectoris ordinis fratrum heremitarum divi Augustini . . . Anno . . . 1492.” A kötés már nincs meg. (H. V. 1. 29. sz. — U. I. 1. 186. l., I. 2. 81. t.)
- Ser. nov. 2701—2702. Biblia Latina I. II. (Csatári vagy Admonti Biblia.) XII. sz. Magyarország vagy Salzburg? Díszesen illuminált, a XII—XIII. században a csatári kolostor tulajdona, a XIII. században elzalogosították, a XV. század óta Admontban volt. (Wehli Tünde: Az Admonti Biblia. Budapest 1977.)
- Hist. gr. 1. Ptolemaios. Korvina. (C. L. 554. sz. — B. C. 174. sz.)
- Hist. gr. 8. Nikephoros. Korvina. (C. L. 455. sz. — B. C. 175. sz.)
- Hist. gr. 16. Zonaras. Korvina. (C. L. 708. sz. — B. C. 176. sz.)
- Phil. gr. 29. Aristoteles. Kétes korvina. (C. L. 56. sz.)
- Phil. gr. 135. Oppanos. Kétes korvina. (C. L. 459. sz.)
- Phil. gr. 140. Heron. Kétes korvina. (C. L. 320. sz.)
- Phil. gr. 289. Hesiodos — Euripides — Sophokles — Theokritos — Aristophanes. — Homeros. Korvina. Bakóc Tamás aláírása van benne. (C. L. 321. sz. — B. C. 177. sz.)
- Suppl. gr. 4. Chrysostomos. Korvina. (C. L. 173. sz. — B. C. 179. sz.)
- Suppl. gr. 30. Diodoros. Korvina. (C. L. 225. sz. — B. C. 180. sz.)
- Suppl. gr. 45. Vocabularium Graeco-Latinum. — c. 1450. Ferrara. Janus Pannonius autogr. XV. századi magyarországi vaknyomásos bőrkötésben. (C. L. 1013.) — Csapodi Cs.: Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. (Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp. 1975. 189—208. l.)
- Theol. gr. 1. Chysostomos. Korvina. (C. L. 174. sz. — B. C. 178. sz.)
- Theol. gr. 154. Evangelia. Kétes korvina. (C. L. 817. sz.)
- Theol. gr. 219. Basilius. Kétes korvina. (C. L. 105. sz.)
- Theol. gr. 337. Evangelia. Kétes korvina. (C. L. 816. sz.)

CSAPODI CSABA

Bakóc Tamás újabb nyomtatott búcsúlevele. A *Magyar Könyvszemle* hasábjain korábban már ismertettem Bakóc Tamásnak az 1514. évi kereszties hadjárat hirdetésére nyomtatott búcsúlevelét.¹ Ez eddig az egyetlen ismert dokumentuma ennek a Dózsa-féle parasztháborúba torkolló vállalkozásnak. A maga is jobbágy származású magyar primás 1513 márciusában — nagy reményei ellenére — alulmaradt a pápaválasztáson. Nagyratörő reményeit a Medici családból származó X. Leó hiúsította meg. Csalódott magyar vetélvtársát az új pápa igyekezett Rómából eltávolítani, és ehhez megfelelő indítékot keresni. Így megbízta az anyagiak iránt rendkívül fogékony esztergomi érseket a törökök ellen hirdetendő kereszties hadjárat megszervezésével. Az ehhez kapott pápai legátusi felhatalmazás — a nagy társadalmi tekintély mellett — ugyanis komoly pénzbeli előnyöket is jelentett Bakóc számára. Az ozmánok elleni fegyverbe hívás ugyanis együttjárt az ennek érdekében a hívek által nyújtott anyagi támogatás összegyűjtésével. Ebből természetesen a saját és az általa működtetett szervezet költségeit — a kereszt hirdetésének kiadásai címén — levonhatta. Azösszecszerzés megállapításánál azonban — az ezt a kérdést viszonylag pontosan szabályzó pápai rendelkezések ellenére — mindenekelőtt Bakóc magával szemben nem mindig szigorú lelkiismerete volt a döntő.

¹ *Magyar Könyvszemle* 1977. 213—221.

A fentiek után különös figyelmet érdemel a most előkerült újabb, ugyancsak nyomtatott búcsúlevél.² A felvidéki szenci járás szakolcai (Skalica) levéltárában őrzik az egykori Bársony család egyetlen középkori iratát, amely Bakócznak 1519-ben kelt oklevele. Az irat tulajdonképpen egy előre nyomtatott úrlap kitöltésével jött létre.³ A címe: *Forma bullarum confessionalium cum altari portatili*. Ebben Bakócz Tamás, mint apostoli „legatus a latere” felhatalmazást adott a kedvezményezetteknek, akiknek a nevére a nyomtatványt kitöltötték, hogy az általuk választott paptól a megfelelő pápai előírások alapján gyónás után a bűnöknek a szokottnál jóval szélesebb körében nyerjen feloldást, ill. teljes búcsúban részesüljön.

Ez a mai szemmel meglehetősen szokatlan eljárás természetesen csakis a saját kora fel fogásával és szokásaival magyarázható, amelyről az 1500. évben hazánkban hirdetett búcsú során kibocsátott hasonló ún. búcsúlevelek ismertetése során már röviden írtam.⁴ Bakócz oklevelének megértése érdekében mégis szükségesnek tűnik — ha csak egészen nagy vonásokban is — felvázolni azt az elvi és gyakorlati helyzetet, amelyben az említett okirat keletkezett.

A katolikus egyház azt tanítja, hogy a bűnért büntetés jár. Tehát az elkövetett rossz cselekedetekért azokkal arányos szenvedéssel kell számolni. A kiengesztelés történhet mind a földi élet során, mind a túlvilágon: itt jócselekedetek (imádság, alamizsna, böjtölés stb.), odaát vagy meghatározott időre szóló, ideiglenes (tisztítótűz), vagy örökös (pokol) szenvedés formájában. A hívők azon igyekeznek, hogy legalább a legnagyobb rosszat, vagyis a poklot elkerüljék. Ennek érdekében igénybe veszik a gyónást, vagyis amikor az Isten képviselőjében a katolikus egyház egyik papjának megvallják bűneiket, azokat megbánva és a megadott elégtételt, jócselekedetet elvégezve elnyerik a bűnbocsánatot, a feloldozást.

Vannak azonban olyan súlyos bűnök (pl. szentségtörés), amely alól a feloldozást csak az Isten földi egyházának vezetője, a pápa, ill. annak megbízottja (pl. püspök) adhat. Ezek az ún. fenntartott, rezervált esetek. A gyónás megfelelő elvégzését követő feloldozás az örök szenvedés, a pokol elől menekülést nyújt, azonban az ideig tartó — akár a földön, akár a tisztítótűzben — még elviselendő büntetés ellen nem. A kínlódástól félt hűveket ettől csak az ún. teljes búcsú elnyerése szabadíthatja meg, amelynek egyedüli engedélyezője az egyház valamennyi hívőnek jócselekedeteiből és az isteni kegyelemből összegyűlt ún. „lelki kincstár” kezelője, a római pápa.

Ő személy szerint természetesen már a középkor végén is csak igen korlátozott számban végezhetett ilyen teljes búcsúhoz vezető gyóntatást, azonban az e célra kiküldött, speciális megbízottjai, a legátusok közvetítésével az egész akkori világon mód nyílt erre. Az ilyen pápai kiküldetés azonban csak bizonyos meghatározott alkalmakra és pontosan kijelölt területre történt. Ebben a körben azután a legátus — többnyire további megbízottak közbejöttével — a pápai bullában foglalt felhatalmazás alapján olyan engedélyt adhatott az egyes hívők, vagy azok meghatározott csoportja számára, hogy a megállapított feltételek teljesítése esetén a maguk által választott gyóntatótól egyrészt a rezervált esetek többségében is kaphattak feloldozást, másrészt teljes búcsúban részesülhettek. Az így nyert különleges jogokat, privilégiumokat bizonyították az ún. búcsúlevelek.⁵

Az alapfogalmak eme szükségyszerűen elnagyolt tisztázása után már feltehetően világosabban érthető a konkrét helyzet Bakócz búcsúleveleivel kapcsolatban is. Az 1513. július

² E helyen is köszönetet mondok Szentgyörgyi Máriának, aki erre a figyelmemet felhívni szíves volt.

³ Másolata: Országos Levéltár (Budapest), Filmtár C 1424/6.

⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1960. 241.

⁵ PAULUS, Nikolaus: *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*. Paderborn 1923, II. 124 és III. 303.

15-én kelt és szeptember 3-án kihirdetett pápai bulla jogi alapot nyújtott számára a keresztes hadjárat meghirdetésére a törökök ellen. Azoknak a híveknek, akik a fenntartott esetekben feloldozást, valamint teljes bűcsút akartak nyerni, valamilyen módon ki kellett venniük részüket e vállalkozás támogatásából. A legtermészetesebb módja ennek per sze a személyes hadbavonulás volt, amint ezt Dózsa hívei tették. Azonban pénzbeli hozzájárulással is segíteni lehetett a törökök elleni hadjáratot, így ezeknek az adakozóknak a számára is megnyíltak az említett privilégiumok. Ennek bizonyítására készült az a nyomtatott úrlap, amelyet az 1514. évi parasztháborút kirobantó keresztes hadjárat hirdetésére készült, és néhány esztendővel ezelőtt már részletes ismertetésre került.⁶

A most előkerült, második Bakócz-féle bűcsülevél ismertetését a fenti magyarázatokat tartalmazó kiterő után folytatni lehet. „Thomas” római bíboros, esztergomi érsek és konstantinápolyi pátriárka Magyar-, Cseh- és Lengyelország, továbbá számos más, a fentiekhez kapcsolódó területre az apostoli szék által kiküldött legátus ebben azt a privilégiumot adta, hogy a tetszés szerint választott gyóntatótól — néhány tételesen felsorolt és egészen súlyos eset (pl. a pápa elleni lázadás és összeesküvés) kivételével — a különben a pápa, ill. a püspökök részére fenntartott esetekben is akárhány alkalommal feloldozást nyerhesse nek bűneik, ill. korábban tett fogadalmaik alól. További, egyben legnagyobb kedvezménynek számított a teljes bűcsú elnyerésének privilégiuma, amely — amint erről a fentiekben már szó volt — a hívők legfőbb földi kívánságának beteljesülését jelentette. A hordozható oltár használatának viszonylag kisebb horderejű engedélyezése⁷ járult még mindezekhez.

Az összes felsorolt kiváltság engedélyezéséhez Bakócznak a törökök elleni harc hirdetésére kapott és a már említett 1513. évi bullában rögzített felhatalmazása nyújtott jogi alapot. Ez a most előkerült bűcsülevél úrlap azonban — a másiktól eltérően — nem tartalmaz semmilyen utalást sem a keresztes hadjáratról. Ez teljesen érthető hiszen 1514. május 15-én azt maga az esztergomi érsek állította le, mert az parasztháborúvá válva immár a fennálló társadalmi rendszert veszélyeztette. Ez az intézkedése természetesen súlyos erkölesi, de nem kisebb anyagi kárt jelentett személy szerint a magyar primás számára. Érthető tehát az igyekezete, hogy a kudarcba fulladt vállalkozását követően a pápától nyert széles körű felhatalmazása alapján a még hasznosítható privilégiumokból igyekezett minél többet „anyagi erővé” változtatni.

Ismeretes, hogy Bakócz a viharos 1514. évi eseményeket követően azon igyekezett, hogy nyilván a saját tekintélyén esett csorba kiköszörülése végett is, a Jagelló- és a Habsburg-család közötti házassági szerződéseket létrehozza. A tárgyalások erről Pozsonyban kezdődtek, amelyre a primás maga is odautazott. 1515. április 2-án, a nagyhét hétfőjén, mint pápai legátus mondott ünnepi misét a Szent Mártonról elnevezett, későbbi koronázó templomban. Itt latin, magyar, cseh és német nyelven olvasták fel azt a hirdetményt, amely tudtul adta, hogy legátusi hatalmánál fogva a jelenlevőknek teljes bűcsú elnyerését engedélyezte.⁸ Jól mutatja ez, hogy az esztergomi érsek a keresztes hadjárattól teljesen függetlenül is élt legátusi jogkörével, ill. az azzal járó felhatalmazásokkal.

A Magyarországon kibocsátott, nyomtatott úrlap kitöltésével létrejött és eddig ismert bűcsüleveleket mind bizonyos konkrét célra meghirdetett alkalommal bocsátották ki: az 1480.⁹ és az 1500. évi törökök elleni hadjárat,¹⁰ 1505—1506-ban a Szent Antalról elneve-

⁶ *Magyar Könyvszemle* 1977. 213—221.

⁷ *Hittudományi Folyóirat* 1901. 805.

⁸ FRAKNÓI Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete*. Bp. 1889. 154.

⁹ RMNy 6.

¹⁰ *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960. 241—279.

zett ispotályos rend,¹¹ 1508—1509-ben a római Szent Péter bazilika építése¹² és az 1514. évi ismét csak a törökök elleni hadjárat¹³ javára. Bakócz most előkerült búcsúlevele ezzel szemben nem tartalmaz már semmi ilyen pontosan körvonalazott alkalmat sem, hiszen ez csak mintegy pótlásként szolgált a meghiúsult kereszties hadjárat helyett. Nem nyomtatott formában azonban már korábban is kiadásra került ilyen privilégium magyarországi kedvezményezett számára. 1474. július 20-án IV. Sixtus pápa Mátyás király részére engedélyezte, hogy minden gyónása alkalmával a teljes búcsú kedvezményébe részesülhessen.¹⁴

Hogy a Bakócz-féle nyomtatott búcsúlevél kibocsátása során mennyire támaszkodtak az ehhez felhatalmazást adó 1513. évi pápai bullára, azt jól mutatja, hogy annak több mondatát szinte szóról szóra fel lehet ismerni a nyomtatványban, amint ez már az 1514. évi úrlap esetében is megtörtént.¹⁵ Szolgáljon ennek illusztrálására az alábbi három példa:

*Az 1513. évi pápai bulla:*¹⁶

... in sinceritate fidei, unitate sancte Romane ecclesie ac obedientia et devotione nostra et successorum nostrorum Romanorum pontificum canonice intrantium ... (277 — 279. sor)

... vota quecumque visitationis liminum eorumdem apostolorum Petri et Pauli ultramarinorum et sancti Iacobi in Compostella ac religionis et castitatis votis dumtaxat exceptis, in huiusmodi sanctam expeditionem commutare valeant ... (280 — 284. sor)

... sic tamen, quod idem confessor eis, de quibus fuerit alteri satisfactio impendenda, eam confitenti per eum, si supervixerit vel per heredos suos, si forte tunc transierit, faciendam iniungat, quam ipsi vel illi — ut prefertur — facere teneantur ... (292 — 295. sor).

A Bakócz-féle búcsúlevél:

... a sinceritate fidei unitate dicte sancte Romane ecclesie ac obedientia et devotione prefati domini nostri apostolice vel successorum suorum canonice intrantium ... (25—26. sor)

... vota quecumque ultramarino visitationis liminum beatorum Petri et Pauli apostolorum ac sancti Iacobi in Compostella, necnon castitatis et religionis votis dumtaxat exceptis in alia pietatis opera commutare valeat ... (12—13. sor)

... Sic tamen quod idem confessor de his de quibus fuerit alteri satisfactio impendenda eum vobis per vos si superfixeritis vel per alios si forsan tunc transieritis faciendam iniungat quam vos vel illi facere omnino teneamini sue teneatis ... (16—17. sor.)

A kurzivált szövegrészek betűszerint egyeznek a két írásban. A még fennmaradt, viszonylag kevés mondatrész értelmileg ugyancsak azonos. A meglevő eltérés abból adódott, hogy a pápai bullának bizonyos fordulatokat szükségszerűen másként kellett fogalmaznia, mint az annak alapján kiállított legátusi oklevélnek.

Ugyanakkor viszont különösen figyelemre méltóak a jellemző eltérések a két okirat között. Ilyen a fentebb közölt második idézet végén is olvasható. A pápai bulla a „szent hadjárat” (expeditio sancta) kifejezésével szemben Bakócz ezen a helyen a „kegyesség más cselekedetei” (alia pietatis opera) megjelölést alkalmazta. Jól mutatja ez, hogy a magyar primás a kereszties hadjárat hirdetésére kapott legátusi felhatalmazását, vállalkozása meghiúsulását követően, nagyvonalúan általánosságban vette igénybe, pontosabban hasznosította. Hiszen ez esetben a búcsúlevélben igazolt privilégiumokkal nem a törökök elleni fegyverfogás, hanem más kegyes jócselekedetet, konkrétan a kedvezményezett által az esztergomi érseknek nyújtott alamiznaadás nyert lelki jutalmat.

¹¹ Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961/62. 223—231.

¹² Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963/64. 179—186.

¹³ Magyar Könyvszemle 1977. 213—221.

¹⁴ FRANKÓI Vilmos: *Mátyás király levelezése a római pápákkal*. 1458—1490. Bp. 1491, 94.

¹⁵ Magyar Könyvszemle 1977. 216—217.

¹⁶ Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Budapest 1979. 35—54.

Hogy Bakócz most ismertetett búcsúlevele mennyire összefüggött a már korábból ismerttel, azt a fentiekben kifejtettekén kívül a nyomdai előállítási módja is jól mutatja. Már az első ránézésre feltűnik, hogy a szöveg tipográfiailag legjobban kiemelt kezdőszavát (Thomas) mindkét búcsúlevélben pontosan azonos méretű és alakú betűkkel szedték. Ez jó kiindulási pontot nyújt az előállítás helyének és idejének megállapításához. Az 1514. évi őrület a bécsi Singrenius & Vietor műhelyben készült.¹⁷ A már említett kezdőszón kívül azonosak az 1514. évi két kiemelt címsor betűi a most előkerült szövegtípusával. Egyedül a három címsor szedése történt az 1514. évi kiadványokban nem használt nyomdai anyaggal. Azonban ennek azonosítása sem okoz problémát az említett bécsi nyomda készletével.¹⁸

A szövegtípus állapota még a nyomtatás időpontjának beszűkítését is lehetővé teszi. A bécsi társasvállalkozás ugyanis ezeket a betűket 1510-től 1515 elejéig történt szétválásukig használta. Ismeretes még ezt követően Vietornak egy kiadványa 1515. február 24-éről keltezve ugyanezzel a szövegtípussal.¹⁹ Ezt követően azonban mind Singreniusnál, mind Vietornál megváltozott egyrészt a méret,²⁰ másrészt a vessző, a kötőjel és a „Q” betű alakja.²¹ Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy Bakócz most előkerült búcsúlevelének őrületjét Bécsben nyomtatták még pedig az 1515. év dereka előtt. A legnagyobb valószínűség szerint a primás már hamarosan a keresztes hadjárat betiltását követően, vagyis 1514. év második felében a Singrenius & Vietor cégnél, de legkésőbb a következő esztendő első felében az önállósult Hieronymus Vietornál készítette ezt az őrületet.

Az ebből eddig ismert egyetlen példányt azonban jóval később, 1519-ben állították ki „Tymaniae ex conventu Sancti Joanni Baptiste” keltezéssel „Egregio Balthasar Barson de Iklad ac domine Elisabeth consorti, Ursule, Brigide, Anne filiabus, Blasio filio ejusdem Gaspar Ka[theri]ne Margarete fratribus ejusdem”. Tehát Nagyszombat városában a domonkosoknak Keresztelő Szent Jánosról elnevezett kolostorában írták be a kedvezményezett család tagjainak nevét: Ikladi Bársony Boldizsár, felesége Erzsébet, leányai Orsolya, Brigitta, Anna, fia Balázs és testvérei Gáspár, Katalin, Margit.

A nyomtatott őrület kitöltésének helye tehát a felvidéki Nagyszombat. Az oklevél hitelességét bizonyító pecsét Bakócz Tamásé. Tehát a már beteges és idős főpap 1519. év folyamán rövid ideig e város falai között tartózkodott, ahol a domonkosok kolostorában állította ki e búcsúlevelet az akkor feltehetően hivatalos ügyekben sokat utazgató és ott tartózkodó Bársony Boldizsár, ill. családja számára.

Bársony Boldizsárról sajnos személy szerint szinte semmit sem lehet tudni. Ikladi Bársony Boldizsár — ugyancsak az 1519. évben — szerepel II. Lajos udvartartásában.²² Ahhoz a kismemesi származású, új hivatalnoki réteghez tartozott, amelynek tagjai a Mohács előtti évtizedekben mind nagyobb számban jelentkeztek a királyi, ill. az országos ügyintézésben.

Érdekes módon vele párhuzamosan nem kevesebb, mint három másik előnévvel is ismeretes Bársony Boldizsár, aki ugyanolyan beosztásban, vagyis mint a királyi udvartól speciálisan kiküldött személy, közelebből mint nádori megbízott járt el hivatalos ügyek-

¹⁷ Magyar Könyvszemle 1977. 218—219. ■■■■■

¹⁸ ISAAC, Frank: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II. MDI—MDXX. Section II—III.* London 1938. A húsz soronként 172 mm méretű gót betűk leírása a 242. lapon, a reprodukciója pedig a 284. lapon található.

¹⁹ WUNDERL, Sebastian: *Oratio ad ... Matheum ... cardinalem Gurcensem.* — OSZK Ant. 2288.

²⁰ Húsz soronként 111 helyett 112, ill. 113.

²¹ Már az új változat tapasztalható pl. Vietornak 1515. augusztus 5-i keltezésű kiadványában, amely Joachimus Vadianus *Oratio coram invictissimo Sigismondo rege Poloniae ... c. művét tartalmazza.* — APPONYI, *Hungarica* 110. sz.

²² FÖGEL József: *II. Lajos udvartartása.* Bp. 1917, 58.

ben: 1508. május 30-án „Csigleri Bársony Boldizsár”,²³ 1522. augusztus 29-én „Tabajdi Bársony Boldizsár”,²⁴ 1524. július 5-én „Berényi Bársony Boldizsár”.²⁵ Bónis György, aki behatóan foglalkozott ezzel az említett réteggel és annak tagjaival, nem tudta megnyugtatóan eldönteni, hogy ez a három személy azonos volt-e?²⁶ Most azután ehhez a háromhoz negyedikként még Ikladi Bársony Boldizsár is csatlakozik. Nagyon kicsiny a valószínűsége annak, hogy ilyen viszonylag ritka család- és keresztnévvel a Mohácsot közvetlenül megelőző két évtizedben négy különböző személy is tevékenykedett volna ugyanolyan feladatokkal megbízva.

Megerősíteni látszik ezt a vélekedést az a körülmény is, hogy a Bársony Boldizsár névvel kapcsolatos mind a négy helység a Mohács előtti Fejér megyében feküdt egymástól csupán néhány km-es távolságban. A középkori Magyarországon ezen kívül birtokos Bársony család csak a közeli Veszprém megyei Mencselyből²⁷ és a jóval távolabbi Bács megyéből ismeretes.²⁸

A Fejér megyei Bársonyok a Mohács előtti négy évtizedben a már említett Iklad, Csigler, Tabajd és Berény helységeken kívül még Gyuró, Kuldó és Tétény megjelölést is hordtak nevük mellett. Csigler, ma mint Csillér pusztja Nádasladányhoz tartozik Székesfehérvártól kb. 15 km-re délnyugatra. Tabajd és Lovasberény község Bicskétől 10 km-re délre, ill. Székesfehérvártól 18 km-re északra fekszik. Kuldó és Gyuró 1935-ben egyesült, és ma Gyuró néven Martonvásártól 10 km-re északnyugatra található. Tétény 1950 óta Budapest XXII. kerületének egy részét képezi. Iklad pontos helye ma már nem azonosítható, de ugyancsak Fejér megyében lehetett.²⁹ Az összes említett község a megyén belül a térképen jól körülrajzolható területen helyezkedik el: a Budát Fehérvárral összekötő útvonal és a Vértes-hegység közötti alig húsz km széles sávban.

Boldizsáron kívül 1486 és 1498 közötti évekből még több Bársonyról maradt fenn emlék Fejér megyéből. A bécsi egyetem anyakönyvébe — természetesen a magyar „natio” tagjaként — 1486 második szemeszterében „Jacobus Barson de Kuldw”, majd 1498 első félévében „Joannes Barson de Titin” nevét jegyezték be.³⁰ 1486. július 13-án „Joannes Barson”-t a gyurói nemesek között említették.³¹ Kuldói Bársony Mátyás és fivére, Tamás 1491-ben helyi hatalmaskodásban vett részt.³² *Thomas Barson de Iklad* 1498. december 17-én mint nádori ember járt el.³³ Hasonló feladatot látott el „Albertus Barson de Kuldó” 1498. június 29-én.³⁴

Tehát a család tagjai közül ebben az említett másfél évtizeden belül is többen egyetemet látogattak, ill. a királyi hivatalok nevében jártak el. Ebbe a képbe jól beleilleszkedik a mi Boldizsárunk, aki a Mohács előtti két évtizedben hasonló feladatokat látott el.

A nyomtatott búcsúlevél Bársony Boldizsár egész akkori családját is felsorolta a kedvezményezettek között. Ezek között olvasható fia, Balázs neve is. Ez lehetőséget nyújt e

²³ „de Chyglyer” és „de Chyglyri” — Bp. Országos Levéltár, Dl. 86737 és 86738.

²⁴ „de Thobayd” — Bp. Országos Levéltár, Dl. 91063.

²⁵ „de Beren” — Bp. Országos Levéltár, Dl. 23967.

²⁶ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 403. és 407.

²⁷ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. köt. Bp. 1897, 264.

²⁸ Aracsá és Csímor — CSÁNKI: I. m. II. köt. 168.

²⁹ CSÁNKI: I. m. III. köt. 332.

³⁰ *Die Matrikel der Universität Wien*. Bd. II T. II. Graz — Wien — Köln 1967, 44.

³¹ Bp. Országos Levéltár, Dl. 19163.

³² KÁROLY János: *Fejér megye története*. V. köt. Székesfehérvár 1904. 313, 643, 645, 650.

³³ Bp. Országos Levéltár, Dl. 106.698.

³⁴ Bp. Országos Levéltár, Dl. 20696.

család és ezzel összefüggésben Bakócz okirata későbbi sorsának követésére. Nagy Iván viszonylag terebélyes családfát állított össze a lovasberényi Bársony családról.³⁵ Ebben egy ismeretlen keresztnevű apától származó testvérpártól, Balázstól és Györgytől eredeztetni ennek a 18. század első felében kihalt famíliának összes tagját. Aligha kétséges, hogy az említett Balázs nem más, mint Boldizsár fia, akit 1519-ben három leánytestvére után, feltehetően mint legfiatalabb gyermeket sorolt fel az esztergomi érsek irata. Így György nevű öccse feltehetően csak ezt követően születhetett. A későbbi adatok is azt erősítik, hogy Balázs nem sokkal 1519 előtt születhetett, hiszen 1561-ben, amikor Morvaországban birtokot és illetőséget kapott, János és Boldizsár fia már élt, de Balázs nevű, legfiatalabb gyermeke még nem.³⁶ A Boldizsár név újbóli feltűnése tovább valószínűsíti azt, hogy Balázs és György apja a mi Boldizsárunk volt. Így az említett családfa legfelül a nyomtatott búcsúlevélben említett kilenc személlyel kiegészíthető.

Ugyancsak jól magyarázza a fenti származásbeli összefüggést még az is, hogy a Bakócz által kiállított irást ma Szakolcán őrzik. A Mohácsi vést követően ugyanis a Bársony család Fejér megyéből az országnak törökök által nem veszélyeztetett észak-nyugati részébe menekülhetett. Boldizsár két fia közül az idősebb, Balázs a Morva, míg a fiatalabb, György a Vág völgyében telepedett le. E két ág összes későbbi birtokai és említései földrajzilag is ezek szerint különülnek el egymástól egészen egyértelműen.³⁷ Az idősebbik ág került tehát — nyilván a még megmentett, régi, családi iratokkal — a Kis-Kárpátokon kívülre, pontosabban éppen Szakolcára és környékére. Nagy Iván családfáján pl. az említett Balázs egyik, Zsigmond nevű dédunokája, tehát már a 17. század közepe táján, kifejezetten Szakolcaiként szerepel.

Még egyetlen személyre érdemes kitérni Boldizsárunk leszármazottjai közül, ez pedig egyik ükunokája, Bársony György. Boldizsár Balázs nevű fia tehát Fejér megyéből elmenekülve³⁸ előbb Morvaországban kapott birtokokat, majd családját a Morva folyó keleti, magyarországi partjára, Nyitra megyébe tért vissza. Petheő Borától született Boldizsár nevű fia péterfalvi Török Katát vette feleségül. Legidősebb fiúknak, Jánosnak neje borsai Csorba Mária volt. Az ő házasságukból született Péterfalván 1626. március 3-án Bársony György. Lutheránus voltukat feladva katolizáltak, sőt György papi pályára is lépett. Eppen a protestánsok ellen harcolt azután a neofiták jól ismert túlbuzgóságával a legnagyobb kíméletlenséggel. Már viszonylag korán és meredeken emelkedett az egyházi ranglétrán: 1665-től váradi, majd 1675-től egri püspök volt. Halála 1678. január 11-én következett be.³⁹

A nyomtatott búcsúlevél bibliográfiailag pontos leírása a következő:

[BAKÓCZ] Tamás: Forma bullarum confessionalium cum altari portatili. — Forma absolutiois totiens quotiens. — Forma absolutiois plenarie premissa confessione. [Viennae Austriae 1514—1515 Singrenius & Vietor.]
Egyleveles, egyik lapjára nyomva, szedéstükre 224 × 338 mm, 37 soros, 111, 172 és 252 mm/20 sor méretű betűtípusok, 17 mm-es lombard.

³⁵ *Magyarország családjai. I. köt.* Pest 1856, 207. — I. m. Pótlék-kötet. Pest 1868, 99.

³⁶ *Turul* 39 (1926), 12.

³⁷ Tehát Balázs és leszármazottai mind a Morva völgyében: Kukló (*Turul* 9 (1891), 40.), Kopesány, Szakolca és Péterfalva (Nagy Iván: I. m. pótköt. 99.). — György és leszármazottai mind a Vág völgyében: Beckó (*Turul* 10 (1892), 92.), Patvaróc (*Turul* 38 (1924/5), 173. és 44 (1930), 19.), Tyapkó (*Turul* 44 (1930), 16.), Rozvác és Verbó (Nagy Iván: I. m. pótköt. 99.).

³⁸ Előnévként később e család kizárólag a berényi, ill. lovasberényi nevet használta, ami egyértelműen a Fejér megyei eredetre utal. Ezen belül így tisztázható az is, hogy az ottani két Berény közül nem Csákberényből, hanem Lovasberényből származtak.

³⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I. köt.* Bp. 1891. 614—615. has.

1. sor: Forma Bullarum Confessionalium cum Altari portatili. // (T²)homas Miferatione diuina Tit. fancti Martini in montibus sacrosanctie Romañ ecclesie presbiter Cardinalis Strigoniē. Patriarcha Conftantinopoliñ. ad Hungarie Bohemie // Polonie Datie Noruegie & Suetie Regna . . . 28. sor: . . . Datū Anno Incarnationis dominice // Millefimoquingentesimo Pontificatus fanctiffimi in Chrifto patris & domininridñi Leonis diuina prouidentia pape decim Anno // Forma abfolutionis totiens quotiens. // MISEREATVR tui dominus nofter Iefus Christus, & per meritum fue pafionis te abfoluat auctoritate cuius, & apostolica mihi in hac parte commiffa & tibi conceffa. Ego te abfoluo ab omnibus // peccatis tuis fedi apostolice non referuatis in nomine Patris + & Filii + & Spiritufancti. + Amen. // Forma abfolutionis plenaria premiffa Confessione. // MISEREATVR tui &c. Et poft uerba oñis abfolutionis, dicat facerdos. . . . 37. sor: . . . In nomine Patris + & Filii + & Spiritufancti +. Amen.

Skalica, Archiv.

BORSA GEDRON

Siderius kátéjának ismeretlen debreceni kiadása (1618). A káté feldolgozása során számba vett, kötelező használatát előíró öt zsinati intézkedés, valamint az újabb könyvészeti kutatások eredményei folytán már korábban meg lehetett állapítani:

„A zsinati végzések foganatosságát bizonyítja a káté kiadástörténete. Bibliográfia eddig nem készült róla, az általános vélemény szerint húsznál több kiadást ért meg. Ezt a számot 34-ben rögzíthetjük — ami valószínűleg még további kiegészítésekre szorul.”

A mű jelentőségét illetően legnagyobb hordereje kétségtelenül a dunántúli református egyházkerület 1618. évi pápai zsinati határozatának volt, amelyben a felavatandó lelkészek tan-, illetve vizsgaanyagául rendelte.² Ilyen utasításnak eleve maga után kellett vonnia az 1597-ben első ízben kiadott káté újabb megjelentetését, — mint ahogyan az első kiadás mögött az 1597. január 16-án tartott tasnádi közzsinat deliberátuma áll: „Az ifjúságot a kátében folytonosan és szorgalmasan oktatni kell.”³ Példány hiányában azonban idáig pusztá feltételezésnél nem lehetett többet mondani.

A debreceni református kollégium Nagykönyvtárában 1907-ben alkalmazott Oláh Gábor⁴ az R. 955 helyrajzi szám alatt őrzött egység⁵ katalóguslapjára ezt jegyezte fel: „Töredékek két külön könyvből, melyek egy 1619-ben Debrecenben megjelent s ugyanott ugyanakkor bekötött könyv lerongyolódott táblájában találtattak⁶ és így 1619 előttiek.” A kutatásra bocsátott két levél ívjelzete azonban D₄—D₆, rajtuk a szöveg értelemszerűen folytatódik, az őrszavak is helyénvalóak, tehát egy könyv részlegét képezik. Siderius kátéja ismeretében könnyen lehetett azonosítani vele. A töredék a [76.] kérdéssel kezdődik, és a [81.] válasz felénél szakad meg.⁷ (A lapszéli jegyzetekben közölt bibliai helyek szedése nagyon hibás: a két levélen hat sajtóhiba található.⁸)

Az Oláh Gábor által leírt évszám vetette fel a kérdést: nem az említett pápai zsinati határozattal kell-e azt összefüggésben látni? Annak ellenére, hogy a dunántúli református

¹ BARCZA József: *Siderius János kátéja*. = *Studia et Acta Ecclesiastica*. 3. köt. Bp. 1973. 853.

² ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 426.

³ TÓTH Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*. 1. füzet. Debrecen, 1894. 9.

⁴ *Debreceni Protestáns Lap* 1907: 188.

⁵ Jelenlegi jelzete RMK 1356. Köszönetet mondok a Nagykönyvtár dolgozóinak szíves segítségnyújtásaiért.

⁶ Ez a leírás Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturájának a Nagykönyvtárban őrzött példányával azonosítható.

⁷ *Studia et Acta III*: 873—874.

⁸ A 76. feleletnél Gen 7 helyett 17-et, I. Cor. II helyett III-at; a 77. feleletnél Jac. II helyett I-et; a 79.-nél Rom. 11 helyett 10-et; a 81.-nél ugyancsak Rom. 11 helyett 10-et, Mt. 11 helyett Hebr. 11-et szedtek.

szek es bizodalmonknak is kel
abban lenni, ki csak az élő Istent
illeti.

IV. Mert csak az Isten tudgya Ios. 1.
Iattya egyedül minden hely. Ezo. 14.
be, levő köntögeknek búkic-
gek, es fivékét által larvan
fokat-is tudgya mit

III. Mert csak ő egyedül az Isten, is
mindenható, az ki mindenfele
elérkezik, es kinek mindente c-
Isten-ve vagyon.

III. Mert esküvefevel fo- Efa. 24.
gadta, hogy az ő tücsöfeket es Iere. 17.
dícsjreit soha senkinek nem
enged, sőt atkozotnak mond-
gya, vállakitermett alattban ve-
ti remenfeget.

D 5. Hany

Mi vegre kel az Ur Vácso:
rajavaléni?

Először, Az Christusbán től I. Genes. 17.
Isteneretinek es kegyelmének
bizonságára.

II. Az Christushalalanak em. 1. Cor. 15.
lekezetire.

III. Bűneinknek bocsanat. 1. Tim. 1.
tyának megpecsettefere.

III. Az Christussal valo eg. 1. Cor. 10.
gyűfűléstűnknek erőflegere.

V. Az atyafiai szeretetnek bi-
zonságára.

VI. Hitűnknek erőflegere az
Istennek hozzánk valo jo aka-
zattya felől. Mert holot az ő Sz.
Fiat erőttűnk adta, kinek dragab Rom. 8.
marhaja nem volt, vallyon s mi-
csoda lehetne immar oly dolog
kit

D 4

dolopara rendeli
nyer es boz har
sz orhon valo közön
mert az Isten nem olt
nak mindenek meg
get es habnat az Ur Vácso
ra.

könyv
 valóságos
 echnak hanem átleleknek
 z em az irás a leírás

Hány dolog kevántatik az
 igaz könyörgéshez?
 Hat kiváltságon.

Melleyek azok?

Először, Az igaz Isteni esme-
 ret, hogy bizonyos legy benne,
 es tudgyad ki legyen az, az kinek
 könyörgés, es micsoda akarat-
 tal legyen hozzá.

1. Az igaz Hit, es az Isteni-
 geretiben való tökéletes bizo-
 dalom az Christus kedveert,
 hogy semmit ne ketelkedyel
 annak megnyeresefelől az mit
 Istentől keváns.

2. Hogy es Eivnek
 tör-deims, hogy magunk-
 nak es az mi ercsmünknek sem-
 mit ne tulajdonítsunk, avagy
 abból.

Kit ő túle könyörgésünk által
 meg nem nyerhetnenk.

Micsoda az könyörgés?

Lelki es testi joknak igaz hit-
 től való kérése Istentől az Chri-
 stus nevében, es azelvőt jokat
 való hálaladás.

Kinek kel könyörgeni?

Csak egyedül az Istennek, az
 ki minden joknak kut feje, es ki
 azt az őtisteféget semmi terem-
 tet által nem közőlheti.

Miért kel csak egyedül az
 Istennek könyörgeni?

Először, Mert az igaz könyör-
 ges az hittel egytve jteret,
 es az kinek könyörgünk, hitünk
 nek

egyházkerület végzésének érvényesítésére a területén levő németújvári nyomda is alkalmas lehetett: akkori püspökének, Pathai Istvánnak közelmúltban felfedezett, a debreceni egyetemi könyvtár állományába került istentiszteleti rendtartása ott jelent meg 1617-ben. Az egybevetés azonban — eltérő betűtípusok miatt — kizárta a németújvári tipográfiát. Ugyanígy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött és az RMNY 801. szám alatt leírt első, 1597-i kiadásának töredékeivel sem egyezik meg. Emitt a kérdések kurzive vannak szedve, amott nem, továbbá a mindkét töredéknek megmaradt D₄ levélén nem azonos a szövegrész. Berlász Piroska szakvéleménye szerint⁹ töredékünk betűtípusai egyértelműen arra vallanak, hogy Debrecenben 1615–1625. között nyomtatták. Ez az idői keret nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a két levél kapcsolódhat az 1624. évi debreceni kiadáshoz. Csonka példányát Szabó Károly fedezte fel a háromszéki Cserey Múzeumban.¹⁰ Az összehasonlítás nem áll módunkban. Tekintettel azonban az idői szempontra, valamint nyomdai lehetőségekre, egy konkrét eset analógiája alapján indokolt-nak tekinthetjük a feltételezést: Siderius János kátéját Debrecenben 1618-ban másodszor adták ki.

Thury Etele mutatott rá arra, hogy a dunántúli és felsődunamelléki református egyházkerületek között, egyházkormányzati-személyi szinten

„a testvéri jó viszony . . . megvolt, egymás zsinataira jártak, követeket küldöttek, a fontosabb kérdésekben egyik kerület kikérte a másik véleményét. Így Csene Péter¹¹ maga is többször jelen volt a dunántúliak zsinatán . . . 1617. május 1-én Köveskúton, 1618. január 17., 18-án Pápán.”¹²

Csene Péternek pedig a II. Helvét Hitvallás kiadása folytán összeköttetése volt Debrecennel. Nevéhez fűződik az analógnak tekintett eset. Szintén a dunántúli szuperintendencia mondta ki a Köveskúton 1616. április 24-én tartott közzsínatán: „Confessio Helvetica latine et hungarice exprimi curetur.”¹³ Ennek következtében jelent meg az ő fordítása Oppenheim után¹⁴ Debrecenben.¹⁵ Ajánlólevelének kelte 1616. augusztus 10.! A zsinati végzést tehát rövid időn belül végrehajtották — Debrecenben, és ez megismétlődhetett Siderius kátéja esetében is. Szenci Csene Pétertől értesülhetett a tiszántúli református egyházkerület a dunántúliak újabb könyvszükségletéről, és Rheda Pál jól felszerelt nyomdája révén ismét segítségül sietett.

A zsinati előírás a katekizmus kelendőségét eleve biztosította. Sőt, kifejezett gazdasági érdek fűződött a nyomtatás mielőbbi elkezdéséhez, más vállalkozó megelőzéséhez. Ugyanakkor mind a II. Helvét Hitvallásnak, mind ennek a káténak megjelentése nem parciális érdekeket szolgált csupán: a magyarországi reformátusság egésze szempontjából hasznos és szükséges kiadványok voltak ezek, a fellángolt hitviták idején különösképpen. A debreceni editio a város egyháztörténeti jelentőségét, centrális jellegét tükrözi.

BARCZA JÓZSEF

⁹ Hálásan köszönöm a dr. Borsa Gedeon közvetítésével kapott segítségét.

¹⁰ *Magyar Könyvszemle* 1879: 120.

¹¹ Szenci Csene Péter (1575–1622) a felsődunamelléki református egyházkerület püspöke volt 1615-től haláláig.

¹² THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Pápa, 1908. 365.

¹³ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 1908: 125.

¹⁴ RMK I. 466. Ajánlásának kelte 1616. április 19. A köveskúti zsinat résztvevői már értesülhettek erről a vállalkozásról.

¹⁵ RMK I. 465., RMK II. 366. Az eredeti, latin nyelvű szöveg hitvédelmi szempontot szolgált: azért adták ki, hogy az ellenfél ne csak másodkézből vett idézetek, illetve fordítás alapján ismerhesse meg.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1978-ban

Rövidítések

- ItK — Irodalomtörténeti Közlemények
Ktáros — Könyvtáros
MG — Magyar Grafika
MKsz — Magyar Könyvszemle
MS — Magyar Sajtó
OSZK Évk 1974—1975. — Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1974—1975. Budapest 1978.

NYOMDÁSZAT-, KÖNYV-, SAJTÓ- ÉS KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

Általános elvi kérdések

CSAPODI Csaba: Az 1800-ig terjedő időszakra vonatkozó könyv- és könyvtártörténeti, valamint az ezek határterületeit jelentő diszciplínák kutatásának fontosabb irányai és témái. = Könyvtártudományi tanulmányok 6. kötet. 1978. 107—120.

PÁLVÖLGYI Endre: A kutatás irányai és jellemző sajátosságai az 1800 utáni könyv- és könyvtártörténetben. — Könyvtártudományi tanulmányok, 6. kötet. 1978. 121—146.

Bibliográfiák, katalógusok

Bibliográfiák

Az Akadémiai Kiadó könyveinek és folyóiratainak bibliográfiája. 1950—1977. (Szerk. ZEHÉRY Miklósné.) Bp. 1978, Akad. Kiadó. 795 l.

BÉKÉS József: Pest megye sajtóbibliográfiája, 1794—1975. Bp. 1977 [1978], Pest Megyei Műv. Közp. és Könyvtár. 316 l.

BERCZELI Károlyné: Újabb pótlások a Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiájához. = OSZK Évk 1974—1975. 633—639.

(IMRE István): Régi magyar és magyar vonatkozású gyermekkönyvek, 1711—1861. [Bibliográfia.] Tatabánya 1977, József Attila Megyei Könyvtár. 61 l, 12 t.

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1977-ben. II. Nyomdászat-, könyv-, könyvtár- és sajtótörténet. Összeáll. SZELESTEI N. László. = MKsz 1978. 377—382.

A sajtóval foglalkozó magyar irodalom bibliográfiája, [1976]. = MS 1978. 159—160.

A bibliográfiák története és elvi szempontjai

BORSA Gedeon: A régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája. = MKsz 1978. 303—313.

BUZIKAY Géza: Weszprémi István és a XVIII. századi bibliográfiai irodalmunk. = Orvosi Hetilap 1978. 1851—1853.

VÁSÁRHELYI Judit: Az angolszász XVIII. századi bibliográfia a vállalkozás folyóiratainak tükrében. = MKsz 1978. 375.

Papírtörténet

BOGDÁN István: A papírkészítők címere. = Papírpár 1978. 149—153.

KALMÁR Péter: Fejezetek a papír történetéből, (II). = MG 1978. 5, 55—57.

Cenzúratörténet

- HÖLVÉNYI György: Adatok Prohászka [Ottokár] három-művének indexre tételeéhez. = Vigilia 1978. 50–54.
- MARKOVITS Györgyi: Honi hontalanok és hontalan honiak – az új Magyarországról, (1919–1945). = OSZK Évk 1974–1975, 539–631.

Nyomdászattörténet

Több évszázadot átjövő művek

- Beszámoló a konferenciáról. [Az Egyetemi Nyomda 400 éves jubileuma.] = Helikon 1977. 425–440.
- BORSA Gedeon: A magyar csizó kialakulásának története. = OSZK Évk 1974–1975. 265–347.
- FRIED István: Nemzeti irodalom – szép-irodalom a budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében, (1777–1841). = MKsz 1978. 55–59.
- KIRÁLY Péter: A kelet-európai irodalmi nyelvek és helyesírások kérdései az Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében. = Helikon 1977. 409–417.
- KÖPECZI Béla: A budai Egyetemi Nyomda szerepe a közép- és kelet-európai népek közművelődésében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. = Helikon 1977. 403–408.
- KÖRNYEI Attila: A soproni nyomdászattörténete. (Kiállítás a Liszt Ferenc Múzeumban, 1977.) = Soproni Szemle 1978. 264–267.
- LAKNER Kálmán: Négy száz éves az Egyetemi Nyomda, 1577–1977. = MG 1977. 6, 3–6.
- Mori, Gustav betűmintakönyve. 76 betűminta a XVIII–XIX. századból. Fényképmásolatok a Frankfurt am Main-i Stadt- und Universitätsbibliothek-nek az Országos Széchényi Könyvtárban levő mikrofilmjéről. Összeáll. HAIMAN György. Bp. 1975, M. Iparműv. Főiskola Typo-Grafikai Tanszék. 81 t, 1 mell, 12 levél, 64 ill.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Ismeretlen és eddig meghatározatlan szebeni nyomtatványok. = OSZK Évk 1974–1975. 423–435.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Stockholmban nyomtatott, magyar vonatkozású újságlapok és RMK-művek a helsinki Egyetemi Könyvtárban. = MKsz 1978. 202–207.
- SOMFAI Balázs: Négy száz éves a pápai nyomdászattörténet. = Honismeret 1978, 1, 23–27.
- SZIKLAY László: Eszmei, irodalmi és művészeti áramlatok a budai Egyetemi

Nyomda kiadványaiban, (1777–1848). = Helikon 1977. 418–424.

- TAKÁCS Béla: A sárospataki nyomda története. [Budapest] 1978, Magyar Helikon. 197, (8) 1.

15. század

- BASILIVS MAGNUS: (De legendis poetis.) A költők olvasásáról. – XENOPHON: (Apologia Socratis.) Socrates védőbeszéde. Ford. RITÓÓK Zsigmond. Utószó: SOLTÉSZ Zoltánné. Bp. 1978, Magyar Helikon. 159 l. [A latin szöveg Hess András nyomtatványának (Buda 1473) hasonmás kiadása.]
- SOLTÉSZ Zoltánné: Az első magyarországi humanista nyomtatvány és a budai Hess-sajtó sorsa. = MG 1978. 4, 28–29.

16. század

- BARCZA József–HELTAI János: Ismeretlen régi magyarországi nyomtatványok emléke a XVI. századból. = MKsz 1978. 86–91.
- BORSA Gedeon: Das Gesangbuch von Gál Huszár (1560). = Studia musicae Academiae Scientiarum Hungaricae 1976. 259–283.
- BORSA Gedeon: Pázmány Péter nyomtatásban megjelent korai vizsgatételei, (Graz 1598–1600). = MKsz 1978. 187–192.
- HRENKÓ Pál: Magyarország négyszázötven éves térképe. = Geodézia és Kartográfia 1978. 77–80.
- KORMOS László: Utóhang „Mohács emlékeztető”-hez. = Levéltári Szemle 1977, 337–341. [Az RMK III. 365. ismeretlen példányáról.]
- KOVÁCS Sándor, V.: Egy prágai turcica. (Adalék az RMK III [= IV!] kötetéhez.) = MKsz 1978. 91–92.
- KOVÁCS Sándor, V.: Újabb olmtüzi hungarika a 16. századból. = MKsz 1978. 355–356.
- NÉMETH S. Katalin: Sylvester János Rosariuma. = Vigilia 1978. 529–533.

17. század

- BARCZA József: Pósházi János Syllabusának ismeretlen debreceni kiadása 1685-ből. = MKsz 1978. 207–208.
- DUKKON Ágnes: Tótfalusi Kis Miklós nap-tárai, (1694–1702). = ItK 1978. 52–60.
- ECSÉDY Judit, V.: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka, (1623–1636). = OSZK Évk 1974–1975. 349–421.

- FAZAKAS József: Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyáért, Bethlen Gáborért. = MKsz 1978. 197–202.
- GÖMÖRI György: Bejegyzések Bánfihiunyadi János oxfordi Bibliájában és adalékok angliai működéséhez. = MKsz 1978. 93–99.
- HAIMAN György: Hol volt Tótfalusi Kis Miklós amszterdami műhelye? = Előadások Erdélyi János könyvművész életműkiállításának alkalmából. Debrecen 1977. május 23. Debrecen 1977, 29–48.
- HOLL Béla: Egy ismeretlen 1601. évi bártfai nyomtatványról. = MKsz 1978. 192–197.
- JANKOVICS József: Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek. = MKsz 1978. 356–359.
- PAVERCSIK Ilona: Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása. = MKsz 1978. 359–363.
- TÉGLÁSY Imre: Egy előkerült hungarika. [RMK III. 1263.] = Csongrád Megyei Könyvtáros 1978. 1–2, 3–5.
- Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája. TOLNAI Gábor: — —. + HAIMAN György: — — és az alkalmi nyomtatványok. + Tótfalusi Kis Miklós halotti kártájának latin szövege és magyar fordítása. Sajtó alá rend. KULCSÁR Péter. Ford. JAKÓ Zsigmond, TÓTH István, WEÖRES Sándor. Bp. 1978, Akad. Kiadó. 109 l, 1 mell.

18. század

- BORSY Károly: A pécsi nyomdászat kezdetei. (Kiad. a TIT Baranya Megyei Szervezete.) Pécs 1973. 143 l, 4 mell.
- ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Milena: Simon Peter Weber. Das Porträt eines Pressburger Buchdruckers. = MKsz 1978. 134–143.
- DERÉKY Pál: Origo Typographicae Ottomannicae. Ein Beitrag zur Geschichte der türkischen Buchdruckerei in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. = MKsz 1978. 41–50.
- HAIMAN György: Bod Péter és a magyar nyomdászat. — Hasonmások Bod Péter munkáiból. Összegyűjt. és vál. HAIMAN György. Bp. 1975, Zrínyi Kiadó. 109, (142) l.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Már csak öt hiányzik. [Mütefferika nyomtatványaiából.] = OSZK-Híradó 1977. 247–249.
- TÓTH Béla: Maróthi György szerepe a debreceni nyomda fejlesztésében. = Múzeumi Kurir [Debrecen] 1975. 36–39.

19. század

- FÜVES Ödön: A budai Egyetemi Nyomda ismeretlen újjörög nyomtatványa 1836-ból. = Antik Tanulmányok 1977. 231–234.
- MÉSZÁROS István: Napóleon vonatkozású hazai tankönyvek a XIX. század elejéről. = MKsz 1978. 327–332.
- (SZABÓ Ferenc—ELEK László): Békés megye első nyomdája, Réthy Lipót. Dokumentumok, 1844–1858. (Sajtó alá rend., jegyz. — —. HAIMAN György: Réthy Lipót betűmintája.) Békéscsaba 1977. 114 l, 12 t, 2 mell. (Bibliotheca Bekesiensis 14.)

20. század

- DOHNÁL Gábor: Az Egyetemi Nyomda történetéből. Felszabadulástól a négy-százéves évfordulóig. = MG 1977. 6. sz. 6–10.
- Hetvenöt éve alapították a Tevan Nyomdát. Tevan emlékek, Svecz András összeállítása. = Békési Élet 1978. 155–160
- PETRŐCZ Károly: A félszázad megszgyén túl... Lapok a felszabadulás utáni Kner Nyomdáról. = Békési Élet 1978. 161–187.
- SZÁNTÓ Tibor: A könyv bővületében. Békés megye nyomdatörténetéhez. = Művészet 1978. 7. sz. 30–33.

Kiadástörténet

Több évszázadot átjogó művek

- KOVÁCS I. Gábor: Hogyan lett a kalendárium paraszti olvasmány. = Rádió és Televízió Szemle 1978. 3–4. sz. 75–88.
- KÜLLÖS Imola: Régi magyar kalendáriumok. = Élet és Tudomány 1978. 1555–1557.
- POGÁNY Péter: A magyar ponyva tüköre. Bp. 1978. Magyar Helikon. 448 l.

17–18. század

- FRIEDRICH Ildikó: 18. századi magyar nyelvű orvosi könyvek az „ügyefogyott szegényeknek” szolgálatában. — MKsz 1978. 158–167.
- KURCZ Ágnes: A magyar vonatkozású XIV. Lajos korabeli francia nyelvű pamfletirodalom kiadástörténetéhez. = OSZK Évk 1974–1975. 197–209.
- MÁRKUS Mihály: Komáromi Csipkés György Magyar Bibliája. = Theologiai Szemle 1978. 3–4. 84–93.

ZSINDELY Endre: Szenci Molnár Albert mint „Bocskai Apológiájá”-nak kiadója. = MKsz 1978. 353–355.

19. század

BODA Miklós: Egy 1859-ben kiadott „Nevelési kalauz” és a könyvkereskedői pálya. = MKsz 1978. 332–335.

FRIED István: Egy elfelejtett Vörösmartykiadás. = MKsz 1978. 343–346.

HILLER István: A magyar erdészeti szakirodalom kialakulása és változásai az Erdészeti és Faipari Egyetem történeti könyvgyűjteményének tükrében. — Mezőgazdasági és élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1977. 1, 5–25.

LONTAI SÁNDOR Antal: Emich Gusztáv, „magyar akadémiai nyomdász”. (Adalékok az akadémiai nyomdász történetéhez.) = MKsz 1978. 62–72.

20. század

(MORVAY László): „A szép magyar könyv” huszonöt éve. Bev. HAIMAN György. Bp. 1978. 31 l, 82 t.

PETRÁNYI Ilona: „Az olvasó író”. Szerb Antal lektori jelentéseiről. = Vigilia 1978. 173–183, 241–250.

VARGA Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a fordulat évében. = MKsz 1978. 291–302.

VARGA Zoltánné: Népszava Naptár az 1920-dik évre. (Egy ismeretlen Népszava Naptár és sorsa a Tanácsköztársaság bukása után.) = Könyv és Könyvtár XI. 173–193.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

M[ÁRKUS] L[ászló]: Az első nemzetközi sajtótörténeti konferenciáról. = A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 1977. 177–179.

KÓKAY György — OLTVÁNYI Ambrus — VARGHA Kálmán: Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkjeinek válogatott gyűjteménye. Bp. 1978, Gondolat. 822 l. (Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet.)

18. század

HOPP Lajos: Ráday Pál, a publicista. = MKsz 1978. 125–133.

KÓKAY György: Az Allgemeine Literatur Zeitung és a magyar jakobinus mozgalom. = MKsz 1978. 364–365.

19. század

BATÁRI Gyula: Az első bukaresti magyar nyelvű hírlap. = MKsz 1978. 335–339.

BATÁRI Gyula: A „Honvédorvos” (1888–1914). = Orvosi Hetilap 1978. 215–216.

BATÁRI Gyula: A magyarországi orvosi sajtó kialakulása. = Az Orvosi Könyvtáros 1978. 289–319.

BATÁRI Gyula: Az „Orvos-Természettudományi Értesítő” első korszakáról, (1876–1902). = Az Orvosi Könyvtáros 1978. 213–219.

BATÁRI Gyula: Az Orvosi Hetilap első korszaka, (1857–1867). = Orvostörténeti Közlemények 1977. 55–72.

CSÁKY Károly: Az egykori sajtó Ipolyságon. = Honismeret 1978. 4, 64–65.

FRIED I[stván]: Die Zeitschrift „Iris” (1825–1828) und die Literatur der südslavischen Völker. = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1977. 69–85.

HERCZEG Mihály: A Szántó Kovács János vezette agrárszocialista mozgalom levéltári és sajtóforrásai. = Levéltári Szemle 1977. 529–562.

HOLLÓ Ferenc: 100 éves az első magyar állatorvosi szakközlöny. = Magyar Állatorvosok Lapja 1978. 789–796.

HORVÁTHNÉ PERESZLÉNYI Éva: Benedek Elek tanügypolitikai lapja: a „Nemzeti Iskola”, 1894–1903. = Magyar Pedagógia 1977. 209–221.

HUBER Kálmánné: Emléklapok a régi pécsi sajtóból, (1886). = Baranyai Művelődés 1977. 139–147.

JESZENSZKY Géza: A millenáris Magyarország az angol sajtóban. = OSZK Évk 1974–1975, 509–538.

MIKLÓSSY János: „Nem kapzsóság, nem erőm túlbecsülése...” (Vajda János politikai néplapjáról, a Csatárról.) = OSZK Évk 1974–1975, 467–479.

NÉMETH G. Béla: Az Egyetemes Philológiai Közönlöny százéves évfordulójára. (Az intézményes tudományszervezés első hazai irodalomtörténeti orgánuma.) = Filológiai Közönlöny 1977. 343–362.

PASTINSZKY Miklós: A „Tatai Értesítő”. = Komárom Megyei Könyvtáros 1978. 1. sz. 32–35.

PÉTER László: A Szegedi Napló centenáriuma. = Somogyi-Könyvtári Műhely 1978. 83–85.

SZÁLLÁSI Árpád: A Matematikai és Természettudományi Értesítő mint orvosi fórum. — Orvosi Hetilap 1978. 854–856.

SZEGLETI Ildikó: Az első veszprémi hetilap története. = MKsz 1978. 176–180.

VINCZE Edit, S.: Az útkeresés évtizedei

- Bp. 1977.: 63–84: Az Általános Munkás-Újság. „A magyarországi munkáspárt központi közlönye”. 373–399: A Népszava történetéhez, (1889–1896).
20. század
- ARATÓ Antal: A jászapáti sajtó története. 6. Jász Újság. = Együtt 1977. 3. sz. 28–35.
- BARTA András–FRÁTER Zoltán: Krúdy, a lapszerkesztő. = Kritika 1978. 10. sz. 20–21.
- BOTKA Ferenc: Munkáskultúra – nemzeti kultúra. A „100%” ötvenedik évfordulóján rendezett tudományos emlékülésről. = MKsz 1978. 25–40.
- BOTKA Ferenc: Sarló és Kalapács – die erste ungarische Zeitschrift in der Sowjetunion. = „Wir stürmen in die Revolution”. Bp. 1977. 263–303.
- CSURDI Sándor: A magyarországi sajtó az Októberi Forradalomról 1947-ben. = Történelmi Szemle 1977. 485–502.
- DÉNES ~~ISTVÁN~~ Zoltán: A kiváltságörzés „hamis realista” logikája. Dessewffy Aurél politikai publicisztikájának ideológiai konstrukciói. = Magyar Tudomány 1978. 894–909.
- ERKI Edit: Die Rolle der Zeitschrift 100% bei der Herausbildung der sozialistischen Kultur. = „Wir stürmen in die Revolution”. Bp. 1977. 235–262.
- FAZEKAS Árpád: Csurgay Kálmán Gyógyszerész Közölnye. = Historia Pharmaceutica. Suppl. 9–10. 1977. 141–146.
- FRANK Tibor: A Hungarian Quartely irodalompolitikája, 1936–1944. = Filológiai Közölny 1978. 55–65.
- GACHOT, François: Le Nyugat et le France. = Arion 1977. 185–193.
- GONDOS Ernő: Der Beitrag der Zeitschrift Gondolat zur Volksfrontpolitik. = „Wir stürmen in die Revolution”. Bp. 1977. 305–333.
- GRÓSZ Károly: A Nagy Október és az újságírás. = Rádió és Televízió Szemle 1977. 5–11.
- GYÁROS László: Új Szó. A Szovjet Hadsereg lapja Magyarország lakossága számára. = Hadtörténelmi Közlemények 1978. 57–67.
- HEVERDLE László: Fejezet a polgári radikális sajtó történetéből. (A Világ szabadkőműves kapcsolatai.) = MKsz 1978. 144–156.
- ILLÉS László: Literaturkritik in der Moskauer Zeitschrift Új Hang. = „Wir stürmen in die Revolution”. Bp. 1977. 335–362.
- KÁLLAY István: A Levéltári Szemle. = Levéltári Szemle 1977. 267–271.
- KISS Gyula: A Vasi Szemle újraindulása, (1956–1959). = Vasi Szemle 1978. 321–329.
- KOMJÁT Irén: A kommunista mozgalom világlapja. Az Inprekorr története. Bp. 1977. Kossuth. 207 l.
- KÓVÁRI Imre: Egy folyóirat a társadalmi haladás szolgálatában: „Új Korszak (1906–1919). = Magyar Pedagógia 1977. 222–232.
- LENGYEL András: A Békésmegyei Közölny és József Attila. = ItK 1978. 74–82.
- MARKOVITS Györgyi: A bécsi „Új világ”, (1920). = MKsz 1978. 349–352.
- MARKOVITS Györgyi: Magyar emigránsok a fasizmus és a háború ellen. (Tengerentúli magyar lapok a második világháború idején). = „Az Újnak tenni hitet”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből, 5. Bp. 1977. 527–546.
- MÁRKUS László: A 20. századi magyarországi sajtó hatásának vizsgálata során felmerült kutatási problémákról. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 1977. 179–186.
- NEMES-NÁGEL Lajos: A Gondolat alapításáról. = Irodalomtörténet 1978. 734–748.
- Az Országos Széchényi Könyvtár Híradójának története és repertórium: 1958–1974. (Összeáll. HORVÁTH Viktor.) Bp. 1977. 230 l.
- PRISZETR Szaniszló: Hetvenöt éves a Botanikai Közlemények. = Botanikai Közlemények 1977. 147–153.
- REHÁK Ferenc: A sajtó szerepe a második világháborúban. [Nemzetközi történettudományok, Budapest, 1978.] = MS 1978. 372–375.
- SONKOLY István: A „Huszadik Század” és a zene. = MKsz 1978. 346–349.
- SÓTÉR István: A Nyugat korszakai. = Jelenkor 1978. 1147–1152.
- SZECSKÓ Károly: Sajtónk múltjából – a Heves Népe, (1946–1947). = Hevesi Szemle 1977. 4, 62–64.
- SIPOS Péter: Tudományos emlékülés a „100%” felévszázados jubileuma alkalmából. = Párttörténelmi Közlemények 1978. 171–180.
- SZABÓ György: Der Proletkult und die Zeitschrift Egység. = „Wir stürmen in die Revolution”. Bp. 1977. 209–233.
- VARGA József: Ady és Hatvány a Nyugatban. (1908–1919). = ItK 1977. 652–662.
- VARGÁNÉ MAJOR Judit: A négy évtizede alapított Soproni Szemle. = Ktáros 1978. 164–165.
- VÉGVÁRI Magdolna: Iskolapolitikai és nevelési kérdések a debreceni sajtóban 1944–1948 között. = Studium VI, Debrecen 1975. [1977], 133–141.

Könyvművészet, térképészet, könyv- illusztráció, könyvkötészet

Több évszázadot átfogó művek

- HRENKÓ Pál: Térképi díszítőrajzok, szakmatörténeti adalékok. = Geodézia és Kartográfia 1978. 441–451.
- INDALI György: „A francia plakát 300 éve” kiállítás a Nemzeti Galériában. = MKsz 1978. 212–213.
- JUHÁSZ Erzsébet, B.: Tíz évszázad cseh könyvművészete. = MKsz 1978. 369–370.
- Tíz évszázad cseh könyvművészete. A prágai Irodalmi Múzeum és a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása. (Kiállítási kalauz). Bp. 1978, 40 l.

16–18. század

- CSENDES László: Térképalkotás. Négy-
százötven éves a magyar térképészet
büszkesége. = Hadtörténelmi Közlemé-
nyek 1978. 223–236.
- HOLL Béla: Horvát Mihály nagyszombati
könyvkötő színes pergamenkötése 1733-
ból. = MKsz 1978. 99–103.
- NAGY Júlia: Görög Demeter, Kerekes
Sámuel és Márton József, a XVIII.
századi magyar térképészet kiemelkedő
művelői. [Bev.] Bendefy László. =
Földrajzi Értesítő 1977. 209–236.
- NAGY Júlia: A „Magyar Átlás”. = Föld-
rajzi Értesítő 1977. 403–438.
- VÖRÖS Ferenc: A sárvári első magyar nyelvű
nyomda fametszetei. = Vasi Szemle
1978. 439–444.

19–20. század

- BORSÁNYI László: Havanna – 1857-ben,
magyar szemmel. Rosti Pál „fényraj-
zai.” = Élet és Tudomány 1978. 966–
968.
- DANISS Győző: A Tőke képekben. Gellért
Hugó kőrajzai Marx főművéhez. = Élet
és Tudomány 1978. 547–549.
- Landerer és Heckenast urak metszvényei.
(Hasonmások.) Válogatás 1843–1845.
évi mintáikból. Vál. és bev. HAIMAN
György. Bp. 1976. 247 l. – 6 cm.
- SZÁNTÓ Tibor: Az iniciálé. = Műzsák 1978.
1. sz. 6–7.
- SZÁNTÓ Tibor: Nyolc évtized tipográfiája,
1–2. = MG 1978. 4. 62–70., 5. 24–32.
- SZILÁGYI Ferenc: A Dorottya ismeretlen
illusztrált kiadása. = MKsz 1978. 339–
343.

Könyvtártörténet

Módszertan és gyakorlat

- ARATÓ Ferenc: Az Országos Pedagógiai
Könyvtár és Múzeum története megírásá-
nak problémái. = Könyv és Nevelés
1977. 255–263.
- CSÚRY István: Könyvtári kutatások Deb-
recenben, 1950–1975. = Könyv és
Könyvtár XI. 37–68.
- HAVASI Zoltán: A könyvtár mint kutató-
műhely. = Könyvtártudományi Tanul-
mányok 6. kötet. 1978. 81–104.

Több évszázadot átfogó művek

- ADORJÁN Imréné: A kecskeméti Reformá-
tus Egyházközség Könyvtára. = Bács
Megyei Könyvtáros 1975. 2. sz. 48–55.
- DÁN Róbert: Centenárium kiállítás [az
Országos Rabbiképző Intézetben]. =
MKsz 1978. 211–212.
- Hagyomány és korszerűség a magyar peda-
gógiai közgyűjtemények 100 éves fejlő-
désében. [Beszámoló az Országos Peda-
gógiai Könyvtár és Múzeum 100 éves
évfordulója alkalmából rendezett tudomá-
nyos ülésről.] = Könyv és Nevelés
1978. 64–70.
- ORTOZI Eszter: Kirchenslawische Bücher
aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs,
I. = Könyv és Könyvtár XI, 119–131.
- PATAKI László: A szombathelyi egyház-
megyei könyvtár története. = A 200
éves szombathelyi egyházmegye emlék-
könyve. Szombathely 1977. 431–462.
- SZEMZŐ Piroska, D.: Az Österreichische
Nationalbibliothek kiállítása. = MKsz
1978. 111–113.
- ZSÁMBOKI László: A Selmeci Műemlék-
könyvtár. Miskolc 1976. 73 l. (A Nehéz-
ipari Műszaki Egyetem Központi Könyv-
tárának kiadványai 17.)
- ZSÁMBOKI László: Die Schemnitzer Ge-
denkbibliothek von Miskolc in Ungarn.
Miskolc 1978. 108 l. (Publikationen der
Zentralbibliothek der Technischen Uni-
versität für Schwerindustrie, Nr. 18.)
- Az Országos Széchényi Könyvtár története*
- BERLÁSZ Jenő: Hogyan fogadta társadal-
munk és a külföld a Széchényi Könyvtár
alapítását? = OSZK Évk 1974–1975.
101–164.
- CENTGRAF Károly: Vályi András levelei
Széchényi Ferenchez. 175 éves az Orzá-
gos Széchényi Könyvtár. = Levéltári
Szemle 1977. 595–606.
- HAVASI Zoltán: The Role of the National
Library in the Sciences and Public Edu-
cation of Our Country. At the 175th

- Anniversary of the Founding of the National Széchényi Library. = MKsz 1978. 1–10.
- HAVASI Zoltán: 175 éves az Országos Széchényi Könyvtár. = Ktáros 1977. 507–510.
- HAVASI Zoltán: A 175 éves Országos Széchényi Könyvtár jubileuma. = MKsz 1978. 104–106.
- KÓKAY György: Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa. = MKsz 1978. 11–24.
- WIX Györgyné: Német szerencselovagok a 18. század végi Magyarországon. (Kultúrtörténeti adalékok az Országos Széchényi Könyvtár néhány ritkasága nyomán.) = OSZK Évk 1974–1975. 211–232.
- 17–18. század*
- BENKÓ Ferenc: A debreceni városi patika Kazay Sámuel idejében. = Acta Pharmaceutica Hungarica 1976. 307–318.
- HEGYI Ferenc: A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára. = MKsz 1978. 167–176.
- KÓKAY György: Bessenyei György és a bécsi Hofbibliothek. = MKsz 1978. 322–327.
- LENGYEL Imre: Adalék a Teleki-Téka kezeltetéséhez. Teleki Sámuel J. Chr. Beckhez írt leveleiből. = Könyv és Könyvtár XI, 95–118.
- PAJORIN Klára: David Verbec könyvtárának töredéke a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban. = MKsz 1978. 314–321.
- SCHMIDMAIER, Dieter: „Geschichte der Bibliotheken – Geschichte der Erziehung” am Beispiel bibliothekspädagogischer Bestrebungen in Deutschland und Österreich des 17. und 18. Jahrhunderts. = Könyv és Könyvtár XI, 143–152.
- SOMKÚTI Gabriella: 175 éves a marosvásárhelyi Teleki Téka. = Ktáros 1978. 103–104.
- 19. század*
- ERDÉLYI Ilona: Erdélyi János könyvtára az 1840-es években. = MKsz 1978. 268–279.
- GALIÓ' Pavao: Orosz Antal kölcsönkönyvtára. (Zára, 1840). = MKsz 1978. 59–67.
- KERÉNYI Ferenc: A kolozsvári–debreceni szintársulat könyvtára 1810-ben. = MKsz 1978. 255–267.
- VÉGH Ferenc: Adalék könyvtárunk történetéhez. = Műszaki Egyetemi Könyvtáros 1978. 1. sz. 33–39.
- 20. század*
- BARDÓCZ Antal: Nógrád megye közművelődési könyvtárai az újjáépítés időszakában. = Ktáros 1976. 397–400.
- BÉNYEI Józsefné: Az 1910-es Népkönyvtári címjegyzék ideológiája. = Könyv és Könyvtár XI. 5–36.
- HILLER István: Gondolatok a könyvtárban. (Egy ősi bibliotéka korszerű épülete.) = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1978. 2, 16–44.
- HORVÁTH Viktor: Könyvek és könyvtárak államviszálása Magyarországon, (1949–1960). = OSZK Évk 1974–1975. 233–261.
- INDALI György: Bemutatjuk a Budapest gyűjtemény aprónyomtatványait. = Ktáros 1978. 610–611.
- JÓNÁS Károly: Negyedszázada nyilvános az Országgyűlési Könyvtár. = Ktáros 1977. 379–382.
- KÖNCZÖL Imre: „Haldokló hattyúm – szép emlékezet”. Morzsák – adalékok a Fejér Megyei Könyvtár „őskorához”. = Fejér Megyei Könyvtáros 1977. 2. sz. 5–23.
- KÖRMENDY József: A felsőörsi könyvlelet. = Élet és Tudomány 1978. máj. 19.
- RÓNAI Tamás: Magyar Tájékoztató Könyvtár Genfben. = MKsz 1978. 180–186.
- RÓNAI Tamás: A New York-i Magyar Tájékoztató Könyvtár történetéhez. = MKsz 1978. 81–85.
- SÁNDOR László: A budapesti „oroszi” könyvtár. = Szovjet Irodalom 1977. 12. sz. 158–162.
- A múlt magyar könyvtárosai*
- GALAMBOS Ferenc: Fraknoi Vilmos, 1843–1924. = Ktáros 1977. 617–619.
- GALAMBOS Ferenc: Kollányi Ferenc, 1863–1933. = Ktáros 1977. 423–424.
- Soós Pál: A pályakezdő Szabó Ervin politikai és kulturális törekvései. (Fejezetek a magyar századforduló munkásművelődésének történetéből.) Bp. 1977, Akad. Kiadó. 241 l.
- Soós Pál: Szabó Ervin és Debrecen kapcsolata. = Ktáros 1978. 545–548.
- SZABÓ Ervin. (1877–1918). Szerk. Vadász Sándor. Közread. a TIT. Bp. 1977. 49 l. (Történelmi füzetek 1977/3.)
- Szabó Ervin levelezése, 1893–1904. Szerk. LITVÁN György, Szűcs László. [Bp.] 1977, Kossuth. 694 l. 8 t.

Olvasóközönség

FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978, Akad. Kiadó. 290 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 33.)

HERNÁDI Istvánné: Az ózdi olvasóegylet és könyvtár történetéből. = Napjaink 1978. 2. sz. 32.

KISASSZONDY Éva: A szekszárdi polgári

olvasókör első évtizede. = Tolnai Könyvtáros 1977. 2. sz. 51–76.

KISASSZONDY Éva: A Szekszárdi Polgári Olvasókörtörténete 1871–1918-ig. MKSz 1978. 280–290.

VARGA László: Egri munkáskönyvtárak a század első harmadában. = Ktáros 1978. 169–170.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

SZEMLE

Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Vál., a folyóiratismertetések és a jegyzeteket készítette KÓKAY György, OLTVÁNYI Ambrus, VARGHA Kálmán. Bev. VARGHA Kálmán. Bp. 1978. Gondolat Kiadó, 822 l. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet.)

Sajnálatos dolog, hogy a Gondolat Kiadó Nemzeti Könyvtár című sorozatának kötetei igen nagy időközökben, s rendszertelenül látnak napvilágot. A sorozat eddig megjelent minden darabja a magyar művelődéstörténet valamely fontos időszakáról, illetve valamely jelentékeny területéről adott közre forrásértékű dokumentumokat, jeles szakértők bevezető tanulmányaival, magyarázó jegyzeteivel, s a témakörrel mélyebben foglalkozni kívánókat eligazító bibliográfiával. Külön értéke a sorozatnak, hogy nem elsősorban egy szűkebb kutatói, szakembergárda számára készül, hanem a művelődéstörténet problémái iránt érdeklődő szélesebb közönségnek; ugyanakkor minden eddigi kötetében olyan területeket vesz számba, amelyekről a specialisták e sorozat révén kaphatnak átfogó tájékoztatást, s különösen nekik nyújt kutatótevékenységükhöz további hasznos eligazítást a minden egyes kötetben megtalálható gondos bibliográfiai összeállítás. Olyan áttekinthetően és szerencsésen szerkesztett sorozatról van tehát szó, amely egyaránt eredményesen szolgálja a magas szintű ismeretterjesztés, tudománynépszerűsítés ügyét, s a tudományos kutatást is.

Az előzőkben a Nemzeti Könyvtár korábban megjelent darabjairól megfogalmazott összegző, sommás méltatás fokozottan megilleti a legújabb kötetet, a *Program és hivatást*, amely — alcímének tájékoztatója szerint — magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteményét tartalmazza. Az időszakai sajtónak, s egyik fő válfajának, a folyóiratnak a jelentőségét a mindennapi életben, az irodalomban, a művelődés, a különböző művészetek és tudományok területén hangoztatni, ma már

közhelynek számít, annak ellenére, hogy ezeken a területeken e dokumentumok szerepe az újkorban, s napjainkban is — a kommunikáció modernebb eszközeinek és lehetőségeinek terjedése és gyarapodása ellenére is — egyre fokozódik. A fentebb említett művelődési területeknek, ismeretágaknak s a tudományok különböző ágazatainak legújabb termékei és legfrissebb eredményei a polgárilag fejlett nyugat-európai országokban a 17. század, Közép- és Kelet-Európa népeinél és államaiban — Magyarországon is — pedig a 18. század óta folyóiratok hasábjain látnak elsőként napvilágot. De éppen a függőségben, félgymarmati helyzetben és feudális, feudálkapitalista állapotok között élő közép- és kelet-európai népek folyóiratai nagyon gyakran politikailag is jelentékeny szerepet töltenek be. Mivel a hatalom a politikai életet és a politikai eseményekről számot adó hírlapokat fokozottan ellenőrzi (pl. Magyarországon a ferenci reakció idején, az 1848–49-es forradalmi eseményeket követő önkényuralom korában, vagy a két világháború közti ellenforradalmi időszakban), a politikum gyakran a művelődés területére kényszerül, s e területek folyóiratai egyben a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás zászlóvivőivé is válnak.

Az irodalmi, a kulturális, a művészeti, a tudományos élet újabb és újabb irányzatai, a különböző ideológiai, világnézeti csoportosulások képviselői törekvéseik megismertetése, népszerűsítése és diadalra juttatása érdekében Magyarországon is egyesületeket, társulásokat hoznak létre, s ezekkel együtt, vagy tőlük függetlenül, folyóiratokat, lapokat alapítanak, s céljaikat ilyen módon kívánják széles körben a közönséggel megismertetni, és ezeket rendszerint az induló lap programcikkében összegezik, fogalmazzák meg. A magyar folyóiratok e programcikkeiből ad gazdag időrendi válogatást a „Program és hivatás” című gyűjtemény; kezdve az 1788-ban elsőként megjelenő magyar nyelvű folyóiratnak, a kassai *Magyar Museum*nak a

„Bevezetés”-ével, s befejezve az 1963 óta napvilágot látó *Kritika* két: 1963-ban a lap indulásakor, illetve 1972-ben a profiljának átalakulásakor, s mindkét alkalommal *Köszöntjük az olvasót* címen megjelenő programadó írásával. E majdnem két évszázadnyi, hosszú időszakból 121 folyóirat programcikkeit tartalmazza a kötet. Ahogy az utolsóként szereplő *Kritika* esetében, úgy több más lappal is előfordul, hogy a gyűjtemény több bevezető írást is közöl: jelentős szerkesztőváltozások, a lap történetében bekövetkezett évfordulók, profilváltozások, a folyóiratok jellegének, szellemiségének radikális átalakulása stb. indokolja az összeállítóknak ezt az eljárását. (Egy-egy lap esetében a cikkek ilyenkor egymást követik, eltérve a kötet egészének időrendjétől.)

A terjedelmes és sokrétű anyagból történő koncepciózus válogatás Kókay György (1788–1848), Oltványi Ambrus (1849–1900) és Vargha Kálmán (1900–) kitűnő anyagszerkesztését, tájékozottságát és szakavatottságát dicséri. Vargha Kálmán a munka bevezetőjében tájékoztat a válogatás szempontjairól. Megállapítja, hogy „valamennyi jelentős folyóiratunk fontos kulturális törekvések, mozgalmak, csoportosulások eredményeképp jött létre, a bennük megjelenő programcikkek értékes dokumentumai az újkori magyar művelődéstörténet utolsó két évszázadának.” Ezért az összeállítók arra törekedtek, hogy „lehetőleg minden olyan folyóirat programcikke megtalálható legyen a gyűjteményben, amelynek kiemelkedő szerepe volt művelődésünk történetében.” Majd így folytatja: „Elsősorban olyan folyóiratok bemutatására vállalkoztunk, amelyek általános igénnyel szolgálták a magyar kultúra ügyét, amelyeknek fontos tudatformáló szerepük volt . . . jelentős számban szerepelnek az olyan orgánumok, amelyek szépirodalmi alkotások mellett tanulmányokat, kritikákat, elméleti írásokat, ismeretterjesztő cikkeket is közöltek, továbbá olyanok is, amelyek érdeklődési területüket a filozófia, a képzőművészet, a zene problémaköreire is kiterjesztették. Azokat a XX. századi folyóiratokat is bevontuk kötetünk gyűjtőkörébe, amelyek a munkásmozgalom és a polgári radikalizmus hatására kibontakozó társadalomtudomány fórumai voltak. Nem vettük fel viszont a természettudományok, az orvostudomány, a technika és más tudományágak szakfolyóiratainak programcikkeit.”

A fenti szempontok szerint történt válogatás eredményeként olyan antológia keletkezett, amely nemcsak a sajtótörténet művelőjének és a folyóiratok iránt érdeklődő olvasóknak a kíváncsiságát kelti fel,

de az irodalmárok, a művészet-, a művelődés- és a tudománytörténet szakemberei számára is forrásértékű dokumentumokat közöl. A sajtótörténész külön örül annak, hogy a munka egésze impliciten egy magyar folyóirat-történetet foglal magában. Az egykorú programcikkek mellett ugyanis rendkívül értékesek azok a részek is, amelyekkel az összeállítók a dokumentumokat kiegészítik, magyarázzák, kommentálják. Vargha Kálmán bevezető írásának csak kisebb része foglalkozik a válogatás szempontjaival, a kötet szerkesztésével, szerkesztésével, jellegével, nagyobb része mintegy három ívnyi esszészerű tanulmány a magyar folyóiratirodalom történetéről a kezdetektől napjainkig. Terjedelmi korlátok miatt részletes elemzésre nincs ugyan módja és lehetősége, de így is árnyalt, plasztikus képet fogalmaz meg folyóiratirodalomunk kialakulásáról, jellegéről; a nyugat-európai és a hazai kezdetek közti különbségekről; a különböző folyóirat-változatok létrejöttéről, szerepükről a fejlődés egy-egy konkrét időszakában; tartalmi és világnézeti sajátosságairól; az azonos szellemiségű lapok kapcsolatairól és hatásáról, s a velük szemben állókkal folytatott harcukról; a háttérben levő politikai, gazdasági, ideológiai mozgatóerők szerepéről, azaz bemutatja a fejlődés fő tendenciáit s konkrét példákkal (lapok, szerkesztők) illusztrálja megállapításait. Nem feledkezik meg e történeti bevezetés azokról a jelentékeny folyóiratokról sem, amelyek — nem közölvén programcikkeket — a későbbiekben nem kaphattak helyet a kötetben (pl. *Századok*, *Budapesti Szemle*, *Minerva*, *Századunk*, *Ezüstkor*, *Újhold*, *Csillag* stb.).

Szinte kiegészítik Vargha Kálmán bevezető történeti összefoglalását azok a rövid kis tanulmányok, amelyeket az összeállítók egy-egy lapról — az illető lap programcikke előtt — közölnek. E kis-monográfiák nemcsak a programírás magyarázatára, kommentálására szorítkoznak, hanem a folyóirat jellegéről, szellemi profiljáról, szerkesztőiről, munkatársairól, tartalmáról (rovatok, témakörök, esetleg konkrét írások), megjelenési adatairól tájékoztatják az olvasót. Ezeket követően — ha van ilyen — a lapra vonatkozó irodalom, s az esetleges repertórium bibliográfiai adatai nyújtanak további eligazítást. A programcikkek végén található azok eredeti lelőhelye és esetleges újabb kiadásunk adatai, majd ezeket a cikket kiegészítő jegyzetapparátus követi; ez a benne említett személyekről, eseményekről és egyéb szükséges tudnivalókról közöl tájékoztatást. A kötet végén a folyóiratok szerkesztőinek betűrendes „kis-lexikona” olvasható.

A folyóiratokról szóló rövid tanulmányo-

kat, a programcikkeket, s a szerkesztőkről közölt adatokat — gondolatban — beépítve Vargha Kálmán bevezető történeti összefoglalásába kapjuk meg azt a „magyar folyóirat-történetet”, amelyet korábban említettünk. S ez azért jelentős teljesítmény, mert ilyenlél sajtótörténeti szakirodalmunk még nem rendelkezik. Áttekintve azokat az összefoglaló műveket, amelyeknek jegyzékét mintegy függelékként a gondosan összeállított névmutató előtt egyetlen lapon e kötet is közli, azt tapasztaljuk, hogy nincsen közöttük egyetlen olyan munka sem, amely önálló és teljes magyar folyóirat-történetet tartalmazna. Ferenczy József monográfiájának címe (*A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*) is jelzi, hogy a szerző a hírlapok történetét helyezi előtérbe. A Dezsényi—Nemes-féle sajtótörténet (*A magyar sajtó 250 éve*), amely nem hanyagolja el folyóiratirodalmunkat sem, csak a 19—20. század fordulójáig terjed. A többi munka egy-egy rövidebb időszakra vonatkozó részmonográfia (ahogy az itt még nem szereplő, *A magyar sajtó története* című kézikönyvnek is csak az 1849-ig terjedő első kötete látott napvilágot az 1979. évi könyvnapra.)

A *Program és hivatás* az egyetlen olyan munka tehát, amely a magyar folyóirat-történet teljes, napjainkig tartó fejlődéséről ad számot. Bár nem monográfia, jól tájékoztat a fejlődés egészének jellegéről, s pontos, hasznos adatokat nyújt az egyes periodikákról, szerkesztőkről, és a különböző részkérdéseket sem hagyja figyelmen kívül. Ösztönzően kell hogy hasson egy részletes, árnyaltan megírt, adatokban gazdag magyar folyóirat-történeti összefoglalás mielőbbi elkészítésére. Ennek az alapjait a kötet szerkesztői gondos válogató, összeállító és szerzői tevékenységükkel megvetették, s ezért az eredményes úttörő munkáért őszinte elismerés illeti őket.

FÜLÖP GÉZA

Két új faksimile-sorozat: Magyar Kódexek
 Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium. Szerk.: ERDŐDI József és MOLNÁR József. 1—5. köt. Bp. 1974—1978. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport.

A régi magyar irodalom kéziratos és nyomtatott forrásainak tanulmányozása több szempontból is nehéz feladat. Technikai szempontból gyakran körülményes hozzájutni eredeti példányokhoz, mert unikum voltak nálunk fogva a könyvtárak védettnek nyilvánítják őket, tudományos szempontból pedig, az esetleges régi kiadások elavult szövegközlési elvei jelenthetnek

akadályt. Ábel Jenő már 1880-ban fel-emelte szavát az ellen a gyakorlat ellen, amely megelégedett a tartalmi, művelődéstörténeti érdekű — tehát nem filológiai igényű — szöveg közreadásával, s ha ezen ma már túl is vagyunk, egész sor hibalehetőséggel kell számolnunk a mai „kritikai” kiadások esetében is (átírási pontatlanságok, rossz vagy vitatható olvasatok, szó- vagy sorkihagyások stb.), melyek nemcsak elméletileg lehetségesek, de a valóságban is akad rájuk példa bőven. Azt lehetne mondani, hogy ha már a forrás-szöveg eredeti példányának használatáról le is kell mondani — noha ez nem mindig van így (Anonymus-gesta stb.) — jól megalapozott tudományos eredményhez legalább egy megbízható szöveggyűjteményre átesett, hiteles hasonmás-kiadásra van szükségünk (Ne felejtjük el, a fénykép-hasonmásokat is korrigálják!).

Napjaink kutatómunkáját több faksimile-sorozat segíti: a nagy múltú *Codices Hungarici*, és az újabban indított *Bibliotheca Hungarica Antiqua*. E sorozatok közül a *Codices Hungarici* szerkesztési elvei oly sok és mélyreható változáson mentek át, hogy szinte a vállalkozás létét veszélyeztetik immár: a felduzzasztott kritikai apparátusra való áttérés lefékezte az egyes kötetek amúgy sem gyors megjelenési ütemét, ugyanakkor a megnövekedett terjedelem nem állt arányban a kritikai igényű tudományos nyereséggel. A *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozatjellegét viszont rapszódikusan beállítható szünetek tették bizonytalanná (volt fél évtizednél hosszabb hallgatás is), de ami ennél is nagyobb baj: lassan már csak a könyvgyűjtő inyenek pénztárcájához méretezett áron kerülnek forgalomba, pedig széles körben lenne igény ezekre a művekre. Mutatja ezt a régi magyar kiadványok évek óta tartó — örvendetes — divatja. Legelőbbben és leginkább halaszthatatlanul a fiatal szakemberek körében jelentkezik ez az igény. Egyetemi és főiskolai hallgatók munkaeszközként szeretnék birtokolni, talán több szakdolgozat és bölcsészdoktori értekezés is készülne ebből a tárgykörből, ha a házi-könyvtárak polcain helyet foglalhatna, de erre sajnos nincs mód, sőt még a könyvtárak sem vállalkoznak több példány beszerzésére.

A hiánynon, mely nem egyszerűen könyvtörténeti, nyelvészeti vagy irodalomtörténeti, hanem szélesebb értelemben véve közművelődési kérdés is, remélhetőleg enyhíteni fog az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportjának két új faksimile-sorozata, mely mind a középkorai kéziratos, mind pedig a könyvnyomtatás korának tudománytörténetileg fontos és „el-

érhetetlen" műveinek megjelentetését ígéri. A *Magyar Kódexek* c. sorozat Molnár József szerkesztésében, 1977-ben, a *Festetics-kódex* közreadásával indult. A választást nem lehet eléggé helyeselni. Nemcsak azért, mert keletkezési idejét (1493) tekintve a későközépkori magyar kódexirodalom élén áll, de mert egyébként is különleges hely illeti meg e pálos munkát a régiségben: legszebben illuminált kódexeink közé tartozik, benne található — eszmetörténeti szempontból egyedülállóan — Petrarca bűnbánó zsolttárainak első magyar fordítása, és imaszövegeinek pompás retorikájával a középkor végi magyar nyelvűség csúcsait közelíti meg. Bár a kiadvány xeroxtechnikája nem tette lehetővé a színesben való reprodukálást, kárpótolt érte az immár „eredetiben” tanulmányozható szöveg újdonságának varázsa, melyre az első nyomtatott kiadás óta közel száz évig kellett várnunk (Nytár XIII. Bp. 1885.).

A másik sorozat *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium* címen indult Erdődi József és Molnár József szerkesztésében, bilinguis (magyar—német) bevezetők kíséretében. 1974-től 1978-ig öt kötete látott napvilágot. Az első egy ritkaságszámba menő finnugrisztikai kiadvány: Vlagyimir Iszlavin orosz tudós munkája a számojédokról (Szentpétervár, 1847.). A nagy fontosságú forrásmű mostani, második — teljes hasonmásban történt — kiadása természetesen több, mint hazai finnugrisztikánk gazdagodása: nemzetközi szakirodalmi esemény. Ez után szigorú következetességgel évenként egy-egy új kötetrel gyarapodott a Fontes-sorozat: Pesti Gábor: *Nomenclatura sex linguarum* (Bp. 1975. Molnár József bevezetésével és válogatott bibliográfiával); *Calendarium magyar nyelven* (Bp. 1976. Molnár József bevezetőjével), mely könyvtári értelemben kolligátum. Benne van Székely István kalendáriuma (Krakkó 1540—1550), Jacobeus Szaniszló naptára (Kolozsvár 1572.), a Wilhelm Misocaeus néven megjelent *Prognosticon* (Kolozsvár 1576.) és végül Slovaciusz Péter kalendáriuma (Nagyszombat 1579.). A sorozat negyedik kötete *Corpus grammaticorum Hungarorum* címen jelent meg Szathmári István bevezetőjével, Molnár József gondozásában. Az előzőhöz hasonlóan koncepciózus kötet ugyancsak több művet tartalmaz, mégpedig: Hengendorff: *Rudimenta grammaticae Donati* (Krakkó 1527.), Sylvester János: *Grammatica hungarolatina* (Sárvár 1539.), Dévai Bíró Mátyás: *Orthographia Vngarica* (Krakkó 1549.) és végül Heltai Gáspár: *A keresztényi tudományoknak fundamentuma* (Kolozsvár 1553.). Ezzel gyakorlatilag kezünkbe adta a szerkesztő a XVI. század nyelvtan-

irodalmának legfontosabb opuszait egy kötetbe foglalva. A Fontes-sorozat ötödik és ez ideig utolsó darabja Baranyai Decsi János adagiáinak hasonmás kiadása (Bp. 1978. Bevezette és a szöveget gondozta, bibliográfiával ellátta: Molnár József). Ez a kiadás megszüntette végre közel négyszáz éves raritását, egész sor diszciplína érdeklődésére számíthat, hiszen az erasmista Baranyai Decsi humanista alakja nem utolsósorban az ötezer közmondás „lefordításával” egyaránt fontos a nyelv, az irodalom és a folklór kutatói számára. Különösen az utóbbiaknak jelent ritka alkalmat e kiadvány megjelenése, mivel e páratlanul érdekes görög—latin—magyar szövegben egy kronológiailag jól elhelyezhető forrásanyagot kaptak kézhez.

A Fontes-sorozat szövegeinek gondozója, Molnár József, szinte minden kötetnél többet tett egyszerű szövegellenőrzésnél. A legbravúrosabb munkát a kalendáriumok kötetében végezte Székely István művének teljes rekonstrukciójával, ahol könyvészeti tévedések helyesbítésével végül is sikerült első ízben kiadnia a mű hiteles változatát.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem két új faksimile-sorozatának döntően nyelvtörténeti megfontolásból megfogató rugói, de mondanunk sem kell, hogy a nyelvészetten kívül nagy nyereséget jelent minden egyes kötete a kodikológia és nyomdatörténet, a régi magyar irodalomtörténet és a folklór számára is. A gondosan megtervezett sorozatok folytatása: parancsoltó szükség.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Zenei írások a Nyugatban. Szerkesztette: BREUER János. Zeneműkiadó, Budapest, 1978. 516 l.

Sok szó esik manapság az interdisciplináris módszer szükségességéről, de rendszerint a történelmi múlt feltárásánál igényeljük. Saját korunk tudományos és kulturális élete viszont tovább halad a szakosodás irányában. Folyóirataink legtöbbjénél élesen megvont határok szabják meg a témaköröket; mai szóval élve, mindegyiknek megvan a maga „sajátos profilja”. Így aztán irodalmi folyóirataink nem is érzik hivatásuknak, hogy átfogó képet nyújtsanak pl. a zenekultúráról.

Mindezt azért jegyezzük meg, hogy annál jobban értékelni tudjuk a *Nyugat* c. folyóiratot, mely 1908 és 1941 között rendszeresen és tudatosan zenei kalauza is tudott lenni a kortársnak. Breuer János

könyvéről azért kell a *Magyar Könyvszemle* hasábjain megemlékeznünk, mert irodalomcentrikus művészeti szemléletünk terén a *Nyugat* példaként kell, hogy álljon előttünk; másrészt azért is, mert meglehetősen háttérbe szorult, hogy a legjobb szellemi erőket összefogó és szétszűrő *Nyugat* mennyit tett a magyar zene érdekében. A *Nyugat* zenei rovata ugyanis lényegében (három évtizednél hosszabb ideig) érvényes képet ad a hazai zenekultúráról.

A *Nyugat* zenei rovatát sokan írták. Sokan voltak közülük hangadó egyéniségek: Csáth Géza, — a tizes években Molnár Antal — 1917-től Kodály Zoltán — 1920-tól Tóth Aladár, — majd Lányi Viktor, Szabolcsi Bence. Ennek köszönhető, hogy a zenei cikkek következetesen egyazon irányba tartanak: zenei és társadalmi haladás összefüggéseit domborítják ki és egy demokratikus zenekultúra megteremtésének szószólói. A zenekultúra eme demokratizmusát a cikkek tematikus változatossága is hirdette. Külön hangsúlyozandó a szerkesztő megállapításának az a mondata, mely önmagában is tükrözi a *Nyugat* tudatformáló értékítéletét: „Egyetlen szó nem jelent meg hasábjain Bartók, Kodály ellen, ám milliónyi az ügyükért felemelt szavak száma” (491. l.). Aligha tévedünk, ha a *Nyugatot* ezen a téren egyedülállónak mondjuk!

Túl a zenekultúra aktualitásán, a kötet maradandó értéke abban keresendő, hogy a szerkesztő által kiválasztott cikkek a *kritikai attitűd* szempontjából mindmáig példánmutatók. A cikkek íróinak többsége a maga teljességében nemcsak ismerteti, hanem ezt követően értékeli is a választott témát. Az értékelés objektivitása teszi maradandóvá és nélkülözhetetlenné a *Nyugatot* az utókor számára — jelen esetben — a kor zenekultúrájának elemzésénél is. A *Nyugat* vezető kritikusaik tevékenységét természetesen a szerkesztő csak részben tudta bemutatni, mert Breuer János gyűjteménye szükségképpen válogatásra kényszerült, — viszont a rendelkezésére álló terjedelem keretében elsőnek neki sikerült a *Nyugat* zenei arculatának imponáló sokszínűségét bemutatni.

A szerkesztői munka imént említett értékén túlmenően külön kiemeljük a kötet végén található *Cikkbibliográfia* fejezetet (473—489. l.). Ebben a szerkesztő a zenei tárgyú cikkek összefoglaló listáját adja, feltüntetve a jelen kötetben olvasható és a már máshol közzétett frásokat. Ugyanakkor egy névmutatót is közöl azon nevekkkel, melyek az egyes cikkekben előfordulnak. Ilyen jellegű munkát, vagyis zenei tartalomjegyzéket a *Nyugattal* kapcsolat-

ban más eddig még nem készített. A 489. lapon *A Nyugat facsimile kottamellékletei és Zenei tárgyú képzőművészeti alkotások a Nyugatban* cím alatt szintén fontos adatok birtokához jutunk.

Befejezésül idéznünk érdemes Breuer János Utószavának egy igen megszívlelendő mondatát: „Napjaink irodalmi folyóiratait hetven esztendő múltán felítve kap-e ilyen (vagyis a Nyugathoz hasonló) átfogó, ennyire érvényes képet korunk zenekultúrájáról az olvasó?” (490. l.).

BARLAY Ö. SZABOLCS

Kollin Ferenc: A Prager Könyvkiadó története. Bp. 1977, Akadémiai Kiadó. 170 p. (Irodalomtörténeti Füzetek 92.)

Kövesdi János írja a *Magyar nyelvű könyvkiadás Csehszlovákiában 1945 után* című tanulmányvázlatának bevezetőjében, hogy a haladó törekvésű könyvkiadók közül a Prager Könyvkiadó volt a legszínvonalasabbak egyike (*Irodalmi Szemle* 1979. 2. sz. 157.) Hasonlóképpen vélekedett Turczel Lajos a Kollin Ferenc által is idézett, *Írás és Szolgálat* című kötetében, ezért joggal választhatjuk ismertetésünk alapkérdéséül azt a szempontot, hogy a szerző miképpen oldotta meg a kiadó szerepének értékelését a csehszlovákiai és az egyetemes magyar irodalom szempontjából.

A kötet mindenekelőtt kiadó-központú, sőt részlet-adataiban túlságosan is az. Jellemző példa erre a *Dášenka* című kutyatörténet újsághirdetéseinek részletezése (114. l.), ami (esetleg) jegyzet-anyagba kívánczolt volna, ugyanígy a MÍKSz (Modern Irodalombarátok Könyvszövetsége) túlrészletezett anyaga. Kollin Ferenc igen sok ismeretlen anyagot közölt a kiadó működéséről, eszmei-politikai és még inkább irodalom- és művelődéspolitikai összefüggéseire azonban csak idézetekkel, illetve a külföldi vezérképviseltek felsorolásával utal. Nem csupán a magyar irodalom fejlődésében játszott szerepe kerül így háttérbe. Ennél erősebben érződik a cseh és a szlovák összefüggések hiánya, amire pedig a feltárt anyag bőségesen nyújt lehetőséget. Milo Urbanról és Peter Jilemmickýről például csak a két hozzáférhető szlovák irodalomtörténetre (Sziklay László, Szalatnai Rezső) utal, pedig éppen arra lenne kíváncsi az olvasó, miért ez a két szlovák szerző szerepel a kiadványok listáján. Prager Jenő működése, a pozsonyi

kiadó megalapítása, a munkatársak, szerkesztők, fordítók és illusztrátorok, a kiadó sorozatai és sorozaton kívüli kidványai, a kiadványok fogadtatása és terjesztése — mint fejezeteinek sikerültek, de minduntalan keressük a tanulmány írójának állásfoglalását, elemző értékelését, amit lényegében a szépirodalom szempontjából kevésbé jelentős Masaryk- és Beneš-kötetekkel kapcsolatban tarthatunk csak kilégítőnek.

Kollin Ferenc tanulmányában két helyen is olvassuk azt a megállapítást, hogy a „szlovenszkói magyarok” milyen szervezetlenek, szegények, betűhesekek voltak. Először a *Bibliotheca humana*-sorozat indításával kapcsolatban (71–72. l.), másodszer szó szerint ugyanezt a 116. oldalon. Mivel csakugyan a mai szlovákiai magyar irodalom élő hagyományáról van szó, szerencsés lett volna, ha a szerző legalább tárgymutató segítségével utalt volna e „szegénység” viszonylagos voltára. Mert éppen ez a gazdag hagyomány segített 1949 után az akkor valóban szegény irodalmi élet megteremtésében. Illusztrációként pótoljuk most jelképesen ezt az egyesületeket, szervezeteket, periodikumokat, könyvsorozatokat, politikai pártokat stb. magában foglaló tárgymutatót a tanulmányban és járulékos anyagában található említések alapján: A Csehszlovák Rádió Magyar Osztálya; Csehszlovákiai Magyar Könyvbarátok Köre; *Csehszlovákiai Magyar Rádió* (periodikum); Csehszlovákiai Magyar Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaság; *Csehszlovákiai Népszava*; Kisebbségi Osztály; *Magyar Figyelő*, *Magyar Nap*; *Magyar Újság*; Masaryk Akadémia; Munkásakadémia; Országos Magyar Szervezőbizottság; Országos Magyar Végrehajtóbizottság; *Prágai Magyar Hírlap*; *Reggel*; Szlovenszkói Magyar—Német Szociáldemokrata Munkáspárt; *Új Szó*... A Prager Kiadó évtizede (1929–1938) ilyen módon korántsem nevezhető szegényesnek, különösen akkor, ha a nevek és „tárgyak” oroszlánrésze csak a haladó személyeket és intézményeket tartalmazza.

Élismerés jár a szerzőnek a kiadóval egykor kapcsolatot tartó, ma élő személyektől fáradságos munkával összegyűjtött számos adatért, a filológiai pontosság és a cseh, illetve szlovák irodalom és nyelv megfelelő ismerete azonban manapság, a komplex igényű kelet-európai kutatások korában elengedhetetlen követelmény. Így például Sas Andorról csak annyit tudunk meg, hogy „a felszabadulás után haláláig a pozsonyi egyetem magyar tanszékének professzoraként tevékenykedett,” (33. l.) holtott erre a felszabadulás után jónéhány évvel később került sor, és sohasem volt

egyetemi tanár; Eduard Benešsel kapcsolatban legalább említendie kellett volna az 1945 utáni magyarellenes intézkedéseket, mert az e téren tájékozatlanabb olvasóban ugyancsak furcsa kép alakulna ki a kollektív felelősségrevonás és a reszlovakizáció, a kényszerkitelepítés egyik szellemi „szezőjéről”, ha csupán a *Nemzetek forradalma* című művéből vett idézet alapján kell ítéletet alkotnunk. (47–50. l.) Ugyanilyen „furcsa” megoldás, hogy Milan Hodža, „agrárpárti politikus Magyarországon született” (51. l.) és Ivan Dérer személyének jellemzése is erősen elnagyolt.

Nem csupán a szerző hibája az az igen nagy mennyiségű nyelvi hiba, aminek csehszlovákiai tárgyú könyvről lévén szó, semmiképpen sem lett volna szabad előfordulnia. Íme egy fájó hibacsokor: Halaš helyesen Halas; Józef Rudinsky = Jozef Rudinský; Slovenska Politika = Slovenská politika; Živý bič = Živý bič; Hronský = Hronský. A 67. oldalon a következő hibák találhatók: Hronský — Hronský; Jilemnický — Jilemnický (4×); Pole neorane = Pole neorané (2×); Kuš cukru — Kus cukru (2×); Vitazny Pád = Vit'azny pád; kusucai (parasztok) = kysucai; egy-egy véletlen hibát hajlandók lennének elfogadni, Halaš azonban visszatérően nem Halas, a Slovenska Grafia sohasem Slovenská grafia és a Bibliografický Katalog véletlenül sem jó: Bibliografický katalóg. Nem tudni, miért Thomas az első csehszlovák köztársasági elnök keresztneve Tomáš helyett a főszövegben és a bibliográfiában egyaránt. Az utóbbi helyen egyetlen cseh vagy szlovák cím sincs helyesen: Svetova valka a naše revoluce = Světová válka a naše revoluce; Bibliografický Katalog Československé Republiky = Bibliografický katalóg Československé republiky; Dasenka cili život stenete = Dášenka žili život stenět; Obysejny živet = Obyčejný život; Bilá nemeč — Bilá nemoč; Povetron = Povětroň; Válka š mloky = Válka s mloky; zeny = ženy; Golet v udoli = Golet v údolí; Nikola Suhaj loupeznik = Nikola Šuhaj loupežník; Živi bič = Živý bič; Utek do Budina = Útek do Budína. Vannak hibák az irodalomjegyzékben (Czuczor László például Dobossy László), a felhasznált sajtóanyag jegyzékében (Az *Út* eperjesi megjelenési helye helyesen Prešov) és természetesen a névmutatóban is (Czuczor Lászlónál hiányzik a feloldás; Kemény Gábor = Kemény G. Gábor; Kindlova Hana = Kindlová, Hana; Vancura = Vančura; Wolker, Jiri = Wolker, Jiří.)

Végül, de nem utolsósorban még egy kevésbé átgondolt fogalmazásra hívjuk fel a figyelmet. A 30–31. oldalon a szerző a

Masaryk Akadémián dolgozó magyar értelmiségiekkel kapcsolatban megállapítja, hogy aktivisták voltak, azaz „a Csehszlovák Köztársaság mindenkori kormányának politikáját támogatták és népszerűsítették... rendtartás nélkül szolgálták a fennálló rendszert és mind a osztály-szemponitú, mind a nemzetiségi szempontú bírálatról lemondtak...” és a Pragerhez közel álló aktivisták „a magyar nemzetséggel szemben elkövetett igazságtalanságok ellen valóban nem emeltek szót. A Prager-kiadványok között nincs olyan, mely a magyar kisebbség sérelmeinek adna hangot.” Ez utóbbi kétségtelen tény. A csehszlovákiai magyar kisebbség sérelmeit a Prager-szlovák Kommunista Párt sorolta — helyesen — a burzsoá rendet bíráló munkájának fegyvertárába, s éppen eleget foglalkoztak vele egészen más előjellel a csehszlovákiai és a magyarországi szélsőségesen magyar nacionalista körök. A haladó csehszlovákiai magyarság — és nagyrészt ilyenek működtek a Prager Kiadó vonzásában — csakis a csehszlovák-magyar közeledést támogatta saját jól felfogott érdekeiben és a nacionalizmussal való szembe fordulás kinyilvánításaként.

A hibái ellenére haszonnal olvasható tanulmány idézi Prager Jenő választát Györy Dezső és kilenc író társa kérésére egy irodalmi folyóirat ügyében: „Olyan folyóiratot kellene indítanunk, amely 1. lehetővé tenné a csehszlovákiai magyar íróknak, hogy írásaikat eljuttassák az egész magyar nyelvterületre, 2. rendszeresen mozdítaná elő a Duna-völgyi népek kultúreserjét, és 3. ugyanakkor rendszeresen látná el a közvetítő feladatát a nyugati kultúra és a magyar nyelvterület között.”

Prager Jenő valóban nem csupán üzleti vállalkozásnak szánta kiadóját.

KÄFER ISTVÁN

A Tevan nyomda- és kiadvállalat történetéből. (1903–1949). Szerk.: SZABÓ Ferenc. Békéscsaba, 1978. 161 l. (Bibliotheca Bekesiensis 16.)

A *Bibliotheca Bekesiensis* sorozat, melynek első kötete 1967-ben jelent meg, e füzettel immár 16. kötetéhez érkezett el. A sorozat annak idején, bevallottan, bibliofil igényekkel indult s az egyes kötetek remek kiállítása is „csupán” a békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakiskola tanulóinak nyomdai szakismeretét volt hivatva igazolni. Az alapító-szerkesztő, Papp János azonban, nagyon helyesen, a szép külsőhöz esetről esetre hasznos tartalmat is társított, s így az évek

során egy érdekes és izgalmas helytörténeti „könyvtár” is létrejött. Jellemzősül elegendő talán megemlíteni, hogy (Haan Lajos, Banner János, Tessedik Sámuel, Kner Imre stb. írásai mellett) a sorozat kötetei pl. Justh Zsigmond parasztszínházára, Réthy Lipót szarvasi nyomdájának történetére vonatkozó dokumentumokat is tartalmaznak.

Az új kötet, melyet már nem Papp János, hanem a gyulai levéltár igazgatója, Szabó Ferenc szerkesztett, mindenképpen a jó hagyományok folytatója. A kis könyv papírja, tipográfiája, kötése stb. igen ízléses, szép, sőt — a színes illusztrációk kivitelezése révén — e könyvecske a sorozat egyik legszebb darabja. Tartalma pedig külön is aktuális, hisz a nagy hírű békéscsabai Tevan nyomda létrejöttének 75. évfordulójára jelent meg. Tevan Andorról s officinájáról, természetesen, eddig is viszonylag sokat tudunk valamennyien. Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy mindent, mi lényeges, tudunk. Hogy mennyi hézaga van ismereteinknek, éppen e könyvecske tanulmányai bizonyítják.

A négy tanulmány ugyanis, mely a kötet anyagát adja, mind lényeges pontokon gazdagítja eddigi ismereteinket. Ha a feldolgozás színvonala nem is egyenletes, a tárgyválasztás minden esetben fontos s ez eleve előrelépést jelent.

A szerkesztő, Szabó Ferenc *A Tevan nyomda üzemtörténetéből* címen értekezett; tanulmánya „a magas színvonalú könyvkiadás lehetőségeit megteremtő vagy korlátozó általános üzemi viszonyok és adottságok” feltárását kívánta elősegíteni. Előmunkálatokra alig-alig támaszkodhatott, ezért külön öröm, hogy írása főleg (eddig ismeretlen) levéltári anyagra épül. Amit a Tevan nyomda létrejöttéről, első lépéseiről ír, önmagában is fontos, érdekes. Ennél is fontosabb azonban, hogy — ha hézagosan is — Szabó megkísérli rekonstruálni a nyomda gépparkját, alkalmazottainak létszámát is. Minden nyomdatörténetnek, tudjuk, nélkülözhetetlen alapadatai ezek. Így, ha a nyomda termékeiről is sikerülne számszerű adatokat hoznia, a legfontosabbakat már tudnánk a Tevan nyomdáról. S ez nagy szó. Kár viszont, hogy nem nézte meg Tevan Andornak az Akadémiai Könyvtár kéziratárában őrzött hagyatékát, amely — vélhetőleg — a nyomdára vonatkozóan is tartalmaz adatokat.

A második tanulmány szerzője, Petőcz Károly, aki a kötet tipográfusa és kötésének tervezője is, *Tevan Andor a magyar könyvkultúra szolgálatában* címen írt. (45–99). Ő kiváló nyomdai szakember, remek tipográfus, Tevan könyvművészeti-tipográfiai tevékenységének is egyik legjobb

értője. Érthető hát, hogy amit a *tipográfus* Tevanról ír, fontos és izgalmas. Az illusztrációk, amelyeket mondanivalója bizonyítékul kiválasztott, s ezek rövid, tömör magyarázatai, nagy tudásról, komoly értestről tanúskodnak. Meggyőződésünk szerint azonban a tipográfia-magyarázatokra kellett volna összpontosítania — Petőcz ebben a legerősebb. Tanulmányának „fő” szövege ugyanis, valljuk meg, kicsit bőbeszédű és semmiképpen nem éri el az illusztráció-kiválasztásban és -magyarázatban megmutatkozó magas színvonalat. A kevesebb, ez esetben több lett volna.

A kötet harmadik írása, a Papp Jánosé (*Tömegkönyv és bibliofília*) eltér a többitől s voltaképpen „keretbe” foglalt bibliográfia Tevanék két legfontosabb könyvsorozatának. Az összeállítás első része a *Tevan könyvtár* 1912 és 1922 közt megjelent füzetek címléírásait adja. E jegyzék, ha nem is reveláló, föltétlenül hasznos, kiváltképp, hogy az egyes füzetek 2. és 3. kiadásait is regisztrálja. Az összeállítás második része a *Tevan amatőr sorozat* 1913 és 1948 közt megjelent 14 kötetét írja le — ezzel is hasznos segédesszék adva a könyvtörténet és a bibliofília kutatóinak.

A kötet utolsó írása *Tevan Andor és Kner Imre levelezését* tekinti át. Elek László tanulmányának forrása a Kner család iratainak a Békés megyei Levéltárban őrzött ún. Tevan-dossziéja, mely 131 levelet tartalmaz. Ebből az anyagból, Elek jóvoltából, érdekes kép bontakozik ki a két nagy nyomdász-tipográfus-könyvkiadó kapcsolatáról. Kölcsönös szakmai megbecsülésüket, titkolt (olykor nem is nagyon titkolt) rivalizálásukat s későn kibontakozó benső barátságukat egyaránt megismerhetjük. Mind a bőven idézett Tevan — Kner levelezés, mind Elek László „kommentárjai” érdekesek, fontosak. Azt azonban fájlanunk kell, hogy Elek László sem nézte át az Akadémiai Könyvtár kéziratárában őrzött Tevan-hagyatékot, amely — minden valószínűség szerint — ide vonatkozó adatokat is tartalmaz.

A kötethez egyébként melléklet is járul: a Tevan nyomda- és könyvkiadóvállalat 1926-ban készített és kiadott „Betűminta könyve” — kifogástalan fakszimilében.

LENGYEL ANDRÁS

Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной Библиотеке имени В. И. Ленина. Составил I.1574. г. — I. половина XVII. в. Выпустили: Т. Н. КАМЕНЕВА — А. А. ГУСЕВА. Москва, 1976. 447 lap — 820 kép.

A Lenin Könyvtár Ritka Könyvek Tára jelentős munkára vállalkozott: folyamatosan közreadja az állományában fellelhető, Ukrajnában nyomtatott cirillbetűs, régi könyvek katalógusát. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a földrajzi körülhatárolás az Ukrán SZSZK 1945-ben kialakult határaihoz igazodik, vagyis Galícia és Volhinia történelmi tájait is számításba veszi; valamint, hogy a „régí könyv” felső időhatára a bevezetőből kitűnően az 1800-as esztendő).

Kiadványukat három kötetre tervezik, az első kötet — mely az Ivan Fjodorov lwóvi fellépésétől (1574) Bogdan Hmelnyickij felszabadító hadjáratáig (1648) terjedő korszak anyagát mutatja be — napvilágot látott: T. N. Kameneva, az ukrán könyvnyomtatás jeles kutatója, a csernigovi nyomda monográfusa és fiatal munkatársa A. A. Guszeva tollából.

A szerzők bevezetőjükben összehasonlítják a moszkvai és az ukrainai cirillbetűs nyomdászatot, kiemelve a különbségeket. Ukrajnára jellemző a magánnyomdak túlsúlya, a mecénások kiterjedt szerepe, a variábilisabb témaválasztás; a liturgikus könyvek mellett korán megjelennek a vitairatok, a tankönyvek (elsősorban nyelvtanok), az alkalmi versgyűjtemények. Az ukrán könyv díszesebb, mint a moszkvai, szerkezete bonyolultabb: a címerek és azok szimbolikáját magyarázó szillabikus versek, az ajánlások, előszók, mutatók, utószók számos értékes adatot tartalmaznak a könyv létrejöttére és a közreműködők személyére vonatkozólag; ezen járulékos részek nyelve már nem egyházi szláv, hanem a kor irodalmi ukrán nyelve.

A katalógus kronologikus sorrendben 95 könyvet ismertet. A bibliográfiai leírások mindegyikét úgy értékelhetjük, mint egy-egy mives kis könyvtörténeti tanulmányt; minuciózus pontossággal rögzítenek mindent, amit a kutatás mai állása mellett az illető nyomtatványról egyáltalán tudni lehet. Ismerjük ezt a módszert az ötvenes években megjelent, a moszkvai cirillbetűs nyomdászatra vonatkozó nagy összefoglalásokból, A. Sz. Zernova műveiből,¹ szerzőink hivatkoznak is erre a hagyományra. (8. l.)

A katalógushoz öt mutató csatlakozik a következő sorrendben:

1. A *névmutató* tartalmazza a szerzők, nyomdászok, előszóírók, mecénások és egyéb közreműködők nevét, beleértve a

1. Орнамента книги московской печати XVI.—XVII. веков. М., 1952. és Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI.—XVII. веках. М., 1958.

feloldott és a jelenleg még feloldhatatlan poligrammokat.

2. Címmutató.

3. Nyomdamutató, ebből kitűnik, hogy húszt nyomda termékeivel foglalkoztak. (E nyomdák többsége a XVII. század közepén már felhagyott tevékenységével.)

4. Az *ikonográfiai mutató* a könyvek fametszeteinek történelmi, bibliai és hagiográfiai témáit öleli fel, hivatkozásai már a 820 számozott képre vonatkoznak. (L. a továbbiakban.)

Az 5. *mutató* összeállítását lehetett a legmunkaigényesebb; a 95 feldolgozott könyvben fellelhető valamennyi dísz (fejlécek, zárólécek, címerek, nyomdászjegyek, címlap-keretek) és az egészlapos illusztrációk első és összes további előfordulását rögzítették, időrendben, lelőhelyükkel együtt. E mutató segítségével Ivan Fjodorov és Pjotr Msztyiszlavec dúcainak kései felhasználását, „vándorlását” éppúgy nyomomonkövethetjük, mint a korai ukrán nyomdák nyugati kapcsolatait. (Szöveges kifejtés a 9–10. lapon, uo. irodalom a lábjegyzetekben.)

A fametszők kumulált mutatója a katalógus harmadik kötetében jelenik meg.

A képeken a könyvdíszeket eredeti nagyságukban láthatjuk, csupán az egész lapnyi metszeteket kicsinyítették le.

A katalógus kiválóan alkalmas csonka könyvek meghatározásához, s ezért állandóan használt munkaeszköze lesz mindazoknak a magyarországi szakembereknek, akik cirillbetűs, régi könyvekkel foglalkoznak. Ilyenek pedig egyre többen lesznek állami és egyházi gyűjteményeinkben egyaránt, hiszen lassan, de biztosan beteljesítjük azt az ötvenes évek végén megfogalmazott igényt, hogy a nálunk őrzött egyházi szláv nyelvű, régi könyvek feldolgozását szorgalmazni kell.²

Két bíráló megjegyzést kell még az elmondottakhoz fűznünk:

1. A katalógus mindössze kétezer példányban jelent meg, ez igen kevés, még akkor is, ha csupán a kelet-európai kutatók és könyvtárak igényével számolunk.

2. Szerzők a 8. lapon kifejtik azon elképzelésüket, hogy a második és a harmadik kötetben mindössze öt, illetve három nyomda nyomtatványait fogják ismertetni, és az egész háromkötetes sorozat csak a kievi Lavra és a lwóvi sztauropegon confraternitas nyomdájának anyagát tartalmazza

majd maradéktalanul. Melyik nyomda fog hiányozni, milyen szempontok indokolják majd a szűkebb adatközlést?

Ezekre a kérdésekre a jövő meghozza a választ. (Semmit sem prejudikálhatunk, de tartunk tőle, hogy a pocsajevi Lavra unitus korszaka a kimaradó részhez tartozik majd — egyháztörténeti szempontok miatt!)

Érdeklődéssel várjuk az ígéretes kezdet után a folytatást!

OJTOZI ESZTER

Katalog für bedeutende hebräische und samaritanische Handschriften. Aus der Sammlung des verst. David Solomon Sassoon. London 1978. XVIII. 155 l.

Már szoltunk e helyen a Sassoon-gyűjtemény ritka értékű kéziratának első árveréséről Zürichben, 1975-ben (XCIII, 1977, 210). Most — 1978. november 21-én — újabb árverés volt ugyanott. Harminchárom további kézirat került eladásra 932 362 fontért.

Közöttük van egy X. századi keleti *Biblia* (Irakból vagy Szíriából). A világ négy legjelentősebb *Bibliájának* egyike ez (6. szám). A Rásbá *Biblia* (8. szám). Spanyol eredetű, 1383-ból. Astruc b. Jicchák b. Selómó Adret, a Rásbá unokájának dúsan illusztrált *Bibliája* ez. Továbbá egy német provenienciájú, illusztrált *Biblia* 1344-ből (10. szám). A *Síralmak könyvét* nem szokták illusztrációk kíséni. Itt egy tállitba öltözött kántor látható, amint recitálja a *Síralmakat*. Az *Eszter könyvének* egy képe Hámánt és tíz fiát ábrázolja különböző színű kosztümökben.

Hadd emeljünk ki egy XIII. századi Haggádát, talán a legrégebbet Európában (12. szám) s egy gazdagon illusztrált németet, 1462-ből (13. szám).

Aron Wolf Schreiber-Herrlingen, aki Pozsonyból került a bécsi császári és királyi könyvtárba, 1755/57-ben egy pergamen lapra leírta az öt Megillát apró betűkkel, hol héberül, hol latinul, németül és franciául (15. szám). A nagy tehetségű scriptor és illusztrátor munkáinak bibliográfiáját össze kellene állítani. Igen sok ismeretes belőlük szerte a világon, Magyarországon is.

Májmúni filozófiai művének héber fordítása (Móre Nevuchim) egy szép példánnyal szerepel (spanyol, 1397). Négy dicsőítő költemény olvasható benne a műről, közülük kettő ismeretlen (22. szám).

Akadnak geniza-darabok is (23. és 27. szám). Érdemes megemlíteni, hogy Selómó b. Sámuel Gurgang héber — perzsa szótárának egy teljes példánya is kalapácsra került 1473-ból (30. szám). Az eddig ismert

2. Balczyk Emil hozzászólása Kniezsza István előadói beszédéhez a magyar szlavisztika problémáiról és feladatairól. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* XII. (1958) 97. l.

három kézirat-töredékből BACHER Vilmos adott ki szemelvényeket: *Egy héber—perzsa szótár a tizennegyedik századból.* Bp. 1900.

A két aukció után is a Sassoonoké még mindig a világ legnagyobb héber magán-gyűjteménye.

SCHEIBER SÁNDOR

Franz Ögg: Personenregister zur Fackel von Karl Kraus. Supplementband zum Reprint der Fackel. München, 1977. Kösel-Verlag. 567 l.

Alig akad századunk világirodalmának még egy hasonlóan jelentős alakja, akit olyan szoros szálak fűznének a magyar kultúrához, mint a nagy osztrák szatirikust, Karl Kraust, a hanyatló Monarchia és a két világháború közötti korszak egyik legérdekesebb egyéniségét (1874–1936). Szellemi kisugárzása a kortársi irodalomra óriási — hogy másokat ne említsünk: mint mesterükre tekintenek rá Bertolt Brecht és Karel Čapek. Mielőtt 1913-ban Budapestre jött, hogy felolvasson írásait, érkezése előestéjén Ady írt hozzá gyönyörű köszöntőt a *Nyugatban* — fegyvertársaként fogadta. Publicista? kritikus? költő? drámaíró? — Kraus mindez együtt és egyszerre — nem lehet műfajilag besorolni. Mint nagypolgári származék, lehetett volna Hofmannthal- vagy Rilke-féle széplélek, elmerülhetett volna a karkai reménytelen-ségben (amivel semmiképpen nem szándékunk az említettek világirodalmi rangját kisebbiteni), de ő a harcot választotta. Csak azt tartotta igazi írónak, aki a természetes emberi jogokon alapuló etikát képviseli, aki felelősséget érez a társadalom sorsa iránt, népének nevelője, részt vesz a politikai és a kulturális életben.

Ennek a megalkuvást nem ismerő harc-nak jelképes hordozója *Die Fackel* című folyóirata. Itt jelent meg négy évtizeden át csaknem teljes életműve: tanulmányok, levelek, glosszák, aforizmák, lírai alkotások, drámák, prózai és verses szatírák.

Mint Kraus-kutató, hosszabb időn át foglalkoztam a nagy osztrák író és közéleti személyiség életművével, a magyar kultúrával való kapcsolatával. Meggyőződhettem róla, hogy nemcsak Kraus figyelte lankadatlan érdeklődéssel a Magyarországon végbemenő társadalmi folyamatokat, leplezte le utolérhetetlen gúnnyal Horthy ellenforradalmi rendszerét, tiltakozott páratlan szuggesztivitású írásában Sallai és Fürst kivégzése ellen — Kraus tudatformáló hatását a magyar progresszió legjobbjaira (csak Adyra és Bálint Györgyre utalunk itt) aligha lehet túlbecsülni.

Éppen ezért olyan jelentős számunkra Franz Ögg vállalkozása, Kraus folyóiratának impozáns névmutatója, amely segít eligazodni a rengetegben. A gazdag névsort végigfutva, ámulatba ejt Krausnak a magyar politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális életben való tájékozottsága. Hogy milyen nagy feladatra vállalkozott Ögg, azt azzal is érzékeltethetjük: 1910 óta meg-megismétlődő, de abbamaradt kísérletek után jelent meg ez a névmutató, amely immár a folyóirat teljes anyagára támaszkodik. Persze, bármilyen nagy segítséget nyújt is a kiadvány a kutatónak, semmiképpen nem mentesíti a *Fackel* gondos tanulmányozása alól, hiszen egy névmutató tárgymutató nélkül csak hiányos képet nyújthat Kraus magyar vonatkozású írásairól.

Hasznos lett volna, ha az összeállító igénybe veszi valamennyi érintett nemzet Kraus-kutatóinak segítségét.

Egy ilyenfajta roppant vállalkozás eleve nem lehet tökéletes. Csak a magyar vonatkozásoknál maradván: nem egy hiba és hiányosság elkerülhető lett volna az adatközlésekben.

Néhány kiugró tipikus hibára rá kell mutatnunk, amelyek az összeállítás tudományosságát, sajnos, megkérdőjelezik.

Amikor tudja, Ögg megadja a *Fackel*-ben előforduló személyek teljes nevét, nemzeti-ségét, foglalkozását, születési és halálozási adatait. De számos esetben csak a név szerepel — Széchenyi Istvánról bármely német lexikont kinyitva többet közölhetett volna pusztán nevével. Ez számos magyar személyiségre vonatkozik, holott Kraus cikkeiből világosan kiderül kilétük, hovatartozásuk. A nevek írásmódja igen gyakran eltorzul.

Megengedhetetlen a nemzeti „kisajátítás”, amelynek következtében magyarok osztrákokként szerepelnek, így többek közt Liszt Ferenc, Dóczy Lajos, Alpár Gitta, Anday Piroska, Korda Sándor. Sőt egy új kategóriával is találkozunk: „osztrák—magyar” politikus Károlyi Mihály, „oszt-rák—magyar” író Molnár Ferenc.

A rosszlemkű fajkutatásra emlékeztet, hogy Balázs Béla neve mellett megjelenik: eredetileg Bauer Herbert, Herczeg Ferenc neve mellett: eredetileg Herzog, sőt Petőfi neve mellett is: eredetileg Petrovics!

Szini Gyula neve külön szerepel mint „Gyula”; Ögg nem vette észre, hogy ugyanarról a személyről van szó, holott a *Fackel*-ben ugyanazon a lapon, egyetlen helyen találkozunk a magyar író nevével.

Gömbös (eredetileg: Murger) Gyula ugyancsak meglepődne, ha élne, hogy Ögg névmutatójában mint „Jáfke grófja” szerepel. A „jáfjai” előnévvel Gömbös ön-

magát ajándékozta meg; az összeállító a visszanémetesítést ezúttal elmulasztotta, így kénytelenek voltunk mi pótolni. Meglepő figyelmetlenség, hogy Schweinitzer-ről, a Horthy-rendszer budapesti főkapitányáról mint „osztrák rendőrtisztviselő”-ről szól.

Tisztában vagyunk a vállalkozás nagyságával és nehézségeivel, de sajnálatos, hogy az összeállító nem végezte munkáját nagyobb tudományos igényességgel és felelősségtudattal.

LENGYEL BÉLA

FELHÍVÁS

A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése azzal a kérdéssel fordul régi tagtársaihoz és azok leszármazottaihoz, valamint a könyvszakma minden olyan munkásához, akinek birtokában van bármilyen két világháború közötti — vagy még korábbi és esetleg későbbi — könyvkiadásra és könyvkereskedelemre vonatkozó és ezzel szorosan összefüggő személyi és tárgyi dokumentum (iratanyag, levelezés, fotó és egyéb emlékananyag stb.), jelentkezék a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésénél. (Bp. V. Vörösmarty tér 1. 10. emelet. Tel.: 184-758.)

A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése szeretné felkutatni és összegyűjteni a könyvszakma közvetlen múltjának eddig még közgyűjteménybe nem került dokumentumait és egy szakmai archívumot kíván létrehozni.

Célunk nemcsak felhívni a figyelmet a jövőben pótolhatatlan dokumentum és emlékananyag történelmi forrásértékeire, hanem megóvni azokat a feledéstől és az elkallódástól, s a kutatás számára hozzáférhetővé tenni.

Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesülése

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. VI. 22. Terjedelem: 9,1 (A5 ív)
80.7282 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025—0171

S O M M A I R E

- V. Nagy, Katalin*: Gábor Gaál et la revue *Korunk* 327
Havasi, Zoltán: La recherche des monuments écrits et imprimés de notre culture 347

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

- Os. Gárdonyi, Klára*: Une lettre inconnue de János Vitéz dans un manuscrit écrit vers 1471 369
Gömöri, György: Les notes d'album et de livre d'Albert Szenci Molnár dans des collections étrangères 372
Varga, Imre: Sur les ouvrages récemment découverts du comte Bálint Balassa ... 378
Dán, Róbert: Les livres donnés en cadeau par István Nagyajtai Kovács au Manchester (New) College 384
Geréb, Zsófia: Les ornements de livre de Mihály Bíró 384
Lengyel, András: Attila József était-il le rédacteur de la revue *Új Magyar Föld?* (La Nouvelle Terre Hongroise) 389

ANCIENS LIVRES HONGROIS

- Csapódi, Csaba*: Des codex de Hongrie dans l'Österreichische Nationalbibliothek de Vienne 391
Borsa, Gedeon: Une lettre d'adieu nouvellement retrouvée de Tamás Bakócz 400
Barca, József: Une édition inconnue de Debrecen du catéchisme de Siderius (1618) 408

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale de l'histoire du livre en 1978. Composée par *László Szelestei N.* 412

REVUE

- Program és hivatás. (Programme et destination.) Bp. 1978. (*Fülöp, Géza*) 420
Két új faksimile-sorozat. (Deux nouvelles de facsimile.) (*V. Kovács, Sándor*) 422
Zenei írások a Nyugatban. (Des écrits sur la musique dans la revue *Nyugat* (Occident).) Réd. par János Breuer. Bp. 1978. (*Barlay, Ö. Szabolcs*) 423
Kollin, Ferenc: A Prager könyvkiadó története. (L'histoire de l'éditeur Prager.) Bp. 1977. (*Käfer, István*) 424
A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből. (De l'histoire de la maison d'édition Tevan.) (1903—1949). Réd. par Ferenc Szabó. (*Lengyel, András*) 426
Ukrainszkie knigi kirillovszkoj pecsati XVI—XVIII. vv. Moszkva, 1976. (Des livres ukrainiens de la presse cyrillique des XVIe—XVIIIe siècles.) (*Ojtozi, Eszter*) ... 427
Katalog für bedeutende hebräische und samaritanische Handschriften. London, 1978. (*Scheiber, Sándor*) 428
Ögg, Franz: Personenregister zum *Fackel* von Karl Kraus. München, 1977. (*Lengyel Béla*) 429

TARTALOM

<i>V. Nagy Katalin</i> : Gaál Gábor és a Korunk	327
<i>Havasi Zoltán</i> : Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása	347

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Vitéz János ismeretlen levele egy 1471 körül keletkezett kéziratban	369
<i>Gömöri György</i> : Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben	372
<i>Varga Imre</i> : Balassa Bálint gróf újabban előkerült alkotásairól	378
<i>Dán Róbert</i> : Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) Collegének	384
<i>Cseréb Zsófia</i> : Bíró Mihály könyvdíszei	384
<i>Lengyel András</i> : József Attila az Új Magyar Föld szerkesztője?	389

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Csapodi Csaba</i> : Magyarországi kódexek a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban	391
<i>Borsa Gedeon</i> : Bakócz Tamás újabb nyomtatott búcsúlevele	400
<i>Barcza József</i> : Siderius kátéjának ismeretlen debreceni kiadása (1618)	408

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1978-ban. Összeáll. *Szelestei N. László* 412

SZEMLE

Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Szerk. Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán. Bp. 1978. (<i>Fülöp Géza</i>)	420
Két új faksimile sorozat. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	422
Zenei írások a Nyugatban. Szerk. Breuer János. Bp. 1978. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>) ...	423
Kollin Ferenc: A Prager könyvkiadó története. Bp. 1977. (<i>Käfer István</i>)	424
A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből. (1903—1949). Szerk. Szabó Ferenc. (<i>Lengyel András</i>)	426
Ukrainszkie knigi kirillovszkoi pezsati XVI—XVIII. vv. Moszkva, 1976. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	427
Katalog für bedeutende hebräische und samaritanische Handschriften. London, 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>)	428
Ögg, Franz: Personenregister zum Fackel von Karl Kraus. München, 1977. 567 l. (<i>Lengyel Béla</i>)	429